

พระราชพิธีสิบสองเดือน

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จัดจำหน่ายโดย

สำนักพิมพ์บรรณาคาร

๒๓๖ เวียงนครเกษม ป้อมปราบ

โทร. ๒๒๒-๗๗๙๖

ราคา ๑๕๐ บาท

พระราชพิธีสิบสองเดือน
พระราชนิพนธ์
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เลขหมู่หนังสือ ๓๙๐.๒๒
ISBN ๙๗๔ - ๓๕๐ - ๘๕๐ - ๗

พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๕๕
พิมพ์แจกในงานปลงศพเจ้าพระยารัตนราชมานิต (โต)

พิมพ์ครั้งที่สิบแปด ๑,๐๐๐ เล่ม พ.ศ. ๒๕๔๒
สำนักพิมพ์บรรณาคาร
จัดพิมพ์จำหน่าย

พิมพ์ที่ : อมรการพิมพ์ ๑๓๔/๔๐-๔๒ ถนนเพชรเกษม ซอย ๔๖
เขตภาษีเจริญ กทม. โทร. ๔๖๗-๑๑๑๐, ๘๖๙๕๗๔๗

คำนำ

สำนักพิมพ์บรรณาคารได้มาแจ้งความประสงค์ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ พระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ออกจำหน่ายเผยแพร่แก่ประชาชนและผู้สนใจทั่วไป กรมศิลปากรพิจารณาแล้วเห็นว่า แม้ว่าหนังสือเล่มนี้พิมพ์มาแล้วถึง ๑๕ ครั้ง แต่ก็ยังนับว่าเป็นหนังสือที่หายากเล่มหนึ่ง เนื่องจากยังเป็นที่สนใจและต้องการอยู่เสมอ จึงยินดีต่อนุญาตให้สำนักพิมพ์บรรณาคารจัดพิมพ์จำหน่ายได้ตามความประสงค์

เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นี้ได้รับยกย่องจากวรรณคดีสโมสรว่าเป็น “ยอดของความเรียงอธิบาย” ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเขียนคำอธิบายไว้ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ในงานพระศพพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าเจริญศรีชนมายุ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๓ ว่า

“พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑ ด้วยปีนั้นทรงรับบัญชาการหอพระสมุดวชิรญาณ แทนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ซึ่งสมาชิกได้เลือกเป็นสภานายกประจำปี แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่ มีพระราชประสงค์จะทรงบำรุงหนังสือวชิรญาณ ซึ่งเป็นของพิมพ์แจกสมาชิกทุกสัปดาห์ ให้น่าอ่านขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงโปรดให้ขอแรงสมาชิกบรรดามีความสามารถในการแต่งหนังสือ ช่วยกันแต่งเรื่องต่าง ๆ ส่งมาลงพิมพ์ ส่วนพระองค์ก็ทรงรับจะแต่งพระราชทานเหมือนกับผู้อื่น แล้วแต่สมาชิกจะพอใจให้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องอย่างไร ครั้นนั้นสมาชิกซึ่งเป็นกรรมการหอพระสมุดฯ ประึกษากันกราบบังคมทูลฯ อารทณขอให้ทรงพระราชนิพนธ์ อธิบายเรื่องพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งทำประจำ

พระนครอยู่เป็นนิตย ด้วยเห็นว่าเป็นการที่สมาชิกทั้งหลายได้พบเห็น อยู่เสมอก็จริง แต่หาจะมีผู้ใดที่จะเข้าใจเรื่องราวเหตุผลของการพระราช พิธีทั้งปวงนั้นถ่องแท้ไม่ ครั้นได้ถามผู้อื่นก็ไม่มีใครสามารถจะอธิบายได้ จึงเห็นพร้อมกันว่าถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงพระราชนิพนธ์ พระราชทาน พระบรมราชาธิบายในเรื่อง พระราชพิธีประจำพระนคร ทั้ง ๑๒ เดือน จะเป็นประโยชน์ในทางความรู้ของสมาชิกทั้งปวง โดย เฉพาะผู้ที่มีหน้าที่ในการพระราชพิธีนั้น ๆ เช่น มหาดเล็ก เป็นต้น ตลอดจนคนทั้งหลายที่จะได้ความรู้ต่อไปภายหน้าอีกเป็นอันมาก จึง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับอาราธนาทรงพระราชนิพนธ์หนังสือ เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้

การที่ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงพระราชทานให้ทันพิมพ์ทุก ๆ สัปดาห์ ลำบากพระราชอิริยาบถมิใช่น้อย ด้วยพระราชกิจต่าง ๆ มีมากอยู่ เป็นนิตย ทราบว่าโดยปรกติมักทรงพระราชนิพนธ์ในเวลาค่ำเมื่อเสร็จ ทรงหนังสือราชการประจำวันแล้ว ก็ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ต่อไป จนพอคราวหนึ่ง ถ้าติดพระราชธุระถึงบทธละครเรื่องอิเหนา พระราช นิพนธ์รัชกาลที่ ๒ เป็นยอดของกลอนบทละครร้อง บทละครเรื่องหัวใจ นักรบ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๖ เป็นยอดของบทละครพูด นิทาน เรื่องสามก๊ก ความเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เป็นยอดของความเรียง เรื่องนิทานอธิบาย เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน พระราชนิพนธ์ ใน รัชกาลที่ ๕ เป็นยอดของความเรียงอธิบาย

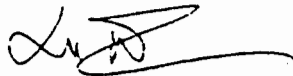
ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ พระราชนิพนธ์ที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ บรรณคดีสโมสรได้ยกย่องแล้วว่าเป็นยอดหนังสือไทยในประเภทอัน หนึ่ง จึงประทับพระราชลัญจกรรูปพระเศวตฉัตรสำหรับบรรณคดีสโมสร ไว้ข้างหน้าสมุดเป็นสำคัญ

(๓)

หนังสือพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือนนี้ กรรมการหอพระสมุดฯ ได้รวบรวมพิมพ์ครั้งแรก เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๕๕ แต่การที่พิมพ์ครั้งนั้นต้องเร่งรีบทำด้วยมีเวลาน้อย จึงไม่มีใครจะเรียบร้อยหนังสือฉบับนั้นก็จำหน่ายหมด หายากแล้ว จึงเห็นว่าควรจะพิมพ์ใหม่อีกครั้งหนึ่ง และฉบับที่พิมพ์ใหม่นี้ ได้มีเวลาตรวจตรามากกว่าแต่ก่อนจึงได้ทำสารบัญใหม่ และได้ทำคำอธิบายเพิ่มเติมขึ้นอีก ๒ อย่าง คือ อธิบายศัพท์แสง ซึ่งในพระราชนิพนธ์ทรงใช้ตามคำพูดกันในสมัยนั้น รวมพิมพ์ไว้ข้างท้ายอย่างหนึ่ง ได้ทำปทานบายไว้ข้างใต้เนื้อความบางแห่ง มีรายไปตามหน้ากระดาษด้วยอีกอย่างหนึ่ง แต่โคลงพระราชพิธีเดือน ๑๑ ซึ่งคัดพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์มาพิมพ์ไว้ข้างท้ายพระราชนิพนธ์ฉบับที่พิมพ์ครั้งแรกนั้น ได้ยกเลิกไม่พิมพ์ในฉบับนี้ เพราะเห็นว่าต่างเรื่องกันและได้รวมพิมพ์เป็นเรื่องหนึ่งต่างหากไปแล้ว”

ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้พิมพ์ตามต้นฉบับแก้ไขใหม่เมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๕

กรมศิลปากรหวังว่า หนังสือเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนนี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้ที่สนใจศึกษาค้นคว้าทั้งด้านอักษรศาสตร์และวัฒนธรรม ได้ตามสมควร

(นายนิคม มูลิกะคามะ)

อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

๑๐ กรกฎาคม ๒๕๔๑

สารบัญ

หน้า

พระบรมราชาธิบายด้วยเหตุแห่งพระราชพิธีสำหรับ

พระนคร

๑

พระราชพิธี ๑๒ เดือนที่มีมาในกฎมนเทียรบาลครั้ง

กรุงเก่า

๔

พระราชพิธี ๑๒ เดือนที่คงทำในกรุงรัตนโกสินทร์

๔

พระราชปรารภที่จะทรงพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธี

๑๒ เดือน

๕

พระบรมราชาธิบายพระราชพิธีเดือนสิบสองตามแบบ

โบราณ

๗

พระราชพิธีจองเปรียง

๗

พระราชพิธีจองเปรียง ทรงแก้ไขในรัชกาลที่ ๔

๘

พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงานในการพระราชพิธี

จองเปรียง

๑๑

พระราชพิธีกะติเกยา

๑๓

การพระราชกุศลฉลองไตรปี

๑๕

พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงานในการฉลองไตรปี

๑๗

พระราชพิธีลอยพระประทีป

๑๙

ลักษณะลอยพระประทีปแต่โบราณ

๑๙

ลักษณะลอยพระประทีปในกรุงรัตนโกสินทร์

๒๐

ลักษณะการล้อมวงเสด็จลอยพระประทีป

๒๑

ลักษณะกระทรงต่าง ๆ

๒๔

	หน้า
เรื่องขุนนางเฝ้าเสด็จลงลอยพระประทีป	๒๗
ลักษณะเสด็จลงลอยพระประทีป	๒๘
ลักษณะผ้าป่าของหลวง	๒๙
พระราชกุศลกาลานุกาล	๓๒
เกณฑ์นิมนต์พระสดับปกรณ์กาลานุกาลในท้องพระโรง	๓๓
พระพุทธรูปตั้งในกาลานุกาล	๓๔
ที่ตั้งพระบรมอัฐิ	๓๕
เกณฑ์นิมนต์พระสดับปกรณ์กาลานุกาลวังหน้า	๓๖
พระกระแสนทรงตกเตือนเจ้าพนักงาน	๓๗
การพระราชกุศลแจกเบี้ยหวัด	๓๘
พระราชปรารภในรัชกาลที่ ๔ ในเรื่องพระราชกุศล แจกเบี้ยหวัด	๓๘
ประกาศพระราชทานเบี้ยหวัดพระราชวงศ์ที่ทรงผนวช	๓๙
พระกระแสนทรงด้านความบางข้อในประกาศ	๔๐
พระกระแสนทรงตกเตือนเจ้าพนักงาน	๔๑
พระราชพิธีฉัตรมงคล	๔๒
มูลเหตุแห่งพระราชพิธีฉัตรมงคล	๔๒
พระราชพิธีฉัตรมงคลในรัชกาลที่ ๔	๔๒
พระราชพิธีฉัตรมงคลในรัชกาลที่ ๕	๔๓
พระราชพิธีพระราชทานตราจุลจอมเกล้า และ ถวายบังคมพระบรมรูป	๔๕
พระกระแสนทรงตกเตือนเจ้าพนักงาน	๔๖

พระราชพิธีเดือนอ้าย	๔๘
พระราชพิธีเดือนอ้ายตามกฏมนเทียรบาล	๔๘
ว่าด้วยคติของพิธีจองเปรียงและพิธีไล่เรือ	๔๘
พระราชพิธีไล่เรือ	๔๘
ลักษณะพิธีไล่เรือครั้งกรุงเก่า	๔๙
พระราชพิธีไล่เรือที่ทำในกรุงรัตนโกสินทร์	๔๙
ว่าด้วยลักษณะพระพุทธรูปห้ามสมุทร	๕๐
พิธีเจวียนพระโคกินเลี้ยงครั้งกรุงเก่า	๕๒
การพระราชกุศลเลี้ยงชนมเบื่อง	๕๔
การพระราชกุศลเทศนามหาชาติ	๕๕
ว่าด้วยเทศนาสำหรับแผ่นดินปีละ ๓๓ กัณฑ์	๕๕
วันเทศนามหาชาติครั้งรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓	๕๕
เรื่องฉลองพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ ๓ ที่ ๔	๕๕
วันเทศน์มหาชาติครั้งรัชกาลที่ ๔	๕๕
วันเทศน์มหาชาติครั้งรัชกาลที่ ๕	๕๖
ที่เทศน์มหาชาติหลวง	๕๗
การตกแต่งเวลามีเทศน์มหาชาติหลวง	๕๗
เทศน์มหาชาติหลวง ที่จัดการเป็นพิเศษ	๕๘
พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน	๕๘
พระราชพิธีเดือนยี่	๕๙
พระราชพิธีบูชาภิเชก	๕๙

พระราชพิธีตรียัมพวาย ตรีปวาย	๖๐
ว่าด้วยตระกูลพราหมณ์ในเมืองไทย	๖๐
ว่าด้วยคติของพราหมณ์	๖๑
ว่าด้วยหนังสือสอนศาสนาแต่โบราณ	๖๓
ว่าด้วยคติของพระเป็นเจ้าตามที่พราหมณ์นำมาสอน	๖๔
ว่าด้วยคติของพิธีตรียัมพวาย	๖๖
ลักษณะพระราชพิธีตรียัมพวายที่ทำในกรุงรัตนโกสินทร์	๖๘
ว่าด้วยพิธีสงฆ์ในพระราชพิธีตรียัมพวาย	๖๙
ว่าด้วยพระยาอินชิ่งช้า	๗๐
ว่าด้วยแห่พระยาอินชิ่งช้า	๗๑
ลักษณะพิธีอินชิ่งช้า	๗๒
ว่าด้วยเจ้านายเสด็จไปทอดพระเนตรโลชิงช้าอย่าง แต่ก่อน	๗๔
ลักษณะพิธีพราหมณ์ทำตรียัมพวาย	๗๕
แห่งพระนครสวรรค์	๗๘
ตำนานรูปพระมหาวีรมเนสวรในพระแท่นมณฑล	๗๙
พิธีเข้าเจ้าหงส์	๘๐
แบบเสด็จส่งพระเป็นเจ้าอย่างแต่ก่อน	๘๑
พราหมณ์ถวายของพิธี	๘๒
พิธีตรีปวาย	๘๓
เรื่องโกนจุกเด็กที่โบสถ์พราหมณ์	๘๕
พระราชกุศลถวายผ้าจ่านำพรรษา	๘๖
พระราชปรารภแรกทรงบำเพ็ญ เมื่อในรัชกาลที่ ๔	๘๖

ลักษณะการพระราชกุศลถวายผ้าจํานํ้าพรรษาใน รัชกาลที่ ๔	๘๖
ลักษณะการพระราชกุศลถวายผ้าจํานํ้าพรรษาวัด ราชประดิษฐ์	๘๘
ลักษณะการพระราชกุศลถวายผ้าจํานํ้าพรรษาวัด ราชบพิธ	๘๙
พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน	๙๒
พระราชพิธีเดือน ๓	๙๓
พิธีธํานยเทาะห์เฒ่าชาวครั่งกรุงเก่า	๙๓
ว่าด้วยเสียงทนายในการพิธี	๙๓
ทรงอธิบายเหตุที่เรียกสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ	๙๔
พิธีธํานยเทาะห์ คู่กับพิธีจรดพระนังคัล	๙๖
พิธีศิวาราตรี	๙๗
ลักษณะพิธีศิวาราตรี	๙๗
พิธีพราหมณ์ล้างบาปที่เมืองพาราณสี	๙๘
การพระราชกุศลมาฆบูชา	๑๐๐
การพระราชกุศลเลี้ยงพระตรุษจีน	๑๐๒
ลักษณะเลี้ยงพระตรุษจีน ในรัชกาลที่ ๓	๑๐๒
ลักษณะเลี้ยงพระตรุษจีน ในรัชกาลที่ ๔	๑๐๒
พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน	๑๐๔
พระราชพิธีเดือน ๔	๑๐๖
พระราชพิธีเดือน ๔ ครั่งกรุงเก่า	๑๐๖

	หน้า
ว่าด้วยพิธีรดแจตร	๑๐๖
ว่าด้วยมูลเหตุของพิธีตรุษ	๑๑๐
ว่าด้วยต้นไม้ทองเงินบรรณาการเมือง	
นครศรีธรรมราช	๑๑๒
ว่าด้วยความเข้าใจในเรื่องขับผี	๑๑๓
ว่าด้วยเรื่องสวมนงค	๑๑๔
ว่าด้วยอาฏานาฏิยสูตร	๑๑๗
ว่าด้วยการขับผีในพิธีสัมพัจฉรฉินท์	๑๒๑
ว่าด้วยข้าวผอกระบอกน้ำ	๑๒๑
ว่าด้วยพิธีอาพาธพินาศ	๑๒๓
พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ในกรุงรัตนโกสินทร์	๑๒๙
ว่าด้วยพิธีที่ปราหมณโหมกุธ	๑๓๐
พระราชพิธีตรุษ	๑๓๒
ลักษณะจัดพระแท่นมณฑล	๑๓๒
โรงพิธีนอกพระราชวัง	๑๓๘
ว่าด้วยโสกันต์เจ้านายในพิธีตรุษ	๑๔๐
ว่าด้วยพิธีสงฆ์	๑๔๑
ว่าด้วยประกาศเทวดาเวลาเช้า	๑๔๔
ว่าด้วยประกาศเทวดาเวลาค่ำ	๑๔๘
ว่าด้วยยิงปืนอาฏานา	๑๕๓
ตำนานปืนพระสุบินบันดาล	๑๕๕
ว่าด้วยเวลาสวมนงค	๑๖๐

พระประนํามนต์ไพรยทราย	๑๖๒
ทรงบาตรตรุษ และสร่งน้ำพระมหาโพธิ	๑๖๓
ตั้งศาลาฉทาน	๑๖๕
พระราชกุศลกาลานุกาลพิธีตรุษ	๑๖๖
พระกระแสนทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน	๑๖๘
พระราชพิธีเดือน ๕	๑๗๐
พระราชพิธีเดือน ๕ ที่ทำเกี่ยวมาในเดือน ๕	๑๗๐
พระราชพิธีเดือน ๕ ในตำราเก่า	๑๗๐
พระราชพิธีเดือน ๕ ในกรุงรัตนโกสินทร์	๑๗๒
สังเวทเวทดา สมโภชเครื่อง เลี้ยงปีใหม่	๑๗๓
พระราชพิธีศรีสังฆปานกาล	๑๗๗
อธิบายมูลเหตุที่ถือน้ำ	๑๗๗
ว่าด้วยประเพณีกษัตริย์	๑๗๗
การถือน้ำ ๕ อย่างในกรุงรัตนโกสินทร์	๑๘๐
กำหนดถือน้ำประจำปี	๑๘๐
กำหนดทหารถือน้ำ	๑๘๒
เหตุที่ถือน้ำตรุษกับสารทผดกกัน	๑๘๒
ถือน้ำครั้งกรุงเก่า	๑๘๓
ถือน้ำในกรุงรัตนโกสินทร์	๑๘๓
เรื่องพระพุทธรูปอันเนื่องในพิธีถือน้ำ	๑๘๔
พระแก้วมรกต	๑๘๔

พระพุทธรูปพระพุทธรูปยอติฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูป เลิศล้ำภักดิ์	๑๘๕
เรื่องพระพุทธรูปปางต่าง ๆ	๑๘๕
พระพุทธรูปประจำพระชันษา	๑๘๖
พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ทรงอุทิศถวายโบราณกษัตริย์	๑๘๘
สมโภชพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา	๑๙๓
จัดที่ทำพิธีที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม	๑๙๕
พิธีวันสวดมนต์เย็น	๑๙๖
พิธีถือน้ำ	๑๙๗
ว่าด้วยโองการแข่งน้ำ	๑๙๘
ตำนานพระแสงศรสามองค์	๑๙๘
ชุบพระแสงในพิธีถือน้ำ	๒๐๐
ข้าราชการกระทำสัตย์สาบาน	๒๐๑
ลักษณะการถือน้ำ	๒๐๑
ว่าด้วยการแต่งตัวในพิธีถือน้ำ	๒๐๕
ประเทศราชถือน้ำในกรุง	๒๐๖
ลักษณะคนต่างศาสนาถือน้ำ	๒๐๖
ลักษณะขุนหมื่นถือน้ำ	๒๐๗
ลักษณะการถือน้ำคราวไม่เสด็จออก	๒๐๗
ถวายบังคมพระบรมอัฐิในพิธีถือน้ำ	๒๐๗
ถือน้ำฝ่ายใน	๒๐๘
ที่ข้างในนั่งในพิธีถือน้ำ	๒๐๘

	หน้า
ข้างในถวายบังคมพระบรมอัฐิ	๒๐๙
ที่โหล่นจำถือน้ำ	๒๑๐
พิธีถือน้ำตามหัวเมือง	๒๑๐
ลักษณะการถือน้ำของผู้ที่เข้ามาไม่ได้	๒๑๐
พระกระแสงทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน	๒๑๑
ลักษณะพิธีทหารถือน้ำ	๒๑๓
พระราชพิธีคเชนทร์ศวसन	๒๑๕
ว่าด้วยมูลเหตุของพิธีसन	๒๑๕
พิธีसनใหญ่อย่างโบราณ	๒๑๕
พิธีसनในกรุงเก่าชั้นหลัง	๒๑๘
ว่าด้วยการเข้าใจผิดในการพิธีต่าง ๆ	๒๒๑
พิธีทอดเชือก ดามเชือก อันเป็นต้นของพิธีसन	๒๒๔
แห่สะพานใหญ่กรุงรัตนโกสินทร์	๒๒๙
กระบวนแห่สะพานใหญ่ครั้งรัชกาลที่ ๓	๒๒๙
แห่คเชนทร์ศวसन	๒๓๕
มูลเหตุของแห่คเชนทร์ศวसन	๒๓๕
พระกระแสงทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน	๒๔๗
พิธีสงกรานต์	๒๔๙
ว่าด้วยวิธีนับปีใหม่ของไทย	๒๔๙
ว่าด้วยศักราชต่าง ๆ	๒๕๐
ว่าด้วยนับเดือนปีตามสุริยคติ	๒๕๘
ว่าด้วยนิทานเรื่องสงกรานต์	๒๕๙

	หน้า
การพระราชกุศลก่อพระทรายและตีข้าวบิณฑ์	๒๗๑
ว่าด้วยเรื่องก่อพระทราย	๒๗๒
ว่าด้วยเรื่องตีข้าวบิณฑ์	๒๗๖
ว่าด้วยบายศรี	๒๗๖
เรื่องสงกรานต์สามวันและสี่วัน	๒๘๐
การพระราชกุศลสงกรานต์ในกรุงรัตนโกสินทร์	๒๘๑
ก่อพระทรายบรรดาศักดิ์	๒๘๑
สงฆ์น้ำพระ	๒๘๔
ว่าด้วยสงฆ์มูรธาภิเษก	๒๘๙
ว่าด้วยผ้าคู่	๒๙๖
ว่าด้วยพระราชทานรดน้ำสงกรานต์	๒๙๖
เรื่องผ้าคู่ต่อมา	๒๙๗
เรื่องข้าหลวงเดิมสดับปกรณ์	๓๐๒
สงฆ์พระแก้วมรกต	๓๐๒
เรื่องช้างในออกวัดพระเชตุพน	๓๐๔
เสด็จสงฆ์น้ำพระพุทธรูป	๓๐๔
ว่าด้วยหอพระนาค	๓๐๕
ว่าด้วยยกหัวเบี้ยพระราชทานเวลาตรุษสงกรานต์	๓๐๗
พระบรมราโชวาทในเรื่องเล่นเบี้ย	๓๐๘
พระกระแสนทรงตกเตือนเจ้าพนักงาน	๓๑๒
พระราชพิธีเดือน ๖	๓๑๔
พระราชพิธีพืชมงคล และพิธีจรดพระนังคัล	๓๑๔

ว่าด้วยฤกษ์แรกนา	๓๑๔
ว่าด้วยพิธีแรกนาแต่โบราณ	๓๑๕
ว่าด้วยเรื่องกำตาก	๓๒๐
ว่าด้วยพระยาแรกนาชั้นกรุงเทพฯ	๓๒๕
พิธีแรกนาชั้นกรุงเทพฯ	๓๒๕
ลักษณะพิธีพืชมงคล	๓๒๗
พระราชพิธีจรดพระนังคัล	๓๓๔
พิธีแรกนาหัวเมือง	๓๓๖
พระกระแสงทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน	๓๓๗
พระราชพิธีวิสาขบูชา	๓๓๘
พิธีวิสาขบูชาแต่โบราณ	๓๓๘
พิธีวิสาขบูชา ในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อรัชกาลที่ ๒	๓๓๙
ว่าด้วยเรื่องปัญจอันตรายาน	๓๔๒
พระราชพิธีวิสาขบูชา ในกรุงรัตนโกสินทร์ ภายหลัง รัชกาลที่ ๒	๓๔๕
ลักษณะพระราชพิธีวิสาขบูชาในรัชกาลที่ ๕	๓๔๗
ลักษณะสวดมนต์เวรประจำวันพระ	๓๔๘
การพระราชกุศลในท้องพระโรง	๓๔๙
วัดที่มีเครื่องสักการของหลวง	๓๔๙
พระราชพิธีวิสาขทำข้างใน	๓๕๒
พระราชพิธีวิสาขบูชา ทำเวลาเสด็จอยู่หัวเมือง	๓๕๗
พระกระแสงทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน	๓๕๗

พระราชพิธีเดือน ๗

๓๕๙

พระราชพิธีเดือน ๗ แต่โบราณ

๓๕๙

พระราชพิธีเคนทะทังข้าง

๓๖๐

พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท

๓๖๓

การพระราชกุศลสลาภภัต

๓๖๘

ว่าด้วยมูลเหตุแห่งสลาภภัต

๓๖๘

การพระราชกุศลสลาภภัตของหลวง

๓๗๓

การพระราชกุศลหล่อเทียนพรรษา

๓๗๘

การพระราชกุศล วันที่ ๓๑ พฤษภาคม

๓๘๑

พระกระแสนรงค์เดือนเจ้าพนักงาน

๓๘๒

พระราชพิธีเดือน ๘

๓๘๓

พระราชพิธีเดือน ๘

๓๘๓

ว่าด้วยมูลเหตุที่พระสงฆ์จำพรรษา

๓๘๓

พระราชพิธีเข้าพรรษา

๓๘๘

พิธีการเข้าพรรษาครั้งแรก

๓๙๓

พิธีการเข้าพรรษาในกรุงรัตนโกสินทร์

๓๙๔

เรื่องเจ้านายทรงผนวช

๓๙๔

การพระราชกุศลฉลองเทียนพรรษา

๔๐๐

ว่าด้วยลักษณะใช้ไฟบริสุทธิ์จุดเทียนพรรษา และ

ในการพระราชพิธีอื่น ๆ

๔๐๐

ทรงบาตรเข้าพรรษา

๔๐๒

ทรงจุดเทียนพรรษา	๔๐๒
ว่าด้วยเจ้านายทรงจุดเทียนพรรษา	๔๐๓
จำนวนเทียนพรรษา	๔๐๖
การพระราชกุศลเสด็จถวายพุ่ม	๔๐๙
เรื่องสวดมหาชาติคำหลวง	๔๑๕
เรื่องเปลี่ยนเครื่องทรงพระมหามณีนรัตนปฏิมากร	๔๒๓
พระกระแสนรงตักเตือนเจ้าพนักงาน	๔๒๕
พระราชพิธีเดือน ๙	๔๒๗
พิธีตุลาการ	๔๒๗
พระราชพิธีพืชมงคล	๔๓๒
ว่าด้วยเหตุที่ทำพิธีพืชมงคล	๔๓๒
ลักษณะพิธีพืชมงคลอย่างโบราณ	๔๓๓
ลักษณะพิธีพืชมงคลที่ทำขึ้นกรุงรัตนโกสินทร์	๔๓๔
พิธีพราหมณ์	๔๓๔
มูลเหตุพิธีพืชมงคลที่เกี่ยวข้องด้วยพระสงฆ์	๔๓๖
ว่าด้วยรูปพระและรูปอื่นที่ตั้งในพิธีพืชมงคล	๔๓๘
ว่าด้วยเรื่องวาริชาดก	๔๓๘
ว่าด้วยสุกตเถรนิทาน	๔๓๙
ว่าด้วยรูปพระบัวเข็ม	๔๔๓
ว่าด้วยรูปพระมหาเถรแขนลาย	๔๔๔
ว่าด้วยเรื่องพระปางทรมานมัจฉาทิฐิ	๔๔๕
ว่าด้วยลักษณะพระคันธารราษฎร์	๔๔๕

	หน้า
ว่าด้วยกะพระปางต่าง ๆ สำหรับรัชกาลต่าง ๆ	๔๔๖
ลักษณะพระราชพิธีพрудศาสตร	๔๕๑
ว่าด้วยทำพิธีล้างหน้าพิธีใหญ่	๔๕๑
ว่าด้วยช้างบำรุง	๔๕๑
ว่าด้วยพระวิมลรัตนกรนิยน์พิธีขอฝน	๔๕๔
พระราชพิธีพрудศาสตรอย่างน้อย	๔๕๔
พระราชพิธีพрудศาสตรอย่างใหญ่	๔๕๕
ลักษณะการกวาดขันในพระราชพิธีพрудศาสตร	๔๖๑
ว่าด้วยโองการขอฝน	๔๖๑
พระกระแสงทรงตกเตือนเจ้าพนักงาน	๔๖๖
พระราชกุศลวันประสูติและสวรรคตสมเด็จพระ	๔๖๗
พระบูรพการี	๔๖๗
พระกระแสงทรงตกเตือนเจ้าพนักงาน	๔๖๘
พระราชพิธีเดือน ๑๐	๔๗๔
พิธีเดือน ๑๐ แต่โบราณ	๔๗๔
พิธีเดือน ๑๐ ในกรุงรัตนโกสินทร์	๔๗๙
พระราชพิธีสารท	๔๘๐
ว่าด้วยสมณะคู่กับพราหมณ์	๔๘๑
ว่าด้วยคติพราหมณ์ในมัชฌิมประเทศ	๔๘๑
ว่าด้วยมรุตพยาสและยาคุ	๔๙๑
ตำราข้าวทิพย์	๔๙๕
ว่าด้วยหญิงพรหมจารีกวณข้าวทิพย์	๔๙๘

	หน้า
การพระราชกุศลในพิธีสารท	๕๐๒
ว่าด้วยโยยาคุ	๕๐๔
พิธีกว่นข้าวทิพย์	๕๐๘
สดับปกรณ์กาลานกาล	๕๑๐
ทรงบาตรเทศกาลสารท	๕๑๑
ทรงพระราชอุทิศข้าวกรูและข้าวเปรต	๕๑๑
ว่าด้วยข้าวกรู	๕๑๒
ว่าด้วยข้าวเปรต	๕๑๓
ว่าด้วยคติของการเซ่นเปรต	๕๑๓
ว่าด้วยบุตร ๑๒ จำพวก	๕๑๔
ว่าด้วยเปรตต่างจำพวก	๕๑๖
พระราชกุศลกาลานกาล	๕๑๘
พระกระแสรตักเตือนเจ้าพนักงาน	๕๑๙
พระราชกุศลตักบาตรน้ำผึ้ง	๕๒๐
ว่าด้วยมูลเหตุของการตักบาตรน้ำผึ้ง	๕๒๑
พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา	๕๓๒
ว่าด้วยพิธีตุลาการ จะเป็นมูลเหตุแห่งพระราชพิธี	
เฉลิมพระชนมพรรษา	๕๓๒
ว่าด้วยประเพณีทำบุญวันเกิด	๕๓๓
แรกมีการเฉลิมพระชันษา	๕๓๔
แรกทำเฉลิมพระชันษาเป็นการใหญ่	๕๔๐

เรื่องเหรียญพระราชทานในงานเฉลิมพระชันษา รัชกาลที่ ๔	๕๔๐
ว่าด้วยการเฉลิมพระชันษา ในรัชกาลที่ ๕	๕๔๓
เหตุที่ทำการฉลองพระชันษา และเฉลิมพระชันษา แต่งงานกัน	๕๔๕
ลักษณะการพระราชกุศลฉลองพระชันษา	๕๔๗
ลักษณะการพระราชกุศลเฉลิมพระชันษา	๕๕๐
สวดมนต์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม	๕๕๑
สวดมนต์สะเดาะพระเคราะห์	๕๕๒
ว่าด้วยลักษณะสวดสะเดาะพระเคราะห์	๕๕๒
สวดมนต์พระสงฆ์ธรรมยุติกา	๕๕๕
สวดมนต์พระสงฆ์มหานิกาย	๕๕๗
ถวายเทศนา	๕๕๗
แจกทานในงานเฉลิมพระชันษา	๕๕๘
ประชุมถวายชัยมงคล	๕๖๐
พระราชกุศลปล่อยปลา	๕๖๑
ยิงสลุต	๕๖๑
แต่งประทับ	๕๖๑
เต็นท์ที่กระทรวงการต่างประเทศ	๕๖๑
การพิเศษต่าง ๆ เนื่องในเฉลิมพระชันษา	๕๖๒
พระกระแสนทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน	๕๖๓
พระราชพิธีเดือน ๑๑	๕๖๔
อธิบายศัพท์แปลงที่มีในพระราชนิพนธ์	๕๖๖

พระราชนิพนธ์

คำนำ

เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน

*****

พระราชพิธีซึ่งมีสำหรับพระนคร ที่ได้เคยประเพณีมาแต่ก่อนจนถึงปัจจุบันนี้ อาศัยที่มาเป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งมาตามตำราไสยศาสตร์ที่นับถือพระเป็นเจ้า อิศวร นารายณ์ อย่างหนึ่งมาตามพระพุทธศาสนา แต่พิธีที่มาจากต้นเหตุทั้งสองอย่างนี้ มาละระคนกันเป็นพิธีอีกอย่างหนึ่งขึ้นก็มี ด้วยอาศัยเหตุที่แต่เดิมพระเจ้าแผ่นดินและชาวพระนครถือศาสนาพราหมณ์ การใด ๆ ซึ่งนับว่าเป็นศรีสวัสดิมงคลแก่พระนครตามคัมภีร์ไสยศาสตร์ก็ประเพณีเป็นราชประเพณีสำหรับพระนครตามแบบอย่างนั้น ครั้นเมื่อภายหลังพระเจ้าแผ่นดินและราษฎรนับถือพระพุทธศาสนา ถึงว่าพระพุทธศาสนาที่เป็นต้นเดิมแต่ไม่มีฤกษ์ภาพิธีรตองอันใด ด้วยพระพุทธเจ้ายอมตรัสว่าฤกษ์ดี ยามดี ครุดี ขณะดี การบูชาเช่นสรวงดี ทั้งปวงย่อมอาศัยความสุจริตในไตรทวาร ถึงแม้ว่าการซึ่งจะเป็นมงคลและเป็นอวมงคลก็ดี ก็อาศัยที่ชนทั้งปวงประพฤติกการสุจริตทุกจริตเป็นที่ตั้ง เพราะฉะนั้น การพระราชพิธีใด ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องเจือปนอยู่ในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีคำอ้างมาว่าตามทางพุทธศาสนานับเอาเป็นคู่กับไสยศาสตร์นั้น จะอ้างว่าพระพุทธเจ้าบัญญัติหรือแนะนำไว้ให้ทำนั้นไม่ได้ มีอย่างเดียวแต่การพระราชพิธีทั้งปวง บางอย่างต้องกับคำที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญ บางอย่างต้องกับคำที่พระพุทธเจ้าตรัสติเตียนเมื่อว่าโดยย่อแล้ว การอันใดที่เป็นสุจริตในไตรทวาร พระพุทธเจ้าก็ตรัสสรรเสริญ

การสิ่งนั้นว่าเป็นดี การสิ่งใดที่เป็นทุจริตก็ย่อมทรงติเตียนว่าการสิ่งนั้นเป็นการชั่ว เพราะฉะนั้นการพระราชพิธีที่อ้างว่าตามพระพุทธศาสนานั้นควรจะต้องเข้าใจว่า เป็นแต่ตัวอย่างความประพฤติของผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาได้ประพฤติมาแต่ก่อน การที่ประพฤตินั้นไม่เป็นการมีโทษที่พระพุทธเจ้าจะพึงติเตียน การพระราชพิธีเช่นนี้นับว่าเป็นการมาตามทางพุทธศาสน์

แต่ส่วนพระราชพิธีซึ่งคละปะปนกันทั้งพุทธศาสน์และไสยศาสตร์นั้น ก็เกิดขึ้นด้วยเดิมที่พระเจ้าแผ่นดินและราษฎรนับถือศาสนาพราหมณ์ตั้งว่ามาแล้ว ครั้นเมื่อได้รับพระพุทธศาสนามาถือพระพุทธศาสนาไม่สู้เป็นปฏิปักษ์คัดค้านกันกับศาสนาอื่น ๆ เหมือนศาสนาพระเยซูหรือศาสนาอะหะหมัด พระพุทธเจ้ามีพุทธประสงค์อย่างเดียว แต่ที่จะแสดงเหตุที่เป็นจริงอยู่อย่างไร และทางที่จะระงับดับทุกข์ได้ด้วยอย่างไร ตามซึ่งพระองค์ตรัสรู้ด้วยพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระองค์ไม่พยากรณ์กล่าวแก่นในถ้อยคำความเห็นของชนทั้งปวงที่กล่าวแก่งแย่งกันอยู่ต่าง ๆ ด้วยเห็นไม่เป็นประโยชน์อันใด เมื่อว่าโดยอย่างที่สุดแล้ว ผู้ที่ถือพระพุทธศาสนาแท้ก็ไม่มีเหตุอันใดซึ่งสมควรจะนับถือลัทธิทางไสยศาสตร์ แต่ผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาในชั้นหลังซึ่งยังไม่ได้บรรลุมรรคผล ย่อมมีความหวาดหวั่นสะดุ้งสะเทือนด้วยภัยอันตรายต่าง ๆ และมีความปรารถนาต่อความเจริญรุ่งเรืองแรงกล้า เมื่อได้เคยประพฤตินับถือกลัวเกรงพระเป็นเจ้าและเทพยดาซึ่งว่ามีฤทธิ์อำนาจอาจจะลงโทษแก่ตนและผู้อื่นได้ในเหตุซึ่งมิใช่เป็นความยุติธรรมแท้ คือบันดาลให้เกิดไข้เจ็บต่าง ๆ โดยความโกรธความเกลียดว่าไม่เคารพบนอบบูชาตน หรืออยู่ดี ๆ สบใจร้ายขึ้นมาก็ทำพิษสงให้คนทั้งปวงลำบากด้วยความเจ็บไข้กันดารด้วยเสบียงอาหารเป็นต้น จึงได้คิดทำการบูชาเช่นสรวงให้เป็นเครื่องป้องกันความผิด อันผู้มีอำนาจมีใจเช่นนั้นจะถือว่าเป็นการหมิ่น

ประมาทไม่เคารพบนอบ หรือประจบประแจงไว้จะได้สบาย ๆ ใจไม่มีใจร้ายขึ้นมา ความเชื่อถือนั้นหมายถึงการอย่างนี้มีฝังอยู่ในใจคนทั้งปวงสืบลูกหลานมาหลานสืบชั่วคน และอาศัยเหตุผลซึ่งเป็นการเพ้อญูเป็นไปเฉพาะถูกคราวเข้ามียู่เนื่อง ๆ เป็นเครื่องประกอบให้คิดเห็นว่าเป็นเพราะผีสารเจ้านายกริ้วโกรธเช่นกล่าวมาแล้ว จึงทำให้ความหวาดหวั่นกลัวเกรงนั้นไม่ขาดสูญไปได้ เมื่อมีความกลัวอันตรายอยู่ดังนี้แล้ว ส่วนความปรารถนาจะอยากตื้ออยากสบายนั้นแรงกล้า ก็ชักพาให้หันเข้าหาความอ่อนวอนขอร้องเช่นสรวงบูชาให้ช่วยแรงเข้าอีกตามความปรารถนาอันแรงกล้า ด้วยเหตุดังนี้แล ถึงแม้ว่าคนไทยถือพระพุทธศาสนาก็ยังหาอาจที่จะละทิ้งการบูชาเช่นสรวงไปได้ไม่ การพระราชพิธีตามไสยศาสตร์จึงยังไม่ได้เลิกถอน เป็นแต่ความนับถือนั้นอ่อนลงไป ตกอยู่ในทำไว้ดีกว่าไม่ทำ ไม่เสียหายอันใดนัก

แต่การพิธีทั้งปวงนั้นก็ย่อมเลือกฟันแต่การสุจริตในไตรทวารไม่รับลัทธิ ซึ่งเป็นการทุจริตของพวกพราหมณ์อื่นดูบางพวก ซึ่งมีลัทธิร้ายกาจ เช่นฆ่าสัตว์บูชายัญเป็นต้น มาถือเป็นธรรมเนียมบ้านเมืองให้เป็นการขัดขวางต่อพระพุทธศาสนา และการพระราชพิธีอันใดซึ่งมีแต่พิธีพราหมณ์อย่างเดียว ก็ย่อมเพิ่มเติมการพระราชกุศลซึ่งเป็นส่วนทานมัย ศีลมัย ภาวนามัย เจือปนเข้าในพระราชพิธีนั้นยกเป็นต้นเหตุ การบูชาเช่นสรวงเทพยดาพระอิศวร พระนารายณ์ เป็นต้น เปลี่ยนลงไปเป็นปลายเหตุ ทำไปตามเคย ตกอยู่ในเคยทำมาแล้วก็ทำดีกว่าไม่ทำ และการที่ทำนั้นก็มิเป็นการมีโทษอันใด และไม่เปลืองเบี้ยหอยเงินทองอันใดมากนัก ซึ่งกล่าวมาทั้งปวงนี้เพื่อจะแสดงให้เห็นทราบชัดในเบื้องต้นว่า พระราชพิธีทั้งปวงนั้นทำสำหรับประโยชน์อันใด และเพื่อว่าผู้มีความสงสัย ว่าพระเจ้าแผ่นดินและราษฎรก็ถือพระพุทธศาสนา เหตุใดจึงทำพิธีตามลัทธิไสยศาสตร์อยู่ ความดำริของท่านผู้ที่ปกครองแผ่นดินมาแต่ก่อนคิดเห็นการดังเช่น

กล่าวมานี้แล จึงยังได้ทำการพระราชพิธีทั้งปวงซึ่งเป็นการสำหรับพระนครสืบมา

ก็แหละพระราชพิธีที่มีมาในพระราชกำหนดกฎมนเฑียรบาล ซึ่งได้ตั้งขึ้นแต่แรกสร้างกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาโบราณ แสดงพระราชพิธีประจำเดือน ๑๒ เดือนไว้ ว่าเป็นการซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทำ ว่าเป็นการเป็นมงคลสำหรับพระนครทุกปีมิได้ขาดนั้น คือ

เดือนห้า การพระราชพิธีเผด็จศึก ลดแจกรอกสนาม

เดือนหก พิธีไฟศาศย์ จรดพระราชวังคัล

เดือนเจ็ด ทูลน้ำล้างพระบาท

เดือนแปด เข้าพรรษา

เดือนเก้า ตุลาคม

เดือนสิบ ภัทรบทพิธีสารท

เดือนสิบเอ็ด อาศุขยแข่งเรือ

เดือนสิบสอง พิธีจองเปรียงลดชุดลอยโคม

เดือนอ้าย ไล่เรือ เกลิงพิธีตรียัมพวาย

เดือนยี่ การพิธีบูชาภิเชก เฉวียนพระโคกินเลี้ยง

เดือนสาม การพิธีธานยเทาะห์

เดือนสี่ การพิธีสัมพัจฉรฉินท์

การพระราชพิธีที่กล่าวมา ๑๒ อย่างนี้ คงได้ทำอยู่ที่กรุงเทพ ฯ นี้แต่เดือนห้า เดือนหก เดือนสิบ เดือนสิบสอง เดือนสี่ แต่พิธีเดือนอ้ายเปลี่ยนมาเป็นเดือนยี่ ตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า เปลี่ยนมาแต่กรุงเก่าแล้ว ด้วยเหตุว่าเดือนอ้ายพึงเป็นเวลาน้ำลด ถนนหนทางเป็นน้ำเป็นโคลนทั่วไป ย้ายมาเดือนยี่พอให้ถนนแห้ง แต่พระราชพิธีเดือนเจ็ด เดือนเก้า เดือนสิบเอ็ด เดือนยี่ ที่เปลี่ยนขึ้นไปเป็นเดือนอ้าย และพิธีเดือนสามนั้นตำราสูญเสีย ไม่ได้

ทำที่กรุงเทพฯ ถึงที่กรุงเก่าก็ทำบ้างเว้นบ้าง ไม่เป็นการเสมอทุกปีตลอดไป แต่พิธีเดือนแปดนั้นเป็นส่วนการพระราชกุศลในพระพุทธศาสนา เห็นจะเป็นส่วนเกิดขึ้นใหม่เมื่อถือพระพุทธศาสนา แต่พิธีพราหมณ์เดิมนั้นสาบสูญไม่ได้เค้าเงื่อนเลย ถึงพิธีที่ว่าสูญเสียไม่ได้ทำในกรุงเทพฯ นี้ ก็ได้เค้าเงื่อนทุก ๆ พิธี เว้นแต่เดือนแปด หรือชะรอยจะเป็นพิธีซึ่งไม่เป็นการสุจริตในไตรทวารอย่างหนึ่งอย่างใดไม่สมควรแก่ผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาจะทำ จึงได้ยกเลิกเสียตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินถือพระพุทธศาสนามา เปลี่ยนเป็นพิธีตามพุทธศาสน์ จึงได้สูญไป ที่ว่านี้เป็นแต่การคาดคะเน ส่วนการพระราชพิธีที่กรุงเทพฯ นี้คงตามอย่างเก่าแต่เดือนห้า เดือนหก เดือนสิบ เดือนสิบสอง เดือนยี่ เดือนสี่ เท่านั้นก็ดี ยังมีพระราชพิธีที่เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมขึ้นใหม่ จนเกือบจะครบสิบสองเดือนเหมือนของเก่า ซึ่งคิดจะกล่าวต่อไปในเบื้องหน้า

การซึ่งคิดจะเรียบเรียงพระราชพิธีสิบสองเดือน ลงในหนังสือวชิรญาณครั้งนี้ ด้วยเห็นว่าคำโคลงพระราชพิธีทวาทมาส ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ทรงแต่งขึ้นไว้ กรรณสัมปาทิกปิกลายนี้ ได้นำมาลงไว้ในหนังสือวชิรญาณเกือบจะตลอดอยู่แล้ว แต่คำโคลงนั้นท่านก็ทรงไม่ทันจนครบสิบสองเดือน และในสำเนาความนั้นว่าความละเอียดทั่วไปจนการนักขัตฤกษ์ ซึ่งเป็นส่วนของราษฎร ข้อความที่ว่าพิสดารมากกว่าตัวโคลงที่จะทำ จึงต้องประจักษ์ยอคำลงให้แน่น บางทีผู้ซึ่งไม่สู้สันทัดในการกาพย์โคลงก็อ่านเข้าใจ และในครั้งนี้ได้คิดที่จะช่วยกันแต่ง เรียบเรียงข้อความในความประพจน์ของราษฎรประชาชนในกรุงสยาม ซึ่งได้เล่นการนักขัตฤกษ์ตามฤดูปีเดือน เพื่อให้เป็นประโยชน์ที่ให้แก่คนภายหลังทราบการงาน ซึ่งเราได้ประพจน์เป็นประเพณีบ้านเมืองอยู่ในบัดนี้ หรือในชั้นพวกเราทุกวันนี้ที่ยังไม่ได้

ทราบ ได้เห็นการประพฤติทั่วไปของชนทั้งปวงก็จะได้ทราบ เหมือน
 อย่างช่วยกันสืบสวนมาเล่าสู่กันฟัง ส่วนในการพระราชพิธีประพฤติ
 เป็นไปอยู่ในราชการนี้ก็เป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเวลาประชุม
 พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการพร้อมกันคราวหนึ่ง ครั้นจะรวบรวม
 ลงเป็นเรื่องเดียวกันกับการนักขัตฤกษ์ของราษฎร ก็จะเป็นความ
 ยืดยาวปะปนพันเผื่อกันไป จึงได้คิดแยกออกไว้เสียต่างหาก คิด
 กำหนดแบ่งข้อความเป็น ๑๒ ส่วน ส่วนละเดือน กำหนดจะให้ได้ออก
 ในวันสิ้นเดือนครั้งหนึ่งไปจนตลอดปี แต่เดือนหนึ่งจะมากบ้าง
 น้อยบ้างตามการที่มีมากและน้อย หวังใจว่าคงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้
 ซึ่งจะใคร่ทราบเวลาประชุมราชการได้ ตามสมควรแก่เรื่องราวซึ่งนับ
 ว่าเป็นแต่พระราชพิธี ดังนี้ ฯ

เดือน ๑๒

พระราชพิธีจองเปรียง

๑ การพระราชพิธีในเดือน ๑๒ ซึ่งมีมาในกฎมนเฑียรบาลว่า
พิธีจองเปรียง ลตชุดลอยโคม ตรวจดูในความพิสดาร ในกฎหมายนั้น
เองก็ไม่มีข้อความใดกล่าวถึงเสาโคมและการจุดโคมอย่างหนึ่งอย่าง
ใดชัดเจน หรือจะเป็นด้วยเป็นการจัด ผู้ที่แต่งถือว่าใคร ๆ ก็เห็น
ตัวอย่างอยู่แล้วไม่ต้องกล่าว มีความแปลกออกไปนิดเดียว แต่ที่ว่า
การพิธีจองเปรียงลตชุดลอยโคม และเติม “ลงน้ำ” เข้าอีกคำหนึ่ง
คำที่ว่า “ลงน้ำ” นี้จะแปลว่ากระไรก็สันนิษฐานยาก จะเข้าใจว่าเอา
โคมที่เป็นโครงไม้ไผ่หุ้มผ้า ที่ชักอยู่บนเสามาแต่ต้นเดือนลดลงแล้ว
ไปทิ้งลงในน้ำ ก็ดูเคอะไม่ได้การเลย หรืออีกอย่างหนึ่งจะเป็นวิธีว่า
เมื่อลตโคมแล้ว ลอยกระทง สมมติว่าเอาโคมนั้นลอยไปตามลัทธิ
พราหมณ์ ที่พอใจลอยอะไร ๆ จัดอยู่ เช่นกับลอยบาปล้างบาป จะถือ
ว่าเป็นลอยเคราะห์ลอยโศกอย่างไรไปได้ออกกระทง การก็ตรงกัน
กับลอยกระทง ลางที่จะสมมติว่าลอยโคม ข้อความตามกฎมนเฑียร
บาลมีอยู่แต่เท่านี้

ส่วนการพระราชพิธี ซึ่งได้ประพุดอยู่ในปัจจุบันนี้นับว่าเป็น
พระราชพิธีพราหมณ์ มิได้เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาสืบมา
กำหนดที่ยกโคมนั้นตามประเพณีโบราณว่า ถ้าปีใดมีอธิกมาสให้ยก
โคมตั้งแต่วันขึ้นค่ำหนึ่งไป จนวันแรมสองค่ำเป็นวันลตโคม ถ้าปีใด
ไม่มีอธิกมาสให้ยกโคมขึ้นสิบสี่ค่ำ เดือนอ้ายขึ้นค่ำหนึ่งเป็นวันลตโคม
อีกนัยหนึ่งว่ากำหนดตามโหราศาสตร์ว่าพระอาทิตย์ถึงราศีพิจิก พระ
จันทร์อยู่ราศีพฤษภเมื่อใด เมื่อนั้นเป็นกำหนดที่จะยกโคม อีกนัยหนึ่ง

กำหนดด้วยดวงดาวฤกษ์คือดาวลูกไก่ ถ้าเห็นดาวลูกไก่นั้นตั้งแต่
 คำจันรุ่งเมื่อใด เป็นเวลายกโคม การที่ยกโคมขึ้นนั้นตามคำโบราณ
 กล่าวว่ายกขึ้นเพื่อบูชาพระเป็นเจ้าทั้งสาม คือพระอิศวร พระนารายณ์
 พระพรหม การซึ่งว่าบูชาพระเป็นเจ้าทั้งสามนี้เป็นต้นตำราแท้ ใน
 เวลาถือไสยศาสตร์ แต่ครั้งเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงนับถือพระพุทธ
 ศาสนา ก็กล่าวว่าบูชาพระบรมสารีริกธาตุ พระจุฬามณีในดาวดึงส์พิภพ
 และบูชาพระพุทธบาท ซึ่งปรากฏอยู่ ณ หาดทรายเรียกว่ามะหานที
 เป็นที่ผุดน้ำทั้งปวงสักการบูชาอยู่ แต่ถึงว่าโคมซึ่งที่อ้างว่าบูชาพระ
 บรมสารีริกธาตุพระพุทธบาทดังนี้แล้ว ก็ยังเป็นพิธีของพราหมณ์พวก
 เดียว คือตั้งแต่เริ่มพระราชพิธี พราหมณ์ก็เข้าพิธีที่โรงพิธีในพระบรม
 มหาราชวัง และเวลาเข้าถวายน้ำพระมหาสังข์ตลอดจนวันลดโคม
 เทียนซึ่งจะจุดในโคมนั้นก็ทาเปรียง คือ ไขข้อพระโคซึ่งพราหมณ์นำ
 มาถวายทรงทา การที่บูชากันด้วยน้ำมันไขข้อโคนั้นก็เป็นลัทธิพราหมณ์
 แท้ เป็นธรรมเนียมสืบมา จนแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าการพระราชพิธีทั้งปวงควรจะให้เนื่อง
 ด้วยพระพุทธศาสนาทุก ๆ พระราชพิธี จึงโปรดให้มีการสวดมนต์เย็น
 ฉันทน์เช้าก่อนเวลาที่จะยกเสาโคม พระสงฆ์ที่สวดมนต์นั้นพระราช
 คณะไทย ๑ พระครูปริตรไทย ๔ พระราชาคณะรามัญ ๑ พระครู
 ปริตรรามัญ ๔ รวมเป็น ๑๐ รูป เวลาทรงศีลแล้วก่อนสวดมนต์
 มีอาลักษณ์อ่านคำประกาศแสดงเรื่องพระราชพิธี และพระราชนำ
 ซึ่งทรงจัดเพิ่มเติม และพระราชนานแม่พระราชกุศลแก่เทพยดา
 ทั้งปวง แล้วพระสงฆ์จึงได้สวดมนต์ต่อไป เวลาเช้าพระฤกษ์ทรงรด
 น้ำสังข์และเจิมเสาโคมชัยแล้วจึงได้ยก พระสงฆ์สวดขยันโตในเวลา
 ยกเสานั้นด้วย ครั้นพระสงฆ์ฉันทน์แล้วถวายไทยทาน ขวดน้ำมัน,
 ไล่ตะเกียง, โคม ให้ต้องเรื่องกันกับพระราชพิธี การสวดมนต์เลี้ยงพระ
 ยกโคมนี้นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกไปใคร่

จะขาด เสาโคมชัยประเทียบนั้นตั้งอยู่หน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์แต่เดิมมา มีโคมชัยสามต้น โคมประเทียบสามต้น เสาใช้ไม้ยาว ๑๑ วา เสาโคมชัยที่ยอดเสามีฉัตรผ้าขาว โครงไม้ไผ่ ๙ ชั้น โคมประเทียบ ๗ ชั้น เสาและตะเกียบทาปูนขาวตลอด มีหงส์ลูกพรวนติดชักขึ้นไปให้มีเสียงดัง ตัวโคมโครงไม้ไผ่หุ้มผ้าขาว โคมบริวารเสาไม้ไผ่ ๑๐๐ ต้น ฉัตรยอด ๓ ชั้นทำด้วยกระดาษ ปลายฉัตรเป็นธง ตัวโคมโครงไม้ไผ่ปิดกระดาษ โคมชัยโคมประเทียบเป็นพนักงานสีตำรวจ โคมบริวารเป็นพนักงานตำรวจนอก ตำรวจสนม รอบพระราชวังมีโคมเสาไม้ไผ่ ตัวโคมข้างในสานเป็นชะลอม ปิดกระดาษเป็นรูปกระบอกตรง ๆ เป็นของกรมล้อมพระราชวังทำ ปักตามใบเสமாகำแพงมีจำนวนโคม ๒๐๐ ครั้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มีเดิมขึ้นที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม^(๑) โคมชัย ๒ ต้น โคมบริวาร ๑๐ ต้น แต่ใช้โคมแก้วกระจกสีเขียว สีแดง, สีน้ำเงิน, สีเหลือง, สีขาวอย่างละคู่ การพระราชพิธียกเสาโคมชัยนี้ เมื่อเวลาเสด็จประทับอยู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ก็ทำที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์ เมื่อเวลาเสด็จไปประทับอยู่ในพระที่นั่งฝ่ายบูรพทิศ ก็ทำที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์บ้าง ด้วยมีเสาโคมชัยขึ้นในที่นั้น และเสด็จพระราชดำเนินประพาสตามหัวเมือง มีพระราชวังแห่งใด ก็โปรดให้ยกเสาโคมชัยสำหรับพระราชวังนั้น คือที่วังจันทร์เกษม วังนารายณ์ราชนิเวศน์ และพระนครคีรี และที่วังปทุมเจดีย์ทุกแห่ง เทียนซึ่งสำหรับจุดโคมชัย คืบละ ๒๔ เล่ม (หรือมีเสาโคมชัยทางพระที่นั่งอนันตสมาคม

---

(๑) พระที่นั่งอนันตสมาคมในพระราชนิพนธ์นี้หมายความว่าองค์แรก สร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๔ อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เดียวนี้รื้อเสียแล้ว

ก็เป็น ๓๒ เล่ม) พื้นที่ห้องนมัสการเล่มยาว ๆ พอจุได้ตลอด ๓ ชั่วโมง
 ยังเหลือเศษในเวลาสวดมนต์ยกโคมชัย เจ้าพนักงานนำเทียนนี้ไป
 เข้าพิธีด้วย แล้วจึงเก็บไว้ถวายวันละ ๒๔ เล่มหรือครบสำหรับหนึ่ง เวลา
 พลบเสด็จพระราชดำเนินออกประทับที่เสาโคมชัย มหาดเล็กนำพาน
 เทียน ๒๔ เล่ม กับเทียนชนวนซึ่งเสียบอยู่กับเชิงเล่ม ๑ วางมา
 ในพานเล่ม ๑ ขึ้นถวาย พระมหाराชครูพิธิจึงนำตลับเปรี๊ยะ
 ขึ้นถวาย บ่ายพระพักตร์สู่ทิศศรีของวันนั้น แล้วทรงเจิมเทียน
 ทั้งมัดนั้นด้วยเปรี๊ยะ เป็นรูปอุณาโลมด้วยคาถา “อรหิ สัมมา
 สัมพุทโธ” แล้วจึงทรงทาเปรี๊ยะทั่วทุกเล่มเทียน ชักเทียนออก
 จากมัด ๖ เล่ม พระมหाराชครูจึงจุดเทียนชนวนซึ่งมีมาแต่โรงพิธิ
 จากโคมซึ่งตามเพลิงพิธิมานั้นถวาย ทรงเทียนชนวนซึ่งเสียบมากับเชิง
 จุดเพลิงจากเทียนชนวนพราหมณ์ แล้วทรงบริกรรมคาถา “ทิวา ตปติ
 อาทิจโจ” จนถึง “มังคลัตถ์ ปลิตธิยา” แล้วจึงทรงจุดเทียน ๖ เล่มนั้น
 เมื่อติดทั่วกันแล้วทรงอธิฐานด้วยคาถา “อรหิ สัมมาสัมพุทโธ” จน
 ตลอดแล้วจึงได้พระราชทานเทียนเล่ม ๑ ให้กรมตำรวจรับไปปักในโคม
 ชัยตันที่หนึ่ง ที่เหลือนั้นอีก ๕ เล่ม พระราชทานพระเจ้าลูกเธอไปทรง
 จุดในโคมชัยโคมประเทียบ ในเวลาเมื่อทรงชักสายโคมชัย เจ้าพนักงาน
 ประโคมแตرسั่งซ่ม้องชัยพิณพาทย์จนสิ้นเวลาที่ยกโคม มีแต่ยามแรก
 ยามเดียว เมื่อยกโคมเสร็จแล้วจึงพระราชทานเทียนสำหรับโคมชัยโคม
 ประเทียบ ที่ยังเหลืออยู่อีก ๑๔ เล่ม สำหรับไว้เปลี่ยนอีก ๓ ยาม และ
 เทียนชนวนที่เสียบอยู่บนเชิง ให้กรมตำรวจรับไปจุดโคมบริวาร เทียน
 ชนวนซึ่งเหลืออยู่อีกเล่มหนึ่งนั้น พระราชทานพระมหाराชครูพิธิ
 สำหรับจะได้นำมาเป็นชนวนจุดเพลิงถวายในคืนหลัง ๆ ต่อไป

การจุดโคมชัยนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
 ออกทรงจุดเองไม่มีใครจะขาด แต่ครั้งเมื่อมีเสาโคมทางหน้าพระที่นั่ง

อนันตสมาคมขึ้น ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงยกโคมทางพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์นี้ โปรดให้พระเจ้าลูกเธอเสด็จมา ทรงยกโคมที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมเอง ตลอดจนโคมบริวารทั้ง ๑๒ ต้น โดยมาก แต่การซึ่งยกโคมนี้ได้ความว่า เมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลายกโคมยามแรกเป็นเวลาเช้าที่พระบรมมหาราชวังไม่ได้เสด็จออกทรงยกโคมเลย ต่อคราวที่ ๒ เวลาเสด็จออกทรงธรรมหาลูกเล็กจึงได้นำเทียนถวายทรงจุดพระราชทานให้กรมพระตำรวจออกเปลี่ยน แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้เสด็จออกบ้างไม่ออกบ้าง ถ้าไม่เสด็จออกพราหมณ์ต้องส่งเปรียงและเพลิงเข้าไปข้างใน ทรงจุดพระราชทานพระเจ้าลูกเธอออกมายกโคม เหมือนอย่างในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าในเวลาที่ไม่ได้เสด็จออกนั้น และมีเสาคอมในพระบรมมหาราชวังปักประจำทุกตำหนักเจ้านาย ถ้าเป็นตำหนักเจ้าฟ้าใช้เสาไม้แก่นท้าว ๕ ชั้น โคมโครงไม้ไผ่หุ้มผ้าขาวอย่างเดียวกันกับโคมประเทียบมีครบทุกพระองค์ ถ้าเป็นตำหนักพระองค์เจ้าหรือเรือนข้างในใช้เสาไม้ไผ่ โคมโครงไม้ไผ่ปิดกระดาดอย่างโคมบริวารมีทั่วทุกตำหนัก แต่โคมทั้งปวงนี้ใช้ตามตะเกียงด้วยถั่วแก้วหรือขามทั้งสิ้น เหมือนโคมบริวารข้างนอก ตามวังเจ้านายซึ่งอยู่นอกพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่พระราชวังบวร ฯ เป็นต้นลงไปก็มีเสาคอม แต่ในพระราชวังบวร ฯ เท่านั้น มีโคมชัย, โคมประเทียบ, โคมบริวาร คล้ายในพระบรมมหาราชวัง วังเจ้าฟ้ามีเสาคอมเหมือนโคมชัยแต่ใช้ฉัตร ๕ ชั้น เจ้านายนอกนั้นตามแต่เจ้าของจะทำ

ในการพระราชพิธีจองเปรียงนี้ มีหน้าที่ของกรมมหาดเล็กซึ่งมักจะลืมหรือไม่รู้สึกลบ คือเวลาเย็นพลบพนักงานนำเทียนออกมาส่ง ลางทีก็ไม่มีใครรับ เวลาจะทรงก็ต้องเรียกกันเวลายายอย่างหนึ่งหรือถ้ารับเทียนมาแล้ว เวลาจะนำเข้าไปถวายมักจะจุดเทียนชนวนเข้าไปถวาย การที่มหาดเล็กทำดังนี้เป็นการไม่ระวังในหน้าที่ของตัวและ

ไม่รู้จักจำ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อเสด็จออกพระราชทานเทียนให้พระเจ้าลูกเธอ หรือไม่ได้เสด็จออกพระราชทานเทียนให้พระเจ้าลูกเธอออกไป ก็เป็นหน้าที่ของมหาดเล็กที่จะเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอไปทรงจุดโคมทุก ๆ เสา และช่วยชักสายในเวลาที่ยกโคมขึ้นด้วย

ส่วนพนักงานของกรมพระตำราจนั้น เป็นหน้าที่เจ้ากรมปลัดกรมจำเริญของเวร ต้องมาคอยรับเทียนไปติดในโคมชัยใบแรกที่จะทรงชัก เมื่อเวลาทรงชักต้องคอยโรยหางเชือก หรือถ้าเวลาฝนตกลงมาเชือกเปียกชื้นชักฝืด ก็ต้องเข้ามาช่วยสาวเชือกชักโคมขึ้นด้วยอีกคนหนึ่ง แล้วรับเทียนสำหรับเปลี่ยนโคมและเทียนชนวนไปจุดโคมบริวาร ในการพระราชพิธีจองเปรียงมีการที่สำหรับจะไม่เรียบริ้วพร้อมเพรียงอยู่เพียงเท่านั้น

พิธีกะติเกยา

***

การพระราชพิธีกะติเกยา ตามคำพระมหाराชครูพิธี^(๑) ได้กล่าวว่า การพระราชพิธีนี้แต่ก่อนได้เคยทำในเดือนอ้าย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลื่อนมาทำในเดือนสิบสอง การซึ่งจะกำหนดทำพระราชพิธีเมื่อใดนั้นเป็นพนักงานของโหรต้องเขียนฎีกาถวาย ในฎีกานั้นว่าโหรมีชื่อให้คำนวณพระฤกษ์พิธีกะติเกยากำหนดวันนั้น ๆ พระมหाराชครูพิธีจะได้ทำพระราชพิธีเช่นนั้น ๆ ลงท้ายท้ายว่าจะมีคำทำนาย แต่ไม่ปรากฏว่าได้นำคำทำนายขึ้นมากราบเพ็ดกราบทูลอันใดต่อไปอีก ชะรอยจะเป็นด้วยทำนายดีทุกปีจนทรงจำได้ แล้วรับสั่งห้ามเสีย ไม่ให้ต้องกราบทูลแต่ครั้งใดมาไม่ทราบเลย การซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เลื่อนพิธีมาทำในเดือนสิบสองนั้น คือกำหนดเมื่อพระจันทร์เสวยฤกษ์กฤตกาเต็มบริบูรณ์เวลาใด เวลานั้นเป็นกำหนดพระราชพิธี การซึ่งทรงกำหนดเช่นนี้ก็จะแปลมาจากชื่อพิธีนั่นเอง การที่พระมหाराชครูพิธีว่าเมื่อก่อนทำเดือนอ้ายนั้น เป็นการเลื่อนลงมาเสียดอก แต่เดิมมาก็ทำเดือนสิบสอง ครั้นเมื่อพิธีตรียัมพวายเลื่อนไปทำเดือนยี่แล้ว การพิธีนี้จึงเลื่อนตามลงไปเดือนอ้าย เพราะพิธีนี้เป็นพิธีตามเพลงคอยรับพระเป็นเจ้าจะเสด็จลงมา ดูเป็นพิธีนำหน้าพิธีตรียัมพวาย ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กลับขึ้นไปทำเดือนสิบสองนั้น ก็เพราะจะให้ถูกกับชื่อพิธีตั้งที่ว่ามาแล้ว พระราชพิธีนี้คงตกอยู่ในระหว่างกลางเดือนสิบสอง เคลื่อนไปข้างหน้าบ้างข้างหลังบ้างเล็กน้อย คงจะเกี่ยวกับพระราชพิธีจองเปรียง

---

(๑) พระมหाराชครูคนนี้ ชื่ออาจ

อยู่เสมอ การที่ทำนั้น คือปลูกเกยขึ้นที่หน้าเทวสถานสามเกย สถานพระอิศวรเกย ๑ สถานมหาวิฆเนศวรเกย ๑ สถานพระนารายณ์เกย ๑ เกยสูง ๔ ศอก เท่านั้น ที่ข้างเกยเอามูลโคกับดินผสมกันก่อเป็นเขาสองศอกหนึ่งทั้ง ๔ ทิศ เรียกว่าบัพพโต แล้วเอาหม้อใหม่ ๓ ใบถักเชือกกรอบนอกเรียกว่าบาตรแก้ว มีหลอดเหล็กวิลาตร้อยไส้ด้ายดิบเก่าเส้น แล้วมีถุงข้าวเปลือกถั่วงาทั้งลงไว้ในหม้อนั้นทั้ง ๓ หม้อ แล้วเอาไม้ยาว ๔ ศอกเรียกว่าไม้เทพทนต์ปลายพันผ้าสำหรับชุบน้ำมันจุดไฟ ครั้นเวลาค่ำพระมหाराชครูพิธีบูชาไม้เทพทนต์และบาตรแก้ว แล้วอ่านตำรับจุดไฟในบาตรแก้ว แล้วรดน้ำสังข์จุดเงิน้ำมันนั้น ครั้นจบวิธีแล้วจึงได้นำบาตรแก้วและไม้เทพทนต์ออกไปที่หน้าเทวสถาน เอาบาตรแก้วตั้งบนหลักริมเกย เอาปลายไม้เทพทนต์ที่หุ้มผ้าชุบน้ำมันจุดไฟพุ่งไปที่บัพพโตทั้ง ๔ ทิศ เป็นการเสี่ยงทาย ทิศบูรพาสมมติว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทิศทักษิณสมมติว่าเป็นสมณพราหมณ์ ทิศประจิมว่าเป็นอำมาตย์มนตรี ทิศอุดรว่าเป็นราษฎร พุ่งเกยที่หนึ่งแล้วเกยที่สองที่สามต่อไป จนครบทั้งสามเกยเป็นไม้สิบสองอัน แล้วตามเพลิงในบาตรแก้วไว้อีกสามคืน สมมติว่าตามเพลิงคอยรับพระเป็นเจ้าจะเสด็จลงมาเยี่ยมโลก เมื่อพุ่งไม้แล้วกลับเข้าไปสวดบูชาข้าวตอก บูชาบาตรแก้วที่จุดไฟไว้หน้าเทวสถานทั้ง ๓ สถาน ต่อนั้นไปอีกสองวันก็ไม่มีพิธีอันใด วันที่สามนำบาตรแก้วเข้าไปในเทวสถานรดน้ำสังข์ดับเพลิง เป็นเสร็จการพระราชพิธี

การพระราชพิธีเกติเกยานี้ เป็นพิธีพราหมณ์แท้ และเหตุผลก็เลื่อนลอยมาก จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่รู้ว่าอะไรทรงเติมการพิธีสงฆ์หรือแก้ไขเพิ่มเติมอันใด ได้แต่เปลี่ยนกำหนดให้ถูกชื่ออย่างเดียว คงอยู่ด้วยเป็นพิธีราคาถูกเพียง ๖ บาทเท่านั้น ฯ

การพระราชกุศลฉลองไตรปี

๑ การฉลองไตรนี้ ไม่ปรากฏว่าเป็นธรรมเนียมมาแต่ครั้งกรุงเก่าหรือประการใด แต่เป็นธรรมเนียมมีมาในกรุงรัตนโกสินทร์นี้แต่เดิม ไม่นับว่าเป็นพระราชพิธี เป็นการพระราชกุศลประจำปีซึ่งนามากล่าวในที่นี้ด้วย เพราะเหตุว่าการฉลองไตรนี้เนื่องอยู่ในพระราชพิธีจองเปรียง และลอยพระประทีป ความประสงค์ของการฉลองไตรนั้น คือว่าพระสงฆ์ซึ่งได้รับยศเป็นราชาคณะฐานานุกรมเปรียญพิธีธรรมบางองค์ หรือคิลานภัตร พระทรงรู้จัก พระช่าง สามเณรเปรียญ และพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชเป็นภิกษุก็ดี สามเณรก็ดี เกินกว่าพรรษาหนึ่งขึ้นไป ท่านทั้งปวงนี้ได้พระราชทานไตรจีวรสำหรับหนึ่งในเวลาเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินทุกปี มิใช่เกี่ยวในการกฐิน พระสงฆ์และสามเณรทั้งปวงเหล่านี้มีจำนวนทั้งในกรุงและหัวเมืองปีหนึ่งอยู่ใน ๕๐๐ เศษขึ้นไปถึง ๖๐๐ รูป ทั้งที่ได้รับกฐินหลวงด้วย เมื่อผ้าไตรที่ได้พระราชทานไปแก่พระสงฆ์เป็นอันมากดังนี้ก็ควรจะเป็นที่ชื่นชมยินดีในการพระราชกุศลที่ได้ทรงบริจาคไปเป็นอันมากนั้น จึงได้มีการพระราชกุศลขึ้นในกลางเดือนนั้น กำหนดวันขึ้น ๑๓ ค่ำ ให้นิมนต์พระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญทั้งปวง บรรดาซึ่งได้รับพระราชทานไตรปีมาประชุมพร้อมกันในพระบรมมหาราชวังทั้งในกรุงหัวเมือง ยกเสียแต่หัวเมืองไกล ถ้าการสวดมนต์ฉลองไตรนี้ทำให้หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระสงฆ์ไทยสวดมนต์ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทั้งสิ้น พระสงฆ์รามัญสวดมนต์ที่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ถ้าทำข้างพระที่นั่งฝ่ายบุรพาทิศ พระสงฆ์ไทยคณะมหานิกายสวดมนต์ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม คณะธรรมยุติกนิกายสวดมนต์ที่พระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์ ซึ่งเป็นที่ตั้งพระที่นั่งศิลาแล่มหาปราสาท

ในปัจจุบันนี้ แต่ครั้งเมื่อภายหลังรื้อพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์ทำใหม่ ก็ยกมาสวดมนต์รวมกันในพระที่นั่งอนันตสมาคมทั้ง ๒ คณะ แต่คณะรามัญนั้นคงสวดอยู่ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ การสวดมนต์มีแต่วันขึ้น ๑๓ ค่ำวันเดียว ต่อนั้นไปแบ่งพระสงฆ์ออกเป็นสามส่วน มาฉันในท้องพระโรงวันละส่วน เข้าบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวังวันละ ๒ ส่วน เปลี่ยนกันไปตลอดทั้ง ๓ วัน คือในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ วันแรมค่ำ ๑ การทรงบาตรในพระบรมมหาราชวังจัดอย่างนักขัตฤกษ์ คือมีผ้าลาดตามทางที่พระสงฆ์เดิน และมีเครื่องนมัสการพานทองน้อยเครื่องห้าตั้งที่ทรงบาตร มีของปากบาตรทวีขึ้นกว่าแต่ก่อน เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมข้างในแต่งตัวตกบาตรฉลองไตรนี้ ห่อผ้าห่มนอนตาดและเยียรบับแพรเขียนทองหรือแต่งตัวต่าง ๆ ไปอีกก็มีเป็นคราว ๆ แต่ไม่เป็นการเสมอตลอดไป ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ แรมค่ำ ๑ เวลากลางวันมีทรงธรรม พระราชาคณะผู้ใหญ่ถวายเทศนาภินิหาร อนุโมทนา การพระราชกุศลที่ได้เสด็จไปพระราชทานพระกฐินกัณฑ์ ๑ จีวรทาน อนุโมทนาพระราชกุศลที่ได้พระราชทานไตรปิฎกพระภิกษุสงฆ์ทั้งปวงกัณฑ์ ๑ ปฏิสังขรณ์ทาน อนุโมทนาที่ได้ปฏิสังขรณ์พระอารามทั้งปวงกัณฑ์ ๑ เครื่องกัณฑ์เทศน์ทั้ง ๓ กัณฑ์ นับในจำนวนเทศนา ๓๐ กัณฑ์ ซึ่งเป็นจำนวนการพระราชกุศลประจำปี คือมีเครื่องกัณฑ์คล้าย ๆ บริหารพระกฐิน คือมีตะบะยาเป็นต้น มีเงินติดเทียน ๑๐ ตำลึง และขนมต่าง ๆ ที่เกณฑ์พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเป็นเจ้าของกัณฑ์

การฉลองไตรนี้ ในรัชกาลก่อน ๆ ก็สวดมนต์เลี้ยงพระและเทศนาที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยตลอดมา ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ย้ายสวดมนต์เลี้ยงพระไปพระที่นั่งฝ่ายบุรพทิศ แต่ยังคงมาทรงธรรมที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เพราะเป็นทางที่จะได้เสด็จลงทรงลอยพระประทีปในเวลาเมื่อทรงธรรมแล้ว

ในปัจจุบันนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นที่กว้างขวาง ใหญ่กว่าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย จึงโปรดให้การฉลองไตรทั้งปวงคงอยู่เหมือนเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำตกเตือนในการฉลองไตรนี้ เมื่อวันขึ้น ๑๓ ค่ำ พระสงฆ์ที่สวดมนต์ถึง ๕๐๐ เศษหรือ ๖๐๐ รูป เทียนซึ่งถวายพระสงฆ์ในเวลาสวดมนต์ฉบับนั้นมาก มหาตเล็กควรจะต้องคอยรับ และเวลาที่พระเจ้าลูกเธอจะไปถวายควรต้องคอยยกตาม อย่าให้ต้องรั้งรอกันแน่นเข้าไป

อนึ่ง จะต้องเตือนอย่างจัด ๆ อีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเวลาพระสงฆ์ฉันแล้วจำจะต้องยก จำจะต้องทรงพระดำเนินไต่ทก ไม่มีเหตุการณ์อันใดที่จะยกเว้นพระดำเนินไต่ทกได้เลยในเวลาพระสงฆ์ฉันแล้ว ซึ่งมหาตเล็กบางคนทำอีก ๆ อีก ๆ ไม่แน่ว่าจะทรงหรือไม่ทรง หรือทอดธุระเสียว่าไม่ทรงนั้นเป็นการเซอะแท้ ไม่มีข้อห้ามเถียงอย่างไรเลย

อนึ่ง ในเวลาเมื่อสวดมนต์จบและเวลาเลี้ยงพระแล้ว มีเสด็จออกขุนนางข้าราชการเฝ้าทูลใบบอกและข้าราชการต่าง ๆ ได้เหมือนออกขุนนางตามเคย

อนึ่ง ในเวลาค่ำที่ทรงธรรมนั้น พอเสด็จออกมหาตเล็กก็ต้องนำเทียนชนวนเข้าไปตั้ง ทรงจุดเครื่องบูชาเทวดาแล้วต้องคอยรับเทียนที่บูชาพระมหาเศวตฉัตร ซึ่งจะปล่อยให้ทรงจุดทรงวางในตะบะอย่างเช่นมหาตเล็กเคยทำมาบ่อย ๆ นั้นไม่ถูก เมื่อรับเทียนนั้นไปแล้วเคยไปติดที่บัวหลังพระมหาเศวตฉัตร ซึ่งไม่เห็นมหาตเล็กไปติดมาช้านานแล้ว จะไม่มีใครรู้หรือประการใดสงสัยอยู่ เมื่อทรงจุดเทียนเทวดาแล้วทรงจุดเทียนดูหนังสือ ไม่ต้องรอคอยจนทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้วจึงยกไปให้เป็นการช้ายืดยาว พอทรงจุดแล้วก็ยกไป ถ้าธรรมาสน์กว้างตั้งบนธรรมาสน์ทั้งเชิง ถ้าธรรมาสน์แคบมีจงกล

ถอนเทียนออกปักที่จंगกล ถ้าธรรมาสน์แคบมีม้ายั้งข้าง ๆ ให้ตั้งบน
ม้าย การที่ถอนเทียนออกติดกับกงธรรมาสน์นี้ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด ได้กริ้วมาหลายครั้งแล้ว แต่เดี๋ยวนี้อีกดุมมี
ราย ๆ อยู่บ้างไม่สู้หนานัก ขอให้เข้าใจว่าไม่โปรดเหมือนกัน ฯ

การลอยพระประทีป

○ การลอยพระประทีปลอยกระทงนี้ เป็นนักขัตฤกษ์ที่รื่นเริงทั่วไปของชนทั้งปวงทั่วไป ไม่เฉพาะแต่การหลวง แต่จะนับว่าเป็นพระราชพิธีอย่างใดก็ไม่ได้ ด้วยไม่ได้มีพิธีสงฆ์ พิธีพราหมณ์อันใดเกี่ยวข้องเนื่องในการลอยพระประทีปนั้น เว้นได้แต่จะเข้าใจว่าตรงกับคำที่ว่าลอยโคมลงน้ำเช่นกล่าวมาแล้ว แต่ควรนับว่าเป็นราชประเพณีซึ่งมีมาในแผ่นดินสยามแต่โบราณ ตั้งแต่พระนครยังอยู่ฝ่ายเหนือ เมื่อตรวจดูในกฎหมายไทยบาลซึ่งได้ยกมาอ้างในเบื้องต้น ต่อความที่ว่าพิธีจงเปรี๊ยะลดชุดลอยโคมลงน้ำไป มีความต่อไปว่า “ตั้งระหาดอกไม้ในพระเมรุ ๔ ระหา หน้า ๒ โรง” การเรื่องนี้ก็คงจะตรงกันกับที่มีดอกไม้เพลิงที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และที่ศาลาทรงบาตรบูชาห่อพระในพระบรมมหาราชวัง ต่อนั้นไปก็ว่าด้วยการลอยประทีป การลอยประทีปที่ว่าในกฎหมายนี้มีเนื้อความเข้าเค้าเรื่องนพมาศ ซึ่งว่าท้าวศรีจุฬาลักษณ์ซึ่งเป็นท้าวพระสนมเอก แต่ครั้งพระเจ้าอรรคมหาราช คือพระร่วง ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามตั้งแต่กรุงตั้งอยู่ ณ เมืองสุโขทัย ได้กล่าวไว้ว่า ในเวลาฤดูเดือนสิบสองเป็นเวลาเสด็จลงประพาสในลำน้ำตามพระราชพิธีในเวลากลางวัน พระอัครมเหสีและพระสนมฝ่ายใน ตามเสด็จในเรือพระที่นั่งทอดพระเนตรการนักขัตฤกษ์ ซึ่งราษฎรเล่นในแม่น้ำตามกำหนดปี เมื่อนางนพมาศได้เข้ามารับราชการ จึงได้คิดอ่านทำกระทงถวายพระเจ้าแผ่นดิน เป็นรูปดอกบัวและรูปต่าง ๆ ให้ทรงลอยตามสายน้ำไหล และคิดคำขับร้องขึ้นขับถวายให้พระเจ้าแผ่นดินทรงพระดำริจัดเรือพระที่นั่ง เทียบขนานกันให้ใหญ่กว้าง สำหรับพระสนมฝ่ายในจะได้ตามเสด็จประพาสได้มาก ๆ ขึ้นกว่าแต่ก่อน และพระสนมที่ตามเสด็จประพาสในการ

พระราชพิธีนั้น ย่อมตกแต่งประดับประดากายเป็นอันมาก เมื่อพระสนมทั้งปวงได้ตามเสด็จด้วยกันโดยมากดั่งนั้น พระเจ้าแผ่นดินก็ต้องพระราชทานเครื่องวัดถาภรณ์ต่าง ๆ ทั่วไปเป็นที่ชื่นชมนิยต์ทั่วกัน มีข้อความพิสดารยืดยาว เนื้อความก็คล้ายคลึงกันกับจดหมายถ้อยคำขุนหลวงหาวัด ซึ่งได้กล่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า หรือเป็นพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั่นเอง เสด็จลงเรือพระที่นั่ง ทรงพระบัญชาชาวเครื่องราชอาภรณ์ล้วนแต่ทำด้วยเงิน แล้วล่องลงไปตามลำน้ำ มีจุดดอกไม้เพลิงที่หน้าพระอารามต่าง ๆ ข้อความยืดยาวอีก แต่ไม่รับประกันว่าฉบับที่ตีพิมพ์ไว้นั้นเป็นความจริงทั้งสิ้น เพราะข้าพเจ้าได้อ่านฉบับเดิมนั้นช้านานมาแล้ว จะถูกต้องกันหรือไม่ถูกต้องไม่ได้ตรวจตราละเอียด แต่ข้อความก็ลงเป็นรอยเดียวกันกับที่มีอยู่ในกฎหมายเยียรบาลได้ความว่า ในฤดูเดือนสิบสองเป็นเวลาที่น้ำในแม่น้ำใสสะอาดและมากเต็มฝั่ง ทั้งเป็นเวลาที่สิ้นฤดูฝน ในกลางเดือนนั้นพระจันทร์ก็มีแสงสว่างส่องไส เป็นสมัยที่สมควรจะรื่นเริงในลำน้ำในเวลากลางคืน พระเจ้าแผ่นดินจึงได้เสด็จลงประพาสตามลำน้ำ พร้อมด้วยพระราชบริพารฝ่ายใน เป็นประเพณีมีมาแต่กรุงสุโขทัยฝ่ายเหนือโน้นแล้ว

การเก่ายกไว้ จะขอว่าแต่ที่กรุงเทพฯ นี้ การลอยประทีปในเดือน ๑๒ เป็นการใหญ่กว่าลอยประทีปในเดือน ๑๑ ด้วยอากาศปราศจากฝน และการพระราชกุศลก็เป็นการกลางวันมากกว่ากลางคืน นับว่าเป็นเวลาว่างกว่าเดือน ๑๑ ที่ในพระบรมมหาราชวังหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีดอกไม้พุ่มบูชา ๑๐ พุ่ม แต่ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงจุด ชาวที่นำเทียนชนวนมาถวายทรงจุดในเวลาทรงธรรมกลางคืน แต่ซึ่งส่วนบูชาหอพระในพระบรมมหาราชวัง ปักพุ่มดอกไม้ย่อม ๆ ที่ศาลาที่ทรงบาตรข้างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เสด็จ

พระราชดำเนินทรงจุดดอกไม้ก่อนที่จะออกทรงธรรม มีแต่รังษีพินพาทยผู้หญิงประโคนด้วย

การลอยพระประทีป เป็นเวลาที่เสด็จออกนอกกำแพงพระราชวังและกำแพงพระนครเวลากลางคืน จึงได้จัดการป้องกันรักษาแข็งแรง การที่จัดทั้งปวงนี้ก็เป็ธรรมเนียมเดิม ในเวลาที่บ้านเมืองไม่ปกติเรียบบ่อย และจะให้เป็นการครึกครื้นในแม่น้ำ ถ้าจะว่าตามอย่างโบราณ ที่เป็นการเสด็จพระราชดำเนินประพาสลำน้ำก็เป็น การสมควรกันอยู่ ด้วยเรือที่ทอดทุ่นรักษาราชการนั้นก็เป็เรือใน กระบวนเสด็จพระราชดำเนินทั้งสิ้น แต่ถ้าจะเทียบกับการขึ้นหลังใน ปัจจุบันนี้ ที่เสด็จไปวังเจ้านายในเวลากลางคืน หรือเสด็จลงทอดพระ เนตรโคมในเวลาเฉลิมพระชนมพรรษา การป้องกันรักษาน้อยกว่า ลอยพระประทีปมากหลายเท่า ก็เป็นไปตามเวลาที่บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป แต่การลอยประทีปนี้ยังคงอยู่ตามแบบเดิม เหมือนอย่าง เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินและเสด็จประพาสตาม ธรรมเนียมฉะนั้น ที่เปลอยหน้าทำราชวรดิษฐ์มีเรือบัลลังก์สองลำ จอดขนานกัน ในเรือบัลลังก์นั้นแต่เดิมลำในกันม่านเป็นที่พระบรรทม, ที่ทรง, ที่ลงพระบังคน ดูเหมือนว่าจะเป็นที่ประทับอยู่นาน ๆ ตั้งแต่ หัวค่ำไปจนตึก เครื่องที่สำหรับตั้งนั้นก็มิพระสุพรรณราช และมีชั้น พระสุธารสอย่างเช่น เสวยพระกระยาหาร การป้องกันรักษา ห้ามเรือ ที่ไม่ให้เดินในทุ่นตั้งแต่หัวค่ำไปจนตึกเวลาเสด็จขึ้น ดูเหมือนว่าใน ครั้งใดครั้งหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จลงไปประทับอยู่ตั้งแต่หัวค่ำ จนสิ้นเวลาลอยพระประทีปทรงเสวยในที่นั้น แต่ครั้นมาถึงแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้ารับสั่งให้เลิกที่ทรง ที่พระบรรทมเสีย คงแต่เครื่องพระสุธารสซึ่งเจ้าพนักงานยังจัดอยู่ตามเคย ในเรือบัลลังก์ ทั้งสองลำนั้นกันม่านสกัดทั้งหัวเรือท้ายเรือ ข้างหัวเรือท้ายเรือเป็น ข้างหน้า ที่ตรงม่านสกัดหัวเรือท้ายเรือมีม่านยี่ดออกไปในน้ำ บังมิให้

เจ้าพนักงานที่อยู่หัวเรือท้ายเรือแลเห็นเข้ามาข้างใน ต่อเมื่อเวลาจะปล่อยเรือกระทงจึงได้ชักม่าน ข้างเหนือมีม่านทองสกัดเสมอแนวพนักข้างในอีกชั้นหนึ่งเพราะใกล้ที่ประทับ ในระหว่างม่านนั้นเป็นที่สำหรับท้าวนางเจ้าแม่ประจำคอยรับเรือกระทง ข้างใต้เป็นที่สำหรับเจ้าคุณท้าวนางเจ้าแม่หรือเจ้านายซึ่งไม่ต้องจุดกระทงเฝ้าในเรือ บัลลังก์ลำนอก เรือบัลลังก์ลำนอกเป็นที่พนักงานนั่งนอกพนัก ในพนักเป็นที่เจ้าจอมอยู่งานนั่ง ส่วนในพนักเรือบัลลังก์ลำนอกนั้นทอดพระยี่งูตั้งพระแสงเป็นที่ประทับ มีเจ้าจอมอยู่งานเฝ้าอยู่ในนั้นแต่เฉพาะที่เชิญเครื่อง กับพระเจ้าลูกเธอที่ตามเสด็จ ขานเรือบัลลังก์ลำนอกตรงช่องพนักทอดที่ประทับเป็นที่ทรงจุดกระทง ต่อนั้นไปเป็นที่เจ้านายและเจ้าจอมจุดกระทง ที่หัวเรือบัลลังก์ นอกม่านมีเจ้าพนักงานลงประจำคือกรมวัง ๑ กรมทหารในจางวางเจ้ากรมปลัดกรมขุนหมื่น ๘ กรมพระแสงต้น ๑ กรมพระตำรวจนายเรือ ๒ รวมหัวเรือ ๑๒ ท้ายเรือบัลลังก์ กรมวัง ๑ จางวางหัวหมื่นมหาดเล็ก ๖ กรมทหารในเจ้ากรมปลัดกรมขุนหมื่น ๗ กรมพระแสงต้น ๑ กรมตำรวจนายเรือ ๑ ภายหลังเติมราชเอ็ดเดอแก้วปีคน ๑ บ้าง^(๑) ๒ คนบ้าง และเติมทหารปืนแคตตลิ่งกัน^(๒) ๑ ข้างหัวเรือบัลลังก์มีไชยสงครามเรือสำปั้น มีโคมเพชรจอดประจำอยู่เสมอแนวที่เจ้าคุณนั่งลำ ๑ ข้างท้ายเรือบัลลังก์มีเรือทหารในลำ ๑ เรือพันพรหมราชสำหรับปล่อยกระทงลำ ๑ การล้อมวงในลำน้ำทอดทุ่นเป็นสามสาย สายในมีแพหวยกรายเป็นระยะ มีใต้ประจำทุกแพตลอดหน้าเรือบัลลังก์ เรือประจำทุ่นสายในข้างเหนือ น้ำ กรมกองตระเวนขวา ๑ กรมกองกลางขวา ๑ ประตูกองพระ

---

(๑) คือราชของครุฑ เมื่อทรงพระราชนิพนธ์ยังเรียกกันว่า ราชเอ็ดเดอแก้วปี

(๒) คือ ปืนกล

กลาโหม ๑ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ๑ เจ้ากรมพระตำรวจสนม
ขวา ๑ เรือกรมสรรพากรในสรรพากรนอก ๑ ใต้น้ำ หัวเรือบัลลังก์
ท่นสายใน กรมกองตระเวนซ้าย ๑ เรือประตูกมมหาดไทย ๑ กรม
กองกลางซ้าย ๑ เจ้ากรมพระตำรวจนอกซ้าย ๑ เจ้ากรมพระตำรวจ
สนมซ้าย ๑ เรือท่นกรมท่ากลาง ๑ ภายหลังนี้เติมเรือทหารทอดสมอ
สกัดเหนือน้ำท้ายน้ำขึ้นอีก ข้างเหนือน้ำกรมทหารหน้า ๔ ลำ ข้างใต้
น้ำทหารหน้า ๒ ลำ

ท่นสายกลางเหนือน้ำ เรือท่นกรมอาสาจาม ๒ ลำ เรือกรม
เรือกันขวา ๑ เรือสิงโตกรมอาสาใหญ่ขวา ๑ เรือสากรมทวนทอง
ขวา ๑ เรือเหรากรมอาสารองขวา ๑ เรือกิเลนกรมเชนทองขวา ๑
เรือท่นสามพระหลังทอดเชือก ๑ ข้างใต้น้ำ เรือกรมอาสาจาม ๒ ลำ
เรือกรมเรือกันซ้าย ๑ เรือสิงโตกรมอาสาใหญ่ซ้าย ๑ เรือสากรม
ทวนทองซ้าย ๑ เรือเหรากรมอาสารองซ้าย ๑ เรือกิเลนกรมเชนทอง
ซ้าย ๑ เรือท่นสามพระคลังทอดเชือก ๑

ที่ท่นกลางตรงหน้าบัลลังก์ มีเรือดอกไม้เพลิง ๒ ลำ เรือ
พิณพาทย์เหนือน้ำ ๑ ลำ ท้ายน้ำ ๑ ลำ เรือกลองแขกเหนือน้ำ ๑ ลำ
ท้ายน้ำ ๑ ลำ มีเรือเจ้ากรมพระตำรวจในซ้าย ๑ ใหญ่ซ้าย ๑ อยู่ใต้น้ำ
เรือเจ้ากรมตำรวจในขวา ๑ ใหญ่ขวา ๑ อยู่เหนือน้ำ จับท่นสายกลาง
ทั้งสิ้น มีเรือทหารปืนใหญ่เติมใหม่อยู่นอกท่นสายกลางเหนือน้ำ ๑
ลำ ท้ายน้ำ ๑ ลำ

ท่นสายนอกเหนือน้ำ มีเรือกรมกองตระเวนขวา ๑ เรือ
ประตูกมมหาดไทย ๑ เรือท่นกรมอาสาพิเศษขวา ๑ กรมท่าสุขวา ๑
กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งขวา ๑ กรมคู่ชักขวา ๑ ท้ายน้ำกรมกอง
ตระเวนซ้าย ๑ เรือประตูกมมพระกลาโหม ๑ เรือกรมอาสาพิเศษซ้าย
๑ กรมท่าสุซ้าย ๑ กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งซ้าย ๑ กรมคู่ชักซ้าย ๑

บรรดาเรือที่ทอดท่นทั้งปวง มีปืนหลักทอง ปืนจ่ารงค์ มี

โคมเพชรโคมसानประจำทุกลำเรือ แต่เจ้ากรมพระตำรวจนั้นแห่เสด็จลงไปถึงท่าราชวรดิษฐ์แล้วจึงได้ลงเรือไปจับทุนตามหน้าที่ เวลาเสด็จขึ้นเจ้ากรมพระตำรวจไม่ได้แห่เสด็จ ในเวลาเมื่อลอยพระประทีปนั้น มีเรือคอนปึกโคมกลีบบัวพายขึ้นล่องอยู่ทั้งข้างนอกข้างในทุนสายในจนตลอดเวลาเสด็จขึ้น บนฝั่งข้างฝั่งตะวันตกมีเจ้ากรมปลัดกรมไพร่หลวงประจำรักษาตงหน้าเรือบัลลังก์ ๕ กอง ข้างฝั่งตะวันออกบนชลภาพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยมีพิณพาทย์สำหรับผู้หญิงสำหรับ ๑ โขลนนั่งรายตามชล เจ้าจอมอยู่งานประจำโฌงยามและเฝ้าแก้รับเสด็จบนพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ทหารรักษาป้อม ๒ ป้อม และรายทางตลอดเข้ามาจนในพระบรมมหาราชวัง เจ้ากรมปลัดกรมไพร่หลวงตั้งกองอีก ๒ กอง คือ ข้างใต้ฉนวนกอง ๑ ทำขุนนางกอง ๑

กระทงหลวง ซึ่งสำหรับทรงลอยที่มีมาแต่เดิมนั้น คือเรือรูปสัตว์ต่าง ๆ เรือศรี เรือชัย เรือโอ้ เรือคอน และมีเรือหยวกติดเทียน ๒ เล่ม ฐูปดอก ๑ ห้าร้อย แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดให้ลดเรือหยวกลงเสีย เหลืออยู่สี่สิบห้าสิบลำ และเรือที่ลอยประทีปนั้นของหลวงชำระุดทุดโทรมไป โปรดให้ขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทำขึ้นทุกกรม เรือหลวงที่ยังเหลืออยู่เรือพระบรมวงศานุวงศ์ที่สิ้นพระชนม์ส่งมาเป็นหลวงถวายทรงจุดก่อนตอนหนึ่ง แล้วจึงถึงเรือสำเภาซึ่งพระยาโชฎีกกราชเศรษฐีเป็นผู้แต่ง แล้วจึงถวายเรือพระบรมวงศานุวงศ์ต่อไป แต่เรือข้าราชการนั้นเป็นเรือกระบวน เมื่อรับสั่งให้ปล่อยเมื่อใดจึงจุดเทียนปล่อยมาตามกลางน้ำหว่างทุนชั้นในกับเรือบัลลังก์ เคยปล่อยอยู่ในเวลาจุดดอกไม้

เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีระกาสัปดาห์ ๑๑๘๗ ปีจออัฐศก ๑๑๘๘ โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการทำกระทงใหญ่ถวาย เจ้าพระยาทิพากรวงศ์จดหมายไว้ว่า “ครั้นมาถึงเดือนสิบสองขึ้นสิบสี่ค่ำ สิบห้าค่ำ แรมค่ำหนึ่ง พิธีจึงเปริยงนั้นเดิม

ได้โปรดให้ขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน และข้าราชการ มีกำลังพาหนะมากทำกระทงใหญ่ ผู้ต้องเกณฑ์ต่อเป็นถึงบ้าง ทำเป็น แพหยวกบ้าง กว้างแปดศอกบ้าง เก้าศอกบ้าง กระทงสูงตลอดยอด สิบศอกสิบเอ็ดศอก ทำประกวดประชันกันต่าง ๆ ทำอย่างเขาพระ สุธมพรวิปทั้ง ๔ บ้าง และทำเป็นกระจาดชั้น ๆ บ้าง วิจิตรไปด้วย เครื่องสด คนทำก็นับร้อย คิดในการลงทุนทำกระทง ทั้งค่าเลี้ยงคน เลี้ยงพระช่างเบ็ดเสร็จก็ถึงยี่สิบซังบ้าง ย่อมกว่ายี่สิบซังบ้าง กระทง นั้นวันสิบสี่ค่ำเครื่องเขียว สิบห้าค่ำเครื่องขาว แรมค่ำหนึ่งเครื่องแดง ดอกไม้สดก็เลือกหาตามสีกระทง และมีจักรกลโกต่างกันทุกกระทง มีมิโหรีขับร้องอยู่ในกระทงนั้นก็มิบัง เหลือที่จะพรรณนาว่ากระทง ท่านผู้นั้นทำอย่างนั้น ๆ คิดดูการประกวดประชันจะเอาชนะกัน คง วิเศษต่าง ๆ กัน เรือมาดูกระทงตั้งแต่บ่าย ๔ โมง เรือชักลากกระทง ขึ้นไปเข้าที่แต่บ่าย ๕ โมง เรือเบียดเสียดสับสนกันหลีกไม่ใคร่จะไหว ดูเป็นอัศจรรย์ เรือข้าราชการและราษฎรมาดูเต็มไปทั้งแม่น้ำ ที่ต้อง ขอแรงทำกระทงนั้น ในพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ คือ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ๑ กรมหมื่นรักษัรณเรศ (คือหม่อมไกรสร) ๑ กรมหมื่นเดชอดิศร (คือกรมสมเด็จพระเดชาดิศร) ๑ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ (คือกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์) ๑ ขุนนาง ท่านเจ้าพระยาอภัยภูธร ๑ ท่านเจ้าพระยาพระคลัง (คือสมเด็จพระยาองค์ใหญ่) ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (คือสมเด็จพระยาองค์น้อย) ๑ พระยาพิชัย วารี (คือเจ้าพระยานิกรบดินทร์) ๑ พระยาราชมนตรี (ภู) ๑ พระยาโชฎีก ราชเศรษฐี (ทองจีน) ๑ รวม ๑๐ กระทง”

คำเล่าถึงกระทงใหญ่ ๒ ปีนี้มีพิสดารเรื่องราวยืดยาวมาก ครั้นจะว่าก็จะยืดยาวหนักไป เห็นว่าที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าไว้นี้ก็ พอสมควรอยู่แล้ว แต่กระทงใหญ่เช่นนี้ไม่มีต่อไป เพราะทรงทราบว่า ต้องลงทุนมาก จึงให้เลิกเสีย เจ้านายข้าราชการฝ่ายในจึงรับทำกระทง ใหญ่แทน กระทงใหญ่ฝ่ายในเช่นที่ทำกันนี้น่าสงสัยว่าจะมีมาแต่

รัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ แล้ว แต่ไม่ปรากฏในจดหมายแห่งใด และไม่มีตัวผู้จะบอกเล่า จึงไม่สามารถที่จะกล่าวว่าเป็นธรรมเนียมเดิมได้ กระทั่งข้างในนั้นขนาดย่อมลงมาเพียง ๓ ศอก ๔ ศอก จนถึง ๖ ศอก ในชั้นหลังลงมาตัวผู้ที่ทำนั้น คงเป็นผู้ทำขึ้นที่ประจำทั้ง ๓ วัน อยู่แต่กรมขุนกัลยาสุนทร กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และเจ้าคุณปราสาท นอกนั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอเข้ากันทำวันละกระทง พระเจ้าน้องนางเธอเข้ากันทำวันละกระทงหนึ่งบ้างสองกระทงบ้าง พระองค์เจ้าดวงเดือนมีวันหนึ่ง พระองค์เจ้าวังหน้าซึ่งเสด็จลงมาอยู่ในพระบรมมหาราชวังทำวันหนึ่ง คงอยู่ในมีกระทงวันหนึ่งเจ็ดกระทงแปดกระทงใช้ประดับด้วยเครื่องสด รูปภาพฟักทองมะละกอ ไม่มีเครื่องกลไกอันใด รูปกระทงก็ยื่นที่ไม่ได้เปลี่ยน ผู้ใดเคยทำอย่างใดก็ทำตามเคยประกวดประชันกันแต่รูปภาพเครื่องสดและดอกไม้ที่ร้อยประดับตกแต่ง กระทงหนึ่งก็สิ้นอยู่ในสองซึ่งสามสิบตำลึง มีมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ รูปกระทงเหล่านี้เขียนอยู่ที่วัดยานนาวารามหลายอย่าง

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ มีติดต่อมาอีก ๒ ปี ทรงทราบว่าเป็นการเปลืองเงิน พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในมีผลประโยชน์น้อยจึงโปรดให้เลิกเสีย เสด็จเรือพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าเดิมขึ้นตามทีกกล่าวมาแล้ว และภายหลังจึงโปรดให้มีเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช และเรือชัยแด่แทนกระทงใหญ่สองลำ บรรดาเครื่องสูงที่ประจำตามกระทงเปลี่ยนเป็นฉัตรเทียน ห่วงฉัตรมีบังแทรก ธงที่นักสราษถือหัวเรือท้ายเรือก็มีเทียนประจำ ตามกระทงเรือตั้งเชิงเทียนใหญ่ มีเทียนเล่มยาว ๆ จุดทุกกระทง ในบุษบกเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช ตั้งพระพุทธรูปหิ้งคั่นน้อย หน้าบุษบกตั้งเครื่องนมัสการทองทิศ แต่เรือชัยลำหลังตั้งพานพุ่มไม่มีเครื่องนมัสการ ทรงจุดเทียนเรือพระที่นั่งสองลำก่อนแล้วจึงได้จุดเทียนเรือกระทงต่อไป เรือพระที่นั่งนั้นพายร้องเห่ล่องลงไปตามลำน้ำ แล้วจึงทวนน้ำกลับขึ้นมาในระหว่างท่อนสายกลางกับสายนอก

ครั้นถึงในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เรือชัยลำหลังเปลี่ยนเป็นเรือสุพรรณหงส์ ซึ่งขารุดทรงซ่อมแซมขึ้นใหม่บ้าง พระพุทธรูป พุทธลีหังค์น้อย ยกเป็นพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาวันรัชกาลที่ ๔ จึงได้เปลี่ยนพระไชยวัฒน์ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ลงในเรือพระที่นั่งอนันตนาคราชแทน ส่วนกระธงใหญ่นั้นทรงพระปรารภว่ายังไม่เคยทอดพระเนตรมาแต่เดิม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหา มาลา กรมสมเด็จพระบาราบปรปักษ์ และพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน จึงได้พร้อมกันทำถวายทอดพระเนตร กระธงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ นั้น มีเครื่องจักรกลไถอย่างกระธงข้างหน้าแต่ก่อน แต่กระธงพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเป็นอย่างกระธงข้างใน เมื่อได้ทอดพระเนตรแล้ว ก็ไม่ได้โปรดให้มีต่อไปทุกปี นาน ๆ จึงจะมีคราวหนึ่ง จนในครั้งหลังที่สุดนี้ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี พระนางเจ้าพระราชเทวี ได้ทำถวายเป็นอย่างกระธงข้างหน้า มีเครื่องจักรกลไถทั้งสามกระธงอีกคราวหนึ่ง กระธงใหญ่นั้นทรงจุดภายหลังเมื่อสิ้นเรือลอยประทีปทั้งปวง ถ้าปีใดมีกระธงใหญ่ก็เป็นการครึกครื้นเอิกเกริกยิ่งกว่าทุกปี

อนึ่ง การลอยพระประทีปนั้น แต่เดิมมาข้าราชการซึ่งเข้ามาเฝ้าในพระบรมมหาราชวัง สิ้นเวลาแล้วก็ต่างคนต่างกลับไปบ้าน อยู่แต่ที่ต้องประจำราชการในหน้าที่ แต่ครั้นเมื่อปีที่มีกระธงใหญ่ ท่านเสนาบดีผู้ซึ่งถูกเกณฑ์กระธง ทั้งหรือเหวกระธงของตัวลงไปคอยรับเสด็จอยู่ที่หลังตำหนักแพ ครั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินลงไปถึงที่นั้นก็ได้ทรงหักทวย เวลาเสด็จขึ้นก็พระราชทานส่วนพระราชกุศลและชมเชยกระธงต่าง ๆ บ้าง ครั้นภายหลังมาถึงว่าการที่เกณฑ์กระธงใหญ่นั้นเลิกแล้ว ท่านผู้ใหญ่ทั้งปวงก็ปรึกษากัน เห็นว่าการซึ่งข้าราชการตามเสด็จลงไปอยู่หลังตำหนักแพนั้นเป็นการสมควร ด้วยประเพณีจะเสด็จออกจากพระราชวังไปในที่แห่งใด มีเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมไข้

และพระราชทานเพลิงเป็นต้น ท่านเสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ต้องไปรับเสด็จพระราชดำเนินทุกแห่ง การลอยพระประทีปนี้เป็นเวลาเสด็จออกจากพระราชวังเวลากลางคืน ก็สมควรจะมีข้าราชการลงไปรักษาอยู่ด้านหลังให้เป็นการมั่นคงแข็งแรงยิ่งกว่าเวลาอื่นเมื่อท่านผู้ใหญ่ปรึกษาพร้อมกันดังนี้แล้วก็ได้มาคอยเฝ้าประจำอยู่จนเวลาเสด็จขึ้นทุกวัน ทั้งเดือนสิบเอ็ดเดือนสิบสอง จนตลอดอายุของท่านผู้ต้นปรึกษาทั้งปวงนั้น ครั้นตมมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านเสนาบดีสำหรับเก่ายังอยู่บ้าง สำหรับใหม่ก็ทำตามกันเป็นธรรมเนียมยั่งยืนมา ในฤดูเดือนสิบเอ็ดมักจะยังไม่ขาดฝน ข้าราชการที่มาคอยรับเสด็จต้องเปียกฝน จึงโปรดให้ต่อเฉลียงเป็นหลังคาแกงออกมาจากฉนวน เป็นที่สำหรับข้าราชการเฝ้า แต่เฉลียงนั้นเป็นอย่างเตี้ย ๆ สำหรับหมอบ ครั้นแผ่นดินปัจจุบันนี้เปลี่ยนเป็นยืน ข้าราชการเข้าไปยืนในนั้นก็ไม่ได้เห็นหน้า ครั้นเมื่อปีจออุ้งคกเกิดทางแห่งสงจึงได้รื้อเสีย ยังหาได้ทำขึ้นใหม่ไม่ แต่ท่านเสนาบดีที่มาเฝ้าอยู่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ครั้นภายหลังลงมาเสด็จลอยพระประทีปดึก ๆ หนักเข้า สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นหัวหน้าเสนابتอยู่ในเวลานั้นนอนหัวค่ำเอนไม่ได้ มาบ้างไม่มาบ้าง จนปลาย ๆ ลงมาพอเกิดเลิกระบายเสนาบดีเข้าวังก็เลยหายสูญไปด้วยกันทั้งหมด คงมาอยู่แต่ปลัดทูลฉลองและข้าราชการที่หมั่น ๆ เฝ้าประจำอยู่ จนตลอดมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้^(๑)

กำหนดที่หมายในการเสด็จลอยพระประทีป พอเสด็จพระราชดำเนินถึงเกย ก็ชักโคมสัญญาณขึ้นที่เสาธง เมื่อโคมขึ้นแล้วจึง

---

(๑) ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงจัดสภาเสนาบดีแล้ว มีการประชุมเสนาบดีไม่ขาด ถึงไม่ใช้วันประชุม เสนาบดีต้องเข้ามาเฝ้าทุกวัน คราวมีราชการก็ต้องผลัดเปลี่ยนกัน หรือพร้อมกันนอนประจำในพระบรมมหาราชวัง

ประโคนพิณพาทย์กลองแขกและแตงวงทั่วกัน เมื่อเสด็จลงประทับในเรือบัลลังก์แล้วรอรออยู่จนเรือตำรวจออกจับทูน จึงได้เสด็จพระราชดำเนินออกประทับที่ชานเรือบัลลังก์ พระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเยาว์บางองค์ออกประทับด้วย แต่มักใช้รัตตะครัดบันพระองค์ไว้กับเสาหนักข้างขวาเป็นที่สมเด็จพระบรมราชเทวี พระราชเทวี ประทับจุดเทียนข้างตอนท้ายเรือกระธงข้างซ้าย ธรรมเนียมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า มีพระเจ้าลูกเธอพระองค์หนึ่งบ้างสองพระองค์บ้างคือ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพเป็นต้น ต่อนั้นไปเจ้าจอมอยู่งานที่เป็นคนโปรดผลัดเปลี่ยนกันอีก ๔ คน ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า แต่แรกเจ้าจอมอยู่งานจุด แต่ครั้นเมื่อมีเหตุการณ์ถ้อยความขึ้น ก็เปลี่ยนเป็นพระเจ้าน้องนางเธอ พระเจ้าราชวงศ์เธอจุดแล้วก็กลับเป็นเจ้าจอมอยู่งานบ้าง เปลี่ยนไปเปลี่ยนมา ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระเจ้าน้องนางเธอจุดเสมอตลอดมา คงอยู่อย่างเช่นเมื่อในปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้เปลี่ยนแปลงอันใด เมื่อจุดเรือกระธงไปถึงเรือสำเภามาเป็นกำหนดจุดดอกไม้ จึงทรงจุดดอกไม้ชนวน เมื่อเรือดอกไม้เห็นดอกไม้ชนวนที่เรือบัลลังก์ จึงได้จุดดอกไม้พุ่ม, กระถาง, ระทา, พุ่มทะเล, พะเนียงมะพร้าว, กรวด, พลู, มะพร้าว และมีเรือทหารในจุดดอกไม้ น้ำในทูนชั้นในไปกว่าจะเสด็จขึ้น ในเรือบัลลังก์มีดอกไม้ น้ำถวายทรงจุดสองตะลุ่ม

อนึ่ง ในเดือนสิบสองนี้ มีเรือผ้าป่าของหลวงเรียกว่าผ้าป่าบรรดาคักดีดินละ ๘ ลำ ยึดทูนสายกลางอยู่ข้างเหนือหน้า ผ้าป่านี้พระราชทานแต่พระราชอาคัน พระครูหัวเมือง ที่เข้ามาในการฉลองไตรเปลี่ยนไปวันละ ๘ รูป เวลาลอยพระประทีปแล้วทรงพระเต้าชโยทกแล้วเสด็จขึ้น สดโคมสัญญาณเป็นกำหนด

อนึ่ง การทอดผ้าป่าวิเศษ ซึ่งเป็นของหลวง แต่ก่อนเคยมีมาบ้างเป็นครั้งเป็นคราว แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผ้าป่าวัดปทุมวันติด ๆ กันไปหลายปี พึ่งมาขาดตอนในปลายแผ่นดิน ในการผ้าป่านั้นเสด็จพระราชดำเนินโดยเรือกระบวนอย่างพระราชทานพระกฐิน เวลาบ่ายพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ในพระอุโบสถ มีเรือกระจาดผ้าป่าจอดเรียงรายอยู่ในน้ำหน้าพระอุโบสถ มีเครื่องประโคมพิณพาทย์และการเล่น คือเพลงและลาวขับแพน เป็นต้น เล่นในเรือเวลาสวดมนต์จบ ประทับแรมที่พระที่นั่งกังที่ริมสระนั้นคืนหนึ่ง เวลารุ่งเช้าพระสงฆ์รับบิณฑบาตเรือในสระ ๓๐ รูป เวลาเพลรับพระราชทานฉันแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ

ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ มีที่วัดปทุมวันครั้งหนึ่ง เป็นการเอิกเกริกโกลาหลยิ่งใหญ่ ขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการแต่งเรือผ้าป่า ตามแต่ผู้ใดจะแต่งอย่างไร บ้างก็ทำเป็นรูปยักษ์ รูปสัตว์ต่าง ๆ บ้างก็เป็นกระจาดซ้อนกันสามชั้นห้าชั้น ประกวตประชันกันโดยความคิด แล้วมีเรือการเล่นต่าง ๆ ละคร มอญรำ ขับแพนเพลง เสภารำพิณพาทย์หลายลำรับ ชักผ้าป่าผ่านหน้าพระที่นั่งซังคณพิมาน^(๑) เป็นกระบวนแห่ มีเรือราษฎรมาช่วยแห่ผ้าป่าหลายร้อยลำ ชักผ้าป่าแต่เวลากลางวันจนเวลาค่ำ จึงได้ถึงปทุมวัน แล้วจอดเรือผ้าป่าเรียงรายอยู่ตามในสระตอนข้างหน้าวัด วางเรือวางเล่นเป็นระยะไปรอบสระ มีเรือราษฎรเข้าไปขายของกินต่าง ๆ ตามแต่ผู้ใดจะไป ในเวลาค่ำวันนั้นเรือราษฎรที่ไปดูผ้าป่าเต็มแน่นไปทั้งสระจนเวลาจวนสว่าง จึงได้ทอดผ้าป่า ประทับแรมคืนหนึ่ง และสวดมนต์เลี้ยงพระเหมือนอย่างแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผ้าป่าวัดปทุมวันนี้คงได้ทอดอยู่ในข้างแรมเดือน ๑๒ เวลาฉลองไตรปีแล้วทุกครั้ง

---

(๑) พระที่นั่งองค์นี้อยู่ในหมู่พระที่นั่งที่ท่าราชวรดิษฐ์ เดียวนี้รื้อเสียแล้ว

ต่อมาเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปประทับอยู่บางปะอินเนื่อง ๆ เมื่อยังไม่ได้สร้างวัดนิเวศธรรมประวัติ ก็ได้มีการผ้าป่าวัดชุมพลนิกายราม มีกระบวนแห่บ้างไม่มีบ้าง เสด็จพระราชดำเนินเข้าในกระบวนแห่ก็มี เป็นการเบ็ดเตล็ดนอกธรรมเนียม เครื่องของไทยทานเป็นของหลวงบ้าง ของกรมพระตำรวจและมหาดเล็กที่ตามเสด็จพระราชดำเนินจัดถวายช่วยในการพระราชกุศล คนละสิ่งสองสิ่งบ้าง ครั้นเมื่อมีวัดนิเวศธรรมประวัติก็เพิ่มจำนวนของผ้าป่ามากขึ้น พอทั้งสองวัดเวลาค่ำมีการฉลองผ้าป่าในสระ มีเรือการเล่นต่าง ๆ ตามสมควร และเรือราษฎรที่อยู่ในหมู่บ้านเหล่านั้นเข้ามาดูการเล่นเป็นอันมาก ครั้นเวลาตึกก็ชักผ้าป่าไปทอดทั้งสองวัด เสด็จพระราชดำเนินบ้าง ไม่ได้เสด็จบ้าง มีแต่การทรงบาตร ไม่ได้สวดมนต์เสด็จพระ ถ้าปีใดเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินเดือน ๑๑ ก็มีผ้าป่าเดือน ๑๑ ถ้าพระราชทานพระกฐินเดือน ๑๒ ก็มีผ้าป่าเดือน ๑๒ ถ้าไม่ได้เสด็จพระราชดำเนิน การผ้าป่านั้นก็เลิก ถ้ามีที่เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปเมืองลพบุรี ก็มีผ้าป่าวัดมณีชลขันธ์ เพิ่มขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ราษฎรชักผ้าป่าแห่ไปตามลำน้ำตั้งแต่เวลาเช้า ตามแต่พวกใดจะพาไปแห่งใดไม่มีกำหนด ต่อเวลาค่ำจึงได้มาจอดเรือที่หน้าแพที่ประทับในท้องพระมหาศ มีการเล่นและจุดดอกไม้เพลิงเป็นการฉลองจนเวลาตึกจึงได้ชักผ้าป่าไปทอด การทอดผ้าป่าตามวัดต่าง ๆ เช่นนี้ไม่เป็นการมีเสมอ เป็นการนอกแบบ แล้วแต่จะโปรดให้มีแห่งใดก็มีขึ้นเป็นครั้งเป็นคราว วัดอื่น ๆ ที่ไม่เคยมีผ้าป่า เช่น วัดราชบพิธ เป็นต้นก็มี จะพรรณนาก็จะยืดยาวไป

พระราชกุศลกาลานุกาล

๑ การพระราชกุศลซึ่งเรียกว่า กาลานุกาลตามเคย เป็นการเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพิเศษขึ้นกว่าเก่าที่เคยมีแต่สงกรานต์ครั้งหนึ่ง มีเดือนเว้นอยู่ห้าเดือน คือ เดือนเจ็ด เดือนเก้า เดือนอ้าย เดือนยี่ เดือนสาม เดือนนอกนั้นมีต่อท้ายการพระราชพิธี หรือการพระราชกุศลทุก ๆ เดือน ในเดือนสิบสองนี้ กาลานุกาลควรจะตกอยู่ในวันแรมค่ำหนึ่งเหมือนเดือนสิบเอ็ด แต่เพราะเวลาเขายังติดเลี้ยวพระสงฆ์ฉลองไตร ซึ่งปีนเปลี่ยนกันฉับเป็นสามพวก เป็นพระสงฆ์มีจำนวนมาก จึงได้แยกไปทำเสียในวันแรมสองค่ำต่อการฉลองไตร อนึ่งพระสงฆ์ซึ่งต้องนิมนต์สดับปกรณ์ กาลานุกาลตามรายองค์พระอัฐิในจำนวนเดือนสิบสองนี้ ก็ใช้พระราชอาชณะฐานานุกรมเปรียญหัวเมือง ซึ่งต้องแบ่งฉับในวันแรมค่ำหนึ่งนั้นด้วย การพระราชกุศลกาลานุกาลในเดือนสิบสองนี้ทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ไม่ได้ยกไปพระที่นั่งอนันตสมาคมตามการฉลองไตรด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้เชิญพระบรมอัฐิ และพระอัฐิไปตั้งที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ตามการฉลองไตรด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้เชิญพระบรมอัฐิ และพระอัฐิไปตั้งที่พระที่นั่งอนันตสมาคมแต่เดิมมา เมื่อติดการตกแต่งหรือซ่อมแซมพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ก็ได้ทำที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทบ้าง พระที่นั่งสุทไธสวรรย์บ้าง จำนวนพระบรมอัฐิ พระอัฐิซึ่งสดับปกรณ์ในวันกาลานุกาลทั้งปางเท่ากันทุก ๆ เดือน เว้นไว้แต่สงกรานต์ พระสงฆ์นั้นใช้พระอารามซึ่งเป็นที่พระอัฐินั้นได้ทรงปฏิสังขรณ์ หรือสร้างขึ้นใหม่ ถ้าพระอัฐิใดไม่ได้ทรงปฏิสังขรณ์และทรงสร้างพระอาราม ก็ใช้พระอารามซึ่งเป็นที่พระญาติวงศ์อันใกล้ชิดได้ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์ หรือที่พระสงฆ์องค์นั้นนับเนื่องในพระวงศ์ทางหนึ่งทางใด ก็ใช้ได้บ้าง ในการกาลานุกาลอื่น ๆ พระสงฆ์

มักจะคงเหมือนกันทุก ๆ คราว ไม่ใคร่เปลี่ยนแปลง แต่ในเดือนสิบสองนี้เปลี่ยนเป็นหัวเมือง มีพระนามและรายชื่อวัดตามที่ได้จดหมายต่อไปนี้

๑. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก วัดสุวรรณดาราราม
๒. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย วัดชัยพฤกษ์มาลา
๓. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดศาลาปูน
๔. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดเสนาสนาราม
๕. สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก วัดสุวรรณดาราราม
๖. กรมสมเด็จพระเทพสุทนต์ วัดพนัญเชิง
๗. กรมสมเด็จพระศรีสุตราชรัถ วัดปฐมเจติย
๘. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ วัดอัมพวันเจติยาราม
๙. กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี วัดอัมพวันเจติยาราม
๑๐. กรมสมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชินี วัดเสนาสนาราม
๑๑. กรมสมเด็จพระศรีสวลัย วัดคงคาราม
๑๒. กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ
๑๓. สมเด็จพระปฐมบรมอัยยิกาเธอ วัดอัมพวันเจติยาราม
๑๔. สมเด็จพระเจ้าอัยยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ วัดบรมวงศ์อิศวราาราม
๑๕. สมเด็จพระเจ้าอัยยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพเทวี วัดเจ้าคณะใหญ่ในเมืองราชบุรี

๑๖. สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลโลภณ
ภควดี กรมหลวงวิสุทธิกษัตริย์ วัดมหาสมณาราม

๑๗. สมเด็จพระนางเจ้าสุภัทราภาวชิรวัตน์ พระบรมราชเทวี
วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๑๘. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ วัด
นิเวศน์ธรรมประวัติ

๑๙. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าพาหุรัดมณีมัย วัดนิเวศน์
ธรรมประวัติ

๒๐. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าตรีเพ็ชรุตม์ธำรง วัด
นิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๑. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ วัด
นิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๒. สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยา
พิทักษ์ วัดปรมัยยิกาวาส

๒๓. สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี วัดชุมพลนิกายา
ราม

๒๔. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคย์นารีรัตน์ วัด
นิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๕. พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย วัดศาลาปูน

๒๖. พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี วัด
กระวีศราราม

๒๗. พระชนนีในกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย วัดศาลาปูน

๒๘. พระชนนีในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี วัดนิเวศน์
ธรรมประวัติ

พระพุทธรูปซึ่งตั้งในการกาลานุกาลนี้ ใช้พระชนมพรรษาวัน
ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ เป็นพระพุทธรูปอุ้มบาตร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นด้วยทองคำ แล้วทรงพระราชอุทิศถวายทั้ง ๒ พระองค์ พระห้ามสมุทรสำหรับรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างขึ้นด้วยทองคำในแผ่นดินปัจจุบันนี้ แล้วทรงพระราชอุทิศถวาย พระพุทธสิหิงค์จำลองประจำรัชกาลที่ ๔ พระพุทธรูปยืนอัมบาตรตามพระชนมพรรษาวันกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระพุทธรูปยืนถวายเนตรตามพระชนมพรรษาวัน กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทรงหล่อด้วยทองคำในรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชอุทิศถวาย พระพุทธรูปสมาธิทรงหล่อด้วยทองคำในรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระราชอุทิศถวายกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เป็นพระพุทธรูป ๗ องค์ ด้วยกัน

เวลาเช้าเสด็จออกพระสงฆ์ฉัน เมื่อทรงประเคนแล้วเจ้าพนักงานกรมภูษามาลา จึงได้เชิญพระบรมอัฐิพระอัฐิ ทรงพระราชยานกงสี่ คือพระราชยานกงองค์หนึ่งพระบรมอัฐิ และพระอัครมเหสี และพระญาติวงศ์อันสนิทในรัชกาลนั้นรวมกันไป แล้วจึงมีพระเสลี่ยงเชิญพระอัฐินอกนั้นต่อไปอีก พระบรมอัฐิพระอัฐิที่ตั้งบนพระที่นั่งเศวตฉัตร^(๑) คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสี่พระองค์ สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ปัยยกาธิบดี กรมสมเด็จพระเทพสุทนต์ กรมสมเด็จพระศรีสุตรางค์ สมเด็จพระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารี สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี สมเด็จพระศรีสุลาลัย สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สมเด็จพระเจ้าปฐมบรมอัยยิกาเธอ สมเด็จพระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงศรีสุนทรเทพ กรมหลวงเทพวดี สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์อัครราชกุมารี กรมหลวง

(๑) พระแท่นเสวตฉัตรองค์นั้น ในรัชกาลปัจจุบันนี้ย้ายไปตั้งท้องพระ
โรง ตั้งพระบรมอัฐิบนพระที่นั่งบุษบกมาลา

วิสุทธิกษัตริย์^(๑) ตั้งที่ชั้นลดพระที่นั่งเศวตฉัตร สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมณาภรณ์เพชรรัตน์ เจ้าฟ้าพาหุรัดมณีมัย เจ้าฟ้าตรีเพชรอุทุมมำรัง เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ ตั้งที่โต๊ะจีนข้างพระที่นั่งเศวตฉัตร สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคย์นารีรัตน์ พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระชนนีในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี^(๒) มีเครื่องทองน้อย ตั้งที่ฐานเคียงพระที่นั่งเศวตฉัตรด้านตะวันออก สำหรับทรงนมัสการพระบรมอัฐิสำหรับ พระสงฆ์ฉันแล้วทรงทอดผ้าห่มนอนสองชั้น มีฉลากพระนามพระอัฐิสดับปกรณ์ แล้วถวายไทยธรรมหมากพลูรูปเทียนร่มรองเท้า แล้วมีสดับปกรณ์อีก ๕๐๐ รูป พระสงฆ์ทำฉันขึ้นไปสดับปกรณ์ในพระราชวังบวรฯ ๕ รูป คือ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท วัดสุวรรณดาราราม กรมพระราชวังบวรมหาเสนาณรงค์ วัดทรงธรรม กรมพระราชวังบวรมหาคักติพลเสพ วัดไพยยนต์พลเสพ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดสมุหประดิษฐ์ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ วัดศาลาปูน แล้วมีสดับปกรณ์รายร้อยอีก ๑๐๐ รูป พระราชทานสดับปกรณ์พระอัฐิพระบรมวงศานุวงศ์ในหอพระนาค ๑๐๐ รูป

อนึ่ง ในการฉลองไตร สามเณรเปรียญที่ได้รับไตรปีได้เข้ามาบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวังทั้ง ๓ วัน แต่ไม่ได้ฉัน จึงได้เคยยก

---

(๑) ภายหลังเพิ่มพระบรมอัฐิ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศพระองค์ ๑ พระอัฐิสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมดายุพิทักษ์พระองค์ ๑ สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร พระองค์ ๑

(๒) พระอัฐิที่ตั้งชั้นลด และที่ตั้งโต๊ะจีน ต่อมา ตั้งรวมบนพระแท่นเศวตฉัตร ๗ ชั้น อีกองค์ ๑

มาฉันในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พร้อมกับวันพระราชกุศलगานูกาลนี้ ด้วยแถวหนึ่งต่างหาก

การซึ่งมักจะขาดในการพระราชกุศलगานูกาลนี้ คือหุ้มแพรไม่ได้เป็นธุระในการตั้งเครื่องนมัสการ ให้แต่มหาดเล็กเวรไปตั้ง ครั้นเมื่อเวลาเทียนชนวนทรงจุดตะบะถมแล้วก็นึกว่าเป็นพอ ลั้นธุระ ครั้นเมื่อจะทรงจุดเครื่องนมัสการทองน้อย ต้องเรียกเทียนชนวนวิ่ง เวยวายอยู่เนื่อง ๆ

อีกอย่างหนึ่งอาลักษณ์ขาดไม่มาถวายฉลากสดับปกรณ์ ทรงทอดผ้าไปได้กึ่งกลางแล้วจึงวิ่งกระหืดกระหอบมาภายหลัง ต้องเสด็จพระราชดำเนินกลับขึ้นมาทอดฉลากอีกเที่ยวหนึ่ง นอกนั้นก็ไม่มีใครจะมีการขาดอันใด ด้วยเคยมีอยู่เนื่อง ๆ เว้นไว้แต่โรคของมหาดเล็ก ซึ่งเป็นโรครักษาไม่หายเหมือนโรคกระสาย คือพระเตาชิโนทก คงจะนั่งพูดพล่ามหรือนั่งหลับตาเสีย ต้องเรียกเอะอะเนื่อง ๆ ฯ

การพระราชกุศลแจกเบี้ยหวัด

๑ การแจกเบี้ยหวัดไม่มีกำหนดแน่ว่าวันใด แต่คงอยู่ในวันจันทร์หรือวันพุธข้างแรมเดือนสิบสอง ธรรมเนียมการแจกเบี้ยหวัดนี้แต่เดิมก็ไม่มีกรมคลังอันใด พึ่งมีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงพระปรารภเรื่องเจ้านายที่ทรงผนวช แต่ก่อนมาเคยได้เบี้ยหวัดตามกรมเหมือนอย่างฝ่ายคฤหัสถ์ ผู้ซึ่งมารับเบี้ยหวัดแทนเจ้าซึ่งทรงผนวชนั้น ไม่ได้สลักสำคัญอันใดมาจากเจ้านายเป็นคำอนุญาตให้รับ เมื่อรับไปแล้วไปนุ่งเสียก็มีโดยมาก ไม่เป็นประโยชน์อันใดแก่ผู้ที่ได้ ครั้นจะว่ากล่าวทวงถามขึ้นก็เป็นการขัดอยู่ด้วยลักษณะ อีกประการหนึ่งการซึ่งพระราชทานเบี้ยหวัด ขึ้นชื่อว่า เป็นพระราชทานเงินแต่พระบรมวงศานุวงศ์ ที่ทรงผนวชโดยตรง ๆ พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชทรงปฏิบัติตามวินัยโดยเคร่งครัด ก็เป็นที่รังเกียจว่าเงินนั้นเป็นอกกัปปิยะไม่ควรรับ พระราชทรัพย์ซึ่งต้องจำหน่ายไปเป็นอันมากนั้น ก็ไม่เป็นประโยชน์แต่พระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งทรงผนวชโดยมาก พระราชทรัพย์หลงก็เป็นอันเสียเปล่า เพราะพระองค์ได้ทรงผนวชอยู่นาน ได้ทรงทราบการทั้งปวงเหล่านี้แล้ว จึงได้ทรงคิดแก้ไขเสียใหม่ ทำเป็นตัวทรงพระราชอุทิศต่อสิ่งซึ่งควรแก่สมณบริโศก ตามจำนวนเงินเบี้ยหวัด มีพระราชหัตถเลขาและพระราชลัญจกรประจำเป็นสำคัญ พระราชทานแต่พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งได้รับเบี้ยหวัดนั้น มอบให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นกัปปิยการก มารับเงินจากเจ้าพนักงาน และในท้ายตัวสำคัญนั้นมีพระบรมราชานุญาตว่า ถ้ากัปปิยการกปฏิบัติไม่สมบูรณ์ตามสมควร ก็ให้มาร้องต่อพระยาราชภักดีได้ด้วย

การซึ่งจะพระราชทานตัวสำคัญเช่นนี้ ก็เป็นเหตุที่ควรจะต้องให้มีเวลาที่พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชได้เข้ามาทรงรับต่อพระหัตถ์ อีกประการหนึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชทรัพย์ซึ่งจะจับจ่ายไปเป็นอันมาก ก็ควรจะเริ่มจำหน่ายในการพระราชกุศลในพระพุทธศาสนา ก่อนจำหน่ายไปแก่อื่น อนึ่ง ก็ควรจะมีการสมโภชให้เป็นมงคลแก่สิริราชสมบัติ เมื่อได้ทรงพระราชดำริดังนี้แล้ว จึงโปรดให้มีการมงคลในวันแรกแจกเบี้ยหวัด ให้เชิญเฉพาะแต่พระราชวงศานุวงศ์บรรดาที่ทรงผนวชเข้ามารับพระราชทานฉัน สำหรับต้นเป็นสำหรับหลวง ต่อนั้นไปเป็นของเจ้าพนักงาน กรมพระคลังมหาสมบัติ หามาคนละสำหรับ และให้ตั้งโต๊ะเชิญพระสยามเทวาธิราช มีเครื่องสังเวย ตั้งแรทองคำซึ่งเกิดในพระราชอาณาเขต อันก่อเป็นเขมมอย่างย่อ ม ๆ และเงินซึ่งจะแจกเบี้ยหวัด ทั้งสมุดบัญชีและกระดานสำหรับแจกเบี้ยหวัด ตั้งบายศรีแก้วทองเงิน พระสงฆ์ฉันแล้วทรงจุดเทียนเครื่องสังเวยเทวดา โหรว่าบูชาเทวดาแล้วอาลักษณ์อ่านคำประกาศกระแสพระราชดำริตั้งซึ่งกล่าวมาแล้ว แต่มีข้อความเติมพิสดารออกไปอีกข้อหนึ่ง ว่าพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งทรงผนวชไม่ได้ช่วยราชการแผ่นดินอันใด ก็ชอบที่จะยกเบี้ยหวัดเสียเหมือนข้าราชการที่กราบถวายบังคมลาบวชแล้วพรรษาหนึ่งไปแล้ว แต่ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งทรงผนวช ก็นับว่าเป็นผู้มี ความชอบอยู่ ที่ได้ทำให้พระบรมราชวงศ์เป็นญาติในพระพุทธศาสนา ความในคำประกาศข้อนี้ข้าพเจ้าไม่สู้เห็นชอบด้วย เพราะเห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งมิได้ทรงผนวช แต่มิได้ช่วยราชการแผ่นดินอย่างหนึ่งอย่างใด และที่ข้าพเจ้าประพจน์ความชั่วให้เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ เช่นพระองค์เจ้าลายยอง ก็เห็นแต่สับสนอยู่กับวัง ก็ยังได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดถึง ๕ ชั่ง และเงินขึ้นซึ่งเดี๋ยวนี้นี้เรียกว่าเงินกลางปี ก็ยังคงได้ไม่ได้ลดทอนอันใด นี่เป็นตัวอย่างว่าไม่เป็นแต่ไม่ได้ช่วยราชการ

ข้าพระพฤติความชั่วด้วย ที่ไม่ได้ช่วยราชการอยู่เฉย ๆ เปล่า ๆ เช่น เจ้าวังหน้ามีพระองค์หัตถทรงเป็นต้น ก็มีเป็นอันมาก ถ้าจะเทียบกันในชั้นหม่อมเจ้าพระกับหม่อมเจ้าที่เป็นคฤหัสถ์นั้นเล่า หม่อมเจ้าที่รับราชการมีหลายองค์จริงอยู่ แต่ที่ไม่ได้รับราชการโดยมาก ที่สุดจนที่สูบฝิ่นก็ยังได้เบี้ยหวัดอยู่ปีละ ๖ บาท ถ้าจะว่าไม่ได้ช่วยราชการควรตัดเบี้ยหวัดแล้ว ต้องนับว่าควรตัดทั้งสิ้น ถ้าจะไปว่าพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช ต้องเข้ามาราชการในการพระราชพิธีต่าง ๆ มากกว่า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้าที่อยู่เฉย ๆ ไม่ทำอะไรโดยมาก ความข้อนี้น่าจะไม่อาจจะยกขึ้นประกาศ แต่ไม่อาจแก้ไข ด้วยเห็นว่าคำข้างต้นเป็นการยกโทษพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งทรงผนวชอยู่น้อย ๆ ก็จริง แต่ยกโทษขึ้นเพื่อจะแสดงความชอบที่ได้ทำให้พระบรมราชวงศ์เป็นญาติกับพระพุทธศาสนา ความยกย่องอันนี้ จะเป็นที่ต้องพระทัยพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช ไม่มีผู้ใดนึกกระแจะรังเกียจข้อต้นที่กล่าว ถ้ายกความข้อนี้เสีย บางทีก็จะเป็นที่วิตกกังเลาแห่งของพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช ซึ่งเคยทรงฟังคำประกาศนี้มาแต่ก่อน ว่าข้าพเจ้าไม่นับถือยกย่องความชอบของท่าน เหมือนอย่างเช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่อง อีกประการหนึ่ง การใด ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้แล้ว ถ้าไม่เป็นการขัดข้องต่อกาลสมัยอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าก็ไม่ได้คิดจะเปลี่ยนแปลงหรือถอนอย่างหนึ่งอย่างใดเลย เพราะฉะนั้นจึงได้คงคำประกาศนั้นไว้ ครั้นจะไม่ว่าไว้ในที่นี้ ผู้ซึ่งมักสังเกตตรวจตราละเอียดก็จะสงสัยว่าข้าพเจ้าเก็บข้อความในคำประกาศนั้นไม่หมด หรือถ้าผู้ซึ่งมักตริตรองจะคิดเห็นเหตุซึ่งไม่ควรจะกล่าวในคำประกาศซึ่งข้าพเจ้าคิดเห็น ก็จะกล่าวคัดค้านต่าง ๆ จึงกล่าวไว้เพื่อจะให้เห็น ว่าคำประกาศข้อนี้ได้เห็นเหตุแล้วว่ามีทางที่จะคิดได้ แต่ยังเป็นที่ยอมรับพระทัยของพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชที่เป็นเจ้าของพระนามอยู่ จึงมิได้ยกถอนเปลี่ยนแปลง ด้วย

การเคยเป็นมาแล้วไม่อยากจะก่อให้เกิดที่วิตกสงสัยต่าง ๆ ในท้าย
ประกาศนั้น ก็เป็นทรงพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลแก่เทพยดา
เป็นต้น เมื่ออ่านประกาศจบแล้ว เจ้าพนักงานประโคมไตรสังข์พิณ
พาทย์ทรงรดน้ำพระมหาสังข์ทรงเจิมเทวรูปและทองคำเงิน พราหมณ์
รดน้ำสังข์เจิมภายหลัง แล้วพระราชทานตัวสำคัญแก่พระบรมวงศานุ
วงศ์ที่ทรงผนวชทุกพระองค์ แล้วทรงพระเต้าชิโนทก พระสงฆ์ถนาลัพพี
แล้วสวดคาถาทานัญจะ ปิยะวาจาจะแล้วตฤกถวายพระพรลา เมื่อพระ
ไปแล้วจึงได้เริ่มแจกเบี้ยหวัด กับปียการกของพระบรมวงศานุวงศ์ที่
ทรงผนวชนำตัวเข้ามารับเงิน แจกเสร็จแล้ว จึงได้พระราชทาน
เบี้ยหวัดพราหมณ์โหร ต่อไปนั้นจึงถึงทหารในช่างสิบหมู่ตาม
ธรรมเนียม

คำตักเตือนในการเริ่มแจกเบี้ยหวัดนี้ เขียนชนวนซึ่ง
สำหรับทรงจุดเครื่องสังเวยนั้น เป็นหน้าที่ของมหาดเล็กไม่ควรจะ
เหลียวเล่อล่าอย่างหนึ่งอย่างใดเลย อนึ่ง เงินพระคลังข้างในซึ่งเคย
พระราชทานเต็มเบี้ยหวัดพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยา
ลงกรณ์ ๑๐ ชั่ง เป็นหน้าที่ของมหาดเล็กต้องรับมาจากเจ้าแก้วนำ
ไปส่งเจ้าพนักงานคลัง อาลักษณ์ต้องคอยถวายตัวสำคัญตั้งแต่เวลาที่
ทรงเจิมเงินแล้วไป พระเต้าชิโนทกต้องทรง เว้นไม่ได้ ฯ

พระราชพิธีฉัตรมงคล

๐ ธรรมเนียมแต่ก่อนมีมาจนถึงทุกวันนี้ เมื่อเปลี่ยนปีใหม่ ถึงเดือนหกพนักงานข้างหน้าข้างในบรรดาซึ่งรักษาเครื่องราชูปโภค และรักษาตำแหน่งหน้าที่ มีพระทวารและประตู่เป็นต้น ต้องทำการ สมโภชเครื่องราชูปโภคและตำแหน่งซึ่งตนรักษาคราวหนึ่ง ข้างฝ่าย หน้าแต่ก่อนมาถึงมีสวดมนต์เลี้ยงพระด้วยก็มี แต่ข้างฝ่ายในนั้นมีแต่ เครื่องสังเวยเครื่องประโคม แล้วร้อยดอกไม้เป็นตาข่ายอุบะมาลัยแขวนตามกำลังมากและน้อย เป็นส่วนของเจ้าพนักงานทำเอง หาได้เกี่ยวข้องเป็นการหลวงไม่ ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกในวัน พุทธศักราช ๒๔๐๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีกุนตรศก จุลศักราช ๑๒๑๓ จึงทรงพระราชดำริว่าวันบรมราชาภิเษกนั้นเป็นมหามงคลสมัย ซึ่งประเทศทั้งปวงที่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครอง ย่อมนับถือวันนั้นว่าเป็นวันนักขัตฤกษ์มงคลกาล แต่ในกรุงสยามนี้เฉย ๆ อยู่มิได้มีการนักขัตฤกษ์อันใด ครั้นนี้กาลบรมราชาภิเษกของพระองค์เฉพาะตรงกับสมัยที่เจ้าพนักงานเคยสมโภชเครื่องสิริราชูปโภคแต่เดิมมา ควรที่จะมีการสมโภชพระมหาเศวตฉัตรให้เป็นสวัสดิมงคลแก่ราชสมบัติ จึงได้ทรงพระราชดำริจัดการพระราชกุศลซึ่งพระราชทานชื่อว่าฉัตรมงคลนี้ขึ้น แต่ข้อความซึ่งจะอธิบายในพระราชดำริให้เข้าใจกันในเวลานั้นว่า เป็นการทำบุญวันบรมราชาภิเษก เป็นการเข้าใจยากของคนในเวลานั้น หรือจะเป็นข้อห่มเถียงท้วงติงไปว่าเป็นการไม่เคยมี จึงได้ทรงพระราชดำริให้ปรากฏว่า เป็นการสมโภชเครื่องราชูปโภคอย่างเก่าซึ่งไม่มีผู้ใดจะห่มเถียงได้ จนผู้หลักผู้ใหญ่ก็ไม่มีใครทราบบว่าฉัตรมงคลแปลว่าทำบุญอะไร ยกไว้แต่กรมสมเด็จพระเดชาดิศร ซึ่งข้าพเจ้ามิได้

พึงรับสั่งท่านเอง แต่สังเกตได้ในคำฉันทกล่อมพระมหาเศวตฉัตร ซึ่ง
รู้ได้ว่าท่านเข้าพระทัย และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาด
มลากรมสมเด็จพระบาราบปรปักษ์ ซึ่งได้สนทนากัน เพราะฉะนั้น
การพระราชพิธีฉัตรมงคลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว จึงได้มีการสวดมนต์ในวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ขึ้น ๑๔ ค่ำ
ฉันทที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ขึ้น ๑๔ ค่ำสวดมนต์ ๑๕ คำฉันทที่
พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ขึ้น ๑๕ ค่ำสวดมนต์ แรม ๑ คำฉันทที่พระที่นั่ง
อนันตสมาคม

ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ การพระราชพิธีฉัตรมงคลท่านผู้
บัญชาการก็ให้คงทำอยู่เดือนหกเช่นนั้น ข้าพเจ้าได้ทักท้วงขึ้นก็ไม่
ตลอดไปได้ ด้วยกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรม
มหาศรีสุริยวงศ์ไม่เห็นด้วย เถียงไปตามทางที่เป็นสมโภชพระที่นั่ง
อังกษฉันทก็ไม้อ่าน ข้าพเจ้าเป็นเด็กมีน้ำหนักร้อย และดูก็เป็นการ
ไม่พอที่จะวิวาทกันด้วยเหตุไม่เป็นเรื่องจึงได้นั่งระงับเสีย มีผู้เห็นด้วย
แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอองค์เดียว แต่ท่านก็เถียงไม่ขึ้นหรือไม่สู้
อยากเถียงเป็นธรรมดา การจึงได้ทำเดือน ๖ เรื่อยมาจนถึงประกาศ
เบญจศก เมื่อสร้างตราจุลจอมเกล้าเปลี่ยนได้ด้วยพาลเป็นทำบุญ
ตามพระราชบัญญัติวันประชุมตราจุลจอมเกล้า กันนับได้อยู่ว่าเพราะ
เครื่องราชอิสริยยศจอมเกล้า พาให้เป็นที่นิยมพร้อมใจกันเปลี่ยน
มาเดือน ๑๒ ได้โดยไม่มีใครทักท้วงว่าอะไร สิมการที่ได้เถียงกันใน
ปีมะเส็งเอกศกนั้นเสียสิ้น ในปัจจุฉกเป็นปีแรกทำการฉัตรมงคลใน
เดือน ๑๒ เป็นการเรียบร้อยเหมือนไม่ได้เคยมีการฉัตรมงคลมาแต่
ก่อนเลยทีเดียว

การฉัตรมงคลนี้ คงทำตามแบบอย่างซึ่งได้ทำมาในแผ่นดิน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเต็มตามตำราทุกอย่าง เพิ่ม
ขึ้นแต่อาลักษณ์อ่านคำประกาศ ยิ่งสุดในวันแรม ๑๒ ค่ำ พึ่งเกิดมีขึ้น

เมื่อปีมะเมียจัตวาศก ๑๒๔๔ กับการที่ประชุมถวายบังคมพระบรมรูป ซึ่งมีขึ้นตามกฎหมายตราจุลจอมเกล้า ตั้งแต่ปีจอฉกมาจนปีมะเส็ง ตรีศกถวายบังคมพระบรมรูปที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ต่อถึงปีมะเมีย จัตวาศกจึงได้ย้ายมาพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท กับพระที่นั่งซึ่งมีการสมโภชนั้นก็ย้ายไปข้าง คือเวลาต่อมุขพระที่นั่งอนันตสมาคม ย้ายมาทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย การแล้วก็กลับไปทำที่พระที่นั่งอนันตสมาคมตามเดิม เวลาซ่อมพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ย้ายมาทำที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท การที่ย้ายไปย้ายมาเช่นนี้ เป็นแต่ตามเหตุผลครั้งหนึ่งคราวหนึ่งแล้วก็คงที่ไปตามเดิม การพระราชกุศลนั้นดังนี้ คือพระราชอาถรรพณ์พระครูมีนิตยภัตวันละ ๓๐ รูปสวดพระพุทธมนต์ เวลาเช้าฉัน สำหรับที่เลี้ยงพระเป็นของหลวงสำหรับหนึ่ง นอกนั้นขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการที่ได้รับพระราชทานพานทอง เป็นต้น หาสำหรับคนละสำหรับถวายพระสงฆ์ ในวันแรม ๑๑ ค่ำวันหนึ่ง แรม ๑๓ ค่ำวันหนึ่ง วันแรม ๑๒ ค่ำเป็นของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ผู้ซึ่งต้องเกณฑ์สำหรับมีของไทยทานเล็กน้อย ถวายพระซึ่งได้นั้น สำหรับตัวด้วย ที่นมัสการตั้งพระชัยสำหรับแผ่นดินห้ารัชกาล ที่พระแท่นเสวตฉัตร ตั้งเครื่องราชกกุธภัณฑ์และพระแสงประจำแผ่นดิน มีเครื่องนมัสการทองน้อยทั้งเวลาเย็นเวลาเช้า และตั้งต้นไม้ทองเงิน ๒ คู่ เวลาเช้าตั้งเครื่องสังเวีย ตั้งบายศรีแก้วทองเงิน มีแว่นเวียนเทียน เวลาค่ำเสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ แล้วอาลักษณ์อ่านคำประกาศเป็นกลอนลิลิต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามลลการมสมเด็จพระบารามประปักษ์ทรงแต่ง แสดงพระราชดำริเรื่องพิธีตลอดจนถึงกฎหมายตราจุลจอมเกล้า ลงปลายขอพรตามธรรมเนียม คำประกาศทั้งปวง แล้วพระสงฆ์จึงได้สวดพระพุทธมนต์ เวลาเช้าทรงประเคน พระสงฆ์ฉันแล้วถวายเครื่องไทยทาน ยถาสัพพี สวดยานี้ และคาถารัตนสูตรแล้วจึงถวายอดิเรก แต่ในวันกลางคือแรม ๑๒ ค่ำ

ซึ่งเป็นวันพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายฉันนั้น มีตั้งครอบพระกริ่ง จุตเทียนดับเทียนในเวลาสวดคาถารัตนสูตรด้วย น้ำปิตินี้ถวายสงฆ์ ในเวลาเย็นวันนั้น แดวันแรม ๑๑ ค่ำ ๑๓ ค่ำไม่มี พระสงฆ์กลับไป แล้วทรงจตุเทียนเครื่องสังเวย ไหรบูชา พราหมณ์อ่านคฤศน์คำฉันท์ ซึ่งกรมสมเด็จพระเชชาติศรทรงแต่งจบแล้ว จึงได้จุดแว่นเวียนเทียน พระบรมวงศานุวงศ์เคยมีรูปเทียนจุดบูชา พระมหาเศวตฉัตรในเวลา นั้นด้วย เวลาเวียนเทียนมีขั้บไม้ เวียนเทียนแล้วทรงเจิมพระมหาเศวตฉัตร และเครื่องราชกกุธภัณฑ์และพระแสงแก้ว พราหมณ์จึงได้รดน้ำสังข์จุณเจิม ไหริ้วผ้าสีชมพูที่พระมหาเศวตฉัตรต่อไป เป็นเสร็จการสมโภชเวลาหนึ่ง ๆ ทั้งสามวัน

การพิเศษในวันแรม ๑๒ ค่ำ คือเวลาเช้า ๒ โมง เวลาเที่ยง เวลาบ่าย ๕ โมง ทหารบกทหารเรือยิงสลุตตำบลละ ๑๐๐ นัด แบ่งเป็น ๓ เวลา เวลาบ่าย ๕ โมง พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคม นุ่งผ้าม่วงสีน้ำเงิน สวมเสื้อเยียรบับเข็มขาบอัดลัดขึ้นใน ประดับด้วยเครื่องอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน สวมเสื้อครุยชั้นนอก ผู้ซึ่งได้รับพระราชทานสายสร้อย ตราจุลจอมเกล้าสวมสายสร้อยด้วย เสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งอนันตสมาคม พระบรมวงศานุวงศ์และมหาดเล็กเฝ้าประจำที่อยู่ ก่อน ข้าราชการเดินเข้ามาเฝ้าเป็นลำดับ แล้วไปประจำตามที่ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่ผู้ซึ่งควรจะได้รับตามกฎหมายแล้ว พระราชทานพรผู้ซึ่งได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์เก่าใหม่และข้าราชการทั่วกัน แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินสู่พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท ทรงจุดเครื่องนมัสการทองคำสำหรับ ถวายบังคมพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสี่พระองค์ เจ้าพนักงานประโคมแตงโมขมิ้นโหระทึกกลองชนะ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงจุดเครื่องทองน้อยสี่เครื่อง พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยจุดเทียน

ติดที่ราวถวายบังคมพระบรมรูปต่อไปตามลำดับ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายในและภรรยาข้าราชการ บรรดาที่ได้รับพระราชทานกล่องและหีบจุลจอมเกล้า ประชุมที่พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท มุขตะวันตก จดรูปเทียนถวายบังคมพระบรมรูปเหมือนข้างหน้า เป็นเสร็จการประชุมตามกฎหมายตราจุลจอมเกล้าในวันเดีวนั้น

คำตักเตือนในการฉัตรมงคล พระสงฆ์ที่จะมาสวดมนต์ และรับพระราชทานฉัน ควรจะใช้ตาลีปัตรรองและฝ่าบาตรเชิงบาตร ในการบรมราชาภิเษกในประภาเบญจศก และถ้าพอจะมาได้ไม่ควรจะบิดเบือนเชือนแซ่ไปเที่ยวสวดมนต์เที่ยวฉันเสียที่อื่น เช่น พระธรรมเจดีย์วัตรุณ และพระธรรมภาณพิลาศวัดประยุรวงศ์^(๑) เพราะเป็นการสำคัญคล้ายถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ถ้าไม่ป่วยไข้มากก็ไม่ควรจะขาด ในเวลาถวายบังคมพระบรมรูป ซึ่งเป็นการแสดงความเคารพนับถือต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งห้าพระองค์ปีละครั้ง ถ้าอยู่ดี ๆ ก็ควรที่จะมาเวียนเทียนสมโภชพระมหาเศวตฉัตร ซึ่งเป็นหน้าที่ของตนจะต้องพิทักษ์รักษาด้วยความซื่อสัตย์กตัญญูทุกเวลา มหาดเล็กอย่าลืมหิวนชนวน เครื่องทองน้อย ทั้งเวลาเช้าเวลาค่ำและเวลาจุดเครื่องสังเวศ กับทั้งโรคสำคัญ คือพระแทษิณโทก ภูษามาลามักจะไม่ใคร่จำได้ในการที่จะเชิญพระครอบพระกริ่งมาตั้งในวันสวดมนต์วันแรม ๑๑ ค่ำ และไม่มีใครจะคอยเชิญพระครอบขึ้นตั้งที่ ในเวลาพระสงฆ์กลับไปแล้วในวันแรม ๑๒ ค่ำ และ

---

(๑) พระธรรมเจดีย์ ชื่อทอง ต้องลดยศลงเป็นพระเทพมุนี ภายหลังกลับได้เป็นพระธรรมไตรโลก

พระโพธิวงศ์ ช่อม่วง เป็นพระโพธิวงศ์ (เสมอเทพ) ต้องลดลงเป็นพระธรรมภาณพิลาศ ภายหลังได้พระราชทานพัดฉัตรประดับพลอยอย่างเดิม

ข้าฯจะไม่ได้เตรียมที่จะเข้ามาตั้งถวายในที่สงฆ์ และเจ้าเซ่ง^(๑) ผู้สำหรับรับเข้ามาก็เคยโคมทุกปีมิได้ขาดเลย

อนึ่ง ข้าฯเชื่อว่าผู้หญิงแล้วดูจัดง่ายเป็นธรรมดาโดยมาก เพราะไม่มีใครมีผู้ใดที่จะใส่ใจตรวจตรานัก ถือน้ำก็ไม่ใคร่มา ว่าไม่ได้อะไรก็แล้วไป แต่ถวายบังคมพระบรมรูปนี้ อยากได้กล่งอยากได้หีบจนตัวล้น แต่ครั้นได้ไปแล้วก็เกียจคร้านไม่มีใครมีใครมาถวายบังคมพระบรมรูปตามแบบอย่าง

การพระราชพิธีและพระราชกุศล ในจำนวนเดือนสิบสองเป็นเสร็จสิ้นเพียงฉัตรมงคลเพียงเท่านั้น

---

(๑) พระวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงเซ่งในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอชั้น ๑ พระองค์เจ้าเพ็ชร์

พระราชพิธีเดือนอ้าย

๑ การพระราชพิธีในเดือนอ้าย ตามที่มากในกฎหมายเทียบบาลว่าไล่เรือ เกลิงพิธีตรียัมพวาย เช่นได้นับและอธิบายในคำนำนั้นว่าเป็นพิธีเปลี่ยนกันกับเดือนยี่ แต่การที่เปลี่ยนกันนั้นประสงค์ว่าแต่ตรียัมพวายซึ่งยังเป็นพิธียังคงทำอยู่ในกรุงเทพฯ แต่พิธีไล่เรือซึ่งอยู่หน้าพิธียัมพวายนั้นคงยังเป็นเดือนอ้ายอยู่ พิธีนี้เป็นพิธีไล่น้ำตามคำที่กล่าวกันมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับสั่งอยู่เนื่อง ๆ เป็นต้นว่าการที่ยกโคมชัยในพิธีจองเปรียงนั้น ถือกันว่าถ้าเสาโคมยังไม่ได้ลดแล้ว น้ำยังไม่ลด นัยหนึ่งว่าถ้าไม่ยกเสาโคมแล้วน้ำจะลด การที่ยกเสาโคมนั้นเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งให้น้ำอยู่เลี้ยงต้นข้าวให้แก่ทั่วถึงก่อน เป็นพิธีอุปการะแก่การนาอยู่ด้วย และมีคำกล่าวว่าในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าเวลายังไม่ได้ลดโคมชัยถึงว่าจะหนาวเท่าหนาวอย่างไร ที่จะสวมเสื้อเข้าฝ้านั้นไม่ได้กริ้วว่า แข้งให้น้ำลด รับสั่งให้ไปวิดน้ำเข้านาท้องสนามหลวง แต่ข้อที่ว่าโคมชัยเป็นทำนบปิดน้ำนี้ ถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าเขาวาเขาวอยู่ ก็ไม่เห็นลงในประกาศพระราชพิธีจองเปรียงจะเป็นด้วยทรงเห็นช่างเถอะหนักหรืออย่างไร แต่นับว่าเป็นพิธีที่กระวนกระวายชวนชวายเป็นให้น้ำอยู่เลี้ยงต้นข้าวให้นานหน่อยหนึ่ง

ส่วนการพระราชพิธีไล่เรื่อนั้นเป็นพิธีข้างจะให้น้ำลดเร็ว ๆ คือ ถึงเดือนอ้ายแล้วน้ำยังมากไม่ลด เมล็ดข้าวในรวงแก่หล่นร่วงลงเสียในน้ำ ถึงโดยว่าจะค้างอยู่ก็เป็นข้าวเมล็ดหักละเอียดไป เพราะเกี่ยวไม่ได้ด้วยน้ำมาก จึงต้องกระวนกระวายชวนชวายที่จะให้น้ำลด

การพิธีนี้คงจะต้องทำในเดือนอ้าย จะเลื่อนไปเดือนยี่ก็เป็นเวลาเกินต้องการไป ตามในกฎหมายบาลก่าวไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดิน และพระอัครมเหสี พระเจ้าลูกเธอ หลานเธอ และพระสนม แต่งอย่างเต็มยศโบราณลงเรือพระที่นั่ง เจ้าพระยามหาเสนาดีม้อง มีจดหมายไว้ว่า ครั้นถึงท้ายบ้านรุนเสด็จออกยืนทรงพชนี ครั้นถึงประตูชัยทรงส้าว ดูอยู่ข้างจะทำธุระเหลือเกินมาก แต่การที่ท่างานนี้ คงจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งมีพระอัยยาคัยและพระอาการที่ประพฤติว่องไวเช่นนั้นเป็นปรกติพระองค์ เหมือนอย่างแผ่นดินพระเพทราชาที่ทรงถือพชนีฝักมะขามเสมอ ๆ เสด็จออกในการชักพระบรมศพทรงโบกพชนีสามครั้งให้ทั้งทวน ก็คงจะไม่เป็นตำแหน่งสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่จะต้องทรงโบกพชนีเช่นนั้นทั่วไปทุกพระองค์ เป็นแต่เฉพาะพระอัยยาคัยของพระเจ้าแผ่นดินองค์นั้นเป็นเช่นนั้น ซึ่งจะเอามาเรียบเรียงหนังสือครั้งอื่นคราวอื่น ว่าทรงโบกพชนีฝักมะขามเช่นนั้นก็เป็นการไม่จริง และเป็นการไม่ควรด้วย เหมือนทรงส้าวนี้ก็คงจะเป็นเฉพาะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ได้เคยทรงทำเช่นนั้นแล้วจดหมายไว้ เหมือนอย่างพระเพทราชาโบกพชนีฝักมะขาม ที่จะว่าถ้าตั้งพระราชพิธีไล่เรือแล้วจะต้องทรงส้าวอี่ ไปเสมอนั้นไม่ได้ และพิธีไล่เรือนี้ก็เห็นได้ชัดว่าไม่เป็นพิธีที่ทำเสมอ ใช่ว่าแต่ไม่เสมอทุกปี ไม่เสมอทุกแผ่นดินด้วย เพราะฉะนั้นจึงควรสันนิษฐานว่า ซึ่งอ้างว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงเช่นนั้นเป็นการเฉพาะพระองค์ ต้องเข้าใจว่าไม่เป็นพิธีทำทุกปี ทว่าแต่ปีใดจะต้องการที่จะให้น้ำลด

พิธีนี้ได้ทำที่กรุงเทพฯ ครั้งหนึ่งเมื่อปีเถาะ^(๑) ตรีศก ๑๑๙๓

(๑) ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๗๔ นี้ ที่เรียกว่าปีเถาะน้ำมาก ในรัชกาลที่ ๓

เป็นการที่รู้แน่ชัดว่าทำได้ แต่เมื่อปีมะเส็งสัปตศก ๑๑๔๗ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะทำได้หรือไม่ทำไม่ได้มีผู้ใดเล่าให้ฟัง สังเกตได้แต่ในคำประกาศเทวดาซึ่งมีอยู่เป็นสำนวนครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า แต่ฉบับนั้นคงจะเป็นเขียนคัดลอกใหม่เมื่อปีเถาะตรีศก พอจะสังเกตสำนวนและลายมือในสองรัชกาลได้ จึงควรเข้าใจว่าการพิธีนี้คงจะทำในปีมะเส็งสัปตศก แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกครั้งหนึ่ง ในปีเถาะตรีศกแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งหนึ่ง แต่ไม่ได้เรียกว่าพิธีไล่เรือ เรียกว่าพิธีไล่น้ำ ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ปีมะแมตรีศก ๑๒๓๓ น้ำมากเกือบจะเท่ากับที่น้ำมากมาแต่ก่อนก็ไม่ได้ทำ เป็นอันเลิกสูญกัน

บัดนี้ จะยกแต่รายการพระราชพิธีไล่น้ำเมื่อปีเถาะตรีศก มาว่าไว้พอเป็นตัวอย่าง ด้วยพิธีนี้คงจะไม่มีอีกต่อไปภายหน้า การที่ทำนั้นว่าขึ้นไปตั้งประชุมกันที่วัดท้ายเมืองแขวงเมืองนนทบุรี มีอาลักษณ์หรือราชบัณฑิตอ่านคำประกาศตั้งสัตยาธิษฐานนมัสการพระรัตนตรัย และเทพยดา และพระเจ้าแผ่นดินซึ่งนับเป็นสมมติเทพยดา แล้วอ้างความสัตย์ซึ่งได้มีความนับถือต่อเทพยดาทั้งสาม คือวิสุทธิเทพยดา อุปาติกเทพยดา สมมติเทพยดา ขอให้น้ำลดถอยลงไปตามความประสงค์ ขอใจความในคำประกาศมีอยู่เพียงเท่านี้

แต่พระพุทธรูปซึ่งใช้ในการพระราชพิธีไล่น้ำนี้ ที่ปรากฏในคำประกาศ มีชื่อแต่พระชัย พระคันธารราษฎร์ หามีพระห้ามสมุทรไม่ แต่ได้ทราบจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ว่า เมื่อเวลาปีเถาะตรีศกนั้นท่านฟังทรงผนวชได้ ๓ พรรษา ทราบว่าเกิดมีข้อเถียงกันด้วยเรื่องพระห้ามสมุทรซึ่งจะเชิญไปไล่น้ำ ว่าจะเป็น

อย่างที่ยกพระหัตถ์เดียวหรือสองพระหัตถ์เป็นห้ามสมุทรแน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตัดสินไว้ว่ายกสองพระหัตถ์เป็นเหตุให้พอสันนิษฐานได้ว่าพระสำหรับโล่น้ำตามคำประกาศ ซึ่งอ้างถึงว่าพระคันธารราษฎร์ไม่เข้าเรื่องกันกับที่จะให้น้ำน้อยนั้น ถ้าจะได้ใช้ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ด้วยเป็นเวลาที่แรกทรงสร้าง อยู่ข้างจะโปรดปรานมาก การที่เอามาใช้ในการโล่น้ำ ก็คงจะถือว่าพระพุทธรูปปฏิมากรอย่างนั้น เป็นทำให้หน้าฝนตกลงมาได้ ก็คงจะทำให้แห้งได้ ด้วยในเวลานั้นตำรับตำราอันใดก็สูญหาย เป็นแต่ทำไปตามอัตโนมติ หาเหตุผลที่จะเกณฑ์ให้พระพุทธรูปเจ้าทำพิธี มีเค้าเงื่อนอันใดก็ยกหยิบเอามา พอเป็นเหตุที่ตั้งให้การพระราชพิธีเนื่องในพระพุทธศาสนาซึ่งถือว่าเป็นที่ตั้งแห่งความสวัสดิมงคลยิ่งใหญ่มากว่าเทพยดา ครั้นตกมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะไปเห็นเค้าเรื่องที่ทรงมานชฎิล พระพุทธรูปเจ้าเสด็จอยู่ในที่มีน้ำท่วมโดยรอบก็ไม่ว่าถึงพระองค์ เป็นเค้ามูลดีกว่าพระคันธารราษฎร์ จึงได้เปลี่ยนพระห้ามสมุทร การซึ่งโจษเถียงกันนั้นก็จะเป็นด้วยไม่เคยใช้มา แต่พอรู้ได้ว่าคงใช้พระห้ามสมุทรเป็นแน่

แต่การพิธีที่ขึ้นไปทำอย่างไรต่อไป ก็ไม่ได้ตำราชัดเจน เป็นแต่ได้ทราบตามคำบอกเล่าว่ามีกระบวนแห่คล้ายเสด็จพระราชดำเนินพระกฐิน เชิญพระพุทธรูปปฏิมากรลงเรือพระที่นั่งมาหน้า แล้วมีเรือศรีโหมดยาสำหรับพระสงฆ์ตามมาภายหลัง เรือลำหนึ่งมีพระราชาคณะรูป ๑ มีฐานานั่งสองข้าง กลางตั้งเครื่องนมัสการ แต่เวลาที่มาตามทางนั้นพระสงฆ์จะสวดคาถาอันใดก็ไม่ได้ความ ได้ทูลถามพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ก็ไม่ทรงทราบด้วยเวลานั้นยังมิได้ทรงเกี่ยวข้องในการพระราชพิธี การทั้งปวงนี้ตกรออยู่วัดพระเชตุพน

ทั้งสิ้น จะหาเค้ามูลอันใดที่ควรจะใช้ในการพระราชพิธีนี้ก็ไม่เห็นมี บางทีจะเป็นคาถาเก็บเล็กประสมน้อย ทำขึ้นใหม่คล้ายคาถาสวดหล่อ พระชัย ซึ่งกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีทรงแจกให้สวดในรัชกาลที่ ๔ เป็นคาถาที่มีคำไชยะไชยะบ่อย ๆ เห็นว่าจะยกมาจากมหาชัย คาถาโล่น้ำนี้ ถ้าโดยจะมีวิเศษ ก็คงจะเป็นของทำใหม่คล้ายเช่นนั้น

การซึ่งมีกระบวนเสด็จพระราชดำเนิน อย่างพิธีโล่เรือครั้งกรุงเก่า นั้น ในปีเถาะตรีศกนี้ทราบว่าการพระราชวังบรมมหาศกดิพลเสพ เสด็จขึ้นไปแทนพระองค์ มีกระบวนเรือตั้งเรือกันเรือตามเหมือนอย่างกระบวนกรฐิน ไปตั้งกระบวนมาแต่เมืองนนทบุรี ลงไปจนถึงปากน้ำเหมือนกัน แต่เชื่อได้แน่ว่าไม่ทรงส้าวเป็นแน่ การพระราชพิธีโล่เรือหรือโล่น้ำเก็บความได้เพียงเท่านี้

ส่วนพิธีเดือนยี่ที่มีมาในกฎมนเทียรบาล ซึ่งว่ายกขึ้นมาเดือนอ้าย คือพิธีบูชาภิเษกอย่างหนึ่ง พิธีเจวียนพระโคกินเลี้ยงอย่างหนึ่ง ทั้ง ๒ นี้ พิธีก็ไม่ได้ทำที่กรุงเทพฯ เลย พิธีบูชาภิเษกนั้น ถ้าจะเทียบชื่อกับพิธีกะติเกยาก็เป็นชื่อพิธีสำหรับเดือนยี่ แต่ครั้งกรุงเก่าจะยกมาทำเดือนอ้าย หรือไม่ยกมาก็ยังว่าแน้มไม่ได้ ด้วยพิธีกะติเกยาที่เป็นชื่อพิธีเดือนสิบสองยังยกไปเดือนอ้ายได้ แต่ถ้าพิธีนี้ยังคงอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะโปรดให้ไปทำเดือนยี่เป็นแน่ ได้พบในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัดว่าไว้ในเดือนยี่ เพราะฉะนั้นจึงจะต้องยกพิธีบูชาภิเษกไปว่าในเดือนยี่ แต่เจวียนพระโคกินเลี้ยงนั้นคงจะยกมาทำในเดือนอ้ายแน่ การพระราชพิธีเจวียนพระโคกินเลี้ยงนั้น มีในกฎมนเทียรบาลว่า นำพระโคสุสุราชซึ่งแต่งตัวเขาบุทองประดับเนาวรัตน์ มีเครื่องประดับกับตาหูสายสะพายใช้ไหมขึ้นยืนบนแท่นสูง ๒ ศอก มีเงินทองแก้วแหวนและแพรพรรณต่าง ๆ

กองอยู่ใต้ท้อง ตั้งพานทองรองหน้า คนโททอง พระโค้นั้นแปรหน้า
ไปทางทิศอุดร ตั้งกุ่มที่คือกองเพลิงพิธี ตรงหน้าพระโค มีบายศรี
สมโภช พระราชครูประจำที่ส่มุม ทำพิธีบูชากุ่มที่ตลอดคืนยังรุ่ง พระ
ราชกุมารป้อนหญ้า ครั้นเวลารุ่งเช้ามีกระบวนแห่เสด็จ พระเจ้าแผ่นดิน
ทรงถือดอกบัวทอง พระอัคมเหสีทรงถือดอกบัวเงิน แห่ประทับณ
พระโคสุภราชเก้ารอบแล้วมีสมโภชเลี้ยงลูกขุน พระราชพิธีนี้ทำใน
พระราชวัง แต่เห็นจะเลิกมาเสียช้านานทีเดียว จนในคำให้การขุน
หลวงหาวัดก็ไม่มีปรากฏ พิธีเจียนพระโคนี้ เป็นพิธีโบโตเต็มที จึง
ไม่ตั้งอยู่ได้ช้านาน ซึ่งเก็บมานี้เพราะในเดือนอ้ายไม่มีพิธีอันใด มี
แต่การพระราชกุศลประจำปี ฯ

การพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้อง

๑ กำหนดเลี้ยงขนมเบื้องนี้ ว่าเมื่อพระอาทิตย์ออกสุดทาง
ใต้ตกนิจเป็นวันที่หยุด จะกลับขึ้นเหนือ อยู่ในองศา ๘ องศา ๙ ใน
ราศรีธนู เป็นถึงกำหนดเลี้ยงขนมเบื้อง ไม่กำหนดแน่ว่าเป็นกี่ค่ำ วัน
ใด การเลี้ยงขนมเบื้องนี้ ไม่ได้มีสวดมนต์ก่อนอย่างเช่นพระราชพิธี
อันใด กำหนดพระสงฆ์ตั้งแต่เจ้าพระ พระราชาคณะ ๘๐ รูป จันใน
พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ขนมเบื้องนั้นเกณฑ์พระบรมวงศานุวงศ์
ฝ่ายใน ท้าวนาง เจ้าจอมมารดาเก่า ถ้าแก่ พนักงานดาดปะรำตั้งเตา
ละเลงข้างท้องพระโรง การซึ่งกำหนดเลี้ยงขนมเบื้องนี้นับเป็นอย่าง
ตรุษคราวหนึ่ง และเฉพาะต้องที่กุ่มมีมันมาก จึงเป็นเวลาเลี้ยงขนม
เบื้อง แต่การเลี้ยงขนมเบื้องในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ไม่ได้เสด็จออกมา
หลายปีแล้ว ค่อนอยู่ข้างจะเป็นการมืด ๆ ๆ

พระราชกุศลเทศนามหาชาติ

๑ มีการพระราชกุศลในเดือนอ้ายนี้อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็น
การประจำป้อยู่ แต่เป็นการซึ่งเลื่อน ๆ มา มีใช้แบบกำหนด คือ
เทศนามหาชาติ

เทศนาสำหรับแผ่นดิน เป็นพระราชกุศลนิจสมัยมีมาแต่เดิม
นั้น ๓๓ กัณฑ์ ซึ่งมีกำหนดเครื่องกัณฑ์คล้ายบริวารกฐิน คือผ้าไตร
แพร เงิน ๑๐ ตำลึง ขนมห่าง ๆ ดังเช่นกล่าวมาในเทศนาเดือน ๑๒ นั้น
ธรรมเนียมแต่เดิมเคยเป็นเทศนามหาชาติ ๒ จบ ๒๖ กัณฑ์ อริยสัจ
๔ กัณฑ์ เดือนสิบสอง ๓ กัณฑ์ รวมเป็นเทศนาพิเศษสำหรับแผ่นดิน
๓๓ กัณฑ์

ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ในเดือนสิบเอ็ดวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕
ค่ำ มีมหาชาติ แรมค่ำ ๑ มีอริยสัจ ครบทั้ง ๓๐ กัณฑ์ เมื่อเทศนาจบ
แล้วจึงเสด็จลงลอยพระประทีป แต่ในรัชกาลที่ ๓ นั้น ถ้าปีใดมีพระ
องค์เจ้าหม่อมเจ้าทรงผนวชเป็นภิกษุและสามเณรมาก ปีนั้นก็มี
มหาชาติ ปีใดไม่มีใครมีพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าทรงผนวชก็เปลี่ยน
เทศนาปฐมสมโพธิแบ่งวันละ ๑๐ กัณฑ์ ครั้นมาในแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลางเดือนสิบเอ็ดต้องกับการฉลอง
พระพุทธรูปพระชนมพรรษา ซึ่งทรงทำการเพิ่มขึ้น ในเมื่อรัชกาลที่ ๓
แรกมีพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษานั้น เคยฉลองในวันเดือน ๕
ขึ้นค่ำ ๑ ด้วยวันเฉลิมพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ ๓ นั้น คงตกอยู่ใน
เดือน ๔ ข้างแรม เดือน ๕ ข้างขึ้น พระพุทธรูปหล่อในเดือน ๔ ข้าง
ขึ้น ถึงเดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ก็ได้ฉลองทุกปี ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๔ วัน
ประสูติเดิมอยู่ในเดือน ๑๑ จึงได้โปรดให้เลื่อนการหล่อพระชนมพรรษา

มาหล่อในเดือน ๑๐ การฉลองพระชนมพรรษา จึงได้มาฉลองในเดือนสิบเอ็ดขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ที่พระที่นั่งอนันตสมาคมเทศนามหาชาติก็ต้องเลื่อนไป มีเทศนาพิเศษเปลี่ยนแทนวันละกัณฑ์ การเทศนามหาชาตินั้นคงตกไปอยู่ในเดือน ๑๒ ข้างขึ้นบ้าง ข้างแรมบ้าง ไม่กำหนดแน่ แต่มักจะโปรดให้มีแต่จบเดียว แล้วมีอริยสัจรวมเป็น ๑๗ กัณฑ์ ยกมหาชาติ ๑๓ กัณฑ์นั้นไปเป็นเทศน์พิเศษในกลางเดือนสิบเอ็ด ๓ กัณฑ์ ในการเฉลิมพระชนมพรรษา ๔ กัณฑ์ ยังคงเหลือเทศน์พิเศษอยู่อีก ๖ กัณฑ์ ไว้สำหรับรายใช้ไปในการพระราชกุศลต่าง ๆ ไม่ให้ต่ำกว่าจำนวนเดิม ๓๓ กัณฑ์ ถ้าบางปีมีเจ้าพระเจ้าเณรบ้าง อย่างเช่นปีข้าพเจ้าบวชก็มีมหาชาติ ๒ จบเต็ม ๓๐ กัณฑ์บ้าง ถ้าเป็นเช่นนั้นเทศน์พิเศษก็คงเป็นอันเต็มขึ้นอีก ๗ กัณฑ์ รวมเป็น ๔๐ กัณฑ์ แต่ครั้นตกมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ถึงว่าการฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษาไม่ตกเดือนสิบเอ็ดก็จริง แต่ต้องทำบุญวันประสูติวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในกลางเดือน ๑๑ จึงเลื่อนมหาชาติมาติดตามเดิมไม่ได้ ยังช้าเดือน ๑๒ เมื่อเลื่อนฉัตรมงคลมาทำในเดือน ๑๒ ก็ทำให้การในเดือน ๑๒ มากจนไม่มีใครมีเวลาว่าง เทศนามหาชาติจึงต้องเลื่อนต่อไปเดือนอ้าย ซึ่งเป็นเดือนว่าง แต่ถึงกระนั้นก็ถูกคราวเสด็จหัวบ้านหัวเมืองเสียไม่ได้มีเนื่อง ๆ และเจ้านายที่ทรงผนวชก็ไม่ใคร่มีใครอยู่ถึงเดือนอ้าย จึงไม่ชวนจะให้ มีด้วย เพราะฉะนั้นเทศน์มหาชาติจึงได้มีบ้างไม่ได้มีบ้าง บางปีก็มี ๒ จบ บางปีมีจบเดียว สุดแท้แต่มีเวลาพอสมควรทำไต่ แต่มีจบเดียวโดยมาก

การเทศนามหาชาติแต่ใน ๓ รัชกาลก่อนนั้น เทศน์บนพระที่นั่งเศวตฉัตร ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยแห่งเดียว ยกไว้แต่มีพระบรมศพอยู่บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จึงได้ยกขึ้นไปเทศนาบน

พระแท่นมุก พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เคยยกไปมีที่พระที่นั่งอนันตสมาคม แต่แรกข้างในฟังไม่ได้ยิน จึงได้ย้ายเข้าไปมีที่พระที่นั่งทรงธรรมข้างใน ข้าราชการที่เข้าไปในการเทศานั้น เฉพาะแต่เจ้านายเจ้าพนักงานกรมพระตำรวจและมหาดเล็ก บนพระที่นั่งทรงธรรมเป็นข้างในฟังทั้งสิ้น ครั้นแผ่นดินปัจจุบันนี้ย้ายกลับมาเทศน์ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยไปตามเดิม เพราะเสด็จอยู่ทางนี้ เมื่อพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยต้องซ่อมแซมใหม่ จึงได้ยกมาเทศน์ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

การตกแต่งเครื่องบูชาเทศนานั้น แบบที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย หลังพระที่นั่งเศวตฉัตรผูกกิ่งไม้ มีดอกไม้ร้อยห้อยย้อยเป็นพวงพู่ผูกตามกิ่งไม้ทั่วไป บนพระแท่นถมตั้งพานพุ่มดอกไม้พานทองสองชั้นขนาดใหญ่ขนาดเล็กเรียงสองแถว ตะบะถมตั้งหญาแพรกข้าวตอก ดอกมะลิ ถั่ว งา และมีพานเครื่องทองน้อยแก้วห้าสำหรับตั้งตะเกียงแก้วแทรกตามระหว่างเครื่องทองน้อย ตรงหน้าพระที่นั่งเศวตฉัตรออกไป ตั้งหมากพนมพานทองมหากฐินสองพาน หมากพนมใหญ่พานแว่นฟ้าสองพาน แล้วพานนี้เปลี่ยนเป็นโคมเวียน มีต้นไม้เงินทองตั้งรายสองแถว กระจ่างต้นไม้มัดดลสายคราม โคมพโอมแก้วรายตลอดทั้งสองข้าง หน้าแถวมีกรรณกิริขุน ซึ่งติดกับหม้อแก้วเลี้ยงปลาทองตั้งปิดช่องกลาง ปลายแถวตั้งขันเทียนคาถาพันตามตะเกียงกิ่งที่เสาแขวนฉากเทศน์ทั้ง ๑๓ กัณฑ์ หน้าท้องพระโรงมีซุ้มตะเกียง ๔ ซุ้ม มีราชวัติฉัตรธงผูกต้นกล้วยต้นอ้อยตามธรรมเนียมเล่ากันว่าเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นเวลาเล่นเครื่องแก้วกำลังมีราคามากนั้น ในห้องฉากซึ่งเป็นที่ประทับ

ในพระเจดีย์พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยนี้ ตั้งเครื่องแก้วเป็นเครื่องนมัสการโต๊ะหมู่ และมีเครื่องประดับต่าง ๆ งดงามยิ่งนัก เจ้านายข้าราชการฝ่ายในก็มีตะบะเครื่องบูชาเป็นเครื่องแก้ว เครื่องทอง เครื่องถม ประกวดประชันกันเป็นการสนุกสนานมาก แต่ในชั้นหลังมานี้ ในพระฉากมีแต่เครื่องนมัสการแก้วโต๊ะประดับกระจกสำหรับเดี่ยวเท่านั้น แต่เจ้านายข้าราชการฝ่ายในยังมีเครื่องบูชา ชั้นแก้ว ๆ จึงใช้ตะบะอย่างเก่า ๆ ชั้นสว ๆ ก็เป็นโต๊ะเป็นพานย่อ ๆ ลงไป เล่นแต่สีดอกไม้ดอกโหล่ ไม่แข็งแรงเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่ถ้าเทศน์ที่พระที่นั่งทรงธรรม จัดมาหมู่ตรงหน้าธรรมาสน์ มีเครื่องแก้วต่าง ๆ ฝรั่งบ้าง จีนบ้างมากกว่าที่เทศน์ท้องพระโรง แต่ยกต้นไม้เงินทอง ใช้ตั้งต้นไม้สดรายออกไปถึงที่ตั้งเครื่องกัณฑ์

ในเทศนามหาชาติหลวง ได้มีเป็นการใหญ่ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เกณฑ์พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ ทำกระजाตใหญ่บูชากัณฑ์เทศนาคราวหนึ่ง มาเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้าบวชเป็นเณรได้ถวายเทศน์ มีกระजाตใหญ่เป็นรูปเรือสำเภา ทำที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เป็นกัณฑ์เทศน์เฉพาะตัวคนเดียวคราวหนึ่ง

ธรรมเนียมเสด็จออกมหาชาติ กัณฑ์แรกทศพร เจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจต้องนำตะเกียงที่ซุ้มเข้ามาถวาย ทรงจุดซุ้มละตะเกียงต่อไปไม่ต้องถวายอีก มหาตเล็กต้องคอยเปลี่ยนเทียนเครื่องนมัสการ ในเวลาที่เสด็จไปทรงประเคนเครื่องกัณฑ์ให้แล้วเสร็จทันเสด็จกลับมาประทับทุกครั้ง เวลาทรงจุดเทียนแล้วต้องรับเทียนประจำกัณฑ์และเทียนคาถาพันทุกคราว ไม่มีเวลายกเว้น นอกนั้นไม่มีการอันใดซึ่งจะต้องขาดเหลือ ฯ

พระราชพิธีเดือนยี่

๑ การพระราชพิธีในเดือนยี่นี้คงนับพระราชพิธีบุษยาก็เชก
มาไว้ เพราะเหตุผลอันได้กล่าวไว้แล้วในเดือนอ้าย ในคำให้การ
ขุนหลวงหาวัดได้กล่าวไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นประทับบนกอง
ดอกไม้เจ็ดสีแล้วจำเรียพระนขา พราหมณ์ทั้ง ๘ คนถวายพร แต่ใน
คำที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพะ
บารบประปักษ์ ทรงเล่าให้ฟังนั้น ว่าทำเป็นมณฑปดอกไม้สด พระเจ้า
แผ่นดินทรงเครื่องถอดอย่างสงรมุทธาก็เชกประดับในมณฑปดอกไม้
สดนั้นแล้วสงรมุทธาก็เชก เมื่อสอบกับกฎมนเฑียรบาลในการพระ
ราชพิธีบุษยาก็เชกนี้ ก็ไม่ได้กล่าวพิสดารในที่แห่งใด แต่ไปสมกันกับ
คำที่กล่าวว่าสงรมุทธาก็เชกนี้อยู่แห่งหนึ่ง ในจำนวนพระราชพิธีมี
सन ๑๗ อย่าง มีชื่อบุษยาก็เชกในจำนวนนั้นด้วย จะหาข้อความให้
ละเอียดขึ้นไปกว่านี้ไม่ได้ ด้วยเป็นพระราชพิธีโหมมยานอย่างเชื่อง
เหมือนพิธีเจียนพระโคกินเลี้ยงจึงได้สูญเร็ว ฯ

การพระราชพิธีตรียัมปวาย ตรีปวาย

***

๑ การพระราชพิธีตรียัมปวาย ซึ่งเปลี่ยนมาแต่เดือนอ้าย การพิธีนี้ซึ่งกำหนดทำในเดือนอ้าย คงจะเป็นเหตุด้วยนับเปลี่ยนปีเอาต้นฤดูหนาวเป็นปีใหม่ของพราหมณ์ตามเช่นแต่ก่อนเราเคยใช้มา แต่การที่เลื่อนเป็นเดือนห้านั้นจะไว้ชี้แจงต่อเมื่อว่าถึงสงกรานต์ การที่เลื่อนมาเป็นเดือนยี่นี้ก็ได้กล่าวแล้วในคำนำ บัดนี้จะขอกล่าวตัดความแต่เพียงตรียัมปวายตรีปวายนี้เป็นพิธีปีใหม่ของพราหมณ์ ตรงกันกับพิธีมะหะหฺร่าจองพวกแขกเจ้าเซ็น นับเป็นทำบุญตรุษเปลี่ยนปีใหม่ จึงเป็นพิธีใหญ่ของพราหมณ์

พราหมณ์พวกซึ่งตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ บัดนี้ ก็เป็นเทือกเถาของพราหมณ์ซึ่งมาแต่ประเทศอินเดีย แต่ในขณะแต่ก่อนเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองใหญ่ข้างฝ่ายใต้ เรือลูกค้าไปมาค้าขายอยู่ทั้งสองฝั่งทะเล คือข้างฝั่งนี้เข้าถึงเมืองนครศรีธรรมราช ข้างฝั่งตะวันตกเข้ามาเมืองตรัง พราหมณ์จึงได้เข้ามาที่เมืองนครศรีธรรมราชมาก แล้วจึงขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ เป็นการสะดวกกว่าที่จะเดินผ่านเขตแดนพม่ารามัญ ซึ่งเป็นปิจจามิตรของกรุงเทพฯ ตั้งสกัดทางอยู่ข้างฝ่ายเหนือ เพราะฉะนั้นเชื้อพราหมณ์ในเมืองนครศรีธรรมราชไม่มีสิ้นสุดจนถึงบัดนี้ มีเทวสถาน มีเสาชิงช้าซึ่งพราหมณ์ยังคงทำพิธี แต่เป็นอย่างย่อ ๆ ตามมีตามเกิด เช่นพิธีตรียัมปวายเอาแต่กระดานขึ้นแขวนเป็นสังเขปเป็นต้น ที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ในชั้นหลัง ๆ นี้ก็มีโดยมาก จนพูดสำเนียงเป็นชาวนอกอยู่ก็มี เช่นพระครูอัมภฏาจารย์บิดาหลวงสุริยาเทวศรี^(๑) เดียวนี้เป็นต้น ลัทธิเวทมนตร์อันใดก็ไม่ใคร่ผิด

---

(๑) พระครูอัมภฏาจารย์คนนั้น ชื่อ เอียด หลวงสุริยาเทวศรี ชื่อ รุ่ง ต่อมาได้เป็นที่พระครูอัมภฏาจารย์

แปลกกัน เป็นแต่เลื่อน ๆ ลงไปเหมือนพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ และหัวเมือง
ชะรอยหัวเมืองข้างใต้ตั้งแต่เมืองนครศรีธรรมราชขึ้นมา จะเป็นเมือง
ที่มีพราหมณ์โดยมาก จนเมืองเพชรบุรีก็ยังมีบ้านพราหมณ์ตั้งสืบ
ตระกูลกันมาช้านานจนถึงเดี๋ยวนี้

ลัทธิของพราหมณ์ ที่นับถือพระเป็นเจ้าต่าง ๆ บางพวกนับถือ
พระอิศวรมากกว่าพระนารายณ์ บางพวกนับถือพระนารายณ์มากกว่า
พระอิศวร บางพวกนับถือพรหม บางพวกไม่ใคร่พูดถึงพรหม บัดนี้
จะว่าแต่เฉพาะพวกพราหมณ์ซึ่งเรียกว่าโหรดาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำพระ
ราชพิธีตรียัมพวายตรีปวาย อันเป็นต้นเรื่องที่จะกล่าวแต่พวกเดียว
พราหมณ์โหรดาจารย์พวกนี้ เป็นพราหมณ์ที่ใช้การพระราช
พิธีในกรุงสยามทั่วไป ตั้งแต่การบรมราชาภิเษกเป็นต้น เว้นไว้แต่ที่
เกี่ยวข้องด้วยช้างจึงเป็นพนักงานพราหมณ์พลูตบาศ พราหมณ์
โหรดาจารย์พวกนี้นับถือพระอิศวรว่าเป็นใหญ่กว่าพระนารายณ์ นับ
ถือพระอิศวรคล้ายพระยะโฮวา หรือพระอัลล่าห์ที่ฝรั่งและแขกนับถือ
กัน พระนารายณ์นั้นเป็นพนักงานสำหรับแต่ที่จะอวตารลงมาเกิดใน
มนุษย์โลก หรืออวตารไปในเทวโลกเอง คล้ายกันกับพระเยซูหรือ
พระมะหะหมัด แปลกกันกับพระเยซู แต่ที่อวตารไปแล้วยอมทำร้าย
แก่ผู้กระทำผิด คล้ายมะหะหมัดซึ่งข่มขู่ให้มนุษย์ทั้งปวงถือศาสนา
ตามลัทธิของตน ควรจะเห็นได้ว่าศาสนาทั้งสามนี้มีรากเง้าเค้ามูลอัน
เดียวกัน แต่ศาสนาของพราหมณ์เป็นศาสนาเก่ากว่าสองศาสนา
ชะรอยคนทั้งปวงจะถือศาสนาผู้สร้างโลกเช่นนั้นทั่วกันอยู่แต่ก่อนแล้ว
เพราะความคิดเห็นว่าสิ่งใดจะเป็นขึ้นเองไม่ได้ ย่อมมีผู้สร้าง การที่
มนุษย์ทั้งปวงจะได้รับความชอบความผิดต้องมีผู้ลงโทษและผู้ให้
บำเหน็จ เมื่อเห็นพร้อมใจกันอยู่อย่างนี้จึงเรียกผู้มีอำนาจนั้นว่า คิวะ

หรือยะโฮวา หรืออ้าหล่า ตามสำเนียงและภาษา ก็เพราะศาสนา พราหมณ์เป็นศาสนาเก่า ได้กล่าวถึงพระนารายณ์อันรับใช้พระอิศวร ลงมาปราบปรามผู้ซึ่งจะทำอันตรายแก่โลกเนื่อง ๆ เมื่อมีผู้คิดเห็นขึ้น ว่าความประพฤติของมนุษย์ทั้งปวงในเวลานั้นไม่ถูกต้อง ก็เข้าใจว่าตัว เป็นพระนารายณ์ผู้รับใช้ของพระอิศวรลงมาสั่งสอน หรือปราบปราม มนุษย์ แต่กระบวนที่จะมาทำนั้นก็ตามแต่อัธยาศัยและความสามารถ ของผู้ที่เชื่อตัวว่าอวตารมา หรือแกล้งอ้างว่าตัวอวตารมาด้วยความมุ่ง หมายต่อประโยชน์ซึ่งจะได้ในที่สุด อันตนเห็นว่าเป็นการดีการชอบ นั้น พระเยซูมีความเย่อหยิ่งยกตนว่าเป็นลูกพระยะโฮวา คือพระ อิศวร แต่ไม่มีกำลังสามารถที่จะปราบปรามมนุษย์ด้วยคัสตราวุธ ก็ใช้ แต่ถ้อยคำสั่งสอนจนถึงอันตรายมาถึงตัว ก็ต้องรับอันตรายจริงไม่ กางเขน พวกศิษย์หากก็ถือว่าเป็นการรับบาปแทนมนุษย์ ตามอาการ กิริยาซึ่งพระเยซูได้ประพฤติเป็นคนใจอารีมาแต่เดิม ตามความนับถือ ที่จะคิดเห็นไป ฝ่ายมะหะหมัดเกิดภายหลังพระเยซู เพราะไม่สู้ชอบ ใจในคำสั่งสอนของพระเยซู จนคิดจะเปลี่ยนแปลงอยู่แล้วนั้น จึง สามารถที่จะเห็นได้ว่าซึ่งพระเยซูอ้างว่าเป็นลูกพระยะโฮวานั้นเป็น การเย่อหยิ่งเกินไปและไม่สุ่มน่าเชื่อ ทั้งการที่จะป้องกันรักษาชีวิต ตาม ทางพระเยซูประพฤติมานั้นก็ไม่เป็นการป้องกันได้ จึงได้คิดช่องสุ่ม กำลังคัสตราอาวุธปราบปรามด้วยอำนาจแล้วจึงสั่งสอนภายหลัง อ้าง ตัวว่าเป็นแต่ผู้รับใช้ของพระอ้าหล่า ให้อำนาจและความคิดลงมาสั่ง สอนมนุษย์ทั้งปวง การซึ่งมนุษย์ทั้งปวงเชื่อถือผู้ซึ่งอ้างว่ารับใช้พระ อิศวรหรือพระยะโฮวา พระอ้าหล่าลงมาเช่นนั้น ก็ด้วยอาศัยในคัมภีร์ ของพราหมณ์ได้กล่าวไว้ว่า พระนารายณ์ได้รับใช้พระอิศวรลงมาเป็น คราว ๆ นั้น จนถึงปัจจุบันเดี๋ยวนี้อีกยังไม่สิ้นความคิดเห็นอย่างนี้ ยังมี

มะหะดีอวตารลงมาตามคำทำนายของมะหะหมัด มุ่งหมายจะประกาศ แก่มนุษย์ทั้งปวงว่าเป็นอวตารตามอย่างเก่า แต่เป็นเวลาเคราะห์ร้าย ถูกคราวที่มนุษย์ทั้งปวงเจริญขึ้นด้วยความรู้ไม่ว่าใครมีผู้ใดเชื่อถือ จัน เราอาจทำนายได้เป็นแน่ว่า สิบไปภายหน้าพระอิศวรคงจะไม่อาจใช้ ใครลงมาได้อีก ถึงลงมาคงจะไม่มีผู้ใดเชื่อถือ

แต่ถึงว่าศาสนาทั้งสามเป็นศาสนาเดียวกันก็ดี ข้อความที่ลง กันอยู่ก็แต่เหตุผลที่เป็นรากเง่า แต่วิธีที่จะบูชาเช่นสรวงและอาการ ความประพฤติดของพระเป็นเจ้านั้น ย่อมเปลี่ยนแปลงยกเยื้องกันไป ตามความประพฤดิที่จะเข้าใจง่ายในประเทศนั้น และตามสำนวนคน ในประเทศนั้น ๆ ตกแต่งเรียบเรียงขึ้น ก็บรรดาคัมภีร์สร้างโลกทั้ง ปวงย่อมกล่าวกิจการซึ่งพระเป็นเจ้าได้ทำนั้นแปลกประหลาดต่าง ๆ ตามแต่จะว่าไปที่ไม่นำทำไปทำก็มี ที่ควรจะได้เร็วไปทำช้า การที่ เห็นว่าน่าจะต้องทำช้าไปทำได้เร็ว ๆ การที่ไม่พอที่จะร่นวาก็ร่นวาย ไปได้ต่าง ๆ การที่ไม่พอที่จะเพิกเฉยก็เพิกเฉย จะยกหยิบเรื่องมา อ้างก็จะชักให้ยืดยาวหนักไป จะขอย่นย่อข้อความลงตามความ ประสงค์ในเหตุที่จะกล่าวบัดนี้ว่า บรรดาหนังสือเรื่องใด ๆ ซึ่งเป็น ของแต่งไว้แต่โบราณ ผู้แต่งย่อมมีความรู้และวิชาน้อย ด้วยยังไม่มี เวลาที่ได้ทดลองสืบสวนเทียบเคียงการเท็จจริงให้ตลอดไป มุ่งหมาย แต่ความตืออย่างหนึ่ง แล้วก็แต่งหนังสือเรื่องราวตามชอบใจของตน ซึ่งคิดเห็นว่าจะเป็นเหตุชักล่อใจคนให้นับถือมากขึ้น แล้วจะได้เชื่อฟัง คำสั่งสอนในทางที่ดีซึ่งเป็นที่มุ่งหมาย มิใช่จะกล่าวมุสาโดยไม่มี ประโยชน์ จึงเห็นว่าเป็นการมีโทษอันใด เมื่อคิดเห็นเช่นนั้นแล้วจะ เรียบเรียงหนังสือลงว่ากระไรก็เรียงไปตามชอบใจ ไม่คิดเห็นว่าคุณ ภายหลังจะมีวิชาความรู้มากขึ้นจะคัดค้านถ้อยคำของตน หรือแม้แต่

เพียงนึกสงสัยประการใดไม่ ความคิดของคนแต่ก่อนเช่นนี้ก็ใช้ว่าจะเป็นการผิดไปทีเดียว ด้วยเหตุว่ามนุษย์ทั้งปวงในเวลานั้น ก็ย่อมมีความรู้ความเห็นน้อยกว่าผู้ที่แต่งหนังสือนั้น ต้องเชื่อถือหนังสือนั้นว่าเป็นความจริงความดีสืบลูกหลานต่อ ๆ มา ถึงว่าลูกหลานต่อลงมาภายหลังจะนึกสงสัยสนเท่ห์บ้าง ก็เป็นความผิดใหญ่ที่จะหมิ่นประมาทต่อความประพฤติของพระเป็นเจ้าแต่ผู้ซึ่งจะไม่คิดเลย เพราะเคยนับถือเสียตั้งแต่เกิดมานั้นมีโดยมากน้อยก็คงต้องสู้มากไม่ได้อยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ หรือพระยะโฮวา พระอ้าหล่า จึงได้มีเรื่องราวและถ้อยคำที่ไม่น่าเชื่ออยู่ในนั้นทุก ๆ ฉบับ คำซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไปภายหน้านั้น บางที่จะดูเหมือนล้อ ๆ พระเป็นเจ้าไปบ้าง จึงขอแสดงความประสงค์ไว้เสียแต่เบื้องต้นว่า ข้าพเจ้าไม่ได้คิดจะยกข้อทุมเถียงว่า พระเป็นเจ้ามีหรือไม่มีในเรื่องที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นอันยกเว้นเสียไม่กล่าวถึงในข้อนี้ทีเดียว เพราะใช้กาละที่จะกล่าวถึงและจะทุมเถียงกันในเวลานี้ ถ้าจะเป็นคำหมิ่นประมาทบ้างก็ไม่ได้คิดหมิ่นประมาทพระเป็นเจ้าอันจะมีอยู่จริงหรือไม่จริงนั้นเป็นแต่เห็นประหลาดในถ้อยคำของผู้ที่แต่งเรื่องราวอันไม่ยุติด้วยเหตุด้วยผล เพราะเป็นการล่วงเวลาที่ควรจะใช้จึงเป็นการขบขันไปบ้างเท่านั้น เมื่อท่านทั้งปวงได้จำถ้อยคำที่กล่าวนี้ไว้แล้วจงอ่านเรื่องราวต่อไปนี้ไปเถิด

เมื่อจะว่าด้วยความประพฤติของพระเป็นเจ้าทั้งปวง ซึ่งผู้อยู่ในประเทศใดแต่งคัมภีร์ พระเป็นเจ้าก็ประพฤติพระองค์เป็นคนชาตินั้น ดังเช่นกล่าวมาแล้วนั้น พระอิศวรของพราหมณ์ที่อยู่ในกรุงสยามนี้ประพฤติพระองค์เป็นอย่างชาวอินเดีย คือไม่เสวยเนื้อสัตว์ ไพรด ข้าวเม่า, ข้าวตอก, กล้วย, อ้อย, มะพร้าว, เผือก, มัน, นม, เนย

ตามที่พวกพราหมณ์ในประเทศอินเดียกินเป็นอาหารอยู่ และถือกันว่าพระอิศวรนั้นเป็นพระคุณ คือเป็นผู้ที่จะสงเคราะห์เทพตามมนุษย์ ยักษมารทั่วไป ไม่มีที่จะลงโทษแก่ผู้ใด โดยจะต้องทำบางก็เป็นการจำเป็นโดยเสียไม่ได้ หลง ๆ ลืม ๆ เช่นครั้งปราบตรีบุร่าเป็นต้น เมื่อแผลงศรไปไม่สำเร็จแล้วก็ไม่ตั้งความเพียรที่จะทำต่อไป มอบธุระให้พระนารายณ์เสียทีเดียว โดยว่ามักจะทรงกริ้วโกรธสมณก้านัลที่มีความผิดเล็กน้อยในการปฏิบัติวิธดาก มีจุดตะเกียงเป็นต้น จะสาปสรรให้ลงมาทนต์ทุกข์ทรมานโดยกำลังกริ้วครั้งหนึ่ง ก็ยังทรงพระเมตตาให้มีกำหนดพ้นโทษ และให้เป็นประโยชน์แก่การเรื่องอื่น มีให้เป็นเมียนพนาเป็นรางวัล และบอกหนทางพระรามเป็นต้น เพราะพระอิศวรเต็มไปด้วยความกรุณา ไม่เลือกว่าคนดีหรือคนชั่ว เพราะใครไปตั้งพิธีต้องจะขออันใดก็ได้สมปรารถนา จะไปดีหรือไปชั่วตามแต่ตัวผู้ได้ไป เพราะพระทัยดีมีพื้นอันใหม่อยู่เป็นนิตยดังนี้ จึงได้มีพระนามปรากฏว่าพระคุณ

ส่วนพระนารายณ์มีพระอาการตามที่กล่าวว่า เมื่ออยู่ปรกติเสมอย่อมบรรทมอยู่ในกลางทะเลน้ำมันเป็นนิตย ต่อเมื่อเวลาใดมีการอันใดซึ่งพระอิศวรจะต้องการ รับสั่งใช้ให้ไปปราบปรามผู้ซึ่งประทุษร้ายแก่โลกทั้งปวงจึงได้ปลุกขึ้น เพราะฉะนั้นพระนารายณ์จึงเป็นแต่ผู้ทำลาย ที่สุดโดยปลุกขึ้นเพื่อการมวงคลเช่นโสกันต์ พระขันธกุมาร ก็ทรงขัดเคืองบริภาษจนพระเศียรพระขันธกุมารหายไป พระอิศวรต้องซ่อมแซมแก้ไขด้วยศีรษะช้าง เพราะเหตุฉะนั้นจึงมีคำกล่าวว่าพระนารายณ์ย่อมไม่ประสิทธิพรอวยสวัสดิมงคลแต่สักครั้งหนึ่งเลยที่สุดจนเรื่องบูซา ในเวลาพระราชพิธีตรีปวายก็ห้ามมิให้นำมาถวายด้วยกล้วพิษ จะแจกให้แก่ผู้ตีมีหน้าก็ไม่ได้ ต้องแจกให้แก่ยาก

วณิก และถือกันว่าถ้าวันแรม ๕ ค่ำ ซึ่งเป็นวันส่งพระนารายณ์นั้น ต้องวันพิช มักจะเกิดเหตุตรีนพินแทงกันชุกชุม (เพราะเดือนมืดคนไม่มีใครไปดู) พราหมณ์ทั้งปวงต้องระวังกันเป็นกวดขัน เพราะพระนารายณ์เป็นพนักงานแต่ล้างผลาญเช่นนี้ จึงได้มีนามปรากฏว่าพระเดช เป็นคู่กันกับพระคุณ

ส่วนพระมหาวินเศวร คือพระขันธกุมารซึ่งพระเศียรเป็นช้าง เป็นโอรสพระอิศวร เป็นครูช้าง พราหมณ์ย่อมนับถือโดยฤทธิ์เดชของพระองค์เองบ้าง โดยจะให้ลูกพระทัยพระอิศวรเป็นการสัพพีบ้าง จึงเป็นพระเป็นเจ้าอีกองค์หนึ่ง

เทวสถานซึ่งเป็นของสำหรับพระนคร จึงทำเป็นสามสถาน สถานหนึ่งพระอิศวร สถานกลางพระมหาวินเศวร อีกสถานหนึ่งพระนารายณ์ การพระราชพิธีตรียัมพวายและตรีปวายนี้ ทำที่เทวสถานทั้งสามนั้น

ความมุ่งหมายของการพิธีตรียัมพวายที่ทำนี้ ว่าพระอิศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาเยี่ยมโลกปีละครั้ง ครั้งหนึ่งกำหนด ๑๐ วัน วันเดือนอ้ายขึ้น ๗ ค่ำเป็นวันเสด็จลง แรมค่ำ ๑ เป็นวันเสด็จกลับ ต่อนั้นในวันค่ำ ๑ พระนารายณ์เสด็จลง แรม ๕ ค่ำเสด็จกลับ การที่เลื่อนมาเดือนยี่เกินกำหนดซึ่งเสด็จลงมา แต่ก่อนก็จะไม่เป็นการยากอันใด ด้วยพราหมณ์ย่อมถือตัวว่าเป็นผู้ถือประจาสวรรค์คล้ายกันกับโป๊ป เมื่อไม่อ่านเวทเปิดประตูวาก็เสด็จไม่ได้อยู่เอง การซึ่งรับรองพระอิศวรนั้นก็จัดการรับรองให้เป็นการสนุกครึกครื้น ตามเรื่องราวที่กล่าวไว้ คือมีเทพยดาทั้งหลายมาเฝ้าประชุมพร้อมกัน เป็นต้นว่าพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระธรณี พระคงคา ซึ่งพราหมณ์ทำเป็นแผ่นกระดานมาฝังไว้หน้าขมรม โลกบาลทั้งสี่ก็มาเล่นเชกคส์โล้ชิงช้าถวาย

พระยานาคหรือเทพยดาว่ากันเป็นสองอย่างอยู่ ก็มารำเสนงพนน้ำ หรือสาดน้ำถวาย บรรดาในการพระราชพิธีตรียัมพวายส่วนพระอิศวร นั้น เป็นการครึกครื้น มีผู้คนไปรับแจกข้าวตอกข้าวเม่าที่เหลือจาก สรวงสังเวยเป็นสวัสดิมงคล แต่ส่วนการพระราชพิธีตรีปวายของพระ นารายณ์นั้นทำการเงียบ ด้วยพระองค์ไม่โปรดในการโซซเซอติ มี พื้นเป็นโบราณอยู่ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ความมุ่งหมายของการ พระราชพิธีมีความนิยมนับดังกล่าวนั้น

มีความพิสดารในกฎมนเทียรบาลแต่เฉพาะว่าด้วยเรื่องสนาน คือ สรงมูรธาภิเษกอย่างเดียว ลงท้ายไปว่าด้วยเรื่องถวายอุสุม ก็เป็น บรรยายแต่ชื่อพนักงานผู้รับ หาได้ความชัดเจนอย่างไรไม่ แต่ข้อซึ่งว่า พิธีตรียัมพวายมีสรงมูรธาภิเษกด้วยนี้ เป็นการเลื่อนลอยไม่ได้ยินในที่อื่น ถึงในพระราชพิธีที่นับว่ามีสถาน ๑๗ อย่างก็ไม่มีพิธีตรียัมพวาย แต่ถ้าจะคิดดูตามเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงนับถือไสยศาสตร์มากอย่าง เช่น พระนารายณ์มหาราช ที่จะเป็นด้วยทรงรั้งนรมย์ในพระนามว่า เป็นพระเป็นเจ้าจนคนเห็นปรากฏว่าเป็นสีกกร หรือเป็นด้วยทรงเล่น วิชาช่างม้ายู่คงกระพันชาตรีเพลิงเพลิงไปอย่างใด จนมีจดหมาย แห่งหนึ่งได้กล่าวไว้โดยคำชัดเจนว่า สมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้าทรง นับถือไสยศาสตร์มากกว่าพุทธศาสน์ดังนี้ เมื่อจะเทียบดูเหตุผลซึ่งมี ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดาร ที่คนเป็นอันมากได้อ่านก็จะพอเห็น ได้ว่า คำที่กล่าวด้วยเรื่องทรงนับถือไสยศาสตร์นั้นจะไม่ใช่คำที่กล่าว โดยไม่มีมูลทีเดียวนัก คือได้ทรงสร้างเทวรูปหุ้มด้วยทองคำทรง เครื่องลงยาราชาวดีประดับหัวแหวน สำหรับตั้งในการพระราชพิธีเป็น หลายองค์ และในการพิธีตรียัมพวายก็เป็นอันปรากฏชัดว่าได้เสด็จ ไปส่งพระเป็นเจ้าถึงเทวสถานทุกปีมิได้ขาด จนถึงเวลาที่มีเหตุอัน

เข้าใจว่า พระไตรภูวนาภิตยวงศ์ คิดจะประทุษร้ายในวันซึ่งเสด็จส่งพระเป็นเจ้าแน่ชัด แล้วก็ยังรับสั่งว่าจะทำอย่างไรก็ตามเถิด แต่จะไปส่งพระเป็นเจ้าให้ถึงเทวสถานจงได้ มีพยานเจือคำที่เขากล่าวไว้ดังนี้ จะพอสันนิษฐานได้ว่าพระนารายณ์เป็นเจ้าทรงนับถือไสยศาสตร์ (ถึงไม่ยิ่งกว่าตามที่เขาวางก็คงจะ) มาก ก็ประเพณีพระเจ้าแผ่นดินซึ่งจะทำการบรมราชาภิเษก เบื้องหน้าแต่รับพระสุพรรณบัฏแล้วก็ต้องทรงรับสังวาลพราหมณ์ อันมหाराชครูพิธีประสิทธิ์ถวายทรงก่อนที่จะรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้งปวง นับว่าเหมือนบวชเป็นพราหมณ์สามเส้น ครั้งหนึ่งทุกพระองค์ ก็ในพิธีตรียัมพวายนี้ พราหมณ์ทั้งปวงต้องสنانกายสระเกล้าเพื่อจะรับพระเป็นเจ้าทั่วกัน ถ้าพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงรู้สึกพระองค์ว่าเป็นพราหมณ์อยู่หน่อย ๆ หนึ่งเช่นนั้นจะทรงมูรธาภิเษกจริงดังว่าได้ดอกกระมัง

ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัด ที่ตรงนี้ดูเลอะ ๆ ไม่ได้ออกชื่อพิธีตรียัมพวาย แต่พรรณนาถึงเรื่องเสาชิงช้าถีบชิงช้า และพระยาพลเทพยืนชิงช้าต้องยืนต้นเดียว ยืนสองต้นถูกริบเป็นต้น ไม่มีข้อความละเอียดว่าด้วยแห่แห่นหรือการพิธีในเทวสถานประการใด แต่การทรงมูรธาภิเษกตามซึ่งกล่าวไว้นั้นไม่ได้มีในกรุงรัตนโกสินทร์นี้เลย การที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้คงดั่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

แต่ก่อนมาเป็นแต่พิธีพราหมณ์ พระราชทานเงินและสิ่งซึ่งช่วยและมีการแห่แห่นตามสมควร แต่ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนับว่าพิธีนี้เหมือนพิธีมะหะหะร่าของแขกเจ้าเซ็น และวิสาขบูชาในพระพุทธศาสนา เป็นพิธีใหญ่สำหรับพระนครอยู่ข้างจะทรงเป็นพระราชธุระมาก จึงได้โปรดให้มีพิธีสงฆ์เพิ่มเติมขึ้นด้วย พระสงฆ์รับพระราชทานฉันทที่พระที่นั่งสุทโธสวรรยในวัน

๗ คำ เวลาเช้าซึ่งเป็นวันทอดพระเนตรแห่กลับ เสด็จออกเลี้ยงพระเสร็จแล้วพอทันเวลาแห่กลับ พระสงฆ์ฉันพร้อมกันทั้ง ๑๕ รูป คือ พระราชาคณะ ๓ รูป พระพิธีธรรม ๑๒ รูป มีเครื่องไทยทานสบง, ร่ม, รองเท้า, หมากพลู, ฐูปเทียน และมีกระจาดข้าวเม่า, ข้าวตอก, เผือก, มัน, กล้วย, อ้อย, มะพร้าว, น้ำตาลทราย ถวายให้ต้องกันกับการพิธี เวลากลางคืนในวันขึ้น ๗ คำ ขึ้น ๘ คำ ขึ้น ๙ คำ แบ่งสวดมนต์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามวันละ ๕ รูป พระราชาคณะรูป ๑ พิธีธรรม ๔ รูปทุกคืน ในชั้นแรกเสด็จพระราชดำเนินออกทุกคืน แต่ภายหลังมกก็จืด ๆ ไป การที่เสด็จออกนั้นดูเป็นแทนเสด็จเทวสถานซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในกรุงเก่าเสด็จทุกปี ที่หน้าพระพุทธรูปภูมิภากรแก้วมรกต มีพานข้าวตอก มะพร้าว กล้วย อ้อย ตั้งบูชาเหมือนอย่างเช่นพราหมณ์ตั้งที่หน้าเทวรูปในเทวสถานทรงจุดเครื่องนมัสการแล้วราชบัณฑิตอ่านคำบูชา แสดงพระราชดำริในเบื้องต้นที่ทรงเห็นว่าการพระราชพิธีนี้ควรจะเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา แล้วจึงได้ว่าสรรเสริญพระพุทธรูป ถวายข้าวเม่า ข้าวตอก ผลไม้ต่าง ๆ เป็น ๓ ครั้ง มีข้อความต่าง ๆ กัน ถวายอย่างพราหมณ์ยกอุลูปถวายพระเป็นเจ้า เมื่อจบคำบูชาถวายข้าวตอกนั้นแล้วจึงได้สวดมนต์ต่อไปทั้งสามวัน ครั้นวันแรม ๕ คำ เริ่มพระราชพิธีตรีปวายก็มีพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน พระราชาคณะไทย ๑ รามัญ ๑ พระครูปริตไทย ๕ รามัญ ๔ ถวายเครื่องไทยทานเหมือนอย่างพระราชพิธีตรียัมปวาย เวลาค่ำสวดมนต์ที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ไม่มีคำบูชาเจือ อยู่ข้างจะบ่าบัดพิชน้อย ๆ การพิธีสงฆ์ที่เกี่ยวข้องในสองพิธีมีอยู่เท่านี้

ในการพระราชพิธีนี้ต้องมีข้าราชการผู้ใดคนหนึ่ง ซึ่งรับที่สมมติว่าเป็นพระอิศวรเป็นเจ้าลงมาเยี่ยมโลก ตามที่พราหมณ์คอย

อยู่นั้น ตำแหน่งผู้ซึ่งรับที่สมมตินี้ แต่ก่อนเคยคงอยู่ในเจ้าพระยาพลเทพซึ่งเป็นเกษตราธิบดีผู้เดียว เป็นตำแหน่งเดิมแต่ครั้งกรุงเก่ามาจนตลอดถึงรัชกาลที่ ๓ ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ข้างตอนต้น ครั้นตกมาตอนปลายเจ้าพระยาพลเทพ (ฉิม) ถึงอัสัญกรรม ไม่ทรงตั้งเจ้าพระยาพลเทพต่อไป โปรดให้เจ้าพระยาณิกรบดีนทร์ ซึ่งยังเป็นพระยาราชสุภาวดีขึ้นชิงตำแหน่งปีหนึ่ง ต่อไปก็เปลี่ยนเป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสื่อ) ซึ่งยังเป็นพระยาราชนิกุลเป็นผู้ขึ้น มีคำเล่าว่ารับสั่งให้ข้าราชการออกมาดูแห่ ครั้นเวลาเสด็จออกขุนนางรับสั่งถามว่างามอย่างไรบ้าง มีผู้ทูลว่างามเหมือนห่อพระอังคาร ต่อไปเป็นเจ้าพระยายมราช (ศุข) เมื่อยังเป็นพระยาสุรเสนาได้ขึ้นชิงช้า แต่ไม่เปลี่ยนทุกปี ขึ้นปีหนึ่งแล้วก็ช้า ๆ ไป ต่อถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชดำริเห็นว่าเจ้าพระยาพลเทพต้องแห่ทุกปี ปีละสองครั้งก็เผื่อนักจนกระบวนแห่ก็กรองกรอย เป็นการโกโรโตเตไปไม่ครึกครื้น แต่ก่อนมาท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่อื่น ๆ ยังมีช่องมีคราวที่ต้องถูกแห่สระสนานใหญ่ ครั้นเมื่อเกิดพระราชพิธีเศวตฉัตรสวนสนามขึ้นแทนการสระสนาน ท่านเสนาบดีและข้าราชการทั้งปวงก็เป็นอันไม่มีที่จะได้โอกาสแห่แทนอันใดให้เป็นเกียรติยศอย่างแต่ก่อน อนึ่ง บางทีก็เป็นที่บั่นกันว่าต้องถูกแห่ทุกปี ต้องแจกบายเลี้ยงดูกระบวนเปลืองเงินทองไปมาก จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าข้าราชการผู้ใหญ่ที่ได้รับพระราชทานพานทองเป็นผู้ที่ได้รับยศประโคมกลองชนะมีบโทนแห่ ควรจะให้ได้แห่ให้เต็มเกียรติยศเสียคนละครั้งหนึ่ง ๆ จึงได้โปรดให้ข้าราชการที่ได้รับพระราชทานพานทองเปลี่ยนกันขึ้นชิงช้าปีละคน บางท่านที่มีคุณพิเศษต่าง ๆ ก็พระราชทานเสลี่ยงบ้าง กลดบ้าง ลอมพอกโขมดเกี้ยวลงยาบ้าง เป็นการเพิ่มเติมพิเศษขึ้นกว่าสามัญ จึงเป็นธรรมเนียมติดต่อมาจนถึงรัชกาลปัจจุบันนี้

ข้าราชการผู้ซึ่งต้องยืนชิงช้านั้น ต้องกราบทูลถวายบังคม
 ลาเข้าพิธีก่อนหน้าที่จะไปยืนชิงช้า คนที่เข้ากระบวนเป็นคนจ่าย
 กำหนดอยู่ใน ๘๐๐ คือตำรวจสวมเสื้อคาดรัดคอดือหวายเส้น ๑๖
 ดาบเขน ๓๐ ดาบโล่ ๓๐ ดาบตั้ง ๓๐ ดาบสองมือ ๓๐ พรว้าแปะกัก
 ๓๐ ดาบเขลย ๓๐ สวมกางเกงริ้วเสื้อแดงหมวกหนัง สารพัดสวมเสื้อ
 อัดลัดโพกผ้า ๑๘ คน บโทน ๓๐๐ เป็นคนในตัว นุ่งตาโองคาดผ้า
 ลายริ้ว เสื้อปักตุแดงปักตุเขียว ตะพายกระบี่เหล็ก ขุนหมื่น ๒๐๐
 เสื้ออย่างน้อยแพรสีต่าง ๆ นุ่งม่วงโพกแพรขลิบทองตะพายกระบี่ฝัก
 ทองเหลือง สารพัดขุนหมื่น ๕๐ นุ่งยกเสื้อเข้มขาบ โพกแพรขลิบทอง
 ตะพายกระบี่ฝักเงิน กลองชนะ ๑๐ คู่ สวมเสื้อแดง จำปี ๑ เสื้อริ้ว
 ต้มปีแดง กรรชิงแดงหน้า ๒ คั่น หลัง ๒ คั่น สวมเสื้อมัสรูว์ กางเกง
 ปุ่ม คนหามเสลี่ยงโองไพร่หาม ๑๒ คน กางเกงปักตุ เสื้อขาว คาด
 เขียวคู่เคียง ๘ คน หลวงในกรมท่า ๒ กรมเมือง ๒ กรมวัง ๒
 กรมนา ๒ แต่งตัวนุ่งสนับเพลา นุ่งยก เสื้อเข้มขาบ โพกคาด อภิกรม
 กันสัปทนแดง ๑ บังตะวัน ๑ สวมเสื้อมัสรูว์ กางเกงแดง ริ้วหลังขุน
 หมื่น ๕๐ แต่งตัวเป็นอย่างข้างหน้า หว่างริ้วทนายของตนเองดับละ ๖
 คน นุ่งผ้าไหมจีน เสื้อเข้มขาบอัดลัด ดับที่หนึ่งที่สองถือดาบกระบี่
 ดับที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ถือเครื่องยศ ต่อนั้นไปถือหอกง้าวทวนเป็นดับ ๆ
 ต่อไปเป็นทนายเลวอีก ๒๐๐ ตามแต่จะมี ริ้วนอกถือปีไส หวาย ๓๐
 ถือง้าว ๓๐ ตะบองหุ้มปลาย ๓๐ ถือทิว ๑๐๐ ทิวนี้เคยมีมาแต่
 โบราณไม่เคยขาดเลย สมมติกันว่าอุ้งปิ่น แต่ที่จริงดูถูกลมสะบัดปลิว
 ก็งามดีอยู่ กระบวนที่เกณฑ์กำหนดเพียงเท่านั้น แต่ผู้ซึ่งต้องแห่คิดแต่ง
 กระบวนตามกำลังของตัวเองเพิ่มเติมเป็นกระบวนหน้าบ้างกระบวน
 หลังบ้าง ถึงสองพันสามพันจนสี่พันคนก็มี

อนึ่ง มีธรรมเนียมเกิดใหม่ คือใครเป็นผู้ต้องให้ได้รับราชการอยู่ในกรมใด ก็ทำธงเป็นรูปตราตำแหน่งเย็บลงในพื้นปัสตูดองนำไปหน้ากระบวน เป็นของเกิดขึ้นเมื่อมีทหารแท้เสด็จถือธงนำหน้า ก็ลงเป็นตำราใช้กันมา ตลอดจนถึงขบวนที่เป็นของเจ้าของหามาเองนั้น ถ้าผู้ใดอยู่ในกรมใดก็มักจะจัดเครื่องแท่นให้เข้าเรื่องกัน เป็นต้นว่า ได้ว่าการคลังก็มีคนถือกระดานแจกเบี้ยหวัด เป็นสัสดีก็มีคนถือสมุด เป็นอาสาหกเหล่าก็มีคนหาบโพล์แพมเป็นต้น ไม่มีกำหนดนิยามว่าอย่างไร แต่ลงท้ายแล้วคงเป็นโค้ง ๆ โฉ่งฉ่างเป็นอยู่ธรรมดาทุก ๆ กระบวน

ตัวพระยาผู้ยืนชิงช้าแต่งตัวนุ่งผ้าเยียรบับ แต่วิธีนุ่งนั้นเรียกว่า บ่าวขุน มีชายห้อยอยู่ข้างเบื้องหน้า สวมเสื้อเยียรบับ คาดเข็มขัด สวมเสื้อครุยลอมพอกเกี่ยวตามบรรดาศักดิ์ การแห่ชิงช้านี้เป็นหน้าที่ของกรมเกษตรธิการ หรือจะเรียกว่ากรมนาเป็นต้น หมายถึงจัดกระบวนทั่วไป การชิงช้าที่ยืนชิงช้าตกเป็นพนักงานของกรมนาอยู่นี้ ก็ชะรอยจะติดมาจากจรดพระนังคัล ซึ่งเป็นหน้าที่ของกรมนาแท้ การยืนชิงช้านี้ถ้าจะว่าข้างหน้าในที่ใกล้เคียงแล้ว น่าจะเอาเจ้าพระยาบรมราชมากกว่า แต่เห็นจะเป็นมาเพราะง่ายที่ได้เคยแล้วจึงได้รวมอยู่คนเดียว

วันขึ้น ๗ ค่ำเวลาเช้า ตั้งกระบวนแห่ตัววัดราชบูรณะ ไปตามทางถนนรอบกำแพงพระนครเลี้ยวลงถนนบำรุงเมือง ในวันแรกหยุดพักโรงมานพ หรือ “มาพก” ปลุกไว้ริมเชิงสะพาน นอกเฉลวกำหนดเขต พราหมณ์นำกระดานชิงช้าซึ่งสมมติว่าจะไปแขวนมารับพระยาเมื่อพระยามาถึงโรงมานพแล้ว ก็นำกระดานนั้นกลับคืนไปไว้ในเทวสถาน แล้วปล่อยกระดานซึ่งแขวนไว้ที่เสาชิงช้าเสร็จแล้ว เอาเชือกมัดให้ตั้งติดอยู่กับเสานั้นลง สมมติว่าเอากระดานแผ่นที่เอาไปเก็บไว้ใน

เทวสถานขึ้นไปแขวนแล้วจึงได้รดน้ำสังข์จุณเจิมเสร็จแล้ว นำพระยาไปที่ชมรม โรงชมรมนั้นทำเป็นปะรำไม้ไผ่ดาดผ้าขาวเป็นเพดานมีม่านสามด้าน กลางชมรมตั้งราวไม้ไผ่หุ้มผ้าขาวสำหรับนั่งราวหนึ่งสำหรับพึงราวหนึ่ง นำพระยาเข้าไปนั่งที่ราว ยกเท้าขวาพาดเข้าซ้ายเท้าซ้ายยันพื้น มีพราหมณ์ยืนข้างขวา ๔ คน ข้างซ้ายเกณฑ์หลวงในกรมมหาดไทย ๒ คน กรมพระกลาโหม ๒ คนไปยี่น มีพราหมณ์เป่าสังข์อยู่เบื้องหน้า ๒ คน เมื่อพระยาไปถึงชมรมแล้ว ส่งรูปเทียนไปบูชาพระศรีศากยมุนีในวิหารวัดสุทัศน์ทั้งเวลาเช้าเย็น เมื่อแต่ก่อนที่ข้าพเจ้าไปดูลูก เห็นตัวพระยาเข้าไปในวัดนมัสการพระถึงวิหารทีเดียวก็มี เวลาที่ไปนั้นมีกลองชนะตีนำหน้าเข้าไป และตีนำกลับออกมา แต่ภายหลังนั้นว่าไม่ได้เข้าไป เห็นจะเป็นยอกันลง ด้วยเสด็จออกเย็นจะไม่ทันเวลาโล้ชิงช้าเป็นต้น จึงได้เลยเลื่อนไปที่เดียว นาลวันขึ้นโล้ชิงช้ากระดานละ ๔ คน ๓ กระดาน มีเสาไม้ไผ่ปลายผูกถุงเงินปักไว้ กระดานแรก ๓ ตำลึง กระดานที่สอง ๑๐ บาท กระดานที่สาม ๒ ตำลึง นาลวันซึ่งโล้ชิงช้าขึ้นแรกขึ้นไปนั่งถวายบังคม และนั่งโล้ไปจนชิงช้าโยนแรงจึงได้ลุกขึ้นยืน คนหน้าคอยคาบเงินที่ผูกไว้บนปลายไม้ คนหลังคอยแก้ท้ายให้ตรงเสาเงิน ครั้นโล้ชิงช้าเสร็จสามกระดานแล้วตั้งกระบวนกลับมาตามถนนบำรุงเมือง เลี้ยวลงถนนทองสนามชัยเมื่อกระบวนแห่มาถึงหน้าพลับพลา กระบวนที่ถืออาวุธต้องกลับปลายอาวุธลง แต่ก่อนมาก็ไม่ได้มีเสด็จพระราชดำเนินออกทอดพระเนตรเลย ฟังมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อเสด็จมาถึงท้ายพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ พระยาลงจากเสด็จเดินมา จนถึงหน้าพระที่นั่งที่ปูเสื่ออ่อนไว้ถวายบังคม พระราชทานผลกลีปพฤกษ์ ๒๐๐ ผล ถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง แล้วเดินไปจนสุดท้ายพระที่นั่ง ขึ้นเสด็จกลับไปที่ชมรม วัน ๘ ค่ำ

เป็นวันเว้น มีแต่พิธีพราหมณ์ วัน ๙ คำตั้งกระบวนแต่วัดราชบูรณะ มาคอยอยู่หน้าวัดพระเชตุพน เวลาเสด็จออกให้เรียกกระบวนแห่เมื่อใดจึงได้เดินกระบวน หยุดถวายเป็นมงคลและพระราชทานผลกล้วยพฤษ์ ๒๐๐ ผล เหมือนอย่างวัน ๗ คำ กระบวนเดินไปเลี้ยวออกถนนบำรุงเมือง พักที่โรงชมรมที่หนึ่งข้างตะวันออกเหมือนวัน ๗ คำ แต่ไม่ต้องพักโรงมานพ และไม่ต้องมีกระดานมารับ ด้วยแขวนอยู่เสร็จแล้ว นาลิวันโล้ชิงช้า ๓ กระดาน เงินที่ผูกปลายไม้ก็เท่ากันกับวันแรก เมื่อโล้ชิงช้าแล้วนาลิวันทั้ง ๑๒ คน ยกขึ้นที่เรียกขันสาครมีน้ำเต็มในขัน มาตั้งหน้าชมรม ราเสนงสาदनํ้ากันครบสามเสนง แล้วพระยาย้ายไปนั่งชมรมที่ ๒ ที่ ๓ นาลิวันก็ยกขึ้นตามไปราเสนงที่หน้าชมรม สาदनํ้าแห่งละสามเสนง ๆ เป็นเสร็จการ แห่กลับลงไปตามถนนบำรุงเมือง ข้างตะวันออก เลี้ยวถนนริมกำแพงพระนครไปที่ประชุมหน้าวัดราชบูรณะ ในการยืนชิงช้านี้มีเงินเบี่ยงเสียงของหลวงพระราชทานสิบตำลึง พระยาผู้ยืนชิงช้าเคยแจกคู่เคียงคนละตำลึงหนึ่ง ตัวนายคนละกึ่งตำลึงบ้างบาทหนึ่งบ้าง นายรองคนละสองสลึง โพร่แจกคนละสลึงเสมอหน้า ถ้ามีกระบวนมากก็ต้องลงทุนรอนกันมาก ๆ ทั้งเงินที่เข้าโรงครัวเลี้ยงและเงินแจก และผ่าน่งห่มเครื่องแต่งตัวกระบวนเพิ่มเติมบ้าง

ในการโล้ชิงช้านี้ เคยมีเจ้านายเสด็จไปทอดพระเนตรเนื่อง ๆ เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพเสด็จครั้งหนึ่ง เจ้านายฝ่ายในก็ตามไปมากด้วยกัน ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าลูกเธอเสด็จทุกปีมิได้ขาด เสด็จไปเป็นกระบวนช้าง บางคราวเวลาเย็นถึงทรงเที่ยวทรงนวมก็มี แต่ที่เป็นปรกติและเวลาเช้าั้น ทรงยก คาดแพรสัติดขลิบทอง

ทรงสรว้อยประแจ ข้าพเจ้าเคยเป็นผู้ไปอยู่เสมอไม่ขาด ความที่อยากไปดูนั้นก็ใจเต้นเกือบนอนไม่หลับ แต่ความหมั่นเบื้อเครื่องแต่งตัวนั้นก็เป็นที่สุดที่แล้ว ยังเวลาแต่งตัวเช่นนั้น แต่ก่อนไม่ใช้สวมเสื้อ เล่นผัดฝุ่นกะเนื่อนั่งไปบนหลังช้าง ถ้าถูกปีที่หนาวชนชั้นไปตลอดทาง ยังจำกลิ่นอายรสชาติได้อยู่ ถ้าเวลาเจ้านายเสด็จเช่นนั้น ไปประทับที่ศาลาวัดสุทัศน์หลังตะวันตกแห่งประตูประวิหารที่เป็นพลับพลาเปลื้องเครื่อง ผู้ซึ่งกำกับไปมักจะบังคับให้แหวกม่านหลังชมรมให้แลเห็นตัวพระยา และไล่คนที่ไปยืนมุงเป็นกลุ่มให้แหวกช่องเมื่อถึงเวลารำเสนงมักจะให้เยื้องขันมาอยู่ข้าง ๆ ชมรม ด้วยศาลาที่ดูนั้นอยู่หลังชมรม ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ก็มิสู้เธอไปดูอยู่เนือง ๆ เป็นกระบวนช้างบ้าง รถบ้าง วอบ้าง เป็นการปัจจุบันไม่ต้องเล่า

ส่วนการพระราชพิธีที่พราหมณ์ทำนั้น ตั้งแต่วันขึ้น ๖ ค่ำ บรรดาพราหมณ์ทั้งปวงประชุมกันชำระกายผูกพรต คือคาดเชือกไว้ที่ต้นแขนข้างหนึ่งเป็นวันจะตั้งพิธี ตั้งแต่นั้นไปต้องกินถั่วว่า ไมกินเนื้อสัตว์และไม่อยู่ด้วยภรรยา พราหมณ์ทั้งปวงผูกพรตอยู่สามวัน คือตั้งแต่วันขึ้น ๗ ค่ำ ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ พ้นไปนั้นก็ออกพรต เว้นไว้แต่พระมหाराชครูพิธีที่เป็นผู้จะทำพิธีต้องผูกพรตไปตลอด ๑๕ วัน และนอนประจำอยู่ในเทวสถาน ไม่ได้กลับไปบ้าน ครั้นวันขึ้น ๗ ค่ำเวลารุ่งเช้า พระมหाराชครูอ่านเวทเปิดประตูเรือนแก้วไกรลาสศิวิลย์เชิญพระเป็นเจ้าเสด็จลง แล้วจึงได้ไปรับพระยาที่โรมานพตามซึ่งกล่าวมาแล้วนั้น เวลาคำเป็นเวลาทำพระราชพิธีเริ่มทำวิสูทธชำระกายจุณเจิมและทำกระสุทธอัฐมสุทที่อ่านตำรับแกว่งรูปเป่าสังข์บูชาเสร็จแล้ว มีพราหมณ์คู่สวดยืนเรียงซ้อนต่อ ๆ กัน ๔ คน ยกพานข้าวตอกสวดคนละบท วรรณคดีข้อมหาเวชตีก วรรณสองคนที่สองสวดเรียกโกรายะตีก

วรรคสามคนที่สามสวดเรียกสาระวะตัก วรรคสี่คนที่สี่สวดเรียกเวชตัก เมื่อจบทั้ง ๔ คนแล้วจึงว่าพร้อมกันทั้ง ๔ คน เรียกลอริบาวาย ในเวลาว่าลอริบาวายนั้นเป่าสังข์ ว่าสามจบหยุดแล้วสวดซ้ำอย่างเดิมอีก ถึงลอริบาวายเป่าสังข์อีก เป่าสังข์ครบสิบสามครั้งเรียกว่ากัณฑ์หนึ่ง เป็นจบ ต่อนั้นไป พระมหाराชครูยืนแกว่งธูปเทียนกระดิ่งเป่าสังข์ บูชาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อจบแล้ววางธูปเทียนถวายแล้วบูชาพานดอกไม้ อ่านเวทถวายดอกไม้รายชื่อพระเป็นเจ้าทั้งปวงจบแล้ว คู่สวดทั้ง ๔ คน นั้น ยกอุลูปอย่างเช่นเข้ามาถวายในท้องพระโรงอีกคนละครึ่งเป็นการถวายข้าวตอก แล้วจึงเอาข้าวตอกนั้นแจกคนที่ไปประชุมฟังอยู่ในที่ นั้นให้กินเป็นสวัสดิมงคลกันเสนียดจัญไร เป็นเสร็จการในเทวสถาน ใหญ่ แล้วเลิกไปทำที่สถานกลางต่อไปอีก การพิธีที่สถานกลางคือ สถานพระมหาวิมเนศวรรนั้นก็เหมือนกันกับสถานใหญ่ คือสถานพระอิศวร แต่สวดต้องมากขึ้นไปเป็นสิบเจ็ดจบจึงจะลงกัณฑ์ แล้วก็แจก ข้าวตอกเหมือนสถานใหญ่ การพิธีนี้ทำเหมือน ๆ กันอย่างทีกล่าวนมา แล้วตลอดทั้งสิบคืน ที่หน้าเทวรูปทั้งสองเทวสถานนั้นตั้งโต๊ะ กอง ข้าวตอก มัน เผือก มะพร้าวอ่อน กล้วย อ้อย สิ่งละมาก ๆ เป็นกองโต ทุกคืน

การซึ่งคนพอใจพูดกันชุม ๆ ว่ากระดานลงหลุม ๆ เป็นเครื่องสำหรับทำให้หนาว หรือเขตของความหนาวอย่างไรก็ไม่เข้าใจ ชัด เห็นแต่ร้องกันว่ากระดานลงหลุมแล้วหนาวนัก บางทีก็พูดดังโก้ ๆ ไม่รู้ว่าเขาหมายเอาเหตุการณ์อันใด คือในเดือนยี่หนาวจัดแล้วมีคน บ่นขึ้นว่าหนาว มักจะมีคนผู้ใหญ่ ๆ ว่านี่ยัง กระดานลงหลุมเดือน สามจะหนาวยิ่งกว่านี้ พูดเป็นจริงเป็นจังไปไม่รู้ว่ากระดานอะไรลง หลุมในเดือนสาม แต่ที่มีกระดานลงหลุมอยู่เรื่องหนึ่งในพิธีนี้นั้น

ลงเสียแต่ก่อนคำที่วานั้นแล้ว คือเมื่อวันขึ้น ๘ ค่ำเวลาจวนรุ่ง พระมหาราชครูเชิญกระดานสามแผ่น แผ่นหนึ่งยาวสี่ศอก กว้างศอกหนึ่ง สลักเป็นรูปพระอาทิตย์พระจันทร์แผ่นหนึ่ง เป็นรูปนางพระธรณีแผ่นหนึ่ง เป็นรูปพระคงคาแผ่นหนึ่ง ทาสีขาว สมมติว่าเป็นพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระธรณี พระคงคา ลงมาประชุมเฝ้าพระอิศวร บูชาในเทวสถานแล้ว จึงเชิญออกมาที่หลุมขุดไว้ตรงหน้าชมรม หลุมนั้นกว้างศอกสี่เหลี่ยม ลึกสี่นิ้ว ในนั้นปูอิฐวางขลังคือหญ้าคา ซึ่งพราหมณ์มักจะใช้รองอะไร ๆ ในการพิธีทั้งปวง แล้วมีราวสำหรับปักกระดาน เอากระดานนั้นวางลงในหลุมฝังอยู่กับราว มีชมรมสี่เสาดาดเพดานกันม่านลายรอบ ข้างนอกมีราชวัติ ๔ มุม ปักฉัตรกระดาดผูกยอดกล้วย ยอดอ้อย พระอาทิตย์ พระจันทร์นั้น ลงหลุมที่หนึ่งข้างตะวันออก นางพระธรณีลงหลุมกลาง พระคงคาลงหลุมสุดท้ายทั้งตะวันตก หน้ากระดานนั้นหันมาข้างใต้ตรงชมรมที่พระยานั่ง การที่เชิญกระดานลงหลุมนี้ ทำแล้วเสร็จในเวลาจวนรุ่งขึ้นวัน ๙ ค่ำ ซึ่งเป็นวันแห่เวลาเย็นนั้น แล้วกระดานนี้อยู่ที่หลุมสามวัน วันขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาบ่ายรุ่งเชิญกระดานขึ้นจากหลุมไปเก็บไว้ในเทวสถานตามเดิม

ในวันเดือนยี่แรมค่ำหนึ่ง เป็นวันพิธีตรียัมพวายและตรีปวายต่อกัน เวลาเช้าตรูพราหมณ์ประชุมกันที่สถานพระนารายณ์ พระมหาราชครูอ่านเวทเปิดทวารเหมือนอย่างเช่นเปิดถวายพระอิศวร เวลาเย็นประชุมกันที่สถานพระนารายณ์อีกเวลาหนึ่ง สวดบูชาอย่างเช่นที่ทำในสองสถานก่อนนั้น เป็นแต่เปลี่ยนชื่อเป็นพระนารายณ์คงสวดมหาเวชตึก แผลกกันแต่ว่าขึ้น ศิวาสะเทวะ ต่อไปก็สวดโกรายะตึก สารวะตึก เวชตึก แล้วสวดโลซัตตโน พร้อมกัน ๔ คน เป่าสังข์สวด ๙ จบ เป็นกัณฑ์หนึ่งตามที่บังคับไว้ แต่เวลาสวด พราหมณ์คู่สวดยืนเรียงเป็นตับ เสมอหน้ากันทั้ง ๔ คน ต่อนั้นไปก็ทำเหมือน

อย่างเช่นที่กล่าวมาแล้ว เสร็จการที่สถานพระนารายณ์แล้วมาทำที่
 สถานมหาวิฆเนศวร เหมือนอย่างเช่นที่เคยทำอยู่นั้นอีก พิธีทั้งสอง
 สถานนี้ต้องรับให้แล้วเสียแต่เย็น เพราะจะต้องเตรียมการที่จะทำที่
 สถานใหญ่ต่อไป เป็นวันเหน้อยมากของพราหมณ์ เพราะทั้งรับทั้งส่ง
 ครั้นเวลาค่ำพอเดือนขึ้นเดินกระบวนแห่ซึ่งเรียกกันตามสามัญว่าแห่
 พระนเรศวร หรือที่ร้องกันว่าพระนเรศวรเดือนหงาย พระนารายณ์
 เดือนมืด แห่พระนเรศวรนั้น คือแห่พระอิศวรเวลาจะเสด็จกลับจาก
 โลกนี้ โปรดแสงสว่าง จึงให้แห่ในเวลาเดือนขึ้น กระบวนนั้นเกณฑ์ขุน
 หมื่นกรมม้าแข่งนอกแข่งในกระบวน และขอแรงเชลยศักดิ์ตามที่จะ
 หาได้ ชี้นำถือเทียนเป็นกระบวนหน้า แล้วถึงตำรวจนำวัวถือธงมังกร
 คู่ ๑ ตำรวจถือโคมบัว ๘๐ กลองแขกเดินหว่างกระบวนหาม ๔ ตี ๒
 ปี ๑ ถัดมาพิณพาทย์หาม ๔ ตี ๓ ปี ๑ ต่อนั้นมากลองชนะ ๒๐ มีจำ
 ปี่จำกลอง สังข์ ๒ แตรทอง ๖ แตรฝรั่ง ๔ เครื่องสูงที่แห่พระนั้นใช้
 พื้นขาว เครื่องหน้าห้าชั้น ๖ เจ็ดชั้น ๒ บั้งแทรก ๔ พวกพราหมณ์ขุน
 หมื่นถือเทียนเดินสองแถว ต่อกลองชนะมาจนถึงหน้าเสลี่ยงหงส์
 จัตรเทียน ๔ คัน เป็นของพราหมณ์ทำถวาย เดินหน้าเสลี่ยงหงส์ ๒
 คัน เดินหลังเสลี่ยงเทวรูป ๒ คัน เสลี่ยงที่ตั้งหงส์และตั้งเทวรูปนั้นใช้
 เสลี่ยงโกล แต่เสลี่ยงหงส์ใช้เพดานตรง ๆ เสลี่ยงเทวรูปเป็นจัตรซ้อน ๆ
 ขึ้นไปห้าชั้นระบายขาวทั้งสิ้น รอบเสลี่ยงมีราวติดเทียน เทวรูปซึ่งตั้ง
 มานั้นมีรูปพระอิศวร พระอุมา พระมหาวิฆเนศวร มีพราหมณ์ถือสังข์
 เดินหน้า ๔ คน มีพัดโบกบังสุรย์ พระมหाराชครูและปลัดหลวงขุน
 เดินเป็นคู่เคียง นุ่งจีบชายหนึ่ง โจงชายหนึ่ง ถือเทียนเล่มใหญ่ ๆ ไป
 ข้างเสลี่ยงพระเครื่องหลังเจ็ดชั้น ๒ ห้าชั้น ๔ บั้งแทรก ๒ ต่อนั้นไป
 เกณฑ์ละครผู้หญิงสาว ๆ แต่งเป็นพราหมณ์ถือเทียนเดินแห่สองแถว

อยู่ในร้อยคน ต่อนั้นไปถึงโคมบัวตำรวอีก ๔๐ แล้วถึงม้ากรมม้าและม้าเชลยศักดิ์ตามแต่จะหาได้ อยู่ภายหลังอีก เดินแท่นเตวสถานมาตามถนนบำรุงเมือง เลี้ยวลงถนนสนามชัย ในเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทุกปีมิได้ขาด โปรดให้ปักพุ่มดอกไม้เพลิงบูชาพระเป็นเจ้า ๑๐ พุ่ม พอเสด็จพระมาถึงหน้าพระที่นั่ง บ่ายเสด็จหันหน้าเข้าตรงพระที่นั่ง พราหมณ์เป่าสังข์โองการถวายชัย ทรงจุดดอกไม้เพลิงแล้วจัดเทวรูปในห้องภูษามาลา ซึ่งเป็นเทวรูปสำหรับเข้าพิธี ในพระแท่นมณฑล องค์เล็ก ๆ สามองค์ คือ พระอิศวร พระอุมา มหาวิฆเนศวร ขึ้นบนพานทองสองชั้น มีดอกไม้สดประดับในพานเต็มทั้งสองชั้น กับรูปเทียนเครื่องนมัสการ ทรงเจิมและประสุทรวัยแล้วจุดเทียนนมัสการ ๒ คู่ เหลือไปสำหรับบูชาที่เทวสถาน ๒ คู่ แล้วภูษามาลาเชิญเทวรูปไปขึ้นเสลี่ยง กันกลดกำมะลอ ออกประตูเทวาพิทักษ์ไปส่งขึ้นเสลี่ยงโถงที่ตั้งพระเป็นเจ้าแท่นนั้นไปขึ้นหงส์ด้วย

แต่เทวรูป ซึ่งสำหรับส่งไปแท่นนี้มีเรื่องราวที่จะต้องเล่าอยู่หน่อยหนึ่ง คือรูปมหาวิฆเนศรนั้นเป็นของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ พระราชทานพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังทรงพระเยาว์ ด้วยถือกันว่าถ้าบูชามหาวิฆเนศรแล้วทำให้จำเรณูสวัสดิมงคล แต่ผู้ซึ่งจะรับไปบูชานั้นถ้าไม่ได้รับจากผู้ที่เคยปฏิบัติบูชามาแต่ก่อน เอาไปไว้มักจะมีไข้เจ็บต่าง ๆ จึงต้องมอบกันต่อ ๆ ไป ครั้นเมื่อข้าพเจ้าอายุได้ ๙ ขวบ ทรงคิดซื้อเจ้ากรมให้เป็นหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ เวลาแห่เทวรูปเช่นนี้ จึงรับสั่งว่าไหน ๆ ก็ไปเอาชื่อเอาเสียงท่านมาชื่อแล้ว จะให้พระองค์นี้ไปสำหรับบูชาเหมือนอย่างเช่นพระองค์ท่านได้เคยทรงบูชามาแต่ก่อน จึงพระราชทานน้ำสังข์

ทรงเจิมแล้ว มอบพระองค์นั้นพระราชทาน เอาพระองค์อื่นไปขึ้นหงส์
แทนจนตลอดรัชกาล ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ข้าพเจ้าจึงได้นำ
บุษบกเล็ก ๆ บุทองคำตั้งเทวรูปนั้นไว้แล้ว จึงได้ใช้บุษบกทองคำนั้น
ตั้งบนพานทองสองชั้นอีกทีหนึ่ง สำหรับเชิญไปขึ้นหงส์ เทวรูปมหา
พิณเนศวร ก็เปลี่ยนเอางองค์ที่ได้พระราชทานนั้นไปขึ้นหงส์ตามเดิม

ที่หน้าเทวสถาน นั้นมีหนังโรงหนึ่ง ทั้งวันแรมค่ำ ๑ และวัน
แรม ๕ ค่ำ หนังและดอกไม้เพลิงนี้เกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการอนุโลมตามพระราชพิธีลดชุดลอย
โคมที่มีมาในกฎมนเฑียรบาล ในคำซึ่งว่าที่หน้าพุทธาวาสตั้งระทา ๔
ระทา หน้า ๒ โรง เมื่อแห่กลับไปถึงเทวสถานแล้วทำพิธีต่อไป คือมี
เตียงตั้งพระอิศวรเตียง ๑ ชั้นรองลงมาเรียกว่าภัทรปิฐ ทอดขลัง ROY
แปงอย่างเช่นพระที่นั่งภัทรปิฐซึ่งสำหรับบรมราชาภิเษก เตียงหนึ่งตั้ง
เบญจคัพย์แล้วสังข์ตั้งข้างขวา กลดตั้งข้างซ้าย กลางเทวสถานตรงที่
ตั้งหงส์ตั้งศิลาบดอันหนึ่ง เรียกว่าบัพโต คือต่างว่าภูเข่า ท่านเก่า ๆ
ท่านก็พอใจบอกว่าทำไมจึงไม่ใช่ก้อนหิน มาใช้ศิลาบด แต่ก็ไม่เห็น
มีใครอาจแก้ไข เพราะเคยใช้มาแต่ก่อน พระมหाराชครูทำกระสุทธิ
อวิสุทธเจิมจันทร์ อ่านเวทสวดสังวาลพราหมณ์ ซึ่งเรียกว่าธูราและ
แหวกเกาปิลแล้ว พราหมณ์คู่สวด ๔ คน สวดบุถุ ๑๓ จบ กัณฑ์หนึ่ง
เหมือนเช่นอย่างสวดมาทุกคืน พระครูแก้วรูปประน้าอบบูชา
ข้าวตอกดอกไม้ แล้วคู่สวดยกอุลูปเช่นทุกวัน แต่ในวันนี้ไม่แจก
ข้าวตอกแก่คนทั้งปวงที่ไป ยกไว้เป็นของส่วนถวายหลวง แล้วพระ
มหाराชครูอ่านเวทจบหนึ่งชื่อทรงสาร จบสองชื่อไตรพัต แล้วทักษิณ
บูชาศาสตร์ รินน้ำเบญจคัพย์ลงถ้วย ถวายรูปเทียนดอกไม้ บูชาสังข์
กลด แล้วอ่านเวทสนามหงส์อีกจบหนึ่ง แล้วจึงเชิญพระอิศวร พระอุมา

พระมหาพิณเนศวร สรงน้ำด้วยกลดแล้วสังข์ แล้วจึงเชิญขึ้นภัทรบิรู ทำศาสตรบูชาอ่านเวท ชื่อสารเหลืองจบแล้ว ที่สองชื่อมัลลย ที่สามชื่อสังวาล แล้วจึงเชิญเทวรูปตั้งบนพานทองขาวเดินชูประทักษิณไปรอบที่ตั้งหงส์ เมื่อถึงศิลาบดเรียกบัพโตนั้น ยกเท้าขวาก้าวเหยียบขึ้นบนศิลาครั้งหนึ่ง แล้วก็เดินเวียนต่อไป เมื่อมาถึงศิลาก็เหยียบอีกจนครบสามครั้ง จึงเชิญเทวรูปขึ้นบนบุษบกหงส์ ในระหว่างนั้นเป่าสังข์ตลอดจนพระขึ้นหงส์แล้วจึงได้หยุด แล้วอ่านเวทบูชาหงส์ บูชาพระสุเมรุ แล้วจึงว่าสรสรรเสริญไกรลาส เหมือนพระเจ้าแผ่นดินขึ้นภัทรบิรู พราหมณ์ก็ว่าสรสรรเสริญไกรลาสอย่างเดียวกัน แล้วอ่านเวทส่งพระอุมาจบแล้ว อ่านสฤติ แล้วอ่านสรงน้ำพิเนศ จุดเทียน ๘ เล่ม มีดอกไม้ตั้งไว้ ๘ ทิศ อ่านเวทเวียนไปตามทักษิณาวรรตทั้ง ๘ ทิศ เรียกว่าไตรทวารต่อไปพราหมณ์ ๒ คนจึงได้ว่าข้ากล่อมหงส์ อย่างเดียวกันกับกล่อมขึ้นพระอยู่เจ้านาย ๓ บท เป่าสังข์ ๓ ลา แล้วอ่านเวทส่งสารส่งพระเป็นเจ้าบท ๑ แล้วจึงอ่านเวทปิดทวารศิवालย์อีกจบ ๑ จึงได้เป็นเสร็จการในเวลาค่านั้น กว่าจะแล้วเสร็จคงอยู่ใน ๗ หุ่มนหรือ ๘ หุ่พิเศษ ทุกปีไม่ต่ำกว่านั้น

การข้าหงส์นี้ เป็นธรรมเนียมโบราณ ที่พระเจ้าแผ่นดินเคยเสด็จไปส่งพระเป็นเจ้าถึงเทวสถาน ตามเช่นที่กล่าวมาแล้ว แต่พระเจ้าแผ่นดินในพระบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้ ไม่ได้มีการเสด็จพระราชดำเนินส่งพระเป็นเจ้าเช่นแต่ก่อนเลย ฟังมามีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนช้างตามอย่างแต่ก่อนครั้งหนึ่ง การที่เสด็จส่งพระเป็นเจ้านี้ มีแบบแผนหรือเกือบจะว่าร่างหมายติดอยู่ในกรมช้างเข้าใจกันซึมซาบดี และเล่ากันต่อมาว่าเสด็จนั้นทรงช้างพระที่นั่งละคอ นายสารใหญ่เป็น

ความอยู่พระที่นั่ง ทรงพระแสงของ้าว เครื่องช้างพระที่นั่งใช้เครื่องแถบกลม เพราะเป็นเวลากลางคืน มีเจ้านายและขุนนางซึ่งช้างพลายฟังตามเสด็จโดยหลายช้าง การซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนข้านั้นก็เป็นการลองเล่นตามอย่างเก่า ถ้าจะพูดตามโวหารเดี๋ยวนี้ ก็เรียกว่าอู้ได้ ไม่ทรงเห็นเป็นการจำเป็นอย่างใดเป็นแน่ และมีครั้งเดียว ต่อมาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินอีกครั้งก็เป็นการกระบวนพระราชยาน อยู่ข้างเป็นการพาพระเจ้าลูกเธอไปทอดพระเนตรมากกว่าส่งพระเป็นเจ้า แต่พระเจ้าลูกเธอเสด็จไปทอดพระเนตรนั้นมีเนื่อง ๆ เกือบจะแทบทุกปีก็ว่าได้ เหมือนอย่างพิธีเจ้าเซ็นจนพระมหาราชครูต้องหาของแจกพระเจ้าลูกเธอเตรียมไว้เป็นประจำปี คือขวดปากกวางอย่างย่อม ๆ กรอกข้าวเม่าข้าวตอกลูกบัว ถั่วลิสงเป็นต้นแจกให้ทั่วกัน ถ้าปีใดเจ้านายไม่ได้เสด็จไปก็ตามเข้ามาถวายถึงในวังพร้อมกับวันถวายอุสุม คล้ายกันกับของแจกในเวลาไปดูเจ้าเซ็น คือมีขวดเข้ฉิมและเครื่องหวานต่าง ๆ มีเปลือกส้มโอเป็นต้นแปลกกันแต่เจ้าเซ็นมีเทียนมัดและน้ำชะระบัดด้วยเท่านั้น ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ก็เคยเสด็จครั้งหนึ่งเป็นกระบวนรถ แต่ที่พระเจ้าลูกเธอไปทุกปีนั้นเลิกไป ด้วยเห็นว่าเป็นเวลาดีมาก การซึ่งเสด็จพระราชดำเนินเก่าใหม่ และเจ้านายเสด็จไปนี้ ก็มีแต่เฉพาะวันแรมค่ำหนึ่งวันเดียว วัน ๕ ค่ำไม่มี ด้วยกลัวพิษดังกล่ามาแล้ว

รุ่งขึ้นวันแรม ๒ ค่ำ พระมหาราชครูและพราหมณ์ทั้งปวงจัดของถวายเข้ามาตั้งในห้องพระโรง มีพาน ๒ ชั้น ข้าวตอก ๒ พาน นอกนั้นมีข้าวเม่า, กล้วย, มะพร้าวอ่อน, อ้อย เลยไปจนกระทั่งถึงขนมหลายสิบโต๊ะ เวลาเสด็จออก พระมหาราชครูถวายน้ำสังข์ พราหมณ์ ๒ คนเป่าสังข์ แล้วเจ้ากรมปลัดกรม ๓ คนยกพานข้าวตอก

ว่าอุลูปคนละครึ่งครบ ๓ คราวแล้วเป็นเสร็จการ การที่ยกอุลูปนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า ถ้าเจ้านายที่พระมารดาเป็นเจ้าควรรตน้ำพระเต้าเบญจคัพย์ และว่าสรรเสริญไกรลาสในเวลาเสด็จขึ้นพระอุโบสถแล้ว ก็ถวายอุลูปได้ เมื่อข้าพเจ้าเป็นพระเจ้าลูกเธออยู่ตั้งแต่เล็กมา ถ้าพราหมณ์มายกอุลูปถวายเมื่อใดก็โปรดให้ยกอุลูปให้ข้าพเจ้าครั้งหนึ่งทุกปีมิได้ขาด ในปีแรกที่จะยก พระมหาราชครูพิธี (ฟุ่ม) เป็นผู้ยกเอง ไม่ได้ตัดคำบรมราชาขำท่าย รับสั่งว่าไม่ถูก ซึ่งเคยยกถวายพระองค์ท่านมาแต่ก่อน เคยตัดคำบรมราชาขำท่ายออกเสีย แต่นั้นมาก็ยกอุลูปไม่มีคำบรมราชาตลอดมา จนข้าพเจ้าเป็นเจ้าแผ่นดิน ครั้นเมื่อลูกชายใหญ่โตขึ้น พระมหาราชครูพิธี (ฟุ่ม) ตายเสีย พระมหาราชครูเดียนี่^(๑) เป็นผู้ยกก็ว่าบรมราชาเรื่อยไป เห็นจะจำของเก่าไม่ได้ด้วยเลิกร่างมาเสียนาน เดือนก็รวม ๆ ตกลงเป็นโหลกันอยู่จนบัดนี้ เมื่อเวลายกอุลูปถวายแล้วแจกเงินพระราชทานพระมหาราชครูปีหนึ่ง ๑๐ ตำลึงก็มี ๑๒ ตำลึงก็มี แต่ในเกณฑ์นั้น ๕ ตำลึง นอกนั้นเป็นรางวัลใช้ทุนที่เห็นของถวายมาก เจ้ากรมอีกคนหนึ่ง ๓ ตำลึง ปลัดกรม ๒ ตำลึง หลวงสุริยาเทเวศร์ ตำลึงกึ่งพราหมณ์นอกนั้นที่ทรงรู้จักคุ้นเคย ๔ บาทบ้าง กึ่งตำลึงบ้าง บาทหนึ่งบ้าง จนถึงสลึงหนึ่ง แล้วโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอที่รับอุลูปนั้นแจกด้วยคนละครึ่งละน้อยอีกส่วนหนึ่ง ต่อนั้นไปพราหมณ์ไปถวายวงหน้าและเจ้านายและขุนนางทั้งปวง เขาจะแจกบายกันอย่างไร ไม่ทราบเลย แต่ปีหนึ่งก็จะได้มาก ๆ อยู่

ต่อนั้นไปก็ทำพิธีตรีปวายในสถานนารายณ์แห่งเดียว เช่นทำมาในวันแรมค่ำหนึ่งนั้นทุกวัน ตลอดจนถึงวันแรม ๕ ค่ำแห่งพระนารายณ์อีกครั้งหนึ่ง กระบวนแห่ทั้งปวงก็เหมือนกันกับแห่พระอิศวร

(๑) พระมหาราชครูชื่อ อาจ เป็นบุตรพระมหาราชครูฟุ่ม

ยกเสียแต่เสลี่ยงหงส์ ในเสลี่ยงพระนั้นตั้งรูปพระนารายณ์ พระลักษมี พระมเหศวรี แห่ก่อนเวลาเดือนขึ้น เดินมาตามถนนบำรุงเมือง มาลงถนนสนามชัยเหมือนวันก่อน เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพระราชดำเนินออกทรงจุดดอกไม้และสังเวยรูปน้อยมีแต่รูปพระนารายณ์องค์เดียว ตั้งบนพานทองสองชั้น แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้เสด็จออกข้าง ไม่ได้เสด็จออกข้าง ไม่ได้ออกเป็นพื้น ภูษามาลาก็นำเทวรูปมาถวายทรงเจิม และพรมสุหรัยที่พระที่นั่งจักรี แล้วเชิญขึ้นเสลี่ยงกันกลดไปเหมือนอย่างแต่ก่อน การซึ่งทำพิธีในเทวสถานนั้นก็เหมือนกันกับที่สถานพระอิศวรแปลกแต่ตัวเวท มีถ้อยคำเยื้องกันไปบ้างเล็กน้อย และมีหนังสือเหมือนครวส่งพระอิศวร การพระราชพิธีตรีปวายก็เป็นอันเสร็จลงในวันแรม ๕ ค่ำนั้น

ของพระราชทานในการพระราชพิธีตรีปวายตรีปวายสองพิธีนี้ พระมหाराชครูได้เงินทักษิณบูชาสถานละ ๖ บาท ทั้ง ๓ สถาน ค่ากุ้มภักอีก ๒ สถาน ๆ ละบาทเฟื้อง คู่สวดสถานละ ๔ คน ได้คนหนึ่งวันละเฟื้อง สถานใหญ่ สถานกลาง มีพิธี ๑๐ วัน เป็นเงินสถานละ ๕ บาท สถานนารายณ์มีพิธี ๕ วัน เป็นเงิน ๑๐ สลึง ของบูชาเทวรูปสถานใหญ่ สถานกลาง สถานละ ๑๐ ตำลึง สถานนารายณ์ ๕ ตำลึง สี่ผั่งหนัก ๕๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึง

อนึ่ง ในการพิธีตรีปวายตรีปวายนั้น พราหมณ์ได้มีการสมโภชเทวรูปและทำบุญตามทางพุทธศาสนาด้วย คือวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๒ เวลาบ่ายมีสวดมนต์ที่ในเทวสถาน ๑๑ รูป รุ่งขึ้นวันแรม ๖ ค่ำ เวลาเช้าเสด็จพระที่สวดมนต์ สำหรับที่เสด็จพระและไทยทานของ

พรหมณ์เอง ในเวลาเช้าวันเลี้ยงพระมีราษฎรพาบุตรหลานมาโกนจุกที่เทวสถาน มีจำนวนคนโกนจุกตั้งแต่ ๑๕๐ คนเศษขึ้นไปจน ๓๙๐ คน พระราชครูพิธีได้แจกเงินคนละเฟื้องทั่วกัน และแจ้งความว่ามีจำนวนมากขึ้นทุกปี ครั้นเวลาบ่ายมีเวียนเทียนเทวรูปของหลวง มีบาศศรีทองซ้ายขวา แตรสังข์พิณพาทย์กลองแขกไปประโคมในเวลาเวียนเทียน ฯ

การพระราชกุศลถวายผ้าจำพรรษา

๑ การพระราชกุศลอันนี้ เกิดมีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาศัยเหตุที่ทรงพระปรารภเรื่องพระบรมอัฐิ ซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระอารามบ้าง ด้วยพระราชประสงค์จะบำเพ็ญพระราชกุศลเพิ่มเติมให้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ตามเยี่ยงอย่างผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาแต่โบราณได้ทำมาบ้าง จึงได้เกิดถวายผ้าจำพรรษาวัดอรุณราชวรารามและวัดราชโอรสขึ้น แต่วัดพระเชตุพนไม่มีด้วยพระมาก เจ้านายในรัชกาลที่ ๑ ก็มีน้อยพระองค์เหลือเกินที่จะกะเกณฑ์ผู้ใด แต่กำหนดที่จะถวายเมื่อใดนั้นไม่แน่ สุดแต่ว่างราชการเวลาใดในเขตจิวรกาล คือตั้งแต่เดือน ๑๒ แรมค่ำ ๑ ไปจนถึงเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นใช้ได้ทั้งสิ้น

การที่ทำ นั้นเวลาค้ำก่อนวันที่จะเลี้ยงพระ พระสงฆ์สวดมนต์ในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม แต่ไม่ได้เป็นการเสด็จพระราชดำเนิน ครั้นรุ่งขึ้นจึงเสด็จพระราชดำเนินเลี้ยงพระ พระสงฆ์ฉันในพระอุโบสถสำหรับหลวง ๒๐ รูป พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เคยเสด็จทรงเลี้ยงพระ เป็นส่วนในพระบวรราชวังที่พระวิหาร ๑๐ รูป ต่อมาว่างวังหน้าก็ไม่มีส่วนวังหน้า เมื่อวังหน้ามีก็เป็นส่วนวังหน้า ๑๐ รูป นอกนั้นแต่ก่อนเกณฑ์เจ้านายในรัชกาลที่ ๒ ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ไม่เกณฑ์เจ้านายสำหรับอื่น ครั้นเมื่อท้ายรัชกาลที่ ๔ เจ้านายรัชกาลที่ ๒ บกพร่องไปบ้าง จึงโปรดให้เจ้านายลูกเธอบางองค์ที่ทรงพระเจริญแล้วช่วยด้วยบ้าง ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ เจ้านายในรัชกาลที่ ๒ ยิ่งน้อยลง ก็ต้องเกณฑ์เจ้านายราชวรวงศ์ และน้องเธอและวรวงศ์เธอเข้าช่วย จนภายหลังมานี้ต้องเป็นอันรับสองบำทั้งเจ้านาย

ราชวรพงศ์และน้องเธอ คือราชวงศ์ต้องถูกเลี้ยงพระวัดราชโอรสด้วย น้องเธอต้องถูกเลี้ยงพระวัดราชประดิษฐ์ด้วย ปีหนึ่งต้องถูกเกณฑ์เลี้ยงพระหลาย ๆ องค์ ของหลวงนั้นเลี้ยงพระแล้วถวายผ้าขาวเป็นของสงฆ์ ๒๐ พับ พระที่ฉันทถวายสบง, ร่ม, รองเท้า, หมากพลู, ฐูปเทียน และอ่างมังกรบรรจุข้าวสารผักปลา จ่ายเงินให้มหาดเล็กนายเวรหุ้มแพร ๔ เวร ให้เป็นผู้จัดเป็นเงินอ่างละ ๑ บาท ในเย็นวันนั้นสวดมนต์วัดราชโอรส รุ่งขึ้นเลี้ยงพระเหมือนวัดอรุณ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินเลย แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้เสด็จบ้างบางปี พระสงฆ์ที่ฉันทส่วนของหลวงในวัดราชโอรสลดลงเป็น ๑๐ รูป ผ้าขาว ๑๐ พับ ของไทยทานก็เหมือนวัดอรุณ ส่วนเจ้านายนั้นในสองวัดนี้ท่านเคยสดับปรกณพระบรมอัฐิทุกปี แต่ไม่เป็นการมากมายอันใด คือองค์ละร้อยเฟื้องหรือร้อยสลึงหรือใบซาร้อยห่อ เป็นสดับปรกณสามัญแต่เฉพาะเจ้านายในแผ่นดินนั้น เจ้านายอื่น ๆ ที่ขอแรงไปช่วยก็ไม่ได้มีผู้ใดทำ การซึ่งทรงดำริให้มีถวายผ้าจำพรรษาเช่นแต่แรกนี้ ก็ดูเป็นที่นิยมยินดีของเจ้านายฝ่ายในที่ได้เป็นเวลาไปเที่ยวคราวหนึ่ง ได้พบปะกันกับเจ้านายผู้ชายที่เป็นพี่น้อง และพระญาติวงศ์ที่เป็นผู้ชายมาเฝ้าถวายข้าวของกันเป็นของเรือกของสวนต่าง ๆ เมื่อกลับมาแล้วก็นำของถวายที่ได้มานั้นขึ้นถวายทุก ๆ พระองค์ และยังเล่ากันถึงวันนั้นไปได้นาน ๆ เป็นการสนุกสนานหนึ่งรื่นเริงมาก แต่ครั้นภายหลังมาช้าทุกปี ๆ เข้าก็จืด ชักให้เจ้านายทรงเกียจคร้านไม่ใคร่เสด็จ และการที่เกณฑ์ สำหรับนั้นก็มากขึ้น ๆ ตามลำดับ ด้วยสิ้นพระชนม์ไปองค์หนึ่งผู้ยังอยู่ก็รับมรดกถูกเข้าองค์หนึ่งถึง ๔ ถึง ๕ ทุนรอนก็บกพร่องเข้าไปจนเหลือสนุกส่วนผู้ซึ่งเคยมาเฝ้ามาแทนก็ล้มตายเป็นหรือเบื่อหน่ายไปด้วยกัน

ในชั้นหลังมานี้เป็นการผิดเต็มที่ เห็นว่าการเรื่องถวายผ้าจำพรรษานี้ หน้าที่จะต้องเป็นการผลิตเปลี่ยนไปตามสมัย ด้วยมีตัวอย่างวัดพระเชตุพนก็เคยยกเว้นมาแล้ว ถ้าจะยืนอยู่เช่นนี้ต่อไปเจ้าแผ่นดินมากขึ้น ๆ วัดก็จะต้องมีทุกองค์ เจ้านายในรัชกาลก่อน ๆ หมดไป ต้องเกณฑ์เจ้านายที่ยังมีอยู่ไปใช้เนื้อแทนก็จะต้องเกณฑ์มากขึ้น จนถึงเจ้านายองค์หนึ่งต้องเลี้ยงพระเก้ารูปสิบรูปหรือยี่สิบรูปก็เห็นจะมากเกินไปนัก ถ้าเจ้านายในรัชกาลไหนสิ้นไปแล้ว ควรจะยกเว้นวัดนั้นได้ คงไว้แต่ผ้าขาวของหลวงที่เป็นส่วนของสงฆ์ก็เห็นจะดี แต่ถ้าจะทำเช่นนี้เข้า เขาจะนิพนธ์ว่าทำให้ผิดอธิปไตยหรืออย่างไรก็ไม่แน่ใจ แต่เจ้านายคงเห็นด้วยโดยมาก จะเป็นก็แต่ที่อารามและในเวลานี้ก็ยังไม่ควรที่จะจัดด้วย จึงตกลงเอาเป็นพักไว้ที

แต่ตัวราชประดิษฐ์ วัดราชบพิธสองวัดนี้ เป็นคนละอย่างกัน อยู่กับวัดอรุณ วัดราชโอรส วัดราชประดิษฐ์นั้น คิดว่าถ้าธรรมเนียมที่มีสามัญสมาธิในหอสมุดวชิรญาณยังคงอยู่ตราบใด การเลี้ยงพระถวายผ้าจำพรรษาคงยังมีอยู่ได้ไม่มีที่สิ้นสุด ด้วยเหตุว่าส่วนเงินค่าเช่าตึกหน้าวัดประยูรวงศาราม ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแก่พระเจ้าลูกเธอแบ่งเป็น ๔๔ ส่วน ตามพระราชประสงค์เดิมนั้น ข้าพเจ้าได้เอามาแบ่งเป็น (๕๔) ส่วนแจกให้แก่เจ้านายที่มีตัวอยู่พอให้ทั่วกัน แล้วมีข้อบังคับสำหรับที่จะเป็นส่วนแบ่งปันสืบไปภายหน้าไว้ว่า ส่วนซึ่งแบ่งไว้เป็น (๕๔) ส่วนนั้น ไปแบ่งเป็นส่วนเดิม ๔๔ ส่วนพิเศษ (๑๔) ถ้าเจ้านายซึ่งเป็นเจ้าของส่วนเดิมสิ้นพระชนม์ ยกส่วนเดิมให้แก่ผู้ซึ่งได้ส่วนพิเศษ ถ้าเจ้านายผู้ซึ่งได้รับส่วนเดิมเปลี่ยนส่วนพิเศษแล้ว หรือได้แต่ส่วนพิเศษอยู่สิ้นพระชนม์ไป ให้ยกส่วนพิเศษนั้นเสีย เมื่อต่อไปภายหน้าเหลือแต่ส่วนเดิม ๔๔

ส่วนแล้ว จะไม่แจกส่วนให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งซ้ำเป็นสองส่วนสามส่วนต่อไป จะเลือกคัดผู้ซึ่งเนื่องในพระราชวงศ์ หรือผู้ที่ได้มีอุปการะแก่ราชตระกูล อันสืบมาแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้รับส่วนให้คงอยู่ ๔๔ ส่วนเสมอ ผู้ซึ่งได้รับส่วนทั้ง ๔๔ นั้น นับเป็นสามัญสมาชิกในหอสมุดวชิรญาณ พระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์คงไม่มีมากเกินไปกว่า ๔๔ รูป คือเป็นส่วนสำหรับหลวง ๕ รูป ส่วนสามัญสมาชิก ๔๔ รูป สามัญสมาชิกคงต้องเกณฑ์เลี้ยงพระปัสัครั้งเสมอคนละรูปเท่านั้น จึงเห็นว่า ถ้าธรรมเนียมที่แจกเงินค่าเช่าตึกหน้าวัดประยุรวงศั และหอสมุดนี้ยังคงอยู่ตราบใด การเลี้ยงพระ ถวายผ้าจำพรรษาวัดราชประดิษฐ์ยังคงอยู่ได้ตราบนั้น

แต่การเลี้ยงพระถวายผ้าจำพรรษาวัดราชประดิษฐ์ในปัจจุบันนี้ ก็มีสวดมนต์ต่อกันกับวันเลี้ยงพระวัดราชโอรส รุ่งขึ้นเสด็จเลี้ยงพระ แต่พระสงฆ์มีน้อยไม่พอเจ้านายที่มีตัว ก็คงเป็นแต่ของหลวงและเจ้านายพื้นนางน้องนางเธอต้องเกณฑ์ แต่ท่านพวกนี้ท่านเล่นกันใหญ่ มีของถวายพระองค์ละรูป ลงทุนลงรอนกันองค์ละมาก ๆ แล้วข้ามีสดับปกรณั เหมือนอย่างเช่นท่านแต่ก่อนท่านทำกันมาในสองวัดนั้น ด้วย ผ้าของสงฆ์ส่วนหลวง ๕ พับ

แต่ส่วนวัดราชบพิณนั้น เป็นคนละเรื่องคนละอย่างกับสามวัดนี้ เดิมก็ไม่ได้มีมา ครันเมื่อเกิดขึ้นก็ไม่มีสวดมนต์สวดพรอันใด ไม่เป็นราชการแท้ เหตุที่ปรารภมีขึ้นนั้นเพราะเวลาเช้า ๆ ออกไปเที่ยวที่สวนสราญรมย์ในเขตจิวรกาล เกิดคิดพร้อมกันขึ้นอยากจะไปเที่ยวที่วัดอย่างหนึ่ง เพราะมีศพลูกเล็ก ๆ ที่ไม่ได้เผา ผิงทิ้งไว้ในวัด และมีกระดุกไปผิงไว้ในวัด เป็นโอกาสที่จะหาช่องไปทำบุญเยี่ยมเยียนที่ ผิงศพผิงกระดุกอีกชั้นหนึ่งจึงได้มีขึ้น แต่ภายหลังสมเด็จพระเจ้า

บรมวงศ์เธอ^(๑) ท่านทรงเห็นเป็นการเลือน ๆ ไม่เข้าแบบเข้าอย่างไป
 ท่านก็ไปเกณฑ์ให้พระสวตมนต์คล้าย ๆ กับสามวัด การที่เลี้ยงพระ
 นั้นยังคงอยู่ตามเดิม เมื่อตอนแรก ๆ ลูกน้อยกว่าพระก็เกณฑ์ให้หา
 สำหรับเลี้ยงพระคนละองค์ เหลือนั้นเป็นของเจ้านายและเจ้าจอม
 มารดาที่ได้ผลประโยชน์มาก สุดแต่มีพระมากน้อยเท่าใดก็เกณฑ์ลง
 ไปตามลำดับ ครั้นทีหลังลูกมากขึ้นเท่าพระก็คงเกณฑ์แต่ลูก เมื่อลูก
 มากไปกว่าพระก็เกณฑ์ท้องละหนึ่งคนบ้างสองคนบ้าง รวมกันเป็น
 สองคนต่อสำหรับก็มีคนเดียวก็มี แต่เป็นสำหรับเจ้าของหามาไม่ใช่ของ
 หลวงทั้งสิ้น เมื่อฉันแล้วเจ้าของสำหรับถวายไทยทานแก่พระสงฆ์
 กำหนดให้มีเพียงจิ๋วหรือสบงผืนหนึ่ง กับไทยทานเล็กน้อย แต่ก็ไม่
 ฟังกัน หาไทยทานไปคนละมาก ๆ เกือบเป็นขึ้นกุฏิ มีผ้าไตรทุกคน
 คิดดูราคาของที่ซื้อคนหนึ่งอย่างแรงถึงสามชั่ง อย่างต่ำเพียงชั่งหนึ่ง
 เช่นนี้ทำมาหลายปีจนเมื่อปีกุน นพศก คิดเห็นว่าของซึ่งลงทุนซื้อมา
 เป็นราคามาก ส่วนพระสงฆ์ผู้ที่ได้รับไปนั้น ที่ชอบและต้องการใช้ก็มี
 ที่ไม่ชอบใจไม่ต้องการ จะไปเก็บตั้งทิ้งไว้ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด
 เหมือนอย่างเป็นของไม่มีราคา ก็มักจะเอาของนั้นไปเลหลังแลก
 เปลี่ยนเอาสิ่งของที่ต้องการใช้โดยราคาถูก ส่วนผู้ที่ลงทุนนั้นต้องลง
 ทุนมาก แต่ประโยชน์ผู้ได้ได้น้อยไป มีประโยชน์อยู่แต่ผู้ขายของ จึง
 คิดเห็นว่าเสนาสนะซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์ ก็เป็นเครื่องเกื้อกูล
 แก่ความสุขของพระสงฆ์ด้วยกัน ไม่เฉพาะหน้า และพระสงฆ์ที่ป่วยไข้
 ขัดสนก็มีควรจะยกเงินค่าซื้อของนี้ ไว้เป็นของสำหรับปฏิสังขรณ์
 เสนาสนะ และสำหรับเป็นคิลานภัตรพระสงฆ์ป่วยไข้เป็นต้น จึงได้ทูล

---

(๑) คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์

ปรึกษาพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร และพระสงฆ์ในวัดราชบพิธ ก็เห็นชอบด้วยพร้อมกัน จึงได้จัดการที่เปลี่ยนธรรมเนียมใหม่ในปี กุน นพศก ให้มีแต่สำหรับและผ้ารูปเทียนหมากพลู แล้วให้เรียไรเจ้า ลูกเธอเสมอ องค์ละชั่วตัวกัน รวมเงินนั้นไว้เป็นของกลางสำหรับวัด เช่นกล่ามาแล้ว ส่วนผ้าซึ่งถวายเป็นของทั่วไปนั้น คือบรรดาเจ้าจอม มารดาและเจ้าจอมอยู่งาน มีผ้าสบงบ้าง ผ้าชุบอบน้ำบ้าง คนหนึ่งตั้ง แต่ ๒๐ ผืน ลงมาจนผืนหนึ่ง ไปกองกลางโบสถ์แล้วว่าค่าถวายตาม ธรรมเนียมถวายผ้าอย่างธรรมยุติกนิกาย ตามแต่พระสงฆ์จะแบ่งผ้า กันเอง ส่วนของหลวงมีแต่เบี้ยหวัด วัดราชประดิษฐ์ถวายสมเด็จพระ พุทธโฆษาจารย์ วัดราชบพิธถวายพระองค์เจ้าพระอรุณ เป็นการนอก ธรรมเนียม ส่วนพระคลังข้างที่ เมื่อเสร็จการเลี้ยงพระแล้วจึงออกไป ทำบุญที่ ๆ ผิงศพผิงกระดูกวางพวงมาลัยดอกไม้ ซึ่งเก็บจากในสวน สราญรมย์ทำไปสำหรับที่ทุก ๆ แห่ง หรือผู้อื่นใครจะมีไปก็ตาม เทียว วางตามชอบใจ แล้วทอดผ้าสดับปกรณ์ของหลวง ผ้าขาวพับเท่า จำนวนพระสงฆ์สามเณรในวัดนั้น เทียวทอดไว้ตามที่ผิงศพและผิง กระดูกไม้เป็นกำหนดแน่ว่าแห่งใดเท่าใดนัก ส่วนมารดาญาติพี่น้อง ของศพและกระดูกนั้น ก็มีของทำบุญไปทอดไว้ที่ ๆ ผิงศพที่ผิง กระดูกตามแต่ใครจะมีมากน้อยเท่าใด แล้วพระสงฆ์จึงออกมาชักเป็น ผ้าบังสุกุล ตามแต่จะแบ่งปันกัน เป็นเสร็จการทำบุญที่วัดราชบพิธ

การซึ่งเก็บเงินค่าของไทยทานรวมเป็นเงินกลางนี้ เจ้านายพี่ นางน้องนางเธอ น้องยาเธอ คิดเห็นชอบด้วยหลายองค์ นัดกันไว้ว่า ในปีชวด สัมฤทธิศกนี้ จะออกเงินเรียไรสำหรับวัดราชประดิษฐ์บ้าง แต่คิดกำหนดกันว่า จะตั้งจำนวนเพียงองค์ละ ๕ ตำลึง ด้วยวัดราช บพิธนั้นจะลดจากจำนวนเดิมลงมามากนักไม่ควร จึงคงเป็นองค์ละซึ่ง

ถึงว่าจะเป็นเงินลดต่ำกว่าจำนวนเดิมบ้าง ก็ยังมีส่วนผู้ที่เกิดใหม่ เพิ่มขึ้นใช้เนื้อ และผู้ซึ่งถูกเกณฑ์รวมกันเป็นสองคนต่อสำหรับ ก็ต้องแยกกันออกไปเป็นคนละซั้ง เงินไม่ต่ำกว่าจำนวนราคาสั่งของที่พระสงฆ์ได้อยู่แต่ก่อนนั้ก แต่เพราะลงทุนเดิมไว้มากเสียแล้วเงินจึงได้สูงอยู่ ส่วนวัดราชประดิษฐ์นี้เจ้านายข้างหน้าไม่ได้ถูก จึงคิดเฉลี่ยที่เจ้านายข้างในเคยเสียอยู่แบ่งเฉลี่ยออกมาข้างหน้า ก็เห็นว่าจะไม่ต่ำกว่าแต่ก่อน แต่การซึ่งเรียไรเงินสำหรับวัดนี้ ไม่เป็นหน้าที่ของผู้ซึ่งเป็นสามัญสมาชิกของหอสมุด ซึ่งมีได้เป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องเสีย เป็นแต่จะขอแรงให้เลี้ยงพระอย่างเดียว เมื่อเจ้านายที่เป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหมดไปแล้ว เงินส่วนกลางนี้ก็ต้องเป็นอันหมดไปด้วยอยู่เอง

ส่วนวัดราชบพิธนั้น ในเรื่องเงินเรียไรก็เหมือนกันกับวัดราชประดิษฐ์ แต่ไม่เป็นการจำเป็นที่สามัญสมาชิกในหอสมุดเดี่ยวนี้นจะต้องไปเลี้ยงพระเหมือนอย่างวัดราชประดิษฐ์ ได้คิดไว้ว่าจะหาประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นส่วนสำหรับให้แก่หอสมุด ทำนองเดียวกันกับตึกหน้าวัดประยูรวงศ์ ให้มีสามัญสมาชิกขึ้นใหม่อีกพวกหนึ่งเป็นการเกื้อกูลแก่หอสมุด และสำหรับเลี้ยงพระวัดราชบพิธต่อไปด้วย แต่การนี้ยังหาสำเร็จตลอดไปไม่

คำตักเตือนสำหรับถวายผ้าจำพรรษา ที่วัดอรุณ วัดราชโอรส ถ้าเสร็จก็มีเครื่องสำหรับขาดต้องไว้วายอยู่ ๒ สิ่ง คือ พานเทียนและพระแท่นโศภิต แต่ที่วัดราชประดิษฐ์นั้นมีพิเศษออกไป คือมหาดเล็กต้องรับเบี่ยงหวัด สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์จากข้างในออกไปคอยถวายในเวลาเมื่อเลี้ยงพระแล้ว อาลักษณ์ต้องเขียนตัวเตรียมไว้ด้วย * แต่ส่วนวัดราชบพิธนั้นเป็นกระบวนข้างในอาลักษณ์ต้องส่งตัวเข้ามาข้างใน นอกนั้นก็ไม่มี การ ฯ

พระราชพิธีเดือนสาม

๑ การพระราชพิธีในเดือนสามนี้ กฎมนเทียรบาลจดบัญชีไว้ว่าพิธีธานยเทาะห์ แต่ในจดหมายขุนหลวงหาวัดจดไว้ว่าธัญเทาะห์ เนื้อความก็เป็นอย่างเดียวกัน คือพิธีเผาข้าว ซึ่งเรียกกันเป็นภาษาไทยก็เรียก แต่ในกฎมนเทียรบาลจำหน่ายตำราสัญญาว่าเผาข้าวไม่มีในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัดเล่าถึงตำราพระราชพิธีนี้ว่า พระจันทกุมารเป็นผู้ฉลองพระองค์ ออกไปทำการพิธี ตั้งโรงพิธีที่ทุ่งนา เห็นจะเป็นทุ่งหันตราซึ่งเป็นทุ่งนาหลวง มีกระบวนแห่ออกไป เช่นแรกนา แล้วเอารวงข้าวมาทำเป็นฉัตรปักไว้หน้าโรงพิธี พระจันทกุมารนั่งที่โรงพิธี แล้วจึงเอาไฟจุดรวงข้าวที่เป็นฉัตรนั้นขึ้น มีคนซึ่งแต่งตัวเสื้อเขียวพวกหนึ่ง เสื้อแดงพวกหนึ่ง สวมเทริด ท่วงที่จะคล้าย ๆ กับอินทร์พรหมหรือโอรสพ้อ สมมติว่าเป็นพระอินทร์พวกหนึ่ง พระพรหมพวกหนึ่ง เข้ามาแย่งรวงข้าวกัน ข้างไหนแย่งได้มีคำทำนาย แต่คำทำนายนั้นก็คงจะอยู่ในเค้าพิธีกะติเกยาดิทั้งนั้น

การซึ่งทำพิธีเสี่ยงทายเช่นนี้มีบ่อย ๆ หลายพิธี ผู้ซึ่งจะแรกคิดตั้งพิธีขึ้นนั้น คงจะเป็นคนที่มีใจหวาดหวั่นต่อภัยอันตราย อยากรู้ล่วงหน้าว่าจะดีจะร้ายอย่างไรอยู่เสมอ ๆ แต่ไม่มีท่าทางที่จะรู้ได้เช่นนั้นให้ได้ทันใจทุกคราว เพราะจะแหงนดูดาวดูฟ้าลงที่เฉย ๆ อยู่ก็มีเหตุมิการได้ หรือไม่รู้ได้ทันใจก็ต้องเล่นเสี่ยงทายอย่างเดียวกันกับแหงนพระบฏเป็นการแก้กระหายไปคราวหนึ่ง ๆ ถ้าไม่ฉะนั้นก็จะเป็นอุบายซึ่งจะระงับใจคนที่ฟุ้งซ่านซึ่งเชื่อนิมิตเชื่อลาง แล้วคิดการทุจริต

เป็นผีซ้ำด้าพลอยให้เกิดการยุ่งย้งหยุกหยิกขึ้น เมื่อเห็นว่าเสี่ยงทาย
ได้นิมิตดีอยู่ ก็จะไม่อาจคิดอ่านพุ่งชานผืนฟ้าและดินไปได้ จึงได้พอ
ใจเสี่ยงทายให้คนเห็นมาก ๆ เป็นการแสดงน้ำใจฟ้าดินและพระบารมี
ของพระเจ้าแผ่นดินให้เป็นที่เกรงขามแก่คนทั้งปวง แต่ครั้นเมื่อการ
ซ้ำเข้าทุก ๆ ปี ดีเหมือนกันเป็นตีพิมพ์ก็กลายเป็นจืดไปไม่ต้องถาม
ถึง จึงได้เลื่อนขึ้นเป็นโคลมลอย แต่ในการพิธีเผาข้าวนี้มีจดหมายใน
พระราชพงศาวดารแผ่นดินพระบรมราชาธิราช ซึ่งเรียกกันตามปรกติ
ของแผ่นดินที่ล่วงหน้าไปก่อนหน้าแผ่นดินปัจจุบันว่า พระเจ้าอยู่หัว
ในพระบรมโกศ

ขออธิบายนอกเรื่องหน่อยหนึ่ง ว่าการที่เรียกพระบรม
ราชาธิราชพระองค์นี้ ว่าพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศติดมาจน
ปัจจุบันนี้นั้น เพราะเป็นพระราชบิดาของเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพร
พินิต ที่เรียกกันว่าขุนหลวงหาวัด ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๒ และ
เจ้าฟ้าเอกทัศ ซึ่งเป็นกรมขุนอนุรักษ์มนตรีพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเรียก
ว่าพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์ที่สุตบรมราชวงศ์นั้น คำที่เรียก
ในพระบรมโกศเรียกมาแต่แผ่นดินของพระองค์ที่ออกพระนามก่อน
แต่อยู่ในราชสมบัติน้อยวัน และยังทรงพระชนม์อยู่ไม่ได้เป็นที่ในพระ
บรมโกศแทนพระองค์ก่อน ฉายาบรมโกศจึงได้ติดอยู่ในพระบรม
ราชาธิราชซึ่งเป็นผู้อยู่ในพระบรมโกศภายหลังใคร ๆ หมดการซึ่ง
เรียกติดต่อมาถึงที่กรุงเทพฯ นี้ก็ด้วยเหตุว่า เจ้านายและข้าราชการก็
ล้วนแต่เป็นขุนนางเก่า เคยเรียกติดปากมาแต่กรุงยังไม่เสียแล้ว และ
พระเจ้าแผ่นดินซึ่งสิ้นพระชนม์ภายหลัง ก็เป็นพระองค์ที่สุตซึ่งไม่ได้
ทรงพระบรมโกศเป็นแต่ลงหีบฝังไว้ เมื่อจะถวายพระเพลิงก็ต่อลู่
พอเป็นสังเขปถวายพระเพลิง ถ้าจะเรียกพระบรมหีบหรือพระบรมลู่

ก็ดูขัดอยู่ จึงได้ออกพระนามเฉไปเป็นพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ที่ว่านี่ในแผ่นดินพระพุทธรูปอดฟ้า แต่ครั้นเมื่อล่วงมาตั้งแต่แผ่นดินพระพุทธรูปเลศหล้าลงมา พระเจ้าแผ่นดินองค์ใดที่สวรรคตลงใหม่ ก็เรียกว่าในพระบรมโกศทุกพระองค์ แต่ในพระบรมโกศเก่าท่านไม่มีฉายาอื่น ก็คงเรียกในพระบรมโกศอยู่ตามเดิม แต่มักจะเข้าใจกันเฉ ๆ ไป มีผู้ถามข้าพเจ้าว่า ทำไมท่านถึงชื่อโกศเช่นนั้น ถ้าชื่อแต่ยังมีพระชนม์อยู่ ก็ดูเป็นการทักเติมที ก็ต้องอธิบายตามเช่นกล่าวนานี้ ส่วนที่กรุงเทพฯ นี้ พระเจ้าแผ่นดินเคยไม่โปรดให้เรียกในพระบรมโกศมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓ แล้ว ครั้นนั้นเรียกพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๑ ว่า พระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศบ้าง แผ่นดินตันบ้าง เรียกพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ว่า พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศบ้าง แผ่นดินกลางบ้าง จึงได้โปรดให้ออกพระนามตามพระนามพระพุทธรูปปฏิมากร ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามว่า พระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาลงโลก พระพุทธรูปเลศหล้า นภลัยนั้นเสียชั้นหนึ่งแล้ว ครั้นพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๓ สวรรคต ก็กลับเรียกพระนามเป็นพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศขึ้นอีก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด จึงได้ถวายพระนามเสียเป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แทนฉายาที่ว่าพระที่นั่งนี้พระที่นั่งนั้น และมีคำประกาศไว้ว่ามี ส่วนพระองค์เองก็ทรงตั้งพระนามเสียเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อจะกันในพระบรมโกศ และจะกันพระที่นั่งนี้พระที่นั่งนั้นด้วย แต่ครั้นสวรรคตลงก็ไม่ฟัง ชื่นเรียกกันไปทั้งแผ่นดินแผ่นทราย เรียกไม่ใช่เรียกเปล่า ๆ ก่อนเป็นทักข้าพเจ้าอยู่ด้วย ตามกิริยาและเสียงที่เรียกกับทั้งเหตุการณ์ที่เป็นอยู่ในเวลานั้นถ้าผู้ใดได้อ่านพระราชพงศาวดารในท่อนแผ่นดินพระบรมโกศกับแผ่นดินสุริยามรินทร์ก็พอจะคะเนเค้าได้บ้าง

แต่ผู้ซึ่งเรียกไม่ได้คิดจะหัก เป็นแต่พูดตามเขาไปนั่นมีโดยมาก แต่ถึงจะนึกอย่างไรก็ดี ข้าพเจ้าไม่พอใจในถ้อยคำที่จะเรียกเช่นนั้น ให้ออกรำคาญใจ เห็นเป็นเขาที่กอยู่รำไป จึงได้ฝืนแก้เสียจนสงบหายไปได้นานมาแล้ว ยังอยู่แต่คนแก่คนเฒ่าที่ซิมซาบไม่รู้หายเพื่อเจอไปบ้างไม่ควรจะถือ บัดนี้จะขอลำถึงเรื่องความในพระราชพิธีนั้นต่อไปในพระราชพงศาวดารแผ่นดินพระบรมโกศนั้นจดหมายไว้ว่า ถึงหน้าวัดข้าวเสด็จออกไปที่นาหลวงทุ่งหันตรา บรรทุกข้าวลงในระแทะ แล้วให้พระราชวงศานุวงศ์และพระสนมกำนัลฝ่ายในขึ้นข้าเข้ามาในพระราชวัง แล้วเอาพวนข้าวทำฉัตรใหญ่ และยาคุไปถวาย พระราชาคณะตามพระอารามหลวงทุกปีมิได้เว้น การขึ้นข้าวตามที่ว่านี้ต่อกันกับพิธีเผาข้าว ในแผ่นดินพระบรมโกศนี้เล่นพิธีมาก ด้วยเป็นฤดูเวทมนตร์คาถาอยู่คงกระพันชาตรี หมอदुकกระทำลึงนักรวบรวมใจความลงว่า การพิธีเผาข้าวนี้เป็นการคู่กันกับพิธีจรดพระนังคัล เพื่อให้เป็นการสวัสดิมงคลแก่ธัญญาหาร ซึ่งเป็นเสบียงสำหรับพระนครได้ข้อความตามพิธีเผาข้าวแต่เท่านี้ ฯ

พิธีศิวาราตรี

๐ ส่วนการพิธีของพราหมณ์ ซึ่งเรียกว่าศิวาราตรี ซึ่งเป็นพิธีมาแต่โบราณ จะขาดสูญเสียแต่ครั้งใดก็ไม่ปรากฏ ตั้งแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์นี้มายังไม่เคยทำ เพิ่งมามีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหมู่กัณท์พระสงฆ์ว่าไม่ทำปาวณาและไม่ทำอุโบสถในวันอุโบสถ เป็นการละเลยข้อสำคัญตามวินัยบัญญัติเสีย ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในเดือนสิบเอ็ด

ส่วนพิธีศิวาราตรีนี้ เป็นพิธีลอยบาปของพราหมณ์คล้าย ๆ มหาปาวณา จึงโปรดให้ทำตามธรรมเนียมเดิม พิธีนี้ทำในวันเดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำ คือเวลาค่ำพระมหाराชครูทำพิธีเริ่มแต่กระสุทธ้อัตมสุทธิตามแบบเหมือนพิธีทั้งปวง แล้วเอาเสาปักสี่เสา เชือกผูกคอกหม้อโยง เสาทั้งสี่ ภายใต้ม้อตั้งพระศิวลึงค์ เจาะหม้อให้น้ำหยดลงมาทีละน้อยเอาขลังสอดไว้ในช่องหม้อที่เจาะนั้นเฉพาะตรงพระศิวลึงค์ ให้น้ำหยดลงถูกพระศิวลึงค์ทีละน้อยแล้วไหลลงตามรางซึ่งรองรับพระศิวลึงค์ ซึ่งพราหมณ์ในประเทศอินเดีย ซึ่งข้าพเจ้าเคยไปเห็นเรียกว่าโยนิ แล้วมีหม้อรองที่ปากรางนั้น เต็มน้ำและเปลี่ยนหม้อไปจนตลอดรุ่ง เวลาใกล้รุ่งทำพิธีหุงข้าวหม้อหนึ่งในเทวสถาน เจือน้ำผึ้ง น้ำตาลนมเนยและเครื่องเทศต่าง ๆ สุกแล้วแจกกันกินคนละเล็กละน้อยทุกคนทั่วกัน พอได้อรุณก็พากันลงอาบน้ำในคลองสระผมด้วยน้ำที่สรงพระศิวลึงค์ ผมที่ร่วงในเวลาสระนั้นเก็บลอยไปตามน้ำ เรียกว่าลอยบาป เป็นเสร็จการพิธีศิวาราตรีในวันเดียวนั้น แต่การพิธีนี้ไม่มีของหลวงพระราชทาน เป็นของพราหมณ์ทำเอง เมื่อพิเคราะห์ดูการที่ทำนี้เห็นว่าจะเป็นการย่อมาเสียแต่เดิมแล้ว

ในเมืองเบนารีส คือเมืองพาราณสี ซึ่งข้าพเจ้าเคยไปเห็น
 เองในที่นั้น เบื้องหน้าแต่เวลาจนอรุณ พราหมณ์ทั้งปวงนับด้วยพัน
 คน มีหม้อทองเหลืองคนละใบทูนศีรษะเดินลงไปริมฝั่งแม่น้ำคงคา
 นิ่งที่แท่นก่อบัง ก้อนศิลาในน้ำบ้าง เอาหม้อทองเหลืองตักน้ำขึ้นมา
 เสกบ้นแล้วบ้วนปากล้างหน้า เสกอะไรต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง แล้วโดด
 ลงในน้ำดำศีรษะลงในน้ำสามครั้ง แล้วควักดินที่ทำนั้นมาอุดหัวแทนสบู่
 เวลาจะถูก็บิริกรรมคาถาอะไรอีกแล้วอาบน้ำล้างตัวหมดจดนุ่งผ้าห่ม
 ผ้า เอาหม้อทองเหลืองตักน้ำทูนศีรษะเดินมาที่วัดพราหมณ์ ในวัดนั้น
 มีที่ไว้เทารูป สันฐานเหมือนปรางค์อย่างโบราณ มีมุขยื่นออกมา ที่มุข
 นั้นพราหมณ์หรือฤาษีกลาย ๆ ยืนอยู่ มีพวงมาลัยดอกดาวเรืองร้อย
 สวมดอกกกอยู่เป็นอันมาก ที่รอบบริเวณเทวสถานนั้น มีเป็น
 ระเบียบคล้ายพระระเบียงล้อมรอบ ในระเบียงนั้นมีโคสีเทา ๆ คล้าย
 กับที่เชระนี^(๑) เอามาเล่นเชอคัส ล่ามแหล่งไว้หลายตัว ในลานตั้งแต่
 เทวสถานถึงระเบียงรอบนั้นประมาณสัก ๑๐ วา โดยรอบเต็มไปด้วย
 ศิวลึงค์ตั้งอยู่บนฐานที่เรียกว่าโยนิ สูงตั้งแต่ ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว ขึ้นไปจน ๒
 ศอก เศษ ๒ ศอก หลายร้อยจนนับไม่ถ้วน ที่อย่างเล็ก ๆ เพียงนิ้ว
 หนึ่งสองนิ้วตั้งไว้บนฐานบัวของเทวสถานก็มีโดยรอบ หล่อด้วยทอง
 เหลืองก็มี ทำด้วยศิลาก็มี เมื่อคนที่เข้าไปพอลถึงประตูเทวสถาน ท่าน
 ฤาษีหรือพราหมณ์ผู้ใหญ่ที่อยู่บนมุขเทวสถานนั้นโยนพวงมาลัยดอก
 ดาวเรืองมาเฉพาะสวมคอทุกครั้ง เมื่อข้าพเจ้าไปนั้นไม่รู้ตัวว่าจะเล่น
 กันอย่างไร เป็นแต่บอกว่าถ้าจะเข้าไปดูต้องถอดรองเท้า ขุนนาง
 อังกฤษที่เป็นผู้พาไปนั้น ก็ต้องยอมถอดรองเท้าเข้าไปเหมือนกัน พอ
 โผล่ประตูเข้าไปรู้สึกว่าจะอะไรหิวลงมาที่หัว แลดูเห็นพวงมาลัยดอก
 ดาวเรืองสวมคออยู่แล้ว ยังไม่รู้ว่ามีมาจากแห่งใด ต่อคนที่ตามเข้าไป

(๑) เชระนี เป็นฝรั่งชาติอิตาลี เจ้าของละครม้า

ภายหลังได้รับพวงมาลัยนั้นอีกจึงได้เห็นว่ ท่านฤๅษีคนนั้นขว้างแม้น
อย่างเอเกถี่เร็วฉับ ๆ ไม่ได้ขาดมือเลย เห็นคนที่เข้าไปก่อน ๆ นั้น
เอาน้ำในหม้อทองเหลืองที่ทูนศีระะไปรดศิวิลิ่งค์ แล้วเอาหม้อใบ
นั้นเอนรองน้ำที่ไหลทางรางแล้วเดินทูนศีระะกลับออกมา ในพื้นลาน
เทวสถานนั้นเป็นน้ำนองเประะไปทั้งสิ้น บางคนจึงจะไปไหว้ว แต่ที่
เข้าไปรดน้ำแล้วกลับนั้นมีโดยมาก ถาถามได้ความว่าศิวิลิ่งค์มีมากแน่น
เต็มไปเช่นนี้ สุดแต่เกิดมาเป็นพราหมณ์พวกนั้นแล้วต้องสร้างศิวิลิ่งค์
รูปหนึ่ง ๆ ทุกคนสำหรับที่จะรดน้ำสระหัว วัดหรือเทวสถานเช่นนี้
ในเมืองเบนนารีสมีหลายแห่ง มักจะตั้งอยู่ริม ๆ น้ำ กว้างบ้างแคบบ้าง
สูงบ้าง ต่ำบ้าง แต่ท่วงทีคล้าย ๆ กันทั้งนั้น ครั้นเมื่อกลับออกมาจาก
ที่นั้นแล้ว เห็นตามทางกำลังหุงข้าวเกือบจะทุกแห่ง หุงด้วยหม้อทอง
เหลืองใบนั้นเอง คนหนึ่งก็หุงหม้อหนึ่ง กินคนเดียวไม่ปะปนกับผู้อื่น
เรื่องที่อาบในแม่น้ำนี้ ถึงตัวมหารายาเบนนารีสเอง และสนมกำนัล
ก็ต้องลงอาบเหมือนกัน ตัวท่านมหารายาได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังเอง
ที่จะอาบนํ้า นั้นใช้เรือขนาดศีระะเป็นรูปสัตว์ คล้ายกับที่รับข้าพเจ้า
ข้ามฟากไปที่รามนครซึ่งเป็นทวััง แต่ฟังดูตามเล่า นั้นเห็นจะเป็นการ
นุ่งกันได้บ้างดังโรเรไม่ทุกวัน หรือจะใช้หนัคล้ายอชชะมะยาได้บ้าง
อย่างไรไม่ทราบเลย พิธีศิวาราตรีนี้คงจะมาจากเรื่องนี้อง ถึงเรื่อง
หุงข้าวก็เป็นอาหารอร่อยของชาวอินเดีย ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยไปกินเลี้ยง
แล้วนั้นเอง ได้ถามดูรสชาติที่พระมหาราชครู ก็บอกว่ากลิ่นไม่ใคร่ลง
เพราะพราหมณ์พวกนี้เป็นไทยเสียแล้ว จึงต้องยอพิธีด้วยความ
ประพฤติแปลกกัน จึงได้กลายเป็นพิธีตามทีคนชั้นใหม่ ๆ เช่นเรา
เข้าใจว่า เป็นการต่างว่าหรือย่อ ๆ ดังนี้ ฯ

การพระราชกุศลมาฆบูชา

๐ การมาฆบูชานี้ แต่เดิมก็ไม่ได้เคยทำมา พึ่งเกิดขึ้นเมื่อ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตามแบบโบราณ บัณฑิตได้นิยมไว้ว่า วันมาฆบูรณมีพระจันทร์เสวยฤกษ์มาฆะเต็ม บริบูรณ์ เป็นวันที่พระอรหันต์พุทธสาวก ๑๒๕๐ ได้ประชุมกันพร้อม ด้วยองค์สี่ประการ เรียกว่า จาตุรงคสันนิบาต พระพุทธเจ้าได้ตรัส เทศนา โอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมพระสงฆ์ เป็นการประชุมใหญ่ และเป็นการอัศจรรย์ในพระพุทธศาสนา นักปราชญ์จึงได้ถือเอาเหตุ นั้นประกอบการสักการบูชาพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ ๑๒๕๐ พระ องค์นั้นให้เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสและสังเวช การพระราชกุศลนั้น เวลาเข้าพระสงฆ์วัดบวรนิเวศและวัดราชประดิษฐ์ ๓๐ รูป ฉันทในพระ อุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เวลาค่ำเสด็จออกทรงจุดเทียน เครื่องนมัสการ แล้วพระสงฆ์สวดทำวัตรเย็นเหมือนอย่างทั่วแล้ว จึง ได้สวดมนต์ต่อไป มีสวดคาถาโอวาทปาติโมกข์ด้วย สวดมนต์จบทรง จุดธูปเทียนรายตามราวรอบพระอุโบสถ ๑๒๕๐ เล่ม มีประโคมด้วย อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงได้มีเทศนาโอวาทปาติโมกข์กัณฑ์ ๑ เป็นเทศนา ทั้งภาษามคธและภาษาสยาม เครื่องกัณฑ์จีวรเนื้อดีผืนหนึ่งเงิน ๓ ตำลึง และขนมต่าง ๆ เทศน์จบพระสงฆ์ซึ่งสวดมนต์รับสัพพัตถ์ ๓๐ รูป การมาฆบูชานี้เป็นเดือนสามบ้าง เดือนสี่บ้าง ตามวิธีปักขคณนาฝ่าย ธรรมยุติกนิกาย แต่คงอยู่ในเดือนสามโดยมาก พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกทุกปีมิได้ขาด แต่ในแผ่นดิน ปัจจุบันนี้เสด็จออกบ้าง ไม่ได้ออกบ้าง เพราะมักจะเป็นเวลาประสพกับที่

เสด็จประพาสหัวเมืองบ่อย ๆ ถ้าถูกคราวเสด็จพระราชดำเนินไป
ประพาสบางปะอินหรือพระพุทธรบาท พระพุทธรฉาย พระปฐมเจดีย์
พระแท่นดงรัง ก็ทรงทำมาฆบูชาในสถานที่นั้น ๆ ขึ้นอีกส่วนหนึ่งต่างหาก
นอกจากในพระบรมมหาราชวัง ฯ

การพระราชกุศลเลี้ยงพระตรุษจีน

๑ การนี้เกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงพระปรารภของซึ่งพวกจีนนำมาถวายในตรุษจีน เป็นของสด สุกดิบเปิดไต่พร้อมกันหลาย ๆ คน มาก ๆ จนเหลือเฟือ ก็ควรที่จะให้เป็นไปในพระราชกุศล จึงได้โปรดให้มีเลี้ยงพระสงฆ์ที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยขึ้นทั้งสามวัน แต่ไม่มีสวดมนต์ พระสงฆ์ฉันวันละ ๓๐ รูป เปลี่ยนทุกวัน ตามคณะกลาง คณะเหนือ คณะใต้ โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ และท้าวนางข้างในจัดเรือขนมจีนมาจอดที่หน้าตำหนักแพ พวกภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่ ๆ ที่ทรงรู้จักเคยเฝ้า แหนก็จัดเรือขนมจีนมาถวายผลัดเปลี่ยนเวรกันไปทั้งสามวัน ตัวก็มาเฝ้าด้วย แล้วให้ทนายเลือกกรรมวังคอยรับขึ้นมาถวายพระสงฆ์ฉัน แล้วจึงได้เลี้ยงข้าราชการต่อไป พระสงฆ์ฉันแล้วถวายสบงผืนหนึ่ง หมากพลูรูปเทียนกับใบชาห่อหนึ่ง แต่วิธีอนุโมทนาของพระสงฆ์ในการตรุษจีนนี้ ไม่เหมือนกันทั้งสามวันแต่ไหนแต่ไรมา ลางวันก็มีสัพพะพุทธา ลางวันก็ไม่มี แต่เห็นว่าเป็นการพระราชกุศลตามธรรมเนียมเช่นนี้ โดยจะไม่มีสัพพะพุทธานี้ไม่เป็นการขาดเหลืออันใดทั้งมีและไม่มี และในการตรุษจีนนี้จ่ายเงินให้ซื้อปลาปล่อยวันละ ๑๐ ตำลึง บรรทุกเรือมาจอดอยู่ที่แพลอย เวลาทรงพระดำเนินโผนทุกแล้ว โปรดให้พระเจ้าลูกเธอ นำลงโปรดที่เรือปลา แล้วตักปลานั้นปล่อยไปหน้าที่นั่ง ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งว่า การที่ทำบุญตรุษจีนเลี้ยงขนมจีนนั้นไม่ใช่ของจีน เป็นแต่สักว่าซื้อเป็นเงิน ให้ทำเกาเหลาที่โรงเรือยกเข้ามาเลี้ยงพระสงฆ์แทนขนมจีนเป็นของหัวปากี่ชาวเครื่องทำ แล้วทรงสร้างศาลหลังคาเก๋งขึ้นที่หน้า

พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยศาลหนึ่ง ให้เชิญเทวรูปและเจ็ดมุกในหอแก้ว
ลงไปตั้ง มีเครื่องสังเวททั้งสามวัน อาลักษณ์อ่านประกาศเป็นคำ
กลอนลิลิตตามเนื้อความของคาคายานี และขอพรข้างปลายเป็นการ
เทวพลีให้เข้าเค้าอย่างเช่นของจีน ที่พระพุทธรูปก็มีเครื่องเช่นอย่าง
จีนตั้งเพิ่มเติมข้าวพระด้วย และให้มีโคผูกต่างบรรทุกของถวาย
ตรุษจีน คือแต่งอุลิต ขนมหุ้ง กระเทียมดอง สิงโตน้ำตาลทราย ส้ม
เป็นต้น วันละ ๓ โคน ถวายพระราชาคณะผู้ใหญ่ซึ่งนำฉัน โฉนั้
บรรทุกของแล้วยืนถวายตัวที่โรงเรือริมทางเสด็จ แต่โคบางตัวก็
บรรทุกได้ครึ่งหนึ่งบ้าง ค่อนหนึ่งบ้าง บางตัวก็บรรทุกไม่ได้เลย เป็น
แต่ผูกต่างมายืนโคม ๆ อยู่ ของก็กองอยู่หน้าโคเป็นพื้น การเลี้ยง
พระที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยนั้น เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัว พระสงฆ์ข้างตะวันตก ที่ประทับอยู่ข้างตะวันตก
ริมน้ำ เพื่อจะได้ทอดพระเนตรทางแม่น้ำได้สะดวก ครั้นแผ่นดินพระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งว่าธรรมเนียมซึ่งจะตั้งที่
ประทับต้องอยู่ข้างพระราชวัง สำหรับที่จะหนึ่งย้ายตามแบบเก่าที่
เตรียมหนีมากกว่าเตรียมสู้ ซึ่งเคยทรงเยาะเย้ยธรรมเนียมต่าง ๆ มี
ผูกพระคชาธารให้เป็นเงื่อนกระตกเป็นต้น แต่ธรรมเนียมเช่นนั้นลง
เป็นแบบแผนใช้มาช้านาน และธรรมดาเจ้าของบ้านเจ้าของเรือน ก็
คงจะต้องรับแขกอยู่หน้าประตูที่จะเข้าไปในเรือน หันหน้าออกข้างนอก
ผู้ซึ่งมาหาก็คงต้องมาจากภายนอก หันหน้าเข้าข้างใน จึงรับสั่งให้เปลี่ยน
พระสงฆ์ไปนั่งทางตะวันตก ทอดที่ประทับทางตะวันออก ใช้มาจน
ตลอดรัชกาล ครั้นถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ สมเด็จพระยาบรมมหารั
ษฏีวงศ์ท่านเห็นว่า ซึ่งที่ประทับมาอยู่ข้างในนั้น ไม่เป็นทางที่จะเห็น
น้ำเห็นทำให้เป็นที่สบาย จึงได้ขอกลับเปลี่ยนไปอย่างแผ่นดินพระบาท

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และขอให้มีการขึ้นเงินขึ้นอย่างเก่า ให้
กรรยาของท่านและเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ จัดขึ้นเงินมาถวายและมา
เฝ้าเหมือนอย่างแต่ก่อน ในการตรุษจีนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวข้างจะ
เป็นธุระเห็นสนุกสนานมาก ตัวท่านเองก็อุตส่าห์มาเฝ้าพร้อมกับขุน
นางทั้ง ๓ วันทุก ๆ ปีมิได้ขาดเลย เพราะเป็นการเวลาเข้าฤกษ์การมณ
ทำนด้วย เพราะฉะนั้น การเลี้ยงตรุษจีนจึงได้มีขุนนางผู้ใหญ่มา
พริกกพร้อมแน่นหนาว่าพระราชพิธีหรือการพระราชกุศลอื่น ๆ แต่
เรื่องเกาเหลาเลี้ยงพระนั้น เป็นของที่อันเหลือที่จะอัน, แล้วผู้ทำก็ล้ม
ตายหายจากกร่อย ๆ ลงก็เลยละลายหายไปเอง คงอยู่แต่เรื่องขึ้นเงิน
จนทุกวันนี้ ที่พระสงฆ์เหล่านั้นภายหลังมาก็กลายเป็นอย่างแผ่นดินพระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยครั้งนั้นท่านทรงตัดสินธรรม
เนียมทอดที่ลงไว้เป็นแบบอย่างเสียแล้ว ผู้จัดการทั้งปวงก็ต้องลง
หาแบบอย่างนั้นเป็นหลักฐาน

การตรุษจีนนี้มีในเดือนยี่บั้ง เดือนสามบ้าง ตามอย่าง
ประเพณีเงินเขาจะตัดสินวันใดเป็นปีใหม่ และการภายหลังนี้มีเพิ่ม
เต็มขึ้นในพระยาโชฎีกาฯ และพระยาสวัสดิามดิษฐ์เดียน^(๑)
จัดเครื่องโต๊ะอย่างเงินมาตั้งเลี้ยงเจ้านาย ปีแรกที่กองทัพรัตนสถาน
ครั้งต่อมาก็เป็นอันเลี้ยงที่ท้องพระโรง ในเวลาบ่ายวันเซ่งเหมงนั้น
ตลอดมาจนทุกวันนี้

คำตักเตือนในการตรุษจีน ในการเลี้ยงพระตรุษจีนนี้ นอก
จากพระตำหนักโศกที่เป็นโรคสำหรับตัวของมหาดเล็ก ก็ยังมีเทียน
ชนวนสำหรับพระราชทานพระเจ้าลูกเธอ ไปจุดเทียนสังเวद्यเทวดา

---

(๑) พระยาโชฎีกานี้ ชื่อเถียร พระยาสวัสดิามดิษฐ์ ชื่อฟัก ภายหลังได้
เป็นพระยาโชฎีก

มหาดเล็กต้องคอยเชิญเสด็จหรือตามเสด็จไปด้วย อนึ่งเมื่อพระราชทาน
น้ำพระเต้าฉนิโทษก ให้พระเจ้าลูกเธอไปปล่อยปลา มหาดเล็ก
ต้องเชิญเสด็จหรือตามเสด็จไปที่แพลอยระวางรักษาพระเจ้าลูกเธอ
ภูษามาลาต้องถวายพระกลดองค์น้อย นอกนั้นก็ไม่มีอันใดขาด
เหลือนัก ฯ

พระราชพิธีเดือนสี่

๑ ในกฎมนเฑียรบาล บัญชีย่อพระราชพิธีว่า เดือนสี่การ
สัมพัจฉรฉินท์ แต่ครั้งเมื่อคันดูความพิสดารที่นับเป็นรายเดือนไป
ละลายเสียไม่ได้ความชัดเจน จะเป็นด้วยเดือนสิบสอง เดือนอ้าย มี
พิธีหลายอย่าง คือจองเปรียงลดชุดลอยโคม ไส้เรือ งานแจกดอกไม้
วงมงคล ผู้ที่เก็บฉบับมาเรียบเรียงเดิมนี้น่าจะเรียงเป็นเดือน ๆ ให้
ตลอดทั้งสิบสองเดือน ครั้นมีพิธีแทรก ๆ เข้ามาก เผลอไปว่าเป็นแต่
เรียงพิธีทั้งปวง ว่าตริยัมพวาย แล้วจึงถึงเจริญพระโคแล้วบอก
จำหน่ายเผาข้าวไม่มี ต่อไปพิธีเบาะพอก ว่าพิสดารยืดยาวแต่มีตรวม
อย่างย่งจนไม่รู้ว่าจะทำอะไร ลงปลายจึงได้เลยปายไปอินทราภิเษกขุนไป
คงได้ความลอดออกมาชนิดหนึ่งแต่ว่า การพระราชพิธีเผด็จศึกตั้งใน
ปรัศว์ซ้ายพระที่นั่งกลางพระโรง และว่าเพื่อไปด้วยตำแหน่งเฝ้าแห
จนไม่ได้ความว่ากระไร พุดเหมือนรู้กันอยู่แล้ว เป็นแต่บอกว่าจะทำที่
นั้นหนาที่นี้หนา แต่การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ ย่อมเป็นการติด
ต่อกันกับเดือนห้าทั้งแต่ก่อนมาและในปัจจุบันนี้ จะแยกเดือนกันให้
ขาดก็ยาก จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องกล่าวถึงพิธีสัมพัจฉรฉินท์หรือ
ตรุษนี้เลยไปจนกระทั่งถึงเดือนห้า ก่อนหน้าสงกรานต์บ้าง

เมื่อว่าเช่นนี้ตามทางโบราณ มีพระราชพิธีอันหนึ่งซึ่งติดต่
กันกับสัมพัจฉรฉินท์เรียกว่า ลดแฉตร คำลดแฉตรนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า
เป็นรดเจตร คำลดนั้น เปลี่ยนตัว ร เป็นตัว ล ไป คำแฉตรนั้นเกินไม่
หน้าไปอันหนึ่ง ถ้าเปลี่ยนตัว ล เป็นตัว ร อ่านว่ารด ลดไม่หน้าแฉตร
เสียอันหนึ่งอ่านว่า เจตร คงได้ความว่า รดน้ำเดือนห้า ตัวพิธี รดเจตรนี้
คงจะเป็นพิธีเดิม ที่สืบมาแต่ขาลาวพุงดำ เพราะในทุกวันนี้ หัวเมืองลาว

พุงดำ เช่นเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร เมืองลำพูน เป็นต้น เจ้าเมืองยังต้องลงอาบน้ำในแม่น้ำเป็นพิธีเดือนห้า แต่เขาไว้ในหมู่สงกรานต์ มีอยู่จนทุกวันนี้ จะขอยกเรื่องราวในพิธีเมืองลาวไว้ไม่กล่าวในที่นี้ เพราะผู้ที่ไปเห็นมามีมากด้วยกัน จะเรียบเรียงได้ดีกว่าข้าพเจ้า ที่กล่าวเดี๋ยวนี้อาจจะขออ้างเพียงว่าพิธีนี้เป็นอย่างของลาวพุงดำ ก็บรมราชวงศ์เชียงรายได้ตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ลงมาเป็นเชื้อสายของเงี้ยวหรือลาว จึงได้มีธรรมเนียมนี้ติดต่อลงมาจนถึงกรุงเก่า แต่จะได้ทำลงมาเพียงแผ่นดินใดก็ไม่ปรากฏมีเหตุพอที่จะเชื่อได้ว่าในรัชกาลหลัง ๆ ลงมาที่กรุงเก่าก็ไม่ได้ทำ จดหมายขุนหลวงหาวัดก็ไม่ได้พูดถึงเลย

พิธีรดเจตร ที่มามีในกฎมนเทียรบาลนั้น ดูเหมือนหนึ่งจะปลูกโรงหรือจุดแพอยู่กลางแม่น้ำ แพนนั้นถ้าจะทำก็คล้าย ๆ กับที่ลงสร ข้างลาวเขาใช้เป็นขุ่มใบไม้ปักกลางน้ำเพราะน้ำตื้น แต่ของเราน้ำลึกดีร้ายจะใช้เป็นแพ ในแพที่สรนั้นกันเป็นข้างหน้าข้างในดูในว่านั้นปันเป็นสามส่วน ส่วนหนึ่งเป็น ข้างหน้าสำหรับพระสงฆ์และเจ้านายขุนนาง ส่วนกลางเป็นที่สร ส่วนข้างในเป็นที่สำหรับพระอัคมหรสีหรือในจดหมายนั้นเขาเรียกว่า สมเด็จพระภริยาเจ้าทั้งสอง และลูกเธอหลานเธอ แม่เจ้าพระสนมออกเจ้าทั้งปวง ในที่สรนั้นมีเรียกว่าไม้พุ่มปักไว้ ไม้พุ่มนั้นหุ้มผ้าแดง ที่จะเช่นหลักไผ่ในเพลงสร เป็นยศชั้นสูงชั้นต่ำด้วย เวลาที่ลงทรงนั้นมีกำหนดถึงสามเวลา เวลาเช้าทรงสายทั้งสำหรับ เวลากลางวัน ทรงไพร่ทั้งสำหรับ เวลาเย็นไม่ปรากฏว่าทรงอันใด เวลาสรลงน้ำเช้าและกลางวันเสร็จแล้วมีเสียงลูกขุน เวลาบ่ายมีการมหรสพ โหมงครุ้ม คุลาตีไม้ เล่นแพน ปายเชือกหนัง พุ่งหอก ยิงธนู ที่ออกสนามนั้นเป็นพลับพลาหรือมณฑปมีกำหนดยศเป็นชั้น ๆ ว่าพระราชกุมารบนปราสาทสามชั้น พระราชนัดดาคุณาหาตอนเดียว นาหมื่น

เอกมณฑปห้าชั้น นาทมินโถมณฑปสามชั้น นาท้าพันคฤห์สามตอน
 นาสามพันสองพันหกคฤห์สองตอน นาท้าพันสองคฤห์ตอนเดียวมี
 บัณฑนาพันคฤห์ตอนเดียว นาท้าร้อยหกร้อยเพดานประรำมีริม นาท้า
 ร้อยสี่ร้อยประรำเปล่า เป็นที่เฝ้าอย่างออกสนาม เทือกเบญจาหน้า
 พระที่นั่งสุทโธสวรรย์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 ทำขึ้น เพื่อประสงค์จะเปลี่ยนการออกสนามอย่างโบราณ ครั้นเวลา
 บ่ายสงครีกครั้งหนึ่ง บรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ต้องมีผ้านุ่งห่มสามสำหรับ
 สำหรับเปลี่ยนลงอาบน้ำ แต่เวลาเย็นนั้นมีจดหมายไว้ว่าเสด็จลงสง
 แล้วทรงสำอาบเสร็จ เสด็จลงเรือเข้ามาท้าวพระยาลูกขุนนุ่งผ้าลงน้ำ
 มาทีเดียว ในที่นี้จะว่าผลัดผ้าแล้วโดดน้ำว่ายตมตมตามเสด็จมาทีเดียว
 หรือ หรือจะว่านุ่งผ้าที่ลงน้ำนั้นมาทั้งเปียก ๆ ก็ไม่ได้ความขัด วิสัยคน
 โบราณหรือคนเก่า ๆ ทุกวันนี้ก็มี ถ้าจะจดหมายเป็นตำรับตำราอันใด
 มักจะจดย่อ ๆ ให้ผู้ที่ไปอ่านนั้นไม่มีใครจะเข้าใจ ต้องได้ถามด้วยปาก
 อีกทีหนึ่ง เมื่ออ่านไม่เข้าใจต้องถามดังนั้นแล้ว ก็มักจะยืมแย้มรื่นเริง
 ไปว่าถ้อยคำที่ตัวกล่าวเป็นลิกซึ่ง จนวนิดหนึ่งก็กินความมาก แต่ผู้ที่
 อ่านหากเป็นเด็กเล็กและไม่มีปัญญา ใจเร็วไม่ไตรตรองเทียบเคียงจึง
 ไม่เข้าใจ เมื่อเวลาแปลให้ก็ย่อมจะกล่าวว่าง่าย ๆ นิดเดียว บางทีก็
 บอกเป็นไ้เป็นพรางให้คิดตีเอาเอง ถ้าผู้ที่ถามนั้นยังไม่เข้าใจก็เอา
 เป็นเชอะชะเสียคน ถ้าผู้ที่ถามนั้นตีไ้ออก เข้าใจก็ไม่เป็นความฉลาด
 ของผู้ที่คิดตีไ้บอก เป็นความกรุณาของท่านผู้ที่บอกเล่า ต่อตีไ้ให้
 ถึงได้แล้วหัวเราะล่ำลាប់ว่าง่ายนิดเดียวต่อไปใหม่ กินทั้งขาขึ้นขาล่อง
 วิธีสั่งสอนของคนโบราณเช่นนี้ท่านผู้อ่านคงจะได้เคยพบปะบ้างฉันใด
 จดหมายตำรับตำราอันใดก็มักจะทำย่อ ๆ ล่อให้คนปากคนทุ่มเช่นนั้น
 โดยมาก เพราะฉะนั้นจะเอาข้อความอันใดในเรื่องรถเจตรนี้ก็ไม่มี

หลักฐานต่อไปอีก ได้เนื้อความเพียงเท่านี้

มีแนวชอบกลอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏในร่างรับสั่งการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ แต่ก็เป็นธรรมเนียมที่รวมเลิกไปเสียแล้ว แต่จะเข้าเค้าเรื่องรดเจตรนี้ได้บ้างดอกกระมัง ด้วยการพระราชพิธีรดเจตรนี้ได้ความตามกฎหมายนั้นชัดเจนว่า เป็นการที่ทำก่อนออกสนามใหญ่ คือสระสนาน หรือคเชนทร์ศวนาน ซึ่งสงกรานต์จะมีมาก่อนคเชนทร์ศวนานนั้นมีไม่ได้อยู่แล้ว จึงไม่ควรจะคิดเห็นว่าการรดเจตรนี้จะเป็นรดน้ำพระสงฆ์ในเวลาสงกรานต์ ถ้าจะเป็นในเดือนห้าก็คงเพียงวันขึ้นค่ำหนึ่งเท่านั้นเป็นแน่ เพราะฉะนั้นถ้าจะเทียบกับการที่ได้ทำอยู่ในกรุงเทพฯ คราวหนึ่ง ซึ่งยังปรากฏอยู่ในร่างหมายจะเข้าเค้าได้ดอกกระมัง คือในการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ มีกำหนดให้ปลูกโรงที่พระสงฆ์สงฆ์ มีตุ่มซึ่งเรียกว่านางเล้งไปตั้งหลายใบ มีขันเชิงคู่หนึ่ง มีกลักน้ำบัวตะกั่วและผ้าชุบสงพร้อม แล้วให้ภูษามาลารับน้ำอบแบ่งสดไปสำหรับถวายพระสงฆ์ แลดูอยู่ข้างธุระมากเกินกว่าที่จะเห็นว่าเป็นแต่สำหรับพระราชพิธี เพราะพระสงฆ์ต้องมาสวดอยู่วันยังค่ำคืนยังรุ่ง จะได้พักผ่อนอาบน้ำได้ คือเกณฑ์ให้มีพวงดอกไม้สดไปแขวนที่โรงพระสงฆ์นั้นถึงวันละยี่สิบพวง ดูโรงก็จะไม่เล็กนัก จึงได้แขวนดอกไม้มากถึงเพียงนั้น เกินกว่าที่จะจัดไว้สำหรับพระสงฆ์เพียง ๕ รูป แต่ผู้ซึ่งรวม ๆ เสียในชั้นหลัง ๆ ต่อมาเห็นจะเป็นเข้าใจว่าสำหรับพระสงฆ์ ๕ รูป ด้วยพระแล้วดูท่านไมใคร่อยากอาบน้ำกันโดยมาก จะไม่มีผู้ใดไปอาบ จัดไว้เก้อ ๆ จึงได้เลยเลิกไป ที่จริงของเดิมเห็นจะจัดสำหรับพระสงฆ์ที่มาฉันในการพระราชพิธีสงฆ์ทั้งหมด ถ้าการที่พระสงฆ์นั้นจะเป็นเรื่องรดเจตรแน่แล้ว ก็คงจะเป็นการย่อลงมากกว่าแต่เดิมหลายย่อมาแล้ว เพราะการที่รดเจตรก็น้อย่างเดิมนั้น

อยู่ข้างจะกาฬเหลือเกิน และต้องทำธุระมากวันยังค่ำไม่ได้หยุดได้หย่อน จึงได้ตกลงรวม ๆ ลงมาจนเลยละลายไป เดือนนี้ถามใครก็ไม่มีการรู้ถึงเรื่องโรงสงฆ์พระนี้เลย ได้ความในเรื่องซึ่งจะเกี่ยวข้องในเรื่องรตแฉตรหรือรตแฉตรอยู่เพียงเท่านี้

แต่ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัด มีความแจ่มออกไปกว่านี้ เป็นธรรมเนียมชั้นหลัง มีว่าถึงตั้งอาฏานาฏิยสูตร สวมมงคลสมโภชพระ สมโภชเครื่อง แต่ว่าเรื่อยไปจนถึงทอดเชือกและสะพาน ซึ่งเป็นการในเดือนห้าก่อนสงกรานต์ ที่นับว่าเป็นปลายตรุษด้วย ในการชั้นหลังนี้คงจะไม่ผิดกับที่ได้ทำอยู่ในกรุงเทพฯ ทุกวันนี้นัก

วิธีทำบุญปี อย่างเช่นทำอยู่ในพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ เป็นวิธีการบูชาของชาวลังกาเขาทำบุญปีใหม่ พร้อมกันจัดเครื่องสักการบูชาพระรัตนตรัย เป็นการนักขัตฤกษ์ใหญ่ นิมนต์พระสงฆ์มาสวดสามวัน วันที่สามจึงได้ประกาศเทวดาแผ่ส่วนบุญให้แก่เทพยดาและยักษ์ นาคกุมภภัณฑ์ บรรดาอมนุษย์ทั้งปวง ตลอดถึงสัตว์ดิรัจฉาน ขอพรให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข คำให้ส่วนบุญทั้งปวงเป็นภาษาลังกา ยังใช้ต่อมาจนถึงการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ทุกวันนี้ การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในพระพุทธศาสนา แต่มิใช่ทำตามพุทธโอวาท เป็นของคนที่ดีพุทธศาสนาแต่ก่อนประกอบการทำขึ้นนี้มีแต่แถบข้างล่างที่ริม ๆ ทะเลสืบดูในหัวเมืองลาวทั้งฝ่ายตะวันออก ตะวันตก ก็ไม่ได้ความว่าเมืองใดได้ทำการพิธีสำหรับเมืองคล้ายคลึงกันกับพิธีตรุษนี้ มีที่ปรากฏว่าได้ทำอยู่แต่เมืองนครศรีธรรมราช กับเมืองเขมรอีกสองแห่ง เมืองเขมรแต่ก่อนก็เป็นเมืองมีท่าลงทะเล และเมืองนครศรีธรรมราชก็เป็นเมืองท่าค้าขายดังได้กล่าวมาแล้วในเดือนยี่

จึงเห็นว่าพิธีนี้มีเฉพาะแต่ที่เมืองลังกา ไม่ได้มีมาแต่ประเทศอินเดีย เป็นพิธีเกิดขึ้นใหม่เมื่อพระพุทธศาสนาอยู่ในลังกาทวีป^(๑)

บรรดาการพระราชพิธีทั้งปวง ซึ่งเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา แล้ว พิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้อยู่ข้างกาหลและวุ่นวายมากกว่าทุกพิธี ด้วยเป็นความคิดของคนในชั้นหลังที่มีความรู้แล้ว ความเชื่อถือพระพุทโธวาทเสื่อมลง หวาดหวั่นต่อภัยอันตรายกล้ำขึ้น จึงได้คิดอ่านแก้ไข หันเหินลงหาการที่ถืออยู่เป็นปกติบ้านเมือง ฝ่ายข้างประเทศอื่น ๆ คือแถบเรานี้ ที่เป็นเมืองนับถือพระพุทธศาสนา และนิยมยินดีในความรู้อันของชาวลังกา ประกอบด้วยความหวาดหวั่นต่อภัยทั้งปวง เมืองใดไปมาถึงกัน ทราบฉบับธรรมเนียมก็เลียนลอกถ่ายแบบมาทำบ้าง เพราะพิธีนี้มาทางทะเลข้างฝ่ายทิศตะวันตกข้างใต้ จึงไม่แผ่ขึ้นไปถึงหัวเมืองลาวข้างฝ่ายเหนือเหมือนลัทธิพิธีอื่น ๆ และการที่รับพิธีมาทำนั้นคงจะเป็นเมืองนครศรีธรรมราชได้รับก่อน ด้วยเมืองนครศรีธรรมราชนี้ปรากฏเป็นแน่ชัดว่า เป็นเมืองประเทศราชใหญ่มาช้านาน มีหลักฐานที่ควรจะอ้างอิงหลายแห่ง มีจารึกที่ฐานพระในวัดพระมหาธาตุเป็นต้น คงจะเป็นใหญ่มาก่อนตั้งกรุงอยุธยาโบราณ เมื่อตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นแล้ว เมืองนครศรีธรรมราชก็ต้องอ่อนน้อมขึ้นกรุงศรีอยุธยา แต่เห็นยังจะเป็นเจ้าประเทศราชต่อมาช้านาน ด้วยระยะทางตั้งแต่กรุงออกไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช ด้วยเรือใบเรือพายก็เป็น

---

(๑) เมื่อทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้แล้วช้านาน เสด็จประพาสชาวทวีปครั้งหลัง เมื่อประทับอยู่ที่เมืองโซโลราชธานีของสุรเชต สบเวลาเจ้านครสุรเชตทำพิธีปีใหม่ พิธีนั้นมียิงปืนขับไล่แม่มดแทนปีศาจ ทำนองเดียวกับแบบพิธีตรุษอย่างโบราณ ทรงพระราชดำริว่าพิธียิงปืนอาถรรพ์ที่จริงเดิมเห็นจะเป็นพิธีในอินเดีย ลังกาเป็นแต่เอาพระพุทธศาสนาเข้ามาปนในพิธี

ทางไกล ถ้าคิดตามกำหนดหนังสือวงศ์ ๆ ทั้งหลาย ที่เป็นหนังสือสำหรับอ่านกันอยู่ในไทย ๆ ก็พอสมควรแก่ระยะที่จะเป็นเมืองพ่อตาหรือลูกเขย ซึ่งเป็นอย่างไกลที่สุดก็อยู่ในห่างกันสิบห้าวัน พอຍักษมารจะขโมยได้กลางทางสบายดีอยู่แล้ว นับว่าเป็นเมืองไกลเกือบสุดหล้าฟ้าเขียว จึงต้องเป็นเมืองมีอำนาจมาก ที่สำหรับจะปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้และเมืองมลายูทั้งปวง แต่คงต้องถวายเป็นเงินทองกรุงเทพฯ ซึ่งยังมีเชื้อสายติดต่อมาจนทุกวันนี้ แต่ต้นไม้เงินทองทุกวันนี้เป็นอย่างเดียว ๆ คือต้นไม้ทอง ๖ ต้น หนักต้นละบาท ต้นไม้เงิน ๖ ต้น หนักต้นละบาท ซึ่งเป็นต้นไม้เล็กไปอย่างนี้เห็นว่าจะเป็นขึ้นเมื่อเลิกไม่ให้ประเทศราช แต่ก่อนมาเมืองสงขลา เมืองพัทลุง เมืองพังงา เป็นเมืองใหญ่ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชทั้งสามเมือง เพื่อจะให้กำลังเมืองนครศรีธรรมราชน้อยลง จึงได้ตัดเมืองทั้งสามนี้มาขึ้นกรุงเทพฯ เสีย ต้นไม้เงินทองเมืองนครศรีธรรมราชแต่ก่อนคงเป็นต้นไม้หนักต้นละ ๒๔ บาท เมื่อยกสามเมืองมาขึ้นกรุงเทพฯ เสียแล้ว จึงได้แบ่งออกเป็นสี่ส่วน ให้เมืองนครศรีธรรมราชคงทำส่วน ๑ เมืองสงขลาส่วน ๑ เมืองพัทลุงส่วน ๑ เมืองพังงาส่วน ๑ คงเท่าจำนวนเดิม แต่ครั้นภายหลังเมืองพังงาถูกแยกเมืองถลาง เมืองภูเก็ต เมืองตะกั่วป่าออกไป เมืองพังงาร่วงโรยลงเป็นเมืองน้อย จึงได้ยกต้นไม้เงินทองไปให้เมืองตะกั่วป่าทำ หัวเมืองทั้งสี่ยังส่งต้นไม้เงินทองอยู่จนทุกวันนี้ แต่ต้นไม้เงินทองสี่หัวเมืองนี้เป็นต้นไม้ปีละครั้ง ถ้าคิดว่าเมืองนครศรีธรรมราชส่งเมืองเดียวสามปีครั้งหนึ่งเหมือนเมืองประเทศราชทุกวันนี้ ก็จะเป็นต้นไม้เงินทองหนักต้นหนึ่งถึง ๗๒ บาท เป็นต้นไม้อย่างขนาดใหญ่ทีเดียว เพราะเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองประเทศราชใหญ่อยู่แต่เดิมาดั่งนี้ คงจะมีพระราชพิธีใหญ่ ๆ

คล้ายกับที่กรุง จึงได้รับพิธีสัมพัจฉรฉินท์นั้นมาทำ แต่ที่กรุงจะไปปรับต่อ
 มาอีกเมื่อครั้งใดคราวใดไม่ได้ความปรากฏ เชื้อสายของการพิธีใน
 เมืองนครศรีธรรมราชก็ยังมีติดต่อมาจนถึงในปัจจุบันนี้ เมื่อข้าพเจ้า
 ไปเมืองนครศรีธรรมราชคราวนี้ก็ไดลองให้พระสงฆ์ที่วัดหน้าพระลาน
 สวดภาณวารและภาณยักษ์ ฟังดูทำนองภาณวารมีเสียงเมื่อดพราย
 ทำนองครุกระมากขึ้นกว่าทำนองภาณวารในกรุงเทพฯ นั้นมาก นโมขึ้น
 คล้าย ๆ ภาณยักษ์ แต่ภาณยักษ์เองนั้นสู้ที่กรุงเทพฯ ไม่ได้ ที่
 กรุงเทพฯ เอาจมาตกแต่งเพิ่มเติมเล่นสนุกสนานมากกว่า แต่คงยังได้
 คำคล้าย ๆ กันทั้งสองอย่าง

การที่มุ่งหมายในเรื่องทำพระราชพิธีตรุษสุดปีมีสวดอาฎานา
 ฎียสูตรซ้ำ ๆ ไปตลอดคืนยังรุ่งนี้ ด้วยประสงค์จะให้เป็นการระงับภัย
 อันตรายแก่มนุษย์ทั้งปวงทั่วพระราชอาณาเขต ตามพระบรมพุทธานุญาต
 แต่ตามที่เข้าใจกันโดยมากว่า ซึ่งพระสงฆ์สวดภาณยักษ์หรือภาณพระ
 นั้น เป็นการขู่वादให้ผีตกใจกลัว แล้วยิงปืนกระหน่ำสำหรับให้วัง
 จนถึงคนแก่คนเฒ่าต้องหามันกับปูนตั้งไว้ตามข้างที่หลับที่นอนใน
 เหย้าในเรือน สำหรับผีญาติพี่น้องและผีเห้าย่าผีเรือน จะตกใจปืน
 เที้ยววิ่งปากแตกสี่ข้างหัก จะได้เอาขม้นกับปูนทา แล้วทำต้นไม้ผูก
 ของกินเล็ก ๆ น้อย ๆ มีกระบอกเล็ก ๆ กรอกน้ำแขวนกิ่งไม้ผูกไว้ที่
 บันไดเรือน เรียกว่าข้าวผอกกระบอกน้ำ สำหรับเจ้าพวกผีที่วิ่งตาม
 ถนน จะต้องวิ่งไปวิ่งมาเหน็ดเหนื่อยหิวโหยโรยแรง จะได้หยิบกินไป
 พลังห้ามไม่ให้ถ้ายปีสสาวะลงทางล่อง ด้วยเข้าใจว่าผีนั้นวิ่งซุกซุน
 อยู่ตามใต้ถุนร่นช่องจะไปเปี่ยกไปเปื้อน บางทีที่เป็นโคมโบโต ๆ
 จึงร้องไห้ร้องท่มสงสารคนนั้นคนนี่ที่ตัวรักใคร่ก็มี การซึ่งว่าขับผีเช่นนี้
 ในตัวอาฎานาฎียสูตรเองก็ไม่ได้ว่า พระสงฆ์ก็ไม่ได้ขู่वादขับไล่ผี

ตามความที่คาดคะเนไปมีความจริงอยู่อย่างหนึ่ง แต่ในคำประกาศ เทวดาเวลาคำขบผีซึ่งมิได้นับถือพระพุทธศาสนาเป็นมิฉฉาธิฐิ มิอาจที่จะรักษาพระเจ้าแผ่นดิน และพระบรมวงศานุวงศ์ราชภรได้ ให้ออกไปเสียนอกขอบเขจักรวาล ชะรอยจะได้ยินคำประกาศอันนี้ส่อให้เข้าใจภณยักษ์ภณพระว่าเป็นขุ่ตวาดไล่ผี ดูเข้าใจกันซึ่มซาบเกือบจะแปลได้ทุกคำตลอดทั้งภณยักษ์ภณพระ มงคลนั้นก็ถือลัทธิกันไปต่าง ๆ ไม่ถูกทั้งขึ้นทั้งล่อง คือพวกที่เข้าใจกันซึ่มซาบว่าวันนี้เป็นวันไล่ผี ถ้าไม่สวมมงคลพิสมรและถือกระบองเพชรหรือเออวางไวไกล้ ๆ ตัวผีจะวิ่งมาโดนหลักหมากหลุกหรือจะมาแลบลิ่นเหลือกตาหลอก หรือจะทำให้ป่วยไข้นตรายต่าง ๆ ข้างพวกที่ไม่เชื่อถือในเรื่องผีวิ่งผีเต้นนี้เล่าก็มักจะอดไม่ได้ อยากจะสำแดงอวดก็อวดเก่งอวดฉลาดว่าตัวเป็นคนไม่กลัวผี ไม่เชื่อว่าผีวิ่ง ไม่ยอมสวมมงคลพิสมร ไม่ยอมถือกระบองเพชร หัวเราะเยาะเย้ยผู้ซึ่งสวมซึ่งถือไปต่าง ๆ ความคิดทั้งสองอย่างนี้เป็นผิดทั้งสิ้น

การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เป็นการพิธีประจำปีสำหรับพระนคร ทำเพื่อจะให้เป็นสวัสดิมงคลแก่พระนคร และพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในตลอดจนราชภร การที่ให้สวมมงคลพิสมรและแจกจ่ายกระบองเพชรให้ถือ ก็เพื่อจะให้เป็นที่ยหมายว่า ผู้นั้นได้เข้าอยู่ในพระราชพิธี หรือให้แลเห็นว่า สิ่งเป็นมงคลอันจะเกิดขึ้นด้วยคุณปริตรที่พระสงฆ์สวดนั้น ตั้งอยู่ในตัวผู้นั้นแล้ว เมื่อจะเปรียบดูอย่างง่าย ๆ ว่าการบรมราชาภิเศกเฉลิมพระราชมนเทียร เวลาสวดมนต์พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระหามงคล การโกนจุกลงทำแต่งงานบ่าวสาวเจ้าตัวผู้ซึ่งจะรับสวัสดิมงคลอันพระสงฆ์จะมาเจริญปริตรให้เฉพาะผู้นั้นก็สวมมงคล ผู้ที่สวมมงคล

ซึ่งออกชื่อมาเหล่านี้น้อยมมีสายสิญจน์โยง ตั้งแต่แท่นหรือมาเตียงที่ตั้งพระหรือใช้สายเดียวกับที่พระสงฆ์ถือผูกโยงติดไว้กับท้ายมณฑล การซึ่งใช้สายสิญจน์ก็ดี ใช้มณฑลก็ดี เป็นเครื่องให้สะใจของผู้ปรารภนา คือผู้ปรารภนาสวัสดิมณฑลจากที่พระสงฆ์เจริญปริมาตร เมื่อนิมนต์พระสงฆ์มาเจริญปริตรเปล่า ๆ ก็เป็นสวัสดิมณฑลอยู่แล้ว แต่ดูไม่เห็นจริงสะอึกสะใจ จึงได้ทำมณฑลสวมที่ศีรษะโยงสายสิญจน์มาให้ถึงเป็นสายโทรศัพท์ ให้สวัสดิมณฑลนั้นแล่นมาทางนั้นเป็นเครื่องปล้ำใจอุ่นใจเจริญความยินดีมาก ในการบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียรก็ดี การโกนจุกลงทำแต่งงานบ่าวสาวก็ดี ก็ไม่ได้สวดภาณยักษ์ภาณพระ ไม่ได้อ่านคำประกาศเครื่องขับผีขับสาธและไม่ได้ยิงปืนเวลาค่ำ ซึ่งจะเป็เครื่องให้ผีตื่นตระหนกตกใจ เหตุใดจึงต้องใช้มณฑล ก็เหตุด้วยประสงค์จะให้เป็ทางมาของความสวัสดิมณฑล และเป็นเครื่องปล้ำใจว่าตัวได้รับสวัสดิมณฑลอันเกิดจากปริตรคุณ เพราะฉะนั้นจึงต้องกล่าวว่าผู้ซึ่งเข้าใจว่ามณฑลพิสมรกระบองเพชรเป็นเครื่องกันผีที่วิ้งวุ่นวายเฉพาะในวันนั้นวันเดียนั้น เป็นการเข้าใจผิดกลัวมากเกินไป ข้างฝ่ายที่อวดกลัวอวดเก่ง อวดปัญญาไม่ยอมสวมมณฑลพิสมรถือกระบองเพชรนั้น หมายถึงพังก์กลัวผีพังก์เชื่อผี หรือที่แท้ไม่พังก์กลัวผีเชื่อผีจริง ยังอวดเก่งอวดฉลาดในการที่คนทั้งปวงกลัวตัวทำไม่ได้ ถึงจะพังก์กลัวก็ยังไม่พังก์เชื่อ โดยว่าจะไม่เชื่อได้จริง ๆ ก็ยังไม่เป็คนมีปัญญาตามที่อยากจะทำอวดทั้งสามประการ คือ อวดกลัวอวดเก่งรู้ไม่เชื่อ อวดปัญญา ถ้ามีปัญญาจริงย่อมจะคิดเห็นได้ว่าการที่พรรณนามาแล้ว คือการเฉลิมพระราชมนเทียร การโกนจุกลงทำแต่งงานบ่าวสาวนั้น เขากลัวผีหรือไม่ เขาจึงได้สวมมณฑล ถ้ามีปัญญาจริงแล้วจะต้องพิจารณาเห็นว่าการซึ่งสวมมณฑลนั้น เพื่อจะให้ปรากฏว่าตัวเป็นผู้

ได้รับสวัสดิ์ ในการพระราชพิธีใหญ่สำหรับพระนคร ซึ่งพระเจ้าแผ่นดิน
 สู้ออกพระราชทรัพย์ให้ทำมณฑลพิสมรกระบองเพชร สำหรับพระราช
 ทานพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งปวงทั่วไป ไม่ได้ทรงทำ
 โดยทรงตื่นเต้นเหมือนอย่างผู้ที่กลัวฝังเงินดังได้กล่าวมาแล้ว ถ้าจะ
 เลี่ยงว่าแต่ก่อนท่านจะกลัวกันบ้างดอกกระมัง จะเป็นพูดแก้แทนกัน
 ไปก็จะอ้างพยานให้เห็นได้ว่า สวดมนต์วันพระในท้องพระโรงหรือ
 พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ซึ่งเป็นเวรประจำพระราชวังมาแต่โบราณนั้นก็
 สวดมนต์ตามลำดับอย่างเก่า มีภณักษ์ภณพระเหมือนกัน ถ้าเช่น
 นั้นวันพระใดจะถึงภณักษ์ภณพระ จะมีต้องแจกมณฑลให้สวมกัน
 หหมด หรือควรจะต้องคิดเห็นว่า เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงพระมหา
 กรุณาแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง จะให้ได้รับความ
 สวัสดิ์มงคลทั่วกัน จึงแจกมณฑลให้สวมตามบรรดาศักดิ์ แต่วิธีที่ถือว่า
 มณฑลที่สวมเป็นเครื่องรองรับความสวัสดิ์มงคลนั้น เป็นลัทธิโบราณ
 เคยถือมาอย่างเดียวกันกับทำน้ามนต์ ต้องเอาเทียนคว่ำลงให้มีสีผึ้ง
 หยดลงในน้ำเป็นดอกพิกุลด้วยเสกเปล่า ๆ ดูเป็นน้ำเฉย ๆ ไป ไม่มี
 ไม่เห็นเป็นก้อนเป็นดุ้นสะอึกสะใจ เป็นธรรมเนียมที่ถือกันมา มิใช่
 ของพระเจ้าแผ่นดินชั้นหลัง ๆ คิดขึ้นใช้เป็นประเพณีบ้านเมืองทั่วไป
 ตลอด ถึงผู้ที่อะอะอวดเก่งไม่ยอมสวมมณฑลนั้น ถ้าจะมีการทำ
 บุญอันใดที่บ้านก็คงจะยิงโยงสายสิญจน์ให้พระสวดอยู่ทุกแห่งไม่ใช่
 หรือ การซึ่งพระเจ้าแผ่นดินยังพระราชทานมณฑลอยู่นั้น ก็เหมือนกัน
 กับผู้ที่อวดเก่งยังใช้สายสิญจน์อยู่นั้นนั่นแหละ เพราะฉะนั้นถ้าผู้ใด
 เข้ามาในวันพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ก็ไม่ควรเลยที่จะทำรังเกียจ
 อวดดีหรืออับอายขายหน้า เอาจมณฑลไปขี้ขำหัวเราะเยาะเย้ยเป็น
 การอวดดีต่าง ๆ ซึ่งน่าจะเห็นว่าเป็นการหมิ่นประมาทพระเจ้าแผ่นดิน

ดินและคนทั้งปวงว่า เชอะชะรุ่มง่ามไปหมด ฉลาดแต่ตัวคนเดียว การ
 ที่เพื่อเจ้ามาด้วยเรื่องมงคลนี้ ใ้วาจะตื่นเต้นโปรดปรานมงคลอย่าง
 หนึ่งอย่างใด เว้นแต่เมื่อยังไม่เลิกเสียก็ยังไม่อยากให้ผู้ใดหมิ่น
 ประมาท แต่ถ้าจะเลิกเมื่อใดก็จะยอมเลิกโดยง่าย ไม่เป็นข้อขัดขวาง
 อันใด เพราะเหตุว่ามงคลทั้งปวงย่อมจะเกิดได้ด้วยกายวาจาใจอันตั้ง
 อยู่ในความสุจริต การที่พระสงฆ์มาเจริญปริตรพุทธมนต์อันใดจะเป็น
 สวัสดิมงคลก็เป็นได้ทางหูทางใจไม่ได้มาทางสายสิญจน์ บัดนี้จะกล่าว
 ถึงอาฏานาฏิยสูตรโดยสังเขป เพื่อให้เป็นเครื่องรับรองกับการที่จะ
 กล่าวมาข้างต้นว่ามีได้ชู้ตวาดไล่ผีนั้น ความในอาฏานาฏิยสูตรนี้ว่า
 ท้าวมหาราชทั้งสี่ลงมาเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วกราบทูลว่า บรรดาฝูง
 อมนุษย์ทั้งปวงที่นับถือพระพุทธเจ้าก็มี ที่ไม่นับถือก็มี เพราะพวก
 อมนุษย์เหล่านั้นเกลียดชังบัญญัติที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ละเว้นมี
 เบญจเวรวิริติเป็นต้น เพราะฉะนั้นเมื่อสาวกของพระพุทธเจ้าไปอยู่ที่
 ราวป่าที่เปลี่ยว พวกอมนุษย์ทั้งปวงเหล่านั้นย่อมจะมาเบียดเบียนต่าง ๆ
 ท้าวมหาราชทั้งสี่จึงได้ขออนุญาตต่อพระพุทธเจ้า ให้โปรดให้สาวกจำ
 คาถามัสการพระพุทธเจ้าทั้งเจ็ดพระองค์ มีวิปัสสิสสะนะมัตถุ
 เป็นต้นนี้ไว้ เมื่อจะไปอยู่ในราวป่าหรือที่สงัดที่เปลี่ยว พวกอมนุษย์ทั้ง
 ปวงจะมาเบียดเบียนประการใดก็ให้สวดคาถามัสการนี้ขึ้น อมนุษย์
 ทั้งปวงก็就会有ความกลัวเกรงหลบหลีกไปไม่ทำอันตรายได้ พระพุทธเจ้า
 ทรงรับด้วยดุษณีภาพ ท้าวมหาราชทั้งสี่ก็ลากลับไป นี่เป็นข้อใจความ
 ของภณยัถษ์ ภาณพระนั้นกล่าวถึงเวลารุ่งขึ้นเมื่อพระสงฆ์ประชุม
 ร่วมกัน พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระสงฆ์ทั้งปวง แล้วก็ทรงเล่าเรื่อง
 ที่ท้าวมหาราชลงมาทูลนั้นตามเนื้อความเหมือนภณยัถษ์และอนุญาต

ให้พระสงฆ์จำคาถาคำนมัสการนั้นไว้ มีข้อใจความในภาพพระเท่านั้น

แต่วิสัยอาจารย์ผู้แต่งหนังสือคิดจะแต่งให้เพราะ ให้ความพิสดาร ก็ไปเก็บเอาเรื่องราวต่าง ๆ อย่างเช่นยกมาจากคาถามหาสมัยสูตรเป็นอันมาก ตามนิทานที่เล่าเป็นของเก่าแก่อยู่มากเพิ่มเติมลง เล่าถึงเรื่องบ้านเรื่องเมืองที่อยู่ของท้าวมหาราช ซึ่งพระภณยักษ์มาสวดเรียกกันว่าร้อง ตามคนที่ไม่เข้าใจแปลกันว่าพระท่านปลอมผีให้ไปเสียดี ๆ ส่วนคำที่ซ้ำ ๆ นั้นก็เป็นตำราของภาษามคร จะแต่งหนังสืออันใดก็แต่งซ้ำ ๆ ซาก ๆ จนเขียนเป็นภาษาไทยไม่ได้ อย่างเช่น ยักโขวา ยักขินี วา ซึ่งเป็นแต่ออกชื่อยักษ์ผู้ชายยักษ์ผู้หญิงดี ๆ ไม่ได้ไกรธซึ่งเลยนั้น ก็เข้าใจกันว่าเป็นการขู่เข็ญขับไล่ผู้ฟังไม่เข้าใจก็ว่าพระท่านขูผี เป็นอันทั้งขู่ทั้งปลอมให้ผีไป การที่ยืดยาวเลื้อยเจื้อยไปทั้งหลายนี้ เป็นสำนวนของอาจารย์ชาวลังกาผู้ที่แต่งหนังสือจะให้ไพเราะพิสดาร

แต่ยังส่วนตัวสูตรนี้เองที่อ้างว่าท้าวมหาราชลงมาเผื่อนี้ ถ้าเป็นผู้ที่มักจะคิดก็จะมี ความสงสัยว่าจะเป็นการช่างเถาะอย่างไรอยู่ ความข้อนั้นจะขอลงเกลี้ยได้ว่า สูตรนี้เห็นจะไปตามทางธัคคสูตรซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเอง เปรียบเอาเรื่องโบราณที่เล่า ๆ กันอยู่เป็นพื้นแล้วมายกขึ้นเปรียบว่าเมื่อพระอินทร์รบกับยักษ์ มีกำหนดในหมายธงเทวดาที่เป็นแม่ทัพฉันทใด สวาทของพระพุทธรูปที่ไปอยู่ในราวป่าที่เปลี่ยว ก็ให้ผูกใจมั่นในคุณพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ก็จะเป็นเครื่องบำบัดความกลัวหวาดหวั่นสะดุ้งสะเทือน การที่พระพุทธรูปยกเอาเรื่องพระอินทร์รบกับยักษ์ขึ้นเป็นเหตุที่จะสั่งสอนสาวกนั้น ก็ใช้ท่านจะยืนยันว่าพระอินทร์รบกับยักษ์คราวหนึ่งเป็นแน่ละ ตถาคตได้

เห็นเองรูเองก็หาไม่ เป็นแต่ท่านว่าเขาเล่ากันมา เกือบจะเหมือนกับ
ยายกับตาปลุกถั่วปลุกงาให้หลานเฝ้า ที่เล่ากันอยู่ในปัจจุบันนี้ แต่
เป็นเรื่องเหมาะที่จะยกมาเปรียบจึงได้ยกมาเปรียบ ส่วนคนภายหลัง
ที่ได้ยินพระสูตรอันนี้ ไม่ประพฤติตามแต่พระพุทธานุญาตสั่ง
สอนให้ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยในเวลาอยู่ที่เปลี่ยว ไปเข้าใจผิดเชื่อ
เอาว่าพระอินทร์ได้รับกับยักษ์เป็นแน่เพราะพระพุทเจ้าได้เล่า การ
ซึ่งเป็นทั้งนี้ก็เพราะพระพุทศาสนาล่วงมาถึง ๒๕๐๐ ปีเศษ การซึ่ง
คนแต่ชั้น ๒๕๐๐ ปี พูดกันเป็นการจิต ๆ อยู่สาบสูญไป คงอยู่แต่ใน
สูตรนี้ก็เข้าใจเอาเป็นการแปลกหุมา เหมือนไม่มีผู้ใดรู้ ๆ แต่พระ
พุทเจ้าซึ่งบรรลुวิชาสามารถจะระลึกกาลที่ล่วงมาแล้วได้ ชักให้เข้าใจ
เลอะเทอะไป ส่วนข้อที่พระพุทเจ้าอนุญาตให้ระลึกคุณพระรัตนตรัย
ในเวลาอยู่ที่เปลี่ยว และเวลาตกใจด้วยภัยอันตรายนั้นเล่า ไซ้ท่านจะ
ตรัสว่า เอาตกใจอะไรให้ถึงถึงตกตกติด ตกตกจะไปช่วย เหมือน
อย่างเช่นนิทานเล่า ๆ กันว่ายักษ์หรือนาคและฤๅษีอะไร ซึ่งพอใจจะ
สั่งไว้กับผู้ใดคนหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้มีคุณหรือเป็นที่รัก แต่หากเป็นคนที่จะ
เรียกว่ามีบุญหรือเคราะห์ร้ายอย่างยิ่งไม่ได้ เช่นกับตัวที่มีในเรื่อง
นิทานกลอน ๆ ทั้งปวง มีฤทธิ์มีเดชมากเหาะเหินเดินอากาศได้ แต่
ไม่มีความสุขจนข้าวก็กิใครได้กิน เดินทอกแตกอยู่ในกลางป่า ซึ่งมีผู้
อยากจะเป็นเช่นนั้นชม ๆ เพราะได้ฆ่าพ่อตาเอาลูกสาวเป็นเมีย ก็หา
ไม่ คำที่พระพุทเจ้าตรัสแก่สาวกเช่นนี้ ประสงค์เพื่อจะอุดหนุนสาวก
ซึ่งยังไม่บรรลุมรรคและผล มีความหวาดสะดุ้งต่อภัยอยู่เป็นนิตย์ ให้
มีความแก่กล้า โดยเชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทเจ้าแล้วออกไป
อยู่ในที่สงบบำเพ็ญเพียรให้ได้มรรคและผลตามประสงค์ วิสัย
พระพุทเจ้าจะตรัสเทศนาสั่งสอนผู้ใดย่อมตรัสไปโดยทางตรง มุ่งหมาย

แต่ประโยชน์ ไม่ใช่ทางอ้อมค้อมซึ่งเป็นการจำทำให้เสียเวลา หรือไม่พอแก้วิสัยของปุถุชนจะเชื่อถือได้ เช่นกับจะนั่งแปลอยู่ว่าผีไม่มีดอกอย่าให้กลัวเลยดังนี้ จะต้องอธิบายยืดยาวเสียเวลา จึงได้ตัดเสียว่าให้เชื่อพระคุณความรู้ของพระพุทธเจ้า และหนทางอันดีของพระธรรม ซึ่งจะนำไปสู่ปฏิบัติตามบรรลัทธิพิเศษ และให้เชื่อคุณความปฏิบัติของพระอริยสงฆ์ ซึ่งได้บรรลัทธิเพิ่มเติมที่ตามพระพุทธเจ้าตรัสสอนแล้ว นั้นให้มั่นใจ ก็จะไม่มียกอันตราย ความมุ่งหมายที่จะต้องการ คือให้สาวกซึ่งเป็นปุถุชนหายกลัวผีนั้นก็ได้เหมือนกัน แต่เป็นทางลัดได้ง่ายเร็วกว่าที่จะอธิบายแก่ผู้ซึ่งมีปัญญาและความเชื่อยังอ่อน การซึ่งชนภายหลังเข้าใจพระสูตรต่าง ๆ เกินกว่าความต้องการไปเช่นนี้ จึงเป็นเหตุให้พระพุทธรูปกลายเป็นพิธีรีตองเสก ๆ เป่า ๆ ไปได้โดยมาก

ในเรื่องอาฏานาฏิยสูตรนี้ ถ้าจะพูดตามความเห็นที่คิดเห็นว่าเป็นการช่างเถอะแล้ว ก็เห็นว่าจะมาจากรัชคสูตรนี้เอง แต่วิสัยลังกาหรือลาวก็ดี ที่จะไหว้แต่พระพุทธเจ้าโคตมะพระองค์เดียว ดูจะไม่ใคร่จะพออึดไม่สะใจ อยากให้ท่านมาช่วยกันมาก ๆ หลายไม้หลายมือ เช่นสัมพุทธะไหว้พระพุทธเจ้าตั้งพันตั้งหมื่น อาฏานาฏิยสูตรนี้อยากจะให้พระพุทธเจ้ามากองค์ออกไปช่วยแรงกันให้มากขึ้น จึงได้แต่งขึ้นใหม่ เก็บรัชคสูตรบ้าง มหาสมัยสูตรบ้าง ผสมกันเข้าเป็นอาฏานาฏิยสูตรขึ้นตามความต้องการ ที่ยังไม่สะใจแท้ถึงเติมโมเมสัพเข้าด้วย อย่างเช่นสวดมหाराชปริตรสิบสองตำนานก็มี แต่เมื่อจะโผล่โกล่เกลี่ยลงก็ควรจะกล่าวได้ว่า ข้อสำคัญทั้งสูตรก็อยู่เพียงค่านมัสการ ถ้าผู้ที่เชื่อถือนั่นในคุณพระรัตนตรัย มีภัยอันตรายคับขัน สะดุ้งสะเทือนในใจ หรือเป็นแต่ใจอ่อนไปไม่กล้าหาญ เมื่อกล่าวคำ

นมัสการด้วยความถ่อมมั่นต่อพระคุณความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ก็คงจะให้ประโยชน์ต่อผู้ซึ่งกล่าวคานานั้น ให้มีใจมั่นคงไม่หวาดหวั่นต่อภัยอันตราย คงเป็นการมีคุณอยู่บ้างเป็นแท้ แต่การที่เอามาเอะอะ สวดซ้ำ ๆ ซาก ๆ กันนี้ก็อยู่ข้างจะมากสักหน่อย และวิธีที่สวดนั้นเลยเป็นเล่นไป เนื้อความนั้นก็จะเป็นสรภัญญะแต่ค่อย ๆ มากขึ้น เพลินไปจึงชักให้ความเพื่อน แต่ถึงอย่างไรก็ดีเป็นประเพณีบ้านเมืองที่ได้เคยประเพณีมา เมื่อยังไม่ได้เลิกถอนเสียก็ควรจะทำตามสมควร แก่ที่พิจารณาเห็นว่าเป็นดีเพียงไร ตามใจของตน ๆ

แต่ถึงว่าได้ปฏิเสธไว้ในข้างต้นว่า การที่สวมมงกุฎพิสมรถือกระบองเพชร ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินกลัวผีจะวิ่งมาโดนเป็นต้นก็จริง แต่จะปฏิเสธว่าผู้แรกตั้งตำราพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ขึ้นนี้ไม่เชื่อผีไม่ได้ ด้วยการที่ตระเตรียมทำทั้งปวงอยู่ข้างจะขับผีมีในคำประกาศที่กล่าวอ้างถึงขับผีมิจฉาธิฐิเป็นหลักอยู่อย่างหนึ่ง ยังป็นที่จะยิงเล้าหมอนกัใช้ใบหนาด ใบสาบแร้งสาบกา ซึ่งถือว่าเป็นใบไม้ที่ผีกลัว มีธูปข้าวเปลือกข้าวสารเล็ก ๆ ๑๐๘ ธูป สำหรับบรรจุในปิ่นอย่างฟาดข้าวไล่ผีด้วย ถึงข้าวผอกกระบอกนํ้าของหลวงก็มี แต่ไม่มีที่วัดสระเกศ ไม่ได้มีในรั้วในวัง แต่ข้าวผอกกระบอกนํ้าวัดสระเกศนี้ก็ได้อเลิกลาเสียช้านาน จะเป็นด้วยเข้าใจว่าขับแต่ผีที่เป็นมิจฉาธิฐิ ก็ธรรมดาปาฐะที่เป็นที่ไว้ศพลสงศพมาก ๆ เช่นนี้ คนที่ประเพณีตัวชั่วช้าเป็นมิจฉาธิฐิก็คงจะมีโดยมาก ที่ได้ไปไว้ไปฝังไปเผาในที่นั้น ผีมิจฉาธิฐิเหล่านั้นคงจะได้ความลำบาก จึงได้จัดเสบียงอาหารไปให้เป็นการให้ทาน เพราะธรรมดาผู้ซึ่งมีศรัทธาทำทานหรือตะกลามบุญในไทย ๆ เรานี้ มักจะหาช่องทำบุญเล็ก ๆ น้อย ๆ ด้วยเชื่อว่าจะได้กำไรมาก ก็ข้าวผอกกระบอกนํ้านี้ไม่ต้องลงทุนรอนอันใด หักแต่กิ่งไม้มา

เกลาไม้ไผ่เป็นกระบอกเล็ก ๆ แบ่งข้าวแบ่งปลาที่เหลือกินกรอกลงเล็ก ๆ น้อย ๆ เศษผ้าผ่อนอันใดที่จะทิ้งเสียก็เอาแขวนกึ่งไม้ปักให้เป็นทาน ไม่ต้องลงทุนลงรอนอันใด แต่คงจะกลับได้ประโยชน์ในภายหน้ามาก ข้าวกระบอกหนึ่งบางที่ก็จะได้เป็นกระบอกสุกเกวียน น้ำกระบอกหนึ่งบางที่ก็จะบันดาลให้พระยาโชฎีกมีความรักใคร่นับถือยอมให้ใช้น้ำก็อกเปล่า ๆ^(๑) สามวันเจ็ดวัน เศษผ้าเท่าฝ่ามือก็จะทำให้ได้ผ้าชิ้นละกุลีได้ดอกกระมัง เมื่อไม่ต้องลงทุนอะไรแต่คิดกำไรที่จะได้มากเช่นนี้ ถึงจะไม่สู้เชื่อถือผีสาธอันใดนักก็ทำไว้ดีกว่าไม่ทำ เพราะได้กำไรมากจึงได้ทำตาม ๆ กันไป แต่ควรเห็นได้ว่า ความคิดซึ่งจะเห็นญาติพี่น้องหรือผีในเหย้าในเรือนออกวิ่งด้วยนั้น ไม่เป็นความคิดที่มีในราชการมาแต่ก่อน ลัทธิทั้งหลายเหล่านี้ที่เจือปนเข้ามาในราชการด้วย ข้าพเจ้าขอปฏิเสธว่าไม่ได้มาทางพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุว่าอาณาจักรสยามที่ได้แสดงใจความย่อมนั้น ถ้าเป็นผู้ที่พิจารณาไตร่ตรองอยู่ก็จะสงสัยว่าจะเป็นการช่างเถอะอยู่บ้างแล้วนั้น ไม่ได้กล่าวถึงการเหล่านี้เลย วิธีที่ถือผีสาธกระจุกกระจิกเหล่านี้จะมีมากก็ตามลัทธิพราหมณ์อย่างหนึ่งตามความเข้าใจผิด หรือกลัวสิ้นเกินไปของคนทั้งปวงแต่โบราณจนตกลงเป็นธรรมเนียม ที่เคยทำก็ทำไป เพราะเหตุว่าไปไม้ที่จะเป็นหมอนปิ่นและข้าวสารที่บรรจุในปิ่นก็ต้องส่งไปที่โรงพิธีพราหมณ์เสกเป่ากันมาก่อน ไม่ได้เอามาเข้ามณฑลในส่วนพระพุทธศาสนาเหมือนอย่างมงคลพิสมรกระบองเพชร เพราะฉะนั้นการที่ปฏิเสธมาแต่ก่อนนั้น ปฏิเสธข้อหนึ่งว่าคำอาณาจักรสยามไม่ใช่คำพระพุทธเจ้าอนุญาตไว้สำหรับให้ขู่และปลอบผี อีกข้อหนึ่งว่า

---

(๑) พระยาโชฎีก (เสถียร) เป็นผู้ทำน้ำประปาจำหน่ายในลำเพ็ญก่อน

ทำให้สวมนงคลพิสมรและถือกระบองเพชร ไม่ใช่สำหรับกลัวผีหลอก เพราะปรารถนาความสวัสดิมงคล การซึ่งกล่าวแรงไปจนถึงว่าการที่กลัวผีเป็นผิดนั้น เป็นความเห็นของข้าพเจ้าเองผู้แต่งหนังสือและว่าได้ว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนคงจะไม่ทรงกลัวผีสิ้นไปเหมือนอย่างคนทั้งปวงกลัวตั้งเช่นกล่าวมา แต่ที่จะปฏิเสธว่าไม่ทรงเชื่อว่าผีมีอยู่ และขับได้อยู่ตามลัทธิโบราณที่ถือมานั้นปฏิเสธไปไม่ได้ เพราะใคร ๆ ในเวลานั้นก็ย่อมถือเช่นนั้นทั่วหน้ากัน แต่จะลงเอาเป็นแน่ว่าทรงเชื่อถือแท้ก็ว่าได้ บางทีจะเป็นแต่โบราณเคยทำมาก็ไม่ให้เสียโบราณ ด้วยคนทั้งปวงย่อมเชื่อถืออยู่ด้วยกันโดยมาก เป็นพระบรมราชาบายอย่างหนึ่ง ซึ่งจะเป็นเครื่องระงับความกระวนกระวายร้อนใจของคนทั้งปวง ให้เป็นที่เย็นอกเย็นใจได้ อย่างทำก็ไม่เสียหายอันใดมากนัก แต่ได้ประโยชน์ให้เป็นที่เย็นใจของคนทั้งปวง อันอาศัยในพระราชอาณาเขตเช่นนี้ก็จะมีบ้าง เหมือนอย่างพระราชพิธีอาพาธพินาศก็คือทำอย่างสัมพันธจริยน์นั่นเอง เป็นแต่เปลี่ยนชื่อ

พระราชพิธีอาพาธพินาศนี้ จะสืบสาวเอาเหตุผลให้ได้ความว่า มีมาแต่ก่อนหรือไม่ก็ไม่ได้ความ ได้พบแต่ร่างหมายพระราชพิธีอาพาธพินาศ เมื่อปีมะโรงโทศก ๑๑๘๒ อ้างถึงพระราชพิธีอาพาธพินาศที่ได้ทำมาแต่ก่อนเมื่อปีมะแมตรีศกศักราช ๑๑๗๓ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั่นเองทั้งสองคราว แต่ไม่ได้ความว่าคราวแรกนั้นทำด้วยเหตุอันใด ตรวจดูในจดหมายเหตุก็ไม่ได้กล่าวถึง ท้ายปุมก็ไม่ได้แทงไว้ แต่การที่ทำขึ้นนั้นก็คงจะอาศัยเหตุที่เกิดโรคร้ายที่เป็นมาก ๆ ทั่วกัน เช่นไข้ทรพิษหรืออหิวาตกโรค เพราะเมื่อเทียบเคียงดูกับประเทศอื่น ก็เห็นว่าจะเป็นอหิวาตกโรค เพราะในระยะนั้นอหิวาตกโรคเกิดขึ้นที่ประเทศอินเดียก่อนแล้วเป็น

ระรานต่อมา แต่จะสอบปีให้ตรงกันกับศักราชเท่านั้นว่าเป็นคราวเป็นใหญ่ก็ไม่ตรง แต่ใช้เจ็บเช่นนี้เป็นขั้นที่แห่งหนึ่งแล้วก็ค่อย ๆ แผ่ไป จะกำหนดเวลาให้ตรงกันเป็นแน่ก็ไม่ได้อยู่เอง อหิวาตกโรคเกิดขึ้นในประเทศอินเดียเมื่อปีขาลโทศกจุลศักราช ๑๑๓๒ เป็นคราวแรก แล้วแผ่ไปทั้งประเทศยุโรปและประเทศเอเชีย คงจะมีเข้ามาถึงกรุงสยามนี้ด้วย แต่จะไม่ใหญ่โตมากมายเหมือนปีมะโรง จึงไม่มีผู้ใดจำผู้ใดเล่า การซึ่งเกิดทำพิธีกันขึ้นนั้น ก็คงจะเป็นด้วยเหตุความตกใจหวาดหวั่นในการที่เกิดโรคอันมีพิษร้ายแรงเสมอด้วยพิษงูขึ้นใหม่ ๆ และเป็นมาก ๆ พร้อมกัน เมื่อจะคิดเสาะแสวงหาเหตุผลว่าเกิดขึ้นด้วยอันใด ก็ไม่สามารถที่จะทราบได้ในเวลานั้น ด้วยมิได้เคยทดลองสังเกตสังกามาแต่ก่อน ยาที่จะกินนั้นเล่าก็ต้องเป็นยาเดาขึ้นใหม่ทั้งสิ้น กินยาก็ต้องเป็นการลองไปในตัว คนจึงได้ตายมาก จนลงเห็นกันว่าเป็นอันไม่มียาอันใดจะแก้ไขได้ ความคิดที่เชื่อพระผู้สร้างโลก เชื่อผีผู้ดีคือเทวดา เชื่อผีไพร่คือปีศาจ ก็เข้าครอบงำความคิดคนทั้งปวงในเวลานั้นตามแต่ใครจะถนัดทางใด พวกที่ถือว่ามิพระผู้สร้างโลก คอยให้บำเหน็จ คอยลงโทษ ก็ต้องว่าเป็นการที่พระผู้สร้างโลกนั้นลงโทษพวกที่เชื่อผีก็ต้องว่าผีมาแทรก ความคิดคนทั้งสองพวกนี้ก็เป็นการคิดอันเดียวกันนั่นเอง ใครจะหัวเราะเยาะใครก็ได้ ข้างฝ่ายแขกฝ่ายฝรั่งก็คิดอ่านแก้ไขตามทางที่ตัวคิดเห็น คืออ้อนวอนขอร้องออดแอดไปแก่พระผู้เป็นเจ้า จนถึงเขียนยันต์เขียนไม้กางเขนปิดประตูสัพพีพระเยซู ให้ถูกพระทัยพระเป็นเจ้า ข้างฝ่ายไทยเราออกเชื่อผีมาแต่เดิมแล้ว ก็ตกลงกันโทษเอาว่าผีมาแทรก เล่ากันเป็นจริงเป็นจังไปก็ต้องคิดอ่านสัพพีพวกผีนั้นต่าง ๆ ตามแต่ใครจะนึกทำ มีเสียกบาลเป็นต้น ส่วนผู้ซึ่งมีใจเชื่อในพระรัตนตรัยมากกว่าผีสังเทวดา แต่ความ

สะตุ้งหวาดห้วนต่อภัยอันตรายมีมาใกล้ตัวเข้าครอบงำแรงกล้า จนไม่สามารถที่จะรักษาน้ำใจให้สงบระงับอยู่โดยพระพุทโธวาทในทางพิจารณาพระไตรลักษณ์เป็นต้น ก็คิดเสาะแสวงหาไปกว่าจะหาเหตุผลหนทางอันใดให้เป็นเครื่องป้องกันอันตรายเหล่านี้ ให้เจือในพระพุทธศาสนาได้

ก็ความกลัวอันตรายเช่นนี้ ไซ้ว่าจะพึงมีขึ้นในชั้นภายหลังนี้ก็หาไม่ ย่อมมีมาแต่ในเวลาใกล้ ๆ ที่พระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่ ผู้ซึ่งเคยคิดแก้ไขมาแต่ก่อนได้ทำเป็นตัวอย่างไว้มีมาแล้ว เช่นคาลา รัตนสูตรสำหรับอธิษฐานบำบัดโรคภัยไข้เจ็บ ด้วยอาศัยอ้างคุณพระรัตนตรัยเป็นต้นมีตัวอย่างมา เมื่อภัยเกิดขึ้นเช่นนี้ และข้ามีข้อสงสัยว่าเป็นด้วยผี ก็ไม่มีอะไรจะเหมาะยิ่งกว่าอาฏานาฏิยสูตร ซึ่งกล่าวมาแล้ว สำหรับปราบปรามพวกภูตผีปีศาจไม่ให้ทำร้ายมนุษย์ จึงได้จัดตั้งพระราชพิธีให้มีสวดอาฏานาฏิยปริตร แต่ตั้งชื่อว่าอาพาธพินาศตามความต้องการ ให้เป็นการที่เย็นใจของชนทั้งปวงซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา แต่การพระราชพิธีนั้นเป็นการคาดคะเนทำขึ้น มิใช่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนไว้ให้ทำสำหรับแก้ไขโรคภัยเช่นนี้ และความเข้าใจที่คะเนเอาว่าโรคนี้เกิดขึ้นด้วยผี จึงได้คิดขับไล่ผีเป็นการผิดอีกชั้นหนึ่งด้วย เพราะฉะนั้นการพระราชพิธีจึงไม่ได้มีประโยชน์อันใด คำซึ่งบอกเล่าในการพระราชพิธีที่ทำนี้ มีเรื่องราวอันเป็นที่พิลึกพิงกกลัวเป็นอันมากเป็นต้นว่าคนที่เข้ากระบวนแห่และหามพระพุทธรูป และพระสงฆ์เดินไปกลางทางก็ล้มลงขาดใจตาย ที่กลับมาถึงบ้านแล้วจึงตายก็มีมาก และตั้งแต่ตั้งพิธีแล้วโรคนั้นก็ยังกำเริบร้ายแรงหนักขึ้น ด้วยอากาศยังร้อนจัดหนักขึ้นตามธรรมดาฤดู คนทั้งปวงก็พากันลงว่าเพราะการพิธีนั้นสู้ผีไม่ได้ผีมีกำลังมากกว่า ตั้งแต่ทำพิธีอาพาธพินาศในปีมะโรง

โทษกนั้นไม่ระงับโรคปัจจุบันได้ ก็เป็นอันเลิกกันไม่ได้ทำอีกต่อไป คงอยู่แต่พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ตามธรรมเนียม ถึงเมื่อปีระกาเอกศก ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีโรคปัจจุบันหนา มากก็ไม่อาจทำพิธีนี้ ใช้จะเป็นด้วยคิดเห็นว่าความคิดที่จะอาศัยพระ พุทธวิงนะ ซึ่งมาในอาฏานาฏิยสูตรไม่ต้องกันกับเหตุการณ์ที่เป็นขึ้น ดังเช่นกล่าวมา เลิกยกเว้นเสียด้วยไม่เป็นที่ชอบใจคนทั้งปวง คนทั้ง ปวงถือว่าการที่ทำพิธีนั้น เหมือนไปยั่วไปผิดล่อให้ผีมีความโกรธคิด เอาชนะมากไป เท่ากับคนชั้นหลัง ๆ คิดเห็นว่ากินขนมจีนน้ำยาใน เวลาที่โรคปัจจุบันซุกซุมเหมือนอย่างไปผิดไปล่อซังน้ำมันฉะนั้น

การพระราชพิธีอาพาธพินาศเคยทำมานั้น ก็คล้ายคลึงกันกับ พิธีสัมพัจฉรฉินท์ที่ทำอยู่ทุกปี เป็นแต่มีเพิ่มเติมขึ้นบ้าง คือเชิญพระ พุทธปฏิมากร (แก้วมรกต) มาตั้งเตียงพระมณฑลที่พระที่นั่งดุสิต มหาปราสาทด้วย ในวันแรม ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า มีสรภพระมูรธาภิเษกที่ ขาลาข้างตะวันออกแห่งพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเวลานั้นเรียกว่า พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานตลอดไป แล้วแบ่งพระสงฆ์เป็นพวก ๆ มี กระบวนแห่พระพุทธรูปในฝั่งตะวันออกนี้เป็นสามกระบวน กระบวน ที่หนึ่งพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วมรกตทรงยานมาศ มีรายกระบวนต่อไป ดังนี้ ธงหน้า ๑ ธงนำรั้ว ๒ ธงฉาน ๒ ธงจีน ๓๐ นุ่งกางเกงแดงเสื้อ เสนาภฏ หมวกหนัง คู่แห่นุ่งสองปีกลายเสื้อครุย ลอมพวงหน้า ๔๐ หลัง ๒๐ เครื่องสูง สำหรับหนึ่ง ๑๐ บังสุรย์ ๑ บังแทรก ๖ นุ่งกางเกง ยกเสื้อมีสร้อย คาดผ้าปัก คู่เคียง ๑๐ เกณฑ์ ขุนนางผู้น้อยตลอดลงไป ถึงหลวงปู่อม แตรงอน ๑๐ แตรฝรั่ง ๔ สังข์ ๑ เป็น ๑๕ กลองชนะ ๒๐ จ่าปี ๑ จ่ากลอง ๑ ปีกลองมลายสำหรับหนึ่ง ๖ คน พิณพาทย์ ๓ วง หามสองผลัดเป็นคน ๓๖ คน ปืน ๕๐ กางเกงปัดตูแดงเสื้อดำ หมวกขาว ดาบ ๕๐ เสื้อเขียวตะแบงไหล่ ผ้าลาย หามยานมาศ สองผลัด ๔๐ นุ่งกางเกงปัดตูแดงคาดผ้าลาย หามวอพระสงฆ์ ๕ วอ

สองผลัด ๔๐ คน ยกบาตรน้ำบาตรทรายอย่างละ ๕ บาตร สองผลัด ๒๐ คน นุ่งกางเกงดำลำพुरु้มคนในกระบวนที่หนึ่งนี้ ๔๔๓ คน พระราชาคณะชวอตามกระบวนประนมมนต์โปรยทราย ๕ รูป เดินกระบวนออกจากประตูวิเศษชัยศรีเลี้ยวลงไปออกประตูท่าพระ เลี้ยวขึ้นตามถนนริมกำแพงพระนครข้างนอก จนถึงป้อมพระสุเมรุทางหน้าบ้านพระยาบำเรอภักดิ์ แต่พระยาบำเรอภักดิ์ครั้งนั้นจะตั้งบ้านเรือนอยู่แห่งใดก็ไม่ได้ความ จะกลับเข้าไปในพระนครทางประตูใดก็ไม่ปรากฏ พิเคราะห์ความในหมายนั้นดูเหมือนว่าเมื่อถึงบ้านบำเรอภักดิ์แล้วเดินตามถนนลงมาหน้าพระราชวังบวรฯ ศาลาธารบาญชีหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ไปหยุดที่วัดพระเชตุพน จะกลับเข้าพระราชวังทางใดก็ไม่ได้ความ สิ้นกันอยู่เพียงเท่านั้น อีกกระบวนหนึ่งเป็นกระบวนพระชัย ก็มีกระบวนแห่คล้ายกันกับพระแก้วมรกต คือมีธงหน้าธงนำ ร้อยกธงจีน คู่แห่ลดลง หน้า ๓๐ หลัง ๒๐ เครื่องสูงกลองชนะคงที่ คู่เคียงลดลงเพียง ๖ คน แตรองลดลงเพียง ๖ คน แตรฝรั่งคู่ ๑ สังข์ ๑ พิณพาทย์ลดลงเป็น ๒ วง แต่ปี่นกลับขึ้นไปเป็น ๖๐ กระบอก ดาบเท่ากัน เสลี่ยงพระพุทธรูปว่าใช้เสลี่ยงงาหามสองผลัด ๑๖ คน วอเท่ากัน คนยกบาตรน้ำบาตรทรายก็เท่ากัน รวมคนในกระบวนที่สองนี้ ๓๑๗ คน แต่พระสงฆ์ที่ตามมีจำนวนมากขึ้น คือพระราชาคณะชวอ ๕ รูป พระอันดับ ๑๕ รูป รวมเป็น ๒๐ รูป เดินออกประตูวิเศษชัยศรีเหมือนกัน ว่าเลี้ยวลงประตูท่าพระ ดูเหมือนหนึ่งว่าจะออกไปนอกกำแพง แต่อย่างไรหนวกกลับมาเข้าประตูสกัดเหนือไปออกประตูสกัดใต้ แล้วเลี้ยวขึ้นถนนท้ายสนม เลี้ยวมาทางหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์แล้วกลับเข้าประตูวิเศษชัยศรี พิเคราะห์ดูจำนวนพระสงฆ์มากขึ้น แต่ระยะทางกลับนั้นสั้นไปกว่ากระบวน

พระแก้วมรกต ไม่รู้ที่จะเอาอยู่ได้อย่างไร อีกกระบวนหนึ่งนั้นเป็นกระบวนพระห้ามสมุทรเท่ากันเหมือนกับกระบวนพระชัยมาก แต่ยังไม่วั้นที่แปลกทีเดียว คือมีธงเงินเต็มขึ้น ๑๐ คัน กลองชนะลดลงเป็น ๑๐ แตรองคฆแต่ ๒ คู่ แตรฝรั่งและสังข์เท่ากัน นอกนั้นก็เหมือนกับกระบวนก่อนทั้งสิ้น เว้นแต่คนหามวอพระเลยสูญไปข้างไหนไม่ทราบ ไม่เห็นมีบัญชี รวมคนในกระบวนที่สามนี้ ๒๔๓ คน มีวอพระสงฆ์ ๕ วอ พระอันดับ ๑๕ รูป กระบวนแห่และพระสงฆ์เดินออกจากประตูวิเศษชัยศรีไปเลี้ยวที่ศาลาสารบาญชี คือที่ตรงศาลหลักเมืองออกมา แล้วลงถนนโรงม้าคือที่ศาลายุทธนาธิการเดี๋ยวนี้ แต่เดิมเป็นโรงม้าก้าวกายเกะกะกันไปทั้งสิ้น แล้วไปถนนเสาชิงช้า ถนนริถนนขวาง ที่เรียกถนนรี ถนนขวางนี้จะถนนอันใดก็ไม่ได้ความเห็นจะเป็นบำรุงเมืองเพื่องนครนั่นเอง ดูกระบวนนี้อยู่ข้างต้องเดินมากกว่ากระบวนอื่นหมด ยังอีกกระบวนหนึ่งสำหรับฟากข้างโน้นเกณฑ์ให้เจ้าสามกรม คือ กรมหมื่นนราเทเวศร์ กรมหมื่นนเรศร์โยธี กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสกรมพระราชวังหลังเป็นผู้จัดกระบวน เห็นจะเป็นข้าไทในกรมพระราชวังหลังทั้งสิ้น ด้วยในขณะนั้นกรมพระราชวังหลังพึ่งสิ้นพระชนม์ไม่ช้านัก เจ้าสามกรมซึ่งเป็นลูกก็เป็นคนมีกำลังและอำนาจใหญ่ คงจะรวบรวมผู้คนไว้ได้ไม่แตกแตนร่วงโรยไปได้มากนัก จ่ายแต่คนถือปิ่น ๕๐ ถือหอกดาบ ๕๐ เพิ่มเติมไปให้จำนวนพระสงฆ์พระราชาคณะ ๕ อันดับ ๑๔ รวมเป็น ๑๙ รูป ให้แห่ประนมามนต์ในพระราชวังหลัง และถนนในพระนคร ฟากตะวันตกเป็นจำนวนคนที่เข้ากระบวนแห่ทั้งสี่กระบวนพันร้อยสี่สิบสามคนพระสงฆ์ ๖๔ รูป แต่ครั้นเมื่อตรวจดูบัญชีรายเกณฑ์เลียงพระเพล็กโคมไปอีกใบหนึ่งต่างหาก ว่าพระสงฆ์ฉันทที่พระสังฆราช ๔ ที่

พระวันรัต ๗ ฉันทป้อมตรงวัดสระเกศ ๑๕ ฉันทวัตระฆัง ๑๕ พระเหลือนันตสุทธายไปไหนก็ไม่เห็นกล่าวถึง การพิธีกลางเมืองและปิดประตูเมืองก็เหมือนพิธีสัมพัจฉรฉินท์ทุกวันนี้ เป็นแต่มีกำหนดหมอน้ำมนต์โรงละ ๙ ใบ โรงพิธี ๑๐ แห่ง เป็นหมอน้ำมนต์ ๙๐ ใบ บังคับว่าวันแรม ๑๕ คำ ให้มาคอยพร้อมที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มงคลพิสมรกระบองเพชรก็ดูใช้น้อยกว่าหมายรับสั่งการพิธีสัมพัจฉรฉินท์ในปัจจุบันนี้ แต่มียันต์กระดาศไทยเพิ่มขึ้นอีก ๓๕๐ แผ่น สำหรับเทียวปิดตามตำหนักในวัง มีแผ่นดีบุกบริสุทธิ์ในหมายว่าให้ส่งไปที่พระองค์เจ้าพระวัดพระเชตุพน คือกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ให้ราชบัณฑิตไปเป็นผู้ส่ง แล้วส่งมากริ่งพระแสงพระทวาร มีสายสิญจน์วางรอบพระที่นั่งและตำหนักเจ้านายในพระบรมมหาราชวัง แต่ในท้ายร่างรับสั่งนี้มีเนื้อความว่า ให้ทำพระราชพิธีระงับความไช้อย่างปีมะแมตรีศกนั้น แต่ยิงปืนและแห่พระชัยพระสงฆ์ประพาศไปรยทรายในพระราชวังหลวงนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกเลิก การแต่ก่อนจะทำมากกว่านี้อีกอย่างไรไม่ทราบเลย แต่หมายพิธีสัมพัจฉรฉินท์ทุกวันนี้ใช้หมายกรมวังพิธีอาพาธพินาศนี้ใช้หมายกรมเมือง เจ้าพระยายมราชรับพระราชโองการ จะเป็นด้วยมีแห่และเกณฑ์ให้ปราบลู่ปราบทางอย่างไร จึงได้กลายเป็นกรมเมืองไป การพิธีอาพาธพินาศนี้คงจะไม่มีสืบไปภายหลัง นับว่าเป็นพิธีที่เลิกแล้วจึงมิได้นับเข้าในพระราชพิธีประจำเดือนทั้งปวง

การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ซึ่งทำอยู่ในปัจจุบันนี้ เริ่มตั้งน้ำวงด้ายในวันแรม ๑๑ คำ พราหมณ์ได้เข้าโรงพระราชพิธีแต่วันแรม ๑๑ คำ แต่ที่จริงนั้นพราหมณ์ไม่ได้ทำพิธีวันแรม ๑๑ คำ คงทำ ๑๒ คำ หมายถึงไปหลวง ๆ อย่างนั่นเอง

แต่พิธีพราหมณ์ ในการสัมพัจฉรฉินท์นี้เป็นพิธีใหญ่ มีโหม
 กุณฑ์ พระมหाराชครูว่าแต่ก่อนเคยโหมกุณฑ์ทั้งพิธีจองเปรียงและ
 พิธีสัมพัจฉรฉินท์ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้
 งดการโหมกุณฑ์ในพิธีจองเปรียงเสีย คงอยู่แต่พิธีสัมพัจฉรฉินท์ การ
 ที่ทำพิธีโหมกุณฑ์เดี๋ยวนี้ คงเป็นมีแต่บรมราชาภิเษกเฉลิมพระ
 ราชมณเฑียร กับพิธีสัมพัจฉรฉินท์ประจำปีละครึ่ง และเมื่อลงสร
 สยามมกุฎราชกุมารได้ให้มีโหมกุณฑ์อีกครั้งหนึ่ง โรงพระราชพิธีแต่
 ก่อนเคยปลูกที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท สุดแต่จะทำพิธีอันใดก็
 ปลูกใหม่ทุกครั้ง ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างโรงพิธีขึ้นเป็นฉาก่ออิฐถือปูนหลังคามุง
 กระเบื้องเคลือบขาว มีช่อฟ้าใบระกา พระราชนานชื่อว่าหอเวทวิทยา
 คม สำหรับทำพิธีไม่ต้องปลูกใหม่ ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ย้ายมาจาก
 หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มาอยู่ที่มุมโรงกระษాปณ์เก่าจนทุก
 วันนี้ การที่จัดโรงพระราชพิธีนั้นมีคร่าวไม้ติดเสาดึงกันทุกเสาดึง
 ตำราพราหมณ์เรียกว่าพรหมโองการ แล้วจึงพาดผ้าไตรทวาร ในหอ
 ราชพิธีนั้นมีเตียงสามเตียง ตั้งลดเป็นลำดับลงมาตามแบบที่ตั้งพระ
 ของพราหมณ์คล้ายกันทุกพิธี ชั้นต้นตั้งพระอิศวร พระนารายณ์ พระ
 มหาพินเศศวร และพระอิศวรทรงโค ซึ่งมีพระอุมาทรงอยู่ด้วย ม้า
 ร่องลงมาตั้งเทวรูปนพเคราะห์ ม้าที่สามตั้งเบญจคัพย์ กลด สังข์ เตา
 ซึ่งสำหรับโหมกุณฑ์นั้น อยู่ที่พระคลังในซ้าย เป็นเตาทองแดง ตั้งใน
 โรงพิธีนั้นด้วย แล้วมีหม้อกุ่มกุ่มตั้ง ๙ ใบ หม้อกุ่มกุ่มนั้น หม้อข้าวเรา
 ไทย ๆ นี้เอง ไม่แปลกประหลาดอันใด

การที่ทำนมนต์ด้วยหม้อข้าวนี้ เป็นแบบมาจากอินเดียแน่แท้
 ข้างพราหมณ์ก็คือหม้อทองเหลืองซึ่งหุงข้าว และตักน้ำที่ได้กล่าวแล้ว

ในเดือนสาม ข้างส่วนพระสงฆ์ใช้บาตร ๆ นั่นก็คือหม้อข้าวเป็นลัทธิประเทศเดียวกัน เป็นแต่ไม่ใช่หุง ใช้สำหรับขอ ตามลัทธิที่ท่านคันคว่ำตำรับตำรากันก็ได้ความว่า เล็ก ๆ ขนาดหม้อข้าวใหญ่ ๆ ที่โตขึ้นไปเดี๋ยวนี้สำหรับรับของที่ห่อใบตองเป็นต้นเหตุด้วยอาหารของเรากับประเทศอินเดียห่างไกลกันมาก ซึ่งจะเห็นจะทำบาตรโตเพราะตะกลามนั้นก็คงจะเป็นบ้างในบางจำพวก แต่บาตรที่ท่านใช้กันแต่ก่อนก็ใช้ตักน้ำเหมือนกัน เช่นกับที่มีเรื่องปรากฏว่าพระพุทธเจ้าจะเสวยน้ำให้นำบาตรไปทรงตัก เมื่อบาตรใช้ตักน้ำฉันเช่นนั้นแล้วก็คงใช้น้ำมนต์ด้วยบาตรได้ แต่บาตรนั้นยังลัทธิเสีย ไม่ใช่ทองเหลืองเหมือนอินดูพราหมณ์ทั้งปวง ซึ่งใช้กันอยู่เป็นพื้นเมือง ใช้ดินและเหล็กเป็นภาชนะที่พระสงฆ์จำจะต้องมีองค์ละใบเหมือนพวกอินดูต้องมีหม้อข้าวคนละใบ จึงได้ใช้บาตรทำน้ำมนต์มาจนทุกวันนี้

หม้อกุ่มทั้ง ๙ ใบนั้น ตั้งอยู่กลางใบหนึ่ง รอบ ๘ ใบ ในหม้อกุ่มนั้นมีเงินเฟื้องหนึ่งทุก ๆ หม้อ พิธีที่ทำทุกวันนี้ กำหนดทำตั้งแต่เวลา ๘ โมง การพิธีพราหมณ์ทั้งปวงที่จะทำแล้วมักจะทำกลางคืนดึก ๆ ทุกพิธี เว้นไว้แต่ที่เป็นการจำเป็นจะต้องทำกลางวัน เช่นวันพิธีตรียัมพวายกับตรีปวายต่อกันเป็นต้น ชะรอยว่าท่านผู้ต้นตำราจะเป็นคางคาวอย่างเอก ถ้าพระมหाराชครูเป็นกาจะได้ความเดือดร้อนหาน้อยไม่ เริ่มทำพิธีวิสูทธ้อัฒมสุทธีชำระตัว ตามแบบพิธีทั้งปวงและบูชา ๘ ทิศอ่านตำรับ เมื่อจบลงแล้ว บูชาพระอิศวรแล้วจึงได้บูชาเบญจคัพย์เอาน้ำรินลงในถ้วย อ่านตำรับบูชากลดสังข์บูชา กุ่มแล้ว จึงได้เอาน้ำผสมกันกรอกในกลดในสังข์และในหม้อกุ่มทั้ง ๙ หม้อ ๆ กุ่มกึ่งใบกลดนั้นเป็นของพระมหाराชครูไปเก็บน้ำนั้นไว้ถวาย ในวันทรงเครื่องใหญ่และวันพิธีทั้งปวง อีก ๘ หม้อก็แจกกัน

ไปตามเจ้ากรมปลัดกรม เป็นน้ำที่ไปเก็บไว้สำหรับถวายและเทียวรดใคร ๆ ต่อนั้นไปก็บูชากุมภไพบูลย์โหมกฤษณ์ที่เรียกว่า ไพบูลย์สมมติธรรมิ ในหมายรับสั่งมาอย่าง คือ ไบรัก ไบมะม่วง ไบตะขบ ไบยอ ไบขุน ไบมะเตือ ไบเงิน ไบทอง ไบเฉียงพร้านางแอ ไบมะผู้ ไบระงับ ไบพันธุ์ สิ่งละ ๕๐ ไบ มะกรูด ๑๕ ผล ส้มป่อย ๑๕ ผล แต่ที่ได้ใช้โหมกฤษณ์อยู่เดี๋ยวนี้แต่สามอย่าง คือไบตะขบ ๙๖ ไบทอง ๓๒ ไบมะม่วง ๒๕ ไบตะขบนั้นสมมติว่าเป็นที่หมายแทนฉันทุติโรค ๙๖ ประการ ไบทองแทนทวดสังกรรมกรณ ๓๒ ประการ ไบมะม่วงว่าแทนปัญจวิสมหภัย ๒๕ ประการ จำนวนไพบูลย์ก็ไม่ถูกกันกับในหมาย จะเป็นคนละเรื่องหรืออย่างไรก็ไม่ทราบไพบูลย์ที่กล่าวมาข้างต้นจะสำหรับทำพิธีอย่างหนึ่ง แต่พราหมณ์จะตื่นเสียเลยไม่มีตำรา ตกลงเป็นเก็บมากองไว้เปล่า ๆ แต่ไพบูลย์สามอย่างซึ่งกล่าวที่หลังนั้นทำเป็นสามมัด ถ้าในเวลาการบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร พระมหाराชครุณามาดูวายให้ฟาดพระองค์เวลาสวดมนต์เย็น แต่การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ไม่ได้นำมาถวาย เป็นแต่ทำไปตามเคย ที่เตาकुณท์นั้นมีดินและมูลโครงในนั้น แล้วมีเตาทองตัวหนึ่งหนักสองสลึงเพื่อสำหรับวางในกลางกองकुณท์ ฟืนที่สำหรับจะใช้โหมकुณท์นั้นใช้ไม้พุทรายาวต้นละ ๙ นิ้ว มัดละ ๙ ต้น วันละ ๒๐ มัด เมื่ออ่านเวทติดเพลิงถึงกำหนดแล้ว เอาไพบูลย์ชุบน้ำผึ้งรวงและน้ำมันดิบโหมकुณท์เมื่อโหมकुณท์เสร็จแล้วก็เป็นการพระราชพิธีส่วนวันนั้น แต่ยังไม่ได้ดับकुณท์ ต่อวันเสร็จพระราชพิธีจึงได้อ่านเวทดับकुณท์ด้วยน้ำสังข์ ประโยชน์ของพราหมณ์ที่ได้ในการพระราชพิธีนี้ คือเตาทองสำหรับโหมकुณท์หนักทองสองสลึงเพื่อ เงินทักษิณบูชา ๖ บาท เงินหม้อกุมภหม้อละเพื่อ เป็นเงินบาทเพื่อ ผ้าขาวห่อตำรับผืนหนึ่ง ผ้าพันหม้อกุมภผืนหนึ่ง รองนพวรรณผืนหนึ่ง เบญจคัพผืนหนึ่ง รองอาสนะพระ

ผืนหนึ่ง รองอาสนะพราหมณ์ผืนหนึ่ง ผ้าไตรทวาร ๔ ผืน ผ้าถุงผืนหนึ่ง ผ้าห่มผืนหนึ่ง หม้อข้าวเชิงกรานสำหรับหุงข้าวบูชาเทวดา หม้อคenenใหญ่สำหรับน้ำใช้หม้อหนึ่ง หม้อน้ำมนต์จุ ๑๒ ทะนานหม้อหนึ่ง นมเนย ข้าวเปลือกกรองหม้อ ข้าวสารสำหรับหุงบูชาเทวดา มะพร้าวอ่อน ส่วนเงินที่แบ่งปันกันในพราหมณ์ พระมหाराชครูได้กิ่งตำลึง พระครูอักษาจารย์ได้บาทเฟื้อง ปลัดสองคน ๆ ละหนึ่งบาท ขุนหมื่นสี่คน ๆ ละสองสลึง หมดเงินเจ็ดบาทเฟื้อง

ส่วนการพระราชพิธีสงฆ์ ทำที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นนิตย เว้นไว้แต่มีพระบรมศพหรือพระศพอยู่บนนั้น จึงได้ย้ายไปทำที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็มี พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ก็มี พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยบ้าง พระที่นั่งอนันตสมาคมได้เคยมีสองครั้ง การจัดตั้งพระแท่นพระมณฑลแต่ก่อนก็ดูโหล่ง ๆ พระพุทธรูปก็อยู่ในใช้แต่พระบรมธาตุ พระชัย พระห้ามสมุทร พระปริยัติธรรม เว้นไว้แต่การอาพาธพินาศจึงเชิญพระแก้วมรกตมาตั้งด้วย พระเต้า น้ำพระพุทธรมนต์ก็มีปรากฏอยู่แต่พระเต้าเบญจคัพย์ พระมหาสังข์ ๓ พระเต้าปทุมนิมิตของเก่า ๔ หม้อดินศิลากลีบบัว พระเต้าทอง พระเต้าเงิน นอกนั้นก็เป้นหม้อทองเหลือง บาตรเหล็กและเต้าทองเหลืองสำหรับรดน้ำข้างม้า พระแสงที่ใช้ก็ดูน้อยกว่าเดี๋ยวนี เพราะพระแสงประจำรัชกาลยังไม่มีใช้ คงใช้แต่พระแสงสำหรับแผ่นดิน คือ อักษราฐ จักรตรี พระแสงหอก พระแสงง้าว ธงกระบี่ธูช ครุฑพ่าห์ พระกรรภิมรย์ และเครื่องต้นเครื่องพิชัยสงครามคงตัวยืนอยู่เหมือนทุกวันนี้ แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มเติมขึ้นมาก ดูเหมือนหนึ่งพระแท่นมณฑลจะเปลี่ยนไปคนละทำกับแต่ก่อนทีเดียว พระบรมธาตุระย้ากีนรนั้นก็ทรงหล่อรูปพระเจดีย์มตะทองครอบ

แต่ก่อนมาการพระราชพิธีเคยเชิญพระแก้วมรกตมาตั้งอยู่ข้างนั้น ทรงเห็นว่าแต่ก่อนพระแก้วตั้งอยู่ต่ำ จะยกจะรื้อก็ค่อยง่าย แต่ถึงดังนี้ ก็เป็นของหนักยกไปมาน่ากลัวเป็นอันตราย ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำพระเบญจาทรงตั้งบุษบกสูงขึ้นไปแล้ว ก็เลยเป็นอันเลิกไม่ได้เชิญมาเข้าพระราชพิธีต่อไป ด้วยจะยกขึ้นลงลำบากมีแต่สายสิญจน์โยงออกไปจากพระแท่นมณฑลถึงที่บุษบกด้วยทุกครั้งในการพระราชพิธีใหญ่ ๆ จึงโปรดให้เชิญพระพุทธรูปขจรรัตนออกมาตั้งเป็นประธานในการพระราชพิธี แทนพระแก้วมรกต ส่วนพระสำหรับแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้พระนาถสวาทิเรอนแก้วซึ่งได้มาแต่เมืองเวียงจันทน์ พระในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้พระแก้วเชียงแสนเป็นพระของเดิม พระในแผ่นดินปัจจุบันนี้ใช้พระพุทธรูปขจรรัตนน้อย แต่การซึ่งตั้งพระแก้วประจำแผ่นดินนี้ไม่เป็นสลักสำคัญอันใด ไม่ได้ตั้งมาแต่แรกเกลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน โปรดพระองค์ใดถึงได้มาภายหลังก็ตั้งเพิ่มเติมขึ้น พระที่เป็นสำคัญในการพระราชพิธีนั้น คือพระชัยทั้ง ๕ รัชกาล และพระชัยเงินองค์น้อยของเดิมในพระพุทธรูปอดฟ้า พระชัยเนาโลหะน้อยซึ่งสำหรับเสด็จประพาสหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างแล้วพระราชทาน ข้าพเจ้าเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคต และพระเจดีย์ทองคำบรรจุพระบรมธาตุมาแต่เมืองลังกาใหม่ พระห้ามสมุทรทอง พระห้ามสมุทรเงิน พระธรรมสามัคคีภีร์ พระเต้าที่ตั่งนั้นคือพระเต้าเบญจคัพย์ใหญ่ เบญจคัพย์น้อย เบญจคัพย์ห้าห้อง พระเต้าปทุมศิลาแดง พระเต้าปทุมยอดเกี้ยว พระเต้าศิลาลงอักษรสอง พระครอบพระกริ่ง พระมหาสังข์ห้า พระมหาสังข์สาม พระเต้าห้ำกษัตริย์ พระขันหยกตั่งเชิงเทียนทองสำหรับพระราชพิธี

พระเต้าปทุมนิมิต พระเต้าศิลากลีบบัว พระเต้าทองขาวขาวที่ พระเต้า
 นพเคราะห์ พระเต้าเทวปิฐ พระเต้าไกรลาส พระมหามงกุฎ พระมหา
 ชฎา เดิมใช้พระชฎาเดินหน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทูลขอพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นไปตั้งพิธีในพระบวร
 ราชวัง จึงได้ใช้พระชฎาพระกลีบแทน ครั้นเมื่อได้พระชฎาเดินหนคืน
 ลงมาก็ไม่เปลี่ยนพระชฎาพระกลีบ คงใช้พระชฎาพระกลีบไปตาม
 เดิม ฉลองพระองค์เครื่องต้น ฉลองพระองค์พิชัยสงคราม พระมาลา
 เล้าสูงประดับเพชร พระมาลาเบี่ยง หีบพระเครื่องพิชัยสงคราม ขวด
 น้ำมันพิชัยสงคราม ตลับพระอัมรังค์ หีบเทวรูป เทวตาเชิญหีบพระ
 ราชลัญจกร และเชิญธารพระกรเทวรูป ธารพระกรคักดีลัทธิ พระแสง
 กันหย่น พระแสงศรสาม พระแสงจักร พระแสงตรีเพชร พระแสงปิ่น
 นพรัตน์ พระแสงดาบค่าย พระแสงใจเพชร พระแสงญี่ปุ่นฟันปลา
 ประดับพลอยแดง พระแสงแฝด พระแสงทรงเดิม พระแสงฝักทอง
 กลี๋ยงประดับเพชร พระขรรค์ชัยศรี พระขรรค์นาวโลหะ พระแสงหาง
 ข้างเผือก พระแสงจามรี พระแสงขงจ้าว พระแสงขอมไม้เท้าคร่ำทอง
 ชนักตัน พระแสงด่อน พระแสงหอกเพชรรัตน์ และพระแสงหอกอื่น
 อีกสามองค์ พระแสงง้าว พระแสงทวน พระแสงดาบโล่ถมตะทอง
 อย่างละสี่ละสี่ พระแสงปิ่นดาบชุด ๑ พระแสงดาบศิลา ๑ พระแสง
 ดาบ ๒ พระกรรกริรมย์เศวตฉัตร ๙ ชั้น ที่สำหรับถวายในวันบรม
 ราชาภิเษก ธงราชกระบี่ธูษ ครุฑพ่าห์คู่ ๑ ธงบัวคู่ ๑ ทั้งนี้ผูกเส้าพระ
 แทนทั้งสี่ ตรงหน้าพระพุทธรูปตั้งพระสุพรรณบัฏ ดวงพระชันษา
 และหีบเครื่องพิชัยสงครามอีก ๒ หีบ ที่ฐานเฉลียงรองพระแท่น
 มณฑลนั้นตั้งพระเต้ากำไลทอง พระเต้าเงินสำหรับสร่งเจ้าโสกันต์
 และพระเต้าน้ำเงิน น้ำสระแก้ว สระเกศ สระคา สระยมนา สำหรับ

สร้งมูรธาภิเษก กับหม้อทองเหลืองที่สำหรับพระสงฆ์ทำนํ้ามนต์ เมื่อ
 ดับเทียนชัยมีจำนวนหมายว่า ๓๐ แต่หายหกตกหล่นไปไหนเหลืออยู่
 เล็กน้อย เต้าทองเหลืองสามลอนสำหรับรดช้างม้า ในใต้ฐานเจียงนั้น
 บรรจุกระบองเพชรมีจำนวน ๑๐๐๐ พิศมรดอกเล็ก ๑๐๐๐ สาย
 พิศมรใหญ่สำหรับช้าง ๑๐๐ สำหรับม้า ๑๐๐ มงคลเข้าบรรจุหีบไว้
 หลังพระแท่นตามจำนวนเจ้านายข้าราชการมงคลเป็นชั้น ๆ ตาม
 บรรดาศักดิ์ ช่างเหนือพระแท่นมณฑลตั้งโต๊ะเงินไว้ พระนิรันตราย
 ทองคำ ช่างใต้พระแท่นมณฑลตั้งโต๊ะเงินไว้พระสยามเทวาธิราช กับ
 เทารูปอีก ๔ องค์ และพระมหาสังข์ พระเต้าต่อโต๊ะพระนิรันตราย
 โต๊ะพระสยามเทวาธิราชออกไป ตั้งปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร
 มหาปราบ ทองเหลืองรางเกวียน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวทรงหล่อขึ้นเป็นสังเขป แทนปืนใหญ่ซึ่งมีชื่ออย่างเดียวกันนี้
 สำหรับใช้ยิงและตั้งในการพระราชพิธีทั้งปวง มีการหล่อพระชัยวัฒน์
 และยกพระมหาเศวตฉัตรเป็นต้น

มุขตะวันตก ตรงหน้าพระแท่นมณฑลตั้งพระแท่นพระสงฆ์
 สวดภาณวาร ตรงหน้าพระแท่นลงมาตั้งกระโจมเทียนชัย โยงสาย
 ลีฉวนตั้งแต่พระแท่นมณฑลไปจนถึงเทียนชัย และพระแท่นพระสวด
 เป็นสองสาย สายลีฉวนที่เรียงพระแท่นต่อพระแท่นถึงกันนี้ถือกันว่า
 ถ้าผู้ใดได้ลอดเป็นระเบียบเสนียดจัญไร เพราะฉะนั้นการเกศากันต์ใน
 พิธีตรุษจึงไม่ต้องหาฤกษ์ ถึงจะต้องวันอุบาทว์ วันโลกาวินาศ ร้ายแรง
 ประการใดก็ใช้ได้ทั้งสิ้น เทียนชัยนั้นพื้นที่วัดพระเชตุพน เป็น
 พนักงานพระครูลงเครื่องได้พื้น และลงเลขยันต์ตามตำราหลวง
 กำหนดด้ายใส่เทียน ๑๐๘ เส้น สีผ้านัก ๑๐ ชั่ง ยาว ๓ ศอก ที่ผนัง
 ด้านตะวันตกทำยาสน์ ตั้งเตียงโถงสำหรับพระราชอาคันตุกะนั่งปรก
 เตียงหนึ่ง ข้างเตียงนั้นโยงสายลีฉวนลงไป สำหรับราชบัณฑิตนั่งภาวนา

ชักประจำ ตลอดวันยังคำคืนยังรุ่ง จนเสร็จการพระราชพิธีที่เสากลาง^(๑) ตรงมุขตะวันตกโยงสายสิญจน์ออกทั้งสองข้าง ปล่อยลงข้างเสากลาง นั้นสองเส้น ที่สามมุดตรงรักแร้ข้างละเส้นสำหรับพระถือนวมนต์ แต่ ส่วนสายที่มาข้างรักแร้ตะวันตกเฉียงใต้นั้นเลี้ยวมาตามฉาก จนถึงเสากลางมุขตะวันตกสำหรับโยงมวงคลเจ้าโสกันต์ และวงสายสิญจน์รอบ พระราชมนเฑียรทั่วทุกแห่ง และวงสายสิญจน์กรองด้วยหย้าคารอบ กำแพงพระราชวัง และกำแพงพระนคร

พระสงฆ์ที่สวดมนต์นั้น มีจำนวน ๖๘ รูป เป็นพระราชาคณะ ผู้ใหญ่เรียกว่าแม่มาร ๘ รูป พระราชาคณะยกและฝ่ายวิปัสสนาธุระ สำหรับนั่งปรก ๑๒ รูป พระครูคู่สวดในกรมสมเด็จพระปรมาภิไธย ๒ ในกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ๒ สวดธรรมจักร ในสมเด็จพะพุทธโฆษาจารย์ที่พระสังฆราช ๒ ในสมเด็จพะวันรัต ๒ สวดมหาสมัยสูตร พระพิธีธรรม ๔๐ พระพิธีธรรมนี้แต่เดิมก็เป็นพระอนุจรถือตาลิปัตรใบตาลตามธรรมเนียม แต่เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตอนกลาง ๆ แผ่นดินทรงพระราชดำริเห็นว่า พระพิธีธรรมต้องถูกราชการสวดพระราชพิธีในพระราชวังอยู่เสมอ ตลอดลงไปถึงสวดพระจิตุเวททุกวันพระ จึงโปรดให้ทำตาลิปัตรพื้นแพรติดริ้วไหมทอง ที่นมตาลิปัตรประดับมุกว่าพระพิธีธรรมเป็นสี่สี คือ สีแดง สีเขียว สีน้ำเงิน สีขาว สำหรับหนึ่งใช้สีต่างกันทั้งสี่ พระสงฆ์พิธีธรรมนั้นจำยไว้ตามวัดให้จัดฝึกซ้อมกันสำหรับรับราชการเป็นเหมือนหนึ่งตำแหน่งฐานา คือเดิมมีวัดมหาธาตุสำหรับ ๑ วัดหงส์สำหรับ ๑ วัดพระเชตุพนสำหรับ ๑ วัดสุทัศน์สำหรับ ๑ วัดโมฬีโลกย์สำหรับ ๑ วัดอรุณ

(๑) เสาในพระมหาปราสาท เอาออกเมื่อพระบรมศพสมเด็จพะพระเจ้าอยู่หัวรัชกาล ๔ เสา

สำหรับ ๑ วัดราชบูรณะสำหรับ ๑ วัดระฆังสำหรับ ๑ วัดสระเกศสำหรับ ๑ วัดราชสิทธิสำหรับ ๑ ภายหลังในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มัสยิดมอญย้ายเปลี่ยนทำนองเป็นสรภัญญะวัดบวรนิเวศขึ้นอีกสำหรับ ๑ จึงได้ยกพระพิธีธรรมวัดโมฬีโลกย์ออกเสียสำหรับ ๑ แต่ยังไม่มีความที่จะสวดภาณพระ จึงโปรดให้ถามดูตามพระว่า วัดใดจะรับอาสาสวดภาณพระอย่างธรรมเนียมวัดกาให้เข้าคู่กันได้บ้าง ครั้นนั้นวัดสุทัศน์รับอาสาสวด วัดสุทัศน์จึงได้สวดอย่างธรรมเนียมวัดกาติดมาจนทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ข้างจะโปรดมาก ถ้าสวดภาณยักษ์ภาณพระจบที่ ๑ ที่ ๒ จบใดดีก็ได้รางวัล แล้วไต่ขึ้นภาณยักษ์จบแรกเปลี่ยนกันอยู่ในสามวัด คือ วัดมหาธาตุ วัดระฆัง วัดหงส์ จบที่ ๓ ที่ ๔ เป็นวัดบวรนิเวศและวัดสุทัศน์ ทรงฟังอยู่จนถึงจบที่ ๕ ที่ ๖ บ้างทุกปี พระสงฆ์นั่งสวดมนต์ พระราชาคณะ ๒๐ รูป นั่งทางผนังมุขตะวันออกและมุขเหนือ พระครูและพระพิธีธรรมนั่งมุขตะวันตกเป็นสี่แถว แถวกลางหันหลังเข้าหากัน

และการพระราชพิธีนี้ มีโรงพิธีตั้ง ๘ ประตูเมือง และกลางพระนคร ๒ ตำบล คำที่ว่าพระนครในที่นี้ ไม่ได้กำหนดกำแพงที่กรุงตั้ง แต่ยกเมืองธนบุรีขึ้นเป็นกรุงเทพมหานคร ก่อกำแพงพระนครสองฟากน้ำ เอาแม่น้ำไว้กลาง อย่างเมืองพิษณุโลกโถมบุรี ต่อมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยกวังข้ามมาอยู่ฝั่งตะวันออก ทรงพระราชดำริเห็นว่าการที่เอาแม่น้ำไว้กลางเมืองเป็นช่องกว้างใหญ่รักษายาก และต้องลัทธิเขากล่าวว่าเป็นเมืองอกแตกไม่ถาวรยืนยาว อีกประการหนึ่งที่ปลายแหลมซึ่งตั้งพระราชวังขึ้นใหม่นี้เป็นที่แม่น้ำอ้อมโอบเป็นคูอยู่เกือบครึ่งหนึ่งเป็นชัยภูมิอันดี จึงโปรดให้รื้อกำแพงฝั่งตะวันตก ยกมาต่อก่อฝั่งตะวันออกโดยรอบ ขุดคลอง

บางลำภู คลองโองอ่างเป็นคูพระนคร ด้านตะวันออกบรรจบแม่น้ำทั้ง
สองข้าง จึงนำที่จะเข้าใจว่าตั้งโรงพิธี ๘ ประตุมือง และโรงพิธีกลาง
เมืองนั้น น่าจะอยู่ฝั่งตะวันออกนี้ทั้งสิ้น แต่การพระราชพิธีนี้ไม่ได้
เปลี่ยนมาตามกำแพงเมือง คงทำเป็นเมืองสองฟากน้ำอยู่อย่างแต่
ก่อน โรงพิธีกลางเมืองฟากตะวันออกนี้ ตั้งที่วัดสุทัศน์ซึ่งถือกันว่า
เป็นกลางเมือง จึงได้ทำเทวสถานและปักเสาชิงช้าในที่นั้น และวัด
สุทัศน์ที่จะสร้างนั้นก็ว่าเป็นศูนย์กลางเมืองจึงได้สร้างวัดขึ้น แต่ที่จริง
ทำแผนที่อย่างใหม่นี้เห็นว่าไม่ตรงศูนย์กลางเมืองเลย การวัดเส้น
เชือกและวางที่แต่ก่อนนี้ดูไม่มีตรงเลยจนที่สุดที่จะก่อสร้างขึ้นก็เบี้ยว ๆ
บุต ๆ ทุกแห่ง เช่นโรงแสงและโรงม้าเป็นต้น แต่ที่วัดสุทัศน์นั้นนับว่า
เป็นกลางเมือง เมื่อยังไม่ได้สร้างวัดสุทัศน์ขึ้นก็ต้องปลูกโรง ครั้นเมื่อ
มีวัดสุทัศน์แล้ว ก็อาศัยศาลาวัดสุทัศน์ได้ เมื่อวัดสุทัศน์ยังไม่มีใช้พระ
สงฆ์วัดมหาธาตุมาสดมภ์ในที่นั้น ๒๐ รูป แต่ครั้นมีวัดสุทัศน์ขึ้นก็
ไม่ได้เปลี่ยนแปลง ยังคงพระวัดมหาธาตุต้องเดินไปสดมภ์ถึงวัด
สุทัศน์ตามเดิม ประตุมืองฝั่งตะวันออก ๔ ประตูนั้น ไม่ได้สวดที่
ประตู เป็นแต่ชื่อว่าประตูเมือง คงขึ้นสวดบนป้อม ด้านเหนือป้อม
พระสุเมรุ พระสงฆ์วัดสังเวชสดมภ์ ๑๐ รูป ด้านตะวันออกเหนือ
ป้อมมหากาฬ พระสงฆ์วัดสระเกศสดมภ์ ๑๐ รูป ด้านใต้ป้อม
มหาชัย พระสงฆ์วัดราชบูรณะสดมภ์ ๑๐ รูป ด้านตะวันตกป้อม
มหาฤกษ์ พระสงฆ์วัดพระเชตุพนสดมภ์ ๑๐ รูป และฝั่งตะวันตก
นั้นต้องปลูกโรง เพราะไม่มีที่อาศัย กำหนดให้ปลูกโรงกลางเมืองชื่อกว้าง ๖
ศอก ยาว ๓ วา ๒ ศอก มีพาไลเฉลี่ยรอบ ยกพื้นในประธานสูง
ศอกคืบ พาไลเฉลี่ยศอกหนึ่ง เป็นหน้าที่กรมพระนครบาลปลูก โรง
ประตุมืองอีกสี่โรงนั้น ชื่อกว้าง ๕ ศอก ยาว ๙ ศอก มีพาไลเฉลี่ย
รอบ ยกพื้นในประธานศอกคืบ พาไลเฉลี่ยศอกหนึ่งโรงทั้งสิ้น

กรมท่าโรง ๑ กรมนาโรง ๑ กรมวังโรง ๑ กรมเมืองก็ถูกอีกโรง ๑
 โรงกลางเมืองฝั่งตะวันตกนั้นปลูกที่ถนนอาจารย์ พระสงฆ์วัดระฆัง
 สวามณต์ ๒๐ รูป ประตูด้านตะวันออกปลูกที่วัดอรุณราชวราราม
 พระสงฆ์วัดอรุณสวามณต์ ๑๐ รูป ประตูด้านใต้ปลูกที่วัดโมฬีโลกย์
 พระสงฆ์วัดโมฬีโลกย์สวามณต์ ๑๐ รูป ประตูด้านตะวันตกปลูกที่
 ศาลหลวงเก่า พระสงฆ์วัดระฆังสวามณต์ ๑๐ รูป ประตูด้านเหนือ
 ปลูกที่วัดอมรินทร์ พระสงฆ์วัดอมรินทร์สวามณต์ ๑๐ รูป เวลาเย็น
 พระสงฆ์สวามณต์ ตั้งแต่วันแรม ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ วัน ๑๔ ค่ำสวด
 อาฏานาฏิยสูตรคืนยังรุ่ง เมื่อสวดไปถึงกำหนดยิงปืนก็หยุดรอนยิง
 ปืนแล้วจึงได้สวดต่อไปเป็นระยะ การเลี้ยงพระกำหนดเกณฑ์เจ้านาย
 เลี้ยงอยู่หกแห่ง คือกลางเมืองทั้งสองฟากและประตูเมืองฟากตะวันออก
 ออก เจ้านายองค์หนึ่งต้องเกณฑ์เลี้ยงพระวันหนึ่ง ตามที่ผู้ใดถูก
 ต่าบลพระมากพระน้อย ถ้าถูกต่าบลพระมากก็ต้องเลี้ยงเช้า ๒๐ เฟล
 ๕ รูป ถ้าต่าบลพระน้อยก็ต้องเลี้ยงเช้า ๑๐ รูป เฟล ๕ รูป แต่ที่ประตู
 เมืองฟากตะวันตกนั้นเกณฑ์กรมท่า กรมนา กรมวัง กรมเมือง เลี้ยง
 กรมละต่าบล ต้องเลี้ยงเช้าเฟล ๒ เวลาสามวัน เลี้ยงแต่เช้าเวลาเดียว
 วันหนึ่ง พระพุทธรูปที่ตั้งตามโรงพิธีทั้งปวง ใช้พระห้ามสมุทรแล้วแต่
 จะหาได้ เป็นพนักงานของสังฆการี มีผ้าดาดเพดานผ้าขาวสำหรับตั้ง
 และราวเทียนเป็นราวเหล็กตามธรรมเนียม ตั้งหน้าพระสำหรับจุด
 เทียนบูชาราวหนึ่ง มีบาตรน้ำมนต์ ตั้งโรงพิธีกลางเมืองแห่งละ ๒
 บาตร โรงประตูเมืองแห่งละบาตร หม้อคenenใหญ่โรงพิธีกลางเมือง
 แห่งละ ๘ หม้อ โรงประตูเมืองโรงละ ๔ หม้อ

ในการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ แต่เดิมมาก็ไม่มีเจ้านาย
 เกศากันต์ นอกจากพระเจ้าลูกเธอโสกันต์ ต่อตกลมาถึงแผ่นดินพระบาท-

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าหลานเธอบ้าง หม่อมเจ้าในกรมซึ่งเป็นที่ทรงคุ้นเคยโปรดปรานบ้าง โปรดให้มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้หม่อมเจ้าในวังหลวงเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวังทั้งสิ้น แต่หม่อมเจ้าวังหน้านั้น ในกรมซึ่งรับราชการอยู่ในวังหลวง ก็โปรดให้มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวังหลวงบ้าง นอกนั้นไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในพระราชพิธีในพระบรมราชวังทั้งสิ้น การเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในพิธีวังหน้านี้มีมาแต่เดิมเป็นครั้งเป็นคราว ไม่เสมอและไม่ทั่วไป เมื่อไม่มีวังหน้า หม่อมเจ้าวังหน้าก็มาสมทบเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่วังหลวง กำหนดฟังสวดเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทตั้งแต่วันตั้งน้ำวงด้ายแต่แรม ๑๑ ค่ำไป ถ้าเป็นพระองค์เจ้า แต่ก่อนมาเคยมีตำรวจนำตามแต่เจ้าของจะหามามากบ้าง น้อยบ้าง ตัวพระองค์เจ้าทรงเสด็จไป กั้นพระกลดกำมะลอ มีพราหมณ์โปรยข้าวตอกคู่ ๑ โปรยข้าวสารดอกมะลิคู่ ๑ บัณเฑาะว์คู่ ๑ สังข์คู่ ๑ ข้าหลวงตามมาก ๆ หม่อมเจ้าทรงเสด็จไป กั้นพระกลดกำมะลอ มีพราหมณ์โปรยข้าวตอกข้าวสารคน ๑ บัณเฑาะว์คน ๑ สังข์คน ๑ มีแต่ข้าหลวงตาม ไม่มีตำรวจ แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ เสด็จพร้อมด้วยพระขนิษฐาและพระขนิษฐาในพระองค์^(๑) คงเป็นหม่อมเจ้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นพื้น

การพระราชพิธี เริ่มสวดมนต์วันแรม ๑๑ ค่ำ พระราชาคณะ ๒๐ รูป รุ่งขึ้นวัน ๑๒ ค่ำ พระสงฆ์ฉันพร้อมกันทั้ง ๖๘ รูป จุตเทียนชยันตีมีฤกษ์ ถ้าฤกษ์เข้าก็จุก่อนพระฉัน ถ้าฤกษ์สายก็จุกภายหลังไฟซึ่งจะจุตเทียนชยันตีนั้น ใช้ไฟฟ้าส่องด้วยพระแว่นกรอบลงยาราชาวดี

(๑) เพราะโปรดให้จัดเป็นการพิเศษ และมีแห่งเป็นพื้น

เวลาจะส่องไฟมีคาถาสำหรับจะส่อง เหมือนกันกับจุดเทียนจงเปรียบ
 เลียงเพลิงไปจนถึงเวลาที่จะจุดเทียนชัย เมื่อเวลาจะจุดเทียนชัยนั้น
 พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงจุดเทียนทองซึ่งตั้งอยู่กลางพระชั้นหยก
 สำหรับพระราชพิธีทรงตั้งสัตยาธิษฐานแล้ว จึงส่งถวายแด่ท่านผู้เป็น
 ประธานในการพระราชพิธี แต่ก่อนมาดูเป็นหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช
 ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้กรม
 สมเด็จพระปรมาธิบดีทรงจุด ตั้งแต่การบรมราชาภิเษกมาจนตลอด
 สิ้นพระชนม์ทุก ๆ พระราชพิธี ต่อมากรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ได้
 ทรงจุดมาถึงปัจจุบันนี้ ในเวลาที่จุดเทียนชัยนั้น พระสงฆ์สวด พุทโธ
 สัพพัญญุตัญญาโณ บนพระที่นั่งที่ตั้งพิธี พราหมณ์เป่าสังข์คู่ ๑ ขั้วไม้
 บัณเฑาะว์คู่ ๑ ประโคมแตรสังข์ฆ้องชัยพิณพาทย์ พระสงฆ์ฉันและ
 กลับแล้ว ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการตระบะมุก และเทียนดูหนังสือ
 เล่ม ๑ พระพิธีธรรมสำหรับแรกขึ้นสวดภาณวาร พระราชาคณะนั่งปรก
 ราชบัณฑิตซักประจำ จนถึงเวลาเพล ฉันเพล ๕ รูป แล้วสวดต่อไปจน
 ถึงเวลาเที่ยงเปลี่ยนสำหรับใหม่ ผลัดกันสวดสำหรับละ ๖ ชั่วโมง
 ทั้งกลางวันกลางคืน เวลาค่ำพระสงฆ์สวดมนต์อีกทุกวัน จนถึงวัน
 แรม ๑๔ ค่ำเวลาเช้า พระองค์เจ้าหม่อมเจ้าที่จะโสกันต์ แต่งเครื่อง
 ถอดออกไปนั่งรายเป็นแถวตรงหน้าพระสงฆ์ที่ मुख ตะวันออก ถ้ามาก
 แถวก็ยาวออกไปถึงกลางปราสาท แบ่งพระเกศาเสร็จแล้วพระราช
 ทานน้ำพระมหาสังข์ แล้วทรงพระอัมรงค์พระมหาวิเชียรบ้าง พระ
 มหาเพชรราชูธบ้าง แล้วทรงจรดกรรไตรกรรบิด โปรดให้พระบรม
 วาสนานุวงศ์บางพระองค์ทรงบ้าง เวลานั้นพระสงฆ์สวดชยันโตบน
 พระที่นั่ง พราหมณ์เป่าสังข์คู่ ๑ ขั้วไม้บัณเฑาะว์คู่ ๑ ประโคมแตรสังข์
 ฆ้องชัยพิณพาทย์ ที่สงฆ์แต่ก่อนนั้นปลูกเป็นร้านขึ้นที่รักแร้ พระที่นั่ง

ดุสิตมหาปราสาทข้างตะวันตกเฉียงใต้ เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานน้ำทางพระกล แยังเข้ามาเช่นนี้ช้านาน ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดในทางที่เข้าออกทางพระกล และโปรดให้ทำเขาไกรลาสด้วยศิลาที่ขาลาด้านตะวันตก พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จึงให้เจ้านายโสกันต์ไปทรงที่เขาไกรลาส เลิกพระแท่นทรงเสวยทีเดียว ใช้พาดานพระแท่นทรงตั้งที่เขาไกรลาส ครั้นภายหลังการที่จะปิดน้ำเปิดน้ำากหลมากนัก เวลาเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปพระราชทานน้ำ ถ้าไม่ปิดน้ำเสียก่อนก็เปียก จึงได้เกิดที่ทรงขึ้นที่รักแ้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตามเดิม แต่ลดพื้นเตี้ยลง เป็นที่สำหรับพระราชทานน้ำ ธรรมเนียมแต่เดิมมา ถ้าโสกันต์พระองค์เจ้าจึงได้พระราชทานพระมหาสังข์สาม ถ้าเป็นแต่หม่อมเจ้าก็ใช้แต่หม้อเงินหม้อทองและพระเต้าศิลากลีบบัว แต่ครั้นเมื่อหม่อมเจ้าเกศากันต์พร้อมกับพระองค์เจ้า ก็พลอยได้พระราชทานพระมหาสังข์สามด้วย ก็ตกลงเป็นธรรมเนียม ถึงเกศากันต์แต่หม่อมเจ้าก็คงได้พระราชทานพระมหาสังข์สามตลอดมา พระเต้าซึ่งพระราชทานอยู่ในบัดนี้คือพระมหาสังข์สาม พระเต้าไกรลาส พระเต้าเทวปฏิฐ พระเต้าจารึกอักษร หม้อทอง หม้อเงิน พระสังข์อุตราวุธของเดิม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระมหาสังข์ประดับเพชรเป็นที่สุด ถ้าเป็นพระองค์เจ้าเคยพระราชทานพระเต้าห้ำกษัตริย์บ้างก็มี แต่ดูไม่รู้ทั่วไป พระราชทานน้ำแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเป็นต่างกรมผู้ใหญ่ และท่านเสนาบดีก็รดต่อไป ในเวลาทรงนั้นมีแต่เครื่องประโคมดังเช่นกล่าวมาแล้ว แต่พระสงฆ์สวดถวายพรพระ เมื่อพระราชทานน้ำแล้วเสร็จขึ้นมาทรงประเคน พระสงฆ์รับพระราชทานฉันในวันนี้สำหรับพระสงฆ์ฉันทั้งเช้าทั้งเพลไม่ได้ใช้เนื้อสัตว์ เป็นเครื่อง

กระยาบวชใช้ถั่วงาทั้งสิ้น เครื่องสังเวชพระสยามเทวาธิราชก็เป็นเครื่องกระยาบวชเหมือนกัน ลัทธิที่พระสงฆ์ฉันบวชมีแต่เฉพาะวันพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์วันเดียว เห็นจะเป็นมาจากลัทธิพราหมณ์ที่ถือติดชินมาแต่ก่อน ถ้าจะทำอะไรให้ขลังดีวิเศษก็ไม่กินของสดคาวจนไม่รู้ว่ามีมาจากแห่งใด การที่เกิดขึ้นในพระราชพิธีนี้ก็เพื่อจะให้ขลังอย่างเดียว และในการเลี้ยงพระตรุษซึ่งนับว่าวัน ๑๔ คำนี้นับวันต้นไป มีข้าวบิณฑ์ทั้งเครื่องน้สการด้วย มีแต่เฉพาะวันแรม ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ เดือนห้าขึ้นค่ำหนึ่งสามวัน พระสงฆ์ฉันแล้วประกาศเทวดาตำแหน่งผู้ประกาศนี้เป็นหน้าที่ของพระพิมลธรรม อย่างเจ้าพระยาพลเทพสำหรับแรกนายีนชิงช้า ถ้าพระพิมลธรรมประกาศได้ก็เป็นพระพิมลธรรมประกาศองค์เดียว แต่พระพิมลธรรมมักจะชราเสียบ้างเสียงไม่เพราะบ้าง ขัดข้องไป จึงต้องเปลี่ยนให้พระราชาคณะผู้อื่นว่าแทน คำประกาศนั้นไม่ได้อ่านหนังสือเหมือนประกาศทั้งปวง ใช้เล่าจนจำได้แล้วว่าปากเปล่า เพื่อจะมีให้พลาดพลั่ง จึงต้องมีผู้ทวนหนังสือตามไปด้วยอีกองค์หนึ่ง ใช้พระราชาคณะผู้ใหญ่ที่เป็นผู้ชำนาญหนังสือไทยด้วย

ในคำประกาศเทวดา ที่ใช้อยู่ในกรุงเทพฯ แต่เดิมมานั้นมาจากเมืองลังกา ภาษาที่ใช้ก็ใช้เป็นภาษาลังกาแปลเป็นไทยบ้าง ไม่ได้แปลบ้าง พระนามที่ใช้ในคำประกาศแต่ก่อนใช้พระนามรามายิบัติแต่จะค้นหาดั้งเดิมก็ไม่ได้ พบแต่คำประกาศวังหน้าครั้ง พระปิ่นเกล้าก็คงจะคล้ายคลึงกันอยู่ข้างจะเร่อร่ากว่าที่ประกาศอยู่ทุกวันนี้สักหน่อยหนึ่ง คือไต่ถามเทวดาถึงรับศีลแล้วหรือยัง ขวนให้รับศีล และการขับไล่ผีสาเกก็เป็นจริงเป็นจังมากไปสักหน่อยเป็นต้น ทำนองที่ใช้ก็เป็นทำนองเทศน์มหาชาติหรือข้อ ตำนานบอกอนุศาสน์ตามแต่จะถนัดว่า

แต่ครั้งตกมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพิ่มเติมแก้ไขเสียมาก ตัดเป็นตอน ๆ ภาษามคร ภาษาไทย ภาษาลังกา แทรกสลับกันไป ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า พระนามนั้นก็ทรงเปลี่ยนพระนามใหม่ลง แต่สร้อยพระนามในภาษาลังกายังใช้สร้อยเดิมอยู่มาก พระนามนี้ทรงถือว่าพระนามรามธิบดีเดิมนั้นเป็นพระนามสำหรับกรุง เหมือนอย่างคำโคลงแข่งน้ำก็คงใช้ได้ไม่ผิด รับสั่งว่า ถ้าใครเป็นเจ้าของแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาก็ต้องเป็นรามธิบดีด้วย ถึงในสร้อยพระนามใหม่ก็มีรามธิบดีไว้ด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นพระนามในภาษาสิงหลนี้จึงได้คงใช้ปน ๆ กันอยู่กับของเก่า เช่นว่า บรมบพิตรประะมินทะ มะหาจุฬาลังกรณะ ปะตินทะเทพยะมะหามะกุญ บุรุษยะรัตนะราชะระวิวังชะ วรุตตะมะพังชะปริพัทธะ ระชะติยะราชะนิกะโรตตะมะ จาตุรันตะปะระมะมะหาจักรพัติราชาธิปรัตเตยยะ บุณะรุจจิรธรามิศะเรยะมะเหยยะมหิทธิริทธิเตโชเชยยะ ตริโลกะเชษฐาธิมะหาพุทธานุกุเลยะ ะระธรรมิกะราชาธิราชะ รามาธิปรัตเตยยะ มหาสวามินทะ ปะวะระรัตนะโกสินทะมหินทราโยทธะยามหานะคะรินทะนุวะระวะเสยยะ เป็นต้น คำประกาศนั้นคงเป็นสามภาษาอยู่ตามเดิม ตัดแต่ที่รุ่งรังถามัจจุจัจจ้ออกเสียบ้าง ที่จะตัดออกไม่ได้เป็นท่อนยาวก็คงว่าแต่ภาษาลังกาไม่แปลเป็นไทย เวลาประกาศนั้น พระสงฆ์ผู้ประกาศกราบพระแล้วอ่านโมสามหนที่หน้าพระแท่น แล้วออกมายืนบนอาสนะ ท้ายอาสนะสงฆ์กลางพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท หันหน้าไปทิศตะวันตก เริ่มคำประกาศเป็นภาษามคร ตั้งแต่สัณนตุ ทิพฟโสเตนะ จนจบ คุตติงสังวิทะหันทุจาติ แล้วจึงว่าคำแปลเป็นภาษาไทย ออกชื่อท้าวมหाराชทั้งสี่และเทพยดา หมุ่ยักษ คนธรรพ์ กุมภันท์ นาค ขอให้มาประชุมกันในเวลาค่ำวันนี้ เพื่อจะอนุโมทนาในส่วนพระราช-

กุศลมีพระพุทธบูชาเป็นต้น ซึ่งทรงแผ่ส่วนพระราชกุศลให้ และขอให้
 ปลดเปลื้องสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ นามาสึงความสิริสวัสดิ์แก่พระเจ้า
 แผ่นดิน และมหาชนอันอยู่ในพระราชอาณาเขต ซึ่งพระเจ้าแผ่นดิน
 ในสยามวงศ์ทรงชนะ แล้วต่อนั้นไปว่าเป็นภาษาลังกานำพระนามเจ้า
 แผ่นดินตั้งแต่มีนยะปะทินะเป็นต้น แล้วจึงว่าพระนามเจ้าแผ่นดิน
 เติ้มตามท่จารึกในพระสุพรรณบัฏ คือตลอดจนถึงชื่อกรุง ลงปลายสัก
 ทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์ตามอย่างเก่า แล้วว่าตามภาษาลังกาอีกตอน
 หนึ่งแสดงพระราชอาณาเขต แล้วจึงออกชื่อหัวเมืองขึ้นกรุงเทพฯ หัวทุก
 หัวเมือง มีจำนวนนับรวมยอดข้างท้ายสี่ร้อยสามสิบแปดแล้วออกชื่อ
 กรุงเต็มชื่อ จึงมีคำขอเทพยดาซึ่งรักษาพระราชอาณาเขต ออกนาม
 พระกาฬชัยศรี พระเลื้อเมือง พระทรงเมือง พระหลักเมือง ขอให้
 บริบาลรักษาพระเจ้าแผ่นดิน และพระมหากษัตริย์ประเทศราช
 ทั้งสี่ทิศ ให้ปิจจามิตรยาเกรงอย่าให้คิดประทุษร้าย ขอให้พระบรม
 วงศานุวงศ์ เสนามาตย์ราชปรีโยธาดูใหญ่ผู้น้อย จงมีสมัคสมสร
 ชื่อสัตย์สุจริตต่อกันสิ้นกาลนาน และขออย่าให้มีอันตรายมาพ้องพาน
 แก่มนุษย์และสัตว์จตุบาท ทวิบาท ให้วิสโสทกตกตามฤดูกาล เป็น
 อุประการแก่อัญญาหารบริบูรณ์ทั่วพระราชอาณาเขต เมื่อจบคำประกาศ
 ตอนนีแล้พระสงฆ์ผู้ประกาศหันหน้าไปข้างทิศเหนือ มีสังฆการีสอง
 คนเข้ามายืนรับคำสั่ง จึงสั่งเป็นภาษามครว่า อัมมิโก เทวดา อาราคะ
 เป็นต้น สังฆการีรับสาธุ ๆ คะมิสสามิ ภันเต แล้วพระสงฆ์ผู้ประกาศ
 จึงสั่งเป็นภาษาสยาม ให้รับสังฆาณัติไปเชิญเทพยดา อันเป็นที่มหาชน
 นับถือทั้งปวงมาประชุมกันในการพระราชพิธี เพื่อจะสดับพุทธภาษิต
 ในเวลาค่ำวันนี้ สังฆการีรับว่าสาธุ ๆ พระพุทธเจ้าข้า แล้วท่านผู้ประกาศ
 ว่าภาษาสิงหลต่อไปตั้งแต่วิหาระภูตูลูเป็นต้น ถึง อียะยุตตะเยติ เป็น
 จบประกาศเวลาเช้า

และในเวลาที่พระสงฆ์ฉันและอ่านคำประกาศอยู่นั้นเจ้าที่
เกศากันต์แต่งตัวเสร็จแล้ว ก็มานั่งเก้าอี้เรียงเป็นลำดับอยู่ที่मुखตะวันออกหันหน้าเข้าหาเตียงพระมณฑล เมื่อพระสงฆ์ประกาศเทวดาจบแล้ว พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ใบมะตูม และทรงเจิมเจ้าที่เกศากันต์ทุกองค์ แล้วพระสงฆ์ถวายยา ในวันนี้มีสัตัพพุทธานุสสติเป็นส่วนใหญ่ให้พระแก่เจ้าที่เกศากันต์ ในการพระราชพิธีนี้ในวัน ๑๒ คำ ๑๓ คำ ไม่ต้องมีอนุสสติอย่างอื่น นอกจาก ยา สัตัพพุทธานุสสติ สัตัพพุ เมื่อพระสงฆ์อนุสสติก็โปรดให้เจ้าที่เกศากันต์นั้นกลับพระราชอาสนะ ๒๐ รูป ซึ่งนับว่าเป็นสวดมนต์ในการเกศากันต์นั้น ได้รับกระจุยเครื่องบริโภคน้ำของแห้ง ตามธรรมเนียมการโสกันต์ด้วยในวันนี้อังคละกระจุย เวลาบ่ายตั้งบายศรีแก้วทองเงินที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เวียนเทียนสมโภช เจ้าที่เกศากันต์ทรงเสด็จออกทางประตูสนามราชกิจ สมโภชแล้วขึ้นมากอยเฝ้าบนพระที่นั่ง พระราชทานน้ำมหาสังข์ขุตราวัวของเดิมในรัชกาลที่ ๑ และทรงเจิมพระราชทานเงินสมโภชตามแบบพระองค์เจ้าในพระบรมมหาราชวัง ๓ ชั่ง พระองค์เจ้าในพระราชวังบวรฯ ๒ ชั่ง หม่อมเจ้าในพระบรมมหาราชวังชั่ง ๑ หม่อมเจ้าในพระราชวังบวรฯ ๑๐ ตำลึง แต่ที่เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ หรือหม่อมเจ้าในพระเจ้าน้องยาเธอ ก็พระราชทานเงินพระคลังข้างที่เพิ่มเติมอีกบ้าง ไม่เป็นการเสมอหน้าทั่วไป

ครั้นเวลาเย็นพลบ ตั้งกระบวนแห่พระสงฆ์ แต่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีกำหนดกระบวนหน้า มีทหารในเกณฑ์ร้อยหนึ่ง บางทีก็มีทหารมหาดเล็กทหารเรือมาสมทบแห่บ้าง บางปีก็มีทหารล้อมวังลากปืนแคตลิงคันเข้ากระบวนด้วย แต่ไม่เป็นการแน่นนอนลงได้ และมีม้าเกราะทอง ๑๒ ม้า ธงศึกคือธงยันต์ ๓๐ ปืนแดง ๓๐

ดาบสองมือ ๓๐ ดาบโล่ ๓๐ ดาบเขน ๓๐ ทวน ๓๐ ตั้ง ๓๐ กระบวน
 เหล่านี้เดิน ๒ แถว แล้วถึงพระแสงปืน พระทรงสวัสดิ์ พระสุบิน
 บันดาล ขึ้นแคร่หาม เป็นพนักงานกรมแสงกำกับ แต่พระแสงสอง
 องค์นี้ในแผ่นดินปัจจุบันไม่ได้แท้ คงแต่ปืนมหาฤกษ์ มหาชัย
 มหาจักร มหาปราบ ลากล้อ เป็นพนักงานกรมกองแก้วจินดา แล้วถึง
 แตรวง ๑๐ แตรฝรั่ง ๖ สังข์ ๒ แล้วจึงถึงสังฆการีแต่งสวมเสื้อครุย
 ลอมพอก ซึ่งเป็นพนักงานขานคำตอบพระสงฆ์ ต่อกันเป็น
 กระบวนพระสงฆ์ ที่หนึ่งพระวอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ มีคน
 เชิญตาลิปัตรนำหน้า ที่ ๒ พระวอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ต่อไปวอ
 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์^(๑) ต่อกันไปแคร่
 พระราชาคณะ ที่เป็นเจ้านายกันพระกลด ที่เป็นพระราชาคณะกัน
 สัปทนแดง มีตาลิปัตรนำหน้าทุกองค์ เป็นแคร่ ๗ คู่ ขาดคู่อยู่แคร่
 หนึ่ง เพราะติดนั่งปรกบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต่อกันไปพระ
 ครู ๘ รูป พระพิธีธรรม ๓๖ รูป เดินถือตาลิปัตรเป็นดับ ๆ ละสี่รูป
 ๑๑ ตับ ต่อไปจึงถึงกระบวนหลัง คือคนถือกระบอง ๓๐ ถือจ้าว ๓๐
 ตรี ๓๐ ดาบเขลย ๓๐ การที่มีกระบวนแห่พระนี้ ก็เป็นการย่อมาจาก
 อาพาธพิณาศเทือกเดียวกันกับคเชนทร์ศวันาน เป็นการย่อของสระ
 นาน พอกระบวนแห่ถึงกำแพงแก้วก็ประโคม พระสงฆ์ขึ้นนั่งเรียบ
 ร้อยแล้วเสด็จออกทรงจุดเครื่องนมัสการ ในเวลาวันนี้มีเทียนเล่ม
 หนึ่งหนัก ๖ บาท ฟั่นเล่มสั้น ๆ ปิดทองคำเปลว ปักเชิงเทียนทองคำ
 ๔ เชิง เล่มที่หนึ่งทรงจุดเมื่อแรกพระสงฆ์สวดปริตรพร้อมกันแล้วตั้ง
 ไวบนเตียงพระมณฑล เล่มที่สองจุดเมื่อสวดธรรมจักร เล่มที่สามจุด

---

(๑) สมเด็จพระวันรัตไปเป็นประธานทำพิธี ในพระราชวังบวร ฯ

เมื่อสวดมหาสมัยสูตร เล่มที่สี่จุดเมื่อสวดอาฏานาฏิยสูตรภาณยักษ์
จบแรก เห็นทั้งสามเล่มข้างหลังนี้จุดที่เตียงพระสวดทั้งสามเล่ม

เมื่อพระสงฆ์สวดมนต์จบแล้ว มีประกาศเทวดาอีกคราวหนึ่ง
แต่อาสนสงฆ์ซึ่งสำหรับพระสงฆ์ขึ้นประกาศเทวดาในเวลาครั้งนี้ใช้ผ้า
ขาวพับหนึ่งให้พระสงฆ์ขึ้น เมื่อประกาศเทวดาเสร็จแล้วทรงประเคน
ผ้าขาวพับแก่พระสงฆ์ผู้ประกาศเทวดา ในเวลาค่านั้นพระสงฆ์ขึ้นหัน
หน้าข้างเหนือถามสังฆการีซึ่งเป็นผู้รับสั่งมาฉุดไปเชิญเทพยดาด้วย
ภาษามครก่อน เริ่มต้นตั้งแต่ โย โส อัชชะ ปุพฺพัณ्ह เป็นต้น สังฆกา
รืตอบ อิทาห ภันเต อาคันตวา จูโตมฺหิ ท่านผู้ประกาศจึงถามต่อไปว่า
อัชเชสิตา นู โข เต เป็นต้น สังฆการีตอบ อามะภันเต จนถึง อัยยัส
สะ ว่าจะนะสะวะนายะ เป็นที่สุดแล้ว จึงถามเป็นภาษาไทยต่อไปว่า
ราชบุรุษผู้ซึ่งเราได้ส่งไปเชิญเทพยดานั้นได้กลับมาแล้วหรือยัง สังฆการี
รับว่า ได้มายืนอยู่ที่นี้แล้ว (คำที่ว่ายืนนี้จริง ๆ มิใช่ฟุ้งยืน เมื่อ
ก่อนยืนทั่วกันแต่เดิมาก็ยืนมาแล้ว ทำตามลัทธิเทวดาที่มาหาพระตั้ง
แต่เฝ้าพระพุทธเจ้าเป็นต้น มักจะมีเรื่องราวที่ว่ายืนมากกว่านั่งทุกแห่ง)
ท่านผู้ประกาศจึงได้ถามว่า ได้อารธนาเทพยดาแล้วหรือ สังฆการีตอบว่า
ได้ไปบวงสรวงยกหนังสืออารธนาแล้ว และกลับมาในที่นี้ด้วยความ
เข้าใจว่า ถ้าเทพยดานั้นเป็นสัมมาทิฐิ คงจะไม่ขัดอาณาสงฆ์ คงจะมา
ด้วยอหิสมานะกาย ในคำประกาศตอนนี้เป็นแปลกกว่าของเก่ามาก
คนละทางกันทีเดียว ของเก่านั้นเอาสังฆการีสองคนนั้นต่างว่าเป็น
เทวดาทีเดียว พระสงฆ์จึงได้ถามถึงรับศีลแล้วหรือยัง และอะไรต่าง ๆ
เป็นเล่นฟัน^(๑) กันแท่นแห้วร้อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงได้ทรงแก้เสียทั้งมคร ภาษาไทย ให้เป็นถามกันอย่างใหม่ดังกล่าว

---

(๑) เล่นฟัน หมายความว่า เล่นตลก

มานี้ดูก็ไม่น่าหัวร่อต่อกระชิกอันใด แต่คนที่เข้าใจว่าสมมติว่าตาสองคนนั้นเป็นเทวดาตามอย่างเก่าไม่เอาหูฟัง ยังหัวเราะเพ้อ ๆ ไปบ้างก็มี ที่หัวเราะเพราะแก้ติดกระอึกกระอึกบ้างก็มี ถ้าหัวเราะอย่างหลังแล้วก็ควรอยู่ แต่ถ้าหัวเราะอย่างก่อนแล้วเป็นเคอะน้อ อย่าเพ้อต่อไป เมื่อสั่งหมการีตอบภาษาไทยแล้ว ผู้ประกาศจึงได้ถามเป็นภาษาลังกาตามแบบของเดิมต่อไปว่า เทวตา อารธนา วัดตักโย อาวุยยะ สามครั้งสั่งหมการีตอบว่า อวิติน์ทรี วิตินันนะ สามครั้งเหมือนกัน แล้วจึงถามเทวูโย อาวุยยะ สั่งหมการีตอบ อามา จะ เทวูโย สยัมปรีวาเรนะ พยัพตะลิกิ สามครั้งเหมือนกัน ต่อนั้นไปผู้ประกาศเทวดาได้ประกาศเทวดาเป็นภาษาไทย ตามเนื้อความในคำประกาศเดิมไม่ได้แก้ไข ออกชื่อเทพยดาซึ่งมาประชุมในสถานที่นั้น คือ ท้าวมหาราชทั้งสี่ ขอให้ตั้งโสตลงสดับพระธรรม และขออานุภาพพระรัตนตรัยให้สถิตในพระบรมธาตุ พระพุทธรูปขยรัตน พระชัย พระห้ามสรพอุปัทว พระแก้วเรือนทอง พระปฏิกุธรรม ซึ่งเชิญมาไว้ในการพระราชพิธี ขอให้เป็นศรีสวัสดิมงคลกันสรรพภัยทั่วพระราชอาณาเขต และขออำนาจท้าวโลกบาลทั้งสี่ และเทพยดาทั้งปวง จงบันดาลให้เครื่องราชูปโภค คือพระสุพรรณบัฏ พระขรรค์ชัยศรี และเครื่องนानาสรรพพราวุธ ทั้งพระมหามาลา พระมหามงกุฎ ฉลองพระองค์ เครื่องสรรพภารณ์พิชัยยุทธ ธงชัยกระบี่ธูศรทพำห์ และพระกรรภิมย์ พระมหาสังข์ พระธำมรงค์ พระราชลัญจกร อิกมงคลพิสมร น้ำพระพุทธรมนต์ บรรดาที่ได้ตั้งไว้ในการพระราชพิธีให้มีฤทธิ์อำนาจ บรรดามนุษย์และอมมนุษย์ ซึ่งเป็นราชปิจจามิตร ให้คิดครั่นคร้ามขามขยาด มาตราแต่ว่าเห็นสิ่งของในพระราชพิธีก็อย่าให้มีจิตคิดประทุษร้ายได้ และขอให้นำทิพพวารีมาโปรยปรายในภาษาณะที่เต็มด้วยปรีตโศกทก เมื่อประปรายต้องกาย

ผู้ใด ก็ให้พ้นสรรพทุกข์โศกโรคภัยทุกประการเป็นจบตอนหนึ่ง ต่อ
นั้นไปเป็นคำประกาศว่าถ้าเทพดาหมู่ใดที่ถือสัมมาทิฐิ จงตั้งโสตลง
สดับพระธรรมจักรกับปวัตตสูตร และมหาสมัยสูตรในเวลาคำวันนี้
แล้วจงพิทักษ์รักษาพระบรมราชาธิราช อันมีพระนามประกาศ
ประกาศิต ออกพระนามเต็มเหมือนอย่างเวลาเช้า แต่ไม่ได้ออกนาม
กรุง ในคำประกาศพิธีตรุษนี้เรียงลำดับพระบรมวงศานุวงศ์แปลกกว่า
ที่เรียงลำดับในอื่น ๆ ทั้งสิ้นเป็นของมีมาแต่โบราณ คือเมื่อลงท้าย
พระนามว่า จุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม แล้วต่อไปว่าทั้งองค์พระ
อัครบรมรัตนราชนารี แต่ของเดิมเห็นจะเป็นมเหสี ซึ่งถือว่าเป็นคำ
ไม่เพราะ แล้วต่อไปว่าสุรางคนิกภักัญญา พระบรมบุตริบุตร พระราช
นัดดา ทั้งพระประยูรวงศาเสนามัตยราชมนตรีภักวีชาติ พุฒนามาตย์
ราชปโรหิต บัณฑิตสมณพราหมณ์ประชาราษฎร์ทั้งหลาย การที่นับ
พระนามพระราชวงศานุวงศ์ไม่มีแก่กว่าพระเจ้าแผ่นดินเลยเช่นนี้เป็น
อย่างเก่าแท้ เช่นมีมาในกฎหมายตำแหน่งนาพลเรือน ต่อไปนั้นก็ขอ
พรให้บริบูรณ์ทุกประการ แล้วจึงรื้อความว่า อนึ่งเทพดาหมู่ใดถือ
มิจฉาทิฐินอกพระพุทธโอวาท มีอาจรักษาพระบรมราชาธิราช อันมี พระนาม
ประกาศประกาศิต พระบาทบรมบพิตร สมเด็จพระปรมินทรมหา
จุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎบุรุษยรัตนราชรวิวงศ์ ทั้งองค์
พระบรมรัตนราชนารีสตรีพระสนม และพระบรมราชบุตริบุตรนัดดา
พระญาติประยูรวงศา เสนามัตยราชกวีชีพราหมณ์ชนทั้งหลายและ
สัตว์ทั้งปวงได้ไซ้ เทวดาหมู่นั้นจงเร่งถอยหนีออกไปนอกขอบเขต
จักรวาลจงเร็ว ๆ พลัน ๆ อย่าให้ทันพระสงฆ์สวดอาฎานาฎียสูตรอันวิเศษ
อันท้าวเวสวัณไพสพมหาราชหากอาราธนาแต่สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้า
ไว้ให้ล้าทับขบฏตปีศาจชาติฝูงยักษ์ คนธรรพ์กุมภภัณฑ์นาคนิกรสัตว์

โดยสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าตรัสบันทึกไว้ ฉะนั้นความตอนนีที่
คิดมาลงไว้เป็นตัวการเรื่องข้อพิพาทนี้มีอยู่เพียงเท่านี้ ที่เป็นต้น
เหตุให้เห็นกันเป็นวังซุลมุนซุลเกตามเช่นเล่า ๆ กันนั้น ตอนนั้นไปตาม
ที่จดหมายในตำราว่า เป็นคำเรียกเทวดาในกำพุฉัตรให้มาช่วยขับ
ยักษ์มิถิลาทิฐิ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า
เป็นคำเขากรวदन้าแผ่ส่วนบุญเป็นภาษาลังกายืดยาว ไม่มีคำแปลเป็น
ไทย ขึ้นต้นแต่ เมตตะยันติ ไปจนถึงรุจจะติ สังฆัสสชาติ เป็นจบ การที่
ไม่ได้แปลเป็นภาษาไทยนั้นก็เพราะยืดยาว เสียเวลาพรรณนาชื่อ
เทวดาต่าง ๆ ที่แผ่ส่วนบุญนั้นก็เป็นการเหลว ๆ อยู่ จึงได้ยกไว้ ใช้
แต่ภาษาลังกาพออย่าให้เสียธรรมเนียมเดิม เป็นเสร็จคำประกาศใน
เวลาค่าเพียงเท่านี้

เมื่อประกาศเทวดาเสร็จแล้ว ทรงจุดเทียนทองตระบะมุก
เทียนดูหนังสือ แล้วทรงทอดผ้าขาว ๔ พับ เฉพาะพระสงฆ์นั่งบนพระ
แท่น พระครู ๔ รูปขึ้นสวดตั้งนโมสรณาคมน์ แล้วพระราชอาคันตุกะที่
ประกาศเทวดาขึ้นไปบนพระแท่นขัดตำนาน พระสงฆ์สวดธรรมจักร
กับปวัตตสูตร แต่เดิมสวดลงสังโยคอย่างตามธรรมเนียม แต่เมื่อถึง
แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าช่างนัก ถ้าเสด็จ
ออกลาไปหน่อยหนึ่งยามเศษก็ไม่ได้ยังป็นตามกำหนด จึงโปรดให้
สวดเสียอย่างธรรมยุติกา พระราชอาคันตุกะที่ขัดตำนานนั้นลงมานั่งปรก
จนจบแล้วเสด็จไปทรงจุดเทียนทองอีกเล่มหนึ่ง ทรงทอดผ้าอีก ๔
พับ พระครูอีก ๔ รูป ขึ้นบนพระแท่นตั้งนโมแล้ว พระราชอาคันตุกะที่นั่ง
ปรกขึ้นไปขัดตำนานแล้วกลับลงมานั่งปรก พระครูสวดมหาสมัยสูตร ที่
คาถากี่สวดเป็นสรภัญญะ ถึงมหาสมัยสูตรนี้แต่ก่อนก็สวดเป็นสังโยค
เหมือนกัน เปลี่ยนพร้อมกันกับธรรมจักร เป็นสวดอย่างธรรมยุติกา

ถึงว่าฐานาสมเด็จพระปรมาภิไธย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สมเด็จพระวันรัต จะเป็นพระสงฆ์มหานิกาย ก็ต้องซ้อมสวดอย่างธรรมเนียมปฏิบัติให้เป็นการเร็วขึ้น ในระหว่างนั้น เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนแรก ๆ เสด็จพระราชดำเนินลงไปพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ และทรงเจิมพระแสงปืน มหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบ ทั้ง ๔ กระบอก ครั้นภายหลังมาพระราชทานให้ข้าพเจ้าลงไปรดน้ำและเจิมทุกปีมิได้ขาด ทั้งพระทรงสวัสดิ์ พระสุบิน บันดาล และพระแสงปืนหลักก็รดน้ำและเจิมด้วย ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ตำแหน่งนี้ตกอยู่ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ จนสีนพระชนม์มิ่ง จึงได้ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสด็จลงไปรดน้ำและเจิมพระแสง ต่อมาสวดสมัยสูตรจบแล้วทรงจุดเทียนทองอีกเล่มหนึ่ง พระสงฆ์พิธีธรรมสำหรับแรกขึ้นพระแท่นตั้งนโมสรณาคมน์ นโมและสรณาคมน์ของภิกษุอยู่อย่างเร็วอยู่ใน ๒๕ นาที อย่างช้าก็ถึง ๓๐ นาที เมื่อจบสรณาคมน์พระราชอาคันตุกะนั่งปรกขึ้นไปขัดตำนานแล้ว กลับมานั่งที่อาสนะในหมู่ตามเดิม พระราชอาคันตุกะฝ่ายวิปัสสนาธุระไปนั่งปรกแทนต่อไป พระสงฆ์สวดภิกษุ เมื่อจบแล้วก็เปลี่ยนกันไปตามลำดับ กำหนดที่ได้ยิงปืนคราวแรกอยู่ในยามเศษ ภิกษุยิงปืนครั้งแรกยิงปืน ๓ ครั้ง ๆ ที่หนึ่งที่ตายเวลาเย็น ครั้นสวดไปถึงวิปัสสนาในคราวแรก พระสงฆ์ซึ่งนั่งอยู่ข้างล่างจับสายสัญญาณสวดคาถาวิปัสสนาจนตลอดจบหนึ่ง ต่อไปไม่ได้สวดอีก ในจบแรกยิงปืนครั้งที่สองที่อุชชาเป็ดพั้ง เรียกกันว่าอุชชาใน ยิงปืนอีกครั้งหนึ่งที่อุชชาเป็ดพั้งหลัง เรียกว่าอุชชานอก ต่อไปตั้งแต่จบที่สองภิกษุพระยังจบละสองคราวปืน คือที่ตายเวลาเย็น คราวหนึ่ง ที่อุชชาในอีกครั้งหนึ่ง เป็นสองครั้งตลอดไปทุกจบ สวด

ตลอดคืนยังรุ่งอยู่ในสิบเอ็ดจบ ถ้าเสด็จออกหัวค่ำเป็นสิบสองจบบ้าง บางที่ยิงปืนอยู่ใน ๒๓ คราวปืนเป็นธรรมดา แต่ถ้าเป็นสิบสองจบก็เป็น ๒๕ คราวปืน

ปืนที่ยิงในวันยังอาฏานานี้ แต่เดิมมาใช้สังฆการีตีฆ้อง เมื่อถึงกำหนดจะยิงใช้กรมพระแสงปืนต้นยิงปืนสัญญาณบนศาลาพระมหาปราสาท แล้วทนายปืนกรมพระตำรวจ ยิงปืนคาบศิลายิงเป็นดับเป็นสัญญาณแล้วจึงได้ยิงต่อ ๆ กัน ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดรักษาพระองค์ปืนทองปรายขึ้น ก็ให้รักษาพระองค์ปืนทองปรายยิง เมื่อเกิดเกณฑ์หัดปืนแดงขึ้น ก็ให้เกณฑ์หัดปืนแดงมายิงอีกพวกหนึ่ง ครั้นตกมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทหารปืนทองปรายคงยังอยู่ตามเดิมพวกหนึ่ง ถอนเกณฑ์หัดปืนแดง เอาทหารเกณฑ์หัดปืนอย่างยุโรปยิงแทนอีกพวกหนึ่ง ครั้นเมื่อหล่อปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบ ขึ้นพร้อมกันกับที่ทรงสร้างพระแสงปืนนพรัตน์สำหรับเข้าพิธี ก็ทรงพระแสงปืนนพรัตน์ ซึ่งเป็นปืนอย่างที่เราเรียกว่าโก้อย่างเก่า ๆ ทรงยิงเองทางช่องพระแกลที่ ๒ ด้านเหนือ मुख ตะวันออก เป็นสัญญาณให้ยิงปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบ พระแสงปืนนพรัตน์นั้นไม่สู้สะดวกนัก จึงได้โปรดให้จัดพระแสงปืนหลักสำหรับลงหน้าเรือพระที่นั่ง ขึ้นมาตั้งที่ศาลาหน้าพระมหาปราสาท ตรงช่องพระแกลที่กล่าวแล้ว ล่ามสายไหมเบญจพรรณถักติดกับไกปืนขึ้นมาผูกกับพนักพระแกล เจ้าพนักงานประจูปืนอยู่ข้างล่าง เมื่อเวลาถึงกำหนดยิง ก็ทรงกระตุกเชือกยิงพระแสงปืนหลักนั้นเป็นสัญญาณ ซึ่งให้เป็นสององค์ไว้นั้น เพื่อจะสับกลับเมื่อไม่สับกลับก็ทรงทั้งสององค์ ภายหลังมาเมื่อพระแสงปืนพระทรงสวัสดิ์เข้ามาถึง เป็นพระแสงปืนใหญ่บรรจุท้ายซึ่งได้เข้า

มาถึงกรุงเทพฯ ในครั้งแรกโปรดยั้งนัก ได้ทรงทดลองที่ปทุมวันและที่สวนเทหลายครั้ง ครั้นเมื่อถึงพระราชพิธีก็โปรดให้มาตั้งที่ตรงหน้าพระแทล โยงเชือกขึ้นมาทรงกระตุกเป็นสัญญาณ พระแสงปืนหลักทั้ง ๒ องค์นั้นก็คงไว้ด้วย ครั้นมาภายหลังเมื่อปลาย ๆ แผ่นดิน ทรงพระสุบินไปว่ามีปืนอย่างหนึ่งซึ่งเป็นรูปปืนใหญ่แต่ยิงได้หลาย ๆ นัด มีครกหันเหมือนอย่างปืนที่เรียกกันว่าโกตั้งไว้ที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม มีเจ้านายหลายพระองค์เสด็จเข้ามาเฝ้า ทรงจำได้ว่ากรมขุนวรจักรองค์หนึ่ง ได้ทรงยิงปืนนั้นเป็นสลุตรับ จึงมีพระราชหัตถเลขาสั่งออกไปให้ทำตามกระแสพระสุบิน แต่ผู้ที่ทำนั้นจะคิดหันให้เป็นอย่างปืนโกก็ไม่ไว้ใจ จึงทำเป็นรางบรรจุปัสตันยาว ๆ สอดเข้าไปในช่องข้างท้ายบอกปืน เลื่อนไปที่ละช่องยิงได้ตบะหลาย ๆ นัด เมื่อได้ทอดพระเนตรก็รับสั่งว่าไม่เหมือนที่ทรงพระสุบิน แต่ยิงได้หลายนัดคล้ายคลึงกัน จึงพระราชทานชื่อว่าพระสุบินบันดาล ให้ตั้งยิงในการพระราชพิธีนี้ด้วย ในปีแรก ๆ ทรงเที่ยวหนึ่ง ๆ อยู่ใน ๖ นัด ครั้นภายหลังมาพระราชทานให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ยิงเนื่อง ๆ สายล่ำมไก่นั้นโยงขึ้นมาที่พระแทลที่หนึ่ง ไม่ได้รวมอยู่ในพระแทลที่สองซึ่งเป็นที่ประทับ พระแสงปืนอย่างเช่นทรงพระสุบินนั้น ภายหลังก็ทรงส่งมาอีกจนได้แต่เพิ่งมาถึงภายหลังไม่ทันจะพระราชทานชื่อ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชธุระในเรื่องยิงปืนมากนี้ ทรงเป็นการแปรกตีสฝึกหัดให้คุ้นเคยในการยิงปืน ด้วยเวลาอื่นนอกจากยิงอาภาวันาญสูตรนี้แล้วก็ไม่ได้ทรงเลย ในเมื่อตอนแรกยังเสด็จอยู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เคยทรงพระแสงปืนเล็กทางสี่หบัญชรเนื่อง ๆ เอาหม้อข้าวกรอกน้ำเสียแล้วขึ้นไปแขวนไว้บนต้นไม้ตามที่คลังและที่โรงหม้อ ทรงยิงหม้อข้าวนั้น เผอิญครั้งหนึ่ง

กระสุนปืนเข้าไปตกลึงพระที่นั่งวังจันทร์ ซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็นพระที่นั่งอิศเรศราชานุสรณ์ทุกวันนี้ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ก็เป็นที่ตกพระทัยเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปพระราชทานทองคำสมโภชลี้หนึ่ง แต่นั่นมาก็ไม่ได้ทรงพระแสงปืนอีกเลย นอกจากเวลาพิธีถ้าจะติดดินพระแสงองค์ใดลองก็รอไว้การพิธีทุกครั้ง แต่ถ้าจะติดกระสุนลงแล้วก็ไปลองที่ปทุมวันหรือที่ลานเท ที่ปทุมวันนั้นภายหลังก็เป็นอันเลิกไป เมื่อกระสุนไปถูกกระบอกที่คนจูงมา กระบอกล้มแต่คนไม่เป็นอันตราย แต่นั่นมาก็คงมีอยู่ที่ลานเทแห่งเดียว ต่อเมื่อพระแสงใหม่มีมาจึงได้ลองเป็นการนาน ๆ มีทีหนึ่ง เพราะฉะนั้นเมื่อถึงการพระราชพิธีตรุษนี้แล้ว จึงได้ทรงยิงปืนเป็นการฝึกซ้อมให้ชำนาญทุกปีมิได้ขาด เมื่อมีทหารผู้หญิงอยู่แต่ก่อน ก็เคยโปรดให้มายิงที่ศาลาข้างพระที่นั่งวิมานรักษา พร้อมกับคราวปืนข้างหน้ามาช้านานหลายปี ถ้าเวลาตั้งแต่ยิงปืนยกแรกไปแล้ว ใครจะได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับทางเจ้านายขุนนาง ประทับอยู่ที่ตรงพระแกลดรับกับกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์อยู่จน ๗ ทุ่ม ๘ ทุ่ม จึงได้เสด็จขึ้นทุกปี ถึงทหารก็เหมือนแต่ก่อนมาไม่ได้เคยฝึกซ้อมติดดินในที่อื่นต้องผลัดเปลี่ยนกันเข้ามายิงอาภานาเป็นการหัดติดดินตลอดมาถึงทหารมหาดเล็ก ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ก็ยังคงถือว่าเป็นการฝึกหัดเช่นนั้นเหมือนกัน แต่พระแสงปืนสำหรับยิงเป็นสัญญาณนั้นเล็ก คงใช้สัญญาณระฆังตามเดิม จำนวนและตำบลลำดับที่ยิงปืน ดังจะว่าต่อไปนี้

ฝั่งตะวันออก คือในพระบรมมหาราชวังชั้นกลาง ที่ศาลาหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทหารมหาดเล็ก ๓๐ คน ยิงปืนอินฟินพวก ๑ ทหารรักษาพระองค์ ๓๐ คน ทหารแคตลิ่งคัน ๓๐ คน

ยิงปืนสามแห่มทั้งสองพวก กรมกองแก้วจินดาเจ้ากรม ปลัดกรม
ขุนหมื่น ๑๕ คน ยิงปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบ พวก
หนึ่ง เป็นสัญญาณใน

กรมทหารปืนใหญ่ ยิงปืนทองพินลินปิด ๒ บอก ยิงที่หน้า
ประตูวิเศษชัยศรี เป็นสัญญาณนอก

กรมทวนทองซ้ายขวา กรมเชนทองซ้ายขวา คุ่มปืนทองอย่าง
ไทร ๒ บอก ยิงที่ประตุมณีนพรัตน์

กองอาสาธนูซ้ายขวา ปืนทองฝรั่งเปิดหมวก ๒ บอก ยิงที่
ถนนหน้าศาลพระหลักเมือง

กรมฝึพายคุชักรซ้ายขวา ปืนทองรางแท่น ๒ บอก ยิงที่ถนน
หน้าศาลพระเสื้อเมืองพระทรงเมือง

กรมล้อมพระราชวัง คุ่มปืนเหล็กหามแล่น ๑๒ บอก ปืน
คาบศิลา ๕ บอก ยิงบนป้อมรอบพระบรมมหาราชวัง ๑๒ ป้อม

กรมตำรวจและพลพันทหารใน คุ่มปืนหามแล่น ๑๔ บอก
ยิงบนเขื่อนเพชรกำแพงวัง ๑๐ ตำบล คือ

กรมทหารในซ้ายขวา ยิงที่เขื่อนหน้าโรงทานบอก ๑ เขื่อน
ตรงท่ากระแซบอก ๑

กรมพลพันซ้าย ยิงที่เขื่อนด้านวัดพระเชตุพน

กรมพลพันขวา ยิงที่เขื่อนโรงไหม

กรมตำรวจสนมซ้าย ยิงที่เขื่อนริมอุโมงค์

กรมตำรวจสนมขวา ยิงที่เขื่อนบันไดตรงวัดพระเชตุพน

กรมพระตำรวจนอกซ้าย ยิงที่เขื่อนเหนือและใต้พระที่นั่ง
สุทไธสวรรย์ปราสาท

กรมพระตำรวจนอกขวา ยิงที่เขื่อนบันไดริมป้อมสัญญาณใจวัง

กรมพระตำรวจในซ้าย ยิงที่เขื่อนท้ายพระที่นั่งสุทไธสวรรย์

กรมพระตำรวจใหญ่ขวา ยิงที่เขื่อนริมป้อมสัณจรใจวัง พวก
ที่วามานปืนแห่งละ ๒ บอกทั้งสิ้น

กรมกองแก้วจินดา ปืนทองมินลา ๒ บอก ยิงบนป้อมเหนือ
ป้อมใต้พระที่นั่งสุทไธสวรรย์

กรมรักษาพระองค์ซ้ายขวา ปืนทองรางแท่น ๒ บอก ยิงที่
ป้อมพรหมอ้านวยศิลป์ ป้อมอินทร์อ้านวยศร

กรมเรือตั้งทหารใน ปืนทองอย่างไร ๒ บอก ยิงที่หน้า
ประตูศรีสุนทร ๑

กรมพระตำรวจนอกซ้าย ยิงที่ทำพระ ๑ หน้าวัดมหาธาตุ ๑
ยิงที่ประตูดินพระราชวังบวร ฯ ๑

กรมพระตำรวจใหญ่ขวา ยิงที่ท่าช้างพระราชวังบวรฯ ๑ ประตู
ใหญ่หน้าบ้านเจ้าพระยามหาโยธา ๑

กรมเกณฑ์หัตถอย่างฝรั่งซ้าย ยิงที่ประตูใหญ่หน้าวังกรมหมื่น
กษัตริย์ศรีศกดิเดช ๑

กรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ยิงที่หน้าบ้านพระยานาวานุโยค ๑
มุมบ้านเจ้าพระยาธรรมา คือ ประตูใหญ่ริมบ้านพระยานารัตน ๑
ประตูใหญ่วัดบวรนิเวศ ๑

กรมพระตำรวจในขวา ยิงที่ประตูใหญ่วัดรังษีสุทธวาส ๑
ประตูใหญ่ป้อมมหากาฬ ๑

กรมพระตำรวจในซ้าย ยิงที่ประตูหน้าวัดเทพธิดา ๑ ประตู
เหนือป้อมหมูหลวง ๑

กรมพระตำรวจสนมขวา ยิงที่หน้าประตูสำราญราษฎร์ ถนน
บำรุงเมือง ๑ ประตูถนนเจริญกรุง ๑

กรมเกณฑ์หัตถอย่างฝรั่งขวา ยิงที่ประตุน้ำวังกรมหมื่น
ภูบาลบริรักษ์ คือวังบูรพาภิรมย์เดี่ยวนี

กรมตำรวจสนมซ้าย ยิงที่ประตูสะพานหิน ๑ ประตูใหญ่วัด
ราชบูรณะ ๑

กรมตำรวจนอกขวา ยิงที่ประตูวัดพระเชตุพน ๑ ประตู
ท่าเรือจางศาลต่างประเทศ ๑ ปืนหามแล่นแห่งละ ๒ บอกทั้งสิ้น

ฝั่งตะวันตก กรมอาสาพิเศษซ้าย ยิงที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์
ตำบล ๑

กรมอาสาใหม่กรมท่าขวา ยิงที่ถนนวัดโมฬีโลกย์ตำบล ๑

กรมอาสาใหม่กรมวังซ้าย ยิงที่ถนนวัดอมรินทร์ตำบล ๑

กรมอาสาใหม่กรมวังขวา ยิงที่ถนนวังกรมหมื่นเทวานุรักษ์
ตำบล ๑

กรมเรือกันซ้ายขวา ยิงที่ถนนอาจารย์ตำบล ๑ ปืนหามแล่น
แห่งละ ๒ บอกเหมือนกัน

รวมตำบลซึ่งยิงปืนฝั่งตะวันออก สัญญาณใน ๑ สัญญาณ
นอก ๑ ประตुวัง ๒ ป้อมหมู่วัง ๑๖ เชื้อนเพชร ๑๐ ถนนใหญ่ ๒
ประตูใหญ่รอบพระนคร ๒๐ รวม ๕๒ ตำบล ฝั่งตะวันตกป้อม ๑
ถนน ๔ รวม ๕ ตำบล รวม ๕๗ ตำบล

จำนวนปืนที่จ่ายไปยิง ปืนอินฟิน ๓๐ ปืนสามแหม ๖๐ ปืน
คาบศิลา ๕ ปืนทอง มหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบ ๔ ปืนฟินลิน
ปิดสัญญาณนอก ๒ ปืนอย่างไร ๔ ปืนฝรั่งเปิดหมวก ๒ ปืนทอง
มินิลา ๒ ปืนทองรางแท่น ๒ ปืนหามแล่น ๔๐ บอก รวมปืนเล็ก ๙๕
ปืนใหญ่ ๙๖ รวม ๑๙๑ บอก กำหนดที่ยิงปืนนั้นยิงปืนมหาฤกษ์
มหาชัย มหาจักร มหาปราบก่อน แล้วจึงยิงปืนดับ เมื่อยิงปืนดับแล้วจึง

ยิงปืนสัญญาณนอกที่ประตูไชยศรี แล้วปืนป้อมเขื่อนเพชรยิงไปเป็นลำดับ ประทักษิณรอบพระราชวังและพระนคร

อนึ่ง เมื่อเวลายิงปืนนั้น มีกรมพระตำรวจกับกรมต่าง ๆ ซึ่งจะว่าต่อไปเป็นกองตำรวจตำบลที่ยิงปืนตาม ประตูเมืองฝั่งตะวันออก ๔ กอง ฝั่งตะวันตก ๑ กอง คือพระยามหามุนี พระราชโยธาเทพ ไปตรวจแต่ประตูใหญ่ศาลต่างประเทศถึงประตูสำราญราษฎร ๖ ตำบล พระยามหาเทพ หลวงราชมนู ไปตรวจแต่ประตูเหนือป้อมหมื่นหลวงถึงหน้าวัดรังษี ๔ ตำบล พระอินทรเทพ หลวงสุรินทรเดชะ ตรวจแต่หน้าวัดบวรนิเวศถึงมุมบ้านเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ๕ ตำบล พระพิเรนทรเทพ หลวงเสนาภิมุข ตรวจแต่ท่าช้างพระราชวังบวรฯ ถึงท่าพระหน้าประตูศรีสุนทร ๕ ตำบล พระพรหมบริรักษ์ พระสุริยภักดี ไปตรวจฝั่งตะวันตกทั้ง ๕ แห่ง

การสวมมงกุฎ ธรรมเนียมแต่เดิม เจ้านายข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในต้องสวมมงกุฎทั้งสามวัน ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเวลาค่ำวัน ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเลย ถึงจะมีการโสกันต์พระเจ้าลูกเธอก็ไม่เสด็จ แต่เวลาเช้านั้นเสด็จทุกวันมิได้ขาด ด้วยการถวายสังฆทานและเลี้ยงพระ ในเวลานั้นถือว่าเป็นการสำคัญพระราชกุศลมาก แต่ถึงไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินอย่างนั้น เจ้าพนักงานก็ตั้งผอบพระมหามงกุฎ และที่สรงพระพักตร์ตามแบบทั้งวัน ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ ส่วนเจ้านายและข้าราชการซึ่งจะเข้าไปเฝ้าในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ก็ต้องสวมมงกุฎทั้งสองคืน ต่อเวลาค่ำวันแรม ๑๔ ค่ำ จึงได้เสด็จพระราชดำเนิน ถ้าเจ้านายและข้าราชการสวมมงกุฎตั้งแต่เวลาเสด็จออกไป แต่ที่ทรงเองนั้นต่อเวลาสวดสมัยธรรมจักรจบแล้ว พอถวายยักษ์ขึ้น

จึงได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นในมาน ประทับราชอาสน์ทรงพระพักตร์
ทรงพระมหามงคซึ่งโยงสายสิญจน์ประทับอยู่จนภณักษ์จับแรกกบ
ทรงพระมหามงคคู่ผลัดแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ ไม่ได้ทรงฟัง
ภณักษ์จับสองต่อไป ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินออกทั้งเช้าทั้งเย็นไม่ได้ขาดเลย
แต่เจ้านายข้าราชการซึ่งเฝ้าในวัน ๑๒ คำ ๑๓ คำ โปรดให้ยกเลิกเสีย
ไม่ต้องสวมมงค พระมหามงคซึ่งตั้งไว้นั้นก็พระราชทานสมเด็จพระ
พระเจ้านั่งยาเธอบ้าง พระเจ้าลูกเธอบ้างทุกวัน แต่พระเจ้าลูกเธอซึ่ง
ทรงพระเยาว์อยู่นั้น อยู่ข้างจะตื่นทรงมงคกันจู้จี้มาก ที่ได้ทรงวัน
เดียวไม่สะพระทัยบ่นอดแอดกันไปต่าง ๆ จึงโปรดให้มีมงคมาสวม
พระราชทานวันละสองพานแว่นฟ้าทั้งสามคืน การที่ทิ้งมงคนี้ก็มีมา
จนเจ้านายเล็ก ๆ ทุกวันนี้ ต้นเหตุที่จะทิ้งหนักทั้งหนาเพราะ
อยากโสกันต์เป็นเบื้องหน้า เห็นเจ้านายเข้ามาฟังสวดและเข้ามาเทศา
กันต์เวลาเข้านั้นให้อยากใจเดินไปไม่หาย เป็นเช่นนี้ด้วยกันโดยมาก
ได้สวมมงคเข้าก็ดูค่อยสบายวางหน้าวางตาเป็นเจ้าโสกันต์ ถ้าถึงวัน
ยิงอาภูนาได้ถือกระบองเพชรเข้าด้วยยิ่งคมคายขบขันขึ้นมาก ถึงจะ
หาวนอนให้หอด ๆ เทาไรก็ทนได้ไม่เป็นไร ใครอยากดูให้เห็นจริง
คอยดูพิธีตรุษปีนี้ได้ การทรงพระมหามงคในวัน ๑๔ คำนั้น เมื่อ
เวลาภณักษ์ขึ้นเสด็จขึ้นข้างในทรงพระมหามงค แต่ทรงเด็ดเสียที่
โยงสายสิญจน์ พระมหามงคคู่ผลัดก็ทรงสวมพระกรออกไปด้วย
บางทีก็พระราชทานผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งยังไม่ได้พระราชทานในสองวันล่วง
มาแล้ว บางทีก็ไม่ได้พระราชทาน ทรงอยู่เพียงยิงปืนครั้งแรกแล้วก็
เปลื้อง ด้วยประทับอยู่นาน เวลาจะเสด็จกลับทรงสวมพระกรทั้งสอง
ข้าง ไม่ได้ทรงกลับมา กระบองเพชรและพิสมรจ่ายในเวลาภณักษ์

เป็นหน้าที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอทรงจ่ายมาแต่เดิม ถึงเวลาที่เสด็จขึ้นไปหลังพระแท่นกับเจ้าพนักงานหยิบถุออกมาแล้วถวายกระบองเพชรทรงซึ่งจารึกคาถา อริโย อุตฺตโม มัคโค เป็นต้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้จารึกใหม่แปลกกันกับกระบองเพชรสามัญซึ่งจารึก สัพเพทวาปิสาเจวะ เป็นต้น แล้วจึงได้นำไปทิมูขเหนื่อส่งข้างใน และแจกเจ้านายข้าราชการฝ่ายหน้า แต่คำที่เรียกว่าแจกนี้เป็นแต่สักว่าแจก นำที่จะเรียกว่าแย่งมากกว่า และเวลาจ่ายแล้วเสียงดังเฮอลั่น แล้วกระทบกันดังกรอกแกรก ๆ จนเกือบไม่ได้ยินภณยักษ์ ถ้าโยนลงไปกลางหมู่คนสักมัดหนึ่งคงจะแย่งกันเหมือนแย่งตัวเป็นแน่

ในวันยังอาฏานานี้ เป็นประเพณีมาแต่เดิม เจ้านายและข้าราชการต้องเข้ามาประชุมเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่มีใครมีใครคอยเว้นว่าง ด้วยเป็นพระราชพิธีซึ่งจะให้เป็นมงคลทั่วกัน และเป็นเวลาถึงปีกลางคืนค่อยจะอยู่ข้างซบซัน ถึงชั้นเสนาบดีนอนหัวค้ำก็ยังคงรักษาแบบอย่างเดิมอยู่ ไม่ใคร่จะขาดเหมือนการพระราชพิธีอื่น ๆ

วันแรม ๑๕ ค่ำ ตั้งแต่เวลารุ่งไปพระสงฆ์ที่สวดภณยักษ์หยุดแล้ว ขึ้นสวดแผ่เมตตาพรหมวิหารจนเวลาเสด็จออกเลี้ยงพระเมื่อเลี้ยงพระเสร็จแล้วทรงจุดเทียนหลังครอบพระกริ่งถวาย กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ชาวที่ยกหมอน้ำมนต์ทองเหลืองตั้งรายตามหน้าพระราชอาสนะ แล้วสวดทำน้ำมนต์ตั้ง นโม นัตถิ เม ยภิญฺจิ รตนํโลก แล้วจึงสวดคาถารัตนสูตร แต่ก่อนสมเด็จพระพุฒาจารย์ ภายหลังสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ดับเทียนชัยด้วยใบพลู เมื่อถึงปลายคาถารัตนสูตร แล้วสวดสัพพะโรควินมุตโต ลงท้าย ยถา ทีโป จ นิพพุโต

เป็นเสร็จการทำนํ้ามนต์ พระสงฆ์ซึ่งเข้าพระราชพิธีทั้งที่พระมหาปราสาท และที่กลางเมืองและประตูเมือง ได้ผ้าสบงองค์ละผืนทั่วกัน การอนุโมทนาวັນนี้มีสัพพพุทธานุภาพหลังอดิเรกอีกวันหนึ่งเป็นส่วนในพระเจ้าแผ่นดิน พระสงฆ์ไปแล้วพระราชทานนํ้าพระมหาสังข์ แล้วทรงเจิมพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง แต่นํ้านั้นใช้นํ้าพระพุทธรมดต์ในครอบพระกริ่งที่เหลืออยู่อีกมากน้อยเท่าใด ภูษามาลานําเข้ามาตั้งถวายนที่สงฆ์ข้างใน เทียนชัยซึ่งดับแล้วเหลือนํ้าอยู่นั้นส่งพนักงานพระศรีหุสสีผิงสีพระโอรส

ในเวลารุ่งขึ้น พระสงฆ์ที่เข้าในพระราชพิธีนี้กลับไปแล้ว ต้องเทียวประนํ้ามนต์กำหนดตามหมายรับสั่งของเดิมว่า ประนํ้าโปรยทรายเข้าในพระบรมมหาราชวัง พระสงฆ์ ๑๐ รูป บาตรนํ้า ๘ บาตร ทราย ๒ ชาวที่ใหญ่รับบาตร รอบพระบรมมหาราชวังชั้นกลาง พระสงฆ์ ๑๐ รูป บาตรนํ้า ๘ บาตร ทราย ๒ เหมือนกันเป็นแห่ง ๑ ในโรงพิธีผิงตะวันออก พระสงฆ์วัดสุทัศน์ ๑๒ รูป หม้อนํ้า ๑๐ บาตร ทราย ๒ ประเด่วัดสุทัศน์มาถึงถนนสี่ทิศ คือแยกถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร แล้วแยกไปข้างเหนือ ๖ รูป ข้างใต้ ๖ รูป จนถึงป้อมสุดถนนเฟื่องนครทั้งสองข้างแห่งหนึ่ง พระสงฆ์โรงพิธีป้อมพระสุเมรุ ๖ รูป หม้อนํ้า ๕ บาตร ทราย ๑ ประไปจนถึงป้อมมหากาฬแห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรงพิธีป้อมมหากาฬ ๖ รูป มีหม้อนํ้าบาตร ทรายเท่ากันกับที่ป้อมพระสุเมรุ ประไปถึงป้อมมหาชัยแห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรงพิธีป้อมมหาชัย ๖ รูป ประไปถึงป้อมมหาฤกษ์แห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรงพิธีป้อมมหาฤกษ์ ๖ รูป ประไปถึงป้อมพระสุเมรุแห่ง ๑ รวม ๕ แห่ง ผู้ถือบาตรนํ้าบาตร ทรายกรมพระนครบาล ในผิงตะวันตก พระสงฆ์ที่โรงพิธีวัดโมฬีโลกย์ ๖ รูป ประไปถึงศาลหลวงเก่าแห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรงพิธี

ศาลหลวงเก่า ๖ รูป ประไปถึงโรงพิธีวัดอรุณแห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรงพิธีวัดอรุณ ๖ รูป ประไปถึงโรงพิธีถนนอาจารย์แห่ง ๑ พระสงฆ์ที่โรงพิธีถนนอาจารย์ ๖ รูป ประไปถึงวัดอมรินทร์แห่ง ๑ พระสงฆ์วัดอมรินทร์ ๖ รูป ประรอบพระราชวังหลังแห่ง ๑ รวม ๕ แห่ง หมอหน้าบาตรทรายก็เท่ากับโรงพิธีประตูเมืองฝั่งตะวันออก และเป็นธุระกรมพระนครบาลรับหมอน้ำบาตรทรายด้วยเหมือนกัน แต่การที่ประพาดน้ำมนต์นอกพระราชวังนี้ จะเลิกเสียแต่เมื่อครั้งใดก็ไม่ทราบ หรือจะเป็นแต่รวม ๆ กันไปเอง แต่หมายยังคงซึ่งแต่อยู่ตามเดิม ที่ประอยู่ทุกวันนี้มีแต่ในพระบรมมหาราชวัง พระราชาคณะ ๔ รูป บาตรน้ำ ๒ บาตรทราย ๒ ขึ้นประบนพระราชมนเทียรทุกแห่งตลอดจนที่พระบรมมหาราชวัง ในเวลาเย็นเจ้าพนักงานเวียนเทียนพระแท่นมณฑลสมโภชพระพุทธรูปและเครื่องราชูปโภค เป็นเสร็จการพระราชพิธี

แต่ในส่วนตรุษนั้น มีการพระราชกุศลประจำปี คือมีการทรงบาตรพระสงฆ์มากขึ้นกว่าปกติอย่างเทศกาล และมีน้ำอบที่เรียกกันว่า แป้งสด แต่เป็นคำที่เรียกกันอย่างโบราณ ทุกวันนี้ไม่มีใครเรียกดูกลิ่นอายเหมือนกับจะหอมเย็น ๆ แต่สันนิษฐานว่าเป็นอย่างดีหรืออย่างเลวหายไม่ถูก ต้องสืบถามจึงได้ความว่าแป้งสดนั้น คือน้ำอบที่อบด้วยตะคันอย่างเช่นใช้กันอยู่ธรรมดาในตัวเอง ประก็ประด้วยแป้งรำแต่เจือน้ำดอกไม้สดลงไปเพื่อจะให้หอมเย็น หรือจะให้เปลื้องน้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่คงใช้เป็นน้ำอบอย่างเลว แต่ก่อนมาพนักงานในพระบรมมหาราชวัง มีคนหนึ่งเรียกว่าพนักงานแป้งสด อยู่ในบัญชีต่อท้ายพนักงานพระสุคนธ์ พระสุคนธ์นั้นเป็นน้ำอบอย่างดี แป้งสดเป็นน้ำอบอย่างเลว หน้าที่ของพนักงานแป้งสด มีอยู่สองอย่างเท่านั้น คือทำน้ำอบสำหรับสรงพระศรีมหาโพธิ์ในเวลาตรุษคราวหนึ่ง สงกรานต์

คราวหนึ่ง ทำนํ้าอบที่สำหรับพระราชทานรดเจ้านาย ข้าราชการใน
เวลาสรงกรานต้อย่างหนึ่ง นอกนั้นไม่มีธุระอันใด ตัวพนักงานมีมาแต่
เดิม ก็ปล่อยให้อยู่ไปจนสิ้นชีวิต ครั้นเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วก็โปรดให้เลิก
เสีย แต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การแบ่งสดตก
อยู่ในพนักงานพระสุคนธ์เป็นผู้ทำ เมื่อเวลาเช้าทรงบาตรแล้วเคย
กรอกขวดคอปลองขนาดใหญ่ ๕ ขวด ผ้าสีชมพู ๕ ผืน รองพานทอง
หม้อนํ้าเงิน ๕ หม้อ มาตั้งถวายตัวที่ท้องพระโรงทุกวันกำหนดมาก
น้อยเท่าใดนั้น จะเป็นตามจำนวนพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งทรงนับถือ คือ
วันที่หนึ่งไปสรงพระพุทธรูปและพระศรีมหาโพธิ์ วัดพระเชตุพนแห่ง ๑
วัดมหาธาตุ ซึ่งเรียกว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์ตามเดิมแห่ง ๑ วันที่ สอง
วัดอรุณราชวรารามแห่ง ๑ วัดสุทัศน์เทพวรารามแห่ง ๑ วันที่สามวัด
บรมนิวาสแห่ง ๑ วัดสระเกศแห่ง ๑ วัดบวรนิเวศวิหารแห่ง ๑

อนึ่งในตรุษสามวันนี้ มีตั้งศาลาฉ้อทาน ๕ ตำบล คือหน้าวัด
บวรนิเวศตำบล ๑ หน้าวัดมหาธาตุ ซึ่งยังคงเรียกอย่างเก่าว่า หน้าวัด
พระศรีสรรเพชญ์ตำบล ๑ วัดสุทัศน์เทพวรารามตำบล ๑ วัดพระเชตุพน
ตำบล ๑ วัดอรุณราชวรารามตำบล ๑ แต่เดิมว่าในแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีที่หน้าวัดราชโอรสด้วย จะเป็นเล็กที่
หน้าวัดราชโอรสมาวัดบวรนิเวศหรือประการใดไม่ทราบ มีโรงปลูกขึ้น
ใหม่ทุกแห่ง วิเสทห้าโรง เป็นผู้ทำครัวและเป็นผู้เลี้ยงและมีผู้กำกับ
คือกรมสัสดี มหาดไทย กลาโหม ขาววังตัวสี่ ขาวคลั่ง สรรพากร
มหาดเล็ก วังนอกซ้ายขวา จ่ายข้าวสารโรงหนึ่ง ข้าวขาววันละ ๕ ถึง
ข้าวแดงวันละ ๑๐ ถึง ห้าโรงเป็นข้าวขาววันละ ๒๕ ถึง ข้าวแดงวันละ
๕๐ ถึง สามวันเป็นข้าวขาว ๗๕ ถึง ข้าวแดง ๑๕๐ ถึง แต่ส่วนที่ซื้อ
กับข้าวนั้นเมื่อถึงกำหนดตรุษและสงกรานต์แล้ว ทำวอินทร์สุริยาก็นํ้าเงิน
๑๐ ชั่งมาถวายทรงจบพระหัตถ์ แล้วจึงไปจ่ายให้แก่นายวิเสททั้ง ๕ โรง

และมีในหมายเหตุให้กรมแสงจัดมิดโกนและกรรไกรไปประจำอยู่ที่
 โรงทานทั้ง ๕ ตำบล สำหรับราษฎรจะได้ตัดผม ดูการที่จัดนั้นจะเป็น
 การสนุกอย่างศาลาฉ้อทานพระเวสสันดรอย่างเก่า ๆ จะให้มีพริกพร้อม
 ทุกอย่าง แต่การเลี้ยงทั้งปวงนั้นไม่ต้องสงสัยเลยคงเป็นอย่างสูง^(๑)
 เป็นแน่ ของอาหารอย่างสูงเช่นนี้ต้องใช้ทองเหล็กจึงจะพอรับรอง แต่
 มีที่พิเศษอย่างหนึ่ง คือเจ้านายขุนนางมักจะได้สำหรับที่ท้าวอินทร์
 สूरียา ไปเที่ยวแจกถึงวังถึงตำหนัก ถ้าเป็นของเช่นนี้แล้วอยู่ข้างจะทำ
 พอใช้ แต่เจ้านายที่ในวังนี้ บางแห่งก็เข้าใจกันว่าของที่ท้าวอินทร์
 สूरียาไปให้นั้นเป็นให้สำหรับทำบุญนำไปถวายพระสงฆ์เสียก็มี ที่จะ
 เสวยเองนั้นมึนน้อยข้าหลวงกินนั้นมึนมาก แต่ที่แท่นสำหรับจะได้มาลง
 ในริโปดทางว่าถวายพระราชกุศล ซึ่งกรมวังสำหรับมาตะโกนตรง
 หน้าพระที่นั่งอย่างปลาปล่อย อ้างได้ว่าพระบรมวงศานุวงศ์เสวยเท่า
 นั้นองค์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเท่านั้น พระสงฆ์และราษฎรเท่านั้น
 ทางว่าถวายพระราชกุศลนี้จะเหมือนกันทุกปีหรือแปลกกันก็แคลง
 อยู่ เพราะไม่มีใครจะได้ฟัง แว่ว ๆ บ้างก็ไม่จำ ด้วยรู้ว่าเป็นการช่าง
 เกอะโดยมาก ได้ขอจำนวนทางว่าที่กรมวังมาเก็บยอดบัญชีลงไว้เป็น
 ตัวอย่างปีหนึ่งมีจำนวนดังนี้ โรงทานทั้ง ๕ โรงมีคนกินเลี้ยง ๓ วัน
 พระสงฆ์ ๔๑๒ สามเณร ๒๘๓ ข้าราชการ ๒๔๑ ราษฎรชายหญิง
 ๓๓๓ นักโทษ ๒๒๕ รวม ๑๔๙๔ จำนวนสำหรับที่เลี้ยง สำหรับเอก
 ๓๑๓ สำหรับโท ๒๕๙ สำหรับตรี ๓๑๒ รวม ๘๘๔ สำหรับ ฯ

---

(๑) คำว่าสูงตรงนี้ มาแต่ภาษาอังกฤษ หมายความว่าจำนวน

กาลานุกาล พิธีตรุษ

๑ การพระราชกุศลกาลานุกาล ที่เรียงลงในเรื่องพิธีสิบสองเดือนแต่ก่อนว่า เกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น ยกไว้แต่สงกรานต์นั้นเป็นการผิดไป บัดนี้ได้ความมาว่า กาลานุกาล ท้ายพระราชพิธีตรุษ พระราชพิธีสารท เข้าพรรษา ออกพรรษา และท้ายฉลองไตรปีนี้เป็นของมีมาแต่เดิม ท้ายวิสาขบูชาเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็กาลานุกาลท้ายพระราชพิธีตรุษนี้ ได้ทำในวันเดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่ง ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีพิธีการพระราชกุศลทั้งปวงเหมือนเช่นได้กล่าวมาแล้ว ในการกาลานุกาลท้ายฉลองไตร แต่พระสงฆ์ใช้พระสงฆ์กรุงเทพฯ สดับปกรณ์ ใช้ผ้าสบผืนหนึ่ง หมากพลู ฐูป เทียน ร่ม รองเท้า จำนวนพระสงฆ์รายวัดประจำพระอารามซึ่งสดับปกรณ์นั้น เห็นว่าความในเดือนนี้มากแล้ว จะว่าก็จะยาวหนักไป การสดับปกรณ์กาลานุกาล เดือน ๖ มีจำนวนพระเหมือนกันจึงจะของดไปไว้ว่าเดือน ๖ ต่อไป

ในการพระราชพิธีเดือน ๔ กับเดือน ๕ นี้ ติดเนื่องกัน เพราะวันกษัตริย์ที่เรียกว่าตรุษเองนั้นก็คาบปี คือวันแรม ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ขึ้นค่ำหนึ่งเสียแล้ว การจึงต้องติดเนื่องพัวพันกันไป ครั้นจะตัดเอาสงกรานต์เป็นเดือน ๕ ก่อนสงกรานต์เป็นเดือน ๔ ตามความจริงซึ่งเป็นอยู่ดังนั้น คือถือน้ำในเดือน ๕ ก็เรียกว่าถือน้ำพระราชพิธีตรุษ เป็นต้น ก็จะต้องว่าตลอดจนคเชนทศวนานซึ่งเป็นคู่กัน จะชักให้ยืดยาวเหลือใจมากแล้วจะต้องฝืนชื่อเดือนอยู่ ครั้นจะตัดเอาแรม ๑๕ ค่ำ และขึ้นค่ำหนึ่งให้ขาดเป็นรายเดือนไป การพระราชกุศลในกระบวนตรุษก็ขนานคาบเกี่ยวกัน จึงได้ขอแบ่ง การวันใดซึ่งเห็นว่า

ควรจะว่าในเดือน ๔ เสียให้เสร็จทีเดียวเช่นกาลานุกาล เพราะเป็นของต่อพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ที่จะว่าเสีย ที่เป็นเรื่องยืดยาวตั้งแต่การปีใหม่นั้นเป็นต้น ขอตัดไปไว้เดือน ๕

การที่ควรจะตกเดือนนั้น ที่เป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่มากจะไม่ใคร่จะมีปีที่พร้อมเพรียงได้นั้น คือ วันแรม ๑๒ ค่ำ เวลาเช้าจุดเทียนชัย ถ้าไม่ทรงพระประชาวรหรือไม่มีที่เสด็จพระราชดำเนินแห่งใด จะเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชพิธีนั้นไม่ได้ขาดเลย แต่ก่อนมามหาดเล็กมักจะโลเลไม่ใคร่มีโครมา จะเรียกโคมไฟฟ้าซึ่งสำหรับจุดชนวนเทียนชัยไม่ใคร่จะได้ วังกันตังตังตังเปล่าไป ขอให้จำไว้ว่าวันนั้นแล้วเป็นโคมไฟฟ้าขาดไม่ได้ และวัน ๑๔ ค่ำ เป็นหน้าที่ของมหาดเล็ก ซึ่งจะต้องถวายเทียนทอง ๔ เล่ม และโคมไฟฟ้าด้วยเหมือนกัน หน้าที่กรมภูษามาลาก็มีหลายแห่ง แต่อยู่ข้างจะดีไม่สู้จะขาดนัก คือในวัน ๑๔ ค่ำนั้น ต้องเชิญพระมหาสังข์และพระอัมรงค์มาตั้งไว้ที่ที่ทรงกราบ เมื่อเจ้าเทศาภิบาลแล้วต้องเชิญพระมหาสังข์ลงไปพระราชทานที่สรงอีกครั้งหนึ่ง เมื่อสรงแล้วต้องเชิญพระมหาสังข์ขึ้นมาตั้งไว้ที่โต๊ะข้างพระเก้าอี้ ต้องมีใบมะตูมด้วย แต่ใบมะตูมนี้ภูษามาลาค่อนอยู่ข้างจะเคอะเหลือที่จะเคอะ ถ้าได้จะเก็บใบอ่อนก็อ่อนจนเป็นสีแดงพับไปพับมา ถ้าได้จะแก้ก็เป็นเขียวแข็งกราก ถ้าได้จะโตก็โตจนกว้างเกือบนิ้วกึ่ง ถ้าได้จะเล็กก็จนพอผลิออกมาเป็นสามใบเกิดมาเป็นภูษามาลาเห็นเก็บใบมะตูมอันเป็นอย่างยิ่งเป็นนิจันรินทร์ไม่ได้เคยเหมาะแต่สักครั้งเดียว ควรจะไปขอทานพรหมณ์หรือไปเรียนตำราเก็บใบมะตูมมาเสียให้ได้จะดีขึ้น เมื่อพระราชทานน้ำเจ้าซึ่งขึ้นมาเฝ้าบนพระมหาปราสาทแล้ว ต้องเก็บพระมหาสังข์และพระมหาอัมรงค์ขึ้นตั้งที่เดิม เวลาค่ำเมื่อสวดธรรมจักรและสมัยต้องเชิญ

พระมหาสังข์ถวายสำหรับทรงรดน้ำและเจิมปิ่น วัน ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า ต้องเชิญครอบครัวพระกึ่งลงมาตั้งไว้ที่ที่ทรงกราบ และเชิญหรือคอยรับพระมหาสังข์ ซึ่งพระราชทานน้ำพระบรมวงศานุวงศ์แล้วขึ้นตั้งไว้ที่ถ้าไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต้องเชิญครอบครัวพระกึ่งถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงดับเทียน ในเวลาดับเทียนชัยแล้ว เชิญครอบครัวและพระมหาสังข์มาคอยถวายที่ห้องพระโรงพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ในวัน ๑๕ ค่ำเวลาเย็น เสด็จพระราชดำเนินออกทอดพระเนตรแท่นพระ ข้าราชการตำรวจมหาดเล็กต้องสวมมงคลแต่เวลาเย็น แต่พระบรมวงศานุวงศ์ไปสวมต่อเสด็จขึ้นไปเฝ้าบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท การอื่น ๆ อันใดไม่มีใครจะมีขาดนัก ถึงพระเตาธูปโหมที่พระมหาปราสาทนี้มหาดเล็กอยู่ข้างจะดีกว่าทุกแห่ง เพราะมิใช่เวลาแต่งตัว ถ้าถูกเสื้อเยียบบับแล้วจะอยู่ข้างวุ่น ๆ เสมอไป เพราะมัวมองดูหน้าอกเนื่อง ๆ จึงได้เปลอ ๆ

พระราชพิธี เดือนห้า

๑ การพระราชพิธีในเดือน ๕ ได้กล่าวไว้แล้วว่าจำเป็นจะต้องเกี่ยวท่ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ในเดือน ๕ เพราะการในวันขึ้นค่ำหนึ่งเดือน ๕ ซึ่งได้แบ่งว่าไปแล้วบ้าง เช่นการพระราชกุศลกาลานุกาล แต่ส่วนการซึ่งออกชื่อว่าเป็นสำหรับปีใหม่ที่เกี่ยวข้องอยู่ในการพระราชพิธีคือการสังเวทเวทดาและเลี้ยงโต๊ะ กับทั้งการซึ่งอยู่ในเดือน ๕ แท้ แต่เรียกติดท่ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เช่นถือน้ำตรุษ ได้ยกมาไว้ในเดือน ๕

การพระราชพิธีในเดือน ๕ ที่มีมาในกฎมนเฑียรบาล ไปเริ่มกล่าวถึงการออกสนามใหญ่ คือสระสนามหรือคเชนทร์สวนานทีเดียว หาได้กล่าวถึงการเฉลิมสงกรานต์ที่เป็นส่วนพระราชกุศลอย่างใดไม่ ส่วนจดหมายถ้อยคำขุนหลวงหาวัดซึ่งเป็นคู่ยันกัน ก็หาได้กล่าวถึงการพระราชพิธีทอดเชือกตามเชือกสระสนามหรือคเชนทร์สวนานในเดือน ๕ ไม่ ไปกล่าวถึงแต่การพระราชกุศลสงกรานต์อย่างเดียว พิเคราะห์ดูโดยอนุমান เห็นว่ากฎมนเฑียรบาลเป็นธรรมเนียมเก่าชั้นต้น การพระราชกุศลอยู่ข้างจะห่างเหินไม่มีใครจะมีมากนัก การพิธีอันใดยังได้ตามทางลัทธิพราหมณ์มากกว่าที่เจือปนพระพุทธศาสนาเป็นต้น ว่าการบรมราชาภิเษก เมื่อสอบสวนดูโดยละเอียดตามพระราชพงศาวดาร ก็เห็นได้เป็นแน่ว่า ตลอดลงมาจนแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถมหาราช การบรมราชาภิเษกหาได้เกี่ยวข้องกับพระราชพิธีสงฆ์ไม่ แต่จะวินิจฉัยให้ละเอียดในที่นี้ก็จะชักให้ยาวความไป เพราะเป็นเหตุที่เพียงแต่ยกมาเปรียบ เมื่อมีโอกาสอื่นซึ่งสมควรจะอธิบายข้อความนั้นให้แจ่มแจ้งจึงจะอธิบายภายหลัง คง

ต้องการในที่นี้แต่เพียงว่าการพระราชพิธีซึ่งเจือปนเป็นการพระราชกุศล พึ่งจะมามีชุกชุมขึ้นเมื่อเปลี่ยนบรมราชวงศ์เซียงรายแล้วโดยมาก เพราะฉะนั้นในกฎมนเทียรบาลจึงหาได้กล่าวการพระราชกุศลในเดือนห้านี้ไม่ ส่วนจดหมายขุนหลวงหาวัด ซึ่งมีได้กล่าวถึงการสะสนาน หรือคเชนทร์ศวนานนั้นเล่า ก็เป็นด้วยหนังสือนั้นกล่าวถึงปัจจุบันกาลในเวลาอายุของท่านผู้แต่ง การพระราชพิธีสะสนานในชั้นหลังลงมาตลอดจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เกือบจะมีแผ่นดินละครึ่งคล้าย ๆ กับสักกลับ^(๑) เดินสวนเดินนา ที่จะได้ข้าสองไม่มี ๆ แต่เว้นว่างไปไม่แท้ การคเชนทร์ศวนานซึ่งแห่กันอยู่ปรกติทุกวันนี้ เป็นการเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เพราะฉะนั้นกัณฑ์ขุนหลวงหาวัดจะไม่ได้เคยเห็นสะสนานหรือเห็นแต่จำไม่ได้เลย และถือว่าไม่เป็นพระราชพิธีประจำเดือน จึงได้ยกเลิกมิได้กล่าว ๆ ถึงแต่การพระราชกุศลสงกรานต์ ซึ่งเป็นการใหม่ทำอยู่ในเวลานั้น

แต่การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาคงมีกล่าวทั้งสองแห่ง แต่ในกฎมนเทียรบาลหาได้กล่าวไว้ในพิธีประจำเดือนไม่ เห็นจะเป็นเพราะปีหนึ่งสองคราวเหมือนกัน จึงยกไปไว้เป็นเอกเทศต่างหาก แต่ข้อความที่มีอยู่นั้นก็สั้น ว่าแต่เพียงกำหนดตำแหน่งถือน้ำฝ่ายในหรือในราชตระกูล คือว่า “พระภรรยาเจ้าทั้งสี่ พระราชกุมาร พระราชนัดดา ถวายบังคมถือน้ำในหอพระ กว้านั้นนั่งในมั่งคลาภิเชก” ดูเป็นว่าด้วยฐานะของกรมวังเป็นการในพระราชมณเทียรอย่างเดียว แต่ส่วนจดหมายขุนหลวงหาวัดนั้นก็ยกความเรื่องถือน้ำไปว่านอกพระราชพิธีมีเค้ารูปความคล้ายคลึงกับที่ได้ยินเล่ากันมาบ้าง แต่พิสดารพื้นผิว

---

(๑) สักกลับ คือวิธีสักไพร่หมายหมู่ ถ้าแผ่นดิน ๑ สักท้องแขน ถึงแผ่นดินใหม่สักหลังแขน กลับกันให้สังเกตง่าย

เหลือเกินจนจับได้ชัดเสียแล้วว่า มี ผู้แทรกแซงความแต่งตั้งใหม่ ด้วยเหตุว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนหาได้เสด็จพระราชดำเนินออกให้ข้าราชการถวายบังคมทูลน้ำพระพิพัฒน์สัตยาถึงวัดไม่ พึ่งจะมาเกิดธรรมเนียมขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ก็เหตุใดในคำให้การขุนหลวงหาวัด จึงได้เล่าเหมือนหนึ่งเกิดในรัชกาลที่ ๔ ในกรุงรัตนโกสินทร์จนแต่งตัวแต่งตน และมีเสด็จโดยกระบวนพระยุหยาตราวุ่นวายมากไป ซึ่งไม่ได้เคยมีมาแต่ก่อนเลยดังนี้ ก็เห็นว่าเป็นอันเชื่อไม่ได้ในตอนนั้น พึ่งมีปรากฏในฉบับที่ตีพิมพ์นี้ฉบับเดียว^(๑) ส่วนเรื่องที่เรียงก็ผิดกับอายุขุนหลวงหาวัด ถ้าของเดิมขุนหลวงหาวัดได้กล่าวไว้ถึงเรื่องนี้จริง เมื่อเราได้อ่านทราบความก็จะเป็นที่พึงใจเหมือนหนึ่งทองคำเนื้อบริสุทธิ์ ซึ่งเกิดจากตำบลบางตะพาน เพราะท่านเป็นเจ้าของดินเองท่านกล่าวเองก็ย่อมจะไม่มีคลาดเคลื่อนเลย แต่เมื่อมีผู้ส่งทองให้ดูบอกว่าทองบางตะพาน แต่มีธาตุอื่น ๆ เจือปนมากจนเป็นทองเนื้อดำ ถึงว่าจะมีทองบางตะพานเจืออยู่บ้างจริงจะรับได้หรือว่าทองทั้งก้อนนั้นเป็นทองบางตะพาน ผู้ซึ่งทำลายของแท้ให้ปะปนด้วยของไม่แท้เสียเช่นนี้ ก็เหมือนหนึ่งปล้นลักทรัพย์สมบัติของเราทั้งปวง ซึ่งควรจะได้รับแล้วเอาสิ่งที่บริสุทธิ์ลงเจือปนเสียจนขาดประโยชน์ไป เป็นที่น่าเสียดายยิ่งนัก ไม่ควรเลยที่ผู้ใดซึ่งรู้สึกตัวว่าเป็นผู้รักหนังสือจะประพฤตินั้น หนังสือนี้จะเคลื่อนคลาดมาจากแห่งใดก็หาทราบไม่ แต่คงเป็นของไม่บริสุทธิ์ซึ่งเห็นได้ถนัด

บัดนี้จะขอแยกข้อความออกว่าตามลำดับ ซึ่งได้เรียงมาตามอย่างแต่ก่อนนั้น แยกข้อความพิสดารของการแก้ไขไว้เป็นหมวด ๆ ตามรายวันของการพระราชพิธีและการพระราชกุศลนั้น ๆ การในเดือน ๕ เริ่มต้น:-

---

(๑) คำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับนี้ พิมพ์ที่โรงพิมพ์หมอสมิธ เมื่อปี

การสังเวทเวทดา สมโภชเครื่อง เลี้ยงโต๊ะปีใหม่

๑ การสมโภชเครื่อง ในท้ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์เป็นธรรมเนียมมีมาแต่เดิม แต่ครั้งเมื่อถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเสาะหาแบบอย่างการพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งมีในกฎมนเฑียรบาล มาประกอบกับธรรมเนียมใหม่ ๆ แล้วตั้งขึ้นเป็นแบบอย่างย่อ ๆ ต่อมามีหลายอย่าง แต่ในการเรื่องเลี้ยงโต๊ะนี้ เกิดขึ้นด้วยการสมโภชเลี้ยงลูกขุน มีในพระราชพิธีเก่า ๆ หลายแห่ง มีการบรมราชาภิเษกเป็นต้น ทรงเห็นว่าตรงกันกับเรื่องเลี้ยงโต๊ะอย่างฝรั่ง ก็ดูเป็นการนำเล่นอยู่ เพราะได้ทั้งการเก่าการใหม่ เป็นเหตุให้เกิดความสมัครสมมิตพร้อมมูลกัน จึงได้ทรงตั้งแบบขึ้นในวันขึ้นค่ำหนึ่งเดือน ๕ นี้ เวลาเช้ามีการพระราชกุศลสดับปกรณ์ พระบรมอัฐิ ยกไปทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เวลาค่ำว่างอยู่ จึงให้เชิญพระสยามเทวาริราชซึ่งตั้งอยู่ในพระราชพิธีแล้วนั้น ออกมาตั้งที่บุษบกमुखเด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และให้เชิญเจ็ดมุกกับทั้งเทวรูปที่ห่อแก้วมาตั้งด้วย ตั้งเครื่องสังเวทโต๊ะจีนเรียงติด ๆ กันสามโต๊ะที่พื้นซาลาห้าน मुखเด็จพระแท่นเป็นราชอาสน์ตรงอัมรินทร์ข้างตะวันออก मुखเหนือ แล้วกันฝาเพ็ญมเสมอหน้าทิมคดเป็นฉากโรงละครกันรอบทิมคดเป็นในโรง มีละครหลวงเล่นเรื่องต่าง ๆ คือจับต้นมีพระและนางออกจุดเทียนแล้วรำดอกไม้เงินทอง พระสองคราวหนึ่ง นางสองคราวหนึ่ง ต่อไปเป็นจับลิงหัวค้ำเป็นอย่างที่เล่นยี่นเสมอทุกปี ต่อนั้นไปบางที่เป็นพระรามเข้าสวนพิราพบ้าง เป็นนนทุกบ้าง เรื่องสั้น ๆ คล้าย ๆ เรื่องเบิกโรงเปลี่ยนกันไปเป็นปี ๆ เล่นกลางแจ้งแล้วให้ตั้งโต๊ะเลี้ยงเครื่องต้นกับพระเจ้าลูกเธอ ตั้งบนพระ-

ที่นั่นอาภรณ์พิโมกษ์ เจ้านายโตะหนึ่ง ข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นเสนาบดีโตะหนึ่ง ชันพระยาและพระที่สำคัญโตะหนึ่ง หลวงโตะหนึ่ง ขุนโตะหนึ่ง แต่โตะฝรั่งนั้นไม่แน่ เดิมก็มีโตะเดียว เป็นโตะยาวกว่าทั้งปวง ตั้งริมโรงละคร ดูกี๊เรียบร้อยกันมาได้หลายปี ภายหลังเกิดเหตุขึ้นที่มีกงสุลถือตัวว่าต้องนั่งโตะเจือปนกับคนเลว ๆ พวกกันกลับไปเสียไม่ยอมนั่ง จึงได้แยกใหม่เป็นสองโตะ โตะหนึ่งเป็นสำหรับกงสุล โตะหนึ่งสำหรับพ่อค้ามิชชันนารีบาทหลวง พวกพ่อค้าก็เกิดอาละวาดกันขึ้นอีก ว่าตัวเคยนั่งได้กับกงสุล ทำไมจึงต้องแยกย้ายกัน กลับไปเสียบ้าง คงอยู่บ้าง ข้างฝ่ายกงสุลกับกงสุลเองก็เกิดรังเกียจว่าเป็นกงสุลดิบโลมา ดิกกงสุลพ่อค้า บางคนก็ยอมนั่ง บางคนก็ไม่ยอมนั่ง ภายหลังแยกออกไปอีกเป็นสี่โตะห้าโตะ ก็วุ่นวายกันอยู่เสมอไม่มีที่สุดลงได้ ด้วยการที่เขื่อนั้นไม่ได้เชิญเฉพาะว่าตัวผู้หนึ่งผู้ใด บอกไปตามกงสุลทุก ๆ กงสุลตามแต่จะพาใครมาก็มากขึ้นหมด ๆ เมืองทุกคราว แต่คำที่ว่าหมดเมืองนี้หน่อยจะเข้าใจกันว่ามากไป หมดที่มีในเมืองไทยประมาณสักหกสิบคนเท่านั้น แต่วิวาทกันเหลือเกิน ไม่ได้หยุดหย่อนเลย คงเรียบร้อยดีอยู่แต่พวกมิชชันนารีกับพวกบาทหลวง จึงต้องตกลงเป็นอันเลิกเสียด้วยความรำคาญก่อนสิ้นรัชกาลหลายปี คงเลี้ยงแต่เจ้านายขุนนางข้าราชการ เครื่องโตะที่เลี้ยงนั้นก็เป็นอย่างเก่า ๆ กับข้าวไทยบ้าง จินบ้าง ฝรั่งบ้าง ทั้งหวานทั้งคาวตั้งพร้อมกันเต็มบนโตะ มีมิดช่อมซ้อนตะเกียงสำหรับเดี่ยว ดูกี๊เป็นการอย่างเปื้อ ๆ กันอยู่ ไม่สู้สนุกสนานอันใด เวลาเมื่อทรงจุดเทียนสังเวทแล้วทรงเจิมเครื่องที่พระแท่นและเจิมเทวรูป ด้วยเสด็จขึ้นอยู่ใน ๕ ทุ่ม หรือ ๒ ยาม ครั้นเมื่อแผ่นดินปัจจุบันนี้ในปีแรกพระบรมศพอยู่บนพระมหาปราสาท การพระราชพิธีย้ายไปทำที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ท่านผู้เป็น

ประธานในราชการเวลานั้น ต่างคนต่างเปื้อนเสี่ยงโตะ ต้องอดตาหลับ ขับตานอนก็ตกลงพร้อมใจกันขอให้เลิกเสีย การเสี่ยงโตะใหญ่ตามซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาล ๔ จึงได้เป็นอันเลิกสูญไปแต่นั้นมา

ครั้นต่อมาภายหลัง เมื่อใช้ธรรมเนียมฝรั่งชุกชุมขึ้น มีการเสี่ยงโตะในวังเนือง ๆ จนถึงปีจอฉศก ๑๒๓๖ เมื่อย้ายมาอยู่พระที่นั่งนี้^(๑) จึงได้เกิดการเสี่ยงปีใหม่อขึ้นเป็นคราวแรก แต่เสี่ยงเฉพาะพระบรมวงศานุวงศ์ประมาณหกสิบพระองค์ตลอดมา เว้นไว้แต่ปีใดซึ่งมีเหตุการณ์ขัดข้องก็เลื่อนไปเป็นสงกรานต์บ้าง ยกเสียทีเดียวบ้าง บางปีก็มีแต่งพระองค์ต่าง ๆ ตามซึ่งเรียกอย่างฝรั่งว่าแฟนซีเดรสส์ บางปีก็แต่งพระองค์ตามธรรมเนียม และมีการเล่นต่าง ๆ ต่อเวลาเสี่ยงโตะแล้วเป็นอย่างเล่นโยนน้ำบ้าง เล่นกลบ้าง เล่นเชียร์บ้าง มีแพร่ขายของครั้งหนึ่งเมื่อปีกุนนพศก ๑๒๔๙ มีละครที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในเวลาค่ำด้วยทุกคราว และในเวลาที่ย้ายปีใหม่นี้ มีฉลากของพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ที่มานั่งโตะด้วยทุก ๆ พระองค์ และมีขนมพระราชทานเจ้านายข้าราชการในหมู่กรมต่าง ๆ หลายแห่ง การบางปีก็สนุกครึกครื้นมาก บางปีก็ไม่สู้สนุกครึกครื้น บางปีก็ประชุมกันอยู่จนเวลารุ่งเช้า บางปีก็เลิกไปในเวลาตึก

อนึ่ง การสังเวทเทวดา ซึ่งเคยมีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแต่ก่อนนั้น ก็โปรดให้มีตามเคย แต่ย้ายไปทำเวลาเช้า ที่พระที่นั่งทรงธรรมในพระบรมมหาราชวัง มีเครื่องสังเวทและละครหลวงซึ่งยังเหลืออยู่ ออกมาจุดเทียนคู่หนึ่ง แล้วต่อไปก็หาละครผู้มีบรรดาศักดิ์มาเล่น จนตลอดเวลากลางวัน พอต่อกันกับการเสี่ยงเวลากลางคืน การปีใหม่เป็นเสร็จกันในวันเดียวนั้น ฯ

---

(๑) คือย้ายมาประทับหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เวลานั้นเรียกว่าพระที่นั่งใหม่

พระราชพิธีศรีสัจปานกาล

คือถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา

๐ เป็นพระราชพิธีใหญ่สำหรับแผ่นดินมีสืบมาแต่โบราณ
ไม่มีเวลาเว้นว่าง มีคำอ้างถึงว่าเป็นพิธีระบับยุคเชืดยของบ้านเมือง
กำหนดมีปีละสองครั้ง คือในเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำครั้งหนึ่ง เดือน ๑๐
แรม ๑๓ ค่ำครั้งหนึ่ง

เมื่อจะคิดหาต้นเหตุการถือน้ำให้ได้ความว่า เหตุใดเมื่อให้
คนอ่านคำสาบานทำสัตย์แล้วจึงต้องให้ดื่มน้ำชำระพระแสงด้วยอีก
เล่า ก็เห็นวาลัทธิที่ใช้น้ำล้างอาวุธเป็นน้ำสาบานนี้ ต้นแรกที่จะเกิดขึ้น
ด้วยการทหาร เป็นพิธีของขัตติยหรือกษัตริย์ ที่นับว่าเป็นชาติทหาร
ในจำพวกที่หนึ่งของชาติ ซึ่งแบ่งกันอยู่ในประเทศอินเดีย คล้ายกัน
กับไนต์ของอังกฤษ หรือสมุโรรของญี่ปุ่น ชาติขัตติยเป็นชาติที่ไม่ได้หา
กินด้วยการค้าขายไถหว่านปลูกเพาะ หรือรับไทยทานจากผู้ใดผู้หนึ่ง
ให้ ย่อมหาเลี้ยงชีวิตด้วยคมอาวุธ แต่มิใช่เป็นผู้ร้ายเที่ยวลอบลักทำ
โจรกรรม ใช้ปราบปรามโดยตรงซึ่งหน้าให้ตั้งอยู่ในอำนาจแล้วและได้
ทรัพย์สินสมบัติโดยผู้ซึ่งกลัวเกรงกำลังอำนาจยกยอให้ แต่การที่
ประพาดเช่นนี้ เมื่อว่าโดยอย่างยิ่งแล้วก็อยู่ในเป็นผู้ร้ายนั่นเอง แต่
เป็นผู้ร้ายที่มีความสัตย์ และคิดแบ่งการที่ตัวประพาด (ถึงแม้ว่าไม่
เป็นธรรมแท้ของโลก) ออกเป็นสองภาค ภาคหนึ่งถือว่าการซึ่งตนจะ
กระทำเช่นนั้นไม่เป็นการผิดธรรม ภาคหนึ่งถ้าตนจะกระทำเช่นนั้น
เป็นการผิดธรรม คำว่าธรรมในที่นี้เป็นธรรมของชาติขัตติย มิใช่ธรรม
ของโลก เมื่อว่าเท่านี้ก็จะยังเข้าใจยาก จะต้องยกตัวอย่างให้เห็นหน่อย

หนึ่ง ว่าตามลัทธิความประพฤติของชาติขัตติยโบราณ คือเหมือนหนึ่งว่าผู้มีอำนาจเป็นชาติขัตติยได้ปกครองแผ่นดิน ทราบว่าลูกสาวของขัตติยเมืองอื่นมีอยู่สมควรแก่ตน ๆ ยังไม่มีคู่ซึ่งจะได้อภิเษก เมื่อไปขอบิดามารดาของหญิงนั้นไม่ยอมให้ ขัตติยผู้ที่ได้ไปขอสืบถือว่าหน้าที่ตัวคตินั้นเป็นการขอขบธรรม ด้วยใช้ว่าจะเอามาทำอันตรายอย่างหนึ่งอย่างใด ประสงค์จะมายกย่องให้เป็นใหญ่โต บิดามารดาของหญิงที่ไม่ยอมให้ นั้นหมิ่นประมาทต่อผู้ซึ่งไปขอสืบ เป็นการประพฤติผิดธรรม ประเพณี เพราะไม่รักษากิริยาอันดีต่อกัน ผู้ซึ่งไปขอสืบสามารถที่จะประกาศแก้ทหาของตัว ว่าการซึ่งตัวประพฤตินั้นเป็นการขอขบธรรม แต่บิดามารดาของหญิงประพฤติไม่ขอขบธรรม จะต้องยกไปประชังเอนางนั้นให้จงได้ แล้วยกยกกองทัพไปทำลายบ้านเมืองนั้นเสียได้ โดยไม่ถือว่าเป็นการผิดธรรม หรือเมื่ออยู่ดี ๆ เชื่อตัวว่ามีวิชาความรู้ กำลังวังชาแข็งแรง ยกไปชวนพระราชาก็เป็นชาติขัตติยอื่นซึ่งเสมอ ๆ กัน ให้มาต่อสู้ล่องฝีมือกัน เมื่อผู้ใดแพ้บ้านเมืองก็เป็นสินพนัน ก็ถือว่าการซึ่งขัตติยผู้ไปชวนนั้นไม่ได้ประพฤติผิดธรรมเหมือนกัน

ก็ถ้าขัตติยนั้นไปพบลูกสาวชาวบ้านซึ่งเป็นชาติต่ำมีกำลังน้อย ไม่สามารถที่จะต่อสู้ดั่งชิงมาด้วยอำนาจและกำลังพวกมาก หรือเห็นคนยากไร้เดินอยู่ตามถนน เอาศัสตราอาวุธประหารให้ถึงแก่ความตายหรือป่วยลำบาก ขัตติยผู้ซึ่งประพฤติการทั้งสองอย่างนี้เป็นประพฤติผิดธรรม การยุติธรรมและไม่เป็นยุติธรรม หรือต้องด้วยธรรมและไม่ต้องด้วยธรรมของพวกขัตติยนั้นเป็นดังนี้ จึงกล่าวว่ามิใช่ยุติธรรมของโลก

เมื่อขัตติยทั้งปวงประพฤติในการซึ่งถือว่าเป็นธรรมและใช้ธรรมอยู่เช่นนี้ ผู้ใดมีวิชาชำนาญในการใช้ศัสตราวุธและพวกพ้อง

มาก พวกพ้องเหล่านั้นก็ยอมถือการขานิชานาญในศีตตราฐเป็นที่ตั้ง
 ปราบปรามขัดตียทั้งปวงให้ตกอยู่ในใต้อำนาจได้มากคนทั้งปวงก็ยอม
 เป็นที่หวาดหวั่นกลัวเกรงจึงยกขึ้นให้เป็นพระราชสาส์นสำหรับที่จะได้ดูแล
 บังคับผิดและชอบในบ้านเมือง แล้วแบ่งสรรปันส่วนทรัพย์สมบัติอัน
 ตนหาได้ให้เป็นเครื่องเลี้ยงอุดหนุนแก่ขัดตียผู้เป็นพระราชนัน ด้วย
 เหตุว่าขัดตียเป็นผู้ถือลัทธิว่าหาเลี้ยงชีวิตด้วยคมอาวุธเช่นนี้ จึงเป็นที่
 คนทั้งปวงยำเกรงมากกว่าตระกูลอื่น ๆ คนทั้งปวงจึงมักจะเลือกตระกูล
 ขัดตียขึ้นเป็นพระราช ด้วยความเต็มใจหรือความจำเป็นอย่างใด
 อย่างหนึ่ง มากกว่าที่จะเลือกตระกูลอื่น ๆ มีชาติพราหมณ์เป็นต้นขึ้น
 เป็นพระราช จนภายหลังมาคำซึ่งว่าขัดตียหรือกษัตริย์ในประเทศไทย
 เรา มักจะเข้าใจกันว่าเป็นชื่อแห่งพระราช หรือพระเจ้าแผ่นดิน
 แต่ที่แท้เป็นชื่อแห่งชาติตระกูลของคนพวกหนึ่ง มิใช่เป็นชื่อยศของ
 พระราชาเลย เป็นเพราะเหตุที่ชาตินี้ตระกูลนี้ได้เป็นพระราชา
 มากกว่าชาติอื่นตระกูลอื่น แล้วเป็นพระราชสืบตระกูลต่อ ๆ กันไป ก็ยัง
 คงเป็นชาติขัดตียอยู่ทุกชั่วทุกชั้น คำที่เรียกพระราชากับที่เรียกขัด
 ตียจึงปนกันไปเท่านั้น

ก็เมื่อชาติขัดตียถือว่าอาวุธเป็นทางหากินเช่นนี้แล้ว ก็เป็น
 การจำเป็นที่จะเสาะแสวงหาศีตตราฐที่เป็นอย่างดีพิเศษ สำหรับตัวที่
 จะได้ใช้ให้คล้องแคล้วสมดังประสงค์ อาวุธนั้นย่อมเป็นที่รักยิ่งกว่า
 ทรัพย์สมบัติอื่น ๆ มิไต่ว่าง่างกายเลยเป็นต้น และเมื่อถืออาวุธนั้น
 ไปทำยุทธสงครามกับผู้ใดได้ชัยชนะ ก็ย่อมถือว่าอาวุธนั้นเป็นของดีมี
 คุณวิเศษ เมื่อมีเหตุการณ์อันใดซึ่งควรจะประกอบให้เห็นได้เป็น
 อัจฉรย์ ก็พาให้เห็นได้ว่าอาวุธนั้นมีสิ่งซึ่งสิงรักษา เป็นเครื่องช่วย
 กำลังตัวที่จะประหัตประหารแก่ศัตรู เมื่อมีผู้ใดมาอ่อนน้อมยินยอม

อยู่ในได้อำนาจ จึงให้อาหารุนั้นลี้ยงน้ำให้กิน เป็นคู่กับคำสาบาน เพราะเชื่อว่าอาหารุนั้นสามารถที่จะลงโทษแก่ผู้ซึ่งคิดประทุษร้ายตน อย่างหนึ่ง เพราะรักเกือบจะเสมอด้วยตนเอง และวางอยู่ใกล้ ๆ ตัวที่จะหยิบง่ายกว่าสิ่งอื่น จึงได้หยิบอาหารุนั้นออกให้ผู้ซึ่งมายินยอมอยู่ได้อำนาจทำสัตย์ การซึ่งทำสัตย์กันเช่นนี้ในชั้นแรกคงจะได้ทำสัตย์กัน ในเวลาอยู่ที่สนามรบ มากกว่าเวลาที่อยู่ในบ้านเมืองโดยปกติ เมื่อใช้ลงเป็นตัวอย่างครั้งหนึ่งแล้วก็ใช้ต่อ ๆ ไป จึงเห็นว่าการซึ่งถือน้ำด้วยอาหารุนี้คงจะเกิดขึ้นด้วยชาติขัตติยเป็นต้น ถ้าพราหมณ์เป็นพระราชา บางทีจะถือน้ำด้วยคัมภีร์เวทได้บ้างดอกกระมัง

แต่ยังมีเรื่องประกอบอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอยู่ในคำประกาศ คเชนทศสวนาน ซึ่งจะไดกล่าวต่อไปในภายหลัง ว่าด้วยน้ำล้างพระแสงขรรค์ชื่อที่มายุ นับว่าผู้ใดกินนั้นได้รับความสวัสดิมงคลคล้ายน้ำมนต์ ซึ่งถือเช่นนี้เห็นจะเป็นเกิดภายหลังเหตุที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว เพราะฉะนั้นการถือน้ำจึงต้องใช้พระแสงชูบนน้ำให้บริโภคน้ำด้วย เป็นแบบ มาแต่โบราณ

ครั้นเมื่อประเพณีการถือน้ำ ต้องการที่จะใช้ขึ้นในประเทศอื่น ๆ ซึ่งอยู่ใกล้เคียงประเทศอินเดีย รับธรรมเนียมอินเดียมาใช้เป็น ประเพณีบ้านเมือง หรือบางเมืองก็มีเรื่องกล่าวว่า พวกขัตติยซึ่งได้เป็นพระราชาในประเทศอินเดียนั้น ด้วยหลบหลีกข้าศึกศัตรู มาสร้างพระนครใหม่บ้าง ด้วยคิดอ่านแผ่อาณาเขตออกมาตั้งอยู่นอก ประเทศอินเดียบ้าง ก็ยกเอาแบบอย่างถือน้ำด้วยอาหารุนีมาตั้งลงใน ประเทศที่ใกล้เคียงเป็นต้นเดิม เมื่อต่อมาถึงผู้มีบุญวาสนาจะตั้งตนขึ้นเป็นใหญ่ในแผ่นดิน โดยจะไม่ได้เป็นขัตติยสืบเชื้อตระกูลมาแต่ ประเทศอินเดีย เมื่อมีอำนาจเป็นพระราชาปกครองแผ่นดินขึ้น คนทั้ง

ปรางก็ยอมสมมติตระกูลนั้นว่าเป็นขัตติยตระกูล จึงได้ประพติดตามขัตติยประเพณี คือใช้อาวุธเป็นเครื่องลางน้ำให้คนบริโภคน้ำแสดงความซื่อสัตย์สุจริต ลัทธิแสดงความสัตย์เช่นนี้ก็มีแต่ในประเทศทั้งปวง ซึ่งถือว่าพระราชากับราชตระกูลเป็นขัตติย ไม่ตลอดทั่วไปในประเทศอื่น เช่นเมืองจีนหรือเมืองแขกอื่น ๆ ซึ่งถือศาสนาอะหมัดเป็นต้น

การถือน้ำที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ นี้มีห้าอย่าง คือถือน้ำแรกพระเจ้าแผ่นดินได้รับราชสมบัติอย่างหนึ่ง ถือน้ำปรกติ ผู้ที่ได้รับราชการอยู่แล้วต้องถือน้ำปัสสองครั้งอย่างหนึ่ง ผู้ซึ่งมาแต่เมืองปัจจามิตรเข้ามาสู่พระบรมโพนิสมการอย่างหนึ่ง สามอย่างนี้เป็นถือน้ำอย่างเก่า ยังทหารซึ่งเป็นผู้ถืออาวุธอยู่เสมอ ต้องถือน้ำทุกเดือนพวกหนึ่ง ผู้ซึ่งเป็นที่ปรึกษาราชการ ต้องถือน้ำพิเศษในเวลาแรกเข้ารับตำแหน่งอีกพวกหนึ่ง ในสองพวกนี้เป็นถือน้ำเกิดขึ้นใหม่ ในการถือน้ำของพวกที่ ๑ ที่ ๓ ที่ ๕ ไม่มีกำหนดว่าเมื่อใด แล้วแต่เหตุการณ์นั้น ๆ และต้องอ่านคำสาบานตลอดทั่วหน้าไม่มียกเว้น แต่ถือน้ำอย่างที่ ๒ นั้น พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเป็นท้าววังพระราชหฤทัยแล้ว ไม่ต้องอ่านคำสาบานเป็นแต่ดื่มน้ำพระพิพัฒน์สังจา การถือน้ำทั้งสามอย่าง คือ ที่ ๑ ที่ ๓ ที่ ๕ นั้น นับว่าเป็นการจร แต่ถือน้ำอย่างที่ ๒ ที่ ๔ นั้น เป็นการประจำปี ซึ่งจะนับเข้าในหมวดพระราชพิธี ๑๒ เดือน อันเป็นเรื่องที่จะกล่าวอยู่นี้

กำหนดที่ถือน้ำอย่างที่ ๒ ซึ่งเป็นการประจำปีปัสสองคราวนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในวิธีอธิษฐานน้ำพระพิพัฒน์สังจา ซึ่งได้ลงในหนังสือพิมพ์ขจรญาณพิเศษเล่ม ๒ หน้า ๑๕๙ และหน้า ๑๖๗ มีเนื้อความพิสดารอยู่แล้ว จะย่นย่อแต่ใจความมากล่าวในที่นี้เป็นสังเขป เพื่อให้

ผู้ซึ่งไม่อยากจะต้องชวนขวายนั่งหาหนังสือวิธานเก่ามาอ่านได้ทราบเค้าความว่า กำหนดถือน้ำแต่ก่อนนั้นเคยใช้กำหนดในท้ายพระราชพิธีสารทครั้งหนึ่ง ท้ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ครั้งหนึ่ง ใช้น้ำมนต์ซึ่งตั้งในการพระราชพิธีนั้น ทำน้ำพระพิพัฒน์สังจา การพระราชพิธีสารทเริ่มแต่วันเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ไปเสร็จลงในวันเดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า การถือน้ำสารทคงอยู่ในวันเดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ หรือเดือน ๑๑ ขึ้นค่ำหนึ่ง การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์เริ่มแต่วันเดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ไปเสร็จลงในวันเดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า คงถือในวันเดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ หรือเดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่ง ว่าเป็นธรรมเนียมเดิมมาดังนี้ แต่เพราะเหตุที่เดือน ๔ ต้องกับนักขัตฤกษ์ตรุษ เป็นเวลาที่คนทั้งปวงเล่นการนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ มีเล่นเบี้ยเป็นต้น และคนเมามายตามถนนก็ชุกชุม ต้องตั้งกองลาดตระเวนรักษาโจรผู้ร้าย ต่างคนต่างไม่เต็มใจที่จะมาถือน้ำในท้ายพระราชพิธีตามกำหนดเดิม จึงได้คิดเลื่อนกำหนดเสีย ซึ่งเลื่อนกำหนดไปจนถึงวันเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำปีใหม่นั้น เพราะตั้งแต่วันแรม ๑๓ ค่ำ มาถือว่าเป็นวันจ่ายตรุษ วันแรม ๑๔ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ ขึ้นค่ำหนึ่ง เป็นวันตรุษ วันขึ้น ๒ ค่ำเป็นวันส่งตรุษ เมื่อตั้งวันขึ้น ๓ ค่ำเป็นวันถือน้ำ ก็เป็นอันพ้นเขตตรุษ ซึ่งถือน้ำปีหลังเกี่ยวเข้าไปในปีใหม่นั้น ถือว่ายังไม่เป็นปีใหม่ เพราะยังมีได้เกลือกเปลี่ยนศักราชใหม่ คงนับเป็นถือน้ำปีหลัง เมื่อถือน้ำตรุษเลื่อนวันไปเช่นนี้แล้ว จึงมีผู้คิดเลื่อนถือน้ำสารทเข้ามาเสียก่อนพระราชพิธี ให้ตกอยู่ในวันเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ด้วยจะให้เป็นที่สังเกตง่าย ว่าเมื่อถือน้ำสารทนี้เป็นวันไร คือวันอาทิตย์หรือวันจันทร์ ถือน้ำตรุษในปีนั้นก็คงเป็นวันอาทิตย์หรือวันจันทร์ตรงกัน ที่ว่าดังนี้ต้องเข้าใจว่าถือน้ำสารทเป็นคราวแรก ถือน้ำตรุษเป็นคราวหลัง

คือเหมือนอย่างถือน้ำจำนวนปีชวดสัมฤทธิ์ศกนี้ เมื่อถือน้ำสารทเป็นวันพุธเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ถือน้ำตรุษในปิ่นลูยังเป็นสัมฤทธิ์ศก ซึ่งนับว่าเป็นถือน้ำจำนวนปีชวด สัมฤทธิ์ศก ก็คงตกในวันพุธเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ เป็นพุธต่อวันพุธตรงกันดังนี้

แต่ส่วนถือน้ำที่ ๔ ซึ่งเป็นส่วนถือน้ำประจำเดือนของทหารนั้นใช้วันขึ้น ๓ ค่ำทุก ๆ เดือนไม่ได้เปลี่ยนแปลง ซึ่งกำหนดเอาวันขึ้น ๓ ค่ำนั้น ก็เพราะเหตุที่ทหารเปลี่ยนกันเข้ามารับราชการเป็นเดือน ๆ กำหนดเข้าวันขึ้นค้ำหนึ่งไปจนวันขึ้น ๓ ค่ำเป็นกำหนด ถ้าว้นขึ้น ๓ ค่ำไป ทหารไม่มาเข้าเวรเป็นกำหนดเกาะเหมือนกันกับเลิกไพร่หลวงจ่ายเดือนทั้งปวง แต่ที่ต้องทำให้พระพิพัฒน์สังจาสำหรับทหารต่างหากอยู่เพียงสิบเดือน ในเดือน ๕ กับเดือน ๑๐ ทหารคงถือน้ำพร้อมด้วยพระราชพิธีประจำปีเหมือนข้าราชการทั้งปวง การถือน้ำประจำเดือนเป็นการย่อ ๆ ลงกว่าถือน้ำสารทและตรุษ จะได้กล่าวภายหลัง

การพระราชพิธีถือน้ำสารทและตรุษที่จัดเป็นแบบอย่าง ก็เหมือนกันทั้งสองคราว แต่มีเหตุการณ์อื่น ๆ มาบรรจบร่วมเข้าในเดือน ๕ ก็ทำให้เห็นว่าดูเหมือนถือน้ำตรุษจะเป็นใหญ่กว่าถือน้ำสารท การซึ่งเป็นเหตุมาบรรจบเข้านั้น คือเรื่องสมโภชพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษาอย่างหนึ่ง การเสด็จพระราชดำเนินวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นกระบวนพยุหยาตราอย่างหนึ่ง เรื่องสมโภชพระพุทธรูปพระชนมพรรษานั้น ก็เพราะเป็นวันใกล้กับวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงสร้างพระนั้นเป็นครั้งแรก จึงได้ตั้งการสมโภชไว้ในวันถือน้ำก็เลยติดต่อกันมาได้ยกเว้น ส่วนการที่เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราานั้น ฟังเกิดมีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะนั้นในวัดพระ-

ศรีรัตนศาสดารามและในพระบรมมหาราชวังยังไม่มีท่อน้ำ หรือมีแล้วแต่ตันตันไปไม่ได้แก้ไข ถ้าเวลาฝนตกลงมาน้ำฝอย่อมจะขังนองทั่วไปถึงคืบหนึ่งคืบเศษ วันหนึ่งสองวันจึงได้แห้ง และการถือน้ำสารทม์จะถูกเวลาฝนตก เมื่อเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราเป็นกระบวนเดินช้า ก็มักจะถูกฝนกลางทางและต้องลุยน้ำ ไม่เป็นทั้งดงมและทำให้เครื่องอาบนเปียกฝน จึงได้ยกเลิกการเสด็จพยุหยาตราในถือน้ำสารทเสีย คงใช้อยู่แต่ถือน้ำตรุษซึ่งเป็นเวลาแล้ง แต่ถึงดังนั้นก็ไม่ใช่การประจำเสมอทุกปีนัก ต่อปีใดที่มีแขกเมืองประเทศราชหรือต่างประเทศมาอยู่ในพระนคร จึงได้เสด็จเป็นกระบวนพยุหยาตรา แต่อยู่ในคงเป็นปีที่พยุหยาตรามากกว่าที่ไม่ได้พยุหยาตรา ไม่เหมือนอย่างแผ่นดินปัจจุบันนี้ เพราะฉะนั้นการตกแต่งตัวข้าราชการที่ต้องเข้ากระบวนเสด็จพระราชดำเนิน ก็ต้องตกแต่งมากขึ้นกว่าถือน้ำสารท จึงเห็นถือน้ำตรุษเป็นการครึกครื้นใหญ่กว่าถือน้ำสารท

การถือน้ำครั้งกรุงเก่า ซึ่งได้ความตามคำเล่าสืบมาก็ว่าเหมือนกันกับที่กรุงรัตนโกสินทร์นี้ เช่นแบบอย่างในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ แปลกแต่ข้าราชการถือน้ำที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วย้ายไปที่วิหารพระวัดมณฑลพิตร เมื่อถือน้ำแล้วมีดอกไม้รูปเทียนเข้าไปถวายบังคมพระเชษฐูปิตร ซึ่งเป็นพระรูปพระเจ้าอยู่ทอง คือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งได้สร้างกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา แล้วจึงได้เข้าไปถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินพร้อมกัน แต่พระราชวงศานุวงศ์นั้นไม่ได้เสด็จไปถือน้ำวัด ดังกฎมนเฑียรบาลซึ่งได้ยกมากล่าวไว้ข้างต้นแล้วนั้น

ครั้นในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ข้าราชการก็ไปพร้อมกันถือน้ำพระพิพัฒน์สังจาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วมีรูปเทียนมาถวายบังคมพระบรมอัฐิ ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้ถวายบังคมพระอัฐิสมเด็จพระ-

พระปฐมบรมมหาปิยกาธิบดีแทนพระเชษฐบิดร ในรัชกาลต่อ ๆ มากี่
ถวายบังคมพระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรคต
ล่วงไปโดยลำดับนั้นด้วย แล้วจึงพร้อมกันเฝ้ากราบถวายบังคมพระ
เจ้าแผ่นดินในท้องพระโรงเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่พระราชวงศานุวงศ์
ตั้งแต่กรมพระราชวังเป็นต้นลงไป เจ้าพนักงานน่าน้ำมาถวายให้สวาย
ในท้องพระโรงหน้าพระที่นั่ง เวลาที่เสด็จออกข้าราชการถวายบังคม
นั้น

ครั้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อประชุมพร้อมกันเชิญเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้นเป็นเวลา
ทรงผนวช เสด็จพระราชดำเนินมาประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรี
รัตนศาสดาราม พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทำสัตยานุสัตย์
ถวายครั้งแรก ก็ต้องทำที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไม่ได้
มาทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เหมือนอย่างเมื่อเปลี่ยนรัชกาลที่ ๑
เป็นที่ ๒ รัชกาลที่ ๒ เป็นที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ เป็นที่ ๕ จึงทรง
พระราชดำริว่า การที่ประชุมพร้อมกันทำสัตยานุสัตย์ ถือน้ำพระ
พิพัฒน์สัจจาเฉพาะพระพักตร์พระมหามณีรัตนปฏิมากร และพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นพระฉลองพระ
องค์สมเด็จพระบรมอัยกาธิราช สมเด็จพระบรมชนกนาถทั้งสองพระ
องค์นี้ ดูเป็นการสวัสดิมงคลและพร้อมเพรียงกัน ดีกว่าที่แยกย้ายกัน
อย่างแต่ก่อน จึงได้เสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ในเวลาถือน้ำต่อ ๆ มา ด้วยอ้างว่าเป็นเหตุที่ทรงเคารพต่อพระมหา
มณีรัตนปฏิมากร และพระพุทธรูปฉลองพระองค์ทั้งสองพระองค์นั้น
เมื่อเสด็จพระราชดำเนินออกวัดดังนี้ การเพิ่มเติมต่าง ๆ และเปลี่ยน
แปลงการเก่าก็เกิดขึ้นหลายอย่างดังที่ได้เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้

บัดนี้จะกล่าวด้วยเรื่องพระพุทธรูป อันเนื่องในการพระราชพิธีศรีสังฆปานกาล ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจานี้โดยย่อ พอให้เป็นเครื่องประกอบทราบเรื่องราวตลอดไป คือเริ่มต้นแต่พระมหามณีรัตน์ปฏิมากรแก้วมรกตซึ่งมีตำนานเรื่องราวียดยาว ที่ควรเชื่อได้ว่าเป็นพระพุทธรูปปฏิมากรของโบราณ เป็นที่นับถือของมหาชนทั้งปวงเป็นอันมากนับด้วยพันปีล่วงมา พระพุทธรูปปฏิมากรพระองค์นี้ได้ตกไปอยู่ในประเทศต่าง ๆ หลายแห่ง แต่มิได้เคยมาอยู่ในกรุงทวารวดีศรีอยุธยาโบราณนั้นเลย ต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จขึ้นไปปราบปรามเมืองเวียงจันทน์ได้ชัยชนะเชิญพระพุทธรูปปฏิมากร พระองค์นี้ลงมา เจ้ากรุงธนบุรีซึ่งเป็นใหญ่ในเวลานั้น ก็เฝ้าเชิญเกิดวิกลเสียดจริตคลุ้มคลั่งไป ชนทั้งปวงพากันเชิญพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ให้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ปราบปรามยุคเชิญทั้งปวงสงบเรียบร้อย ประดิษฐานพระนครขึ้นใหม่ ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระมหามณีรัตน์ปฏิมากรองค์นี้เป็นสิริแก่พระองค์และพระนคร จึงได้ขนานนามกรุงใหม่ว่ากรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา เพราะเป็นที่ประดิษฐานและเป็นที่เก็บพระมหามณีรัตน์ปฏิมากรพระองค์นี้ เพราะเหตุฉะนั้นการพระราชพิธีอันใดซึ่งเป็นการใหญ่ ก็ควรจะทำในสถานที่เฉพาะพระพักตร์พระมหามณีรัตน์ปฏิมากรนั้นประการหนึ่ง

อนึ่ง เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระปรารภถึงพระราชพงศาวดารซึ่งมีปรากฏมาว่า สมเด็จพระราชาธิบดีที่ ๒ ทรงหล่อพระศรีสรรเพชญ์หุ้มด้วยทองคำสูงแต่พระบาทถึงยอดพระรัศมี ๘ วา ทองที่หล่อหนักห้าหมื่นสามพันซั่ง ทองคำหุ้มหนัก ๒๘๖ ซั่ง และพระเจ้าแผ่นดินภายหลังก็ได้ทรงหล่อพระรูป

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ คือพระเจ้าอู่ทองซึ่งเป็นปฐมบรมราชาธิราชผู้สร้างกรุงขึ้นไว้เป็นที่มั่นสการ ด้วยอาศัยปรางค์สององค์นี้ จึงทรงพระราชศรัทธาจะสร้างพระพุทธรูปใหญ่หุ้มด้วยทองคำให้เป็นพระราชกุศลใหญ่ และเป็นพระเกียรติยศบ้าง แต่มีพระราชประสงค์ที่จะให้เป็นพระฉลองพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแทนพระเชษฐบิดรที่กรุงเก่าด้วย จึงได้ทรงปรึกษาดำเนินการด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ ในขณะนั้นเป็นเวลาที่เกิดกะส่วนสืบค้นจะให้ได้ความว่าพระพุทธรูปเจ้าสูงเท่าใดเป็นแน่ ไปตกลงกันว่าอยู่ในราวหกศอกข้างไม้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายพระพรด้วยเรื่องนี้ จนทรงเห็นชอบตกลงเป็นลดส่วนพระพุทธรูปนั้นให้ย่อมลง และเพราะเพื่อที่จะแบ่งให้เป็นสององค์ขึ้นทั้งที่ย่อมลงนั้น จะตกแต่งให้งดงามดีกว่าใหญ่โตเหมือนอย่างแต่ก่อน จึงได้ทรงสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างจักรพรรดิราชสองพระองค์ หุ้มด้วยทองคำเครื่องต้นประดับด้วยเนวรัตน์ เป็นฝีมือช่างอย่างวิจิตรประณีตยิ่งนัก น้ำหนักทองคำหุ้มพระองค์ และเครื่องทรงพระพุทธรูปทั้งสองพระองค์นี้หนักถึงพระองค์ละหกสิบสามซั่งสี่ตำลึงเศษ แล้วบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในพระเมาฬีทั้งสองพระองค์ และเพราะเหตุซึ่งไม่โปรดคำที่คนเรียกนามแผ่นดินว่า แผ่นดินพระพุทธรูปเจ้าหลวงในพระบรมโกศ และพระพุทธรูปเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศอย่างหนึ่ง หรือเรียกว่าแผ่นดินต้นแผ่นดินกลางอย่างหนึ่ง จึงได้ทรงขนานพระนามถวายพระพุทธรูปองค์ข้างเหนือว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชจักรพรรดินาถบพิตร องค์ข้างใต้ถวายพระนามว่าพระพุทธรูปเจ้าสุลาลัย ซึ่งภายหลังพระบาทสมเด็จพระ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลงเป็นนภาลัย ทรงพระราชอุทิศถวาย สมเด็จพระบรมชนกนาถธรรมิกราชบพิตร และประกาศให้ออกนาม แผ่นดินรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ตามพระนามแห่งพระพุทธรูปทั้งสองพระองค์นี้สืบมา ด้วยเหตุผลซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ ทรงพระราชดำริเริ่มการซึ่งจะสร้างพระพุทธรูป ๒ พระองค์ขึ้น เพื่อจะเลียนอย่างพระเชษฐูปิตรครั้งกรุงเก่า จึงเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นการสมควร ซึ่งจะเสด็จพระราชดำเนินไปทรงนมัสการพระพุทธรูปทั้งสองพระองค์นี้ ในวันพระราชพิธีศรีสังฆปานกาลให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการได้กราบถวายบังคมอย่างพระเชษฐูปิตรตามพระราชดำริเดิมนั้นด้วย

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริถึงเรื่องสร้างพระโพธิสัตว์ ๕๕๐ พระชาติ ซึ่งมีปรากฏมาในพระราชนิพนธ์ว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงสร้างขึ้นนั้นทรงเห็นว่าเป็นสร้างรูปสัตว์รูปสิงห์เหมือนท่าเครื่องเล่นอยู่ ไม่เป็นที่ชักชวนความเลื่อมใสยินดี จึงทรงพระราชดำริยกอย่างใหม่ให้กรมสมเด็จพระปรมานุชิตทรงตรวจพระอิริยาบถของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีปรากฏมาในพระคัมภีร์ต่าง ๆ จะมีสักก่อย่างก็ปาง ในเวลานั้นตรวจกันได้ว่ามี ๓๗ ปาง เป็นเวลาที่แร่ทองแดงเมืองจันทักเกิดขึ้นใหม่ จึงโปรดให้หล่อพระพุทธรูปปางต่าง ๆ นั้นไว้ทั้ง ๓๗ ปาง เมื่อเสร็จแล้วก็ตั้งไว้ที่หอพระปริตร

ภายหลังมาทรงพระราชศรัทธาสร้างพระพุทธรูปด้วยเงินเป็นน้ำหนักองค์ละซั่งห้าตำลึง เท่าพระชนมพรรษาปีละองค์ ทรงสร้างถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระ-

พระพุทธรูปเหล่านั้นกลายเป็นทั้งสองพระองค์ พระพุทธรูปนั้นก็เป็
 ขนาดเดียวกันกับที่ทรงหล่อพระปางต่าง ๆ ไว้แต่ก่อนทั้งสามสำรับ
 เปลี่ยนแต่พระอาการเป็นปางต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๑ นั้นเป็นพระพุท
 รูปนั่งขัดสมาธิเพชรพระหัตถ์ห้อย ในรัชกาลที่ ๒ เป็นพระพุทธรูป
 มารวิชัย ในรัชกาลปัจจุบัน (คือรัชกาลที่ ๓ นั้น) เป็นพระพุทธรูปนั่ง
 ขัดสมาธิพระหัตถ์ขวาซ้อนพระหัตถ์ซ้าย และพระพุทธรูปทั้งสาม
 สำรับนี้มีพิเศษเพิ่มเติมขึ้น คือมีฉัตรเงินก้ำไหล่ทองจำหลักปทุมสามชั้น
 กัน เท่าจำนวนที่ได้เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ นอกนั้นซึ่งเท่าจำนวน
 พระชนมพรรษา เมื่อยังไม่ได้เสด็จดำรงราชสมบัตินั้นไม่มีฉัตรกัน
 พระพุทธรูปทั้งสามสำรับนี้ สำรับที่ ๑ ที่ ๒ ตั้งไว้ในช่องกระจกหอ
 พระบรมอัฐิ แต่สำรับที่ ๓ ตั้งไว้ในหอพระเจ้า เป็นที่ทรงนมัสการเข้า
 เย็นเป็นนิตย ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วยใน
 พระราชดำรินี้ จึงได้ทรงสร้างพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษา มี
 อาการนั่งขัดสมาธิเพชร พระหัตถ์ขวาซ้อนพระหัตถ์ซ้าย แปลกกับ
 ปางเดิมไปอีกอย่างหนึ่งและเปลี่ยนลักษณะอาการส่วนสัดตามพระ
 ราชประสงค์ และฐานนั้นก็ทำเป็นกลีบบัวคว่ำบัวหงายอย่างโบราณ
 ไม่เป็นฐานพระพิมพ์อย่างแต่ก่อน มีเลขหมาย ๑. ๒. ๓. ๔ ไปตาม
 ลำดับพระชนมพรรษาทุกพระองค์ และพระสำรับที่สามนั้นก็ย้ายไปไว้
 ที่หอพระบรมอัฐิ พระสำรับที่ ๔ นี้ ตั้งแทนที่กันในหอพระเจ้าต่อไป
 ครั้นมาถึงในรัชกาลปัจจุบัน ปางพระซึ่งได้ทรงหล่อไว้แต่ก่อน ๓๗ ปาง
 เป็น ๓๘ ทั้งพระชนมพรรษา ในรัชกาลที่ ๔ ก็ยังไม่สิ้น มีระลึกได้
 ขึ้นใหม่ซึ่งได้ละลืมไว้เสียอีกบ้าง เมื่อจะสร้างพระชนมพรรษาตาม
 แบบที่เคยทำมา จึงได้ตกลงเลือกพระคันธารราษฎร์ เป็นพระพุทธรูป
 ประจำพระชนมพรรษาในรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรวดทรงสัณฐานคล้ายคลึงกัน

กับพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ ๔ แผลบบ้างเล็กน้อย และภายหลังนี้
สังฆาภิกขุกว้างขึ้นตามกาลเวลาที่ใช้ เมื่อถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ พระพุทธรูปสำหรับพระชนมพรรษาสำหรับที่ ๔ ก็ย้ายไปอยู่พระที่นั่งบรมพิมาน
ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิ สำหรับที่ ๕ ตั้งในหอพระเจ้าแทนที่
สืบมา และตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด
ให้มีการสมโภชพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษานี้ ที่พระที่นั่งไพศาล
ทักษิณพร้อมกับการพระราชพิธีสัจจานกาลเดือน ๕ ก็ยังคงเป็น
แบบสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้ เพราะฉะนั้นพระพุทธรูปประจำพระชนม
พรรษานี้ จึงได้เป็นอันเกี่ยวข้องกับพระราชพิธีถือน้ำอภัยอย่างหนึ่ง

ส่วนพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ทั้ง ๓๗ อย่างซึ่งอยู่หอพระปริตร
นั้น พระราชดำริเดิมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะ
ทรงประการใดก็หาทราบไม่ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวพระราชดำริเห็นว่าเป็นเค้าเงื่อนชอบกลอยู่ จึงโปรดให้หล่อเป็น
ฐานเจียงเดิมขึ้นอีกชั้นหนึ่ง แล้วให้กำไลทองคำทั้ง ๓๗ ปาง เมื่อ
เสร็จแล้วจึงได้โปรดให้จารึก ทรงพระราชอุทิศแด่พระเจ้าแผ่นดินใน
กรุงทวารวดีศรีอยุธยาโบราณ และกรุงธนบุรี ๒๔ องค์ ในกรุง
รัตนโกสินทร์สามพระองค์ คือ

๑. พระพุทธรูปปฏิมากรทรงนั่งกวัคพระหัตถ์เรียกเอหิภิกขุ
ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง)

๒. พระพุทธรูปปฏิมากรทรงนั่งพระหัตถ์ปักพระเพลาททั้งสอง
สำแดงชาธรรม ในคำจารึกนั้นว่าทรงพระราชอุทิศถวายแด่พระเจ้า
พฤทธิเดช นัยหนึ่งว่ามหาเดช ซึ่งทรงพระนามสมเด็จพระบรม
ราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว)

๓. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งมีนาครปรก ทรงพระ
ราชอุทิศเฉพาะเจ้าทองจันทร์ นัยหนึ่งว่าเจ้าทองล้น

๔. พระพุทธปฏิมากร ทรงนั่งยกพระหัตถ์ขวาเสวยพระเกษ
ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระราเมศวรที่ ๑

๕. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งโบกพระหัตถ์กับพระ
วักกะสี ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระเจ้าราม (พระยาราม)

๖. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งรับผลมะม่วง ทรง
พระราชอุทิศถวายสมเด็จพระมหานครินทราธิราช (อินทราชาที่ ๑)

๗. พระพุทธปฏิมากรทรงนั่งทำภักตกิจ ทรงพระราชอุทิศ
ถวายสมเด็จพระเจ้าสามพระยา ซึ่งทรงพระนามสมเด็จพระบรม
ราชาธิราชเป็นที่สอง

๘. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งชี้พระหัตถ์เดียว
แสดงเอตทัคคฐาน พระอัครสาวก พระอัครสาวิกา ทรงพระราชอุทิศ
ถวายสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

๙. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งยกพระหัตถ์อธิษฐาน
บาตร ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระอินทราชาธิราช (ที่ ๒)

๑๐. พระพุทธปฏิมากร ทรงนั่งยกพระหัตถ์ขวาห้ามมาร
ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระรามธิบดีที่สอง

๑๑. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งรับน้ำด้วยบาตร
ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร

๑๒. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งฉันทนุปายาส ทรง
พระราชอุทิศเฉพาะพระรัชฎาธิราชกุมาร

๑๓. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งฉันทผลสมอ ทรงพระ
ราชอุทิศถวายสมเด็จพระชัยราชาธิราช

๑๔. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งยกพระหัตถ์ขวาปลงพระชนม์ ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระยอดฟ้า

๑๕. พระพุทธปฏิมากร นั่งยกพระหัตถ์ซ้ายสำแดงโอฬาริกนิมิต ทรงพระราชอุทิศถวายพระมหากัทรพรดิราชาธิราช

๑๖. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งสนเข็ม ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระมหินทราธิราช

๑๗. พระพุทธปฏิมากร ทรงยืนผันพระองค์ทรงแลด้วยอาภรณ์าคาวโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (เป็นพระนามเดิม พระนามราชาภิเษก คือ สรรเพชญ์ที่ ๑)

๑๘. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ทั้งสองห้ามสมุทร ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (สรรเพชญ์ที่ ๒)

๑๙. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนประสานหัตถ์ทั้งสองถวายพระเนตร ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระเอกาทศรถมหาราช (สรรเพชญ์ที่ ๓)

๒๐. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ซ้ายห้ามแก่นจันทน์ ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระศรีเสาวภาคย์ (สรรเพชญ์ที่ ๔)

๒๑. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งห้อยพระบาท ณ เรือขนาน ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงธรรม (บรมไตรโลกนาถที่ ๒ หรือบรมราชาที่ ๑)

๒๒. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งห้อยพระบาทแบพระหัตถ์ขวารับช้างปาลิไลยก์ ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระเชษฐาธิราช (บรมราชาที่ ๒)

๒๓. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ทั้งสองรับมรุปายาส ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระอาทิตย์วงศ์

๒๔. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งลอยถาด ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระรามธิเบศร์ปราชสาททอง (สรรเพชญ์ที่ ๕)

๒๕. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยื่นพระหัตถ์ข้างรับ กำหนาคา ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อเจ้าฟ้าชัย (สรรเพชญ์ที่ ๖)

๒๖. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ทั้งสอง ประทับพระอุระรำพึงพระธรรม ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระศรีสุธรรมราชา (สรรเพชญ์ที่ ๗)

๒๗. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระบาทซ้าย พระหัตถ์ทั้งสองประทับพระเพลางกรม ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาเอกาทศรถราช (รามธิบดีที่ ๓)

๒๘. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนห้อยพระหัตถ์ขวา ทับพระหัตถ์ซ้ายถือธารพระกรปลงพระกรรมฐาน ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระธาดาธิเบศร์ (พระมหาบุรุษเพทราชา)

๒๙. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ขวาอุบพระกายสร่งน้ำ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี (สรรเพชญ์ที่ ๘ พระพุทธเจ้าเสือ)

๓๐. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนอุ้มบาตรด้วยพระหัตถ์ทั้งสอง ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระภูมินทรมหาราช (สรรเพชญ์ที่ ๙ ท้ายสระ)

๓๑. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนเหยียบรอยพระพุทธบาท ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมมหาราชธิราชที่สาม (บรมโกศ)

๓๒. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนกางพระหัตถ์ทั้งสอง เปิดโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระอัฐมพรหมพาณพินิตราช (บรมราชาธิราชที่ ๔ เจ้าฟ้าดอกมะเตือ)

๓๓. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนลีลา ห้อยพระหัตถ์ซ้าย ยกพระบาทซ้าย ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระบรมเอกทัต อนุรักษมนตรีราช (บรมราชาที่ ๓ สุริยามรินทร์)

๓๔. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งพระหัตถ์ทั้งสอง ประทับพระอุระทำทุกรกิริยา ทรงพระราชอุทิศต่อเจ้ากรุงธนบุรี (บรมราชาที่ ๔ ขุนหลวงตาก)

พระพุทธรูปทั้ง ๓๔ พระองค์นี้ ไม่มีฉัตร แต่พระพุทธรูปยังอีก ๓ ปางซึ่งตรงกันกับพระพุทธรูปพระชนมพรรษาทั้งสามรัชกาลที่ล่วงไปแล้วนั้น โปรดให้มีฉัตรเพิ่มพิเศษขึ้น แล้วจารึกทรงพระราชอุทิศทั้งสามพระองค์ แต่พระนามซึ่งจารึกในฐานพระนั้นใช้ตามพระนามซึ่งทรงขนานถวายใหม่ สำหรับจารึกกลองศิลาซึ่งบรรจุพระบรมอัฐิในพระบรมโกศซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ เพื่อให้เป็นเครื่องป้องกันมิให้พระบรมอัฐิอันตรธานไป ด้วยต้องน้ำอบซึ่งสงในเวลาสงกรานต์ อยู่เสมอทุกปีเป็นต้น

พระนามซึ่งจารึกนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจารึกว่า ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระปรโมรุธา มหจักรีบรมนาถ นเรศวรราชวิวัฒนวงศ์ ปฐมพงศาธิราชรามธิบดีนทร์ สยามพิชิตินทรโรดมบรมบพิตร

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จารึกว่าทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระบรมราช-พงศเชษฐมเหศวรสุนทร ไตรเสวตคชาดิศรมหาสวามินทร์ สยามรัช-

ภูินทรโถม บรมจักรพรรดิราช พิลาสธาดา ราชอิราชบรมนาถ
บพิตร

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกว่าทรงพระราช
อุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระปรมานุวิ
รมหาเจษฎาบดินทร์ สยามินทรไธสม บรมธรรมิกมหาราชอิราช
บรมนาถบพิตร

พระพุทธรูปทั้งปวงนี้ เมื่อทำเสร็จแล้ว โปรดให้เชิญเข้าไป
ตั้งไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้งสิ้น แต่แบ่งเป็นสอง
พวก พวกกรุงเก่าและกรุงธนนั้นตั้งโต๊ะจีน อยู่หน้าลับแลบังฉากข้าง
เหนือ แต่อีก ๓ องค์นั้นตั้งโต๊ะจีนอยู่หน้าลับแลบังฉากข้างใต้ ต่อเมื่อ
ใกล้จะเสด็จสวรรคตจึงโปรดให้สร้างหอพระขึ้นที่กำแพงแก้ว หลัง
พระอุโบสถสองหอ หลังข้างเหนือเป็นที่ไว้พระพุทธรูป ๓๔ องค์ ผนัง
เขียนเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงทวารวดี หลังบานหน้าต่างมีพระ
ราชพงศาวดารย่อบอกเรื่องที่เขียน พระราชทานนามว่าหอราชกฤษฎา
หลังข้างใต้ไว้พระพุทธรูปสามองค์ ผนังเขียนเรื่องพระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์^(๑) หลังบานมีพระราชพงศาวดารย่อบอกเรื่องที่
เขียนเหมือนกัน พระราชทานนามว่าหอราชพงศานุสร ครั้นในแผ่น
ดินปัจจุบันนี้ ก็ได้สร้างพระพุทธรูปขนาดเดียวกันกับสามองค์ก่อนนั้น
มีพระอาการเหมือนอย่างพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาในรัช
กาลที่ ๔ เพิ่มขึ้นอีกองค์หนึ่งเป็น ๔ องค์ และพระพุทธรูปทั้ง ๓๘
พระองค์นี้ เมื่อการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา ก็มีรูปเขียน

---

(๑) รูปเขียนทั้ง ๒ หอนี้ เป็นฝีมือ “ขรัวอินโขง” พระวัดราชบูรณะ
นับถือว่าเป็นช่างเอกในสมัยนั้น

ดอกไม้เครื่องนมัสการ ทรงบูชาตามส่วนองค์พระด้วยทั้งสองคราว จึงเป็นพระพุทธรูปซึ่งเกี่ยวข้องในการพระราชพิธีถือน้ำอภัยอย่างหนึ่ง

ในการจัดที่ถือน้ำอันเนื่องด้วยสมโภชพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษาฝ่ายในนั้น ได้ทำที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณแต่เดิมมา เมื่อซ่อมแซมพระที่นั่งครั้งนี้ จึงได้ย้ายมาที่พระที่นั่งบรมราชสถิติมโหฬารที่ห้องเหลียง ครั้นเมื่อการแล้วเสร็จ ก็ย้ายไปพระที่นั่งไพศาลทักษิณตามเดิม บุชบกที่ตั้งพระพุทธรูปนั้นตั้งข้างตอนตะวันออก นับแต่หอพระเจ้าเป็นต้นมา ถึงมุมตูลับแลที่ตั้งพระสยามเทวาธิราชได้ทำบุชบก ที่ตั้งพระของเดิมเป็นเตียงเท้าคู่แปดเหลี่ยมเขียนลายน้ำมัน มีเสาดาดเพดานระบายเป็นตาข่ายดอกไม้สดข้างบนปักฉัตรดอกไม้ห้าชั้น มีฐานเจียรรองเป็นแปดเหลี่ยมเหมือนกัน ตั้งถ้วยขนาดถ้วยชักริอย่างเลว ๆ ปักพุ่มดอกไม้สด มีขวดคอปลองปักดอกไม้สดคั่น ที่พื้นล่างตั้งตะเกียงน้ำมันมะพร้าวรายรอบที่ตั้งพระพุทธรูปเป็นเช่นนี้อยู่สามสำหรับมีมาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่สำหรับที่ ๔ นั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำเป็นบุชบกลายจำหลักปิดทองประดับกระจก แต่คงใช้ระบายดอกไม้สดฉัตรดอกไม้สดอย่างเดิม เครื่องปักดอกไม้ที่ประดับก็เป็นอย่างเดียวกัน พระพุทธรูปสามสำหรับก่อนนั้นใช้เครื่องทองทิศ สำหรับที่ ๔ ใช้โต๊ะถมพานทองสองชั้น ครั้นเมื่อถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็ทำที่ตั้งพระสำหรับที่ห้าเหมือนที่สี่ใช้มาหลายปี ภายหลังเห็นว่าตั้งอยู่แถวเดียวกัน ไม่เหมือนกันก็ไม่งาม จึงได้ให้ทำบุชบกขึ้นอีกสามสำหรับ ให้เหมือนกันทั้งห้า แต่เครื่องนมัสการโต๊ะถมย้ายลงมาเป็นสำหรับที่ห้า สำหรับที่สี่ใช้เครื่องทองทิศเหมือนสามสำหรับก่อนนั้น การตกแต่งบุชบกและจัดพุ่มดอกไม้เครื่องประดับทั้งสิ้นนี้เป็นหน้าที่พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุตรี

ทรงทำมาแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น
ส่วนลงทุนรอนของท่านเอง ตลอดมาจนถึงปัจจุบันนี้ แต่ฉัตรดอกไม้
ยอดบุษบกนั้นจะเป็นดอกไม้สดทั้งห้าองค์ร้อยไม่ไหว จึงได้ใช้ดอกไม้
สดแต่บุษบกที่ ๕ อีกสี่สำหรับใช้ดอกไม้แห้ง บายศรีสำหรับเวียนเทียน
ไม่ได้ตั้งตรงหน้าบุษบกพระพุทธรูป ใช้ตั้งที่หน้าตู้พระสยามเทวาริ
ราช^(๑) ที่หน้าตู้นั้นมีโตะจีนตั้งโตะของเดิมตั้งอยู่ตรงกลางโตะหนึ่ง
จัดไว้เป็นที่สำหรับตั้งพระแสง มีโตะมาเทียบอีกข้างละโตะ ข้างเหนือ
จัดไว้เป็นที่ตั้งพระพุทธรูปชัยวัฒน์และพระสุพรรณบัฏ ข้างใต้เชิญ
พระสยามเทวาริราชลงมาจากวิมาน ตั้งไว้แต่ในเวลากลางคืน วันขึ้น
๒ ค่ำ ในบุษบกทั้งห้านั้นแต่เดิมก็ตั้งแต่งพระพุทธรูปเท่าพระชนม
พรรษาปี ภายหลังเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
สร้างพระพุทธรูปพระชนมพรรษาวันทรงพระราชอุทิศถวายพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
นภลัยขึ้น จึงโปรดให้เชิญมาตั้งอยู่ตรงกลางบุษบก พระพุทธรูป
พระชนมพรรษาประจำปีตั้งรายล้อมรอบ ส่วนสำหรับที่สามนั้นให้เชิญ
พระพุทธรูปห้ามสมุทร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
สร้างมาตั้ง แต่เนื่องไปไม่ได้ขนาดกัน ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ จึงได้สร้าง
ถวายใหม่องค์หนึ่งได้ขนาดกัน สำหรับที่สี่นั้นโปรดให้เชิญพระพุท
ธลึงค์น้อยมาตั้งก็ติดต่อมาจนแผ่นดินปัจจุบันนี้ สำหรับที่ห้าก็ตั้งพระชนม
พรรษาวันซึ่งทรงหล่อขึ้นใหม่ เป็นเรื่องเดียวกันทั้งห้าสำหรับในเวลาค่านี
เจ้านายฝ่ายในมีดอกไม้ธูปเทียนขึ้นมานมัสการพระพุทธรูปพร้อมกัน

---

(๑) ตู้พระสยามเทวาริราช เป็นตู้ลับแลตั้งตรงพระทวารเทวราชมเหศวร
หลังตู้ทำวิมานตั้งพระสยามเทวาริราช เดิมนั้นเล็กตู้เปลี่ยนเป็นลับแลทำด้วยฝา
เพี้ยมรดน้ำตอน ๑ ย้ายมาแต่พระมหาปราสาท พระสยามเทวาริราชย้ายไป
ประดิษฐานไว้มเหศวรปราสาท

เวลาก่อนที่จะเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
เสด็จทรงนมัสการก่อน มีดอกไม้สำหรับโปรยปรายบนบุษบกและ
สุหร่ายน้ำหอมประพรม เมื่อเสด็จออกแล้วท้าวนางผู้ใหญ่จุดแว่น
เวียนเทียนสมโภชพระชนมพรรษา และพระสยามเทวาธิราชด้วย

ส่วนการที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ใช้ธรรมาส์ศิลาซึ่ง
ตั้งอยู่สำหรับพระอุโบสถ เป็นพระแท่นมณฑลตั้งพระพุทธรูปชัยวัฒน์
เงินรัชกาลที่ ๑ องค์หนึ่ง พระชัยแผ่นดินปัจจุบันองค์หนึ่งพระชัย
เนาวโลหะน้อยสำหรับนำเสด็จพระราชดำเนินองค์หนึ่ง พระปริยัติ
ธรรมสามพระคัมภีร์ และเทวรูปพระอิศวร พระอุมา พระนารายณ์
พระพรหม พระแสงศรสาม พระแสงหอกเพชรรัตนหนึ่ง พาดบันได
แก้ว เทวรูปเชิญพระขรรค์ธารพระกรข้างหนึ่ง ที่เคยเชิญหีบพระราช
ลัญจกร เปลี่ยนให้เชิญหีบลึงพระสุพรรณบัฏข้างหนึ่ง พระแสงต่าง ๆ
ซึ่งสำหรับจะทำนํ้าันบรรจุในหีบมุก ตั้งอยู่หน้าโต๊ะหมู่พระพุทธรูปมี
พระขันหยก เทียนสำหรับพระราชพิธี และพระถ้วยโมราจานรองกรอบ
ทองคำประดับเพชรเครื่องต้นสำหรับหนึ่ง ริมฐานพระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาลง
กษัตริย์ทำคู้ทองเหลืองตั้งหม้อน้ำเงินสิบสองหม้อ ขันสาครตั้งข้างล่าง
สองชั้น โยงสายสิญจน์ถึงกันตลอด การสวดมนต์ถือน้ำแต่ก่อนใช้
พระสงฆ์น้อย ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อทรงพระราชดำริจารึกทรงพระราชอุทิศพระพุทธรูปประจำแผ่นดิน
๓๗ ปางนั้นแล้ว จึงให้เพิ่มพระสงฆ์สวดมนต์ขึ้นเป็น ๓๗ รูป ครั้นถึง
ในรัชกาลปัจจุบันนี้เพิ่มขึ้นอีกรูป ๑ เป็น ๓๘ ใช้เจ้าพระ พระราชา
คณะผู้ใหญ่และพระราชาคณะที่เป็นเปรียญทั้งสิ้น เครื่องประโคมใน
พระราชพิธีนี้ใช้พิณพาทย์ทั้งข้างหน้าข้างในแต่ไม่มีมโหรี

เมื่อเสด็จออกทรงศีล แล้วอาลักษณ์อ่านคำประกาศ เริ่มความ
 รัตนพิมพวงศ์ย่อ และกระแสพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอม
 เกลาเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงวินิจฉัยในฝีมือช่าง ซึ่งสร้างพระมหามณิรัตน์
 ปฎิมากรพระองค์นี้แล้ว จึงสรรเสริญพระคุณของพระมหามณิรัตน์
 ปฎิมากรว่าเป็นเครื่องคุ้มกันอันตรายต่าง ๆ ดำเนินข้อความเป็น
 จดหมายเหตุย่อในการแผ่นดินซึ่งได้เกิดขึ้น จำเดิมตั้งแต่พระมหามณิ
 รัตน์ปฎิมากรลงมาประดิษฐานอยู่ในกรุงเทพฯ แล้วสรรเสริญพระเดช
 พระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งห้าพระองค์ ลงปลายเป็นคำ
 ตักเตือนข้าราชการทั้งปวง ให้ทำการราชการโดยซื่อสัตย์สุจริต แล้ว
 อธิษฐานขอพรเทพยดาตามธรรมเนียมคำประกาศทั้งปวงเมื่อจบคำ
 ประกาศแล้ว พระสงฆ์จึงได้สวดมนต์ ไช้มหाराชปริตรสิบสองตำนาน
 เป็นแบบมา เมื่อสวดมนต์จบแล้ว พราหมณ์อ่านดุष्ฎีคำฉันท์เป็นคำ
 สรรเสริญพระแก้วและสรรเสริญพระเกียรติ และอธิษฐานตามการ
 พระราชพิธี เมื่อเสร็จการดุष्ฎีคำฉันท์แล้ว ราชบัณฑิตจึงได้ทำ
 อธิษฐานน้ำพระพิพัฒน์สังจาทต่อไป เป็นเสร็จการในเวลาค่ำ

รุ่งขึ้นเวลาเช้า แต่ก่อนมีการเลี้ยงพระสงฆ์ในพระอุโบสถ
 เสด็จพระราชดำเนินออกทรงปฏิบัติพระสงฆ์ก่อน แล้วจึงได้ทำน้ำ
 พระพิพัฒน์สังจาท ครั้นภายหลังมาการที่ยกสำรับเลี้ยงพระสงฆ์มักจะ
 หกเปื้อนเปรอะที่ซึ่งข้าราชการจะเข้ามารับพระราชทานน้ำ และเป็น
 การสับสนอลห่มานด้วยข้าราชการอยู่หน้าพระอุโบสถมาก จึงได้
 ตกลงกันให้ย้ายไปเลี้ยงพระเสียที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เมื่อเสด็จ
 ออกเมื่อใด พราหมณ์ก็เข้ามาอ่านโองการแข่งน้ำทีเดียว^(๑)

โองการแข่งน้ำนี้เรียกว่าโคลง เขียนเป็นหนังสือพราหมณ์

(๑) ต่อมาทรงพระราชดำริว่าพระสงฆ์ต้องมาแต่เช้า คอยอยู่ช้านาน
 นักล่าบาทแก่พระ จึงเลิกเลี้ยงพระในพิธีถือน้ำ

แต่เมื่อตรวจดูจะกำหนดเค้าว่าเป็นโคลงอย่างไรก็ได้ไม่ได้ สันต์ ได้เค้า ๆ บ้างแล้วก็เลื่อนไป แต่เนื้อความนั้นเป็นภาษาไทย ถ้อยคำที่ใช้ลึกลับซึ่งที่ไม่เข้าใจบ้างก็มี ตามคำบอกเล่าว่าเป็นของเกิดขึ้นในแผ่นดินพระนารายณ์มหาราช แต่ข้าพเจ้ามีความสงสัยว่าจะชักว่านั้น ด้วยถ้อยคำในนั้นไม่คล้ายคลึงกับพระราชนิพนธ์ เช่นสมุทรโฆษคำฉันท์หรือพระลอิลลิตซึ่งว่าเกิดในรัชกาลนั้นเลย ถ้าจะเดาโดยพระนามซึ่งว่าเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีก็น่าจะเป็นพระรามาธิบดีที่ ๑ หรือที่ ๒ มากกว่ารามธิบดีที่ ๓ คือพระนารายณ์ และถ้อยคำในโคลงนั้นไม่ต้องสงสัยเลยว่าคงจะตกหล่นและผิดเพี้ยนเสียเป็นอันมาก ถ้อยคำนั้นก็ลึกลับซึ่งจนฟังถ้าไม่ใส่ใจก็เกือบจะเป็นเสกคาถาภาษาอื่นได้ เรื่องที่ว่านั้นสรรเสริญพระนารายณ์ก่อน แล้วสรรเสริญพระอิศวร แล้วสรรเสริญพระพรหม ความต่อไปจึงเดินเรื่องสร้างโลก แล้วสรรเสริญพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน แข่งผู้ซึ่งทรมาศคิตรีราย ให้พรผู้ซึ่งตั้งอยู่ในความสัตย์สุจริตจงรักภักดีเป็นจบความกัน พิศเราะหฺดูในคำโคลงแข่งน่านี้ไม่มีเจือปนพระพุทธานุศาสน์เลย เป็นของไสยศาสตร์แท้จนน่าสงสัยว่าจะมิใช่เกิดขึ้นในครั้งพระรามาธิบดีที่ ๑ ซ้ำไปอีก น่ากลัวจะแปลลอกคัดต่อ ๆ กันมาจากเมืองที่ถือไสยศาสตร์ ไม่ได้ถือพระพุทธานุศาสนาแต่โบราณ แต่การซึ่งจะขูพระแสงศรสามองค์นี้ ฟังเกิดขึ้นใหม่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ได้ทราบความจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ว่าเมื่อปีฉลูเบญจศกจุลศักราช ๑๒๑๕ พระยาจุฬาราชมนตรี (นาม) นำหว่ายเทศมาถวายสามอัน เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยว่างดงามดี จึงทรงพระราชดำริว่าจะทำอะไร ครั้นจะทำเป็นธารพระกรก็มีอยู่แล้ว และมากหลายองค์นัก แต่ทรงพระราชดำริ

อยู่หลายวัน ภายหลังจึงดำรัสว่ากรุงเทพฯ นี่ก็อ้างชื่อว่าศรีอยุธยา เป็นเมืองนารายณ์อวตาร พระนามซึ่งใช้แข่งน้ำอยู่ที่ใช้นามรามานิบัติ เป็นการยุดติลงกันอยู่แล้ว ควรจะสร้างพระแสงศรขึ้นไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธีถือน้ำจะได้เข้าเรื่องกัน จึงโปรดให้กรมหมื่นอลงกฎ กิจปรีชา เหลารูปพระแสงศรประกอบกับด้ามหวายเทศที่พระยาจุฬายาญ ครั้นตกลงอย่างนั้นแล้ว จึงให้หาฤกษ์ตามตำราพิชัยสงคราม ตั้งโรงพระราชพิธีในโรงแสง รวมเหล็กตรอนตรีสินตีเป็นพระแสงศร สามองค์ ในขณะที่เมื่อตีนั้นมีประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ม้องชัยตลอดจนแล้ว ภายหลังจึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอปิ่นเทวรูปพระพรหมทรงหงส์ พระนารายณ์ทรงครุฑ พระอิศวรทรงโค ให้ทำพิธีพราหมณ์หล่อที่วังสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ แล้วติดกริ่งที่ด้ามพระแสงศรทั้งสามองค์ แล้วจึงให้ขุดเหล็กฝังทองที่บ้องพระแสงเป็นตัวอักษรพราหมณ์ พระราชทานชื่อพระแสงองค์หนึ่งชื่อ พรหมาสตร์องค์หนึ่งประลัยวาท องค์หนึ่งอัคนีวาท ปลายด้ามถักฉนิกด้วยลวดทองคำผูกขนนกหว่า เมื่อถึงเดือนสิบข้างขึ้นจึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเสด็จขึ้นไปตั้งพิธีชุบพระแสงที่ทะเลชุบศรเมืองลพบุรี ตั้งโรงพระราชพิธีมีพระสงฆ์สวดภาณวาร เมื่อเวลาชุบพระแสงศรมีพระฤกษ์ประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ม้องชัยยิ่งปืนใหญ่ ๔ ทิศ และยิงปืนเล็กจนตลอดเวลาชุบพระแสง แล้วเวียนเทียนสมโภชตั้งกระบวนแห่ไปที่ศาลวัดปิ่น ต่อยศิลาศรนารายณ์บรรจุในบ้องมียันต์พรหม โองการ อิศวรโองการ นารายณ์โองการ ห่อด้ามบรรจุทั้งสามองค์ แล้วตั้งกระบวนแห่กลับลงเรือศรีมากรุงเทพฯ ท้นการพระราชพิธีถือน้ำสารทในปิ่นลู เบญจศกนั้น

การที่ชุบพระแสงศรเป็นหน้าที่ของพระมหाराชครูพิธี ผู้อ่าน

โองการแข่งน้ำ เมื่อเวลาจะอ่าน เชิญพระชั้นหยกมีรูปนารายณ์ทรงธนู ตั้งอยู่ในกลางชั้น เชิญพระแสงศรประนมมือว่าคำสรรเสริญพระนารายณ์ จบแล้วชูปพระแสงศรสามครั้ง แล้วจึงรับพระแสงองค์อื่นมาทำต่อไปจนครบทั้งสามองค์ แล้วประนมมือเปล่าวาไปจนตลอด เมื่อจบแล้วพระอาลักษณ์จึงได้อ่านคำสาบานแข่งน้ำ ในคำประกาศนั้นเชิญเทพดาทั้งปวงมาประชุมในที่มหาสมยัสโมสรอันอุดม ที่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน กรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน หัวเมืองเอกโทตรีจัตวาปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ และเจ้าประเทศราช แต่ล้วนขึ้นชมยินดีจะกระทำการสัตยานุสตัยถวาย ออกพระนามเต็ม แล้วจึงสรรเสริญพระเดชพระคุณที่ได้มีแก่ชนทั้งปวง อธิษฐานน้ำพระพิพัฒน์ ขอให้มิฤทธิ์อำนาจอาจจะให้เป็นไปตามคำสาบาน แล้วจึงแข่งผู้ซึ่งคิดคดทรยศไม่ซื่อตรง ให้พรผู้ซึ่งตั้งอยู่ในความกตัญญูสุจริต เมื่อจบคำประกาศแล้วเจ้ากรมพราหมณ์พลูฒิบาลจึงได้รับพระแสงจากเจ้าพนักงานกรมแสง มีผ้าขาวรองมือเชิญพระแสงออกจากฝัก ชูบน้ำในหม้อเงินและขันสาครทุกหม้อทุกขัน พระแสงซึ่งใช้ชูปน้ำอยู่ในปัจจุบันนี้ คือพระขรรค์ชัยศรี พระแสงหอกเพชรรัตน พระแสงดาบค่าย พระแสงดาบใจเพชร พระแสงเวียด ทั้งนี้เป็นพระแสงในรัชกาลที่ ๑ พระแสงญี่ปุ่นฟันปลาประดับพลอย เป็นพระแสงในรัชกาลที่ ๒ พระแสงแฝด พระแสงขรรค์เนาวโลหะ เป็นพระแสงในรัชกาลที่ ๓ พระแสงทรงเดิมฝักประดับมุก พระแสงตรีเพชร ธารพระกรเทวรูป ธารพระกรศักดิ์สิทธิ์ พระแสงกันหยั่น พระแสงปืนนพรัตน์ เป็นพระแสงในรัชกาลที่ ๔ พระแสงฝักทองเกลี้ยงเครื่องประดับเพชร เป็นพระแสงทรงเดิมในแผ่นดินปัจจุบันนี้ จัดเป็นลำดับกันตามสมควร เมื่อขณะพราหมณ์เทงาน้ำอยู่นั้น พระสงฆ์สวด

คาถา สจฺจ เว อมตา วาจา เป็นต้น ประโคมไตรสังข์พิณพาทย์ม้องชัย จนตลอดกว่าจะทำน้ำแล้ว ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์นั้น ตั้งแต่เสด็จพระราชดำเนินออกก็ขึ้นไปเฝ้าอยู่บนพระอุโบสถ แต่ข้าราชการอยู่หน้าพระอุโบสถ มีกำหนดว่าเมื่ออาลักษณ์อ่านคำประกาศจบแล้ว ข้าราชการจึงขึ้นไปอ่านคำสาบาน คำสาบานนี้เป็นคำสาบานย่อ รูปเดียวกันกับที่อาลักษณ์อ่าน เป็นแต่ตัดความให้สั้นลง เมื่อชูปพระแสงเสร็จแล้ว พระมหाराชครู พิธีแบ่งน้ำที่ชูปพระแสงศรลงในพระถ้วย โมราเครื่องต้น เจอกับน้ำพระราชพิธีพราหมณ์ซึ่งอบมีกลิ่นหอมแล้ว เจ้ากรมพยุภคจึงได้รับ พระขันหยก ไปเทเจือปน ในหม้อเงินและขันสาคร

ธรรมเนียมเดิมมา พระเจ้าแผ่นดินก็ไม่ได้เสวยน้ำพระราชพิธีเพิ่งมาเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงถือน้ำชำระพระแสงศรนั้นเป็นสวัสดิมงคลอย่างหนึ่ง เพื่อจะแสดงพระราชหฤทัยเมตตากรุณาโดยเที่ยงธรรมซึ่งได้ทรงปฏิบัติ อธิฐานในพระราชหฤทัยเป็นนิตย์ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ทั้งปวงได้ทราบ เป็นที่ชื่นชมยินดีทั่วหน้า จึงโปรดให้พระมหाराชครู พิธีนำน้ำซึ่งสงฆ์เทวรูปและพระแสงศรมาถวายเสวยก่อนแต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เมื่อแรก ๆ ท่านผู้บัญชาการในพระราชพิธีทั้งปวงก็ได้ยกเลิกน้ำที่ถวายพระเจ้าแผ่นดินเสวยเสีย จะเป็นด้วยตัดสินกันประการใด หรือเกรงใจว่าไม่ได้รับสั่งเรียกก็ไม่ทราบเลย ภายหลังมา เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเป็นอย่างไว้แล้ว เมื่อยกเลิกเสียโดยมิได้ปรากฏเหตุการณ์อย่างไร ก็ดูเหมือนหนึ่งไม่ตั้งใจที่จะรักษาความสุจริตกระตาดกระเดื่องอย่างไรอยู่ จึงได้สั่งให้มี ขึ้นตามแบบเดิม ตั้งแต่ปีบรมราชาภิเษกครั้งหลังมา เมื่อพระเจ้าแผ่นดิน

เสวยแล้วจึงได้เจ้าน้ำชำระพระแสงในหม้อเงินทั้งปวง แต่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการให้รับพระราชทานต่อไป ถ้ามีวังหน้าเจ้ากรมพฤติบาตเป็นผู้นำน้ำไปถวาย ให้ชั้นสรงพระพักตร์ลงยาราชาวดี มีนพรัตน์ในกลางชั้น แต่คงใช้น้ำในหม้อเงินเหมือนพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง ชั้นซึ่งสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์เสวยนั้นเป็นชั้นลงยาเชิงชายสำหรับข้าราชการชั้นทองชั้นถม ถ้วยสำหรับตวงเป็นถ้วยหูกาไหล่ทองบ้างสำริดบ้าง จารึกคาถาเป็นอักษรขอมว่า สจุจ เว อมตา วาจา เป็นต้น

ผู้กำกับถือน้ำและเจ้าน้ำ ในพระอุโบสถนี้ คือพรหมณ์พฤติบาต พรหมณ์ไทรดาจารย์ สนมพลเรือน และพระยาผู้กำกับถือน้ำ ในกรมพระกลาโหมคนหนึ่ง ในกรมมหาดไทยคนหนึ่ง^(๑) พระบรมวงศานุวงศ์เสวยน้ำปากพระอุโบสถข้างใต้ตรงที่ประทับ พระวรวงศเธอ พระวรวงศเธอ ซึ่งเสด็จอยู่หน้าพระอุโบสถชั้นประตูกลาง แต่มาเสวยน้ำข้างใต้ ส่วนหม่อมเจ้านั้น แต่เดิมไม่ได้ขึ้นไปถือน้ำบนพระอุโบสถ ภายหลังทรงพระราชดำริว่า ก็นับว่าเป็นหลานเธอของพระเจ้าแผ่นดิน มีศักดิ์นาสูง ส่วนข้าราชการผู้น้อย ที่ต่ำศักดิ์นากว่าก็ขึ้นไปถือน้ำบนพระอุโบสถได้ จึงโปรดให้ขึ้นไปถือน้ำบนพระอุโบสถในสองสามปีนี้ แต่แยกออกไปอีกสายหนึ่ง คือชั้นทางประตูข้างใต้กลับลงทางประตูข้างใต้ ข้าราชการชั้นประตูเหนือ ถือน้ำปากพระอุโบสถข้างเหนือ กลับลงประตูกลาง จมวงหัวหมิ่น นายเวรมหาดเล็กชั้นประตูกลาง แต่ไปถือน้ำข้างเหนือแล้วกลับลงประตูกลาง ในขณะที่เมื่อข้าราชการ

(๑) ตำแหน่งพระยาผู้กำกับถือน้ำมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ฝ่ายกลาโหมเป็นพระยาวิเศษสังฆาดา ฝ่ายมหาดไทยเป็นพระยาพฤตยาธิบดีในรัชกาลที่ ๕ เติมพระยาจิรายุมนตรี พระยาวจีสัตยารักษ์ ขึ้นอีก ๒ คน

ลงมือถือน้ำนั้น ทรงพระเตาชีโนทก พระสงฆ์เถา เมื่อพระสงฆ์กลับ
ต้องเบียดเสียดข้าราชการที่มาน้ำออกไปอยู่ข้างจะเป็นการกันดาร
กันทุกปี^(๑) แต่ก่อนมาเมื่อข้าราชการถือน้ำหมดแล้ว เจ้ากรมปลัด
กรมกองมอญขึ้นมาอ่านคำสาบานเป็นภาษารามัญหน้าพระที่นั่ง ต่อ
อ่านคำสาบานจบแล้วจึงได้เสด็จขึ้น แต่ครั้นมาถึงในแผ่นดินปัจจุบัน
นี้ ที่หลัง ๆ มานั่งคอยอยู่ก็หายไป ถามก็ว่ามี แต่อย่างไรจึงรวม ๆ
ไปอยู่ต่อเวลาเสด็จขึ้นแล้วก็ไม่ทราบ เวลาเมื่อข้าราชการถือน้ำเสร็จ
แล้วเสด็จขึ้นทางข้างใน เพื่อจะให้ท้าวนางและภรรยาข้าราชการที่มา
ถือน้ำข้างในได้เฝ้า มหาตเล็กเชิญพระแสงตามเสด็จพระราชดำเนิน
ทางข้างในด้วย กำหนดผู้มีบรรดาศักดิ์ฝ่ายในได้ถือน้ำนั้น ว่าภรรยา
ข้าราชการที่มีศักดิ์ตั้งแต่ ๔๐๐ ขึ้นไปต้องมาถือน้ำ ท้าวนางนั้นแต่
เดิมมาก็ไปถือน้ำวัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้งสิ้น แต่ครั้นมาในแผ่นดิน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยกเว้นท้าวนางที่
เป็นเจ้าจอมมารดา ไม่ให้ต้องออกไปถือน้ำวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
และข้างในต่างวังคือห้ามเจ้านายที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด และ
บุตรหลานเสนาบดีซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด และภรรยาข้าราชการ
ซึ่งผัวตายแต่ยังคงได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดอยู่ ก็โปรดให้เข้ามาถือน้ำ
ข้างใน ภรรยาข้าราชการที่ถือน้ำนั้นมีพราหมณ์อ่านโคลงแข่งน้ำ
อาลักษณ์อ่านคำสาบานอีกเที่ยวหนึ่ง เมื่อเสด็จขึ้นแล้ว เมื่ออ่านคำ
สาบานจบแล้ว ยืนท้าวบอกรายชื่อตัว ถ้าส่งการต่ออย่างฝรั่งก็ใช้ได้
ลงกัน แก่ท้าวนางผู้กำกับแล้วจึงได้รับพระราชทานน้ำ แต่ท้าวนางนั้น
ตกลงเป็นรู้จักกันเสียโดยมาก ท้าวนางก็หลวม ๆ ไปไม่เข้มงวดเหมือน
อย่างแต่ก่อน ท้าวนางวังหลวงนั่งเรียงตามผนังด้านใต้ ท้าวนางวังหน้า

---

(๑) ตั้งแต่เลิกเลี้ยงพระ ไม่มียถา เป็นแต่ถวายอดิเรก ถ้าไม่เสด็จออก
สวดทำยัสัพพี แต่อกิภาทนต์ ลิสส์ นิจุ ไป และภาตตุลล์

นั่งเรียงตามฐานพระदानเหนือภรรยาท่านเสนาบดี นั่งต่อท้าวนางวังหลวง ต่อไปจึงเป็นภรรยาข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์สูง ๆ ภรรยาข้าราชการผู้น้อยนั่งที่มุขหลังพระอุโบสถภรรยาพวกมอญนั่งตามเฉลียงพระระเบียง ตั้งแต่เลี้ยวประตูฉนวนมาจนตลอดถึงประตูหลังพระอุโบสถ แต่ก่อนนั่งรายเต็มตลอด แต่เดี๋ยวนี้ก็รว้งโรยไปมาก

ทางเสด็จพระราชดำเนิน ตามพระระเบียง ตั้งแต่ประตูฉนวนเลี้ยวมาออกประตูด้านตะวันตก ถ้ากระบวนพยุหยาตราเสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ประทับเปลื้องเครื่องศาลาเรียนหนังสือ ขากลับประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องที่ข้างประตูพระระเบียงข้างตะวันตก เสด็จกลับประทับเกยพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ กระบวนเสด็จพระราชดำเนินแห่สี่สายเหมือนพยุหยาตราสถลดิน แต่ตำรวจมหาดเล็กนั่งท้องขาวเชิงกรวย ทรงเครื่องขาว ฉลองพระองค์ครุยกรองทอง ทรงพระมหามงกุฎมหาสุภา แต่ไม่มีทรงโปรยเงินอย่างเช่นพยุหยาตราสถลดิน

การแต่งตัวถือน้ำมีกำหนด ถ้าผู้ใดจะไปถือน้ำที่วัดจึงต้องนุ่งขาว ถ้าไม่ได้ไปถือน้ำที่วัดก็ไม่ต้งนุ่ง คือพระบรมวงศานุวงศ์แต่ก่อนถือน้ำในท้องพระโรง ก็ทรงผ้าลายอย่างและคาดทรงสะพักสีตามธรรมเนียม ข้าราชการที่ไปถือน้ำวัดต้งนุ่งขาว แต่ครั้นเมื่อจะกลับเข้ามาถวายบังคมในท้องพระโรง ก็นุ่งสองปักตามธรรมเนียม พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบรรดาก็ถือน้ำข้างในก็ไม่ต้งนุ่งขาวทั้งสิ้น ส่วนท้าวนางและภรรยาข้าราชการตลอดจนจำทนายเรือนโขนที่ออกไปถือน้ำวัดพระศรีรัตนศาสดารามต้งนุ่งขาว เมื่อแรก ๆ เสด็จพระราชดำเนินออกถือน้ำวัดพระแก้ว เจ้านายทรงผ้าลายพื้นขาวเขียนทองบ้าง ลายเปล้าบ้าง ยกท้องขาวเชิงชายบ้าง ฉลองพระองค์กระบอกผ้าขาวตามธรรมเนียม คาดฉลองพระองค์ครุย ภายหลังมาจะราว

ประกาศรีศกหรือปิจจัตวาศก^(๑) จึงโปรดให้เจ้านายต่างกรมทรงฉลองพระองค์ผ้าปักทองแล่งเย็บเป็นรูปเสื้อกระบอก ใช้มาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ และในแผ่นดินปัจจุบันนี้ตอนแรก ๆ ตั้งแต่ประกาศเบญจศก^(๒) แล้วมาจึงได้เปลี่ยนเป็นเยียรบับขาว ข้าราชการนั้นนั่งสองปีกทองขาวเชิงกรวย สวมเสื้อผ้าขาวคาดเสื้อครุยเสมอมาจนปัจจุบันนี้เป็นแต่เปลี่ยนรูปเสื้อไปตามกาลเวลา เจ้านายต่างกรมทรงพระวอพระองค์เจ้าทรงเสลี่ยง ที่ได้รับพระราชทานพระแสงและเครื่องยศก็มีมาเต็มตามยศ ท้าวนางข้างในนั่งผ้าม่วงพื้นขาวจีบ ห่มแพรชั้นใน ห่มผ้าปักทองแล่งชั้นนอก มีหีบทองหีบถมเครื่องยศพร้อมทั้งกาน้ำและกระโถน ออกไปตั้งตรงหน้าที่นั่งในพระอุโบสถด้วย ภรรยาท่านเสนาบดีบางคนที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศหีบทองเล็ก กา กระโถน และผ้าปักทองแล่ง ก็แต่งเต็มยศที่ได้พระราชทานตั้งเรียงต่อท้าวนางไป ภรรยาข้าราชการที่ถือน้ำนี้แต่ก่อนเล่ากันว่าเป็นการประกวดประชันกันยิ่งนัก ตัวผู้ที่เป็นภรรยาถือน้ำต้องนั่งขาวห่มขาว แต่แต่งภรณาน้อยที่มาตามห่มสีสัน ถือเครื่องใช้สอยต่าง ๆ กระบวนละมาก ๆ

ว่าในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งไม่ได้เสด็จออกวัดนั้น พวกมหาดเล็กคอยอยู่ที่ประตูข้างริมฉนวนแน่น ๆ กันไป ภายหลังมาก็กร่อย ๆ ลง ต่อเดือนเอะอะกันขึ้นจึงได้แน่นหนาขึ้นเป็นคราว ๆ เจ้าประเทศราชหัวเมืองลาวและเจ้าเขมรซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพฯ ถือน้ำในพระอุโบสถพร้อมด้วยข้าราชการทั้งปวง แต่เมืองแขกประเทศราชถือน้ำตามศาสนาแขกที่

(๑) ประกาศ จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

(๒) ประกาศ จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖

ศาลาลูกขุน ภายหลังย้ายมาที่มิวเซียม^(๑) พวกฝรั่งเข้ารีตมีบาทหลวงมานั่งให้ถือน้ำ เดิมถือน้ำอยู่ที่ศาลกรมวังซึ่งเป็นตึกทหารมหาดเล็กเดี๋ยวนี้ทำตามอย่างฝรั่ง คำสาบานก็เปลี่ยนแปลงไปตามที่นับถือทั้งแขกทั้งฝรั่ง ข้าราชการผู้น้อยและขุนหมื่นที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดถือน้ำหน้าพระอุโบสถเป็นอันมาก แต่ที่มีเวรอยู่ในพระบรมมหาราชวังรับน้ำมาถือที่ห้องที่คลังก็มีบ้าง

การถือน้ำในชั้นหลัง ๆ นี้ เมื่อต้องคราวที่ทรงพระประหารจะเสด็จออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ได้ ก็มีแต่ข้าราชการไปถือน้ำที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้ามาถวายบังคมในท้องพระโรง พระบรมวงศานุวงศ์มาเสวนาน้ำในท้องพระโรง ทรงเครื่องสีตามปกติเหมือนอย่างธรรมเนียมแต่ก่อน

การถวายบังคมพระบรมอัฐิ ซึ่งมีในหมายเหตุเมื่อนั้นว่า เมื่อเปิดพระเกล็ดห่อพระประโคมแดร่สังข์กลองชนะครั้งหนึ่ง ให้ข้าราชการจูงรูปเทียนกราบถวายบังคมแล้วหมอบเฝ้าอยู่ครู่หนึ่ง ประโคมอีกครั้งหนึ่งปิดพระเกล้าว่าเป็นเสด็จขึ้น ถวายบังคมอีกครั้งหนึ่งจึงให้กลับออกมา แต่ที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ไม่ได้เป็นดังเช่นหมายนั้น เป็นด้วยที่คับแคบแดดร้อนและกำหนดกลองชนะก็ไม่ถูกจังหวะอย่างเก่า เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อพระเกล็ดเปิดจึงได้ประโคม เมื่อเสด็จถึงพระที่นั่งสนามจันทร์แล้ว จึงรับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอขึ้นไปบอกให้พนักงานห่อพระเปิดพระเกล้า ถ้าใครถูกเป็นผู้เข้าไปบอกให้เปิดพระเกล้าแล้วเป็นเคราะห์ร้ายอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าเคยถูกเกือบจะไม่ขาดสักคราวหนึ่ง แต่เป็นผู้แรงที่ ๒ ที่ ๓ ดีกว่าเป็นผู้ไปที่ ๑ ถ้าเป็น ผู้ไปที่ ๑ มักจะถูกกริ้วว่าไปเชือนแซเสีย ด้วยความลำบาก

---

(๑) คือตึกใหญ่หน้าประตูพิมานชัยศรี

ในการที่จะไปบอกนั้น คือเวลาถือน้ำเช่นนี้ ถ้ามีพยุหยาตราก็ต้องถึง
 สวมเกี้ยวสวมนวม ถ้าไม่มีพยุหยาตรา ก็เพียงสรว้อยประแจ มันสารพัด
 จะหนักไปหมดทั้งตัว พอเข้าพระทวารไปก็ต้องคลานตั้งแต่พระทวาร
 จนถึงหอพระ เมื่อขึ้นไปถึงหอพระแล้วจะต้องไปส่งภาษากับคุณยาย
 ฝ้าหอพระแสนที่จะเข้าใจยาก ไก่แล้วไกล่กว่าจะลุกขึ้นได้ ถ้าถูกเร่ง
 หลายทอดหนักเข้าต้องไปกระซกเปิดเอาเองก็มีกว่าจะเปิดได้ต้อง
 ทรงคอยอยู่ในไม้ต่ำกว่าสิบนาที แต่ในปัจจุบันนี้กำหนดสัญญาณ
 เสียใหม่ว่า เมื่อพระราชยานประทับเกยก็ให้ประโคม เมื่อพนักงานได้
 ยืนเสียงประโคมก็ให้เปิดพระเกลททีเดียว ดูค่อยรวดเร็วสะดวกดีขึ้น
 แต่เมื่อว่าตามตำราแล้วก็อยู่ข้างจะผิดทำอยู่น้อยหนึ่ง ที่ต้องเปิด
 พระเกลทคอยอยู่สักครู่หนึ่งจึงได้จุดเทียนเครื่องนมัสการ เวลาซึ่งจะ
 ถวายบังคมพระบรมอัฐินั้นสวมเสื้อครุย ยังคงทำตามแบบอยู่แต่
 พระเจ้าแผ่นดิน คือเมื่อทรงฉลองพระองค์แล้วเสด็จขึ้นไปบนพระที่
 นั่งสนามจันทร์ถวายบังคมสามครั้ง ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว
 ถวายบังคมอีก ฝ้าอยู่ครู่หนึ่ง จึงถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงเสด็จขึ้น
 พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เปลื้องเครื่องทรงเครื่องสีตามธรรมเนียม
 ด้วยเป็นการมิใช่ถือน้ำวัดตามซึ่งกล่าวมาแล้ว เจ้านายข้าราชการจึงได้
 เข้ามาจุดธูปเทียน ถวายบังคมสามครั้งแล้วถอยออกไป เมื่อหมดคน
 ที่กราบถวายบังคมเมื่อใด ก็ปิดพระเกลท หยุดประโคมเมื่อนั้น

การถือน้ำข้างใน แต่ก่อน ๆ มา มีกำหนดรับน้ำที่วัดพระศรี-
 รัตนศาสดารามเข้ามาทำหม้อ ตั้งที่ห้องพระโรงหน้า เวลาเสด็จขึ้น
 เสวยกลางวันแล้วเสด็จออกประทับที่ช่องพระที่นั่งไพศาลทักษิณ
 พนักงานพระสมุดอ่านคำสาบาน เนื้อความก็เหมือนกับที่อาลักษณ์
 อ่านที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่างแต่อาการความประพฤติ คือเช่น

เอาใจไปเผื่อแก่ไทต่างด้าวท้าวต่างแดน เปลี่ยนเป็นเอาใจไปเผื่อแผ่แก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าเป็นต้น แล้วเจ้านายและข้าราชการฝ่ายในรับพระราชทานน้ำหน้าพระที่นั่ง เจ้านายประทับที่หน้าเสาทองพระโรงหน้า ข้างตะวันตกตอนข้างเหนือตลอดเข้าไปจนในเฉลียง ตอนข้างใต้ท้าวนางเจ้าจอมมารดาเก่าแก่แก่เฉลียงด้านตะวันออก หม่อมเจ้าต่างวัง แต่เจ้าจอมอยู่งานนั้นอยู่บนพระที่นั่งไพศาลทักษิณข้าง อยู่บนพระมทมนเทียรข้าง ต่อถึงเวลารับพระราชทานน้ำจึงได้ลงไปที่ห้องพระโรง ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดเพิ่มเติมใหม่ คือมีโต๊ะสามโต๊ะเช่นได้กล่าวมาแล้ว เมื่อเสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลแล้วจึงให้เรียกเจ้าพนักงานเชิญพระชัย พระสุพรรณบัฏ พระแสง เข้ามาตั้ง ทรงนมัสการพระพุทธรูปพระชนมพรรษาเหมือนเวลาค่ำแล้ว จึงได้ทรงเครื่องนมัสการพระชัยและเทวรูป ที่ซึ่งอ่านคำสาบานนั้นก็มีเครื่องบูชาแก้วสำหรับหนึ่งตั้ง แล้วโปรดให้อ่านโองการแข่งน้ำอย่างพราหมณ์อ่าน แต่ต้องเลือกผู้ซึ่งเป็นตระกูลพราหมณ์ให้เป็นผู้อ่าน ท้าวหนูมอญซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยาอภัยภูธร เป็นพนักงานพระสมุดอยู่ในเวลานั้นเป็นเชื้อพราหมณ์ จึงได้โปรดให้เป็นผู้อ่านตลอดมา ครั้นในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ท้าวหนูมอญถึงแก่กรรม จึงโปรดให้ท้าวสมศักดิ์บุตรเจ้าพระยาภูธรภัยซึ่งเป็นตระกูลเดียวกันนั้นอ่านสืบต่อมา ผู้ซึ่งอ่านโองการแข่งน้ำและคำประกาศนี้ นุ่งขาวห่มขาวและพระราชทานให้ห่มผ้าปีกทองแล่งด้วย

ที่นึ่งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ เปลี่ยนไปไม่เหมือนอย่างแต่ก่อน คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระเจ้าราชวงศ์เธอ พระเจ้าพี่นางเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ นักรายริมช่อกบพระที่นั่งไพศาลทักษิณตลอดไปจนถึงหอพระเจ้า แล้วเจ้านายวังหน้าต่อต้านสกัดห้าม

กลองเลี้ยวมาจนริมผนังด้านเหนือ สมเด็จพระนางและพระเจ้าลูกเธอ ประทับรายตั้งแต่ช่องกบกลางไปตามริมช่องกบตลอดจนถึงที่สุด เป็นพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า ในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ และในเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์ ต่อไป จนถึงหอพระอิฐริมผนังข้างเหนือเป็นที่สำหรับเจ้าคุณท้าวนางผู้กำกับ ถือน้ำนั่ง ชานพักสองข้างเป็นที่หม่อมเจ้า ที่ห้องพระโรงเฉลี่ยงด้าน ตะวันตกเป็นที่เจ้าคุณราชินิกุลบุตรภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่ นั่ง ตอน ข้างเหนือตอนข้างใต้เป็นที่เจ้าจอมอยู่งานนั่ง เฉลียงด้านตะวันออก ตอนข้างใต้เป็นที่เจ้าจอมมารดาเก่าข้างในต่างวัง ข้างเหนือเป็นที่ มโหรีละครนั่ง เจ้าจอมมารดาในพระราชวังบวรฯ และมารดาหม่อมเจ้านั่งที่เก่งและซาลาด้านตะวันตก

เมื่ออ่านคำสาบานจบแล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทอมน้อยในหอพระบรมอิฐอีกครั้งหนึ่ง เจ้านายก็มีรูปเทียนขึ้นไปถวายบังคมพระบรมอิฐเหมือนกัน ข้าราชการผู้น้อย โขลงจำถือน้ำที่ศาลา

การถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาหัวเมือง บรรดาหัวเมืองทั้งปวง ต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาเหมือนอย่างในกรุงเทพฯ กำหนดวันถือน้ำนั้นตรงตามกรุงเทพฯ นี้โดยมาก ที่ยกเยื้องไปข้างนั้นด้วยเหตุสองประการ คือที่คงถือน้ำอย่างเก่า ท้ายพิธิดรุช ท้ายพิธิศารท นั้นอย่างหนึ่ง เป็นเมืองใหญ่ที่มีเมืองขึ้นหลาย ๆ เมือง เจ้าเมืองกรมการในเมืองขึ้นเหล่านั้นต้องเข้ามาถือน้ำในเมืองใหญ่ทั้งสิ้น บางเมืองที่มาล่า ต้อง รังรอกกันไป กำหนดวันก็เคลื่อนออกไป แล้วก็เลยตั้งเป็นแบบเคลื่อนวันอยู่เช่นนั้น อาวุธซึ่งใช้ทำนํ้านี้ใช้กระบี่พระราชทานสำหรับยศเจ้าเมือง วัดที่ถือน้ำวัดใดวัดหนึ่งซึ่งเป็นวัดสำคัญในเมืองนั้น หรือเป็นวัด

หลวงต่อมาถึงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระนครคีรีและพระราชวังจันทน์เกษมขึ้น ก็โปรดให้ย้ายเข้าไปถือน้ำในพระราชวังนั้น ๆ แต่การที่สวดมนต์เลี้ยงพระนั้นไม่เหมือนกันทุกเมือง บางเมืองก็ทำมากบ้าง เช่นเมืองสงขลา ถึงสวดมนต์สามวัน บางเมืองก็ทำน้อย ในหัวเมืองบรรดาที่เป็นไทย เรียกตามคำเก่าว่า เมืองน้ำพระพิพัฒน์สัจจา เมืองนอกนั้นไม่เรียกว่าเมืองน้ำพระพิพัฒน์สัจจา การแต่เดิมมาจะอย่างไรยังไม่ทราบแน่ชัด แต่ในปัจจุบันนี้ ถึงเมืองลาวเมืองแขก ก็ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาเกือบจะทั่วกัน เช่นในเมืองแขก เมืองกลันตันเป็นทำการใหญ่กว่าทุกเมือง มีพระสงฆ์สวดมนต์ถึงสามวัน ที่ห้องน้อย ๆ อย่างเช่นเมืองตานี เมื่อถึงวันกำหนดถือน้ำก็พากันเอาน้ำไปทั่ววัด พระสงฆ์สวดพาหุงเสียดบหนึ่งแล้วก็ถือน้ำกันก็มี การซึ่งแบ่งเมืองเป็นเมืองถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา และไม่ใช่เมืองน้ำพระพิพัฒน์สัจจานี้ ดูไม่น่าจะแบ่งเลย

อนึ่ง ข้าราชการทั้งปวง บรรดาซึ่งไปราชการตามหัวเมือง เมื่อถึงกำหนดถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาที่เมืองใด ก็ต้องไปพร้อมด้วยเจ้าเมืองกรมการถือน้ำในเมืองนั้น ด้วยการพระราชพิธีถือน้ำนี้เป็นแบบอย่างอันเดียวกันตลอดพระราชอาณาเขต เป็นพิธีที่มีกฎหมายบังคับเช่นมีในกฎหมายเบญจบาลเป็นต้น วางโทษไว้ว่า ผู้ใดขาดถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาโทษถึงตาย เว้นไว้แต่ป่วยไข้ ถ้าเป็นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่สำคัญ เจ้าพนักงานก็ต้องนำน้ำไปให้รับพระราชทานที่วังและที่บ้าน ต้องมีของแจกจ่ายเจ้าพนักงานผู้ที่นำน้ำไปที่สุดจนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประจักษ์ ไม่ได้เสด็จมาถือน้ำได้หลายปี เจ้าพนักงานนำน้ำขึ้นไปถวาย ก็ต้องพระราชทานเสื้อผ้าเป็นรางวัลปละมาก ๆ ทุกคราว แต่ซึ่งเป็นแบบใหม่มีใน

หมายรับสั่งนั้นว่าถ้าขุนหมื่นในเบี้ยหวัดผู้ใดขาดถือน้ำให้เอาตัวลักเป็นไพร่หลวง และข้อห้ามจุกจิกซึ่งยกเว้นเสียแล้ว ซึ่งมีมาในกฎมนเฑียรบาล คือ “ห้ามถือ (คือสวม) แหวนนาก แหวนทอง และกินข้าวกินปลากินน้ำ ยา และข้าวยาคุก่อนน้ำพระพิพัฒน์ ถ้ากินน้ำพระพิพัฒน์จอกหนึ่ง และยื่นให้แก่กันกิน กินแล้วและมีได้ใส่ผม เหลือนั้นล้าง (คือเทเสีย) โทษเท่านั้นในระหว่างขบถ” การซึ่งห้ามเช่นนี้ห้ามไม่ให้กินอยู่อันใดนั้น ก็จะเป็นด้วยถือน้ำแต่ก่อนเวลาเช้า ครั้นเมื่อถือน้ำสาย ๆ ลงมา ข้อห้ามปรัมปรานั้นก็เป็นอันเลิก แต่ซึ่งกินน้ำแล้วรดศีรษะนั้นยังเป็นประเพณีที่ประพฤติเกือบจะทั่วกันเป็นการแสดงความเคารพ ไม่มีผู้ใดซึ่งเป็นผู้ใหญ่หรือผู้รู้แบบอย่างจะไดยกเว้นเสียเลย มีบ้างแต่คนที่เป็นเด็กหลุก ๆ หลิก ๆ หรือผู้ใหญ่ที่เถื่อน ๆ กินแล้วก็ไปมีน้อยตัวทีเดียว เป็นจบเรื่องการพระราชพิธีศรีสังจาปานกาลถือน้ำพระพิพัฒน์สังจาประจำปีเท่านี้ เดือนสิบก็เหมือนกันกับเดือนห้านี้ยกเสียแต่ไม่มีตั้งพระพุทธรูปพระชนมพรรษาที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณเท่านั้น ในเดือนสิบจะไม่ต้องกล่าวถึงการพระราชพิธีถือน้ำต่อไป

คำดักเดือนในการถือน้ำนี้ เมื่อแต่ก่อนมาดูก็ไม่ใครจะมีอะไรขาดเหลือในหน้าที่อื่นนอกจากมหาดเล็ก จำเดิมตั้งแต่เครื่องโต๊ะตักมาอยู่ที่เด็กชายอย่างหนึ่ง ย้ายถือน้ำข้างในมาพระที่นั่งบรมราชสถิตมโหฬาร ย้ายถวายบังคมพระบรมอัฐิไปพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เมื่อกลับไปพระที่นั่งอมรินทรมใหม่ก็เลอะใหญ่ ลืมกันหมด ไม่มีใครจำอะไรได้เลย โต๊ะที่เคยตั้งหน้าตู้พระสยามสามโต๊ะเมื่อเดือนสิบก็ตั้งทั้งสามโต๊ะ แต่เอาเทวดาไว้กลาง พระพุทธรูปอยู่ตะวันตก พระแสงอยู่ตะวันออก เป็นการเชอะของภูษามาลา ของกรมแสงของเด็กชา ครั้นถึงเดือนห้านี้ เด็กชาเลิกโต๊ะสองข้างเสีย ตั้งแต่โต๊ะกลาง

โตะเดียว เอามาตั้งจะให้ไปประชันกันขึ้นบนนั้น ทั้งพระแสงและพระพุทธรูป และพระสุพรรณบัฏและเทวดา ครั้นต่อว่ากรมหมื่นประจักษ์เข้าไปจัดใหม่ ตกลงเป็นเทวดาไปอยู่กลางอีกเหมือนเมื่อปีกลายนี้ ต้องชนรื้อกันเวรวายในเวลาจะถือน้ำนั้น ขอให้ทองไว้เสียให้จำได้ พระพุทธรูป พระสุพรรณบัฏจะวันออก พระแสงกลาง เทวดาตะวันตก หนึ่ง เทียนทองที่กลางชั้นหยกสำหรับพระราชพิธีนั้นไม่มีเหตุอันใดที่จะยกเว้น เทียนเครื่องนมัสการมีเทียนพานตามเคยพานหนึ่ง เทียนมัดบูชาพระ ๓๘ ปางอีกพานหนึ่ง คงจะทรงจุดเป็นแน่อยานึกว่า เพื่อจะไม่ทรงบัง หนึ่ง พวงมาลัยเปื้อยสามพวง ที่มีออกไปนั้น คือแขวนที่ครอบแก้วหน้าพระสัมพุทธพรรณีพวงหนึ่ง พระพุทธรูปยอผ้าพวงหนึ่ง พระพุทธรูปเลืกล้ำพวงหนึ่ง หนึ่ง ขอเดือนไว้อีกอย่างหนึ่ง ในเวลานี้ก็ไม่สำคัญอันใด แต่เคยมีมาครั้งหนึ่ง คือพระอัฐมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกอาภิเศก เมื่อไปถวายบังคมที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท หาได้เชิญไปไม่นั้นเป็นการไม่สมควรแท้ ท่านได้เคยรับราชการถวายบังคมมากกว่าสองร้อยคราวถือน้ำมาแล้ว ฟังจะมาขาดครั้งเดียวเท่านั้น ถ้าต่อไปจะมีที่เชิญพระบรมอัฐิไปถวายบังคมในพระราชพิธีถือน้ำแห่ใด ขออย่าให้ลืมเป็นอันขาด

การถือน้ำประจำเดือนของทหาร ซึ่งได้กล่าวมาด้วยกำหนดวันว่าเคยพร้อมกันถือน้ำในวันขึ้นสามค่ำเดือนใหม่แล้วนั้น ไม่เป็นการพระราชพิธี มีพระสงฆ์สวดมนต์ เป็นแต่เมื่อถึงกำหนดวันนั้น กรมราชบัณฑิตเชิญพระชัยเงินองค์น้อยในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งสำหรับใช้ในการพระราชพิธีอย่างกลาง ๆ มีคเชนทร์ศิวสถานเป็นต้น กับพระธรรมไปตั้งที่ธรรมาสันมุข กรมแสงหอกดาบเชิญพระแสงรูปอย่างดาบค่ายสามองค์ขึ้นพานทองสองชั้นไปตั้ง สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์ ๕ รูป

ตามแต่จะได้มานั่ง อาลักษณ์อ่านคำสาบานจบแล้ว พราหมณ์เชิญ พระแสงขลุ่ย พระสงฆ์สวดคาถาสัจจเว อมตา วาจา หรือขยันโต เป็นพื้น แล้วตัวนายขึ้นไปรับพระราชทานน้ำบนพระอุโบสถ แล้วมา เรียกให้ทหารเข้าแถวที่หน้าพระอุโบสถ นายอ่านคำสาบานจบแล้วตัว ทหารจึงได้ถือน้ำ บรรดาผู้ซึ่งประจำการในพระบรมมหาราชวัง เช่น นายประตูเป็นต้น ก็ต้องถือน้ำเดือนด้วยทั้งสิ้น ผู้กำกับถือน้ำสี่กรม คือ มหาไทย กลาโหม ขาววัง มหาดเล็ก นายทหารต้องยื่นทางว่า แก่ผู้กำกับ เป็นการตรวจคนที่ได้มาเข้าเดือนรับราชการครบหรือไม่ ครบด้วยอีกชั้นหนึ่ง เมื่อทหารถือน้ำแล้วหันหน้าเข้ามาในพระบรม มหาราชวัง ทำอาวุธค่านับเป่าแตรแล้วเป็นเสร็จการ แต่การถือน้ำ เดือนเช่นนี้ เดียวนี้ได้เลิกเสียไม่ได้ใช้แล้ว เปลี่ยนไปเป็นธรรมเนียม ตัวทหารที่เข้ารับราชการใหม่ และนายทหารซึ่งจะได้รับตำแหน่งใหม่ ต้องถือน้ำทุกครั้งที่ได้เปลี่ยนตำแหน่งนั้น แต่ถือน้ำเช่นนั้นเป็นถือน้ำ จักร มีใช้การพระราชพิธีประจำเดือน ซึ่งได้กล่าวอยู่ในบัดนี้

พระราชพิธีคเชนทร์ศวนาน

๑ การพระราชพิธีทอดเชือกตามเชือก เป็นพิธีของพราหมณ์ พุทธิบาท ได้ทำในเดือนห้าครั้งหนึ่ง เดือนสิบครั้งหนึ่ง เป็นกระบวน เรื่องคชกรรมการของหมอช้าง ว่าทำเพื่อให้เจริญสิริสวัสดิ์มงคลแก่ ช้าง ซึ่งเป็นราชพาหนะและเป็นการล้างแผ่นดินและบำบัดเสนียดจัญไร ในผู้ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่ในการช้างทั้งปวงด้วย แต่การพระราชพิธีนี้เฉพาะ เหมาะกับคราวที่ควรประกอบการณ์อื่น ๆ หลายอย่าง คือเป็นต้นว่า เมื่อทำการจะให้เป็นสวัสดิ์มงคลแก่ช้างมาก็ต้องรดน้ำมนต์ช้างม้า เมื่อจะเอาไปรดเทศา ๆ กับโรงเช่นนั้นก็ดูไม่เป็นประโยชน์อันใด และ ผู้รดจะเหน็ดเหนื่อยกว่าจะทั่ว จึงเห็นว่าถ้าปลูกเกยขึ้นแล้วจัดให้ช้าง ม้าเดินมาเป็นกระบวน พราหมณ์และราชบัณฑิตซึ่งเป็นผู้จะประนํ้า มนต์นั่งคอยอยู่บนเกย เมื่อกระบวนมาถึงก็ประพรมไปจนตลอด กระบวนง่ายกว่าทั้งจะได้ทอดพระเนตรตรวจตราชมเชยราชพาหนะ ทั้งปวง ปัสสะสองครั้งด้วย อนึ่ง ธรรมดาพระมหานครใหญ่ ก็ต้อง ตระเตรียมให้พร้อมด้วยเครื่อง สรรพศัสตราวุธ และพลทหาร ให้พร้อมมูลอยู่เมื่อมีราชการศึกสงครามอันใด ก็จะได้จับจ่ายกะเกณฑ์ ไปโดยง่ายโดยเร็ว เป็นการตรวจตราเครื่องศัสตราวุธและไพร่พลอย่าง ริ้วคราวหนึ่ง อนึ่ง ตามแบบอย่างแต่เดิม ซึ่งมีมาในเรื่องนพมาศ เป็นต้น จนถึงในกฎหมายบาลความก็ลงกัน ว่าในการพระราชพิธี ทอดเชือกตามเชือกและสนามใหญ่นี้ เป็นเวลาที่ประชุมท้าวพระยา ข้าราชการทั้งในกรุงและหัวเมือง เอก โท ตรี จัตวา ทั้งเจ้าประเทศราช เข้ามาเฝ้า กำหนดถวายดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ เป็น การประชุมใหญ่ครั้งหนึ่ง เวลานั้นก็ควรที่จะประชุมพลโยธาทวยหาญ ทั้งปวงให้พร้อมเป็นการป้องกันพระนครด้วย แสดงพระเดชานุภาพ

ให้หัวเมืองประเทศราชทั้งปวงเป็นที่เชิดขามยำเกรงพระบารมีด้วย เพราะฉะนั้นการส่นานใหญ่นี้จึงได้มีทั้งกรุงสุโขทัยและกรุงทวารวดี มิได้เว้นว่างเหมือนอย่างพิธีสมโภชฉัตร ที่มีชิงอาภาภานาบ้างไม่ได้ยั้งบ้าง

วิธีออกส่นาน ซึ่งมีการในหนังสือพนมดงรัก ว่าพระเจ้าแผ่นดิน ทรงเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เสด็จออกมุขเด็จพระที่นั่งอินทราภิเชก พระศรีมโหสถซึ่งเป็นปโรหิตใหญ่ขึ้นนั่งเหนือตั่งอันหุ้มด้วยเงิน ทูลเบิก ท้าวพระยาและรับสนองพระโอษฐ์ ตรัสปราศรัยสามนัดแล้วเสด็จขึ้น ต่อขึ้นไปมีการฟ้อนรำและเลี้ยงท้าวพระยาทั้งปวง ในการประชุมนี้ ช้างในร้อยดอกไม้เป็นรูปต่าง ๆ บรรจุเมี่ยงหมากถวายให้พระราชทาน ลูกขุนทั้งปวง ต่อรุ่งขึ้นพราหมณ์จึงได้ตั้งพระราชพิธีบูชาธนัญชัยบาท ที่สถานพระเทวกรรม บรรดาพระหลวงในกรมช่างกรมม้าไปรย ข้าวตอกดอกไม้ รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งจึงได้เสด็จออกพระที่นั่งชัยชุมพล พร้อมด้วยพระอัครชายา พระราชวงศานุวงศ์สนมกำนัลนาง ส่วนข้า เฝ้าทั้งปวงนั้นนั่งบนร้านม้าห้าชั้น เป็นหลั่นลดตามผู้ใหญ่ผู้น้อย ภรรยาข้าราชการนั่งตามระหว่างช่องสีม่าน้ำพระกาฬศาลหลวง ราษฎรทั้งปวงมาคอยดูกระบวนในรางเรียงท้องสนาม ได้เวลาสมควร จึงให้เดินกระบวน กระบวนช้างก่อนแล้วจึงถึงกระบวนม้า เดินสนาน นั้นสามวัน วันแรกเดินพระยาช้างและม้าระวางตัน วันที่สองเดินช้าง ม้าระวางพิเศษ วันที่สามเดินช้างม้าระวางเพรียว เวลาเมื่อแห่แล้วมี การมหรสพขับร้อง เวลาค่ำมีหนัง จุดดอกไม้เพลิง สมโภชพระเทวกรรม ตามเรื่องทีกล่าwmานี้ การที่เสด็จออกพระที่นั่งอินทราภิเชกคือ ต้องกันกับเรื่องที่ถือน้ำแล้วถวายบังคมสมโภชเลี้ยงลูกขุน การ พระราชพิธีในเวลากลางคืนอีกคืนหนึ่งนั้น ก็คือทอดเชือกตามเชือก

แห่ช้างม้าสามวันนั้นก็อย่างแบบสระสนาน ตามที่ว่ามันดูเหมือนที่
สุโขทัยจะมีทุกปีไปไม่มีเวลาขาด

ส่วนข้อความที่ได้จากกฎมนเทียรบาล ดูยังยิ่งเข้าใจยากไป
กว่าหนังสือเรื่องนพมาศเห็นจะเป็นด้วยภาษาที่จดนั้นจะเจือคำเงี้ยว
เป็นไทยเหนื้อมาก หนังสือนพมาศเป็นตัวไทยได้เมื่อพระนครลงมา
ตั้งอยู่ข้างใต้ ถ้อยคำที่พูดจากันภายหลังก็กลายเป็นสำนวนไทยได้ไป
กฎมนเทียรบาลซึ่งเป็นของไทยเหนื้อมาตั้งแต่ถึงแม้ว่าภายหลังหนังสือ
นพมาศซึ่งเป็นของไทยได้แต่งก็ดี ยังต้องเป็นที่เข้าใจยากกว่าหนังสือ
นพมาศซึ่งแต่งไว้ก่อนแล้ว เพราะเปลี่ยนสำนวนที่พูดไปตามภูมิ
ประเทศ ในกฎมนเทียรบาลนั้นลงกำหนดไว้ว่าเดือนห้าขึ้นห้าค่ำออก
สนามใหญ่ ซึ่งบอกกำหนดว่าขึ้นห้าค่ำนี้ ดูยังคงลัดกันอยู่กับวันที่ใช้
อยู่เดี๋ยวนี้ แต่ถ้าเป็นสระสนานแห่สามวันแล้ว ก็คงต้องเกี่ยวถึงวันห้า
ค่ำอยู่เอง ข้อความที่ว่าไว้นั้นมั่ว ๆ รวง ๆ ดูว่าย้อนไปย้อนมา สังเกต
ดูก็จะเป็นสองเรื่องปนกัน แต่ผู้ที่คัดลอกต่อ ๆ กันมาไม่เข้าใจเนื้อ
ความก็ลงปนกันเลอะไป เห็นจะเป็นเสด็จออกถวายบังคมเลี้ยงลูกขุน
เสียนั้นครั้งหนึ่ง แล้วจึงได้ออกสนามแห่สระสนานอีกสามวันอย่าง
เช่นพระร่วง การที่เสด็จออกถวายบังคมเลี้ยงลูกขุนนั้น ว่าในพระ
บัญชาชั้นสิ่งที่ตั้งฉัตรเก้าชั้นเจ็ดชั้นห้าชั้นสามชั้นสองชั้น ชั้น ๑ ที่
ประทับสมเด็จพระหน่อพุทธเจ้าอยู่เจียงฝ่ายซ้าย ที่ว่านี้เห็นจะเป็นฝ่าย
ซ้ายที่ประทับ คือถ้าเป็น मुखเด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท คงจะอยู่
ตรงโรงถ่ายรูปกระจกออกมาได้แนวกับ मुखเด็จพระ ส่วนสมเด็จพระ
อุปราชและเจ้านายอื่น ๆ ไม่มีพลับพลา นั่งเฝ้าหน้าทิมดาบ แต่ทิม
ดาบนี้ไม่ปรากฏว่าคดหรือไม่คดอย่างไร บางทีจะเป็นโรงยาว ๆ สอง
หลัง เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำไว้ที่พระที่

นั่งวิมานรัถยาที่วังจันทร์เกษมก็ว่าเสียอย่างเก่า หรือที่วังหน้าเมื่อยังไม่มีท้องพระโรงที่เรียกพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยก็มีทิมมawangค์เป็นที่เฝ้าเพราะธรรมเนียมพระราชวังแต่ก่อนไม่มีท้องพระโรงอย่างเช่นพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อภายหลังมีพระที่นั่งทรงปืนใช้แทนท้องพระโรง ก็เป็นพระที่นั่งตั้งลอยออกมาต่างหาก เหมือนพระที่นั่งศิวโมกข์ในวังหน้า ทิมที่เฝ้านี้คงจะเป็นสองหลังซ้ายขวา มีระหวางเป็นที่แจ้งอยู่กลางและคงจะไม่ยกพื้นสูงเหมือนอย่างทิมดาบคดที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนี้ด้วย จึงได้มีกำหนดว่าที่ประทับสมเด็จพระอุปราชสูงสองศอก มีหลังคามีม่านพนักอินทรี พระราชกุมารกินเมืองสูงศอกหนึ่ง มีหลังคาลดลงมาอีกชั้นหนึ่ง พระราชกุมารพระเยาวราชเตี้ยสูงคืบหนึ่ง แต่พระราชนัดดาออกชื่อไว้แต่ไม่ได้ความว่านั่งอย่างไร ไปว่าแต่หน้าหลังเฉย ๆ หรือจะล่อม ๆ กันอยู่เหล่านั้น ตรงหน้าพระที่นั่งตั้งเตี้ยสำหรับพระอาลักษณ์นั่งสนองพระโอษฐ์ สูงสิบศอกต่อนั้นลงไปจึงมีผู้นั่งต่ออาลักษณ์ลงไปอีก ไม่ได้ความว่าจะเป็ปลัดทูลฉลองหรือใคร วิธีซึ่งใช้อาลักษณ์สนองพระโอษฐ์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลี่ยนมาใช้ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ให้อาลักษณ์ทูลเบิกและรับพระบรมราชโองการคราวแรกในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง แต่ไม่ต้องนั่งเตี้ย ถ้าเสด็จออกมุขเด็จพระมหาปราสาท ไม่นั่งเตี้ยก็เห็นจะเต็มตะโกน การที่เสด็จออกตามที่ว่ามานี้ ก็เห็นจะเป็นออกเฝ้าถวายบังคมเลี้ยงลูกขุน ส่วนการออกสนามก็มีเค้าที่เห็นได้ชัดเช่นมีขุนหาญทั้งสิบสี่ข้างยืนที่เป็นต้น เป็นอย่างแห่สระสนาน ครั้นจะแปลหรือพิจารณาข้อความในกฎหมายเรียบบาลลงให้ชัดแจ้ง ก็เสียเวลาและผิด ๆ ถูก ๆ เพราะรว ๆ ราง ๆ เป็นโคลงจิ้นทีเดียว

ส่วนในจดหมายขุนหลวงหาวัด ในเดือนห้านี้ก็ไม่ได้พูดถึง
สระสนานเช่นใดกล่าวมาแล้ว ไปพูดถึงเอาต่อเดือนสิบซึ่งไม่มีเรื่อง
อื่นจะว่า พูดย่อ ๆ แต่ว่า เดือนสิบจึงรำขอและรำทอดเชือกตามเชือก
สนานข้างต้นม้านั้น เห็นว่าในตอนหลังนี้จะเลิกเสียมิได้แน่แน่นอนใด
แล้วทั้งสองคราว เพราะฉะนั้นธรรมเนียมที่กรุงรัตนโกสินทร์นี้ จึงยัง
ไต่ตามแบบกรุงเก่าในท่อนปลายนี้สืบมา คือมีพระราชพิธีทอดเชือก
ตามเชือกทั้งสองคราว แต่ไม่มีการออกสนาม เว้นไว้แต่นาน ๆ
แผ่นดินหนึ่งจึงได้มีเสียคราวหนึ่ง เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศ หรือให้
เป็นการสนุกสนานแบบกันคราวหนึ่ง การซึ่งเลิกออกสนามแต่สระ
สนานเสียนี้ ก็ด้วยตำราที่แรกตั้งขึ้นประสงค์การอย่างหนึ่ง ครั้นต่อมา
การกลายไปเป็นอย่างหนึ่ง แรกคิดนั้นเห็นเป็นประโยชน์ แต่ครั้นเมื่อ
การเคลื่อนคลายไปเสียก็กลับเป็นโทษ คือเมื่อพิเคราะห์ดูการแต่สระ
สนานในครั้ง ๑๒๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ในครั้งพระร่วงเมืองสุโขทัยนั้น
เดินช้างเดินม้าเปลี่ยนกันทั้งสามวันเช่นกล่าวมาแล้ว ซึ่งเดินเช่นนั้น
เพราะเหตุใด เพราะเหตุว่าช้างม้าพาหนะมีมาก ถ้าจะเดินวันเดียวให้
หมดก็ต้องเปลืองเวลามาก หรืออยากเล่นให้เป็นสามวันตามธรรมดา
ไทย ๆ ชอบสามชอบห้าชอบเจ็ด ก็ยังคงจะมีช้างม้ามาก จึงได้แบ่ง
ออกเป็นกระบวนได้สามกระบวนไม่ซ้ำกัน ศัสตราอาวุธที่จะใช้แห่ก็
ต้องใช้มาก เป็นการตระเตรียมไพร่พลให้พร้อมพร้อมอยู่เสมอ ปีหนึ่ง
ได้ริ้วใหญ่ถวายตัวเสียสองครั้ง พาหนะและไพร่พลจะทรุดโทรม
เสื่อมถอยไปอย่างไร หรือบริบูรณ์ดีอยู่ก็ได้ทอดพระเนตรตรวจตรา
ทุกปี บรรดาคนทั้งปวงซึ่งได้เห็นกำลังพลทหาร และพาหนะของพระ
เจ้าแผ่นดินพร้อมพร้อมบริบูรณ์อยู่ ก็เป็นที่ยำเกรงไม่ก่อเหตุการณ์อัน
ใดขึ้นได้ จึงมีคำกล่าวมาแต่โบราณว่า พระราชพิธีนี้เป็นพิธีที่สำคัญ

ทำให้ประชุมนชนทั้งปวงมีใจสวามิภักดิ์รักพระเจ้าแผ่นดิน และเป็น
มงคลแก่ราชพาหนะ เป็นที่เกรงขามแก่ข้าศึกศัตรู การก็เป็นจริงเช่น
นั้น แต่ซึ่งกลับเป็นโทษไปจนต้องเลิกเสี้ยนเพราะเหตุใด เพราะเหตุ
ว่าช้างม้าพาหนะที่มีอยู่ในกรุงไม่พอที่จะเข้ากระบวนแห่ ออย่าว่าแต่
สามผลัดเลย แต่ผลัดเดียวเต็มกระบวนสระสนานที่เคยมีมาแต่ก่อนก็
ต้องเอาช้างหัวเมืองเข้ามา นั่นก็เป็นความลำบากเกิดขึ้นเพราะจะเล่น
พิธีอย่างหนึ่งแล้ว ศัสตราอาวุธที่จะใช้ในกระบวนแห่ก็มีไม่พอ จะทำ
อาวุธเครื่องเหล็กขึ้นก็ไม่เป็นที่ไวใจกันหรือราคาจะแพงมาก ต้องทำ
อาวุธไม้ อาวุธไม้นั้นก็ไม่มีประโยชน์อันใดนอกจากที่จะถือแหวให้เหิน
งาม ๆ ก็เป็นอันป่วยการเปลืองเงินเปล่ายิ่งกว่าทำเครื่องละครที่ยังได้
เล่นหากินอยู่ได้เสมอ เครื่องอาวุธเหล็กเข้ากระบวนแห่ ฟังมามีขึ้นใน
แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระราชดำริ
เห็นว่า ทำเครื่องอาวุธไม่เป็นการป่วยการเช่นกล่าวมานี้ ส่วนคนที่จะ
ใช้ในกระบวนแห่นั้นแล้ว แต่โบราณมาเขาจะใช้คนที่เป็นหมูทหารซึ่ง
ประจำรักษาพระนคร และระดมทหารนอกจากเวรประจำมาให้เข้า
กระบวนทัพถือเครื่องศัสตราอาวุธเป็นการฝึกหัดใหญ่ปีละสองครั้ง
เมื่อได้เข้ากระบวนฝึกหัดอยู่ทุกปี ก็คงจะเรียบริยคล่องแคล่วกว่าที่
ทอดทิ้งไม่ได้ฝึกหัด และเวลาบ่ายที่เสด็จขึ้นแล้วก็มิมีวயปล้ำกระบี่
กระบองต่อไป เป็นการฝึกหัดศัสตราอาวุธในการทหารแท้ทั้งนั้น ตก
มาภายหลังเมื่อสิ้นการศึกสงครามแล้ว ทหารประจำเมืองก็เอาลงใช้
เป็นพลเรือนเสีย ไม่ได้เคยถูกต้องศัสตราอาวุธ ไม่ได้เคยเข้ากระบวน
ทัพ เอามาจัดเข้ากระบวนก็เป็นการกระร่องกะแรงรุงรัง คนจ่ายเดือน
ประจำพระนครไม่พอ ต้องเกณฑ์เอาคนนอกเดือนเข้ามาแทนทหาร
ระดมอย่างแต่ก่อน มาบ้างไม่มาบ้าง คนแห่ไม่พอ เดินไปพอพ้นหน้า

พลับพลาแล้ว ก็ต้องกลับมาเดินกระบวนหลังต่อไปใหม่ ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใดในการที่จะตรวจตราผู้คน และไม่เป็นพระเกียรติยศที่จะเป็นที่เกรงขามอันใด เพราะใคร ๆ ก็เห็นว่ากระบวนหน้าวิ่งมาเป็นกระบวนหลังกลับเสียพระเกียรติยศไป ส่วนขุนนางผู้ที่ต้องหน้านั้นเล่า แต่ก่อนตัวเสนาบดีจตุสดมภ์มนตรีทั้งปวง ล้วนแต่เป็นแม่ทัพชำนาญชำนาญในการชี้ช้างชี้ม้า ทั้งมีบ่าวไพร่สมกำลังที่ได้เคยไปการศึกสงคราม เมื่อมาเข้ากระบวนเดินสนานก็ไม่เป็นการเดือดร้อนอันใดภายหลังมาขุนนางไม่ชำนาญในการทัพศึก ประพุดติตัวเป็นพลเรือนไปหมดจะถูกชี้คอช้างเข้ก็กลัวกระงกกระเง็น จะไปชี้เฉย ๆ ไม่ฝึกหัดก็กลัวจะฝึกหัดก็อาย ว่าเป็นผู้ใหญ่แล้วต้องฝึกหัด บ่าวไพร่สมกำลังก็เอามาใช้สอยอยู่ในบ้านบ้างเก็บเอาเงินบ้าง จะเรียกหาเป็นการจรรก็ไม่มีใครจะได้ และประกวดประชันกันไปจนเกินกว่าที่มีกำลังจริง ๆ ต้องเที่ยวหยาบยืมบ่าวไพร่ผู้อื่น กระบวนหน้าต้องกลับลงมาตามกระบวนหลัง เมื่อเอาคนของผู้อื่นมาใช้เช่นนั้น ก็ต้องแจกจ่ายให้ปันเปลื้องเงินเปลื้องผ้าเข้าไปอีก ขุนนางก็พากันเบื่อหน่าย เห็นเป็นบ่อแห่งความฉิบหายเกิดขึ้น การกระบวนจึงได้ต้องเป็นอันเลิก คงได้มีอยู่แผ่นดินละครึ่งพอเป็นพิธีหรือเป็นพระเกียรติยศ แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ได้มีกระบวน อันที่แท้นั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดในการพระราชพิธีอย่างเก่า ๆ มาก ได้ทรงลองหลายอย่าง จนถึงที่ไปส่งพระผู้เป็นเจ้าที่เทวสถานเป็นกระบวนช้างเป็นต้น แต่ทรงพระปรารภไม่สำเร็จอยู่สองเรื่อง คือเรื่องพิธีอัสวายุขัตราพราหมณ์หายเสีย กำลังจะคิดจัดการใหม่ก็พอสวรรคตเสีย เรื่องหนึ่งกระบวนใหญ่ทรงอยู่เสมอไม่ขาดว่าถ้าได้ช้างเผือกใหม่จะมีกระบวน แต่ครั้งเมื่อทรงพระปรารภกับ

สมเด็จพระเจ้าพระยาเมื่อไร^(๑) ท่านก็ออกแอดบิตเบือนไปทุกครั้ง เรื่องซึ่งข้าง เป็นต้น จนตกลงเป็นจะให้ซึ่งเสีเสียงก็ยั้งบันตูป ๆ ตับ ๆ อยู่ เผอิญข้างเผือกก็ไม่ได้มา เป็นอันเลิกกันไป

เมื่อว่าที่แท่งการพระราชพิธีทั้งปวง ถ้าเป็นพิธีเก่าแท้มักจะมีเหตุที่เป็นการณ์มีคุณจริงอยู่ในพระราชพิธีนั้น แต่เมื่อการรวม ๆ ลงมาก็กลายเป็นแต่การทำไปตามเคยเพื่อสวัสดิมงคล จนเป็นการที่เรียกกันว่าพิธีสังเขปหรือต่างว่า เลยขาดประโยชน์ที่ได้จากความคิดเดิมนั้นไป ความคิดเรื่องถือสวัสดิมงคลนี้มักจะเผลอไปถือเอาสิ่งที่ไม่มีความหมายหรือความสำคัญออกมาเห็นได้ว่าเป็นมงคล เหมือนกลับลักลวงจัญไรที่ไม่มีตัวหรือความหมายออกมาเห็นได้ว่าเป็นจัญไร ไม่เลือกค้นหาสิ่งที่เป็นจริง ถึงมีอยู่ในอาการที่ประพาดก็ไม่มีใครจะรู้สึก ไปถือสิ่งที่ไม่ใช่ความจริงว่าเป็นความจริงเสียโดยมาก เหมือนอย่างเช่นเข้าในใต้ถุนถือว่าเป็นจัญไร ก็ถ้าเป็นเรือนฝากระดานหรือเรือนฝากระแซงอ่อนอย่างไทย ๆ ปลุกอยู่กับที่เป็นพื้นโคลนน้ำแฉะ คนอยู่บนเรือนถ่ายอุจจาระปัสสาวะและกวาดขยะฝุ่นฝอยทิ้งลงมาที่ใต้ถุนเรือน ผู้ใดเข้าไปในใต้ถุนเรือนเช่นนั้น ก็คงพบแต่สิ่งซึ่งโสโครกเปื้อนเปรอะไปทั้งสิ้น นับว่าเป็นจัญไร มิใช่จัญไรเพราะอยู่ภายใต้ผู้อื่นอยู่ข้างบน จัญไรเพราะเปื้อนเปรอะเห็นปานนั้น แต่ผู้ถือนั้นไม่ถือแต่เฉพาะเรือนเช่นนั้น ถือทั่วไปไม่ว่าเรือนดีเรือนเลวอันใด เอาแต่ชื่อใต้ถุนเป็นตัวจัญไร ส่วนที่เป็นมงคลนั้นเล่าเช่นกับอาบน้ำรดน้ำมนต์ ถ้าผู้ใดอาบน้ำรดน้ำชำระกายให้บริสุทธิ์ ก็ย่อมจะเป็นที่สบายตัวสบายใจรู้สึกความหมดจดดีกว่าที่เปื้อนเปรอะอยู่ แต่ผู้ซึ่งปรารถนามงคลเชื่อเสียว่าน้ำที่สกปรกแล้วนั้น

---

(๑) คือสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แต่ยังเป็นเจ้าพระยาที่สมุหพระกลาโหม

ถูกตัวแต่นิดหน่อยหนึ่งก็เป็นสวัสดิมงคล ไม่ต้องคิดถึงการที่ชำระ
 ภายให้บริสุทธิ์ ที่ว่านี้เป็นแต่การภายนอก เมื่อพิจารณาตามคำที่
 พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอน เช่นมาในมงคลสูตร เป็นต้น สวัสดิมงคล
 ย่อมมาด้วยความประพฤติของผู้ที่ปรารถนามงคล ไม่ได้มาโดยมีผู้ใด
 มาเสกเป่าให้ หรืออ้อนวอนขอร้องได้ ความจริงเป็นอยู่เช่นนั้น แต่
 หากผู้ซึ่งจะประพฤติตามทางมาของสวัสดิมงคลไม่ได้ตลอด ความ
 ปรารถนาตกเดือนเร้งรัดเข้า ก็ต้องไวยวายชวนชวายเป็นอย่างอื่น หรือ
 ทำแต่พอเป็นสังเขป เพราะการสิ่งใดที่เป็นการไม่จริง ย่อมง่ายกว่า
 การที่จริง คนทั้งปวงก็ลงใจถือเป็นแน่นอนเสียตามที่แก้ขัดไปนั้นว่า
 เป็นการใช้ได้จริง แล้วก็บัญญัติเพ้อ ๆ ตามไป เช่นกับกินมะเฟืองกิน
 น้ำเต้าเสียสง่าราศีอะไรกันไป เป็นบัญญัติที่เกิดขึ้นใหม่จากผู้ที่เข้าใจ
 ชิมซาบในวิธีที่เขาลดหย่อนผ่อนผันลงมาว่าเป็นความจริง การออก
 สนามใหญ่ คือสระสนานนี้ เมื่อพิเคราะห์ดูตามความจริงก็เห็นว่าเป็น
 การมีคุณแก่พระนครมาก เป็นเหตุที่จะให้ข้าศึกศัตรูครั่นคร้ามขาม
 ขยาดได้จริง แต่ต้องทำอย่างเก่าให้มีตัวทวารมีช้างมีม้าจริง ๆ ถ้าจะ
 เป็นแต่การหยิบ ๆ ยืม ๆ ร้องแรงอย่างเช่นทำกันมาแล้ว ไม่แพ้ดีกว่า
 แห่ พรรณนามาด้วยวิธีแห่สระสนานที่แห่ขึ้นเพราะเหตุใด และเลิก
 เสียเพราะเหตุใด ยุติเพียงเท่านี้ ฯ

พิธีทอดเชือก ตามเชือก

๑ บัดนี้จะได้กล่าวถึงการพระราชพิธีทอดเชือกตามเชือก ซึ่งมีทำอยู่เสมอมิได้เว้นว่างถึงไม่ได้แห่งสะพานคเชนทร์สวนานทั้ง อย่างเก่าอย่างใหม่ พิธีทอดเชือกตามเชือกนี้ก็ยิ่งทำเสมออยู่ เมื่อ พิศระห์ดูคำว่าทอดเชือกอย่างหนึ่ง ตามเชือกอย่างหนึ่งนั้นจะแปล ว่าอะไร วิธีที่เรียกว่าทอดเชือกนั้น คือเชือกบาศที่สำหรับคล้องช้าง เป็นขด ๆ อยู่ จับขึ้นทั้งขดแยกออกเป็นสองส่วนตั้งกางไว้ เรียกว่า ทอดเชือก เชือกที่กางไว้นั้นกลับพับลงวางเป็นขด ๆ ตามธรรมเนียม เรียกว่าตามเชือก บางทีคำว่าทอดเชือกนั้นจะตรงกันกับว่าคลี่เชือก ตามเชือกนั้นจะตรงกันกับว่าขดเชือก ดูเหมือนหนึ่งจะเป็นพิธีที่ถึง กำหนดตรวจเชือกบาศหกเดือนครั้งหนึ่งก่อนที่จะไปทำการ คลี่ออก ดูเมื่อชำรุดเสียหายอันใด ก็จะได้ซ่อมแซมแก้ไข เมื่อติดอยู่กับขดเข้าไว้ อย่างเดิม แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีผู้ใดที่จะคิดเห็นเช่นนั้น เพราะเหตุว่าผู้ที่ จะคลี่เชือกออกดูนั้น เชื่อเสียแล้วว่าเชือกติดอยู่กับขดตั้งกาง ๆ ไว้พอ เป็นสังเขป ไม่ได้บอกเสียก่อนว่า “ไม่ต้องตรวจดอกหนาเชือกติดอยู่ ทำเท่านี้ก็พอ” ลูกศิษย์ลูกหาที่เห็นต่อ ๆ มา ก็เข้าใจซิมซาบว่าการที่ ทำสังเขปย่อ ๆ นั้นเป็นเต็มตำราแล้ว เมื่อนึกแปลไม่ออกว่าทำเช่นนั้น ประสงค์จะเอาประโยชน์อย่างไร ก็ต้องไหลไปตามทางที่เป็น ประโยชน์อันไม่มีรูป คือว่าเป็นสวัสดิมงคลเท่านั้น สวัสดิมงคลจะมา ด้วยอะไรก็นึกไม่ออก และไม่ต้องนึก เพราะผู้ใหญ่ท่านทำมา การที่มี วิชาโบราณชาวดอกราพัดชาอันใดต่อไปนั้น ก็เป็นอยู่ในเรื่องบูชาครู ไหว้ครู การพระราชพิธีนี้ ได้ลงมือทำการทอดเชือกในวันเดือนห้าแรม สามค่ำเวลากลางคืน ตามเชือกในวันแรมสี่ค่ำเวลาเช้าครั้งหนึ่ง ใน

เดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาค่ำทอดเชือก ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาเช้าตามเชือก
อีกครั้งหนึ่ง การพระราชพิธีทั้งสองคราวนี้ ในกรุงรัตนโกสินทร์ทำที่
หอเชือก ไม่ได้ไปทำที่เทวสถานเหมือนอย่างเช่นว่ามาในเรื่องนพมาศ
ชะรอยที่กรุงเก่าก็คงจะทำที่หอเชือกเหมือนกันเช่นนี้ แต่หอเชือกที่
กรุงเทพฯ ซึ่งตั้งอยู่ที่สนามหลวงตรงหน้าวังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ เป็นที่รกริ้วยเหมือนอย่างตั้งอยู่ในกลางกองฝุ่นฝอย จึงเป็นที่ไม่
สมควรที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จเข้าไปในพระราชพิธีนั้นด้วย ก็เคยยก
มาทำที่อื่นได้ ได้เคยยกมาหลายครั้ง เหมือนอย่างในแผ่นดินปัจจุบัน
นี้ เมื่อข้าพเจ้าฝึกหัดขี่ช้างไห้ครู ก็ได้ยกมาทำที่โรงละครวัดพระศรี-
รัตนศาสดาราม แต่ถึงว่าเมื่อทำพิธีอยู่ที่โรงเชือกแต่ก่อนมา ก็ว่ามีเจ้า
นายเสด็จไปมิได้ขาด จนในร่างรับสั่งทุกวันนี้ก็ยังมิว่าให้จัดอาสนะ
พระเจ้าพี่ยาเธอเนื่องยาเธอที่จะเสด็จไปเข้าพระราชพิธีไปทอดทั้งสอง
เวลาอย่าให้ขาดได้ การที่เจ้านายเสด็จนั้น พึงจะมาเลิกไม่ได้เสด็จใน
ชั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอหลัง ๆ และพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ เพราะไม่
ได้ฝึกหัดวิชาช้างม้าเหมือนอย่างแต่ก่อนตามคำที่เล่าว่า เมื่อในแผ่นดิน
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระเจ้าลูกเธอต้องฝึกหัดทรงช้างให้
ชำนาญทุกองค์ จนถึงฝึกทรงบาททั้งที่หน้าพระที่นั่งสุทโธสวรรย์
ในเวลาเย็น ๆ ทุกวันมิได้ขาดเจ้านายซึ่งทรงฝึกหัดวิชาช้างเหล่านี้ต้อง
เข้าพระราชพิธีทั้งสิ้น ข้าราชการซึ่งจะต้องขี่ช้างยืนสนานปีใดจะมีสระ
สนาน ก็ต้องเข้าพระราชพิธีในวันแรมสามค่ำเวลากลางคืน ไม่ว่าผู้ใด
เคยไห้ครูแล้วหรือยังไม่ได้ไห้ครูคงต้องไปเข้าพระราชพิธีทั้งสิ้น
ลัทธิหมอช้างอย่างไทยถือเสนียดจัญไรจัดนัก มีวิธีหลายอย่างซึ่งถือว่า
เป็นการอัมงคลที่ผู้ซึ่งเขวาคอบหมอมอญไม่ถือ เช่นหลวงคชศักดิ์

เดี๋ยวนี้เป็นต้น ในการพระราชพิธีนี้ทวงแน่นอนอย่างยิ่ง ห้ามมิให้ผู้หญิงเข้าไปในโรงพิธีเป็นอันขาด และไม่ให้คนที่ไม่ได้เกี่ยวข้องในการพระราชพิธีเข้าไปในโรงพิธี ด้วยกลัวว่าจะไปเลียนวิธีทำทางออกมาทำเล่น ถือกันว่าทำให้เสียจริตได้ ดูก็อยู่ข้างจะจริง เช่นรำพัดชาถ้านั่งอยู่ดี ๆ ใครลุกขึ้นรำก็บ้าแน่ ถ้าจะตั้งพระราชพิธีแห่งใดก็มีม่านผ้ากันวงรอบจนปีพาทย์ราตตะโพนก็ไม่ให้เข้าไปอยู่ในโรงพิธี ใช้ตะโกนบอกหน้าพาทย์ออกมาข้างนอก แต่เมื่อว่าตามจริงแล้ว พระราชพิธีนี้อยู่ข้างจะน่าดูสนุกที่อยู่ การในโรงพิธีนั้นตั้งเตียงเทวรูปและตั้งกลดสังข์เป็นบันไดสามคั่น ตามแบบพิธีพราหมณ์ทั้งปวงเช่นกล่าวมาแล้ว เตียงเพดานชั้นต้นตั้งรูปพระอิศวร พระนารายณ์ มหาวิฆเนศวร เตียงลดลงมาตั้งกลดสังข์เบญจคัพย์ที่หน้าเทวรูป ตั้งเตียงวางเชือกบาศที่ปิดทองสามเตียง เชือกบาศปิดเงินเตียงหนึ่ง มีเครื่องกระยาบวชที่หน้าเตียงนั้นทั้งสี่ ตรงหน้าเตียงเชือกบาศทั้งสี่นี้ออกมา มีอีกเตียงหนึ่งวางเครื่องข้างชนกขอเชือกรำพัดชา ตรงหน้าเตียงนั้นออกมามีบายศรีแว่นเวียนเทียน เวลาค่ำโห่ร้องหาฤกษ์เวลาที่จะลงมือทำพิธีทุกครั้ง เริ่มแต่กระสุทธิ์ อัมมสุทธิ์ บูชาเบญจคัพย์ บูชากลดบูชาสังข์ตามแบบแล้ว จนถึงสงฆ์นำพระประโคมพิณพาทย์เชิญพระชั้นภัทรปิฎ จุตแว่นเวียนเทียนสมโภชเจิมพระเทวรูปแล้ว จึงได้รดน้ำสังข์บรรดาผู้ซึ่งไปประชุมอยู่ในโรงพิธีนั้นแล้วอ่านเวทพรมน้ำเชือกบาศ เวลานั้นประโคมพิณพาทย์สาธุการถึงเจ็ดลา แล้วตัวพระครูพฤฒิบาศและเจ้ากรมปลัดกรม กรมข้างเข้าประจำหน้าเตียงเชือกคูกเข่ายกเชือกบาศขึ้นกางไว้เป็นทอดเชือก ต่อนั้นไปให้นายท้ายข้างคนหนึ่งมาหมอบที่กลางโรง พระครูพฤฒิบาศซึ่งเป็นหมอเผ่าจึงเอาชนกมาวางคร่อมหลัง เอาด้ามขอสอดในพรมชนกปลายด้ามขอขึ้นข้างบน นายท้ายข้าง

ที่หมอบนั้นมือกำยื่นขอไว้ จึงให้พราหมณ์พฤติบาทสองคนอ่านดุขฎิ
สังเวยอย่างเก่าที่ขึ้นว่า อัญชยมบังคมภูวสวะเป็นต้น จบลานี่งเป่า
สังข์ ในเวลาเมื่ออ่านดุขฎิจบเป่าสังข์นั้น บรรดาผู้ซึ่งประชุมในที่นั้น
โปรยข้าวตอกดอกไม้อย่างเช่นไหว้ครุละคร ข้าวตอกดอกไม้นั้นมี
พานทองสองพาน พานเงินสองพาน พานทองนั้นเป็นของสำหรับ
พระเจ้าแผ่นดินทรงโปรย พานเงินเป็นของข้าราชการ ว่าเป็นธรรมเนียม
มีมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพราะท่าน
เสด็จเสมอไม่ขาด ถึงว่าพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์จะไม่
เสด็จ ก็ยังมีพานข้าวตอกดอกไม้ ทองคู่หนึ่ง เงินคู่หนึ่ง อยู่ดังนี้เสมอ
ไม่ได้ขาดจนทุกวันนี้ ครั้นดุขฎิสังเวยจบสามลาแล้ว จึงสมมติเจ้ากรม
ปลัดกรมกรมช่างคนใดคนหนึ่ง ซึ่งเป็นคนร่ำพดชาเป็นคล่องแคล่วช่า
นิชานาญว่าเป็นพระนารายณ์เมื่อแปลงพระพักตร์เป็นช้าง ลงมา
สอนวิชาชกกรรมให้แก่คนสี่คนเมื่อไปปราบช้างเอกทันต์แล้วมานั้น
เมื่อแรกลงมือรำ พิณพาทย์ทำเพลงคุกพาทย์รวี กราบสามครั้ง กราบ
นั้นอยู่ข้างกระดุกกระดิกมาก ไม่ใช่กราบธรรมดา เข้าเพลงพิณพาทย์
แล้วจึงนั่งทำเรียกว่าพุทธรำ พิณพาทย์ตีเพลงตระบองกัน เมื่อเสร็จ
แล้วรวีกราบอีกสามครั้ง แล้วจึงลุกขึ้นยืนรำสองแฉ่น พิณพาทย์ทำ
เพลงบาทสกุณี สองแฉ่นครบสามคราวแล้วทรุดลงนั่ง รวีกราบอีกเป็น
คราวที่สาม แล้วจึงไปนั่งคุกเข่าข้างหนึ่งที่ย่างม้า ยกมือขึ้นจีบบน
ศีรษะเอนตัวเข้าไปที่เชือกบาตเรียกว่าไหว้ครุ พิณพาทย์ทำเพลงเหาะ
เสร็จแล้วรวีกราบอีกเป็นครั้งที่ ต่อขึ้นไปพิณพาทย์ทำเพลงซุบรำสอง
แฉ่น แล้วเพลงกลับจีบขอพายช่นยืนและจะพายตามวิธีเพลง จะว่าให้
เข้าใจนอกจากที่เห็นไม่ได้ เมื่อเสร็จแล้วคุกพาทย์รวีกราบอีกเป็นครั้ง
ที่ห้า ต่อไปพิณพาทย์เปลี่ยนเป็นรุกรันเดินสองแฉ่นและออกเพลงอีก

แผลงอีก เปลี่ยนขอจับเชือกबाटใหม่ รำทำขัดबाटเหวี่ยงเชือกให้พันตัวไปข้างหนึ่งสามรอบ แล้วคลายออกเหวี่ยงให้พันข้างหนึ่งอีกสามรอบแล้วให้คลายออก เป็นเสร็จการ ลงนั่งคุกพาทย์ร่ำกราบอีกครั้งหนึ่ง เป็นสิ้นวิธีรำพิชชา เมื่อเวลาที่รำเชือกबाटนั้น มีนายท้ายช้างอีกคนหนึ่งนั่งจับสายกระแซงคือท้ายเชือกबाट สมมติว่าเป็นควาญช้างอยู่จนตลอดเวลารำ การที่รำพิชชานี้ ถือว่าถ้าผู้ใดได้เห็นเป็นลั่นเสนียดจัญไร พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ ที่ทรงช้างขึ้นชานาญในการช้าง เช่นพระนารายณ์มหาราช พระมหาบุรุษเพทราชาเป็นต้น เสด็จขึ้นพระพุทธรูปที่ทรงรำพิชชาเหนือกระบองช้างต้น ถวายพระพุทธรูปทุกครั้ง เป็นเสร็จการพระราชพิธีในเวลาค่ำ

การพระราชพิธีตามเชือก ในวันขึ้นสี่ค่ำเวลาเช้าก็เหมือนกันกับเวลาค่ำ แปลกแต่พับเชือกबाटที่กางไว้นั้นเรียกว่าตามเชือก แต่ไม่ได้มีการเสด็จหรือมีผู้ใดไปประชุมดั่งเช่นเวลาค่ำ แต่เดิมมาในการพระราชพิธีนี้มีเงินที่พราหมณ์จะได้ตำลึงเดียว นอกนั้นได้แต่ผ้าขาวที่รองอาสนะเทวรูป และรองเชือกทั้งของบูชาต่าง ๆ ๙

แห่สะพานใหญ่

๑ การแห่สะพานใหญ่ ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ไม่ได้แบบ
อย่างไรรูปอย่างใด พบแต่ริ้วสะพานในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีขาล โศก
๑๑๙๒ เดินแห่ ๓ วัน คือวันขึ้น ๔ ค่ำ ๕ ค่ำ ๖ ค่ำ ตั้งกระบวนหน้า
วัดชนะสงคราม ผ่านหน้าพระราชวังบวรฯ ลงมาทางถนนท้องสนาม
ชัย กระบวนในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ก็คงเหมือนกันกับครั้งนี้ จะแปลกก็
แต่กระบวนพระยาช้างพระยาม้าที่มีตามกาลตามเวลา กับเสนาบดีที่
ไม่ชราก็คงจะขี่ช้าง ริ้วกระบวนนั้นดังนี้

ตำรวจถือธงห้าชายออกหน้า มีสารวัตรธงคนหนึ่ง ต่อหน้า
เป็นกระบวนพระยาช้าง กระบวนที่ ๑ พระยาช้าง พระเทพกษัตริย์
ธงสามชายคู่หนึ่ง ธงมังกร ๕ คู่ ธนูหางไก่ ๒๐ สารวัตรธนู ๑ ธง
มังกรคันคู่ ๑ ทวน ๒๕ คู่ สารวัตรทวน ๑ แล้งแส้วหาย ๑๐ คู่
กระบองกลิ้ง ๕ คู่ เดินสายนอก สายในธงฉาน ๒ คู่ กลองชนะ ๑๐ คู่
จำปี ๑ จำกลอง ๑ สารวัตรกลอง ๑ แตรงอน ๖ คู่ แตรฝรั่ง ๔ คู่ สังข์
คู่ ๑ สารวัตรแตร ๑ สารวัตรกรมช้าง ๑ ช้างพังนำ ๑ ตัวพระยาช้าง
พระเทพกษัตริย์นั้นมีช่วยคนถือกันสี่ด้าน คนถือซ้าย ๘ คน กระฉิ่ง
เกล็ด ๔ แล้งหางม้าคู่ ๑ ถือเครื่องยศ ๖ คน คือกล้วยโต๊ะ ๑ อ้อยโต๊ะ
๑ มะพร้าวโต๊ะ ๑ หน่อไม้โต๊ะ ๑ หมอน้ำสองหม้อ ใช้เครื่องเงินทั้งนั้น
ต่อหน้าไปข้างพังผูกเกณฑ์ตะพัด คือมีเครื่องสำหรับหัดช้างให้เดินฝึ
เท้าเรียบข้างหนึ่ง ข้างพังตามคู่ ๑ ข้างพังทวนบาทเป็นข้างเชือกคู่ ๑
ต่อหน้าไปกระบวนพระบรมฉัตรคันต์ ลดลงกว่าพระเทพกษัตริย์ คือมีธง
สามชายคู่ ๑ สารวัตรธง ๑ ธงมังกร ๕ คู่ ธนูหางไก่ ๑๕ คู่ สารวัตร
ธนู ๑ ธงมังกรคันคู่ ๑ ทวน ๒๐ คู่ สารวัตรทวน ๑ แล้งแส้วหาย ๘ คู่

กระบอกกลิ้ง ๕ คู่ สายนอก สายในธงฉานคู่ ๑ กลองชนะ ๕ คู่ จำปี ๑ จำลอง ๑ สารวัตรกลอง ๑ แตรรอน ๔ คู่ แตรฝรั่ง ๒ คู่ สังข์คู่ ๑ สารวัตรแตร ๑ สารวัตรกรมช้าง ๑ ช้างพังนำ ๑ คนถือข้าย ๘ กระฉิ่ง กลิ้ง ๔ แส้หางม้าคู่ ๑ เครื่องยศ ๖ ช้างพังผูกเครื่องเกณฑ์ตะพัด ๑ พังตามคู่ ๑ ช้างเชือกทูนบาศคู่ ๑ กระบวนที่ ๓ พระบรมคชลักษณ์ เหมือนกันกับกระบวนที่ ๒ กระบวนที่ ๔ พระบรมโอยราลตธนูลงคง ๑๐ คู่ ทวน ๑๕ คู่ กลองชนะ ๕ คู่ มีแต่จำปี ไม่มีแตรสังข์ กระบวนที่ ๕ พระบรมนาเคนทร์ เหมือนกันกับกระบวนที่ ๔ กระบวนที่ ๖ พลายโอยราพต ลตธม้งกรลงคงแต่สามคู่ แส้ห้วยคงแต่ ๖ คู่ กระบอง กลิ้งคงแต่ ๔ คู่ ไม่มีกลองชนะ ช้างพังนำ ๑ กระฉิ่งกลิ้งคู่ ๑ พลายโอยราพตเป็นช้างตั้ง มีกลางช้างถือเส้า มีแส้หางม้าและเครื่องยศสาม พังผูกเครื่องเกณฑ์ตะพัดตาม ๑ กระบวนที่ ๗ เจ้าพระยาปราบไตรจักร กระบวนที่ ๘ พลายมณีจักร กระบวนที่ ๙ พลายอัษฎาพงศ์ ใน กระบวนที่ ๗ ที่ ๘ ที่ ๙ นี้เหมือนกันกับกระบวนที่ ๖ เป็นช้างตั้งทั้งสี่ กระบวนที่ ๑๐ พลายชัยนาเคนทร์ ธงมังกรคู่ ๑ ธนู ๑๐ คู่ ธงมังกร คั่นคู่ ๑ ทวน ๑๐ คู่ สารวัตร ๑ กระบวนที่ ๑๑ พลายมงคลรัตนาศน์ กระบวนที่ ๑๒ พลายแสนพลพ่าย กระบวนที่ ๑๓ พลายศิลปนายณ์ กระบวนที่ ๑๔ พลายสกลฤทธิ์ กระบวนที่ ๑๕ พลายเอกราฐ กระบวนที่ ๑๖ พลายประกายมาศ กระบวนที่ ๑๗ พลายศรพระกาล กระบวน เหล่านี้เหมือน ๆ กันกับที่ ๑๐ ตัวช้างแต่งอย่างพระยาช้าง หมอ ความูซึ่งชีพระยาช้างนุ่งสองปีกลาย คาดราดตะคดสวมเสื้อครุย ลอมพอก ถ้าพระยาช้างพลายใช้สีชมพู พระยาช้างพังใช้สีขาว ต่อนั้น ไปเป็นกระบวนพระยาเพชรราชา โบโชนขัดดาบ ๓๐ คู่ ตัวพระยาเพท - ราชาช้างพังมีสัปทนกัน ทนายขัดดาบไว้หลัง ๒๐ คู่ ทนาย

ตามแถวละ ๒๐ คน ๕ แถวเป็น ๑๐๐ คน ต่อนั้นไปถืออาวุธต่าง ๆ เดินเป็นสี่สาย ๆ ละสี่สิบคน รวมคนในกระบวนพระยาเพชรราชา ๒๐๐ คน กระบวนพระยากำแพงบัว ๒๕ คู่ ทนายขัดดาบตามหลัง ๑๕ คู่ ทนายตามแถวละ ๑๖ คน ๕ แถว ๘๐ คน อาวุธต่าง ๆ ตามหลัง ๔ แถว ๆ ละ ๓๕ คน รวมกระบวนนี้ ๑๗๐ คน ที่ ๓ กระบวนพระยาพระกฤษณรักษ์ บโทนขัดดาบนำ ๒๐ คู่ ทนายขัดดาบตาม ๑๒คู่ ทนายตามแถวละ ๑๒ คน ๕ แถว ๖๐ คน อาวุธต่าง ๆ สี่สาย ๆ ละ ๒๙ รวม ๑๑๖ คน ต่อนั้นไปกระบวนเจ้าพระยามหาเสนา บโทน ๖๐ คู่ กระฉิ่ง ๔ เจ้าพระยามหาเสนาสี่เสี่ยงแปลง คนหาม ๘ มีบังตะวัน ทนายขัดดาบข้างหลัง ๔๐ ทนายตามแถวละ ๔๐ คน ๕ แถว ๒๐๐ คน อาวุธตาม ๔ แถว ๆ ละ ๘๐ คน รวมกระบวนนี้ ๓๒๐ คน กระบวนเจ้าพระยาธรรมา เจ้าพระยายมราช เจ้าพระยาหาโยธา เป็นกระบวนเสี่ยงแปลงเหมือนกันทั้งสามกระบวน มีบโทน ๕๐ คู่ ทนายขัดดาบ ๓๒ คู่ ทนายตามแถวละ ๓๒ หัวแถว ๑๖๐ คน อาวุธต่าง ๆ ตาม ๔ แถว ๆ ละ ๖๙ รวมเป็นกระบวนละ ๒๗๖ คน ขุนนางที่ไปเสี่ยงนี้ สวมเสื้อครุยลอมพอก แต่ที่เป็นกระบวนข้างไม่ได้สวม ต่อกระบวนเสี่ยงนี้ไปเป็นกระบวนข้าง ที่ ๑ เจ้าพระยาบดินทรเดชา กระบวนเท่ากันกับเจ้าพระยามหาเสนา มีสัปทนบังตะวัน กระฉิ่งเหมือนกัน กระบวนที่ ๒ เจ้าพระยาพระคลังเท่าเจ้าพระยาบดินทรเดชา กระบวนที่ ๓ พระยาศรีพิพัฒน์ ที่ ๔ พระยาราชสุภาวดี ที่ ๕ พระยาจำแสนยากรเท่าเจ้าพระยาธรรมา กระบวนที่ ๖ พระยาสุรเสนา บโทน ๔๐ คู่ ทนายขัดดาบ ๒๗ คู่ ทนายตามแถวละ ๒๖ คน ๕ แถว ๑๓๐ อาวุธตามแถวละ ๕๔ คน สี่แถว รวม ๒๑๖ คน กระบวนที่ ๗ พระยามหาอำมาตย์ กระบวนที่ ๘ พระยาท้ายน้ำ กระบวนที่ ๙ พระยา

สีหราชเดโช กระบวนที่ ๑๐ พระยาเพชรพิชัย กระบวนที่ ๑๑ พระ
 พงศ์อมรินทร์ กระบวนที่ ๑๒ พระยาราชมนตรี กระบวนที่ ๑๓ พระ
 ยาเกษตรรักษา กระบวนที่ ๑๔ พระยาพิชัยบุรินทร์ กระบวนที่ ๑๕
 พระยาไกรโกษา กระบวนที่ ๑๖ พระยานครเขื่อนขันธ์ กระบวนที่
 ๑๗ พระยาศรีสรไกร กระบวนที่ ๑๘ พระยาโชฎิกราชเศรษฐี
 กระบวนเท่ากันกับพระยาสุรเสนา เมื่อกระบวนแห่เหล่านี้มาถึงหน้า
 พลับพลา ขุนนางผู้ชั่งถวายเป็นคัม แล้วเลี้ยวเข้าไปยืนเรียงประจำอยู่
 หน้าพลับพลา แล้วโปรดให้เรียกชั่งน้ำมันมาผัดพาล่อแพนอยู่ใน
 สามข้างสี่ข้าง ผู้ซึ่งชั่งน้ำมันนั้น ใช้เจ้ากรมปลัดกรมในกรมช้าง มี
 พระยาราชวังเมือง เป็นต้น ต่อผัดพาล่อแพนแล้วจึงได้เดินกระบวน
 โคกระบือม้ารถต่อไป กระบวนโคธงเสือปีกนำกระบวน ๑ นำริ้ว
 คู่หนึ่ง ประตก ๑๐ คู่ ตะพด ๑๐ คู่ พิณพาทย์ตีสามทามสี่ท่างิ้ว
 สำหรับหนึ่ง คนจูงโค ๗ ละ ๔ โค ๕ ตัว ๒๐ คน กระบวนกระบือก็เท่า
 กัน กระบวนม้าธงห้าชายนำกระบวน ๑ ธงสามชายนำริ้ว ๒ ธงตะขาบ
 ๑๐ คู่ สารวัตรธง ๑ ธนู ๑๐ สารวัตรธนู ๑ ธงตะขาบคันคู่ ๑ ทวน
 ๒๐ สารวัตรทวน ๑ ธงตะขาบคันคู่ ๑ แล่หวาย ๔ คู่ ธงตะขาบคันคู่
 ๑ กระบองกลิ้งคู่หนึ่ง สายในปีกสองมลายู ๑๔ คนสำหรับ ๑ กลอง
 ชนะ ๕ คู่ กระฉิ่งเกล็ดคู่ ๑ ขุนหมื่นกรมม้าขี่ม้านำ ๑ ม้าต้นคนจูง ๔
 สารวัตรกรมม้า ๑ ถือเครื่องยศ ๒ เจ้ากรมปลัดกรมกรมม้าขี่ม้าตาม
 คู่ ๑ กระบวนม้าอีก ๑๙ กระบวน มีธงตะขาบคู่ ๑ แล่หวาย ๔ คู่ แล่
 ธงตะขาบคันอีกคู่ ๑ กระบองกลิ้งสองคู่ กระฉิ่งเกล็ดคู่ ๑ ขุนหมื่นม้านำ
 ๑ ม้าตาม ๒ จูงม้าต้น ๔ สารวัตร ๑ เครื่องยศ ๒ เหมือนกันทุก ๆ
 กระบวนทั้ง ๑๙ แล้วถึงพิณพาทย์จิ้นคั้น ๑๔ คน ต่อนั้นไปเป็น
 กระบวนขุนนางขี่ม้า ที่ ๑ พระยาศรีสุริยพาห บโทนขัดดาบสองแถว

๓๐ คู่ ทนายขัดดาบตามหลัง ๒๐ คู่ ทนายตาม ๕ แถว ๆ ละ ๒๐ คน อารูตต่าง ๆ สี่แถว ๆ ละ ๔๐ คน เป็น ๑๖๐ คน กระบวนที่ ๒ พระยาเทพวรชน กระบวนที่ ๓ พระยาราชนิกุล กระบวนที่ ๔ พระยาพิชัยสงคราม กระบวนที่ ๕ พระยารามกำแพง กระบวนที่ ๖ พระยาราชโยธา กระบวนที่ ๗ พระยาเสนาภูเบศร์ กระบวนที่ ๘ พระยาณรงค์วิชัย กระบวนที่ ๙ พระยาอภัยสงคราม กระบวนที่ ๑๐ พระยาราชวังสรรค์ มีกระบวนเท่า ๆ กันกับพระยาศรีสุริยพาหิ สวมเสื้อเข้มขาบกั้นสัปทนทั้งสิ้น ต่อนั้นไปกระบวนรถอีกสาม กระบวนที่ ๑ พระยาจุฬาราชมนตรีขี่รถเก้งมาคู่กันสัปทน มีคนจูงม้าจักรถ ๒ แยกวเรศแทนบโทนนำหน้า ๓๐ คน ตามเท่ากันกับขุนนางขี่ม้า ที่ ๒ พระยาศรีราชอากร ขี่รถจิ้งเรียกว่ารถเกี้ยวคนจูง ๒ กันสัปทน ๑ บโทนใช้จิ้ง ๔๐ ทนายขัดดาบตามหลัง ๒๗ คู่ ทนายตาม ๕ แถว ๆ ละ ๒๖ คน อารูตต่าง ๆ สี่แถว ๆ ละ ๕๔ คน เป็นคน ๒๑๖ คน ที่ ๓ พระยาวิเศษสงคราม ขี่รถฝรั่งสี่ล้อเทียมม้าคู่ คนจูง ๒ กันสัปทน ๑ ฝรั่งแทนบโทนนำหน้า ๓๐ คู่ กระบวนตามเหมือนพระยาจุฬาราชมนตรี กระบวนม้ากระบวนรถนี้ไม่ได้ยืนหน้าที่นั่ง เมื่อผ่านพ้นไปแล้วจึงให้เรียกม้าห่อ ม้าห่อนั้นกำหนดว่า ๑๒๐ ม้า แต่จะเป็นม้าต่างหากหรือม้าในกระบวนที่เดินแห่แหวกกลับลงมาห่อ แล้ววนกลับมาอีกเล่านั้นไม่ทราบเลย รับประกันไม่ได้

การแห่สะพานใหญ่เช่นนี้ ไม่ได้แห่เวลาเย็นเหมือนคเชน-
ทรีศวสนาน ใช้แห่แต่เวลาเช้ากว่าจะสิ้นกระบวนเสด็จขึ้นเกือบตกบាយ
เวลาเสด็จขึ้นแล้วข้าราชการที่ต้องแห่สะพาน ยืนข้างอยู่หน้าพลับ
พลา นั้น ลงจากข้างมารับพระราชทานเลี้ยงที่ที่พัก แล้วมีมวยมีกระบี่
กระบองไปจนเวลาเย็น เสนาบดีเป็นผู้ตกรางวัล ต่อเวลาเย็นเลิกการ

เล่นทั้งปวงแล้วจึงได้กลับไปบ้าน ตามที่เล่ากันมาว่าในเวลาแห่งระ
สนานนั้น คนดูเป็นผู้ชายน้อย ด้วยต้องเข้ากระบวนเสียโดยมาก เวลา
แต่ก่อนนี้คนในกรุงเทพฯ ก็ยังไม่มากเหมือนอย่างทุกวันนี้ ดูคงจะ
บางตาไปได้บ้างก็จริง อาวุธเครื่องแหในรัชกาลที่ ๓ นี้ ที่ทำเป็นอาวุธ
เหล็กจริงซึ้นนั้น เมื่อเสร็จการระสนานแล้วพระราชทานเงินหลวงให้
ตามราคา รวบรวมมาไว้ในคลังสรรพยุท คงยังได้ใช้ราชการแทน
มาจนทุกวันนี้ เพราะการระสนานต้องลงทุนรอนมาก และเป็นการ
เล่นพิธีเช่นนี้ จึงได้มีแต่แผ่นดินละครึ่ง ภายหลังมาในสองรัชกาลนี้ก็
ไม่ได้มี ฯ

คเชนทร์ศวนาน

๑ เรื่องคเชนทร์ศวนานนี้ พึ่งมีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้นเหตุนั้นมีเป็นสองเรื่อง เรื่องหนึ่งคือในหนังสือสนพมาศ ซึ่งกล่าวว่าในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอรุณมหาราชกรุงสุโขทัย ได้มีการแห่สนานช้างต้นม้าต้นปีละครั้ง ดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว และการพระราชพิธีทอดเชือกตามเชือกที่ยังคงมีอยู่เป็นพิธีพราหมณ์ ไม่มีการอันใดซึ่งเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ก็ การพระราชพิธีอันใดซึ่งเป็นพิธีประจำพระนคร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มเติมให้เกี่ยวในพระพุทธศาสนาอีกหลายอย่าง การพระราชพิธีนี้ อยู่ข้างจะเป็นช่องเหมาะมีที่อ้างอิง ตัวอย่างว่าเป็นการพิธีมงคลมีมาแต่โบราณ จึงได้ทรงเทียบเคียงการเก่ามาตั้งเป็นแบบฉบับขึ้น

ข้อซึ่งนับว่าเป็นการเนื่องในพระพุทธศาสนานั้น คือได้มาจากที่ฆราวาสก ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสยกเรื่องมาเป็นตัวอย่างเพื่อจะระบับความแตกร้างกันในหมู่พระสงฆ์ มีเนื้อความตามนิทานชาดกนั้นว่า ในปางก่อน มีพระมหากษัตริย์องค์หนึ่ง ทรงพระนามพระเจ้าพรหมทัต ผ่านสมบัดในเมืองพาราณสี เป็นพระราชธานินครใหญ่ มีกษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระเจ้าทีปติโกศล ผ่านสมบัดในโกศลารัฐมีเขตแดนใกล้กับเมืองพาราณสี ด้วยจารีตของชาติตียซึ่งถือว่า การที่ไปปราบปรามกษัตริย์ผู้อื่น ถึงแม้ว่าจะไม่มีเหตุอันใดพอที่จะยกขึ้นกล่าว นอกจากที่ไม่ได้อ่อนน้อมยอมอยู่ในใต้อำนาจ ไม่เป็นการผิดธรรมเนียม พระเจ้าพรหมทัตได้ตระเตรียมกองทัพพร้อมจะไปตีเมืองโกศลารัฐ พระเจ้าทีปติโกศลทราบข่าวศึก เห็นว่ากำลังน้อย

จะต่อสู้ได้ ก็พาพระมเหสีหนีออกจากพระนครก่อนกองทัพยังไม่มาถึง
 แปรเพศเป็นบริพาชกเข้าไปอาศัยช่วงหม้ออยู่ในเขตแดนเมืองพาราณสี
 ฝ่ายพระเจ้าพรหมมทัตยกกองทัพไปถึงเมืองโกศลราชไม่มีผู้ใดต่อสู้ ก็
 เก็บทรัพย์สมบัติกวาดครอบครองกลับคืนพระนคร พระเจ้าที่สีติโกศล
 กับพระมเหสีอาศัยอยู่กับนายช่วงหม้อ ไม่นานพระมเหสีก็ทรงพระ
 ครรภ์ ด้วยอำนาจพระราชโอรสซึ่งปฏิสนธิในครรภ์มีบุญสมภารใหญ่
 จึงบันดาลให้พระมเหสีปรารถนาจะใคร่ดูจตุรงคเสนาสี่เหล่าอันมี
 อวรุฬรพักพร้อมอย่างในยุทธภูมิ และอยากจะได้มน้ำล้างพระแสงทรง
 ของพระเจ้าแผ่นดิน จึงทูลแก่พระราชสามี พระเจ้าที่สีติโกศลก็ขัด
 ข้องในพระหฤทัย ด้วยสิ้นอำนาจเสียแล้ว จึงไปแจ้งความแก่
 พราหมณ์โรหิตซึ่งเป็นที่ไวใจ พราหมณ์โรหิตผู้นั้นชำนาญในการ
 สังเกตนิมิตเข้าใจว่าพระราชโอรสนั้นจะมีบุญญาธิการ จึงรับธุระมาทูล
 พระเจ้าพรหมมทัตขอให้ประชุมพลจตุรงค์ และให้ชำระพระแสงเพื่อ
 ให้เป็นสิริมงคลแก่พระนคร พระเจ้าพรหมมทัตก็โปรดให้จัดการตาม
 คำโปรทิตกราบทูล พระราชเทวีพระเจ้าที่สีติโกศล ก็ได้เห็นพลจตุรงค์
 เสนาและได้ดื่มน้ำล้างพระแสงสมดังความปรารถนา อยู่มาไม่นานพระราช
 เทวีก็ประสูติพระราชโอรสประกอบด้วยธัญญลักษณะสมบัติ จึงขนาน
 นามว่าทิวากุมาร ครั้นเจริญขึ้นแล้วพระบิดามารดาได้ไว้พระหฤทัย
 ด้วยอาศัยอยู่ในเมืองปัจจามิตร ถ้ามีผู้รู้เหตุผลภัยมาถึง ก็จะพลอย
 พาให้พระโอรสถึงความพินาศด้วย จึงได้พาทิวากุมารไปฝากนาย
 หัตถาจารย์ไว้ นายหัตถาจารย์ก็บำรุงพระราชกุมารจนเจริญวัย

การที่พระเจ้าที่สีติโกศลมาอาศัยอยู่ในเมืองพาราณสีนั้นไม่
 มิด มีผู้กราบทูลพระเจ้าพรหมมทัต ๆ จึงสั่งให้พนักงานฆ่าโจรไปจับ

พระเจ้าที่ขัตติโกศลและพระมหาลีฬุกมัตมาจะพาไปยังที่สำเร็จโทษ เมื่อที่ฆาตุกรรมได้ทราบเหตุก็รีบติดตามมาพบพระบิดามารดาที่กลางทาง เมื่อพระเจ้าที่ขัตติโกศลเห็นโอรส ก็ทำเพิกเฉยเสียเหมือนไม่รู้จักแล้วตรัสเปรย ๆ ไปว่า ที่ฆาตุเอ๋ยเจ้าอย่าเห็นแก่การสั้น และอย่าเห็นแก่การยาว เวรไม่ระงับด้วยเวร เวรย่อมสงบระงับไปด้วยไม่มีเวร ฝ่ายเจ้าพนักงานฆ่าโจรไม่ทันสังเกตเนื้อความนั้น ก็เข้าใจเสียว่าพระเจ้าที่ขัตติโกศลตรัสเพื่อไปด้วยความกลัวภัยเป็นอย่างพิกลจริต แต่ที่ฆาตุกรรมรู้ว่าพระบิดาให้อวาท ก็กำหนดจำไว้มั่นคง ฝ่ายพวกพนักงานฆ่าโจรก็พาสองกษัตริย์ไปประหารด้วยอาวุธ บั่นเป็นท่อน ๆ ไว้ในทิศสี่ตามธรรมเนียมฆ่าโจร เมื่อพวกฆ่าโจรสำเร็จโทษสองกษัตริย์เสร็จแล้ว ที่ฆาตุกรรมจึงเก็บดอกไม้ไปบูชาบนอบประทักษิณพระศพเสร็จแล้ว ให้สैनบนแก่พวกพนักงานฆ่าโจร ให้ช่วยเก็บศพพระบิดามารดาเผาเสียแล้วก็อาศัยอยู่กับนายหัตถาจารย์ต่อมาจนเจริญใหญ่นายหัตถาจารย์จึงได้นำเข้าไปถวายตัวให้ทำราชการในพระเจ้าพรหมทัต ด้วยบุญญาภินิหารของที่ฆาตุกรรมบันดาลให้พระเจ้าพรหมทัตโปรดปรานใช้สอยอย่างสนิทชิดชอบพระอัยยาศัยทุกประการ

ครั้งหนึ่งพระเจ้าพรหมทัตเสด็จไปประพาสป่า โปรดให้ที่ฆาตุกรรมเป็นสารถี ที่ฆาตุกรรมขับรถพระที่นั่งไปโดยเร็วจนกระบวนลำหุดตามเสด็จไม่ทัน เมื่อไปในราวป่าถึงต้นไทรใหญ่ร่มชิด พระเจ้าพรหมทัตจึงสั่งให้หยุดรถประทับพักเหนื่อยอยู่ใต้ร่มไทร โปรดให้ที่ฆาตุนั่งลง แล้วเอนพระเศียรพาดตักที่ฆาตุกรรมบรรทมหลับไป ฝ่ายที่ฆาตุกรรมคิดว่า พระเจ้าพรหมทัตนี้ฆ่าบิดามารดาเราเสีย ครั้งนี้เป็นช่องที่เราจะตอบแทนได้แล้ว เราจะประหารชีวิตพระเจ้าพรหมทัตเสียบ้างคิดแล้วเอื้อมไปชักพระแสงออกจากฝักจะฟันพระเจ้าพรหมทัต แล้ว

ได้สติดิดถึงโอวาทของพระบิดาว่า เรายังไม่ระงับด้วยเวร เราย่อมสงบ
 ระงับไปด้วยไม่มีเวร เราจะล่วงละเมิดคำสอนของบิดานั้นไม่ควร คิด
 แล้วสอดพระแสงเข้าไว้ในฝักดั่งเก่า แล้วกลับคิดอีกว่าเมื่อไรเล่าจะได้
 ช้องอย่างนี้ เราจะตอบแทนเสียให้ทันทั่วทั้งที่ดีกว่า จึงชักพระแสงออก
 จากฝักจะประหารพระเจ้าพรหมทัตอีก แล้วมีสตรีระลึกถึงโอวาทพระ
 บิดายังไว้ได้อีก สอดพระแสงเข้าไว้ในฝักดั่งเก่า แต่ทำดั่งนี้อยู่หลาย
 ครั้งจนพระเจ้าพรหมทัตบรรทมตื่นขึ้นตรัสถาม ที่ฆาตุกรรมจึงกราบ
 ทูลว่า ถ้าพระองค์ไม่ถือโทษโปรดให้ชีวิตข้าพเจ้าแล้ว ข้าพเจ้าจึงจะ
 กราบทูลความเรื่องนี้ พระเจ้าพรหมทัตก็ทรงอนุญาตประทานความ
 สัตย์แก่ที่ฆาตุกรรม ที่ฆาตุกรรมก็ถวายสัตย์แก่พระเจ้าพรหมทัตว่าจะ
 ไม่ประทุษร้ายกัน แล้วจึงได้เล่าเหตุถวายตามที่เป็นนั้นทุกประการ
 พระเจ้าพรหมทัตก็มิได้มีพระหฤทัยรังเกียจ โปรดให้อภัยแก่ที่ฆา
 ตุกรรมให้ขับราชรถกลับคืนยังพระนคร แต่นั้นมาพระเจ้าพรหมทัตก็
 โปรดปรานที่ฆาตุกรรมยิ่งขึ้น ชุบเลี้ยงให้มียศศักดิ์สูงค่าคล้ายกับ
 ลูกหลวงเอก อยู่ไม่นานนักก็โปรดให้ที่ฆาตุกรรมไปครองโกศชนบท
 ซึ่งเป็นที่เดิมของบิดา ครั้นอยู่นานมาพระเจ้าพรหมทัตสวรรคต ไม่มี
 พระราชโอรส ที่ฆาตุกรรมก็ได้รับราชสมบัติในเมืองพาราณสี ดำรง
 พิกพทั้งสองพระนคร เป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบวงศ์ษัตริย์ต่อไป

มีข้อความในที่ฆาตุชาดกดังนี้ จึงถือว่าการซึ่งประชุมจตุรงค
 เสนาสี่หมู่ และชำระพระขรรค์เป็นการสวดมิงคลให้เจริญความสัตย์
 และระงับเวรแต่โบราณมา เป็นพระราชพิธีเนื่องกันทั้งถือน้ำพระ
 พิพัฒน์สัจจา และการพระราชพิธีนี้ เรียกชื่อติดกันว่าขรรคโธวนพิธี
 ครีส์จัจปานกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเพิ่ม
 เติมการพระราชกุศลขึ้นเป็นพิธีสงฆ์ ตั้งที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์
 ปราสาท ซึ่งเป็นที่ทอดพระเนตรกระบวนแห่ พระแท่นมณฑลที่ใช้ใน

การพระราชพิธีนี้ ใช้เครื่องช้างเครื่องม้าตั้งแทน คือตั้งม้าทองใหญ่ เรียงติด ๆ กันไปสามม้า ช้างเหนือตั้งพระที่นั่งกาญจนฉัตรที่สำหรับ ทรงพระชัยนำเสด็จ พระที่นั่งในการพระราชพิธีนี้ใช้พระชัยเงินองค์ น้อย ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเคยใช้อยู่ใน การช้าง ๆ เป็นอันมาก และพระชัยเนาวโลหะน้อยมีหมอน้ำสาริตติด เทียนเล่มหนึ่งตั้งใบหนึ่ง หีบเครื่องพิชัยสงคราม ๒ หีบ ใต้กุบวาง เครื่องช้างชนักตัน หลังพระที่นั่งกาญจนฉัตรนี้ผูกกราบบันไดแล้วพาด พระแสงขอ คือ พระแสงเจ้าพระยาแสนพลพ่าย พระแสงขอเกราะ พระแสงขอหอก พระแสงขอธำมรงค์ พระแสงขอจ้าวดับเพลิง พระ แสงขอต่าง ๆ นี้ อย่างละองค์หนึ่งบ้างสององค์บ้าง รวมด้วยกันเป็น พระแสงขอ ๑๑ องค์ มีม้ากลางตั้งพระคชาธารปักบวรเศวตฉัตร ๗ ชั้น ประดับด้วยเครื่องพระคชาธาร คือธงนารายณ์สองข้าง และตรง กลาง เป็นสามธงด้วยกัน มีราวพาดพระแสงสองข้าง คือ พระแสง ทวนคู่ ๑ พระแสงตรีด้ามยาวคู่ ๑ พระแสงง้าวคู่ ๑ พระแสงหอกขัด คู่ ๑ แพนหางนกยูงคู่ ๑ พระแสงซึ่งตั้งพระราชพิธีถือน้ำแล้วเชิญไป ตั้งบนพระคชาธาร คือ พระแสงศรสาม พระขรรค์ชัยศรี พระขรรค์ เนาวโลหะ พระแสงเวียด พระแสงพินปลาฝึกประดับพลอยแดง พระ แสงทรงเดิมฝึกมุก พระแสงฝึกทองเกลี้ยง เครื่องประดับเพชร พระ แสงตรีเพชร พระแสงหางช้างเผือก พระแสงทั้งนี้ตั้งบนพานทองสอง ชั้น แต่ธำมรงค์เทวรูป ธำมรงค์ศักดิ์สิทธิ์ ผูกควดคันพระเศวต ฉัตร หีบพระแสงจับกับพระแสงปืนสั้นวางอยู่กับพื้นพระคชาธาร มา ข้างตะวันตกตั้งเครื่องม้าพระที่นั่ง คือพระที่นั่งอานเทพประดม ๑ อานครุฑคู่ต้น ๑ อานฝรั่งปักทอง ๒ เป็น ๔ เครื่อง พระแสงสององค์ ตั้งเต้าลอนทองเหลืองสี่เต้า และบาตรน้ำมนต์ด้วย พระสงฆ์ที่สวดมนต์

ใช้พระราชคณะไไทยนำ พระครูปริตรไทย ๔ พระราชคณะรามัญนำ
พระครูปริตรรามัญ ๔

เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
ออกไม่ว่าใครขาด เพราะใกล้พระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงจุดเครื่อง
นมัสการทรงศีลแล้ว อาลักษณ์อ่านคำประกาศ คำประกาศนั้นเริ่มว่า
ขอประกาศแก่พระสงฆ์และเทพยดา ว่าพระเจ้าแผ่นดินได้เกลี้ยกล่อม
ราชสมบัติแล้ว ทรงพระราชดำริถึงการแต่ก่อน เคยทำพระราชพิธีซึ่ง
เรียกว่าขรรคโธวนพิธีศรีสังฆปานกาล ชำระอาวุธและตีม้าพระ
พิพัฒน์ ซึ่งเรียกว่าพระราชพิธีธรรมิกมงคล ให้เจริญความสามัคคีชื่อ
ตรงต่อพระเจ้าแผ่นดิน ในหมู่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้ง
ปวง ช่วยกันปราบปรามหมู่ปัจเจกมิตรรักษาพระราชอาณาเขต เป็น
การช่วยยวนใจให้หมู่ทหารทั้งปวงเกิดความกล้าหาญ เคยทำปีละสอง
ครั้งเป็นกำหนด ทรงพระราชดำริถึงพระคุณพระเจ้าแผ่นดินแต่
โบราณสืบมา จึงได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและให้ตั้งการพระราชพิธี
เพื่อจะให้บรมราชพาหนะทั้งปวงเป็นสุขสบาย ด้วยอำนาจที่ได้ทรง
บำเพ็ญพระราชกุศล และการพระราชพิธีนี้บันดาลให้คชตระกูลทั้ง
ปวงมาสู่พระบารมี คือช้างนั้นออกชื่อพระยาช้างทั้งปวงเต็มตลอด
สร้อย จนถึงพระยาปราบไตรจักร พลายป่านพลแสน พลายเล็บครบ
และช้างวิเศษพลายพัวอยู่ในกรุง อีกช้างต่อช้างเถื่อนพลายพัวทั้งปวง
ที่อยู่กรุงเก่าและกองนอกหัวเมือง ม้าก็ว่าชื่อม้าระวางบรรดาที่มีอยู่
จนตลอดถึงม้าเกราะทองซ้ายขวา ม้าแขนนอกซ้ายขวา แล้วจึงได้ว่าถึง
เรื่องนิทานที่มาในชั้นธกวินัย คือที่มาวุ่นซัดกโดยยอด้งได้กล่าวพิสดารมา
ข้างต้นแล้วนั้น ลงท้ายก็เป็นคำขอพรตามแบบประกาศทั้งปวงแปลก
บ้างเล็กน้อยตามเหตุผลของพระราชพิธี แล้วพระสงฆ์จึงได้สวดมนต์

รุ่งขึ้นเวลาเช้าพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน ที่หน้าพระที่นั่ง
สุทโธสวรรย์ปักปะรำ ปะรำละสามห้อง สี่ปะรำเรียงห่างกันเป็นระยะ
เป็นที่จัดทรงคเสนาสี่หมู่มายืน วิธีจัดเสนาในเรื่องจตุรงค์สี่หมู่นี้จัดตาม
แบบซึ่งมีมาในวินัย ที่ว่าพระสงฆ์ดูกระบวนเสนาต้องอาบัติปาจิตตีย์มี
คำอธิบายว่าเสนานั้นคืออย่างไร จึงได้ชี้แจงวิธีซึ่งจัดทหารเข้ากอง
เป็นทัพช้าง ทัพม้า ทัพรถ ทัพพลเดินเท้า ซึ่งกรมสมเด็จพระปรมา
นุชิตก็ได้ทรงยกมาไว้ในหนังสือนครกณฑ์อีกแห่งหนึ่ง เป็นวิธีจัด
ทหารเป็นหมู่เช่นกับเชกชั้น แล้วรวมเป็นกัมปนี เป็นเรียมนต์เป็น
เบ็ดตะเรียนขึ้นไปตามลำดับ แต่ตำราที่ค้นได้กันนี้ คงจะไม่พอ
ตลอดที่จะรู้ได้ทั่วถึงว่าวิธีจัดทหารอย่างโบราณนั้น เขาจัดหมวดจัด
กองกันอย่างไร เพราะไม่ประสงค์ที่จะว่าให้เป็นตำราทหาร ประสงค์
แต่จะว่า ๆ เมื่อภิกษุกองทหารเช่นนั้นเท่านั้น นับว่าเป็นกระบวนเสนา
ต้องอาบัติปาจิตตีย์เหมือนกับกำหนดว่าภิกษุถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของ
ไม่ให้ ตั้งแต่ห้ามาสหรือสองสลึงเฟื้องขึ้นไปเป็นต้องอกุศลนาทาน
ปาราชิก แต่ฝ่ายเราที่ต้องการจะยกมาจัดเอาอย่างบ้างนั้น ด้วยความ
ประสงค์ที่จะให้เหมือนกับจตุรงค์เสนาที่พระมหาลีพระเจ้าที่มิตโกศล
ได้เห็นนั้นอย่างหนึ่ง และเป็นการพระราชพิธีอยู่ ถ้าเข้าบาล่ำบาลืออยู่
บ้างดูเป็นมงคลมากขึ้น จึงจัดอย่างย่อ ๆ เพียงเชกชั้นหนึ่ง ตามที่
มีปรากฏชัดเจน แต่ที่แท้พระมหาลีพระเจ้าที่มิตโกศลคงจะได้ดูริ้ว
ใหญ่ คงจะไม่ใช่อย่อ ๆ เช่นนี้เป็นแน่ ถ้าเรามีริ้วใหญ่ ประชุมทหาร
หมู่ใหญ่ได้เมื่อใด จะนับว่าเป็นสวัสดิมงคลยิ่งกว่าดูจตุรงค์เสนานี้ได้
เป็นแน่ จตุรงค์เสนาที่จัดมาในในเวลาเช้าสี่หมู่นี้ คือปะรำหนึ่ง พล
ช้างสามช้าง ผูกสัปคับเขน มีหมอคาวญประจำ บนสัปคับมีทหารป็นนก
สับนั่งข้างละสองคน พลล้อมเชิงถือดาบสองมือประจำเท้าช้างเท้าละ

สองคน เป็นแปดคน ประรำที่ ๒ พลม้าสามม้า นายทหารม้าสี่สามคน พลล้อมเชิงถือจ้าวสองคน เครื่องม้าผูกแพนหางนกยูง ประรำที่ ๓ พลรถสามรถ รถนั้นเป็นรูปเกวียนทาเขียว ๆ มีเพดาน เข็มมโคผูกเครื่องอาวุธต่าง ๆ มีเสนารรถคนหนึ่ง สารถีคนหนึ่ง คนล้อมรถถือดาบเขนรถละสี่คน ประรำที่ ๔ พลเดินเท้าสามพวก ๆ ละ ๑๒ คน พวกหนึ่งถือดาบเขน พวกหนึ่งถือทวน พวกหนึ่งถือตรี รวมทั้งสี่ประรำเป็นคน ๙๓ คนนับเป็นกัมปนีหนึ่ง เมื่อใช้ทั้งสี่อย่างปนกันหรือเป็นอย่างละเชกชั้นในหมู่ทหารพวกหนึ่ง ๆ เมื่อเวลาเลี้ยงพระสงฆ์แล้วเคยโปรดให้กระบวนเสนาทั้งสี่หมู่เดินไปเดินมาตามถนนหน้าพระที่นั่งสุทโธสวรรย์

เมื่อเสด็จขึ้นแล้ว พระพุฒิบาทเชิญหม้อสำริดซึ่งตั้งอยู่ในพระราชพิธี ลงมาอ่านเวทพระอุเทน เป่าสังข์ถึงเจ็ดลำ แล้วเชิญพระแสงซึ่งไปตั้งในพระราชพิธีนั้น ลงชูปในหม้อ น้ำในหม้อนี้สำหรับส่งข้างใน ถวายพระอัศรมเหสีและพระสนมกำนัล เสวยและรับพระราชทาน แต่ภายหลังมานี้ ดูรวม ๆ กันไปอย่างไรไม่ทราบ ด้วยลัทธิที่ถือกันว่ามิดรภัก กินน้ำมนต์แล้วลูกตกมีหนามาก อีกนัยหนึ่งที่เพ้อกันไปว่า เป็นน้ำล้างศัสตราอาวุธจะเข้าไปบาดลูกบาดเต้าหรือเป็นลูกของ ท่านไม่ต้องถือ น้ำ ดูอบ ๆ อิบ ๆ กันอยู่อย่างไรไม่เข้าใจชัด อยู่ในเป็นถ้าเวลาถือน้ำใครมิดรภักก็ไม่ไปถือน้ำโดยมาก จนคนนอกวงพลอยถือด้วยก็มีชุม ส่วนคนในวังที่เป็นคนดี ๆ ไม่เชื่อถือตำรานี้เวลาที่มีครภักอ่อน ๆ ไปถือน้ำ ก็ไม่มีผู้ใดเป็นอันตรายอย่างใด เว้นไว้แต่เวลาที่มีครภักแก่ ไม่งามที่จะเข้าประชุมจึงได้งดเว้นก็มีอยู่บ้าง อีกนัยหนึ่งฟังได้ทราบมาว่า มีผู้ถือกันว่าทารกที่เกิดมาในครภักนั้นเป็นสัตว์ไม่มีบาป ถ้ามารดาถือน้ำมีใจทุจริตคิดประทุษร้ายอยู่อย่างหนึ่ง

อย่างไร ก็จะทำให้ทารกที่อยู่ในครรภ์ซึ่งเป็นสัตว์ไม่มีบาปนั้นพลอยเป็นอันตรายด้วย ความคิดอันนี้เป็นการผิดมากไปยิ่งกว่าที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นสองอย่างหรือสามอย่าง คือข้อซึ่งว่ามีครรภ์อยู่กินน้ำมนต์มักจะทำให้ลูกตก ที่ถือเช่นนี้ไม่เลือกว่าน้ำมนต์อันใด น้ำพระพิพัฒน์นี้ก็กินว่าเป็นน้ำมนต์ ซึ่งพระสงฆ์ได้สวดปริตรแล้วอย่างหนึ่งเหมือนกันจึงถือด้วย เหตุที่ถือกันเช่นนี้คงจะเกิดขึ้นด้วยน้ำสะเดาะที่เวลาคลอดลูกขัดข้องไม่สะดวก ก็มักจะมีผู้หลักผู้ใหญ่หรือมดหมอเสกน้ำสะเดาะให้กิน คาลาที่เสกน้ำสะเดาะนั้นมักจะเป็น ยะโตหัง ภาคะนิ อะริยาเยชาตียา ชาโต เป็นต้น หรือมีคาลาที่เป็นภาษาไทยแต่อย่างมกรซึบซาบต่าง ๆ ตามลัทธิที่เคยถือมา ก็สวดปริตรทั้งปวงเช่นสิบสองตำนาน เจ็ดตำนาน ก็คงมีบทว่า ยะโตหัง ภาคะนิ ด้วยกลัวจะไม่รู้ร่องจะไปช่วยผลักช่วยรูนออกมาเสียแต่ยังไม่ถึงกำหนด ก็เอาเถิดว่าเป็นคนซื่อก็เชื่อไป อีกอย่างหนึ่งซึ่งกลัวว่าเป็นน้ำคัสตราวุธจะไปบาดเด็กในท้องนั้นก็เป็นการถือยับยั้งถือเย็นด้วยความขลาด ให้เสียวโลไป ลูกก็ไม่กระไรนัก การที่ถือว่าเป็นลูกเป็นเต้าของท่านไม่ต้องถือน้ำนั้น ก็เป็นอย่างซึบซาบเซอะเซะเหลวเลอะไป เพราะเจ้านายลูกเธอเขาก็ต้องถือน้ำด้วยกันทั้งสิ้น ลูกก็เป็นเซอะเซะไปเสียไม่สู้กระไรนัก แต่ข้อซึ่งกลัวว่ามารดามีใจทุจริตจะพาให้ทารกซึ่งเป็นสัตว์ไม่มีบาปพลอยเป็นอันตรายด้วย จึงไม่ถือน้ำเป็นการทำวินัยกรรมแก้ไขหลักเลียงนั้นเป็นการโง่งมาก และโง่งก็ไม่รอดตัวด้วย ใครผู้ใดจะเป็นประกันได้ว่าคำสาบานและน้ำพระพิพัฒน์ที่ได้ถวายสัตย์และดื่มไว้แล้วหกเดือนล่วงมานั้น จะจัดสิ้นพิษสงลงในหกเดือนเป็นแน่แล้ว หรือจะมีผู้ใดมารับประกันว่าให้คิดการทุจริตอย่างไร ๆ ก็คิดไปเถิด แต่ให้เว้นดื่มน้ำพระพิพัฒน์เสียคราวหนึ่ง แล้วจะไม่มีอันตรายอันใดเลย ก็ถ้าหาก

อันตรายที่ตม่น้ำพระพิพัฒน์ในเวลามีครรภอยู่นั้น จะทำอันตรายแก่ตัวมารดาซึ่งมีใจทุจริตได้ น้ำพระพิพัฒน์ที่ตมมาแต่ก่อน ๆ ก็คงจะตามมาทำอันตรายได้เหมือนกัน จึงเห็นว่าการที่ถืออย่างชั้นหลังนี้ใช้ไม่ได้ ถ้าพูดออกก็เห็นเป็นการโง่งมไม่งามเลย มีดีอยู่แต่เพียงว่าเวลามีครรภไม่สมควรจะเข้าในที่ประชุม มีความอับอายเป็นสนิทกว่าอย่างอื่นหมด ก็แต่น้ำซึ่งทำในพระราชพิธีคเชนทร์ศวนาน ซึ่งไม่มีผู้บริโภคนี่จะเป็นมาแต่ครั้งไรก็ไม่ทราบ คงจะเป็นด้วยเหตุที่ถือลัทธิเล็กน้อยเหล่านั้นนั่นเอง ยังคงอยู่แต่ถ้าพระอัคมเลส พระราชเทวีหรือเจ้าจอมอยู่จนคนใดมีครรภ ก็ออกไปที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ดูจตุรงคเสนาและรับน้ำสังข์ ซึ่งพรหมณ์พฤติบาตมารดให้เป็นธรรมเนียมสืบมาจนทุกวันนี้ เป็นเสร็จการในเวลาเช้า

ครั้นเวลาบ่ายจึงได้ตั้งกระบวนแห่เดินคเชนทร์ศวนานก็อย่างสะสวานนั่นเอง เป็นแต่ย่อเตี้ย ๆ ลงพอสมควร คือ

กระบวนแรก ธงห้าชายน้า ๑ ธงมังกร ๑๕ คู่ ธนุทางไก่ ๕ คู่ ธงมังกรคันคู่ ๑ ทวน ๕ คู่ แล้วธงมังกรอีก ๕ คู่ จึงถึงกลองชนะ ๕ คู่ มีแต่จำปี ไม่มีจำกลอง พระที่นั่งกาญจนาภรณ์ผูกช้างพลายมีชื่อทรงพระเทวกรรม เดินช้างช้างแส่นหาย ๑๐ คู่ กระบองกลิ้ง ๖ คู่

กระบวนที่ ๒ ช้างตั้ง เมื่อยังไม่มืทหารช้างก็แต่งกระบวนมีพลล้อมเชิง เหมือนอย่างเช่นที่มายืนหน้าพลับพลาเวลาเช้า แต่ครั้นเมื่อมืทหารช้างแล้ว เปลี่ยนเป็นกระบวนทหาร มีธง แตร ออกหน้าช้างทหาร ๖ ช้างผูกสัปคับเขน มืทหารประจำกลางสัปคับ ๒ หมอ ๑ ความญ ๑ มืทหารเดินเท้าคัน ๖ ตับ ๆ ละ ๒๔ คน เป็นกระบวนหนึ่ง

กระบวนที่ ๓ ธงห้าชายน้ากระบวน ธงสามชายน้าริ้ว ธงมังกร ๕ คู่ ธนุทางไก่ ๑๐ คู่ ธงมังกรคันคู่ ๑ ทวน ๑๐ คู่ ธงเสื่อปัก

๒ คู่ กลองชนะ ๑๐ คู่ มีจำปี่จำกลอง แตรรอง ๖ คู่ แตรฝรั่ง ๔ คู่ สังข์คู่ ๑ ข้างพื้งนำผูกเครื่องสักหลาด แส้หาวยข้างข้าง ๘ คู่ กระบองกลิ้ง ๖ คู่ กระฉิ่งเกล็ดคู่ ๑ จึงถึงพระยาข้าง เครื่องยศตาม กล้วยอ้อย มะพร้าวหญ้า หม่อนน้ำสอง แส้หางม้าคู่หนึ่ง ข้างพื้งทูนบาตตามคู่หนึ่ง ต่อนั้นพระยาวนรเผือก คนหามไม้คานสอง สัปทนกันหนึ่ง มีโต๊ะเครื่องยศสอง เป็นกระบวนหนึ่ง กระบวนเช่นนี้พระยาข้างมีอยู่ที่ข้างในเวลานั้น ก็จัดกระบวนขึ้นตามรายตัว จำนวนคนก็เกือบ ๆ จะเท่ากัน ลดบ้างเล็กน้อย แต่พระยาวนรนั้น เฉพาะมีแต่กระบวนข้างเผือกพื้ง ที่ว่านี้อยู่ข้างจะเป็นอย่างหมาย แต่ที่จริงนั้นมักจะเห็นเต็มกระบวนอยู่เพียงสองกระบวนหรือสามกระบวน ที่พระยาข้างเหลือกว่านั้นมักจะเดินต่อ ๆ กันมาเปล่า ๆ โดยมาก

ต่อนั้นไปเป็นกระบวนข้างอย่างโท เครื่องแห่ก็คล้าย ๆ กันกับกระบวนก่อน เป็นแต่ลดน้อยลงไป ใช้กลองชนะเขียว ยกแตรสังข์จำกลอง คงแต่จำปี่ประโคมอย่างที่เราเรียกว่าสี่ไม้ กระบวนโทนี้ก็เกณฑ์เป็นรายตัวข้างอีก แต่ก็มีการบวนเดียวเดินต่อ ๆ กันทุกครั้ง

ถัดนั้นจึงถึงพระที่นั่งสะค่อ ถ้าหน้าแล้งคือเดือน ๕ ผูกเครื่องแถบกุ้ด้น หน้าฝนคือเดือน ๑๐ ผูกเครื่องลูกพลูแถบกลม ผูกพนาศน์พระที่นั่งทั้งสองคราว

ต่อนั้นไปเป็นกระบวนพระราชวังบวรฯ มีข้างพื้งสี่ประหลาด ซึ่งพระราชทานไปแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้างหนึ่งแต่งกระบวนอย่างโท ข้างพลายอีกข้างหนึ่ง ผูกพระคชาธารปักเศวตฉัตรห้าชั้น มีคนพ่อนแพนกลางข้าง เป็นลั่นกระบวนข้าง

ต่อนั้นไปกระบวนม้า มีธงห้าชายนำกระบวน ๑ ธงสามชายนำริ้วคู่ ๑ ธงตะขาบ ๑๐ คู่ ธนูหางไก่ ๑๐ คู่ ธงตะขาบคันทวน ๑๐ คู่

ปีกลองมลายูเดินหว่างรั้ว กลอง ๔ ปี ๒ ฉาบ ๔ กลองชนะ ๕ คู่ มีแต่จำปี กระบองกลิ้ง ๕ คู่ ทหารม้าเกราะทอง ๒๔ เดินสองแถว ตัวนายกรมม้าสวมเสื้อเยียรบับโพกสีขลิบทองนำคู่ ๑ แล้วจึงถึงม้าพระที่นั่งคนจูง ๔ กระฉิ่งสอง เครื่องยศ ๒ แล ๑ ม้าที่ใช้เดินอยู่ใน ๖ ม้าเป็นกำหนด ม้าพระที่นั่งตัวหนึ่ง มีเจ้ากรมปลัดกรม กรมม้าขี่ม้านำคู่ ๑ ทุกม้า แต่ไม่มีกระบวนธนูและทวน แยกเป็นกระบวนใช้เดินต่อ ๆ กัน มีแต่กระฉิ่งเกล็ดเครื่องยศคัน

ต่อนั้นไปเป็นกระบวนม้าวังหน้าสองม้า ปลายกระบวนพิณพาทย์จันสำหรับหนึ่ง

สิ้นกระบวนม้าแล้ว ถึงกระบวนโค ธงเสื่อปีกนำกระบวน ๑ ม้ารั้ว ๒ ประตก ๑๐ คู่ ธงเสื่อปีกคันคู่ ๑ ตะพด ๑๐ คู่ กลองแขกหว่างกระบวนสำหรับหนึ่ง จึงถึงโค ๖ โค คนจูงโคละ ๔ สิ้นกระบวนโคแล้ว กระบวนกระบือเหมือนกันกับกระบวนโค แต่มักจะควบเป็นกระบวนเดียวกันโดยมาก

ต่อนั้นไปเป็นกระบวนรันแทะเทียมโค เหมือนอย่างที่มาขึ้นหน้าพลับพลาเวลาเช้าสามรันแทะ ต่อไปจึงเป็นรถพระที่นั่งทรงที่นั่งรองซึ่งไข้อยู่เป็นปรกติ

ต่อไปเป็นกระบวนทหารปืนใหญ่สามบอก มีธง ขลุ่ย กลองหมดทหารปืนใหญ่แล้ว ถึงทหารปืนเล็ก มีแตรวง ทหาร ๒๐๐ กระบวนเหล่านี้เดินลงไปถึงท้ายป้อมมณีนีปรการ มีเกยข้างถนนสองเกย เกยข้างตะวันออกราชบัณฑิตคอยประนํ้าพระพุทธรมณต์ เกยข้างตะวันตกพราหมณ์สองคนคอยรดนํ้าสังข์ กระบวนทั้งปวงเดินเลี้ยวทางถนนท้ายสนม แต่ทหารปืนเล็กเดินเวียนกลับเข้าไปในสนามมายืนรายหน้าพลับพลา

เมื่อเดินกระบวนสิ้นแล้ว ถ้าเป็นเดือน ๕ แต่ก่อนเคยมีตัดพาหูปักประราสองข้าง คนออกตัดพาหูป้าง ซี่มัลลอแพนบ้าง บางปีก็มีข้างหนึ่ง บางปีก็มีสองข้าง แต่ก่อน ๆ มีทรงโปรยทานเวลานั้นด้วย ใช้ทรงโปรยด้วยไม้ทานตะวันออกไปถึงกลางสนาม คนเข้ามาแย่งกันในเวลาตัดข้างดูมันช่างไม่กลัวเกรงกันเลย จนไปมีเหตุขึ้นครั้งหนึ่ง กำลังคนเข้าไปแย่งทานอยู่ ครั้นนั้นพระบรมโอรสองค์ลี้กั้งมันจัดเห็นคนกลุ่ม ๆ อยู่ก็วิ่งผ่าเข้าไปในกลางคน คนก็ต่างคนต่างวิ่งหนีไป แต่คนหนึ่งนั้นกำลังความะนาวอยู่ลี้กั้งกลาไป พระบรมโอรสตรงเข้าเหยียบศีรษะแบนกับที่ แต่นั้นมาก็ไม่ได้ทรงโปรยทานในเวลาตัดข้างต่อไปอีก

เมื่อข้างน้ำมันกลับแล้ว จึงถึงม้าห่อ ม้าห่อนั้นใช้ม้าซึ่งเข้ากระบวนทั้งลั้น ยกเสียแต่ม้าพระที่นั่ง มีจำนวนกำหนดว่า ๕๐ แต่ม้าในกระบวนก็ไม่ครบ ๕๐ เมื่อห่อไปถึงท้ายพระที่นั่งสุทโธสวรรย์แล้วก็เดินจงมักกลับมาทางห้างวิสหลุย^(๑) ม้าห่อหน้าพลับพลาอีกจนครบจำนวน ๕๐ เป็นการเกรียวกราวเอิกเกริกสนุกสนานกันมาก ทั้งตัดข้างและม้าห่อ แต่เดือน ๑๐ เป็นฤดูฝน สนามเป็นหลุมเป็นโคลนไม่ได้มีตัดข้าง ม้าห่อนั้นบางปีก็ได้ห่อ บางปีก็ไม่ได้ห่อ

ครั้นวันเดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ เจ้าพนักงานจัดบายศรีไปตั้งสมโภชเวียนเทียนพระยาข้างและข้างวิเศษ ข้างพระที่นั่ง ม้าพระที่นั่ง ทุกโรง เป็นเสร็จการพระราชพิธีคเชนทริศวนาน

คำตักเดือนสำหรับการพระราชพิธีนี้ แต่ก่อน ๆ มาเคยเสด็จ

---

(๑) นายหลุยชะเวีย ภายหลังได้เป็นขุนภาษาบวิวัติ เรียกกันในรัชกาลที่ ๔ ว่าวิสหลุย ตั้งห้างขายของที่ตึกแถว ๒ ชั้นของหลวง อยู่ตรงกับมุมวังสราญรมย์ตึกยังอยู่จนทุกวันนี้

พระราชดำเนินออกพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ทุก ๆ คราวมิได้ขาด แต่ในรัชกาลปัจจุบันนี้ เพราะที่ประทับทางที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ จึงไม่มีใครจะได้เสด็จพระราชดำเนิน แต่ถึงอย่างไรก็ดี ควรที่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่จะมาเฝ้าตามปกติ จะเข้ามาแต่เย็นหน่อยหนึ่ง เพื่อว่าถ้าเสด็จออกจะได้เฝ้าหน้าพลับพลาและบนพลับพลาให้แน่นหนาตามแบบอย่าง การตักเตือนนอกนั้นก็ไม่มีอันใด นอกจากที่จะเตือนกรมยุทธนาธิการว่า ถ้าจัดการรีวิวให้ได้คนมาก ๆ จริง ๆ จะเป็นการสวัสดิมงคลแก่พระนคร และเป็นที่เกรงขามแก่ศัตรูหมู่ปัจจามิตร เป็นเหตุให้ราษฎรมีความสวามิภักดิ์รักใคร่ในพระเจ้าแผ่นดิน ยิ่งกว่ามีพระราชพิธีระสรวนหรือคเชนทร์ศวसनเป็นแท้ ฯ

พิธีสงกรานต์

๐ การซึ่งกำหนดปีใหม่ของไทยเราเป็นสองชั๊ก คือเดือน
ห้าขึ้นค่ำหนึ่งนับว่าเป็นปีใหม่ เพราะเปลี่ยนชื่อปีตามสิบสองนักษัตร
คือ ชวด ฉลู ขาลเถาะ เป็นต้นเสียชั้นหนึ่ง แต่ยังไม่เปลี่ยนศก คือ
ท้ายศักราช เพราะศักราชนั้นยังไม่ได้ขึ้นปี ด้วยตามวิธีโหรของเรานับ
ตามโคจรของพระอาทิตย์ ต่อพระอาทิตย์ยกขึ้นราศีเมษเมื่อใด จึงขึ้น
ศักราชในวันเถลิงศก ในระหว่างซึ่งยังไม่ได้ขึ้นศักราช จึงต้องใช้ปี
ใหม่ แต่ต้องจดหมายว่ายังเป็นศกเก่าอยู่ การที่ใช้ศกบอก เอก โท
ตรี ไปจนกระทั่งถึงสัมฤทธิ์ศกควบท้ายปีลงด้วยนั้น เพราะประสงค์จะ
จดหมายวันคืนเดือนปีให้สั้น ด้วยเหตุว่าถ้าจะเรียก แต่ปีมีชื่อสิบสอง
ชื่อ เมื่อครบสิบสองปีเข้าแล้ว ต่อไปก็จะวนลงเก่า ถ้าจะจำอะไรมา ๆ
ยาว ๆ ก็มักจะชวนให้เลอะเทอะ วิธีนับปีมีชื่อสิบสองปีนี้ เป็นของคน
โบราณนับมิตด้วยกันหลายประเทศตลอดจนเมืองจีน เมืองญี่ปุ่น ที่นับ
ตลอดจนถึงเดือนถึงเวลาทุ่มโมง เป็นสิบสองนักษัตรก็มี คนโบราณ
ไม่ใคร่จะสังเกตสังกานับวันไดมากนัก นับแต่พอรู้อยู่ในเวลาที่
ต้องการแล้วก็แล้วกัน แต่เป็นวิธีนับง่าย คนรู้จำได้ซึมซาบใจทั่วถึงกัน
เพราะใช้มาช้านานเช่นเมืองจีน เห็นจะได้ นับมากกว่าสี่พันปีแล้ว จน
เหมือนหนึ่งในปัจจุบันนี้ ถ้าจะไปถามคนเก่า ๆ ว่าอายุเท่าใด คงจะ
บอกชื่อตามนักษัตรของปีนั้นทุกคน ที่จะบอกศักราชได้นั้นเกือบจะ
ไม่มีเลยสักคนเดียว เว้นไว้แต่ผู้ที่เป้นโหร ถ้าจะสอบสวนให้รู้ว่าอายุ
เท่าใด ก็ได้แต่จะต้องคะเนหน้าเอาว่าทรวตทรวงสังฐานจะอยู่สักกี่
รอบสิบสองปีมาแล้ว หรือบางคนจะบอกได้เองว่าอยู่มากี่รอบ เพราะ
นับสันสังเกตอันใดไม่ได้เช่นนี้ ครั้นจะนับศักราชก็ดูเป็นการยากที่จะ

จำกันอย่างยิ่ง และจะต้องเขียนหนังสือยาวไป จึงมีผู้คิดบอกศกลงไว้ข้างท้ายเมื่อปลายศักราช เป็นเศษ ๑ ก็ให้ใช้เอกศกเป็นเศษ ๒ ก็ให้ใช้โทศกไปตามลำดับจนถึงสัมฤทธิ์ศกเป็นสิบปี่รอบหนึ่ง ทำให้การที่นับวน ๆ กันอยู่ยาวออกไปอีกได้เป็น ๖๐ ปี จึงจะลงเค้าซ้ำเดิม คือชวดสัมฤทธิ์ศกก็คงเป็นชวดสัมฤทธิ์ศก ฉลูเอกศก ก็คงเป็นฉลูเอกศก เมื่อจะใช้เขียนหนังสือก็เขียนได้สั้น ๆ ไม่ต้องลงศักราช เหมือนอย่างปี่ฉลูเอกศกนี้ เลขข้างหน้าพันสองร้อยห้าสิบนั้นเป็นอันจำไว้ในใจไม่ต้องเอามานับ ลงแต่เศษ ๑ เป็นพอแล้ว ถ้าจะเขียนตามความคาดคะเนว่า เมื่อยังไม่เกิดบอกศกท้ายปีขึ้น ก็คงจะต้องเขียนว่าปี่ฉลูจุลศักราช ๑๒๕๑ (การที่ใช้ว่าปี่ฉลู ๑๒๕๑ เปล่า ๆ เช่นนี้ เป็นของเกิดขึ้นใหม่เมื่อเลียนฝรั่งในเร็ว ๆ นี้ แต่ก่อนไม่มีใครนึกใช้กัน) การที่ลงเศษศกข้างท้าย จึงทำให้สั้นกว่าที่จะออกชื่อศักราชและเขียนตัวเลข แต่ที่ใช้ ๆ กันอยู่ลงทั้งเศษศกทั้งศักราชด้วย เช่นกับปี่ฉลูเอกศกจุลศักราช ๑๒๕๑ ดูอยู่ข้างจะเพือต้องทำธุระมากอยู่หน่อยหนึ่ง เพราะเหตุที่ชื่อปีเปลี่ยนเอาต้นเดือนห้าเป็นประมาณ เพื่อจะให้จำง่ายหรือเป็นของนับกันมาเก่าแก่ก่อนที่จะใช้ศักราช ซึ่งตัดเอาพระอาทิตย์ขึ้นราศีเมษเป็นเปลี่ยนปี อันเลื่อนไปเลื่อนมาไม่ใคร่คงที่ เพราะสงกรานต์คือเปลี่ยนศักราชนับตามสุริยคติ ปีเดือนนับตามจันทรคติคลาดเคลื่อนกัน จึงได้ต้องเป็นปีใหม่สองหนต่อมา

ในเรื่องที่เปลี่ยนปีนี้ ตามพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงไว้ในคำประกาศแห่งหนึ่งได้นำมาลงไว้ในหนังสือวชิรญาณเล่ม ๒ ฉบับที่ ๑๓ จำนวนเดือน ๑๑ ปี ๑๒๔๗ มีข้อใจความซึ่งว่าด้วยแรกที่จะกำหนดปีนี้ โบราณคิดเห็นว่า ฤดูหนาวเป็นเวลาพ้นจากมืดฝนสว่างขึ้นเปรียบเหมือนเวลาเช้า คนโบราณ

จึงได้คตินับเอาฤดูหนาวเป็นต้นปี ฤดูร้อนเป็นเวลาสว่างร้อนเหมือนกลางวัน จึงได้คิดว่าเป็นกลางปี ฤดูฝนเป็นเวลามืดคลุ้มโดยมาก และฝนพราเทียวไปไหนไม่มีใครได้ จึงได้คิดเห็นว่าเป็นเหมือนกลางคืน คนทั้งปวงเป็นอันมากถือว่าเวลาเช้าเป็นต้นวัน กลางคืนเป็นปลายวัน ฉะนั้น คนโบราณก็คิดเห็นว่าฤดูเหมันต์คือฤดูหนาวเป็นต้นปี ฤดูคิมหคือฤดูร้อนเป็นกลางปี ฤดูวัสสานะคือฤดูฝนเป็นปลายปี เพราะเหตุนั้นจึงได้นับชื่อเดือนเป็น ๑ มาแต่เดือนอ้าย ข้อความอื่น ๆ ถ้าผู้ใดอยากจะทราบ จงอ่านหนังสือวิธานที่อ้างถึงมาข้างต้นนั้นเถิด ที่ยกมาว่าเดี๋ยวนี้เพื่อจะมาพิจารณาให้เห็น ว่าเหตุใดจึงไม่ตั้งปีใหม่ที่เดือนอ้าย ซึ่งแปลว่าเดือน ๑ มาตั้งปีใหม่ต่อเดือน ๕ เดือน ๖ คิดเห็นว่าความที่ตั้งเดือนอ้ายเป็นเดือน ๑ คงเป็นการถูกต้องตามกระแสพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงไว้ นี้ แต่วิธีนับเดือนเช่นนี้เห็นจะมีมาก่อนที่นับศักราชเป็นเรื่องเดียวกันกับนับปี เป็นชวด ฉลู ขาล เถาะ ครั้นเมื่อมีผู้ตั้งศักราชขึ้นใช้ อาศัยเหตุที่จะเริ่มต้นตั้งศักราช เช่นพระพุทธศักราช นับตั้งแต่วันปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ก็ต้องไปตั้งสงกรานต์เอาในวันวิสาขบูชา ซึ่งเป็นหัวรอบเหมือนอย่างกับนับเป็นเดือน ๑ ขึ้นใหม่นั้นอย่างหนึ่งด้วยมีเหตุที่จะสังเกตตวัตรวิธักระบวนคิดอ่านได้ง่ายเช่นกับสงกรานต์ของจุลศักราช กำหนดเอาพระอาทิตย์ขึ้นสู่ราศีเมษ ซึ่งเป็นราศีดาวที่ถูกษัชาตตอนไม่ขนาบคาบเกี่ยวกับราศีอื่น ๆ เป็นต้นนี้ อย่างหนึ่ง เพราะเหตุเหล่านี้จึงได้ทั้งชื่อเดือนที่ ๑ เดิมเสีย ให้ไปตกอยู่กลางปีหรือปลายปีตามแต่จะเป็นไป แต่ชื่อเดือนเช่นนั้นเคยใช้เข้าใจกันซึมซาบมาแล้ว ก็ทั้งให้เคลื่อนอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง หรือเปลี่ยนแปลงก็ไม่ มีผู้เรียกตาม

ศักราชต่าง ๆ ซึ่งใช้กันอยู่ในประเทศทั้งปวง ย่อมตั้งเอาตามเหตุตามคำที่มีเหตุซึ่งเป็นต้นจะนับศักราชนั้นอย่างหนึ่ง ตามที่จะคำนวณง่ายนั้นอย่างหนึ่ง ดังเช่นกล่าวมาแล้ว แต่ที่ตั้งต้นปีอยู่ในฤดูหนาวมีมากกว่าที่ไปตั้งต้นปีในฤดูอื่น อย่างเช่นต้นปีฝรั่ง ถึงว่าศักราชเขาใช้ศักราชพระเยซูเกิดก็จริง แต่การนับวันคืนเดือนปีเขาไม่ได้อาศัยเหตุประจวบรอบศักราช เหมือนอย่างพระพุทธรศักราช เขาใช้กำหนดเอาพระอาทิตย์ปิดไปใต้ที่สุดเป็นอายันต์สงกรานต์ ถึงข้างเมืองจีนก็ใช้เช่นนั้น เป็นแต่เขาจะมีวิธีคำนวณตัดเวลาอย่างไรแปลกไป จึงไม่ตรงกันเข้ากับฝรั่ง ถอยคลาดมาจากเวลาที่พระอาทิตย์เป็นอายันต์สงกรานต์ ตกอยู่ในระหว่างที่พระอาทิตย์ยังไม่เป็นสามัญสงกรานต์ เห็นว่าเมื่อเรายังไม่ได้ใช้จุลศักราชคงจะใช้กำหนดเปลี่ยนปีอาศัยอายันต์สงกรานต์ได้เหมือนกัน เพราะเป็นเวลาประสพช่งกับฤดูหนาว ซึ่งนับว่าเป็นเวลาเช้าที่กล่าวมาแล้ว เดือนอ้ายจึงเป็นเดือน ๑ แขวนอยู่เป็นพยาน

ศักราชเคยใช้มาในกรุงสยามนี้เป็นสามศักราช คือพระพุทธรศักราชซึ่งนับแต่พระพุทธรเจ้าปริณิพพานมานั้นอย่างหนึ่ง มหาศักราชซึ่งไม่ปรากฏว่าของผู้ใดตั้งนั้นอย่างหนึ่ง จุลศักราชซึ่งว่าเป็นของพระร่วงซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม ณ กรุงสุโขทัยตั้งนั้นอย่างหนึ่ง ในศักราชสามอย่างนี้ พระพุทธรศักราชใช้ในการซึ่งจะกล่าวถึงพุทธภษิตหรือการที่เกี่ยวกับพระพุทธรศาสนา แต่ในส่วนราชการที่คงใช้อยู่บัดนี้ เป็นประกาศใหญ่ ๆ เช่นตั้งกรมก็ยังใช้อยู่ แต่ก่อนมาที่ใช้ในราชการอย่างอื่นอีกก็มีบ้าง เช่นกับพระราชสาส์นสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีไปถึงพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ที่ได้ล่านวนมาแต่ประเทศยุโรปก็ใช้พระพุทธรศักราช แต่พระพุทธรศักราชก็

ไม่ลบล้างเดือนซึ่งนับเป็น ๑, ๒, ๓, ๔ ของเก่า มีประหลาดอยู่แห่งหนึ่งในหนังสือลาโลแบร์ ที่เป็นราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่งว่าด้วยเรื่องเมืองไทย ได้จดวันอย่างหนึ่งว่า วันแรมแปดค่ำเดือนที่ ๑ (คือเดือนอ้าย) ปี ๒๒๓๑^๑ ๒ ซึ่งตรงกับวันที่ ๑๑ เดือนดิเซมเบอร์ คริสต์ศักราช ๑๖๘๗ ตามหนังสือนั้นเขาได้กล่าวว่า “ข้อนี้ดูเหมือนอาการที่ลงวันอย่างนี้หมายความว่าปีนั้นเมื่ออยู่ในเดือนนี้ จะเรียกว่าปี ๒๒๓๑ หรือ ๒๒๓๒ ก็ได้” เมื่อจะคิดดูตามข้อความที่เขาว่าเช่นนี้ จะถือว่าแต่ก่อนเขาจะเปลี่ยนปีในเดือนอ้ายตามอย่างเก่า แต่ศักราชไปขึ้นต่อเมื่อถึงกำหนดสงกรานต์ของศักราชนั้นจะได้บ้างดอกกระมัง แต่ในหนังสือนี้ไม่ได้ว่าถึงจุลศักราช กล่าวแต่ถึงพุทธศักราช สงกรานต์ของพุทธศักราชอยู่ต่อวันวิสาขบูชา แต่ปีเปลี่ยนที่เดือนอ้าย ครั้นจะเปลี่ยนศักราชไปเป็น ๒๒๓๒ ที่เดียวยังไม่ถึงสงกรานต์ของพุทธศักราช จึงเขียนเป็นสองแปลงไว้ แต่ที่ไปมีเลข ๒ อยู่ข้างปลายอีกตัวหนึ่งนั้นดูกระไรอยู่ หรือจะเป็นเขียนคองอย่างไทย ๆ เขียนเช่นนี้ ๒๒๓๑^๑ แต่วิธีเครื่องหมายคองเช่นนี้แปลกกันไปกับฝรั่ง เมื่อเวลาแปลจะเข้าใจผิดไปด้วยเครื่องหมายคองของไทย ถ้าขมวดหัวโต ๆ จะอ่านเป็นเลขสองไปได้บ้างกระมัง เพราะเลข ๒ โบราณเขียนข้มักใช้หางลา ๆ คล้ายกับที่เราใช้คำซ้ำอยู่เดี๋ยวนี้ เช่น “ต่าง ๆ” ถ้าเป็นเช่นนั้นเลข ๒ ข้างปลายนั้น ก็จะเป็นทางที่เข้าใจผิดของผู้แปลได้ ถ้าลงศักราชเป็นสองแปลงเช่นนี้ ก็เป็นอันตรงกันกับที่ใช้เขียนการ์ดกันอยู่ในเร็ว ๆ นี้อย่างหนึ่ง เช่น ๑๒๔๘ - ๙ แต่วิธีเขียนเช่นนี้เป็นเอาอย่างฝรั่งโดยความเข้าใจโกนิด ๆ ของคนชั้นใหม่ ๆ คือ จะหมายความว่าตั้งแต่เดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่งมาศักราชยังเป็น ๔๘ อยู่ไม่ยกเป็น ๔๙ แต่คงจะเป็น ๔๙ เมื่อถึงวัน

เกลียดแล้ว ถ้าจะเขียน ๑๒๔ ๕ ก็จะทำให้ใจได้เหมือนกันหรือยากกว่า เพราะดูไทยแท้ขึ้น ถ้าคำที่ลาโลแบร์ได้กล่าวไว้นี้เป็นคำแน่นอน และเราอ่านเข้าใจถูกต้องตามเนื้อความที่เขาหมาย ก็คงจะเป็นนับเปลี่ยนปี เช่นเดือนอ้าย ใช้ศักราชสองแปลงไปจนวิสาขบุรณมีจึงเปลี่ยนขึ้นศักราช ถ้าเช่นนั้นก็ต้องเข้าใจว่า การซึ่งนับเวลาเปลี่ยนชื่อปีในเดือน ๕ นั้น จะเป็นภายหลังพระนารายณ์มหาราช

แต่มหาศักราชนั้น ไม่มีข้อความปรากฏว่าผู้ใดตั้ง และสงกรานต์ของมหาศักราชนั้นจะเป็นเมื่อใด เมื่อไปสอบค้นดูในหนังสือซึ่งใช้มหาศักราชเช่นคำจารึกเสาศิลาเมืองสุโขทัย ซึ่งอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงแปลทั้งสองต้น ซึ่งได้ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณเดือน ฉบับที่ ๓ จำนวนเดือน ๒ ปี ๑๒๔๖ หน้า ๒๓๙ นั้นแล้ว มหาศักราชในนั้นก็แถมมาก สอบดูกับจุลศักราชก็ถึงเวลาที่พระเจ้าอยู่หัวได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเสียแล้ว ไม่เป็นที่สันนิษฐานแน่นอนอย่างไรได้ มหาศักราชไม่มีผู้ใดที่จะรู้วิธีใช้ชัดเจนอย่างไร นอกจากที่จะรู้เกณฑ์บวก สอบที่ไหนก็เลอะทุกแห่ง แต่ตามการประมาณดูว่าจะเป็นศักราชที่ใช้กันอยู่ในตอนแผ่นดินสยามข้างใต้ ซึ่งในเวลานั้นเขมรมีอำนาจปกแผ่เข้ามามาก จะเป็นชั้นเดียวกันกับพระนครวัดนครธม ซึ่งเป็นคราวเล่นปราสาทศิลาตลอดเข้ามาจนเมืองพิมาย เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองสิงห์ ข้างแควแม่น้ำน้อยเมืองกาญจนบุรี เมืองนครชัยศรี หรือเมืองนครศรีธรรมราชด้วย ครั้นภายหลังพวกชาวสยามข้างเหนือซึ่งต้องอ่อนน้อมต่อชาวสยามข้างใต้ ได้พระร่วงเป็นผู้มีสติปัญญาเกิดขึ้นเห็นปรากฏชัด เช่นกับसानชะลอม (คือसानครุหรือกะละออมยาขัน) ตักน้ำไปส่งส่วย ไม่ต้องใช้ตุ้มใช้ไห ซึ่งเป็นภาชนะอันหนักอย่างแต่ก่อน

เป็นต้น ก็มีความนิยมยินดีควบคุมพวกพ้องได้ มีกำลังมากขึ้นคิดขับไล่พวกเขมร ซึ่งมีอำนาจปกแผ่เข้ามาในแผ่นดินสยามข้างใต้ให้อยู่ในอำนาจ ได้ตั้งเมืองหลวงขึ้นฝ่ายเหนือแล้วจึงมาคิดเห็นว่าคงจะใช้มหาศักราชอยู่ตามเดิม ก็เหมือนหนึ่งเป็นพยานให้เห็นอยู่ว่าเคยอยู่ในอำนาจพวกข้างใต้ ด้วยมหาศักราชนั้นจะตั้งขึ้นตามกำหนดปีราชาภิเษกของพระเจ้าแผ่นดินข้างใต้องค์ใดองค์หนึ่ง หรือจะเป็นปีที่ปราบปรามพวกฝ่ายเหนืออยู่ในอำนาจเองก็ไม่ทราบ จึงเป็นที่รังเกียจด้วยศักราชนั้นยกเลิกเสีย ตั้งจุลศักราชขึ้นใช้แทน แต่มหาศักราชจะเปลี่ยนปีเมื่อใดไม่ได้ความชัดเจนนั้น สงสัยว่าบางทีก็จะเปลี่ยนปีอาศัยพระอาทิตย์ที่สุตข้างใต้ เป็นอายันต์สงกรานต์คล้ายกับเมืองจีน หรือเปลี่ยนต้นเดือนอ้าย จึงไม่เป็นการประหลาดอันใดที่จะต้องมีผู้กล่าวไว้ เพราะเดือนอ้ายบอกหนึ่งชัดเจนอยู่แล้ว มหาศักราชนั้นถ้าจะนับมาจนถึงปีนี้เป็น ๑๘๑๑ แต่ยังติดใจสงสัยเกณฑ์บวกที่พวกโหรจำไว้กลัวว่าจะเลอะเทอะเสีย หรืออย่างไรก็ไม่ทราบ เพราะสอบอันใดไม่เห็นถูกต้องเลย บางอาจารย์ก็ว่า ๖๕๐ บางอาจารย์ก็ว่า ๕๖๐ แต่ในแสดงกิจจานุกิจตั้งเกณฑ์ไว้ถึง ๗๖๐ เลอะเทอะป่วนเปี้ยนกันอยู่แล้ว บางทีจะตกพันเสียอีกตัวก็จะได้^(๑)

ส่วนจุลศักราชนั้น ในพงศาวดารเหนือของเรากล่าวว่าพระร่วงซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม ณ กรุงสุโขทัยเป็นผู้ตั้ง ฝ่ายพม่าเขาก็กวามีพระเจ้าแผ่นดินของเขาองค์หนึ่งชื่อสังฆราชาเป็นผู้ตั้งขึ้น แต่ศักราชนี้ได้ใช้ทั่วไปทั้งเมืองไทย เมืองพม่า เมืองมอญ เมืองเจี๋ย เมืองอาลัม ที่เรียกว่าไทยใหญ่ เมืองลาว ทั้งเฉียง ทั้งกาว หรือพุงขาว

---

(๑) เกณฑ์มหาศักราชสอบได้แน่นอนเมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้แล้ว

พุงดำ เมืองเขมร ถ้าจะคิดว่าข้อซึ่งต่างคนต่างเถียงกันเช่นนี้ ถ้าต่างคนต่างนับเหตุจึงจะตรงกันได้ หรือจะกล่าวว่าเมืองใดตกอยู่ในอำนาจเมืองใดที่บังคับให้ใช้ตามกันได้ ก็จะต้องตกอยู่ในบังคับกันช้านาน จนเกือบจะรวมเป็นชาติเดียวกัน ถ้าไม่เช่นนั้นก็คงจะกลับใช้ศักราชอื่นเสีย เมื่อเวลาตั้งตัวแข็งเมืองขึ้นได้ คือเช่นพระร่วงไม่ยอมใช้มหาศักราช หรือพม่าไม่ยอมใช้ศักราชซึ่งพระเจ้าปราสาททองลง ถ้าจะคิดเดาเกลี้ยไกล่ดูอีกอย่างหนึ่ง จะเป็นอย่างนี้ได้บ้างดอกกระมัง คือจะมีใครหรือพราหมณ์ผู้รู้วิชาโหรผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่คนทั้งปวงนับถือมาก เทียวไปเทียวมาอยู่ในประเทศทั้งปวง ไม่ได้อยู่ในอำนาจผู้ใด ประพฤติตัวเป็นพระกลาย ๆ เมื่อคิดเห็นวิธีนับปีเดือนวันคืนอย่างใหม่ขึ้นได้ จะเทียวชี้แจงแก่เจ้าแผ่นดินทั้งปวงให้ลงเห็นชอบเป็นอันหนึ่งอันเดียว ยอมเปลี่ยนใช้จุลศักราชพร้อมกันทุกเมืองก็ดูเหมือนจะเป็นได้ ด้วยการที่จะคิดเห็นว่าจะมีการประชุมคองเกรสอย่างเช่นในประเทศฝรั่งเศสประชุมกันในระหว่างประเทศทั้งปวง ตั้งกฎหมายแบบอย่างอันใดลงแล้วถือใช้ทั่วกันไปนั้น ในประเทศตะวันออกข้างฝ่ายเรานี้มีไม่ได้ และไม่เคยมีตัวอย่างที่เล่าบอกกันมาเลย การซึ่งพม่า ลาว ไทย เขมร นับวัน คีน เดือน ปี เคลื่อนคลาดกันอยู่บ้างนั้น ก็เป็นแต่ผลของวิธีที่หนูนอริกมาส อธิการผัดกันไป อย่างว่าแต่ประเทศซึ่งตั้งอยู่ห่างกันจะเป็นเลย แต่ในกรุงเทพฯ นี้เองก็ได้เคยเกิดวันคืนหลีกเลี่ยงกันด้วยตำราลงอธิการไม่ต้องกันเมื่อไม่สู้ช้านัก นี่ครั้งหนึ่ง ประดิทินที่เถียงกันอยู่ก็ยังไม่พอจะหาพบได้ ส่วนการที่จะลงต่อไปข้างหน้าก็ยังมีข้อเถียงกันอยู่ ดังเช่นได้กล่าวไว้ในประกาศใช้วันคืนซึ่งได้ออกใหม่ครั้งนี้ แต่ถึงว่าวันคืนจะหลีกเลี่ยงกันตั้งแต่วันหนึ่งถึงเดือนหนึ่งสองเดือน ศักราชก็ยังมีเวลาใช้ตรงเท่ากัน จึงเห็นว่าน่าที่

จะมีครูผู้ใดคนหนึ่งเป็นผู้แนะนำให้ตั้งขึ้น พม่าและไทยเป็นมหานครใหญ่ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ต่างคนต่างไม่ยอมที่จะรับว่าทำตามกัน เพราะความจริงก็เป็นต่างคนต่างตั้ง เป็นแต่ร่วมอาจารย์เดียวกัน คำที่ว่านี้เป็นแต่อนุমান แต่เห็นว่าพอจะยุติด้วยเหตุผลได้ ครั้นเมื่อเรียนหนังสือนี้แล้ว ได้พบอ่านความเห็นของผู้ซึ่งแปลพงศาวดารพม่าเป็นภาษาอังกฤษ เมื่อว่าถึงสังฆราชาตั้งศักราช เขาเห็นว่าท่วงทีภริยาที่คิดใช้ทั้งปวงในเรื่องศักราชนี้คล้ายกับอินเดียมาก เห็นจะมีใครอื่นผู้ใดผู้หนึ่งเข้ามาช่วยคิดอ่านแนะนำในการตั้งศักราช ความเห็นของเขาเช่นนี้ก็เป็นอย่างอื่นลงกันกับความคิดเดาเช่นได้กล่าวมาแล้ว ถ้าพม่าได้ใครอื่นผู้ใดเป็นครู ก็ดูเหมือนผู้นั้นเองจะเป็นครูของไทยด้วย เพราะเหตุว่าจุลศักราชนี้ไม่ปรากฏว่าต้องกันกับศักราชเก่า ๆ ซึ่งใช้อยู่ในประเทศอินเดียที่มีเป็นหลายศักราชนั้น ถึงแม้ว่าแบบแผนที่คิดจะเป็นอย่างอินเดีย ก็คงจะมาคิดตัดคิดลบตั้งขึ้นใช้ใหม่สำหรับประเทศที่ใกล้เคียงอินเดีย ถึงว่าพระร่วงและสังฆราชาจะไม่เป็นผู้ตั้งศักราชขึ้นได้เองโดยลำพังพระองค์ ก็คงจะเป็นผู้มีวิชาความรู้และสติปัญญาพอที่ผู้ที่มาแนะนำนั้นจะชี้แจงให้เขาพระทัยเห็นดีได้ง่ายกว่าเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ จนอาจจะเล่าบอกชี้แจงวิธีคำนวณทั้งปวงได้ถ้วนถี่ จึงปรากฏว่าเป็นผู้ตั้งศักราชอยู่แต่สองประเทศ ไม่มีเจ้าแผ่นดินในเมืองอาสมิ เมืองมอญ เมืองเจียว เมืองลาว เมืองเขมร องค์กรอื่นที่ได้อ้างว่าเป็นผู้ตั้งศักราชอีก เป็นแต่ใช้ขึ้นเจียบ ๆ ตามที่เห็นชอบในคำแนะนำนั้น ผู้ที่คิดตั้งจุลศักราชขึ้นนั้น เป็นผู้มีความรู้มาก คิดประกอบเหตุผลโดยรอบคอบ ถึงแม้ว่าแบบคำนวณวิธีนั้นจะยังไม่ละเอียดถึงที่ ก็เป็นอย่างดีมาก กว่าที่จะรู้ว่าเคลื่อนคลาดได้ก็ช้านาน แต่เพราะเหตุที่เห็นช่องดาวฤกษ์ว่าอยู่ ที่ราศีเมษดังเช่นกล่าวมาแล้ว จึงได้ย้ายปีใหม่

มาเสียไม่เอาตามอายันต์สงกรานต์ได้ เปลี่ยนมาเอาสามัญสงกรานต์ ขาเข้า คือเวลาพระอาทิตย์กลับมาตรงศีรษะเป็นเวลาสงกรานต์ เพราะ ฉะนั้นสงกรานต์จึงได้เลื่อนเข้ามาอยู่ในเดือนห้าหรือเดือนหก ไม่เร็วกว่าเดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ ไม่เกินเดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ ออกไป สงกรานต์ คงอยู่ในระหว่างเดือนหนึ่งนั้น เพราะเหตุดังนี้ปีใหม่จึงได้เป็นสอง ครั้ง คือเปลี่ยนชื่อปีครั้งหนึ่ง เปลี่ยนศักราชครั้งหนึ่ง

แต่การที่ตัดสงกรานต์ปีตามตำรานี้ ถึงว่าเป็นการละเอียดมากอยู่แล้วก็ยังไม่ถูกแท้ได้ เพราะปีหนึ่งคิดคติโคจรของพระอาทิตย์ ตามตำราที่โหรอย่างไทยคิดเป็น ๓๖๕ วัน ๖ ชั่วโมง ๑๒ นาที ๓๖ วินาที เพิ่มอธิกมาส อธิกวารแล้วก็ยังไม่พอ ยังมีเศษน้อย ๆ สะสมกัน เมื่อนานมาวันซึ่งคิดตามสุริยยาตร์ ว่าพระอาทิตย์ยกนั้นก็เคลื่อนคลาดจากที่พระอาทิตย์ยกจริง ๆ ไป เหมือนอย่างในปัจจุบันนี้ วันสงกรานต์ก็เคลื่อนกับอาทิตย์ยกที่จริงแท้ถึง ๒๑ วันล่วงมาแล้ว แต่เพราะเคลื่อนทีละน้อยไม่ถึงเปลี่ยนฤดูกลับร้อนเป็นหนาวจึงไม่มีใครมีผู้ได้รู้สึก แต่ถ้านานไปอีกหลายพันปีก็คงจะกลับร้อนเป็นหนาวได้ เพราะฉะนั้นจึงได้มีวิธีนับวันขึ้นใหม่ ซึ่งได้ออกประกาศไปให้ใช้ ซึ่งเห็นว่าเป็นอย่างใกล้กับความจริงที่สุดที่จะเป็นได้ ถ้าว้นเช่นนั้นใช้ทั่วไปได้ทุกประเทศ ก็คงจะไม่เกิดเหตุที่เคลื่อนคลาดเดือนวันกัน เช่น เมืองไทย เมืองพม่า เมืองลาว เมืองเขมร เคลื่อนกันอยู่ในบัดนี้ ด้วยวิธีที่จะลองอธิกสุรทินเป็นการง่ายอย่างยิ่ง ไม่เหมือนวิธีลองอธิกมาสอธิ กวารอย่างแต่ก่อน ซึ่งเกือบจะว่าไม่มีตำราใดจะตัดสินเป็นเด็ดขาดลงได้ และจะนับปีถอยหลังขึ้นไปให้พันปุมได้โดยยาก ซึ่งพรรณนามาด้วย สงกรานต์นี้ เพราะเห็นว่าวิธีนับอย่างใหม่เป็นการง่าย และเป็นการ ใกล้จริงคงจะอยู่ยืนยงแพร่หลาย วิธีนับอย่างเก่าจะมีแต่ยากไปทุกวัน

บางทีจะลืมนั่นสายปายเหตุเสียไม่มีผู้ใดจดจำไว้ เพราะด้วยเวลานี้ต่างคนต่างเข้าใจอยู่ด้วยกันหมด จะจดจำไว้ก็เป็นการจืด ๆ ครั้นนานไปเมื่อสิ้นชั้นผู้ที่เข้าใจชานิชานาญก็จะเลยสูญเสีย ไม่มีผู้ใดรู้เรื่องเหมือนอย่างมหัศจรรย์

แต่การซึ่งขึ้นชื่อว่าสงกรานต์นี้ มีเรื่องราวเป็นนิทานประกอบเกิดขึ้นด้วยความอดไม่ได้ของคนที่มีมักจะคิดเล่าสู่กันมา นำมาลงไว้พอฟังเล่นสนุก ๆ บรรดาเด็ก ๆ ทั้งปวงคงจะได้ยินเล่าให้ฟังแทบจะทั่วทุกคน เรื่องรำนั่นก็คงเค้าเดียวกัน ว่าพระมหาสงกรานต์นั้นไปพนันกับใครมักจะบอกว่าไม่รู้ ถ้ามปัญหาว่าเวลาไรคืออยู่ที่ใด ผู้ที่เรียกว่าใครก็ไม่รู้นั้นทายถูก พระมหาสงกรานต์จึงเด็ดศีรษะให้ ศีรษะนั้นตกถึงแผ่นดินก็เกิดเป็นไฟลุกขึ้น นางลูกสาวเจ็ดคนจึงผลัดกันมารับพานซึ่งรองศีรษะชูไว้ ปีหนึ่งออกเวรทีหนึ่ง คือเข้าเวรปีหนึ่ง ออกเวร ๖ ปี และมีคำทำนายที่พูดกันอยู่โดยมากกว่าถ้าปีใดกินถั่วกินงาแล้วก็ร้องกันว่า “เออปีนีข้าวปลาจะบริบูรณ์” ถ้าปีใดกินเลือดแล้วสันทัดิก ๆ ไป ครางออก ๆ แอด ๆ ว่า “ปีนี้จะตักกันหัวล้างข้างแตกมาก” ถ้าปีใดถือปิ่นก็ว่าปีนั้นฟ้าจะคะนอง นัยหนึ่งว่าถ้าหลับตาแล้วคนมักจะเป็นตาแดงมาก นัยหนึ่งว่าถ้าลืมตาแล้วคนมักจะเป็นตาแดงมาก ถ้าจะถามไล่เสียงเอาแน่นอนให้เล่าให้ตลอดเรื่อง ก็มักจะบอกจำไม่ได้ไปแทบทุกคน เว้นแต่อย่างไรไม่ทราบข้างเชื่อถือกันแน่นอนหามั่นคงทั่วทุกคน สุดแต่ถ้าถึงสงกรานต์แล้วเป็นโจษกันไปได้จนตลอดทั้งสามวัน บ่นตบ ๆ ตับ ๆ เออ ๆ ออ ๆ ไป แล้วต้องอธิบายต่อ ว่าเรื่องสงกรานต์นี้มีมาแต่เมืองจีน ๆ เขาเห็นก่อน ถ้าวินโด้จะสงกรานต์แล้วเขาตระเตรียมช่างเขียนไปคอยอยู่ที่ริมทะเลหลาย ๆ คนด้วยกันพอเวลาเข้ามิดพระสงกรานต์ขึ้นจากทะเลพอแลเห็นเขาก็วาดรูปคนหนึ่งวาดรูปตัวนาง คนหนึ่งวาดรูปตัวพาหนะ อีกคนหนึ่งวาดรูป

บริวาร พุดเหมือนอย่างพระยะโฮวาสร้างโลก เพราะการที่พระยะโฮวาสร้างโลกนั้นมนุษย์คนเดียวต้องสร้างเสียวันยังค่ำ แต่สัตว์ทั้งหลายนับด้วยโกฏิด้วยล้านสร้างวันเดียว เท่ากันกับสร้างคน ๆ หนึ่งฉันใด เจ็กที่วาดรูปพระมหาสงกรานต์นี้ก็เหมือนกัน ตัวนางมหาสงกรานต์คนเดียวช่างเขียนคนหนึ่ง พาหนะตัวเดียวช่างเขียนคนหนึ่ง บริวารแสนโกฏิเขียนคนเดียวเหมือนกัน แต่ว่าช่างเถอะอย่าหักเลย ที่ต้องเขียนหลายคนออกไปเช่นนี้ เพราะเวลาที่เห็นนั้นน้อยนัก ถ้าผู้ที่คอยจะเขียนพริบตาลงเมื่อไรก็ไม่เห็นพระสงกรานต์แล้ว ถ้าคนกระพริบตาถี่ ๆ เห็นจะเป็นช่างไปคอยเขียนไม่ได้ แต่ถ้าเวลานี้พวกจีนจะลงทุนซื้อเครื่องถ่ายรูปมาห้อยสักเครื่องหนึ่งไปตั้งไว้ พอสงกรานต์ขึ้นมาบิปราดเดียวก็จะได้รูปเทวดาอันวิเศษมาขาย มีกำไรมากกว่าที่ลงทุนซื้อเครื่องถ่ายรูปหลายร้อยเท่า เรื่องสงกรานต์มาแต่เมืองจีนนี้ยังไม่ได้เค้ามูลว่าเกิดขึ้นด้วยเหตุใดเลย จะไต่ถามผู้ที่เล่าหาดั้นเหตุก็จืดไม่ติด เพราะเรื่องนี้แล้วไม่รู้ว่าเป็นอย่างไร ผู้ใดเล่าขึ้น ถ้าไปซักถามแล้วโกรธทุกคน ดูเป็นชนดทางของคนแก่โดยมากทั่ว ๆ ไป แต่พิเคราะห์ดูเห็นว่าท่านผู้ที่เล่าและที่โกรธนั้น ก็เห็นจะไม่รู้เหมือนกัน และคงจะเคยถามมาแต่เมื่อเด็ก ๆ และถูกโกรธมาแล้วเหมือนกัน จึงได้เอาอย่างมาโกรธบ้าง ว่าเป็นประเพณีที่เป็นผู้ใหญ่แล้วต้องโกรธ เพราะฉะนั้นเรื่องสงกรานต์เห็นที่เมืองจีนนี้ เห็นจะเป็นชนดทางของคนแก่ แต่โบราณสืบมา จนไม่มีผู้ใดรู้ว่าต้นเหตุมาจากอันใด

ที่วามาช้างต้นนี้ ตามคำเล่าบอก ส่วนที่จารึกแผ่นศิลาประจำรูปเขียนไว้ที่วัดพระเชตุพน อ้างว่าเรื่องมหาสงกรานต์นี้มีพระบาลีฝ่ายรามัญ ว่าเมื่อต้นภัททกัลปอันนี้ เศรษฐีคนหนึ่งไม่มีบุตร บ้านอยู่ใกล้กับนักเลงสุรา ๆ มีบุตรสองคน มีผิวเนื้อเหมือนทอง วันหนึ่งนักเลง

สุรานั้นเข้าไปกล่าวคำหยาบช้าต่อเศรษฐี ๆ จึงถามว่าเหตุใดจึงมา
หมิ่นประมาทต่อเราผู้มีสมบัติมาก นักเลงสุราจึงตอบว่า ถึงท่านมี
สมบัติก็ไม่มียุตร ตายแล้วสมบัติจะสูญเปล่า เรามีบุตรเห็นว่า
ประเสริฐกว่าท่าน เศรษฐีมีความละอายจึงบวงสรวงพระอาทิตย์พระ
จันทร์ตั้งอธิษฐานขอบุตร ถึงสามปีก็มิได้มีบุตร อยู่มาวันนักขัต
ฤกษ์สงกรานต์ พระอาทิตย์ยกขึ้นสู่ราศีเมษ เศรษฐีจึงพาบริวารไปยัง
ต้นไทรอันเป็นที่อยู่แห่งผูนกทั้งปวงริมฝั่งน้ำ จึงเอาข้าวสารล้างน้ำ
เจ็ดครั้ง แล้วหุงขึ้นบูชาพระไท่ พระโคมพิณพาทย์ตั้งอธิษฐานขอ
บุตร พระไท่มีความกรุณาจึงเหาะไปเฝ้าพระอินทร์ขอบุตรให้เศรษฐี
พระอินทร์จึงให้ธรรมาบาลเทวบุตรลงมาปฏิบัติในครุภรรยาเศรษฐี
เมื่อคลอดแล้วจึงให้ชื่อธรรมาบาลกุมาร ปลุกปราสาทเจ็ดชั้นให้อยู่ที่
ใต้ต้นไทรริมฝั่งน้ำนั้น กุมารเจริญขึ้นก็รู้ภาษานก แล้วเรียนไตรเพท
จบเมื่ออายุได้เจ็ดขวบ ได้เป็นอาจารย์บอกมงคลการต่าง ๆ แก่มนุษย์
ทั้งปวง ในขณะนั้นโลกทั้งหลายนับถือท้าวมหาพรหมและกบิลพรหม
องค์หนึ่ง ว่าเป็นผู้แสดงมงคลแก่มนุษย์ทั้งปวง เมื่อกบิลพรหมทราบ
จึงลงมาถามปัญหาธรรมาบาลกุมารสามข้อ สัญญาไว้ว่าถ้าแก้ปัญหาได้
จะตัดศีรษะบูชา ถ้าแก้ไม่ได้จะตัดศีรษะธรรมาบาลกุมารเสีย ธรรมา
บาลกุมารผัดเจ็ดวัน ครั้นล่วงไปได้หกวันก็ยังคิดไม่เห็น จึงนึกว่า
พรุ่งนี้จะตายด้วยอาญาท้าวกบิลพรหมไม่ต้องการ จำจะหนีไปซุกซ่อน
ตายเสียดีกว่า จึงลงจากปราสาทไปนอนอยู่ในใต้ต้นตาลสองต้น มีนก
อินทรีสองตัวผัวเมียทำรังอาศัยอยู่บนต้นตาลนั้น ครั้นเวลาค่ำนางนก
อินทรีถามสามีว่าพรุ่งนี้จะได้อาหารแห่งใด สามีบอกว่าจะได้กินศพ
ธรรมาบาลกุมาร ซึ่งท้าวกบิลมหาพรหมจะฆ่าเสีย เพราะทายปัญหา
ไม่ออก นางนกถามว่าปัญหานั้นอย่างไร สามีจึงบอกว่าเข้าศรีอยู่หน้า

มนุษย์ทั้งหลายจึงเอนำล้างหน้า ข้อหนึ่งเวลาเที่ยงอยู่อก มนุษย์ทั้งหลายจึงเอาเครื่องหอมประพรมที่อก ข้อหนึ่งเวลาอัสดงศรีอยู่เท่า มนุษย์ทั้งหลายจึงเอนำล้างเท้า ธรรมบาลกุมารได้ยินดังนั้นก็กลับไปปราสาท ครั้นรุ่งขึ้นท้าวกบิลมหารพหมมาถามปัญหา ธรรมบาลกุมารก็แก้ตามที่ได้นิยาม ท้าวกบิลมหารพหมจึงตรัสเรียกเทวธิดาทั้งเจ็ดอันเป็นบริจาริกพระอินทร์มาพร้อมกัน แล้วบอกว่าเราจะตัดเศียรบูชา ธรรมบาลกุมาร ถ้าจะตั้งไว้ยังแผ่นดิน ไฟก็จะไหม้ทั่วโลกธาตุ ถ้าจะทิ้งขึ้นบนอากาศฝนก็จะแล้ง ถ้าจะทิ้งในพระมหาสมุทรน้ำก็จะแห้ง จึงให้บุตรทั้งเจ็ดนั้นเอาพานมารับศีรษะ แล้วก็ตัดศีรษะให้นางทงขผู้บุตรใหญ่ นางทงขจึงเอาพานรับเศียรบิดา แล้วแห่ทักษิณรอบเขาพระเมรุ ๖๐ นาที แล้วก็เชิญประดิษฐานไว้ในมณฑปถ้ำคันธธุลีเขาไกรลาส บูชาด้วยเครื่องทิพย์ต่าง ๆ พระเวสสุกรรมกีนฤมิตรองแล้วด้วยแก้วเจ็ดประการ ชื่อภควดี ให้เป็นที่ประชุมเทวดา เทวดาทั้งปวงก็นำเอาเถาณมูนาตาล้างในสระอนดาตเจ็ดครั้ง แล้วแจกกันส่งเวยทุก ๆ พระองค์ ครั้นถึงครบกกำหนด ๓๖๕ วัน โลกสมมติว่าปีหนึ่งเป็นสงกรานต์ นางเทพธิดาเจ็ดองค์จึงผลัดเวรกันมาเชิญพระเศียรท้าวกบิลมหารพหมออกแห่ทักษิณเขาพระเมรุทุกปี แล้วกลับไปเทวโลก ที่จาริกในวัดพระเชตุพนมีใจความดังนี้

ข้อซึ่งอ้างว่าเรื่องนี้มีในพระบาลี ดูไม่มีเค้ามูลอันใดที่จะเกี่ยวข้องเข้าไปในพระพุทธศาสนาแต่สักนิดหนึ่งเลย แต่การที่อ้างไว้ว่าพระบาลีฝ่ายรามัญนั้นประสงค์จะให้เราเชื่อว่าเป็นการช่างเถอะ ด้วยมีเรื่องราวตัวอย่างที่ได้ฟังเล่าบอกมา ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเก็บหนังสือประเทศต่าง ๆ แต่งเป็นภาษามคธ สุดแต่อ้างว่าเป็นบาลีหรืออรรถกถาฎีกาโยชนาอย่างใดไม่ว่า มีอยู่แล้วให้มาถวาย

เทศนาเวรในคราวรอบใหญ่ตลอดทุกอย่าง แต่พระที่มามีถวายนั้น ถ้าเป็นเรื่องสัพเพหระเช่นนี้ก็มักจะใช้เปรียญมอญ เปรียญลาว เปรียญเขมร ครั้งหนึ่งเปรียญรามัญถวายเทศน์เรื่องสุวรรณเศียร เรียกชื่อว่าสุวรรณเขียน ท่านก็ทรงล้อเรื่องหนังสือรามัญเป็นเขียนไปทั้งนั้น ว่าที่สุดจนเรื่องเงาะกับนางรณาก็มีในบาลีฝ่ายรามัญเช่นนี้ ก็ได้ถวายเทศน์ในท้องพระโรงเหมือนกัน แต่ไม่ทรงเชื่อถืออันใด เป็นเหมือนหามาเล่านี้ทาน แล้วด่ารัสลอ ๆ เล่น คำที่ว่ารามัญทำยคำบาลีนั้น ถ้าจะแปลตามสำนวนทุกวันนี้ ก็ตรงกับคำซึ่งเถอะ ซึ่งโปรดให้ไปเขียนไว้ที่ตามศาลาข้างหลังวัด ก็เพราะทรงเห็นว่าเป็นเรื่องที่คนรู้ซิมซาบทั่วกัน พอจะได้ไปอ่านเอออออกันให้เป็นที่สนุกรื่นเริงของผู้ที่ไปมาเที่ยวเตร่ในวัดเท่านั้น

เมื่อพิเคราะห์เรื่องราวตามที่ว่า ก็เห็นว่านิทานนี้จะเกิดขึ้นเมื่อภายหลังตั้งจุลศักราช เป็นไปตามนิสัยของคนโบราณไม่ว่าชาติใด ภาษาใด ตลอดจนฝรั่ง มักจะคิดจะเขียนเรื่องที่น่าตื่นเต้น ๆ ขึ้นในใจให้เป็นทีพิศวงงงงวย ไม่ได้คิดว่าผู้ใดจะขัดคอเมื่อภายหลัง เพราะในเวลานั้นถ้าผู้ใดขัดคอก็ตวาดเอาเสียก็แล้วกัน แต่ที่คำเช่นนี้ยืนยาวมาได้ก็ด้วยอาศัยความรู้ของชนแต่ก่อนยังมีน้อยอยู่ ได้ลงเชื่อถือมันคงเสียแล้วก็รับเป็นผู้โกรธผู้ตวาดแทนกันต่อ ๆ มาจนถึงทุกวันนี้ เรื่องที่เล่าว่านักเลงสุรามีสูกสองคนผิวพรรณเหมือนทอง เด็กสองคนนั้นมีบุญสมภารประการใด ก็ดูหายเงิบไปไม่กล่าวถึง แต่นัยหนึ่งเล่ากันตามซิมซาบว่า นักเลงสุรานั้นเองเป็นผู้หายปัญหาออก เมื่อพระมหาสงกรานต์คือกบิลมหาพรหมมาถามปัญหา ลูกเศรษฐีแกก็ไม่ออกฝ่ายเจ้าข้าเมา ๆ เหล้าเดินโซเซไปนอนใต้ต้นไม้ จึงได้ยิมนกอินทรีพูดแล้วมาบอกให้ลูกเศรษฐีอีกต่อหนึ่ง ลูกเศรษฐีจึงเอาไปหาย ที่ว่าเช่น

นี่เพราะไม่รู้เรื่องที่ลูกเศรษฐีรู้ภาษานกเป็นการวิเศษกว่าคนทั้งปวง
 หมายถึงสัตว์พูดภาษาคนได้ ตามแบบที่เล่านิทานกันเป็นอันมาก ก็
 เมื่อว่าจะตามทางที่แก้ปัญหากัน ธรรมบาลกุมารจะได้ยินนกพูดก็ดี
 หรือคนขี่เมาบอกก็ดี ก็ไม่ใช่ความคิดของตัวเอง เอาไปหลอก
 พระพรหมว่า เป็นความคิดของตัวนั้นเป็นการนุ่งแท้ ส่วนพระพรหม
 นั้นเล่าก็มีหุตาทิพย์ จะเล็งจะเอียงฟังดูว่ามันจริงจ้องอย่างไรบ้าง ก็ไม่
 เล็งไม่เอียง ใจเบายอมให้ง่าย ๆ ดูนุ่มง่ามเต็มที ในการที่จะตัดหัวว่า
 ตกถึงแผ่นดินไฟก็จะไหม้เป็นต้นนั้น ในเรื่องราวที่ว่านี้เป็นเอา
 พานรองแล้วตั้งไว้ในมณฑปที่ถ้ำคันธธุลี แต่ตามชิมชาบล่ากันว่านาง
 ธิดานั้นต้องมาถือชอยู่เสมอ เพราะจะตั้งลงไปก็แผ่นดินกลัวไฟจะลุก
 ฮือขึ้น เมื่อว่าไปตามที่จริง เรื่องเดิมจะชามากกว่าที่พวกชิมชาบล่า
 เพราะตั้งที่พานแล้ว เอาพานตั้งบนมณฑป ๆ ตั้งที่แผ่นดิน ดูก็ไม่ห่าง
 ไกลอะไรกันนัก ใครจะเรียกว่าตั้งกับแผ่นดิน หรือตั้งอยู่กับอะไร ถ้า
 ไม่เรียกว่าตั้งอยู่กับแผ่นดินแล้ว คนเราเมื่อขึ้นอยู่บนเรือน ก็นับว่าไม่
 ได้อยู่บนแผ่นดินเหมือนกัน หรือว่าหัวนั้นเหมือนไฟ แผ่นดินเหมือน
 ดินดำ ต่อเปลวถึงกันจึงจะลุก ถ้าเช่นนั้นเอาไม้เสียบไว้อย่างเช่นที่เขา
 ตัดหัวคนโทษก็เห็นจะได้ หรือถ้าแผ่นดินไม่สู้ไฟเหมือนดินดำนัก
 เอาใบไม้หรือกระดาษรองเสียสักชนิดหนึ่งวางที่ไหนก็วางได้ พออย่า
 ให้แฉะลงกับพื้นดินเป็นแล้วกัน ท่านพวกชิมชาบจะออกเห็นอะไร ๆ
 อยู่ จึงได้เข้าใจช่วยไปเสียตามอย่างหัวอินทรีชิต คือให้นางลูกสาวมา
 ถือพานชูไว้ ที่จะเหาะลอยอยู่เสมอด้วย ดูค่อยแยบคายขึ้น แต่ไม่
 เล่าว่าเจ็ดนางลูกสาวนั้นเป็นเมียพระอินทร์ ส่วนท่านตำราเดิมนั้นจะ
 กลัวพระอินทร์หึงเมียหรืออย่างไรจึงต้องให้กลับขึ้นไปเสีย เอาแต่
 พานตั้งทิ้งไว้ แต่ที่แท้ถึงโดยจะให้อยู่ตามเรื่องชิมชาบว่า ก็ดูจะไม่สู้

กระไรนัก ด้วยพระอินทร์ท่านไม่สู้จะหึงหวง จึงปล่อยให้อยู่ชั้นจาตุ
 มหาราชิกา ไม่พาขึ้นไปดาวดึงส์ เรื่องเถาฉมุนาตสำหรับเอาไปเช่น
 ศพนัน ดูเป็นกิ่งไม้แห้ง ๆ ไม่น่ากิน จึงได้ค้นหาดูได้ความจากในฎีกา
 สงกรานตอย่างเก่าซึ่งโหรถวาย มีอธิบายยัตยาวออกไป เมื่อเอาไป
 ล้างน้ำสระอะโนดาตเจ็ดครั้งแล้ว เถาฉมุนาตนั้นละลายออกเป็น
 เหมือนน้ำมันเนย ท่านองก็จะเป้นเฉากัวยหรือเยลลี แต่เฉากัวยต้อง
 เข้าไฟ เยลลีต้องแช่น้ำแข็งยังธูระมากไปกว่าหน้อยหนึ่ง เปลือกส้มโอ
 หรือเปลือกมังคุด ซึ่งเด็ก ๆ คั้นเล่นแล้วแข็งเป็นวงเข้าเองเห็นจะ
 โกลักว่า ถ้าหวาน ๆ หน้อยหนึ่งก็เห็นจะพอเหวยได้ ดูก็น่ากินอยู่
 เทวดาทำบุญสุนทนเลี้ยงดูกันด้วยเถาฉมุนาตคั้นนี้ จึงได้คุ้มกัน
 อันตรายอันจะเกิดแต่สงกรานตได้ หน้าตาถ้าคั้นธูลีนั่นคล้ายถ้าที่วัด
 บ้านถ้าเมืองกาญจนบุรี แต่เดี๋ยวนี้ศาลาหลายเสีย ถ้าทำศาลาเสียให้ดี
 แล้วจะเป็นถ้ำอย่างมิเนียเอเซอของถ้ำคั้นธูลีได้ทีเดียว พอเล่นขึ้นถ้ำ
 คั้นธูลีกันอย่างขึ้นพระบาทวัดบางว่าได้

ชื่อนางเทพธิดามหาสงกรานต และคำทำนายต่าง ๆ ตาม
 ตำรานั้นแต่ก่อนโหรถวายฎีกาสงกรานต มีว่าด้วยตำราเหล่านี้ตลอด
 คือตั้งต้นว่าพระอาทิตย์จะยกจากราศีมีนขึ้นราศีเมษในวันนั้นเวลานั้น
 ทางโคณวิถีใกล้พระเมรุมาศ ขณะนั้นมีนางเทพธิดาองค์หนึ่งทรงนาม
 อย่างนั้นมาแต่จาตุมาหาราชิกา ทรงพาหุรัดทัดดอกอันนั้น อารมณ์
 แล้วด้วยอย่างนั้น ๆ ภัษาหารอย่างนั้น พระหัตถ์ขวาทรงสิ่งนั้น
 พระหัตถ์ซ้ายทรงสิ่งนั้น ทำอาการอย่างนั้น มรคาลัยาหนะอย่างนั้น
 เป้นมรรคนายกนำอมรคณาเทพยดาแสนโกฏิมารับเศียรท้าวกบิล
 มหาพรหม อันใส่พานทองประดิษฐานไว้ในถ้ำคั้นธูลีที่เขากุโรลาส
 แดนหิมวันตประเทศ ขณะนั้นเทพยดากระทำการบูชาถวายคาวีธตาม
 วิสัยจารีตโบราณ แล้วแท่ทักษิณาวรรตเขาพระเมรุราชคารบหกลีบนาที่

แล้วก็เชิญเข้าประดิษฐานในถ้ำคันธธุลีดังกล่าว ตอนนั้นไปก็ว่าด้วยเรื่อง
 เถาฉนวนและทำบุญสุนทนอะไรของเทวดาแล้ว จึงบอกวันนั้นเป็น
 มหาสงกรานต์ วันนั้นเป็นวันเนา วันนั้นเป็นวันเถลิงศกคือพระยวณ
 ศักราชขึ้นในเวลานั้น ๆ ตอนนั้นไปจึงว่าด้วยผลทำนายยศัพทมาว่า
 พสุ อาจินต์ สามัญสงกรานต์เป็นสามประการดังนี้ แล้วก็อธิบายไม่
 ออกว่าแปลว่าอะไร ไกลไปว่าอธิบายเป็นสามัญทั่วประเทศในสกลชมพู
 ทวีปเป็นแต่ยกขึ้นมาอวดเล่นครี ๆ เท่านั้นเอง พระบาทสมเด็จพระ-
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้กริ้วในเรื่องข้อนี้ว่าไม่รู้ แล้วยังยกขึ้นมาว่าได้
 ทรงอธิบายไว้ในประกาศที่ได้อ้างถึงมาแต่ก่อนชัดเจนแล้ว จะยกมา
 ว่าในที่นี้ก็จะยืดยาวไป จะขอเดาความในหมายสงกรานต์ที่พูดถึง
 บัดนี้ต่อไป เมื่อว่าด้วยสงกรานต์สามอย่างแล้วจึงบอกเกณฑ์พुरुณ
 ศาสตร์ คือฝนจะตกมากน้อยเท่าใดตามปีอย่างหนึ่ง เกณฑ์ธาราธิคุณ
 บอกน้ำท่าจะมากน้อยเท่าใดตามปีอย่างหนึ่ง เกณฑ์ธัญญาหาร บอก
 ข้าวในภุมินา จะได้กี่ส่วนเสียกี่ส่วนตามปีอย่างหนึ่ง บอกเข้าพรรษา
 ออกพรรษาอย่างหนึ่ง ลงท้ายก็บอกเวลาสงรมุรธาภิเสกในวันเถลิงศก
 ฎีกาเช่นนี้ว่าแต่ก่อนไทรย่นมหาดเล็ก ๆ มาอ่านถวาย แต่ในชั้นหลัง
 ตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทรถวาย
 พร้อมด้วยประติทินทองในวันแรมสิบห้าค่ำ แต่ฎีกานั้นทรงแก้
 เสียหมด ให้คงบอกแต่ว่าวันนั้นเป็นวันสงกรานต์พระอาทิตย์ยก
 วันนั้นเป็นวันเนา วันนั้นเป็นวันเถลิงศกเสด็จสงรมุรธาภิเสกเวลานั้น
 แต่จากรูปสงกรานต์เคยเขียนแขวนที่ท้องพระโรงแผ่น ๑ แผ่นที่
 ทิมดาบข้างหน้าแผ่น ๑ ที่ศาลาในพระบรมมหาราชวังแผ่น ๑
 ทรงเห็นว่าคนยังชอบใจอยากรู้กันอยู่มาก จึงโปรดให้คงแขวนไว้

ตามเดิม ถึงในประกาศสงกรานต์ไม่ทรงด้วยเรื่องนี้ ตัดเสียว่าให้ไปดูรูปฉากที่แขวนนั้นเกิด

นางสงกรานต์ตามตำรานั้น ถ้าวันอาทิตย์ชื่อทุงษ ทัดดอกทับทิม เครื่องประดับปัทมราค ภักษาหารผลมะเดื่อ อาวุธขวากจักร ช้ายสังข์ พาหนะครุฑ

วันจันทร์ชื่อโคราค ทัดดอกปีบ เครื่องประดับมุกดา ภักษาหารน้ำมัน อาวุธวาพระขรรค์ ช้ายไม้เท้า พาหนะเสือ

วันอังคารชื่อรากษส ทัดดอกบัวหลวง เครื่องประดับโมรา ภักษาหารโลหิต อาวุธวาทริศูล ช้ายธนู พาหนะสุกร

วันพุธชื่อมณฑา ทัดดอกจำปา เครื่องประดับไพฑูรย์ ภักษาหารนมเนย อาวุธวาเข็ม ช้ายไม้เท้า พาหนะลา

วันพฤหัสบดีชื่อกิริณี ทัดดอกมณฑา เครื่องประดับมรกต ภักษาหารถั่ว งา อาวุธวาขอ ช้ายปืน พาหนะช้าง

วันศุกร์ชื่อกิมิทา ทัดดอกจงกลณี เครื่องประดับบุษราคัม ภักษาหารกล้วยน้ำ อาวุธวาพระขรรค์ ช้ายพิณ พาหนะกระบือ

วันเสาร์ชื่อมโหธร ทัดดอกสามหาว เครื่องประดับนิลรัตน์ ภักษาหารเนื้อทราย อาวุธวาจักร ช้ายตรีศูล พาหนะนกยูง

พิเคราะห์ดูชื่อเสียนางทั้งเจ็ดคนนี้อยู่ข้างจะเป็นยักษ์ ๆ ความประสงค์เห็นจะอยากให้อู้ให้กลัวกัน ก็สมกับที่เกณฑ์ให้อยู่ชั้นจาตุมาหารชิกา ด้วยเข้าใจว่าชั้นนั้นเป็นยักษ์มาก และยังมีคำเล่าบอกกันอย่างซึมซาบว่าที่ข้างจีนเขาเห็นรูปพรรณสัณฐานและคัสตราวุธนั้นน่ากลัวยิ่งกว่าที่เขียนนี้ แต่เขากลัวคนจะตกใจ จึงได้เขียนลดหย่อนลงเสีย ไม่สู้ให้น่ากลัวเหมือนอย่างที่มาจริง ๆ เห็นจะเป็นเหตุออกจากเรื่องชื่อนี้เองเป็นต้น แต่เครื่องประดับและดอกไม้ที่ดั้นทำนองจะ

แต่งตามวัน วันอาทิตย์ วันจันทร์ วันอังคาร ก็ดูถูกต้องเรียบร้อยมา
แต่วันพุธ วันพฤหัสบดีนั้นไขว่กันไป ไพฑูรย์ควรจะอยู่วันพฤหัสบดี
มรกดควรจะอยู่วันพุธ เห็นจะเป็นด้วยหลงพื้นเพจนถึงดอกไม้ ดอกจำปาก็
ดูเหมือนจะเป็นของวันพฤหัสบดี ดอกมณฑาจะเป็นของวันพุธ แต่ลิม
ดอกกระดังงา ดอกขจรเสียหรือจะไม่รู้จัก จึงเห็นสามกลีบที่หุ้มดอก
มณฑาเขียว ๆ อยู่พอใช้ได้ แต่วันศุกร์นั้นประสงค์คำบุษอย่างเดียว
ษราคัมมันจะมากเกินไป ถ้ายกเสียก็จะลงร่อยรอยกันดีตลอดจนวันเสาร์
แต่พาหนะและอาหารกับทั้งอาวุธนั้นไม่มีเค้ามูลว่าจะได้ร่อยรอยมาจาก
อันใด อยู่ข้างจะเป็นอันไรเดบอล อันอีเตบอล อันดริงเกบอล ทั้งสิ้น

ในท่านทั้งเจ็ดที่มานี้ อยู่ข้างจะทรงพาหนะนั้นแน่ ๆ ด้วยกัน
ทุกองค์ สู้คนขี่ม้าเชอคัสได้ เสด็จมาแล้วไม่ขี่ตามปกติเลย ทรง
แผลงทำต่าง ๆ ไป คือพระอาทิตย์ยกตั้งแต่เช้าจนเที่ยง ไม่ว่าองค์ใด
มายืนทั้งสิ้น แต่ไม่ต้องทรงถือบังเหียนเหมือนเชอคัส ตั้งแต่เที่ยงไป
จนค้ำทั้งสิ้น ตั้งแต่ค่ำไปจนเที่ยงคืน นอนล้มตาทั้งสิ้น ตั้งแต่เที่ยง
คืนไปจนรุ่งนอนหลับตาทั้งสิ้น เพราะเหตุที่นางมหาสงกรานต์เล่น
เชอคัสทำต่าง ๆ คนละสี่ท่าเช่นนี้ จึงเป็นยี่สิบแปดท่าเปลี่ยนกันไป
จนคนที่ดูมากเขียนนั้นเห็นมีแปลก ๆ เสมอ น่าเชื่อว่าจินเขาเขียนมา
แต่เมืองจีนก่อนจริง เพราะว่าถ้าเขียนไว้เป็นตำราสำหรับแขวนวน ๆ
กันไปแล้วก็คงจะเหมือนกันบ่อย ๆ หรือเป็นระเบียบเรียบร้อย นี่
แปลกกันถึงยี่สิบแปด และลัก ๆ ลั่น ๆ เช่นนี้ เห็นปีละครั้งก็พอ
เหลือที่จะจำได้ และวันใดเป็นวันมหาสงกรานต์ วันใดเป็นวันเนา วัน
ใดเป็นวันเถลิงศก คือพระยาวัน และสงกรานต์ ยืนนั่งนอนตื่นนอนหลับ
มีคำทำนายต่าง ๆ ในคำทำนายนั้น ถ้าวันใดถูกวันมหาสงกรานต์หรือ
วันเนาแล้วเป็นการไม่ดีทั้งสิ้น เป็นแต่เปลี่ยนกันทักไปตามวัน คือวัน

อาทิตย์หักบ้านหักเมือง วันจันทร์หักนางพระยาและเสนาบดี วันอังคารหักอะไรต่ออะไรต่อไปให้เป็นห่วงแม่ยายไรทานจะทุกข์จะร้อนต่าง ๆ ตามวิสัยคำทำนายของโหร ธรรมดาคำทำนายของโหรแล้ว มักจะห่วงอะไรขึ้น ๆ อยู่สองสามสิ่งพอใจพูดถึงรำไป คือการกอดอย่างหนึ่ง แม่ยายอย่างหนึ่ง หมอยาอย่างหนึ่ง เรือสำเภอย่างหนึ่ง ฝึมาแขกอย่างหนึ่ง ปวดท้องอย่างหนึ่ง โรคในศีรษะอย่างหนึ่ง ถึงว่าจะไม่มีใครวานให้ช่วยดูช่วยแลให้ เขาให้ดูแต่เฉพาะตัวเขาก็พอใจจนถึงพวกเหล่านี้จะเป็นทุกข์บ้าง จะได้ลาภบ้าง เป็นห่วงบ่วงโยกกันอย่างยิ่ง เรื่องคำทำนายวันสงกรานต์วันเนา จนพวกซิมซาบไม่มีใครจำได้ ว่าวันใดเป็นวันสงกรานต์ วันใดเป็นวันเนา จะมีเหตุมีผลอย่างใดที่เป็น การทั่ว ๆ ไป เพราะกลัวสะท้านเกินไปเสียจนกลายเป็นตำราว่า ถ้าวันเกิดของผู้ใดต้องวันเนา ให้เอาดินปั้นเท้าหัวไปถมโคนโพธิ์ ให้ตัดไม้ไผ่ทะลุปล้องเสียเอาเบี้ยกรอกในนั้นไปค้ำต้นโพธิ์ ได้ถามว่าเบี้ยนั้นสำหรับทำอะไร ผู้ใหญ่บอกว่าสำหรับให้เป็นทาน เมื่อถามเข้าไปอีกว่าไม้ค้ำโพธิ์นั้นเพื่อจะค้ำไว้มิให้กิ่งโพธิ์หัก เป็นการปฏิสังขรณ์ต่ออายุก็ชอบอยู่แล้ว แต่ที่เอาเบี้ยไปกรอกไว้ให้เป็นทานในปล้องไม้นั้นด้วยได้เจาะช่องไว้สำหรับให้คนล้วงหรือไม่ ถ้าไม่เจาะช่องไว้จะมีต้องไปแย่งเอาไม้ที่ค้ำโพธิ์ไว้นั้น มาล้วงเอาเบี้ยหรือ ก็ได้คำตอบว่าเขาก็ปลดไม้นั้นมาเทเอาเบี้ย ได้ถามต่อไปว่าผู้ที่เทเอาเบี้ยนั้นมีอะไรบังคับ ที่เป็น การจำเป็นต้องให้เอาไม้นั้นขึ้นค้ำโพธิ์อีกหรือไม่ ก็ว่ามันเทเอาเบี้ยแล้วมันก็ทิ้งไม่ว่าง ได้ค้ำว่าถ้าเช่นนั้นจะมีไม่เป็นประโยชน์อันใดแก่ต้นโพธิ์เลยหรือ ถ้าจะให้ทานต่างหากค้ำโพธิ์ต่างหากจะดีกว่าดอกกระมัง พอเอ่ยขึ้นเท่านั้นก็เป็นประหารชนด โกรธฉิวขึ้นมาทีเดียว บ่นตบตบไปว่า ไม่ทำให้ผิดอย่างบูรณบุราณเขาไปได้ เลยไม่ต้องเล่าอะไร

กันอีกต่อไปการที่คนกลัววันสงกรานต์วันเนายังทำเช่นนี้มีโดยมาก
แต่ถ้าวันใดถูกวันเถลิงศก คือพระยาวันแล้วอยู่ข้างเรียมตลอดทั้งนั้น
วันอาทิตย์เป็นเจ้าแผ่นดิน วันจันทร์เป็นนางพระยาและพระสนม
วันอังคารเป็นอำมาตย์ วันพุธเป็นข้าพเจ้าเองของท่านโหร วันพฤหัสบดี
เป็นพระ วันศุกร์เป็นพ่อค้า วันเสาร์เป็นทหาร จะดีทั้งหลายเหลือใน
ส่วนที่เล่นเชอคัสนั้นเล่าถ้ายืน ๆ นั่ง ๆ แล้วเอาเป็นไม่ดี ถ้าเหยียด
ยาวไปแล้วเป็นใช้ได้ แต่ที่จะพรรณนาพิสดารไปนั้น ดูก็วุ่นวายเรอรำนาก
ไม่น่าจะมาว่าในหนังสือนี้ แต่ส่วนเกณฑ์พิรุณศาสตร์ เกณฑ์ธาราธิคุณ
เกณฑ์ธัญญาหาร ซึ่งมีในท้ายฎีกาของโหร ดูเป็นการคนละเรื่องอยู่
ไม่สู้เกี่ยวข้องกับเรื่องสงกรานต์นัก จึงหาได้เก็บเอามาว่าในที่นี้ไม่ ฯ

การพระราชกุศลก่อนพระทราย

และตีข้าวบิณฑ

๑ เรื่องสงกรานต์นี้ ในหนังสือพนมศาสตร์ได้กล่าวไว้แต่ว่า เมื่อถึงกำหนดพระสุริยเทพบุตร เสด็จโคจรจากราศีมีนประเวศขึ้นสู่ ราศีเมษ สมมติว่าเป็นวันสงกรานต์ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ ถวายบังคมถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา แล้วก็พระราชทานเบี้ยหวัดผ้า ปี ขำทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้าฝ่ายในทั้งปวง ไม่เห็นพูดถึงการ พระราชกุศลอันใด ชะรอยจะเป็นเวลาที่แรกเกิดสงกรานต์ขึ้นใหม่ ๆ . ยังเป็นการกร่อยอยู่ ด้วยราษฎรผู้ซึ่งจะรู้กำหนดสงกรานต์นั้นจะน้อย จึงยังไม่เป็นนักขัตฤกษ์ใหญ่โตอะไรได้ จึงยกเอาการถือน้ำแฉกเบี้ย หวัด เป็นส่วนของราชการมาใช้ในการกำหนดวันเปลี่ยนปีใหม่นั้น ส่วนใน กฎมนเทียรบาลก็ไม่ได้พูดถึง คงจะไม่เป็นการทำใหญ่โตอันใด ตลอด มาจนถึงแรกตั้งกรุงทวารวดี มามีปรากฏต่อชั้นหลังในจดหมายเหตุ หลวงหาว่าว่า สร้างสนามแล้วสร้างน้ำพระชัยและพระไสยศาสตร์ จึง นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะสร้างน้ำพุ ฉันทายไทยธรรมสามวัน ก่อนพระ วาลูกาเจติย์ วัดพระศรีสรรเพชญ์องค์หนึ่ง พระทรายเตียงยกองค์ หนึ่ง วัดกุฎีดาวองค์หนึ่ง พระทรายน้ำไหลเพนียดองค์หนึ่ง พระสงฆ์ ฉันทายไทยธรรม ตั้งศาลาฉันทาน ๖ ตำบล ๆ ละสามวัน ตลาดยอด แห่งหนึ่ง วัดสุมงคลบพิตรแห่งหนึ่ง ตะแลงแกงแห่งหนึ่ง สะพานช้าง แห่งหนึ่ง ศาลาดินแห่งหนึ่ง สะพานสกุลงแห่งหนึ่ง เลี้ยงพระสงฆ์ คฤหัสถ์ มีข้าวและกับข้าวของกินมากมาย มีทั้งน้ำอาบ น้ำกิน แป้ง น้ำมันหวิระจก มีช่างตัดผม หมอนวด หมอยา ทั้ง ๖ ตำบล ว่ากลม ๆ ไปอย่างนี้ แปลกกับที่กรุงเทพฯ ก็ที่พระเจดีย์ทรายก่อนแต่เฉพาะสิ่งค

ในสิ่งคั่นพระทรายวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระทรายเตียงยก พระทรายน้ำไหล คงเป็นของเก่า แต่พระทรายวัดกุฎีดาวเป็นของเกิดขึ้นใหม่ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

การก่อพระทรายกรุงเก่ากับที่กรุงเทพฯ นี้ ความประสงค์เห็นจะไม่ต้องกัน เรื่องต้นเหตุที่เกิดก่อพระทรายในเวลาสงครามครั้งนี้ ได้สืบสวนไต่ถามกันหนัก ก็ยังไม่ได้ความว่าเกิดขึ้นแต่เมื่อไร เกิดขึ้นเพราะอะไร ได้ยินแว่ว ๆ คำเล่าว่าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จลงเรือขนานชนทั้งปวงพากันก่อพระทรายที่ข้างลำน้ำ และก่อในแพลอยเป็นเครื่องบูชา เมื่อให้ไปค้นเอาจริงเข้าก็ไม่มีข้อความเรื่องพระทรายกลายเป็นนิทานซึมซาบไปเสีย ได้ให้เผด็จถามพระราชาคณะเปรียญทั้งปวงดู เมื่อได้ความประการใดจึงจะลงในรายละเอียด รวมพระราชพิธีซึ่งคิดจะออกไป แต่พระทรายสืออย่าง ซึ่งมีปรากฏมาในจดหมายขุนหลวงหาวัด พระทราย ๒ อย่าง คือพระทรายวัดพระศรีสรรเพชญ์ อย่าง ๑ พระทรายวัดกุฎีดาวอย่าง ๑ จะเป็นอยู่ในเรื่องพระทรายบรรดาศักดิ์ พระทรายบรรดาศักดิ์นั้น ตามที่เข้าใจในกรุงเทพฯ นี้ว่าเป็นการประสงค์ที่จะให้ได้ทรายไปประสมปูนในการก่อสร้าง ไม่ให้ต้องซื้อนั้นอย่างหนึ่ง ประสงค์จะให้มิทรายถมพื้นลานวัด กับพื้นที่เป็นโคลนตม และมีให้หญิงนอกนั้นอย่างหนึ่ง ความประสงค์อันนี้เห็นจะเป็นของเก่าที่ได้เคยใช้มาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่จะใช้เป็นครั้งเป็นคราวในเวลาเมื่อทำวัด เมื่อสิ้นคราวทำวัดแล้วก็อันเลิกไป คงเป็นแต่ก่อนพระทรายสังเขปของหลวง ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์แห่งหนึ่งเป็นวัดในพระราชวัง เมื่อมีการก่อสร้างอันใดก็คงจะโปรดให้ก่อพระทรายทุกคราว มีตัวอย่างซึ่งเห็นได้ในครั้งหลังนี้ คือเมื่อพระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มสร้างพระพุทธรูปปางปราสาท
ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็โปรดให้เจ้านายและเจ้าจอมข้างใน
ออกไปก่อพระทรายในเวลาสงกรานต์ แต่พระทรายบรรดาคักดีก็คง
ก่ออยู่ตามเดิมไม่ได้ยกมาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในแผ่นดินพระ
เจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้นทรงปฏิสังขรณ์วัดกุฎีดาว ชะรอยจะยกพระ
ทรายบรรดาคักดีไปวัดกุฎีดาว วัดพระศรีสรรเพชญ์ที่เคยก่ออยู่แต่
ก่อน จึงให้คงมีอยู่แต่พระทรายหลวง ครั้นเมื่อการวัดกุฎีดาวแล้ว
เสร็จ ก็จะเลิกพระทรายบรรดาคักดีเสียทีเดียว คงก่ออยู่แต่ของหลวง
พอเป็นสังเขป ในจดหมายขุนหลวงหาวัดจึงไม่ได้กล่าวถึงพระทราย
บรรดาคักดี แต่ครั้นเมื่อถึงกรุงเทพฯ ทรงสถาปนาพระอารามขึ้นใหม่ ๆ
จึงโปรดให้มีพระทรายบรรดาคักดีขึ้นติดต่อกันไปไม่มีระหว่างยกเว้น
ด้วยเห็นว่าเป็นประโยชน์ดีกว่าก่อพระทรายโคม ๆ อย่างอื่น ด้วยที่
แผ่นดินกรุงเทพฯ เป็นโคลนเลนลุ่มมาก แต่ถ้าถมเสียให้สูงถึงที่
น้ำไม่ท่วม ก็เป็นแผ่นดินที่ดอนเรียบร้อยตลอดไปได้ในครั้งเดียว ไม่
เหมือนอย่างที่กรุงเก่า ที่กรุงเก่าจนถึงว่าที่แผ่นดินไม่สู้เป็นเลนตม
เหมือนอย่างที่กรุงเทพฯ แต่ที่จะถมให้พ้นน้ำท่วมนั้นเป็นอันยาก
เพราะฉะนั้นการก่อพระทรายจึงไม่เป็นที่ต้องการและเป็นประโยชน์
มากเหมือนที่กรุงเทพฯ จึงได้มีเวลาเลิก หันลงเล่นพระทรายสังเขป
เสีย ส่วนพระทรายเตียงยกอีกองค์หนึ่งนั้น เมื่อดูตามลัทธิที่คนใช้อยู่
เดี๋ยวนี้ เห็นเขามักทำเสาปักขึ้นที่ริมรั้วบ้าน แล้วมีกระดานข้างบน ก่อ
พระทรายขึ้นไว้บนนั้นทั้งอยู่ตาปีตาชาติ ดูเป็นของคู่กันกับศาลพระภูมิ
จะแปลว่ากระไรก็ไม่ทราบ จะเป็นพระทรายพวกนั้น แต่ของหลวงนี้
เป็นก่อขึ้นสำหรับยกไปวัดหรือประการใดก็ไม่ทราบ ได้ตรวจดูในหมาย

รับสั่งของเก่าที่กรุงเทพฯ ซึ่งว่าด้วยเรื่องพระทรายเตี้ยยกนี้ แปรลกกันกับที่ขุนหลวงหาว่าที่กรุงเก่ามีองค์เดียว แต่ที่นี่ใช้ถึงสิบองค์ คือเป็นพนักงานตำรวในซ้ายขวา ก่อ ๒ องค์ ทหารในซ้ายขวาก่อ ๒ องค์ ฝายก่อก่อ ๖ องค์ ที่รองพระทรายนั้นเป็นมัสสึเหลี่ยมสี่ขา กว้างประมาณศอกหนึ่ง ก่อพระทรายในกลางม้า มีราชวัติฉัตรธงกระดาดล้อมรอบ สังเกตดูในหมายรับสั่งของเก่า เหมือนหนึ่งจะก่อก่อนที่นั่น คือมีกำหนดให้ม้ายกอยู่ข้างพระที่นั่งอมรินทร์ ที่แต่เดิมจะไปทรงตะ ะ เชีย ะ อะไรบ้าง แต่ครั้นเมื่อมีพระราชธุระมากและจิต ะ ลงก็คอยเปล่าไปไม่มีใครจะเสด็จออก ตกลงเป็นเจ้าพนักงานก่อกันเสียเอง เมื่อไม่ได้รับสั่งให้เลิกหมาย จึงยังคงซึ่งอยู่ตามเดิม แต่เห็นว่าพระทรายเตี้ยยกนี้จะเกิดขึ้นด้วยชี่เกียจไปก่ที่วัดและไปทำบุญฉลองถึงวัด จึงเอาม้าสาอะโรมาตั้งก่ขึ้นฉลากล่องกันเสียให้เสร็จแล้ว จึงให้เขายกไปอุ้มวัดเป็นการย่อ ะ ลงอีกชั้นหนึ่ง พระทรายที่ก่อยู่ตามรั้วบ้าน ถ้าไม่มีเรื่องราวแบบอย่างอันใด ที่ว่าก่ไว้เป็นเครื่องบูชาสำหรับบ้าน ให้เป็นสวัสดิมงคลหรือคุ้มกันอันตรายอย่างใด เช่นศาลพระภูมิแล้ว ก็กลัวจะเป็นชี่เกียจเอาไปวัด จึงตั้งไว้ที่รั้วบ้านยอลงไปอีกชั้นหนึ่ง ถ้ามีฉนั้นก็จะเกิดขึ้นด้วยเสียตายเครื่องตุ๊กตุนตุ๊กตา คือ ราชวัติฉัตรธงพัดโบกจามรที่ทำเป็นเครื่องประดับ เพราะระลึกได้ว่า เมื่อเล็ก ะ เขาเกณฑ์ให้ก่พระทรายน้ำไหล ในเวลาที่ก่อนนั้นสนุกหาที่เปรียบมิได้ ชลุกขลุ่ยไปวันยังค่ำ เมื่อเวลาที่ก่เสร็จจะยกยอดก็ต้องร้องอูแอประโคมกันกึกก้องแล้ว ประเดี๋ยวรูปร่างไม่ติไป ต้องรื้อก่อกันใหม่ ยกยอดร้องอูแอ่อีกหลาย ะ เทียว เมื่อเสร็จแล้วจะบรรจุไปโพนันต้องถึงจับสายสิญจน์โยงสวดมนต์เย็นฉนั้นเช้า เวลาบรรจุก็ต้อง

ประโคมและชยันโตแล้วแต่งเครื่องประดับต่าง ๆ สวดมนต์ฉันเข้า
ฉลองต่อไป เขาจะเอาไปลอยก็ไม่ใคร่จะยอมให้ไป เอาทิ้งไว้นาน ๆ จน
เขาว่าหยวกจะเน่า เขาลักไปลอยเสียจึงได้เลิกเล่น เครื่องประดับ
พระทรายริ้วบ้านเช่นนี้ บางทีก็ทำจิตรพิสดารต่าง ๆ บางทีจะเสีย
ดายอย่างนั้นได้บ้างดอกกระมัง จึงได้ตั้งทิ้งไว้ ที่ว่าพระทรายน้ำไหลที่
เพนียดอีกองค์หนึ่งนั้น ก็เห็นจะเป็นเรื่องเดียวกันกับเรื่องพระทราย
น้ำไหลที่เขาถ่อกันอยู่ทุกวันนี้ ตามลัทธิซิมซาบเล่ากันว่าเป็นการล้าง
บาปปล่อยบาปอยู่ด้วย คือต่อแพหยวกแล้วเอาทรายมาก่อขึ้นบนแพ
หยวก ทรายนั้นต่างว่าบาปที่ได้ทำไว้ตลอดปี เอาไปขึ้นเป็นพระให้
เป็นการบุญเสีย แล้วปกราชวัตรฉัตรธงบูชาด้วยข้าวบิณฑ์แล้วจึงเอา
พระทรายนั้นไปลอยน้ำกำหนดให้ลอยในเวลาน้ำขึ้นอายุยี่สิบ ถ้าลอย
ในเวลาน้ำลงอายุสี่สิบ พระทรายนั้นจะเป็นกองบาปหรือเป็นตัวของตัวเอง
หรือเป็นพระอะไรเลื่อน ๆ ตามปรกติของคนที่ไม่ได้นึกทีเดียวตลอด
เรื่อง อะไรมันหลุดขึ้นมาก็ปล่อยอะลุ่มอะล่วยไป พระทรายน้ำไหลที่
เพนียด จะไปก่อบนบกที่น้ำท่วม หรือก่อบนแพลอยเหมือนอย่างพระ-
ทรายน้ำไหลทุกวันนี้ก็ไม่ปรากฏ แต่ถ้าก่อบนบกให้สาयน้ำพัดหลาย
แล้ว เรียกว่าพระทรายน้ำเซาะเห็นจะถูกดีกว่าพระทรายน้ำไหล ถ้าใช้
ก่อบนแพเหมือนพระทรายน้ำไหลตามธรรมดา ทำไมจึงต้องไปก่อถึง
เพนียดก็ไม่ได้ความ เป็นการรวม ๆ อยู่เช่นนี้ แต่การก่อพระทรายนี้
ยังเป็นที่นิยมยินดีว่าเป็นการบุญใหญ่ทั่วไปของคนทั้งปวง ก่อนจะอยู่
ข้างถ่ายบาปได้นิด ๆ หนึ่ง เช่นกับสร้างพระทรายแปดหมื่นสี่พัน แต่
ลัทธิก่อพระทรายนี้ต้องนับว่าเป็นการมีประโยชน์ดีกว่าเรื่องตีข้าว
บิณฑ์มาก

ข้าวจินทน์นั้น ออกจากการที่อยากตักบาตรพระพุทธเจ้าเป็นต้น จงมีวิธีถวายข้าวพระต่าง ๆ ซึ่งประพุดติดอยู่ด้วยกันโดยมาก ถ้ายาฝนไปว่าเช่น และนี่กว่าพระพุทธเจ้าจะได้รับประโยชน์นั้นจริง ๆ เหมือนเช่นเจ้าผีหรือเช่นศพแล้ว ก็นับว่าเป็นเครื่องบูชาอย่างหนึ่ง แต่ที่ย่อลงจนถึงเตี้ย ๆ เท่าข้าวจินทน์เช่นนี้ก็เกินไปด้วยเหตุที่รู้ว่าสิ่งของที่ไปตั้งนั้นไม่เป็นของบริโศคจริงอย่างหนึ่ง เพื่อจะให้ดังงามและยกชื่อได้ง่าย ๆ นั้นอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างกับบายศรีสมโภช การสมโภชกันนี้ก็แปลว่าเลี้ยงกันตรง ๆ คำที่มีมาในกฎมนเทียรบาลว่า “สมโภชเลี้ยงลูกขุน” นี่ใช้เต็มทั้งอรรถทั้งแปล เมื่อพิเคราะห์ดูเรื่องที่มาตั้งในการสมโภชทั้งปวง ก็ล้วนแต่เป็นของบริโศคทั้งสิ้น บายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน ก็เป็นภาชนะเครื่องรองอาหารเหมือนโตะหรือพาน บายศรีทองก็เป็นกระถางสำหรับบรรจุอาหาร แต่เป็นการออกหน้าประชุมคนพร้อม ๆ กัน ก็คิดตกแต่งให้ดังงามมากมาย ชะรอยบายศรีแต่เดิมจะใช้โตะกับข้าวโตะหนึ่ง จานเรียงซ้อน ๆ กัน ขึ้นไปสูง ๆ เหมือนแขกเขาเลี้ยงที่เมืองกลันตัน ภายหลังเห็นว่าไม่เป็นของแน่นหนา และยังไม่สู้ใหญ่โตสมปรารถนาจึงเอาพานซ้อนกันขึ้นไปสามชั้นห้าชั้น แล้วเอาของตั้งรายตามปากพาน ที่เป็นคนवासาน้อยไม่มีโตะมีพาน ก็เย็บเป็นกระถางตั้งซ้อนกันขึ้นไปสามชั้นห้าชั้น เจ็ดชั้น แต่ถ้าจะใช้กระถางเกลี้ยง ๆ ดูไม่งาม ก็เจิมปากให้เป็นกระถางเจิมให้เป็นการดังงาม ผู้ใดซึ่งเป็นผู้จะรับมงคล คือถูกทำขวัญนั้นก็นำนั่งบริโศคอาหารนั้นในที่ประชุม เป็นการกลับกันกับที่ประพุดอยู่ทุกวันนี้ ผู้ที่มาช่วยเหลือต้องมาช่วยกันปรนนิบัติเลี้ยงดูผู้เจ้าของงาน ทุกวันนี้ผู้เจ้าของงานต้องเลี้ยงผู้อื่น ภายหลังเห็นว่าการที่ไปนั่งบริโศค

อาหารในที่ประชุมเช่นนั้นเป็นความลำบากหลายอย่าง คือกับข้าวที่จะตักแต่งบายศรีนั้นก็ต้องหาอย่างดี เพราะเป็นการออกหน้าเปลืองเงินมาก ผู้ที่จะไปบริโภคคือเด็กที่โกนจุกเป็นต้น ก็ถูกแต่งตัวออกเพียบมือและหน้าก็ผัดทาฝุ่นแป้งเข้าไว้ออกขาวนวล และเมื่อเวลาต้องไปบริโภคในที่ประชุมเช่นนั้น กิริยาของเด็กที่จะเปิบอาหารก็ไม่มีใครเรียบริ้อยมักจะมูม ๆ มาม ๆ จนหน้าตามือไม้เลอะเทอะสิ้นสวยสิ้นงาม ถ้าถูกเด็กที่ตะกรามก็จะนั่งกินไม่รู้แล้ว จนคนที่มาทำขวัญนั้นเพื่อถ้าเด็กนั้นเป็นคนซึ่กระดากกระเดื่อง ไม่กินก็เสียดายของตักแต่งไว้เป็นหนักเป็นหนา จึงตกลงเป็นเล็ก เล่นย่อ ๆ กันเถอะ แต่งข้าวของไปแต่เล็กน้อย กินแต่เพียงน้ำมะพร้าวอ่อนเป็นสังเขปก็ได้ เพราะฉะนั้นพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ปรนนิบัติใหญ่ จึงได้เอาชันไปเทียวตักโคม ๆ ตามบายศรีเอามาเทลงในมะพร้าว ต่างว่าของเหล่านั้นรวมอยู่ในมะพร้าวหมดแล้ว จึงเอาน้ำมะพร้าวนั้นมาป้อนให้กิน สมมติว่าได้กินของในภาชนะนั้นทั่วทุกสิ่ง ธรรมเนียมซึ่งกินของทำขวัญมิใช่ขวัญเป็นต้นเช่นนี้ ก็ยังมีปรากฏเป็นพยานอยู่ในเวลาทำขวัญไปรเวตในครอบครัว ซึ่งตักแต่งลงในขันทองขันเงิน มีผู้ใหญ่มาว่าให้พริกขึ้นโห้ฮัว เมื่อจุ่มเจิมผูกด้ายเสร็จแล้วก็ให้เด็กบริโภคของที่ทำขวัญนั้น เพราะเป็นเวลาไม่ได้แต่งตัวและไม่มีผู้อื่นถึงจะกินมูมมามหรือซ้ำเร็วประการใด ก็ไม่เป็นที่อับอายขายหน้าอันใด แต่วิสัยคนเราไม่เข้าใจต้นเหตุความประสงค์เดิมว่าเขาคิดอย่างไรแล้วก็ไม่พอใจถาม หรือถามแล้วก็ไม่พอใจบอกกัน ก็เป็นแต่ทำตามกันมามีด ๆ เช่นนั้น การถือลัทธิมงคลอัปมงคลไม่มีรูปก็เข้าครอบงำ จนกลายเป็นมีสิ่งหนึ่งเรียกว่า “ขวัญ” ขวัญนั้นหลบหนีได้และเทียวตกอยู่ตามหนทางก็ได้

เรียกก็มา เข้าใจภาษา แต่เป็นวิสัยของขวัญแล้วชอบสุนทรกถาเป็นพื้น ไม่ชอบชู้ตวาด สุนทรกถานั้นจะเท็จหรือจะจริงก็ไม่เป็นไร เชื่อได้ทั้งนั้น เป็นต้นว่าอาหารนั้นจะขี้ขายำเนาบูตอย่างไร บอกว่าประกอบด้วยนมเนยมีไอสารสวีสพิเศษเหมือนของทิพย์ เหย้าเรือนเคหาถึงจะเป็นรังกา บอกว่าสนุกสบายวิเศษเหมือนกับวิมานพระอินทร์ ขวัญนั้นก็เชือกกลับมาให้ด้วย กินก็อร่อยด้วยตัวขวัญนั้นดูเหมือนมีแต่โสदनทรีย์โสตะสัมผัสอย่างเดียว อินทรีย์และสัมผัสอื่น ๆ อ่อนหมดทุกอย่างหรือไม่มีเลย เมื่อเข้าใจกันว่ามีตัวขวัญอยู่เช่นนี้ การทำขวัญก็กลายเป็นจะล่องลงและจะยอตัวขวัญให้มาอยู่กับตัวเด็กอย่างเดียว การที่พราหมณ์ไปตักโคม ๆ ก็กลายเป็นไปตักตัวขวัญมาแช่น้ำมะพร้าวไว้ให้เด็กกิน ของที่จัดมาในบายศรีนี้น้อยลง ๆ จนลืมไปไม่หมายว่าเป็นของกิน นึกตึงตังขึ้นมาว่าขวัญจะไม่มีอะไรกิน ต้องมีเครื่องกระยาบวชมาตั้งอีกสำหรับหนึ่ง หัวหมูมาตั้งอีกหัวหนึ่งก็มี

วิธีที่ทำอะไรแล้วลืม ๆ ไหล ๆ ต่อ ๆ กันมาเป็นตัวอย่างเช่นนี้ฉันใด ขาวบิณฑน์นี้ก็เรื่องเดียวกันกับบายศรีนั่นเอง เห็นว่าเป็นเวลาตรุษสุदीและสงกรานต์ขึ้นปีใหม่ อยาจะถวายอาหารบิณฑบาตแก่พระพุทธเจ้าให้เป็นของประณีตวิเศษก็จัดไปตั้งบูชา ก็แต่พระพุทธรูปท่านไม่ฉันบกพร่องอันใดลงไป จัดไปมากก็เปลืองเปล่า และยกเรือรำไม่ดังตาม ก็ค่อยผ่อนลง ๆ จนถึงรูปขาวบิณฑน์ที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ แต่เรื่องขาวบิณฑน์นี้ดูประหนึ่งจะสูญ เพราะก่อนจะอยู่ข้างโคมมาก ฟังตามที่ท่านผู้ใหญ่เล่ามาแต่ก่อน ตรุษคราวหนึ่งสงกรานต์คราวหนึ่งคนทั้งปวงแต่งตัวทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ให้งดงามดี แล้วมีขาวบิณฑน์ไปเที่ยวบูชาในพระอุโบสถวัดต่าง ๆ จะว่าแต่เฉพาะในพระราชวังที่เจือเป็น

ราชการ บรรดาเจ้านายซึ่งเป็นลูกเธอ เมื่อถึงเวลาสงกรานต์สามวันก็แต่งพระองค์ทรงเที่ยวทรงนม เสด็จไปตีข้าวบิณฑวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนบึง วัดบวรสถานบึง ที่มีกำลังข้าไทมากก็เสด็จไปหลาย ๆ วัด ไม่ต้องทูลล่ำทูลลา เมื่อเสด็จไปเช่นนั้นแล้วก็มีข้าวบิณฑ์รองพานแก้วสองชั้นบ้าง พานทองสองชั้นบ้าง ไปเที่ยวบูชาในพระอุโบสถมีรูปเล่มหนึ่งเขียนเล่มหนึ่งไปว่า อิม ปิณฺฑปาต พุทธสุสเทม แล้วตั้งไว้ครู่หนึ่งก็ยกกลับมาเช่นนี้ทุกปีมิได้ขาด ครั้นมาเมื่อในรัชกาลที่ ๔ รับสั่งถามถึงเรื่องตีข้าวบิณฑ์ไม่มีผู้ใดได้ทำ ก็รับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอแต่งพระองค์ไปตีข้าวบิณฑ์อย่างเก่าที่วัดพระเชตุพนคราวหนึ่ง แต่ข้าพเจ้าโตเสียแล้วหาได้ถูกเกณฑ์ไม่ จะได้มีอยู่ที่ปักไม้ทราบ เดียวนี้การตีข้าวบิณฑ์ก็เป็นอันเลิกสูญไป ยังคงอยู่แต่ข้าวบิณฑ์ของหลวง ๆ นั้นเป็นสองอย่างอยู่ ถ้าย่างพานสองชั้น พานชั้นบนใช้พุ่มดอกไม้ แต่ใช้ฉัตรประพิตทองสามชั้นแทนยอดพุ่ม พานชั้นล่างตั้งจานเล็ก ๆ เช่นรายปากบายศรีสำหรับเล็กมีขนมพิมพ์รูปต่าง ๆ เป็นหงส์บ้างกษัตริย์บ้างสัตว์ต่าง ๆ กันอย่างอันใดเตเบอลางจานละแผ่นรายรอบแล้วมีเชิงเทียนเชิงหนึ่ง เชิงรูปเชิงหนึ่ง ใช้เครื่องทองคำทั้งสิ้น ข้าวบิณฑ์เช่นนี้สำหรับตั้งเครื่องน้สการในวันตรุษสามวัน สงกรานต์สามวัน อีกอย่างหนึ่งนั้นใช้พานทองเหลืองชั้นเดียว มีกรวยใบตองบรรจุข้าวสุกในนั้น ยอดปักฉัตรประพิตทองสามชั้น มีจานขนมพิมพ์รายรอบกรวยบางทีก็เห็นมีชองพลูหมากสงลูกหนึ่งเห็นบออยู่ที่ปากชองวางไปด้วยเทียนติดปากพานเล่มหนึ่งไม่มีรูป บางทีก็มีธงเศษผ้าเล็ก ๆ เสียบตามกรวยรอบด้วยข้าวบิณฑ์เช่นนี้สำหรับใช้บูชาพระทราย ในเวลาสงกรานต์อย่างหนึ่งสำหรับบูชาเทวดาที่รักษาพระชนมพรรษา

และแทรกพระชนมพรรษาประจำทุกวันตลอดป้อย่างหนึ่ง แต่ถ้าเป็นข้าวบิณฑ์สำหรับบูชาเทวดา เช่นนี้ใช้สีและจำนวนธงตามกำลังวันของเทวดานั้น การเรื่องข้าวบิณฑ์นี้ก็เห็นจะเป็นเรื่องสมโภชพระพุทธรูป และพระทรายเหมือนอย่างบายศรีนั่นเอง เป็นแต่ผู้ที่ไม่รู้ว่าที่มาเป็นอันเดียวกัน และวิธีที่ย่อลงยกเยื้องกันไป เพราะเป็นความคิดของคนทีคิดคนละคราวคนละพวกก็ทำให้เข้าใจว่าเป็นคนละอย่างไปทีเดียว

การพระราชกุศล ที่ยังคงอยู่ในเวลาสงกรานต์ปัจจุบันนี้ มีเป็นสองอย่าง ซึ่งข้าพเจ้าลืมเสียหาได้กล่าวข้างต้นไม่ คือสงกรานต์สามวันอย่างหนึ่ง สงกรานต์สี่วันอย่างหนึ่ง ในเรื่องสงกรานต์สามวัน สงกรานต์สี่วันนี้

คือว่าถ้าปีใดพระอาทิตย์ยกจากราศีมีนขึ้นสู่ราศีเมษเวลา ๒ ยาม เที่ยงคืนแล้วไป โหรเขานับว่าเป็นวันใหม่ แต่ส่วนคนปรกติไปนับวันใหม่ต่อเวลารุ่ง จึงยังต้องเข้าใจว่าพระอาทิตย์ยกก่อนวันใหม่ ๖ ชั่วโมงจนถึงชั่วโมงหนึ่งเป็นที่สุด การที่ถือเถียงกันอยู่ดังนี้ จึงอะลุ่มอะล่วยลงเป็นกลางให้ได้ทั้งสองฝ่าย เดิมนักขัตฤกษ์สงกรานต์ขึ้นเสียอีกวันหนึ่งเหมือนอย่างในปีฉลูเอกศกนี้ พระอาทิตย์ยกเฉพาะเวลา ๒ ยามตรงจึงต้องขยายสงกรานต์ออกเป็นสี่วัน การซึ่งแบ่งชื่อวันสงกรานต์ออกเป็นสามอย่าง คือวันมหาสงกรานต์ วันเนา วันเถลิงศก อันที่จริงก็จะเป็นสามอย่างไทย ๆ พอใจกำหนดการทั้งปวง เช่น ตรุษสามวัน สารทสามวันเป็นต้น แต่นี้มีแบบคายนับอีกชนิดหนึ่ง ที่รอเถลิงศกขึ้นศักราชใหม่ไปไว้วันที่สาม ด้วยวันที่หนึ่ง วันที่สอง คือวันสงกรานต์ และวันเนา ว่าพระอาทิตย์พึงจะเยี่ยมขึ้นสู่ราศียังไม่ถึงที่เจ้าพระยา

ทิพากรวงศ์ได้เปรียบไว้ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจว่า “เหมือนบุคคลจะขึ้นเรือน วันสงกรานต์นั้นเหมือนขึ้นไปเพียงบันได วันเนาเหมือนขึ้นไปถึงนอกชาน วันเถลิงศกคือพระยาวันเหมือนเข้าถึงในเรือน” คำอุปมาของท่านนี้ก็เพื่อให้เข้าใจซึมซาบง่าย ๆ ก็ดูเหมือนจะพออยู่แล้ว แต่อุปมานี้ว่าด้วยสงกรานต์สามวัน คือพระอาทิตย์ยกก่อนเวลาเที่ยงคืน นับว่าวันต้นเป็นวันมหาสงกรานต์ วันที่สองเป็นวันเนา วันที่สามเป็นวันเถลิงศก ถ้าจะอุปมาสงกรานต์สี่วัน เห็นจะต้องว่าวันแรกมาถึงเชิงบันไดหรือก้าวขึ้นไปได้ชั้นหนึ่งสองชั้น วันเนาที่ ๑ ถึงยอดบันได วันเนาที่ ๒ ถึงนอกชาน วันเถลิงศกคือพระยาวันถึงในเรือน

การพระราชกุศลนั้น เริ่มแต่วันจ่าย คือวันก่อนหน้าสงกรานต์วันหนึ่ง ตั้งสวดมนต์พระปริตรในการที่จะสมรุมธาตุภิเษก วันเถลิงศกบนพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ มีเครื่องตั้งคือตั้งโต๊ะหมู่สูงชนกันสองตัวตั้งพระพุทธรูปห้ามสมุทรฉันแฉลบและพระชัยเนาวโลหะ โต๊ะหมู่อย่างต่ำสองตัวตั้งพระครอบมูรธาภิเษกรองพานแว่นฟ้า มีเครื่องนมัสการตระบะถมฉันแฉลบสำหรับหนึ่ง พระสงฆ์ที่สวดมนต์นั้นพระครูปริตรไทย ๔ รามัญ ๔ ไม่มีพระราชาคณะนำ เพราะไม่เป็นการเสด็จออกเลย สวดสามวันคือวันจ่ายวันหนึ่ง วันสงกรานต์วันหนึ่ง วันเนาวันหนึ่ง ถ้าปีใดสงกรานต์ ๔ วัน ก็เลื่อนไปตั้งสวดต่อวันมหาสงกรานต์ รุ่งขึ้นวันเถลิงศกเป็นวันสง พระสงฆ์ที่สวดมนต์ทั้ง ๘ รูปนั้นเข้ามาสมทบฉันในท้องพระโรง ถวายขยันโตในเวลาสมรุมธาตุภิเษกด้วย มีของไทยธรรม จีวร ร่ม รองเท้า พัดขนนกเล่มหนึ่ง

และในวันจ่ายสงกรานต์นั้น เป็นวันสวดมนต์ฉลองพระทรายบรรดาศักดิ์ด้วย พระทรายบรรดาศักดิ์นี้มีมาแต่ปฐมรัชกาลในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เริ่มต้นแต่สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่อมาวัดใด

ที่แรกทรงสถาปนาหรือทรงปฏิสังขรณ์การยังไม่แล้วเสร็จ ก็เกณฑ์ยกพระทรายบรรดาศักดิ์ไปก่อที่วัดนั้น ไม่เป็นกำหนดวัดแน่นอน เช่นในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เดิมก่อที่วัดราชบพิธ แล้วย้ายไปที่วัดเทพศิรินทร์ จนถึงในปีนี้ ที่เรียกว่าพระทรายบรรดาศักดิ์นั้น เพราะมีพระทรายหลวงเรียกว่าพระมหาธาตุองค์หนึ่ง หน้าที่แปดตำราก่อสูง ๘ ศอก พระทรายบริวารสูง ๒ ศอก หน้าที่ตำราก่อสนมก่อ ๕๒ องค์ พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการบรรดาที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดมีกำหนดขนาดให้ก่อ คือเจ้าต่างกรม เจ้าพระยาสูง ๕ ศอก พระองค์เจ้าและพระยาสูง ๔ ศอก พระสูง ๓ ศอก หลวงสูง ๒ ศอก คีป ขุน ๒ ศอก ขุนหมื่นเลวสูงศอก ๑ เพราะเกณฑ์ก่อตามบรรดาศักดิ์เช่นนี้ จึงเรียกพระทรายบรรดาศักดิ์ แต่พระทรายบรรดาศักดิ์นี้ เป็นเรื่องที่ยับเยินกันมาต่าง ๆ แต่ไหนแต่ไร บางที่เจ้านายและข้าราชการที่มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ ๆ ไม่ได้คิดจะบิดพลิ้วอย่างไร แต่ไม่ใส่ใจหลงลืมละเลยเสียไม่ไปก่อก็มี ที่มอบให้แก่เจ้ากรมบ่าวไพร่ ไปก่อนุ่งกันยับเยินไปอีกชั้นหนึ่งก็มี ที่ตระหนี่เหนียวแน่นเป็นแต่สักว่า ไปก่อลดหย่อนไม่ได้ขนาดก็มี ที่เกียจคร้านไม่ก่อเป็นแต่ขนทรายไปกองไว้ก็มี ที่เจ้าพนักงานรับจ้างก่อเอาเงินเสียไม่ก่อก็มี ที่รับแต่เงินเปล่า ๆ ไม่ต้องทำอะไรเลยก็มี แต่เงินนั้นก็ไม่ได้เป็นของพระ การเช่นนี้มีอยู่เสมอมิได้ขาด จึงต้องมีผู้ตรวจ คือมหาดไทย กลาโหมเป็นผู้เกณฑ์ที่อยู่ในหน้าที่ตรวจด้วยราชบัณฑิตก็เป็นผู้บัญชาบัญชาไปจึงให้ไปตรวจอีกนายหนึ่ง มหาดเล็กก็เป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดสำหรับดูรายงานต่าง ๆ ก็ให้ไปตรวจอีกนายหนึ่ง แต่ถึงทั้งมีผู้ตรวจก็ดี ได้แต่แรก ๆ นานไปก็รวม ๆ ลงไปจนต้องมีเวลาเกาะกุมกันเสียครั้งหนึ่ง ก็ค่อยดีไปได้แล้วก็กลับเป็นไปใหม่ อาการเป็นอย่างเดียวกันกับสำหรับอย่างสูง ถ้าเสด็จพระราชดำเนินที่พระทราย

นั้น ราชบัณฑิตผู้ตรวจก็ต้องเข้ามาตะโกนอย่างปลาปล้อยที่หน้าพระก่อน
 ยะธา ถ้าไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินก็รอไว้ตะโกนต่อวันเนา จำนวนที่
 ตรวจนั้นจริงเท็จอยู่กับผู้กล่าว เขาว่าตรวจได้ในปีนี้พระมหาธาตุองค์
 ๑ บริวาร ๕๒ องค์ ของเจ้านายข้าราชการที่มาก่อน ในพระบรม
 มหาราชวัง ๔๕๗๕ องค์ ฝ่ายพระราชวังบวรฯ ๑๓๘๒ องค์ รวม
 ๕๙๕๗ องค์ ประมุขทรายคือกองทรายที่ถูกเกณฑ์ไม่ได้ก่อ ขนทราย
 กองไว้ในพระบรมมหาราชวัง ๒๘ เกวียน พระราชวังบวรฯ ๖ เกวียน
 รวม ๓๔ เกวียน คิดเฉลี่ยเป็นองค์ ๓๒๖๘ องค์ รวมทั้งที่ก่อไว้เป็น
 ๙๒๒๕ องค์

การฉลองพระทราย ที่สวดมนต์ในวันจ่ายนี้มีพระสงฆ์สวด
 มนต์ ๓๐ รูป ใช้พระราชาคณะวัดที่ใกล้เคียงบ้าง ในวัดนั้นเองบ้าง
 นอกนั้นพระครูเจ้าวัดพระครูมุนิตยภัตทั้งสิ้น พระพุทธรูปที่ใช้ตั้งใน
 การทำบุญนั้นใช้พระในวัดนั้นเอง มีแต่เครื่องนมัสการทองทิศไปตั้งที่
 พระมหาธาตุของหลวงมีเครื่องนมัสการตระเบมุก เวลาเย็นสวดมนต์
 ไม่เคยเสด็จพระราชดำเนินเลย ต่อเวลาเช้าเลี้ยงพระในวันสงกรานต์
 จึงได้เสด็จพระราชดำเนิน เริ่มมีข้าวบิณฑของหลวงตั้งแต่วันนั้นไปใน
 การพระทรายบรรดาศักดิ์ส่วนพระมหาธาตุเวลาเช้ามีข้าวบิณฑอย่าง
 พานสองชั้นตั้งสำหรับหนึ่งสำหรับพระทราย บริวารข้าวบิณฑอย่างพาน
 ทองเหลืองชั้นเดียวอีก ๕๒ พาน เมื่อเสด็จทรงจุดเครื่องนมัสการแล้ว
 เคยพระราชทานเทียนชนวนให้พระเจ้าลูกเธอไปจุดตระเบมุกและ
 ข้าวบิณฑเหล่านั้นก่อน ต่อเมื่อพระสงฆ์ฉันเสร็จจึงเสด็จพระราชดำเนิน
 ทรงประน้ำหอมในที่พระเจดีย์ทรายทั้งปวงทั่วไป ไม่เฉพาะแต่พระ
 ทรายหลวง ดูเป็นการเสด็จไปทรงอนุโมทนาในการกุศลของพระ

บรมวงศานุวงศ์และข้าราชการอยู่ด้วยกลาย ๆ ของไทยธรรมพระสงฆ์ผู้มีผ้าอุบาสวนหนึ่ง กับธูปมัตเทียนมัตและหมากพลู การที่เสด็จพระราชดำเนินในวันเสด็จพระฉลองพระทรายบรรดาศักดิ์นี้ ถ้าเป็นวัดที่ใกล้ ๆ เช่น วัดราชประดิษฐ์ วัดราชบพิธ เคยเสด็จพระราชดำเนินทุกปีมิได้ขาด แต่ถ้าเป็นวัดไกลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น วัดพระนามบุญญิต^(๑) วัดมหาพฤฒารามไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินในแผ่นดินปัจจุบันนี้ วัดเทพศิรินทราวาสพระราชดำเนินบ้างไม่ได้เสด็จบ้าง ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระทรายวัดอรุณเสด็จพระราชดำเนินไม่ขาด

ในวันมหาสงกรานต์เวลาค่ำสวดมนต์สงฆ์น้ำพระ ในพระบรมมหาราชวัง แต่ก่อน ๆ มาในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ จำนวนพระสงฆ์ไม่เป็นแน่แล้วแต่ที่ทรงนับถือ ถึงว่าไม่ได้เป็นราชาคณะ แต่เป็นอาจารย์วิปัสสนาก็ได้เข้ามาสงฆ์ ครั้นตกมาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อทรงหล่อพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษาแล้ว ใช้จำนวนพระสงฆ์เท่าพระพุทธรูปเรียกว่าฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษา พระราชทานไตรแพรทั้งสิ้น พระที่สงฆ์นั้นก็ให้อันเท่าจำนวนพระชนมพรรษาเพิ่มขึ้นปีละองค์ ในรัชกาลที่ ๔ ใช้ตามแบบรัชกาลที่ ๓ มิได้ยกเยื้อง พระสงฆ์ที่จะสงฆ์นั้นก็เลือกที่มีอายุมาก ถ้าได้แก่กว่าพระชนมพรรษาเท่าใดก็ใช้ได้ทั้งสิ้น ถ้ายังไม่ครบจำนวนพระชนมพรรษา ก็เลือกพระราชอาคันตุกะที่มีอายุมากกว่าทั้งปวงเติมเข้า ยกเสียแต่พระองค์เจ้าหม่อมเจ้าพระราชอาคันตุกะ ถึงพระชนมพรรษาน้อยก็ได้สงฆ์ ครั้นตกมาในรัชกาลปัจจุบันนี้ แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติพระชนมพรรษาเพียงสิบหก

---

(๑) คือวัดมกุฏกษัตริย์ พระราชทานนามนั้นในรัชกาลที่ ๔ แต่แรกคนไม่เรียก ด้วยเกรงว่าพ้องกับพระบรมราชนามภิไธย จึงโปรดให้เรียกว่าวัดพระนามบุญญิตพลาง ให้เปลี่ยนเป็นอย่างเดิมเมื่อรัชกาลที่ ๕

ถ้าจะสงวนน้ำพระแต่สิบหกรูป พระสงฆ์ซึ่งเคยได้รับพระราชทานสงวน้ำสงกรานต์แต่ก่อนก็จะขาดประโยชน์ดูไม่สมควร จึงโปรดให้พระสงฆ์ซึ่งเคยได้สงวน้ำมาแต่ก่อนนั้นคงได้สงวน้ำอยู่ทั้งสิ้น ครั้นเมื่อถึงมรณภาพล่วงไปก็โปรดให้ตั้งอัตราลงไว้ว่า ๖๐ รูป เมื่อขาด ๖๐ รูปไปก็เลือกพระราชาคณะที่มีอายุมากเพิ่มขึ้นอีกให้ครบ ๖๐ การสงวน้ำพระจึงได้คงเป็นจำนวนหกสิบมาจนถึงปีนี้ ถ้าสงกรานต์เป็นสัปดาห์ ก็แบ่งสวดมนต์แบ่งเงินในวันเนาทั้งสองวัน ๆ ละ ๓๐ รูป ดูจะไม่โหรน้อยเกินไป ถ้าจะแบ่งวันละ ๘ รูป หรือ ๑๐ รูป ตามจำนวนพระชนมพรรษาอย่างเช่นแต่ก่อนก็ดูจะน้อยโหรหนัก ในการสงวน้ำสงกรานต์นี้ เพราะเป็นการฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษาด้วย พระพุทธรูปซึ่งตั้งในการสวดมนต์เลี้ยงพระ จึงได้เชิญพระพุทธรูปเท้าพระชนมพรรษาออกตั้ง เริ่มแต่รัชกาลที่ ๓ สืบมาจนบัดนี้

เมื่อพระพุทธรูปพระชนมพรรษาออกตั้งเช่นนี้ ก็มีเครื่องนมัสการวิเศษเพิ่มขึ้น คือมีเทียนรูปเล่มเล็ก ๆ เท้าพระชนมพรรษาองค์ละคู่ ดอกไม้องค์ละดอก เมื่อทรงจุดเทียนรูปเครื่องนมัสการนี้แล้ว พระราชทานดอกไม้ให้ภูษามาลานำขึ้นไปวางรายตรงหน้าพระพุทธรูปองค์ละดอก พระแท่นเครื่องนมัสการก็ใช้โตะถมพานทองสองชั้น ไม่ใช่เครื่องทองใหญ่ตามธรรมเนียม รุ่งขึ้นในวันซึ่งเป็นวันเนา พระสงฆ์ฉันเช้าสำหรับตามธรรมเนียมเวลาหนึ่ง แล้วทรงถวายไตรแพรพัด แต่ก่อนใช้พัดด้ามจั่ว แต่ครั้นภายหลังมาเกิดความกลัวเปรี้ยวของคหะหนึ่งซึ่งยังอยู่จนทุกวันนี้ เรืองไฉ่เลียบยาวและถือพัดด้ามจั่วกรีดกรายทำกิริยาที่พัดนั้นไม่งามเป็นที่ทรงรังเกียจ จึงได้โปรดให้เลิกพัดด้ามจั่วเสีย ใช้พัดขนนกแทน แต่ก่อนมาพระสงฆ์ที่จะไปแห่งใดตลอดจนเข้าในพระราชวัง มักจะมีพัดด้ามจั่วมาในย่ามด้วยทุกองค์

พระธรรมยุติกามักจะใช้พัดอย่างเลว ๆ ที่เป็นสีเปลือกโปลง หรือสีม่วงไม่มีลวดลาย ในเวลานั้นมีชุมมาก เป็นแพชั่นเนเบลสำหรับถวายพระธรรมยุติกา ซึ่งเป็นต้นตำราถือพัดดำจั่ว แต่พระมหานิกายที่เป็นผู้ใหญ่ ๆ ก็ดูไม่มีใครมีใครใช้ นอกจากได้วันสงกรานต์วันหนึ่ง ๆ เอาอย่างธรรมยุติกาไปถือหนามาก แต่มักจะใช้พัดที่งาม ๆ มีลวดลาย ตั้งแต่เปรียญองค์นั้นถูกกริ้วแล้ว การถือพัดดำจั่วก็ชาไปจนไม่มีใครจะเห็นมีผู้ใดถือเข้าวัง แต่ข้างนอกอย่างไรไม่ทราบเลย ข้าพเจ้าเป็นคนหุ่ยอยู่มาตออยู่ไร ไม่รู้ไม่เห็นอะไร ว่าไม่ถูก แต่ที่จริงตามใจข้าพเจ้าเองไม่ได้นี้กรังเกียจอันใดที่พระสงฆ์จะถือพัดดำจั่ว ถึงการที่กริ้วครั้งนั้นก็ดูเป็นการเลยไปจากเลียบยวดดอก โดยจะถือกันขึ้นอีกก็จะไม่ว่าอันใด ด้วยการที่ห่มผ้าสองชั้นซ้อน เช่นธรรมยุติกาในฤดูร้อนเป็นความลำบากร้อนรอนมาก แต่ถ้าใช้พัดเกลี้ยง ๆ สีดำหรือสีม่วงอย่างเช่นเคยถือมาแต่ก่อนนั้น จะดีกว่าที่จะใช้เป็นสีแปลกปลาบหรือมีลวดลายทองหยอง เว้นไว้แต่ถ้าผู้ใดไปเอาพัดแพรที่ผู้หญิงฝรั่งถือมาใช้แล้วเห็นจะต้องตั้งวิวาทบ้าง แต่ในการสงกรานต์ปีนี้ เป็นเฉพาะองค์พระสงฆ์ที่ทรงนับถืออยู่ถึงว่าจะชราอาพาธมาได้ก็ไม่ไต่ยกเว้น ต้องให้ฐานานุกรมมาแทน ถ้าเป็นฐานานุกรมมาแทนเช่นนั้นเพิ่มขวดน้ำหอมขึ้นอีกขวดหนึ่ง เพื่อจะได้ไปถวายแก่ผู้ที่ไต่รดน้ำนั้น เมื่อได้รับไตรแล้วจึงออกไปสงกรานต์วันไว้ แต่ผู้ที่มาแทนไม่ได้สงกรานต์ด้วย ที่สงกรานต์ก่อนว่าใช้อ่างหรือขันเชิง มีกัลก้นบัวตะกั่วอย่างไทย ๆ แต่ข้าพเจ้าไม่ได้เห็นหรือจำไม่ได้ มาจำได้เห็นแต่ที่สงกรานต์พระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑคือที่พระที่นั่งคิวาลัยมหาปราสาทเดี๋ยวนี้ และที่หน้าโรงกระชาปณ์เก่า ภายหลังที่สนามหน้า

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทบ้าง เขาไกรลาสในสวนขวาบ้าง ที่ทรงน้ำ
 ตาดปะรำผ้าขาวแขวนพวงดอกไม้สด ถ้าเป็นที่มีแดดส่องเข้าไปถึงที่
 ทรงก็ใช้บังตะวันอันหนึ่งบ้างสองอันบ้าง มีคนมาถือบ้าง ใช้บัวอย่าง
 ฝรั่งที่เปลี่ยนสายน้ำต่าง ๆ เพราะใช้น้ำท่อซึ่งสูบมาแต่แม่น้ำ ในเวลา
 ที่ทรงนั้นประโคมดนตรีสังคีตพิณพาทย์ มีสุหร่ายอย่างหนึ่งซึ่งเป็นเครื่อง
 ราชบรรณาการมาในครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 นภลัย ที่เดิยวันนี้หาซื้อไม่ได้ ด้วยเขาเลิกแบบนั้นเสียแล้ว แต่
 ข้าพเจ้าอยู่ข้างหยอดมาแต่เล็กจนเดิยวันนี้ดูน่าเล่นนัก สุหร่ายนั้นไม่ได้
 กรอกน้ำตามธรรมเนียมใช้ขันควงติดกับกระบอกฉีดยา กระบอกฉีดยานั้น
 วางลงในขันแล้วสูบเข้าไปข้างกันสุหร่าย อัดเข้าไปทั้งน้ำทั้งลมพร้อมกัน
 เมื่อเต็มที่แล้วหันสุหร่ายออกจากกระบอกฉีดยาที่ตั้งไว้เท่าใด ๆ ก็ได้
 เวลาที่ทรงน้ำพระจึงเปิดก๊อก น้ำก็ฉีดออกจากสุหร่ายเอง ไม่ต้องพาด
 ต้องเขย่าหรือบีบอย่างหนึ่งอย่างใดเลย น้ำเป็นสายเล็กพุ่งไปได้ถึงสิบ
 ศอกสามวา รดถึงองค์พระใต้ทุกองค์ เว้นแต่ท่านขุนศรีสุยมพรแถมัก
 ขลุกขลักเกิดความบ่อย ๆ คือน้ำอบที่แกสูบเข้าไปนั้นมีผงเสียมาก ๆ
 บางทีสายน้ำก็เบี้ยวเฉไ้ไป บางทีก็ไหลปรืด ๆ อยู่เสมอปากช่อง
 สุหร่าย บางทีก็ถึงต้องแห่ต้องเป่ากันประดักประเดิด และอะไรมัน
 จะหลวม ๆ เพราะเกาอยู่หน่อยหนึ่ง ถ้าสูบเต็ม ๆ มาตั้งไว้มักเป็นน้ำ
 ชิมซาบอาบเอิบอยู่ทั่ว ๆ สุหร่าย แต่ถ้าแก้ไขให้ดีขึ้นได้ สุหร่ายเช่น
 นี้มีสองอันพอสูบผลัดเปลี่ยนกันทันไม่ขาดพระหัตถ์ ดูความคิดเก่า
 ในเรื่องนี้เขาคิดว่า เครื่องบีบน้ำอบฝรั่งที่มีมาใหม่ ๆ แต่ชมเพื่อเจ้า
 จะห้องเสียงหรืออย่างไรไม่ทราบเลย สุหร่ายสองอันนี้ดูเป็นใช้น้ำอบ
 อย่างเทือกแป้งสด แต่น้ำอบดี ๆ อย่างพระสุคนธ์ใช้สุหร่ายลงยาอัน
 หนึ่ง สุหร่ายเงินอันหนึ่ง สุหร่ายลงยานั้นทรงประเวลาที่พระจะขึ้นจาก

สร่งน้ำ สู้ห่วยเงินพระราชทานพระเจ้าลูกเธอไปประเวลาเมื่อพระ
เดินไปจากที่สร่งน้ำ แต่สู้ห่วยสองอันนี้ต้องใช้ฟาดอย่างเมื่อยแขน
และมักเปียกเสื้อทั้งสองสู้ห่วย แล้วยังมีน้ำอบกรอกขวดอัดอย่างเก่า
ไปเทซ่า ๆ ลงในมือพระอีกแห่งหนึ่งด้วย พระสงฆ์ที่ลงสร่งน้ำที่ละ
สองข้างสามข้างสี่ข้าง ตามบรรดาศักดิ์และตามทีมน้อย ใช้นุ่ง
สบงห่มอังสะของเดิม สร่งน้ำแล้วจึงไปห่มไตรแพรซึ่งได้พระราชทาน
ใหม่ แล้วย้อนกลับไปฉันทขว้างในท้องพระโรง ไม่มีของไทยธรรมอันใด
นอกนี้อีก วันนี้พระสงฆ์อนุโมทนามีศัพท์พุทธานุด้วย

ในเวลาบ่ายของวันเนานั้น เป็นเรื่องฉลองพระทรายเตียง
ยกคือพระทรายที่ก่อบนมา ๑๐ องค์ ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ตั้งไว้ที่
เฉลียงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยด้านตะวันออก เวลาค่ำพระราชทาน
สวดมนต์ ๓๐ รูป

รุ่งขึ้นวันเถลิงศก เวลาเช้าพระพุทธรูปก็เปลี่ยนเชิญพระ
พุทธรูปพระชนมพรรษาที่ตั้งบนพระที่นั่งเศวตฉัตรกลับ พระที่นั่ง
เศวตฉัตรไว้เป็นที่ตั้งพระบรมอัฐิ พระพุทธรูปที่ใช้ในเช้าวันนี้ตั้งที่โต๊ะ
หมู่หรือบนธรรมาสน์ เชิญพระชนมพรรษาวันของพระบรมอัฐิ และพระ
อัฐิซึ่งได้กล่าวมาแล้วในกาลทำบุญกาลานุกาลแต่ก่อนออกตั้งและเติม
พระสงฆ์ฉิ้นขึ้นตามจำนวนพระอัฐิที่สถิตปกรณในท้องพระโรง พระสงฆ์
สำหรับนี้ก็ฉิ้นเข้าเพลเหมือนกัน แต่ไม่มีสร่งน้ำ คือตั้งแต่เวลาเช้าเสด็จ
ทรงบาตร เป็นการทรงบาตรนักขัตฤกษ์เหมือนอย่างเข้าพรรษาและตรุษ
แล้วเสด็จขึ้นหอพระ เจ้าพนักงานเชิญพระบรมธาตุในระย้ากินนร
ออกมาตั้งไว้บนพานแก้ว แบ่งเป็นห้าส่วนตามโกศพระบรมธาตุและมี
เครื่องพระสุคนธ์ตั้งอยู่ข้างนั้น ทรงฉลองพระหัตถ์ลงยาสร่งพระบรมธาตุ
แล้ว ทรงสู้ห่วยประพรมพระพุทธรูปในหอพระนั้นทั่วทุกแห่งแล้วจึงเสด็จ

หอพระบรมอัฐิ เจ้าพนักงานเชิญพระบรมอัฐิลงมาตั้งไว้ที่ม้ายาวเรียงตามลำดับ เปิดพระโกศไว้ทุกองค์ ทรงน้ำหอมสรงพระบรมอัฐิและพระอัฐิซึ่งอยู่ในหอพระแล้ว จึงสรงพระอัฐิซึ่งไม่ได้อยู่ในหอพระที่เจ้าพนักงานเชิญมาตั้งไว้ที่พระแท่นสืบบัญชร แล้วจึงได้เสด็จออกทรงประเคน พระสงฆ์รับพระราชทานฉันเช้า ถ้าพระฤกษ์สรงมูรธาภิเษกเช้า ก็สรงมูรธาภิเษกก่อนแล้วจึงได้สดับปกรณ์และเลี้ยงพระเพล ถ้าพระฤกษ์สายบางทีก็สดับปกรณ์ก่อนฉันเพล แล้วจึงสรงมูรธาภิเษกไม่เป็นกำหนดแน่ ผ่อนไปผ่อนมาตามฤกษ์ การตกแต่งตั้งพระบรมอัฐิก็เหมือนกับกาลานุกรสอื่น ๆ แปรแตกต่างพระบรมอัฐิเชิญออกช้ากว่าการอื่น ๆ ด้วยในการเสด็จขึ้นหอพระนั้น พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในนำผ้าคู่ขึ้นมาถวายสดับปกรณ์พระบรมอัฐิ มีน้ำอบขึ้นมาสรงพระบรมอัฐิพระอัฐิด้วย เมื่อเสด็จออกข้างหน้าแล้วจึงได้สรง ต่อสรงแล้วเจ้าพนักงานจึงได้เชิญพระบรมอัฐิออก

บัดนี้จะว่าด้วยเรื่องสรงมูรธาภิเษก ซึ่งเป็นธรรมเนียมมีมาแต่โบราณ พระเจ้าแผ่นดินสรงในวันเกลิงศกสืบมามีได้ขาด ไม่มีคราวยกเว้น มีบ้างไม่มีบ้าง มากบ้างน้อยบ้าง เหมือนอย่างการเฉลิมพระชนมพรรษาปรับเปลี่ยนทักษา จันทรปราคา สุริยุปราคาหรือสنانพระราชพิธีต่าง ๆ เช่นมีมาในกฎมนเฑียรบาล การสรงมูรธาภิเษกสงกรานต์นี้ ดูเป็นตำแหน่งของพระเจ้าแผ่นดิน ที่จะต้องสรงสำหรับบ้านเมือง มิใช่สรงอย่างพระหรืออย่างคนแก่ได้รดน้ำ ก็เป็นการเปลืองอยู่อย่างหนึ่ง ที่ธรรมเนียมสงกรานต์แล้วลูกหลานพี่น้องต้องไปรดน้ำผู้ใหญ่ในตระกูลที่เป็นที่นับถือ แต่พระเจ้าแผ่นดินถึงจะทรงพระชราเท่าใด พระบรมวงศานุวงศ์ไม่มีผู้ใดได้ถวายน้ำเหมือนอย่างพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงพระชราอื่น ๆ เลย มีแต่สรงมูรธาภิเษกน้อมอย่างเดียว

พระแท่นสรงมูรธาภิเษก แต่ก่อนก็ใช้แต่พระแท่นแว่นฟ้า มี
 บัวกลุ่มท้าวทนต์ทองตามขอบ ตั้งบนฐานเจดีย์มีพนัก ปักฉัตร
 เครื่องมูรธาภิเษก ไม่ได้ใช้ทั้งสหัสสธารา ทรงตกในชั้นสรงเหมือน
 อย่างทรงเครื่องใหญ่ตามธรรมเนียม ด้วยเพดานพระแท่นนั้นมีแต่
 ระบายรอบ ไม่ได้ปักเศวตฉัตรสหัสสธารา คงใช้แต่เวลาบรมราชาภิเษก
 ด้วยมณฑปพระกระยาसनเป็นชั้มยอดเป็นที่ซ่อนถึงน้ำได้ เพราะ
 เหตุที่ไม่ใครจะได้เคยใช้สหัสสธาราเช่นนั้น เมื่อบรมราชาภิเษกพระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพนักงานจัดการไม่ชำนาญเมื่อ
 เวลากระตุกเชือกแป้นขัดเสีย กระตุกแรงเชือกขาดน้ำไม่เดินต้องถึง
 ปีนขึ้นไปเปิด แต่นั้นมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้
 ทรงพระราชดำริพระแท่นสรงขึ้นใหม่ ให้ใช้สหัสสธาราได้ทุกครั้ง คือ
 ให้มีเศวตฉัตรตั้งอยู่บนหลังเพดานพระแท่น เป็นที่บังถึงน้ำ พระแท่น
 เช่นนี้เมื่อจะว่าไป ดูมายิ่งกว่ามณฑปพระกระยาसनเสียอีก เมื่อจะ
 ตั้งจะประกอบควบคุมก็ง่าย ด้วยเป็นของเบา ๆ ทั้งสิ้น เป็น
 พระราชดำริอันดียิ่งนัก และสหัสสธารานี้ยกไว้เป็นพระเกียรติยศใหญ่
 ใช้ได้แต่เฉพาะพระเจ้าแผ่นดินองค์เดียวแต่โบราณมา ถึงว่าสมเด็จพระ
 พระบรมโอรสาธิราช หรือพระมหาอุปราช สมเด็จพระเจ้าลูกเธอซึ่ง
 พระราชทานพระเกียรติยศให้สรงพระเต้าเบญจคัพย์ ทรงพระที่นั่ง
 พุดตาน ได้บรรดเศวตฉัตรเจ็ดชั้น ก็ไม่ได้เคยพระราชทานให้สรงสหัส
 ธาราแต่สักครั้งหนึ่งเลย สหัสสธาราเป็นของคู่กันกับนพปฎลมหาเศวตฉัตร
 เมื่อพระแท่นมียอดเป็นนพปฎลมหาเศวตฉัตรแล้ว มีสหัสสธาราภาย
 ใต้นั้น ดูก็ยิ่งสมควรถูกเรื่องมาก น้ำซึ่งใช้ในสหัสสธารานั้นใช้น้ำสี่สระ
 คือ น้ำสระแก้ว สระเกศ สระคา สระยมนา รวมกัน น้ำสี่สระนี้^(๑)

---

(๑) สี่สระอยู่ในเขตสุพรรณบุรี

เป็นน้ำสำหรับบรมราชาภิเษกมาแต่ครั้งพระร่วงกรุงสุโขทัย มีลัทธิถือกันว่าน้ำสี่สระนี้ ถ้าผู้ใดเอาไปกินอาบเป็นเสนียดจัญไรมักให้เปื่อยพัง และมีอันตรายต่าง ๆ ที่ว่านี้ตามคำกล่าวไว้แต่โบราณ ผู้ที่มีความเคารพยำเกรงต่อพระเจ้าแผ่นดินอยู่ ก็ไม่มีผู้ใดที่จะคิดอ่านทดลองได้ทราบคำเล่าบอกว่ามีผู้ที่ฟุ้ง ๆ วุ่นวายได้ทดลองก็บังเกิดอันตรายต่าง ๆ เพราะผู้นั้นมีจิตใจไม่สุจริตอยู่แล้ว ครั้นจะพรรณนายัตถ์ยาวไปก็ดูเป็นจะเชื่อถืออะไรมิรู้อยู่ ขอสงบบไว้ทีหนึ่ง ตัวยศสัณฐานนั้นทำด้วยเงินมีช่องปรุเป็นฝักบัว แล้วมีดอกจำปาทองคำห้อยรายรอบ เมื่อเสด็จขึ้นสู่ที่ทรงทรงเครื่องพระกระยาसनเสร็จแล้ว จางวางและเจ้ากรมภูษามาลาจึงได้กระตุกสายเชือกให้แป้นที่ขัดเคลื่อนเปิดน้ำลงตามท่งสี่สัณฐาน แต่พระแท่นนั้นเพราะเป็นการสงประจำป่อยู่เสมอ จึงได้โปรดให้ก่ออิฐหุ้มศิลาขึ้นไว้ที่ปากอ่างปลาเงินปลาทองข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อเวลาจะทรงบรมราชาภิเษกก็มีแต่เสาโครงเพดานและอ่างสงมาตั้ง ถ้าไม่ใช้เวลาสงก็เป็นพระแท่นโถงสำหรับประทับประพาสชมปลาเงินปลาทอง ต่อเวลาทรงบรมราชาภิเษกในที่อื่น จึงได้ตั้งพระแท่นไม้อย่างแต่ก่อน ถาดซึ่งเป็นเครื่องรองที่ทรงนั้น ในการบรมราชาภิเษกมีตำราให้ใช้ถาดทองแดง ถาดนั้นเป็นรูปกลม แต่การทรงบรมราชาภิเษกตามธรรมเนียมเช่นนี้ใช่อ่างไม้รูปรี เป็นไม้หน้าใหญ่ทั้งแท่ง ที่ขอบอ่างนั้นปิดทองคำเปลวพื้นอ่างคงไว้เป็นไม้ ไม้สำหรับประทับสงเรียกว่าตั้ง ทำด้วยไม้มะเดื่อรูปกลมมีขาสี่หุ้มผ้าขาว ตั้งไม้มะเดื่อนี้เป็นเครื่องสำหรับอภิเษก ใช้เฉพาะแต่พระเจ้าแผ่นดิน พระอัครมเหสี พระราชเทวี และพระสังฆราช กับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า เคยโปรดให้มิในเวลาลงสง และโสกันต์ รับพระสุพรรณบัฏไม่เป็นของใช้ทั่วไป เป็นของเฉพาะแต่ผู้ที่ได้รับอภิเษก เมื่อวันที่ยัง

มูรธาภิเษกนั้นเป็นวันใด ก็จัดที่สงฆ์พระพักตร์ต่อทิศศรีของวันนั้น
 ผันพระขนองตรงทิศกาลกิณีในพื้นอ่างซึ่งเป็นที่ห้อยพระบาทริมตั่ง
 นั้น ทอดใบไม้นามกาลกิณีเป็นที่ทรงเหยียบในเวลาสงฆ์ที่ตรงพระ
 พักตร์ตั้งลาดสงฆ์พระพักตร์ มีครอบเครื่องพระมูรธาภิเษก เมื่อเพล
 ทรงเครื่องมูรธาภิเษกไขน้ำสหัสธาราแล้ว ภูษามาลาจึงได้ถวายพระ
 เสด็จต่าง ๆ อย่างเช่นที่กล่าวมาแล้วในเรื่องจัดพระแท่นมณฑลในการ
 พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ยกเสวยแต่พระเต้าปทุมนิมิต ๔ องค์ เป็น
 แต่สงฆ์ตามธรรมเนียมเช่นนี้ไม่ได้ใช้ เมื่อสิ้นพระเต้าภูษามาลาแล้ว
 ชาวที่ใหญ่จึงได้ถวายพระเต้าห้ำกษัตริย์และพระเต้าทองขาว โหรงถวาย
 พระเต้านพเคราะห์ พระมหाराชครูพิธีถวายพระเต้าเบญจคัพย์ ๆ นี้
 ซึ่งไปเป็นหน้าที่ของพราหมณ์ถวายนั้น เพราะไม่ได้เป็นน้ำพระพุท
 มนต์ เป็นน้ำพราหมณ์ เรื่องเดียวกันกับการพระราชพิธีต่าง ๆ ที่จะ
 ทำแล้วต้องสงฆ์น้ำเทวรูปด้วยน้ำเบญจคัพย์ เช่นได้กล่าวมาในพระ
 ราชพิธีตรียัมพวายเป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ได้รับยศและการ
 ปฏิบัติบูชาของพราหมณ์ เหมือนอย่างพระเป็นเจ้า คือพระอิศวร
 นารายณ์องค์หนึ่ง จำเดิมแต่บรมราชาภิเษก พราหมณ์ก็ถวายพระเต้า
 เบญจคัพย์ให้สงฆ์ และเชิญเสด็จขึ้นภัทรบิรูซึ่งวางคาโรยแบ่งอย่างเช่น
 เชิญพระเป็นเจ้าขึ้น และอ่านเวทสรรเสริญไกรลาส เบญจคัพย์นั้นมี
 คนหูปาตาเลื่อนแต่ข้างเดาเขาเดาเล่าต่าง ๆ แต่ที่แท้พระเต้าเบญจ
 คัพย์สำหรับพระเจ้าแผ่นดินนี้ ผู้ใดเดาไม่ถูก ผู้เล่าเรื่องที่ไม่ว่าจักได้
 ออกชื่อเมื่อตะกัณนั้นนั้น แต่จะเปลชื่อเบญจคัพย์ก็ไม่ออก แต่ถึงว่าจะ
 ไปหาผู้รู้เปลชื่อออก จะเป็นพระราชาคณะผู้หลักผู้ใหญ่ผู้ใดก็เปล
 ออกแต่ชื่อ ที่จะบอกลักษณะอาการของพระเต้านั้นไม่ถูกเลย เว้นไว้
 แต่ได้เห็น ด้วยพระเต้านั้นไม่ต้องกันกับชื่อ ถ้าคิดตามชื่อ คงจะต้อง

เข้าใจว่าทำห้องหรือหาลอน ที่แท่นพระเด้านั้นเป็นเต้าตามธรรมเนียม มีแผ่นทองคำลงยันต์กลม ๆ ห้าแผ่นแข้อยู่ในน้ำกันพระเต้า การที่ซื้อพระเต้าไม่ถูกกันกับพระเด้านี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริหลายอย่าง ทรงเห็นว่าของเดิมเขาจะเป็นห้าห้อง ดอกกระมัง ก็ได้โปรดให้ลองทำขึ้นองค์หนึ่ง มีดอกนพเก้าอยู่กลาง ภายใต้ดอกนพเก้ามีข้ายันลงไปห้าขา ใช้โลหะขาละอย่าง เป็นห้ากษัตริย์ ลงยันต์เบญจคัพย์ตามขาทั้งห้าขา เป็นแต่ทรงทำลองขึ้น ไม่อาจที่จะเปลี่ยนพระเต้าเบญจคัพย์เก่า คงใช้เป็นแต่สำหรับภูษามาลาถวายเหมือนพระเต้าอื่น พระเต้าเบญจคัพย์องค์เก่ามีมาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดูก็เป็นอัครจรรยอยู่ ที่บ้านเมืองเวลานั้นไม่ปรกติเรียบร้อย เหตุใดสิ่งของซึ่งมีราคามากงดงามถึงเพียงนั้นจึงได้เข้ามาขายถึงกรุงเทพฯ พระเด้านั้นทำด้วยโมราสีเหลืองทั้งแท่งมีหูในตัว ทรวดทรงสัณฐานนั้นก็เป็นอย่างแขกหรืออย่างฝรั่ง ที่ขอบฝาและตัวพระเต้ามีเฟืองประดับด้วยเพชรเป็นเรือนทับทิมเป็นดอก พระเด้านี้มีมาแต่ประเทศอินเดีย พ่อค้าแขกผู้หนึ่งได้รับพระบรมราชานุญาต ไปจัดซื้อมาพร้อมกับเครื่องราชูปโภคอื่น ๆ หลายอย่าง พิศเราะห์ดูฝีมือที่ทำไม่ใช่เป็นฝีมือแขก เห็นจะมาแต่ประเทศยุโรป จะเป็นมหารายาในประเทศอินเดียองค์ใดองค์หนึ่งสั่งให้ทำ แต่ภายหลังจะมีเหตุขัดสนอย่างไรจึงได้ซื้อขายเป็นการเลหลังมา ราคาจึงไม่สู้แพง เมื่อว่าตามฝีมือที่ทำทั้งเพชรและพลอยทับทิมซึ่งเป็นพลอยมีราคามากในเวลานี้ ถ้าจะสั่งให้ทำใหม่ราคาคงจะไม่ต่ำกว่าร้อยห้าสิบชั่ง พระเต้าองค์นี้ได้ใช้เป็นพระเต้าสำหรับบรมราชาภิเษกมาแต่ปฐมรัชกาล และในเวลาเมื่อเสด็จขึ้นพระที่นั่งอัฐทิศราชนันทิตถาวรภูมิสถานพระราชอาณัติด้วยน้ำ ก็ทรงรับด้วยพระเต้า

เบญจคัพย์องค์นี้ทั้งแปดทิศ แต่พระเต้าองค์นี้ไม่ได้ใช้สร้างแต่เฉพาะ
 พระเจ้าแผ่นดินองค์เดียว มีตำราว่าบรรดาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
 เจ้าฟ้า สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า ซึ่งพระมารดาเป็นลูกหลวงหลาน
 หลวงในพระบรมราชวงศ์ มิใช่เช่นเจ้าฟ้ากุณฑล ถ้าพระเจ้าแผ่นดิน
 โปรดพระราชทานให้สร้างก็สร้างได้ ไม่มีเสียดจัญไร แต่ต้องพระราช
 ทานเองด้วยพระหัตถ์ ไม่ได้ใช้พราหมณ์ถวาย ได้เคยพระราชทานมา
 แต่เดิมหลายพระองค์ แต่ถ้าเจ้านายซึ่งพระมารดาไม่ได้เป็นลูกหลวง
 หลานหลวง ถึงจะได้รับบรรดาศักดิ์ใหญ่ เช่นกรมพระราชวังบวรมหา
 ศักติพลเสพ ได้รับอุปราชภิเชกนึ่งตั้งไม้มะเดื่อมีเศวตฉัตรเจ็ดชั้น
 และกรมสมเด็จพระปรมานุชิตได้ทรงรับสมณุตมาภิเชกนึ่งตั้งไม้มะ
 เดื่อ ก็ไม่ได้พระราชทานพระเต้าเบญจคัพย์ ด้วยถือว่ากลับเป็น
 เสียดจัญไร การที่ถือเช่นนี้มาตามทางลัทธิพราหมณ์ ซึ่งถือชาติ
 อย่างเช่นเป็นอยู่ในประเทศอินเดีย ต่อเป็นชาติยสองฝ่ายจึงนับเป็น
 ชาติยแท้ พราหมณ์สองฝ่ายจึงนับเป็นพราหมณ์แท้เป็นต้น ธรรมเนียม
 พระราชทานพระเต้าเบญจคัพย์นี้ ยังคงยั่งยืนมาจนปัจจุบันนี้
 แต่พระเต้าเบญจคัพย์ใหญ่ ใช้ต่อเมื่อเวลาทรงมุรธาภิเชกเป็นการ
 ใหญ่ การประจำปีใช้แต่วันเฉลิมสกและเฉลิมพระชนมพรรษา ถ้าทรง
 มุรธาภิเชก สุริยุปราคา จันทรุปราคา ใช้พระเต้าเบญจคัพย์น้อย ศิลา
 หยกเขียวจุกเป็นดอกนพรัตน์ไม่มีเครื่องประดับอื่น ๆ แต่มียันต์
 ห้ารองเหมือนพระเต้าเบญจคัพย์ใหญ่ เมื่อพระมหाराชครูถวายพระ
 เต้าเบญจคัพย์แล้ว จึงถวายน้ำพระมหาสังข์ที่พระหัตถ์แล้ว ถวายข้าง
 พระชนอง เจ้ากรมปลัดกรมพราหมณ์ทั้งปวงนอกนั้นถวายพระมหา
 สังข์ห้า ซึ่งยังเหลืออยู่สององค์ คือพระมหาสังข์ทอง พระมหาสังข์เงิน
 พระมหาสังข์นาค พระมหาสังข์งาจำเริญและสังข์สำริดเครื่องมุรธาภิเชก

หน้าที่พราหมณ์พฤติบาตถวาย เมื่อพราหมณ์ถวายน้ำสังข์เสร็จแล้ว จึงเสด็จขึ้นเปลื้องพระภูษาถอด คือพระภูษาขาวและทรงสะพักขาว พระราชทานแก่พระมหाराชครูพราหมณ์ ในขณะที่เมื่อสรณนั้นประโคม สังข์ทักขิณาวฏ์ สังข์อุตราวฏ์ บันฑะวัม้องชัยแดรสังข์พิณพาทย์ มี มโหรีกรมภูษามาลา ซึ่งเป็นของมีมาแต่เดิมสูญไปเสียในรัชกาลที่ ๔ มาจัดขึ้นใหม่ปัจจุบันนี้อีกสำหรับหนึ่ง ถ้าว้นใดเป็นวันที่ทรงมูรธาภิเษก ก็ทรงพระภูษาตามสัวัน แต่ลัทธิสัวันของกรมภูษามาลาไม่เหมือนกัน กับที่ใช้สัตามกำลังวันอยู่สองสี คือวันพฤหัสบดี ตามที่โหรว่าเป็นสี เหลือง ภูษามาลาว่าสีน้ำเงิน วันศุกร์ซึ่งเป็นสีเลื่อมประภัสสรหรือ ใช้สีน้ำเงินกันอยู่นั้น ภูษามาลาว่าสีเหลือง เรื่องสีที่เดียวกันนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงซักไซ้ไล่เสียดพระยา อุทัยธรรม (เพชร) ปู่พระราชโกษาเดิวนี^(๑) หลายครั้งหลายคราว่า แกไม่ยอมเลยเป็นอันขาด ว่าตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาลงกรณ์ ก็ได้เกิดถั่งเถียงกันแล้วตกลงตามอย่างภูษามาลาเช่นนี้ ว่า เคยใช้มาแต่ครั้งกรุงเก่า เพราะตระกูลนี้เขาเป็นภูษามาลามาแต่แผ่นดินพระมหาบุรุษเพทราชา สืบเนื่องตระกูลกันมาไม่ได้ขาด บิดาพระยาอุทัยธรรม (เพชร) เป็นผู้อยู่งานเครื่องสูงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เมื่อเสด็จกลับจากเมืองนครเสียมราฐเมื่อจะปราบดาภิเษก เสด็จประทับพลับพลาหน้าวัดพระเชตุพน เวลานั้นเป็นแต่มหาดเล็ก เลว รับสั่งเรียกให้มาอยู่งานเครื่องสูง ยกย่องว่าเป็นตระกูลเก่า พระยาอุทัยธรรม (เพชร) ก็ได้รับราชการทรงเครื่องใหญ่ มาแต่รัชกาลที่ ๑ จึงเป็นที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนับถือว่าเป็นผู้รู้มาก

---

(๑) คือพระยาอุทัยธรรม (หรุ่น) เวลานั้นยังเป็นพระราชโกษา เป็น บุตรพระยาราชโกษา (จันทร์)

การที่ยืนยันเรื่องสัณฐานนี้ก็ทรงยอม ถ้าทรงมูรธาภิเษกแล้วก็ทรงพระ
 ภูษาสัณฐานแบบภูษามาลา เว้นไว้แต่ถ้ารับเปลี่ยนทักษัตถ์ต้องตกลงยอม
 ตามสัณฐาน การเรื่องเดียวกันในภูษามาลาเช่นนี้ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง คือ
 พระชฎากลับ และพระชฎาเดินหน ก็เป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งอยู่เสมอ แต่ทรงถือเสียว่าเป็นลัทธิภูษามาลา
 ลัทธิอื่นไม่เห็นทรงตัดสินเด็ดขาด ถ้าจะเป็นการผิดในภูษามาลา ก็คง
 จะเลื่อนเหมือนเรื่องเครื่องแต่งตัวนางมหาสงครามที่ได้กล่าวมา
 แล้วนั้น เมื่อทรงเครื่องเสร็จแล้ว ไปไม้อันใดต้องกับสัณฐานพระชนม
 พรรษาเดิม ก็ทรงทัดดอกไม้ นั้น ไปไม้อันใดต้องกับเดชวันพระชนม
 พรรษาเดิม ก็ทรงถือไปไม้นั้น แล้วจึงเสด็จออกทรงสดับปกรณ์ หรือ
 ถ้ายกสัณฐานแล้วก็ออกพระสงฆ์ถวายสัพพี วันนี้มีมหาสิเม พระทรา
 ยเพียงยกนั้น เมื่อเวลาพระสงฆ์ไปแล้ว ทรงสุหร่ายประพรมน้ำหอม
 และในเวลาเมื่อพระสงฆ์ฉันมีข้าวบิณฑังที่พระทราয়ทุกองค์ด้วย
 เวลาเสด็จขึ้นแล้วตั้งบายศรีเวียนเทียนพระทราয়เสร็จแล้ว จึงได้มี
 กระบวนแห่พระทราয়ออกไปส่งวัดมหาธาตุ จำนวนกระบวนแห่
 มังกรหน้า ๓๐ หลัง ๒๐ คู่ แห่หน้า ๓๐ หลัง ๒๐ กลองชนะ ๒๐ จำ
 ปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ แตรรอง ๖ แตรฝรั่ง ๔ สังข์ ๑ พระทราयนั้นไปเทไว้
 ตามลานวัดเฉย ๆ ไม่มีพิธีรีตองอันใด

เครื่องไทยทานซึ่งสำหรับใช้สัณฐานในการสงครามครั้งนี้
 ใช้ผ้าคู่คือผ้าขาวเนื้อหนาขนาดผ้านุ่งผืนหนึ่ง ผ้าขาวเนื้อบางขนาดผ้า
 ห่มผืน ๑ อย่างพระภูษาถอดที่ทรงมูรธาภิเษกนั่นเอง เป็นผ้าสำหรับ
 คลุห้สัณฐานห่มไม่เป็นของสำหรับพระสงฆ์เลย แต่ซึ่งเกิดใช้ผ้าคู่เช่นนี้
 ทำบุญขึ้นนั้น เห็นว่าจะมาจากผ้านุ่งห่มรดน้ำสงครามซึ่งใช้กันอยู่ทั่ว ๆ
 ไป ถึงพระเจ้าแผ่นดินก็พระราชทานรดน้ำพระบรมวงศานุวงศ์และข้า

ราชการผู้ใหญ่ที่สูงอายุ สืบมาจนถึงปัจจุบันนี้ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จะพระราชทานรดน้ำผู้ใดบ้างสืบไม่ได้ความ ได้ความแต่เพียงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งแล้วว่า ได้ทรงเป็นผู้รับผ้าหลวงนำหลวงไปสงฆ์เจ้าครอกวัดโพธิ์ คือกรมหลวงนรินทรเทวี ซึ่งได้เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอในเวลานั้น เมื่อเวลาเสด็จไปถึงแล้ว ท่านเคยรับสั่งเรียกกรมหมื่นนรินทร ซึ่งเป็นพระสามีให้มาเฝ้า สอนให้กราบเสีย ว่าเจ้าไม่ได้เป็นเจ้าเป็นนาย กรมหมื่นนรินทรก็มาหมอบอยู่ที่เฉลียงต่ำ ๆ รับสั่งเล่าเป็นการสนุกในเรื่องหนึ่งต่างหาก แต่พอได้เค้าวางกรมหลวงนรินทรเทวีเป็นผู้ไ้รดน้ำองค์หนึ่ง แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้ความว่าพระราชทานรดน้ำแต่พระบรมวงศ์ผู้ใหญ่น้อยพระองค์ นอกจากมีเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งมีอายุไล่เลี่ยกับกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัยทำหาคคน ท่านพวกนั้นได้พระราชทานเงินคนละ ๒ ชั่งด้วย ส่วนที่สงฆ์น้ำกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัยนั้น มีผ้าลายผ้าแพรขาวสองสำหรับ ผ้าลายกุสึหนึ่งต่างหาก แพรขาว ๒ ม้วน ตาดอีกม้วนหนึ่ง เงินตรา ๒๐ ชั่ง ในรัชกาลที่ ๔ บรรดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอและพระเจ้าพี่นางเธอ เสนาบดี ซึ่งมีอายุแก่กว่าพระชนมพรรษา ถ้าอายุครบ ๖๐ ปีถ้วน ก็ได้พระราชทานรดน้ำทุกพระองค์ทุกท่าน ในรัชกาลปัจจุบันนี้ก็เหมือนอย่างแบบรัชกาลที่ ๔ เว้นแต่กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร ใช้ตามแบบกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย นอกนั้นฝ่ายหน้าได้พระราชทานผ้าลายสำหรับหนึ่ง ผ้าพื้นสำหรับหนึ่ง ฝ่ายในผ้าลายทั้งสองสำหรับ ยังมีท่านเรื่องซึ่งเป็นขรัวยายทวดรับเบี้ยหวัดมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นขรัวยายสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์

ได้พระราชทานรดน้ำผ้าสายแพรขาว ๒ สำหรับ และเงิน ๓ ซึ่งเสมอมา
 ที่กล่าวยืดยาวด้วยเรื่องรดน้ำนี้ เพื่อจะแสดงราชประเพณี ซึ่งพระราช
 ทานรดน้ำในเวลาสงกรานต์นี้ด้วย และเพื่อจะยกเป็นเหตุพิจารณาใน
 เรื่องผ้าคู่สดับปรภณด้วย จึงได้กล่าวไว้ในที่นี้ เพราะการพระราชกุศล
 ในสงกรานต์นี้อยู่ข้างสับสนหลายเรื่องหลายอย่างนัก บัดนี้จะได้กล่าว
 ด้วยเรื่องผ้าคู่ต่อไป ผ้าคู่ที่ใช้ทำบุญอยู่เป็นอย่างคฤหัสถ์นั้น คงจะ
 ออกจากผู้ที่ได้เคยรับพระราชทานผ้ารดน้ำแต่ยังมีชีวิตอยู่ แต่ถ้าจะใช้
 ผ้าสาย ผ้าแพร อย่างเดิม ก็จะไม่เป็นประโยชน์อันใดแก่พระสงฆ์
 หนักขึ้น จึงได้เปลี่ยนใช้เสียเป็นผ้าขาว คำที่เรียกว่าผ้าคู่ นั้นดูเสียอยู่
 ข้างจะเพราะ เข้าคำบาลีบาลีดี มีผู้ให้คู่ผ้าแก่ใคร ๆ เป็นรางวัล มีผู้
 ถวายคู่ผ้าแด่พระพุทธรเจ้าเช่นโกมารภัก เป็นต้น คำว่าคู่ผ้าที่ใช้มาใน
 บาลีเช่นนี้ คงจะเป็นผ้าสองผืน แต่ผืนโต ๆ สำหรับใช้นุ่งผืนหนึ่ง
 ห่มผืนหนึ่ง เพราะปรกติคนในประเทศอินเดีย เวลานั้นจนตลอดเวลา
 นี้ก็ติ ยังใช้ผ้านุ่งผืนโต ๆ ผ้าห่มผืนโต ๆ สองผืน คนที่เป็นคฤหัสถ์
 กับพระสงฆ์แต่งตัวจะไม่ใคร่ผิดกันนัก จะแปลกแต่สีเป็นย้อมผาด
 พวกหนึ่ง ใช้ผ้าขาวล้วนหรือสีต่าง ๆ พวกหนึ่ง คู่ผ้าของคฤหัสถ์เมื่อ
 ถวายพระสงฆ์ ๆ ก็ใช้นุ่งห่มได้พอ แต่ผ้าคู่ของเราไม่ได้การ อยู่ข้าง
 จะไม่เป็นประโยชน์แก่พระเลย เกือบ ๆ จะเหมือนได้พัดทางปลาเป็น
 ของไม่มีราคาอันใด เพราะจะบริโภคใช้สอยไม่ได้ สำหรับแต่จะให้ปัน
 แลกเปลี่ยนเท่านั้น แต่ซื้อข้อยเพราะดีอยู่ และไม่เปลืองอันใดด้วยจึงยัง
 ได้ใช้สืบมา ผ้าคู่ของหลวงสำหรับสดับปรภณนั้น แต่เดิมมาก็มีแต่
 เฉพาะพระบรมอัฐิ พระอัฐิที่สดับปรภณในท้องพระโรง (คือหมายเอา
 พระอัฐิกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์อยู่ข้างหลวงด้วย) นอกนั้น
 ก็ไม่มีผ้าคู่ของหลวง ใช้ผ้าคู่ที่พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในนำ

มาถวายสำหรับสดับปกรณ์ เผล่ย้ายไปพระราชวังบวรฯ บ้าง หอพระ
 นาคบ้าง ไม่ได้เฉพาะพระองค์พระอัฐิเจ้านาย ๆ ที่อยู่ในหอพระนาค
 ก็มี ที่ไม่ได้อยู่ในหอพระนาคก็มี ถ้าพระอัฐิใดที่ไม่ได้อยู่ในหอพระ
 นาคก็เป็นแล้วกันไป ด้วยการพระราชกุศลแต่ก่อนอยู่ข้างเขม็ดแซ่ม
 ไม่มีการใหญ่โตอันใด การพระราชพิธีสำหรับแผ่นดินแล้วก็ผ้าอาบ
 ผืนเดียวทั้งสิ้นตลอดจนบรมราชาภิเษก การพระราชกุศลพิเศษเป็น
 การจรมีไทยทานมาก ๆ พึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ที่ ๔ แต่การ
 สดับปกรณ์สงกรานต์นี้ยังเป็นธรรมเนียมเก่าตลอดมาจนรัชกาลที่ ๓
 เมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้มีผ้าคู่ของหลวงสำหรับพระราชวังบวรฯ
 และหอพระนาคขึ้น แต่ผ้าคู่สำหรับหอพระนาคนั้นก็ไม่ว่าพระองค์
 เจ้านาย ทรงเลือกแต่ที่ทรงรู้จักคุ้นเคย บางองค์ทรงรู้จัก แต่ไม่ต้อง
 พระอธยาศัยก็ไม่พระราชทานแล้วให้มีฉลากพระนามเขียนในผ้า
 เช็ดหน้าด้วยทุกพระองค์ ถึงที่ไม่ได้พระราชทานผ้าหลวง ใช้ผ้าเจ้า
 นายก็มีฉลากด้วย แปรลกกันแต่ที่ผ้าหลวงพระราชทาน จัดพระสงฆ์
 ตามวัดซึ่งพระอัฐินั้นได้ปฏิสังขรณ์บ้างเป็นนายด้านทำการบ้าง ถ้าไม่
 มีเช่นนั้นก็ใช้วัดที่เป็นวัดหลวงในแผ่นดินนั้น หรือวัดของพี่น้องที่
 สนิท หรือพระนั้นเป็นญาติกับพระอัฐิ เช่นพระราชพงศ์ปฏิพัทธกับ
 พระองค์โยเป็นต้น ส่วนผ้าคู่ซึ่งมิใช่ของหลวงนั้น แล้วแต่จะได้พระ
 องค์ใด อยู่ในพวกที่ได้ผ้าคู่ของหลวงสดับปกรณ์ซ้ำอีกเที่ยวหนึ่งสอง
 เที่ยวเป็นพื้น แต่ธรรมเนียมผ้าคู่ของหลวงนี้ตั้งลงแล้วก็ดูเป็นการไม่สุ
 แน่ เมื่อเจ้านายสิ้นพระชนม์ลงภายหลัง ถึงไม่เป็นที่ต่อพระอธยาศัย
 แต่ทรงเกรงใจ ก็พระราชทานเรื่อย ๆ เลอะ ๆ ไปเช่นกรมหมื่นอุดม
 ก็ได้ผ้าคู่ของหลวง เกือบจะตกลงเป็นใครตายลงใหม่ได้ผ้าคู่ของหลวง
 ที่จัดแบ่งปันนั้นเป็นแต่ครั้งแรกครั้งเดียว ครั้นตกลมาถึงในแผ่นดิน

ปัจจุบันนี้ เจ้านายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้จักคุ้นเคยได้ผ้าคู่ของหลวงอยู่แล้ว ไม่ทรงรู้จักเสียเป็นอันมาก ถ้าจะจัดการตามแบบที่วางลงแต่แรกก็ควรจะต้องเลิกเสีย คงไว้แต่ที่ทรงรู้จักแต่ครั้นจะเลิกเสียก็ดูกระไร ๆ มีรู้อยู่ ก็ต้องคงให้มีไปตามเดิม ส่วนเจ้านายที่สิ้นพระชนม์ลงใหม่ก็ไม่มียกเว้น เลยเป็นผ้าคู่ของหลวงทั้งสิ้น ธรรมเนียมที่จัดผ้าคู่ของหลวงและไม่ใช้ของหลวงนี้ ก็เป็นแต่การที่จัดพอให้เรียกพระยุง ๆ ขึ้นเท่านั้น ยังเรื่องแถมเล็กแถมน้อยก็มีอีกอย่างหนึ่งเป็นชั้น ๆ คือที่หนึ่งนั้นมีผ้าคู่ รูป เทียน ผ้าเช็ดปาก พัด ด้ามจิว ขวดน้ำอบ ชั้นที่สองยกขวดน้ำอบเสีย ชั้นที่สามยกรูปเทียน ขวดน้ำอบเสีย ยังอีกนัยหนึ่ง พระราชเทวีและพระเจ้าลูกเธอที่เป็นผู้น้อยไม่พระราชทานผ้าคู่ เปลี่ยนเป็นจิวรสบง เพราะเป็นผู้ซึ่งไม่ควรจะได้พระราชทานรดน้ำสรงกรานต์ แต่ส่วนพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ที่นับว่าเป็นพระราชภาคิไนยและอ่อนพระชนมพรรษากว่า ก็ได้ผ้าคู่เหมือนเจ้านายทั้งปวง ที่แท้นั้นก็เป็นการทรงพระราชดำริคนละคราว ผ้านบงผืนหนึ่งก็ยังมีราคาดีกว่าผ้าคู่ เพราะทรงพระกรุณาจะพระราชทานก็พระราชทาน ที่เนือย ๆ อยู่ก็ปล่อยเรื่อยไปตามเดิม การเรื่องนี้อยู่ข้างจะจุกจิกรุงรัง แต่เห็นไม่เป็นสลักสำคัญอันใดก็ปล่อยเรื่อยไปตามเดิม ไม่ได้เปลี่ยนแปลงแก้ไข

อนึ่ง อัฐิเจ้าคุณอัษฎิกาทั้งปวง ซึ่งอยู่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่บ้างองค์น้อยบ้าง จะได้พระราชทานบังสุกุลมาแต่ครั้งไรก็ไม่ทราบเลย แต่ท่านพวกนี้เมื่อมีชีวิตอยู่ได้พระราชทานรดน้ำมาแต่เดิม เพราะได้ยินคำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งเล่าว่า เมื่อถึงหน้าสรงกรานต์แล้ว ท่านพวกคุณอย่าเหล่านี้นำประชุมกันที่ตึกหนักกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ขึ้นนั่งบนเตียงอันหนึ่งด้วยกัน

ทั้งหมด เจ้านายที่เป็นหลาน ๆ พวกกันไปตักน้ำรด ท่านได้เสด็จไปรดน้ำ แลเห็นหลังคุณย่าทั้งปวงลายเหมือน ๆ กันเป็นการประหลาด จึงได้รับสั่งถามว่าทำไมหลังคุณย่าทั้งปวงจึงลายเหมือนกันหมดเช่นนี้ คุณย่าทั้งนั้นทูลว่าขุนหลวงตากเสีย^(๑) แล้วก็เล่าเรื่องแผ่นดินตากถวายรับสั่งเล่าถึงเรื่องแผ่นดินตากต่อไปเป็นอันมาก เพราะเหตุที่ได้อยู่พระราชทานรดน้ำมาแต่ยังมีชีวิตอยู่เช่นนี้ จึงได้พระราชทานบังสุกุลแต่ในเฉพาะเวลาสงกรานต์คราวเดียวสืบมา ครั้นพระราชทานชั้นเจ้าคุณอัยยิกาลงไว้แล้ว เมื่อตกลงมาถึงชั้นเจ้าคุณวังหลวง ซึ่งโปรดให้เรียกว่าเจ้าคุณพระสัมพันธวงศ์ ด้วยความที่ทรงนับถือสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่องค์น้อยเป็นต้น ก็โปรดพระราชทานต่อลงมาอีกชั้นหนึ่ง และในตระกูลนี้ได้รับราชการเป็นผู้หลักผู้ใหญ่อยู่มาก เมื่อลงมาอีกชั้นหนึ่งก็เลยได้พระราชทานลงไปอีกชั้นหนึ่ง แต่ไม่ทั่วกัน^(๒) เมื่อจะว่าโดยทางเชื้อสายราชินิกุล ตั้งแต่ชั้นพระสัมพันธวงศ์ลงมา ที่เป็นชั้นเดียวกันไม่ได้พระราชทานรดน้ำมีโดยมาก ถ้าจะเทียบกับเจ้านายวังหน้า คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ พระเจ้าบรมวงศ์เธอทั้งสี่นั้นยังสนิทกว่าพวกราชินิกุลเหล่านี้มาก แต่ก็ไม่มีพระองค์ใดได้รับพระราชทานสดับปกรณ์ในเวลาสงกรานต์แต่สักพระองค์เดียว เพราะฉะนั้นการที่พระราชทานบังสุกุลในบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่องค์น้อยนั้น ต้องนับว่าพระราชทานโดยการที่ทรงนับถือพิเศษ หรือเป็นรางวัลความชอบ ไม่ใช่ได้โดยเนื่องในพระวงศ์เท่าจำนวนพระสงฆ์รายวัดสำหรับพระบรมอัฐิพระอัฐิ และรายไทยทานที่สดับปกรณ์พระบรมอัฐิพระอัฐิชั้นใดอย่างใด จะว่ามาในหนังสือนี้ก็จะมีที่ยาวเหลือเกินนักจึงของดไว้ ถ้ามีโอกาสและเป็นการสมควรที่จะลงใน

(๑) เมื่อในคราวขุนหลวงตากเสียพระสติ เมื่อจะสิ้นแผ่นดิน

(๒) ได้พระราชทานผ้าคู่ แต่ที่เป็นบุตรธิดาภรรยาหลวงของสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่องค์น้อย นอกนั้นมีแต่อัฐิเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

หนังสือพระราชพิธีที่จะรวมเล่มจึงจะลงไป ของสดับปกรณ์ราย
ร้อยในนักขัตฤกษ์สงกรานต์นี้ มีในท้องพระโรง ๕๐๐ พระราชวัง
บวรฯ ๓๐๐ หอพระนาถ ๒๐๐ บ้านสมเด็จพระยาองค์ใหญ่องค์
น้อย ๒๐๐ แต่ที่ในท้องพระโรงนั้นมีของสดับปกรณ์มากขึ้นอีกหน่อย
หนึ่ง คือผ้าคู่ที่พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในถวาย เมื่อแบ่งไป
หอพระนาถ ๑๐๐ แล้วเหลืออยู่น้อยเท่าใด เอามารวมเป็นกอง ๆ
เท่าจำนวนพระสงฆ์ที่มานั้น เมื่อพระสงฆ์ถวายพระพรลาแล้วไปนั่ง
สดับปกรณ์ผ้าคู่ของเจ้านายต่อไป แต่ก่อน ๆ มาต้องคล้องคู่ ต้อง
สดับปกรณ์เท่านั้นเที่ยว แต่ทุกวันนี้ใช้เที่ยวเดียวรอบทั้งกองแล้วจึงได้
สดับปกรณ์ราย ๕๐๐ ของหลวงต่อไป

อนึ่ง ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา เมื่อสิ้นสงกรานต์แล้วโปรดให้ เชิญ
พระบรมทนต์สามพระองค์ และพระทนต์กรมสมเด็จพระอมรินทรา
มาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ออกตั้งที่พระอุโบสถวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม ให้ข้าราชการที่เป็นข้าหลวงเดิมเป็นต้น ได้
สดับปกรณ์ในเวลาสงกรานต์ ก็มีพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน และข้า
ราชการบางคนที่ไม่ได้เป็นข้าหลวงเดิมพลอยไปสดับปกรณ์บ้าง ท้าว
วรคณานันต์ (มัลย์) เป็นผู้เที่ยวบอกกล่าวชักชวน ไม่เป็นการกะ
เกณฑ์อันใด ก็มีการสดับปกรณ์ทุกปี พระสงฆ์อยู่ในท่าหลวง วัดละ
เที่ยวหนึ่งบ้าง สองเที่ยวบ้าง สามเที่ยวบ้าง แล้วทำบุญซึ่งผู้ที่ออกเรียไร
ขึ้นถวายพระราชกุศล คิดดูไทยทานที่ไปทำบุญกันปีหนึ่งก็อยู่ในไม่
เกินห้าข้างขึ้นไป ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้จึงเพิ่มพระบรมทนต์ขึ้น
อีกองค์หนึ่ง และข้าหลวงเดิมในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี
ขอให้เชิญพระทนต์กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีออกอีกองค์
หนึ่ง ผู้สดับปกรณ์ก็มากขึ้น รวมไทยทานก็มากขึ้นถึงเจ็ดข้างแปดข้าง
ครั้นเมื่อท้าววรคณานันต์(มัลย์) บอกชราไปแล้ว ท้าวศรีสัจจาเป็นธูระ

อยู่ตลอดมาจนกระทั่งถึงท้าววรจันทร์^(๑) คนนี้ไม่รู้จะไปเกณฑ์กันหรือไปเที่ยวเรียกรอว่างขวางออกไป หรือจะเป็นด้วยผู้ซึ่งทำบุญมือเติบขึ้นตามส่วนอย่างไร เงินวางขึ้นไปถึงเกือบยี่สิบชั่ง ข้าพเจ้าเห็นว่าเงินสดับปรณมากเหลือเกินนัก เวลาที่จะทำก็ไม่ใครพอ พระสงฆ์ได้ไปองค์ละเพื่อองค์ละสลึง ก็ไม่สู้เป็นประโยชน์อันใดนัก เห็นว่าวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็เป็นสถานที่ทรงสร้างทรงปฏิสังขรณ์มาด้วยกันทุกพระองค์ พระทัยของพระบรมอัฐิพระอัฐินั้นก็ย่อมทรงเลื่อมใสในพระมหามณีรัตนปฏิมากรเป็นอันมาก จึงได้ขอแบ่งเงินสดับปรณที่ได้ขึ้นใหม่นี้ ไว้เป็นเงินสำหรับรักษาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คงให้สดับปรณแต่พอไล่เล็กน้อยกับที่เคยสดับปรณมาแต่ก่อน เหลือนั้นได้มอบให้กรมมิตติ^(๒) ซึ่งจัดการรักษาวัดพระศรีรัตนศาสดารามใช้ในการวัด ในปีนี้ได้เงินถึงสิบสี่ชั่งเศษ

ในการสงกรานต์นี้ แต่ก่อนมาพระเจ้าแผ่นดินต้องทรงนำพระพุทธรูปและพระสงฆ์แต่เฉพาะที่กล่าวมาแล้ว ครั้นมาถึงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเสด็จออกทรงนำพระมหามณีรัตนปฏิมากรที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามเพิ่มขึ้น เมื่อสมโภชเวียนเทียนแล้วเสร็จ จึงเสด็จพระราชดำเนินทรงสดับปรณพระอัฐิเจ้านายที่หอพระนาคเป็นการพิเศษขึ้นกว่าแต่ก่อน ที่เสด็จพระราชดำเนินเอง สดับปรณนั้นก็มีมาแต่เดิมแล้ว ถึงการเวียนเทียนนั้นก็มิทั้งตรุษสามวันสงกรานต์สามวันแต่เดิมมาแล้ว ดอกไม้เพลิงซึ่งจุตบูชาในเวลานักขัตฤกษ์เช่นนี้ เกิดขึ้นแต่รัชกาลที่ ๔ มา ในเวลาสงกรานต์นี้ก็มี

---

(๑) ท้าวศรีสัจจา (กลั่น ณ นคร) ท้าววรจันทร์เจ้าจอมมารดาवादในรัชกาลที่ ๔

(๒) กรมมิตติ คือกรมการ

ด้วยทุกคืนทั้งสามวันหรือสี่วันตามเวลาที่กำหนดสงกรานต์ เป็นสามวันหรือสี่วัน

อนึ่ง วัดพระเชตุพนนั้น ก็เป็นธรรมเนียมเก่ามีมาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสงกรานต์สามวันเปิดให้ช่างในออกสรงน้ำพระ ตีข้าวบิณฑิโพรยทานและเที่ยวเล่นแต่เช้าจนเย็น กันฉนวนเหมือนอย่างพระเมรุท้องสนามหลวง เป็นที่ชาววังไปเที่ยวรื่นเริงสนุกสนานมากตลอดมา ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระเชตุพนเสด็จออกจากฉนวนข้างใน โปรดให้เจ้าจอมเถ้าแก่และท่านเถ้าแก่แต่งตัวเป็นตำรวจนุ่งสองปีกลาย สวมเสื้อเข้มขาบเยียรบับซับใน สวมเสื้อครุยชั้นนอก ผ้าโพกศีรษะสะพายกระบี่แท้เสด็จ เหมือนอย่างตำรวจแท้เสด็จพยุหยาตราอยู่ในเวลานั้น เมื่อถึงพระอุโบสถก็มีพนักงานชำระพระบาทสนมพลเรือนถวายเทียนชนวน ล้วนแต่เถ้าแก่พนักงานแต่งตัวเป็นผู้ชายทั้งสิ้น ข้าพเจ้าจำได้แต่ว่าเป็นการสนุกสนานกันมาก แต่จะเล่าให้ละเอียดทีเดียวก็พินเพื่อนไป ด้วยเวลานั้นยังเด็กอยู่ เข้าใจว่าเสด็จพระราชดำเนินครั้งเดียวเท่านั้น แต่จะมีเวลาอื่นที่จำไม่ได้อีกอย่างไรไม่ทราบเลย ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระพุทธบูชารัตนซึ่งแต่เดิมอยู่ที่หอพระเจ้า เชิญย้ายไปอยู่ที่พุทธรัตนสถาน และมีพระสถูปกำไลทองขึ้นบนพุทธมณฑล ก็ต้องเสด็จพระราชดำเนินไปสรงน้ำเพิ่มขึ้นอีก จึงรวมเป็นการที่ต้องเสด็จพระราชดำเนินในวันเถลิงศกนั้นหลายแห่ง คือเบื้องต้นตั้งแต่สรงน้ำพระบนหอพระจนตลอดสดับปรกณพระบรมอัฐิแล้วเสร็จ เสด็จขึ้นแล้วเสด็จโต๊ะข้าวแซ่พระบรมวงศานุวงศ์ในเวลากลางวัน แล้วทรงโปรยทานอัฐทองแดงใหม่ ๆ ไปจนเวลาเย็นพลบ สรงน้ำพระพุทธรูปรัตนน้อยและพระสัมพุทธพรโณภา

ซึ่งประดิษฐานอยู่บนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทชั้นสูง แล้วเสด็จพระราชดำเนินพระพุทธรูปเทียรทรงน้ำพระพุทธรูปลิหิงค์^(๑) ซึ่งอยู่มุขใต้ และพระสถูปซึ่งอยู่กลางพระที่นั่ง แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินพระพุทธรูปรัตนสถานทรงน้ำพระพุทธรูปบุษยรัตน และเมื่อเวลาพระที่นั่งยังไม่สู้ชำรุดมากนัก เสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระที่นั่งบรมพิมาน ทรงน้ำพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษารัชกาลที่ ๔ แล้วเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามทางพระที่นั่งอนันตสมาคมหรือทางประตูแดงราชกิจ ทรงน้ำพระมหาเมธีรัตนปฏิมากร พระสัมพุทธพรรณีพระพุทธรูปยอฟ้าจุฬาลง พระพุทธรูปเลิศล้ำภักดิ์และพระคันธารราษฎร์^(๒) นมัสการเสร็จแล้วพราหมณ์จึงจุดแว่นเวียนเทียน บายศรี ซึ่งสมโภชพระพุทธรูปเช่นนี้ไม่ใช่ของบริโกศต่าง ๆ อย่างเช่นกล่าวมาแต่ก่อน จานซึ่งจัดปากบายศรีใช้ดอกไม้สดสีต่าง ๆ ประดับทั้งสิ้น ครั้นเมื่อเวียนเทียนเสร็จแล้วเสด็จพระราชดำเนินทางหลังพระอุโบสถสู่หอราชกรมานุสร ทรงน้ำและนมัสการพระพุทธรูป ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพมหานครหรืออยุธยาโบราณ แล้วเสด็จหอราชพงศานุสร ทรงน้ำและนมัสการพระพุทธรูปซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสี่พระองค์ในกรุงรัตนโกสินทร์แต่ก่อนมา เมื่อทรงนมัสการทั้งสองหอนี้แล้ว เสด็จพระราชดำเนินทางพระระเบียงด้านตะวันตกไปหอพระนาครที่เดียว ครั้นเมื่อรัตนโกสินทร์ศกปีที่ ๑๐๑

(๑) พระพุทธรูปบุษยรัตนน้อย ได้มาในรัชกาลที่ ๕ พระสัมพุทธพรรณี ภายหลังทรงหล่อในรัชกาลที่ ๕ พระพุทธรูปลิหิงค์น้อยทรงหล่อในรัชกาลที่ ๔

(๒) พระคันธารราษฎร์ ทรงหล่อสำหรับพิธีขอฝนในรัชกาลที่ ๑

คือบรรจบครบ ๑๐๐ ปีตั้งแต่สร้างกรุง ฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วทรงพระราชดำริว่า ที่พระมณฑปและพระศรีรัตนเจดีย์ ถ้าไม่เสด็จพระราชดำเนินอยู่เสมอ ก็จะทำให้ชำรุดทรุดโทรมไป จึงได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นนมัสการพระไตรปิฎกบนพระมณฑปก่อนแล้ว จึงเสด็จนมัสการพระสถูปในพระศรีรัตนเจดีย์ แล้วเสด็จลงทางซุ้มประตูด้านเหนือสู่หอพระนาค นมัสการตันนิโครธและพระวิหารยอด ซึ่งอยู่ใกล้เคียงที่นั่นด้วย แล้วจึงได้สดับปกรณ์ ที่หอพระนาคนั้น แต่เดิมเป็นที่ไว้พระพุทธรูปต่าง ๆ หลายสิบองค์ หุ้มทองบ้างหุ้มเงินบ้างหุ้มนาคบ้าง ทั้งรูปพระเชษฐบิดร คือรูปสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งสร้างกรุงทวารวดีศรีอยุธยาโบราณ^(๑) ที่แปลงเป็นพระพุทธรูปเสียแล้วนั้นก็ประดิษฐานอยู่ด้วย พระอัฐิเจ้านายซึ่งไปอยู่ในหอพระนาคนั้น เก็บอยู่ในตู้ผนังข้างหลังพระวิหาร เป็นแต่เวลาสงกรานต์ก็เชิญมาตั้งบนม้าสดับปกรณ์ดูสับสนรุกรังมาก ในครั้งเมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งนี้ โปรดให้เชิญพระพุทธรูปทั้งปวงนั้น ขึ้นไปไว้เสียบนพระวิหารยอด จัดหอพระนาคไว้เป็นที่เก็บพระอัฐิเจ้านายอย่างเดียว พระอัฐิที่ไม่มีพระโกศเป็นแต่ห่อผ้ากอง ๆ ไว้แต่ก่อนนั้นก็ให้มีพระโกศปิดทองบรรจุไว้ทั้งสิ้นเป็นการเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน การสดับปกรณ์นั้นก็เหมือนกันกับที่กล่าวมาแล้วด้วยเรื่องของสดับปกรณ์แต่ก่อนนั้น เมื่อสดับปกรณ์เสร็จแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับทางพระระเบียงด้านตะวันตก

การเสด็จพระราชดำเนินวัดพระเชตุพนนั้น บางปีก็มีบ้างถ้าเสด็จพระราชดำเนินแล้ว ก็มักจะเป็นวันมหาสงกรานต์หรือวันเนา ซึ่ง

---

(๑) รูปพระเชษฐบิดรนี้ ว่าเดิมอยู่ที่ซุ้มพระปรางค์วัดพุทไธสวรรย์กรุงเก่า ราษฎรเชื่อถือกันว่าร้ายนัก จึงโปรดให้กรมหลวงเทพพลภักดิ์เชิญลงมาแล้วแปลงเป็นพระพุทธรูป ที่ซุ้มพระปรางค์ก็ปั้นพระพุทธรูปไว้แทน ยังปรากฏอยู่

ไม่มีพระราชธุระมาก เสด็จทางใน แต่ไม่มีกระบวนแห่เหมือนอย่างในรัชกาลที่ ๔ ถ้าเปิดวัดพระเชตุพนแล้วก็โปรดให้มีพนักงานคอยเก็บเงิน ถ้าเป็นไพร่ ๆ ก็เสียเล็กน้อยตามแต่จะมีใจศรัทธา ถ้าเป็นผู้ดีก็ตั้งแต่เฟื้องหนึ่งจนถึงกึ่งตำลึง สงกรานต์สามวันปีหนึ่งได้อยู่ในสามซึ่งเศษสี่ซึ่ง ถวายพระพิมพ์ลธรรม^(๑) สำหรับปฏิสังขรณ์ ปิดกวาดถางหญ้าถอนต้นไม้ในวัด ตั้งแต่พระวิหารทนต์โถมลงมาก คนที่ออกวัดพระเชตุพนก็น้อยไปกว่าแต่ก่อน ในปีหนึ่งสองปีนี้ไม่ได้เปิด

อนึ่ง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งเป็นพระบรมราชูปถัมภ์ เสด็จสถิตอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเป็นพระกรรมวาจาจารย์ สถิตอยู่วัดราชประดิษฐ์^(๒) เมื่อพ้นจากวันสงกรานต์ไปวันหนึ่งบ้างสองวันบ้าง เสด็จพระราชดำเนินไปถวายไตรจีวรผ้าเนื้อดีสงฆ์เป็นการพิเศษอีกส่วนหนึ่ง เมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงพระอารามเช่นนั้น ก็ทรงนมัสการสงฆ์พระพุทธรูปชินศรี พระมหาเจดีย์ พระศรีศาสดา พระพุทธไสยาสน์ พระศรีมหาโพธิ์ และพระพุทธวชิรญาณ พระพุทธปัญญาอัคคะ ซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระวิหารเก๋งก่อน แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินที่พระตำหนัก ส่วนที่วัดราชประดิษฐ์ก็ทรงนมัสการและสงฆ์พระพุทธรูปสังคีติ^(๓) และพระพุทธรูปชินราช พระพุทธรูปชินศรี พระศรีศาสดาจำลองทั้งสามองค์ ทั้งพระมหาปาสาณเจดีย์ พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย

อนึ่ง ในการสงกรานต์สามวันหรือสี่วันนี้ เจ้าพนักงานก็จัดหมอนน้ำเงิน ขวดแป้งสด ผ้าทรงพระ ถวายจบพระหัตถ์แล้วไปเที่ยว

(๑) พระพิมพ์ลธรรม (อัน)

(๒) ต่อมาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

(๓) คือพระประธานในพระวิหารหลวง ทรงหล่อจำลองพระพุทธรูปสังคีติ

สงฆ์พระพุทธรูป คือที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามสงฆ์พระศรีมหาโพธิ์
 แห่ง ๑ วัดพระเชตุพนสงฆ์พระพุทธรูปปฏิมากรแห่ง ๑ วัดมหาธาตุ
 สงฆ์พระมหาธาตุแห่ง ๑ วัดอรุณราชวรารามสงฆ์พระประธานแห่ง ๑
 วัดสุทัศน์เทพวราราม สงฆ์พระศรีศากยมุนี และพระศรีมหาโพธิ์รวม
 ๒ แห่ง วัดบรมนิวาสสงฆ์พระประธานแห่ง ๑ วัดบวรนิเวศสงฆ์พระ
 พุทธชินศรี พระพุทธรูปไสยาสน์รวม ๒ แห่ง วัดสระเกศสงฆ์พระอัฐารส
 ศรีสุคตทศพลญาณบพิตร พระศรีมหาโพธิ์ รวม ๒ แห่ง วัดปทุมวัน
 สงฆ์พระศรีมหาโพธิ์แห่ง ๑ วัดราชาธิวาสสงฆ์พระศรีมหาโพธิ์แห่ง ๑
 และมีผ้าห่มพระพุทธรูปและพระศรีมหาโพธิ์สิบสามผืนกำกับขบวน
 ไปด้วยทุกแห่ง และตั้งศาลาอาสนวิหารเหมือนอย่างเทศกาลตรุษที่ได้
 กล่าวมาแล้วแต่ก่อนนั้น

อนึ่ง การตรุษก็ดี สงกรานต์ก็ดี เป็นเวลาที่คนทั้งปวงถือกัน
 ว่าเป็นฤดูหรือเป็นเวลาที่เหมาะสมจะเล่นเบี้ย เป็นธรรมเนียมเข้าใจซึ่
 ชาบ และเคยประพฤติมาช้านาน ไม่มีผู้ใดจะอับอายหรือสะดุ้ง
 สะเทือนในการเล่นเบี้ยที่กำลังเล่นอยู่หรือเล่นแล้ว ไปที่แห่งใดก็เล่า
 โจษกันถึงการเล่นเบี้ยได้ไม่เป็นการปิดบัง บางทีก็ขยับจะอดตัวเป็น
 นักเลง มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดว่องไว อาจจะเอาชนะชนพวกพ้องได้
 รวากับว่าไปทัพมีชัยชนะอย่างเดีย ๆ อะไรมา การที่ถือว่าเล่นเบี้ยไม่
 เป็นการเสียหายอันใด ในเวลานักขัตฤกษ์เช่นนี้ ก็เพราะเป็นการที่ได้
 อนุญาตเป็นพยานว่าเจ้าแผ่นดินไม่ขัดขวางห้ามปรามหรือพลอยเห็น
 สนุกด้วย จึงได้ยกหัวเบี้ยพระราชทานให้นักขัตฤกษ์ละ ๓ วัน

การที่พระเจ้าแผ่นดินอนุญาตหรือทรงเห็นดีด้วยในเรื่องเล่น
 เบี้ยนี้ก็คงจะเป็นความจริง แต่คงจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินบางองค์เช่น
 ขุนหลวงตากเจ้ากรุงธนบุรี ไปตีเมืองนครศรีธรรมราช ได้พระราช
 ทานเงินให้ฝายเล่นกำถั่วหน้าพระที่นั่ง ถึงเอาชนะตักเงินแจก ความ

ประสงค์ที่ขุนหลวงตากทำเช่นนั้น เพราะตัวท่านเองอยู่ข้างจะเล่นเบี้ย
จัดอยู่แล้วนั้นประการหนึ่ง ท่านก็เห็นใจกันกับพวกทหารทั้งปวงว่า
การสนุกอะไรไม่เสมอเล่นเบี้ย ประสงค์จะให้ทหารเป็นที่รื่นเริงสื
ความลำบากที่ต้องทนยากจึงได้ปล่อยให้เล่นเบี้ยเป็นการเอาใจ แต่
เพราะการเล่นเบี้ยเป็นการไม่ดีได้สนุกสนานเสียแล้วก็ชวนให้ติด เมื่อ
เข้ามาถึงในกรุงแล้วก็ยังเล่นต่อไปบ่อย ๆ การที่เล่นเบี้ยนั้นย่อมมุ่ง
หมายจะต่อสู้เอาทรัพย์สินกันและกัน ผู้ซึ่งมีอำนาจวาสนาเสมอ ๆ กัน
เล่นด้วยกัน เมื่อความปรารถนาอยากได้นั้นกล้าขึ้น ก็ชักให้ฉ้อฉล
บิดพลิ้วคดโกงกันไปต่าง ๆ ส่วนผู้ซึ่งมีวาสนามาก เล่นกับผู้มีวาสนา
น้อย เช่นเจ้านายเด็ก ๆ หรือเจ้านายผู้ใหญ่บางองค์ซึ่งเขาเล่ากันมา
เล่นไฟกับข้าหลวงและมหาดเล็กก็ต้องถวายแปดถวายเก้า ไม่ถวายก็
ขัดเคืองไป ก็อย่างเช่นขุนหลวงตากซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจ
มากเห็นปานนั้น เมื่อมีความปรารถนาขึ้นมา และอาศัยความมัวเมา
ในเรื่องอื่นซึ่งทำให้สติเลือนลอยด้วย จนลืมถึงการบ้านเมือง คิดแต่
จะหาทรัพย์สินสมบัติโดยทางเล่นเบี้ย ก็รีดแรงทรัพย์สมบัติคนทั้งปวง
เป็นหนี้หลวงไปทั้งบ้านทั้งเมือง จนภายหลังลงไม่ต้องเล่นเบี้ย ก็เร่ง
เอาได้เปล่า ๆ น้ำใจชั่วของขุนหลวงตากนี้ เกิดขึ้นด้วยการเล่นเบี้ย
เป็นต้น ถึงโดยว่าแรกคิดจะเป็นอุปาลที่ดีตามเวลาต้องการ ผลที่ออก
ภายหลังก็ไม่เป็นผลอันดีแก่ตนและผู้อื่น พวกกันได้ทุกซ่ยากลำบากไป
ทั่วหน้าตลอดจนถึงตัวเอง เพราะเหตุฉะนั้นถึงแม้ว่าพระเจ้าแผ่นดิน
ภายหลังจะมีได้เลิกระบบนิยม ยกหัวเบี้ยพระราชทานในเวลาตรุษ
เวลาสงกรานต์เสียก็ดี แต่ก็ไม่ได้โปรดให้เล่นเบี้ยในพระราชวัง หรือ
ทรงสรรเสริญการเล่นเบี้ยว่าเป็นการสนุกสนานอย่างหนึ่งอย่างใดเลย

เพราะเหตุที่พระบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้ พระเจ้าแผ่นดินดำรง

อยู่ในคุณความประพฤติดี ๓ ประการ คือไม่ทรงประพฤติและทรงสรรเสริญในการที่เป็นนักเลงเล่นเบี้ยการพนันอย่าง ๑ ไม่ทรงประพฤติในการดื่มสุราเมรัยและกีดกันมิให้ผู้อื่นประพฤติอย่าง ๑ ไม่ทรงประพฤติล่วงในสตรีที่เป็นอัคคมนิยฐานนี้อย่าง ๑ เป็นความประพฤติซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในพระบรมราชวงศ์นี้ได้ทรงงดเว้นเป็นชาติสืบ ๆ กันมา พระบรมราชวงศ์นี้จึงได้ตั้งปกครองแผ่นดินอยู่ยืนยาวกว่าบรมราชวงศ์อื่น ๆ ซึ่งได้ปกครองแผ่นดินมาแต่กาลก่อนแล้ว บ้านเมืองก็เจริญสมบูรณ์ปราศจากเหตุการณ์ภายใน ซึ่งจะให้เป็นที่สะดุ้งสะเทือนหวาดหวั่นแก่ชนทั้งปวง ไม่มีตัวอย่างในพระราชพงศาวดารระยะใดตอนใดจะเทียบเทียมถึง เพราะฉะนั้นเมื่อกล่าวถึงการที่ยกหัวเบี้ยพระราชทานในเวลาสงครามนี้ ซึ่งจะไม่กล่าวถึงก็จะเป็นอันไม่ได้กล่าวข้อความเต็มบริบูรณ์ ในพระราชกุศลสำหรับเดือนห้าจึงต้องกล่าว แต่ขอเตือนพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบรรดาที่จะได้อ่านหนังสือนี้ให้มีสติระลึกไว้ ถึงแม้ว่าได้ยกหัวเบี้ยพระราชทานดังนี้ ก็มีได้ยกพระราชทานโดยพระราชประสงค์จะให้เล่นเบี้ยกันให้สบาย เป็นแต่พระราชทานไปตามประเพณีซึ่งมีมาแต่ก่อน โดยทรงพระมหากรุณาแก่ชนทั้งปวงว่าได้เคยรับประโยชน์อันใดแล้ว ก็ไม่มีพระราชหฤทัยที่จะให้ยกถอนเสีย แต่การเล่นเบี้ยนั้น เป็นที่ไม่ต้องพระอภัยาคัยมาทุก ๆ พระเจ้าแผ่นดิน เพราะฉะนั้นควรที่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ซึ่งมีความนับถือเคารพต่อพระบารมีและพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดินสืบ ๆ กันมา ควรจะตรึตรองให้เห็นโทษเห็นคุณตามจริง และงดเว้นการสนุก และการหาประโยชน์ในเรื่องเล่นเบี้ยนี้เสีย จะได้ช่วยกันรับราชการฉลองพระเดชพระคุณทะนุบำรุงแผ่นดิน เพิกถอนความชั่วในเรื่องเล่นเบี้ยซึ่งอบรมอยู่ในสันดานชนทั้งปวงอันอยู่ใน

พระราชอาณาเขต เป็นเหตุจะเหนี่ยวรั้งความเจริญของบ้านเมืองให้เสื่อมสูญไป ด้วยกำลังที่ช่วยกันมาก ๆ และเป็นแบบอย่างความประพฤติให้คนทั้งปวงเอาอย่าง ตามค่านักปราชญ์ย่อมกล่าวไว้ ว่า การที่ทำให้เห็นเป็นแบบอย่างง่ายกว่าที่จะสั่งสอนด้วยปาก ถ้าเจ้านายขุนนางประพฤติการเล่นเบี้ยอยู่ตราบใด คนทั้งปวงก็ยิ่งเห็นว่าไม่สู้เป็นการเสียหายมาก ผู้มีบรรดาศักดิ์จึงยังประพฤติอยู่ ถ้าผู้มีบรรดาศักดิ์ละเว้นเสีย ให้เห็นว่าความประพฤติเช่นนั้นเป็นของคนที่ต่ำช้าประพฤติแล้ว ถึงแม้ว่าจะเลิกขาดสูญไปไม่ได้ก็คงจะเบาบางลงได้เป็นแท้

การพระราชกุศลในนักขัตฤกษ์สงกรานต์ หมดเพียงเท่านี้ ฯ

คำตักเตือนวันมหาสงกรานต์

ถ้าเสด็จพระราชดำเนินเลี้ยงพระสงฆ์ ฉลองพระเจดีย์ทราย
มหาดเล็กต้องเตรียมเทียนพาน ซึ่งสำหรับมัสการพระพุทธรูปในวัด
นั้น และต้องคอยเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอไปทรงจุดเทียน ข้าวบิณฑ
และรับพระสุหร่ายเงินไปคอยถวายสำหรับสงพระทรายด้วย เวลาคำ
สวดมนต์ฉลองพระชนมพรรษา ภูษามาลาคอยรับดอกไม้ซึ่งทรงจบ
พระหัตถ์ แล้วขึ้นไปรายหน้าพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษา และรับ
พระสุหร่ายลงยาราชาวดีคอยถวายสงพระพุทธรูปด้วย ในวันเนา
เวลาเช้าสงน้ำพระ ภูษามาลาต้องรับพระสุหร่ายลงยาราชาวดี
มหาดเล็กรับพระสุหร่ายเงินถวายสงน้ำพระสงฆ์ และภูษามาลาราย
ดอกไม้หน้าพระเหมือนกันทั้งเช้าทั้งเย็น วันเถลิงศกมหาดเล็กต้อง
คอยถวายเทียนชนวน ทรงจุดเครื่องทองน้อยที่พระบรมอัฐิ อาลักษณ์
ฉลากพระนาม เวลาค่ำคงจะเสด็จพระราชดำเนินวัดพระศรีรัตน-
ศาสดารามไม่ว่าใครขาด พานเทียนสำหรับในพระอุโบสถ สำหรับหอ
ราชกรมานุสร หอราชพงศานุสร สำหรับพระมณฑป สำหรับพระเจดีย์
สำหรับตันนิโครธ สำหรับวิหารยอด สำหรับหอพระนาคเอง ดูต้อง
ตะโกนไวยวายอยู่เนื่องนิตย์ ถ้าจะให้ดีแล้วตัวนายหุ้มแพรนายรองถือ
เองตามเสด็จให้ติด ๆ ไป ดูกิจจะไม่สู้เสียเกียรติยศและหนักหนาอัน
ใดนัก ดึกว่าต้องวิ่งเกลือกกลาเรียกมหาดเล็กเเวร ทางเสด็จพระราช
ดำเนินตำรวกก็มักจะไม่มีใครจำได้ว่าอย่างไร มักนำไปแก้อแล้วแก้อ
เล่าแทบทุกปี คือแรกเสด็จพระราชดำเนินเข้าทางประตูพระระเบียง
ด้านตะวันออก เลี้ยวไปหน้าศาลารายข้างเหนือเข้าช่องกำแพงแก้ว

ด้านเหนือ ขึ้นพระอุโบสถด้านพระทวารข้างใต้ ทรงจุดเครื่องนมัสการ
ทองใหญ่แล้วสงฆ์พระพุทธรูป และทรงจุดเครื่องนมัสการตามหน้า
พระ ในขณะนั้นพราหมณ์จุดเทียนเบิกแว่นทีเดียว ไม่ต้องรอให้
นมัสการแล้ว ตำรวจซึ่งขึ้นไปเวียนเทียนอยู่ในพระอุโบสถนั้น พอ
เทียนเข้าแว่นต้องลงมาคอยรับเสด็จพระราชดำเนินอยู่หลังพระ
อุโบสถจะเสด็จพระราชดำเนินลงทางพระทวารหลังพระอุโบสถข้างใต้
ขึ้นหอราชกรมานุสรก่อนแล้ว จึงหอราชพงศานุสร เมื่อเสด็จจากหอ
ราชพงศานุสรออกทางช่องกำแพงแก้วหลังพระอุโบสถด้านเหนือ ขึ้น
ซุ้มประตูตรงพระเจดีย์ด้านใต้ แล้วไปขึ้นพระมณฑปทางพระทวาร
ด้านตะวันตก เสด็จกลับทางเดิมนั้น ขึ้นช่องคูหาพระศรีรัตนเจดีย์
ด้านตะวันออก แล้วเสด็จออกทางช่องคูหาด้านเหนือ ตรงไปลงซุ้ม
ประตูด้านเหนือ ทรงบูชาตันนิโครธและวิหารยอด แล้วเสด็จเข้าหอ
พระนาค เวลากลับเสด็จตามพระระเบียงด้านตะวันตกออกประตูด้าน
ตะวันตก

เสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศ พานเทียนมหาดเล็กเกิด
ความอย่างยิ่งทุกปี พนักงานนมัสการก็ยังไม่รู้สึก เทียนที่จัดไปยังไม่พอ
ถ้ามหาดเล็กผู้ใดจะรับเทียนตรวจเสียด้วยได้จะดี ที่นมัสการที่วัดบวร
นิเวศนั้น คือเทียนพระพุทธรชินศรีคู่ ๑ พระนิรันตรายคู่ ๑ จุดที่โต๊ะ
ข้างซ้ายทั้ง ๒ คู่ ในพระเจดีย์ ๒ คู่ พระที่เก๋งเล็กบนทักษิณพระเจดีย์
คู่ ๑ พระศรีศาสดาคู่ ๑ พระพุทธไสยาสน์คู่ ๑ พระศรีมหาโพธิ์คู่ ๑
พระพุทธรวิชัยคู่ ๑ พระพุทธรปัญญาอัครคู่ ๑ วัดราชประดิษฐ์
พระพุทธรสิหังคคู่ ๑ พระพุทธรชินราชคู่ ๑ พระพุทธรชินศรีคู่ ๑ พระศรี
ศาสดาคู่ ๑ พระนิรันตรายคู่ ๑ ทั้งนี้ในพระวิหารหลวงทั้งสิ้น พระ
ปาสาณเจดีย์คู่ ๑ พระบรมรูปคู่ ๑ และให้มหาดเล็กคอยรับผ้าไตร
จีวรและน้ำสรงธูปมัตเทียนมัต อย่าให้ต้องโวยวายทั้งสองวัดด้วย ฯ

พระราชพิธีเดือนหก

พระราชพิธีพืชมงคล และจรดพระนังคัล

๑ การพระราชพิธีกล่าวเป็นสองชื่อ แต่เนื่องกันเป็นพิธีเดียวกัน คือป็นในวันสวดมนต์เป็นวันพระราชพิธีพืชมงคล ทำขวัญพืชพรรณต่าง ๆ มีข้าวเปลือกเป็นต้น จรดพระนังคัลเป็นพิธีเวลาเช้าคือลงมือไถ ถ้าจะแบ่งเป็นคนละพิธีก็ได้ ด้วยพิธีพืชมงคลไม่ได้ทำแต่ในเวลาค่ำวันสวดมนต์ รุ่งขึ้นเช้าก็ยังมีการเลี้ยงพระต่อไปอีก การจรดพระนังคัลนั้นเล่า ก็ไม่ได้ทำแต่วันซึ่งลงมือแรกนา เริ่มพระราชพิธีเสียแต่เวลาค่ำวันสวดมนต์พิธีพืชมงคลนั้นแล้ว พระราชพิธีพืชมงคลเป็นพิธีสงฆ์ ทำที่ท้องสนามหลวงในพระนคร พระราชพิธีจรดพระนังคัลเป็นพิธีพราหมณ์ ทำที่ทุ่งสัมปทายนอกพระนคร พิธีทั้งสองนั้นก็นับว่าทำพร้อมกันในวันเดียวกันเดียวกัน จึงได้เรียกชื่อติดกันว่า พระราชพิธีพืชมงคลและจรดพระนังคัล

ฤกษ์การพระราชพิธีนี้ ต้องหาฤกษ์วิเศษกว่าฤกษ์อื่น ๆ คือกำหนดสัปดาห์ ฤกษ์นั้นอย่าให้ต้องวันผีเพ็ญอย่างหนึ่ง ให้ได้ศุกร์ดีอย่างหนึ่ง ให้ได้บุรณฤกษ์อย่างหนึ่ง ให้ได้วันสมภพเคราะห์อย่างหนึ่ง ตำราหาฤกษ์นี้เป็นตำราเกร็ด เขาสำหรับใช้เริ่มที่จะลงมือแรกนา หว่านข้าว ดำข้าว เกี่ยวข้าว ขนข้าว ขึ้นยุ้ง แต่ที่เขาใช้กันนั้นไม่ต้องหาฤกษ์อย่างอื่น ให้แต่ได้สัปดาห์นี้แล้ว ถึงจะฤกษ์วันอุบาทว์โลกาวินาศก็ใช้ได้ แต่ฤกษ์จรดพระนังคัลอาศัยประกอบฤกษ์ดีตามธรรมเนียมด้วยอีกชั้นหนึ่ง ตามแต่จะได้ลงวันใดในเดือนหก ดีซึ่งนับว่าผีเพ็ญนั้นข้างขึ้นคือ ๑,๔,๗,๘,๙,๑๐,๑๑,๑๕ ข้างแรม ๑,๕,๖,๗,๘,๑๐,๑๓,๑๔

เป็นใช้ได้ ศฤกษณ์นั้นก็คือดีดิดาว่าง ซึ่งไม่เป็นผีเพลียนั่นเอง บุรณฤกษ์
นั้น คือ ๒,๔,๕,๖,๘,๑๑,๑๔,๑๗,๒๒,๒๔,๒๖,๒๗ วันสมภพเคราะห์
นั้น คือ วันจันทร์ วันพุธ วันพฤหัสบดี วันศุกร์ กับกำหนดธาตุอีก
อย่างหนึ่ง ตามวันที่โหรแบ่งเป็น ปถวิ อาโป เตโช วาโย ให้ได้ส่วนสัด
กันแล้วเป็นใช้ได้ จะพรรณนาที่จะหาฤกษ์นี้ก็จะยืดยาวไป เพราะไม่มี
ผู้ใดที่จะต้องใช้อันใด

การแรกนาที่ต้องเป็นธุระของผู้ซึ่งเป็นใหญ่ในแผ่นดิน
เป็นธรรมเนียมมีมาแต่โบราณ เช่นในเมืองจีน สี่พันปีล่วงมาแล้ว
พระเจ้าแผ่นดินก็ลงทรงไถนาเองเป็นคราวแรก พระมหาลีเลี้ยงตัวไหม
ส่วนจดหมายเรื่องราวอันใดในประเทศสยามนี้ ที่มีปรากฏอยู่ในการ
แรกนาก็มีอยู่เสมอเป็นนิตยไม่มีเวลาเว้นว่าง ด้วยการซึ่งผู้นั้นเป็น
ใหญ่ในแผ่นดินลงมือทำเองเช่นนี้ ก็เพื่อจะให้เป็นตัวอย่างแก่ราษฎร
ชักนำให้มีใจหมั่นในการที่จะทำนา เพราะเป็นสิ่งสำคัญที่จะได้อาศัย
เลี้ยงชีวิตทั่วหน้า เป็นต้นเหตุของความตั้งมั่นและความเจริญไพบุสย์แห่ง
พระนครทั้งปวง แต่การซึ่งมีพิธีเจือปนต่าง ๆ ไม่เป็นแต่ลงมือไถนา
เป็นตัวอย่าง เหมือนอย่างชานาทั้งปวงลงมือไถนาของตัวตามปกติ
ก็ด้วยความหวาดหวั่นต่ออันตราย คือน้ำฝน น้ำท่ามากไปน้อยไป ดั่ง
เพลี้ยและสัตว์ต่าง ๆ จะบังเกิดเป็นเหตุอันตราย ไม่ให้ได้ประโยชน์
เต็มภาคภูมิ และมีความปรารถนาที่จะได้ประโยชน์เต็มภาคภูมิ
เป็นกำลัง จึงได้ต้องแสหาทางที่จะแก้ไข และทางที่จะอุดหนุน และที่
จะเสี่ยงทายให้รู้ล่วงหน้าจะได้เป็นที่มั่นอกมั่นใจ ก็การที่จะแก้ไขเยียวยา
น้ำฝนน้ำท่าซึ่งเป็นของเป็นไปโดยฤดูปรกติเป็นเอง โดยอุบายลงแรง
ลงทุนอย่างไรไม่ได้ จึงต้องอาศัยคำอธิษฐานเอาความสัตย์เป็นที่ตั้งบ้าง
ทำการซึ่งไม่มีโทษนับว่าเป็นการสวัสดิมงคล ตามซึ่งมาในพระพุทธร-

ศาสนาบ้าง บุกาเช่นสรวงตามที่มาทางไสยศาสตร์บ้าง ให้เป็นการช่วยแรง และเป็นที่ยืนยันตามความปรารถนาของมนุษย์ซึ่งคิดไม่มีที่สุด

ก็ธรรมเนียมการแรกนา ซึ่งมีมาในสยามแต่โบราณตามที่ค้นได้ในหนังสือต่าง ๆ คือในหนังสืออนพมาศเมื่อครั้งกรุงสุโขทัยนั้นมีข้อความว่า “ในเดือนหก พระราชพิธีไพศาย จรดพระนังคัลพราหมณ์ ประชุมกัน ผูกพรต เชิญเทวรูปเข้าโรงพิธี ณ ท้องทุ่งละหาน หลวงหน้าพระตำหนักห้างเขา กำหนดฤกษ์แรกนาว่าใช้วันอาทิตย์ พระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องต้นอย่างเทศ ทรงม้าพระที่นั่งพยุหยาตราเป็นกระบวนเพชรพวง พระอัครชายาและพระราชวงศานุวงศ์ พระสนมกำนัลเลือกแต่ที่ต้องพระราชหฤทัย ขึ้นรถประเทียบตามเสด็จไปในกระบวนหลังประทับที่พระตำหนักห้าง จึงโปรดให้ออกญาพลเทพอธิบดี แต่งตัวอย่างลูกหลวง มีกระบวนแห่ประดับด้วยกรซิงบังสุรย์ พราหมณ์เป่าสังข์ โปรยข้าวตอกนำหน้า ครั้นเมื่อถึงมณฑลท้องละหาน ก็นำพระโคสุภราชมาเทียมไถทอง พระครูพิธีมอบายมไถและประตักทอง ให้ออกญาพลเทพเป็นผู้ไถที่หนึ่ง พระศรีมโหสถซึ่งเป็นบิดานางนพมาศเองแต่งตัวเครื่องขาวอย่างพราหมณ์ ถือโลเงินเทียมด้วยพระโคเศวต พระพรเดินไถเป็นที่สอง พระวัฒนเศรษฐีแต่งกายอย่างคหบดี ถือโลหุ้มด้วยผ้ารัตกัมพลแดง เทียมด้วยโคกระวินทั้งไม้ประตัก พระโหราลั่นฆ้องชัยประโคมดุริยางคดนตรี ออกเดินไถเวียนซ้ายไปขวา ซีพ้อพราหมณ์โปรยข้าวตอกดอกไม้มัน ลือเสียงสังข์ไม้บันเทาะวันาหน้าไถ ขุนบริบูรณ์ธัญญา นายพนักงานนาหลวงแต่งตัวนุ่งเปลาะคารัตต์ประคดสวมหมวกสาน ถือกระบี่เข้าโปรยปรายหวานพิชธัญญาหารตามทางไถจรดพระนังคัลถ้วนสามรอบ ในขณะนั้นมีการมหรสพ ระเบงระบำโหม่งครุ่มหกคะเมนไต่ลวด ลอดบ่วงรำแพนแทง

วิสัยไก่อ่ำข้าหงส์ รายรอบปริมณฑลที่แรกนาขวัญ แล้วจึงปล่อยพระโคทั้งสามอย่าง ออกกินเลี้ยงเลี้ยงทายของทำสิ่ง แล้วโหรพราหมณ์ก็ทำนายตามตำรับไตรเพท ในขณะนั้นพระอัครชายาก็ดำรัสสั่งพระสนมให้เชิญเครื่องพระสุพรรณภาชนีมธุปายาสขึ้นถวายพระเจ้าอยู่หัวเสวย ราชมัลลิกยคมธุปายาสเลี้ยงลูกขุนทั้งปวง” เป็นเสร็จการพระราชพิธีซึ่งมีมาในเรื่องนพมาศ

ที่มีมาในกฎหมายเทียบบาลว่า “เดือนไพศาชจรดพระนังคัล เจ้าพระยาจันทกุมารถวายบังคม ณ หอพระ ทรงพระกรุณายืนพระชรรค์ พระพลเทพถวายบังคมสั่งอาญาสิทธิ์ ทรงพระกรุณาลดพระบรมเดช มิได้ไขนาลออง มิได้ตรัสคดีถ้อยความ มิได้เบิกลูกขุน มิได้เสด็จออก ส่วนเจ้าพระยาจันทกุมารมีเกยช้างหน้าพุทธาวาสขัดแห่ขึ้นช้าง แต่นั้นให้สมโภชสามวัน ลูกขุนหัวหมื่นพันนา นาร้อย นาทหมื่นกรมการในกรมนาเฝ้า และขุนหมื่นชาวศาลทั้งปวงเฝ้าตามกระบวน” ได้ความในกฎหมายเทียบบาลแต่เท่านี้ เป็นข้อความรวม ๆ ลงไปกว่าหนังสือนพมาศหลายเท่า การที่ไปแรกนาไปทำอย่างไรก็ไม่ได้กล่าวถึง วิธีที่จัดการพระราชพิธีนี้เห็นจะไม่เหมือนกันกับที่สุขุขทัยเลย ดูเป็นต่างครูกันทีเดียว ข้างสุขุขทัยดูการพระราชพิธีนี้เป็นการคล้ายออกสนามใหญ่ เจ้าแผ่นดินยังถืออำนาจเต็ม ออกญาพลเทพเป็นแต่ผู้แทนที่จะลงมือไถนา ส่วนข้างกรุงเก่ายกเอาเจ้าพระยาจันทกุมารเป็นผู้แทนพระองค์ มอบพระแสงอาญาสิทธิ์ให้ ส่วนพระพลเทพคงเป็นตำแหน่งเสนาบดีผู้ออกหมายตามกระทรง เจ้าแผ่นดินนั้นเป็นเหมือนหนึ่งออกจากอำนาจจำศีลเจียบเสียดสามวัน การที่ทำเช่นนั้นก็เห็นจะประสงค์ว่าเป็นผู้ได้รับสมมติสามวัน เหมือนอย่างเป็นพระเจ้าแผ่นดินไปแรกนาเองดูขลังมากขึ้น ไม่เป็นแต่การแทนกันเล่น ๆ ต่างว่าแต่วิธีอันนี้เห็นจะได้ใช้มาจนตลอดปลาย ๆ กรุงเก่า ด้วยได้เห็น

ในจดหมายเหตุขุนหลวงหาวัด ความนั้นก็ลงรอยเดียวกันกับกฎมนเทียรบาล เป็นแต่ตัดความไปว่าถึงเวลาไปทำพิธีชัดเจนขึ้น คือว่า พระอินท कुमारฉลองพระองค์ ส่วนพระมเหสีนั้นนางเทพีฉลองพระองค์ ขี้อวดสองตอนไปถึงทุ่งแก้วขึ้นจากเรือ พระอินท कुमारสวมมงกุฏอย่างเลิศขี้อวดเงิน นางเทพีสวมมงกุฏอย่างเลิศไม่มีขี้อวดขี้อวดเงินแต่มีสัปทนบังสุริย์เครื่องยศตาม บรรดาคนตามนั้นเรียกว่ามหาดเล็ก มีขุนนางเคียงถือหว่านห้ามสูงต่ำ ครั้นเมื่อถึงโรงพิธีแล้ว พระอินท कुमारจับคันไถเทียมโคอุสุภราชโคกระวิน พระยาพลเทพถือเชือกจูงโค นางเทพีหาคกระเข้าข้าวหว่าน ครั้นไถได้สามรอบแล้วจึงปลดโคออกกินข้าวสามอย่าง ถั่วสามอย่าง หญ้าสามอย่าง ถ้ากินสิ่งใดก็มีคำทำนายต่าง ๆ ซึ่งชื่อผู้แรกนาแปลกกันไปกับในกฎมนเทียรบาลข้างหนึ่งเป็นจันทกุมาร ข้างหนึ่งเป็นอินท कुमार ข้างหนึ่งเรียกเจ้าพระยา ข้างหนึ่งเรียกพระ การที่ชื่อแปลกกันนั้นได้พบในจดหมายขุนหลวงหาวัดนี้เอง เมื่อว่าถึงพระราชพิธีเผาข้าวว่าพระจันทกุมารเป็นผู้ได้รับสมมติไปทำพิธี เพราะฉะนั้นต้องเข้าใจว่า มีทั้งพระอินท कुमार พระจันทกุมาร ๒ คน ที่ในการพระราชพิธีจรดพระนังคัล ข้างหนึ่งว่าพระอินท कुमार ข้างหนึ่งว่าพระจันทกุมาร ก็เห็นจะเป็นไขว้ชื่อกันไปเท่านั้น หรือบางทีก็จะผลัดเปลี่ยนเป็นคนนั้นแรกนาบ้าง คนนี้แรกนาบ้าง แต่ยศที่เรียกว่าเจ้าพระยาหรือพระอย่างใดจะเป็นแน่ นั่น ตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านทรงพระราชดำริ เห็นว่า จะเป็นเจ้าราชินิกุล คำที่เรียกว่าพระ ๆ นี้ดูใช้ทั่วไปในชื่อเจ้านายอย่างเช่นนั้นแรก ๆ พระเทียรราชา พระราเมศวร พระมหินทรวิสุทธิราช อีกชั้นหนึ่งในเวลาเดียวกันนั้นเช่นพระศรีเสาวราช พระเหล่านี้เป็นลูกหลวงเอกทั้งนั้น ในชั้นหลัง ๆ มีเจ้าเดิมหน้า ก็ดูเป็นเหมือนกับจะเรียก

นำติดปากไป พอให้รู้ว่าเป็นพระราชตระกูล มิใช่พระขุนนาง เช่น เจ้าพระพิชัยสุนทร การซึ่งเห็นว่าพระอินทกุมารหรือจันทกุมารจะเป็นราชินิกุลนั้น ด้วยได้รับยศใหญ่กว่าเจ้าพระยาพลเทพ แต่เมื่อค้นดูในตำแหน่งนาพลเรือน ที่มีชื่อเจ้าราชินิกุลหลายคน ก็ไม่มีชื่อสองชื่อนี้ มีแต่ชื่อพระอินทมนตรี มีสร้อยว่าศรีจันทกุมารอยู่คนหนึ่ง ถ้าจะคิดว่าตำแหน่งพระอินทกุมารพระจันทกุมารนี้ จะเป็นตำแหน่งพระอินทมนตรี ศรีจันทกุมารคน ๑ พระมงคลรัตนราชมนตรี ถ้าจะเติมศรีอินทกุมารเข้าอีกคน ๑ ก็จะได้เข้าคู่กันได้ชอบกลอยู่ เพราะกรมสรรพากรนี้ได้บังคับบัญชาการตลอดทั้งปวง ดูแต่ก่อนเป็นตำแหน่งใหญ่ การแรกนาก็เกี่ยวข้องอยู่กับกรมสรรพากรบ้าง เช่นหมายรับสั่งทุกวันนี้ก็ยังใช้ว่า อนึ่งให้คลังมหาสมบัติสรรพากรใน หมายบอกกำนันตลาดบดตลาดเรือกรุงเทพฯ เป็นต้น ที่อ้างถึงนี้ใช้จะว่าความตามรูปหมายที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ เพราะรูปหมายทุกวันนี้เป็นแต่ให้เป็นผู้ประกาศให้ลูกคำรู้ ที่จะว่าเดี๋ยวนี้ประสงค์จะให้รู้ว่าการเกี่ยวข้องกับกรมสรรพากรบ้าง และกรมสรรพากรแต่ก่อนเป็นกรมใหญ่ บางทีตำแหน่งจันทกุมารอินทกุมารนี้ถึงเป็นราชินิกุล จะได้บังคับบัญชากรมสรรพากรบ้างดอกกระมัง หลวงอินทมนตรีจึงมีสร้อยศรีจันทกุมารติดท้ายอยู่ แต่ตำแหน่งมงคลรัตนนั้นไม่มีอินทกุมารหายไป ธรรมเนียมสร้อยชื่อของเก่ากรมใดมักจะใช้สร้อยชื่อเรื่องเดียวกันไปทั้งชุด เช่น กรมช่างใช้สร้อยชื่อสุริยชาติ เป็นต้น ตลอดทั้งจางวางและเจ้ากรมถ้าสร้อยชื่อจันทกุมารอินทกุมารเป็นของกรมสรรพากร ก็คงจะเป็นกรมสรรพากรแรกนา แต่เมื่อคิดอีกอย่างหนึ่งหรือจะเป็นผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งควรจะแรกนาแล้ว โปรดให้ไปแรกนาเหมือนอย่างชั้นหลัง ๆ ไม่ว่าตำแหน่งใด ถ้าผู้ใดไปแรกนา ก็เรียกผู้นั้นเป็นพระอินทกุมาร

หรือพระจันทกุมารจะได้ดอกกระมัง แต่ในชั้นหลังครั้งขุนหลวงหาวัดนี้ เรื่องให้อำนาจจนถึงยื่นพระขรรค์เห็นจะเลิกเสียแล้ว จึงไม่ได้กล่าวถึงตุ๊กที่จะได้รับยศคล้าย ๆ ขุนนางแรกนาอยู่ทุกวันนี้

ยังมีอีกเรื่องหนึ่งซึ่งเป็นคำพูดกันมาชুম ๆ คู่กันกับพระยาพลเทพ ยืนชิงช้าตีนตกต้องรีบ ตะเภาเข้ามาวันนั้นต้องเป็นของพระยาพลเทพในการแรกนານี้ตะเภาเข้ามาก็เป็นของผู้แรกนาเหมือนกัน แต่มีวิเศษออกไปที่เรื่องว่าได้กำตากด้วย เรื่องกำตากนี้มีคำพูดกันจนถึงเป็นคำพูดเล่น ถ้าผู้ใดจะแย่งเอาสิ่งของผู้ใดเป็นการหยอก ๆ กัน ก็เรียกว่ากำตากละ เรื่องกำตากนี้ได้ค้นพบในจดหมายขุนหลวงหาวัดว่าระหว่างพิธีสามวันนั้น ถ้าเป็นพ่อค้าเรือและเกวียนและพ่อค้าสำเภาจักมาแต่ทิศใด ๆ ทั้ง ๘ ทิศ ถ้าถึงในระหว่างพิธีนั้น พระอินทกุมารได้เป็นสิทธิ หนึ่ง ทนายบ่าวไพร่ของพระอินทกุมาร ในสามวันนั้นจะไปเก็บขนอนตลาดและเรือจ้างในทิศใด ๆ ก็ได้เป็นสิทธิ เรียกว่าทนายกำตาก มีข้อความของเก่าจดไว้ดังนี้ พิศระห์ดูเหมือนว่า ข้อที่ว่าเกวียนและเรือสำเภามาถึงในวันนั้นเป็นสิทธิ ดูเหมือนหนึ่งบรรดาสินค้าซึ่งมาในเกวียนและสำเภานั้นจะต้องรีบเป็นของพระอินทกุมารทั้งสิ้น แต่ที่จริงนั้นมุ่งหมายจะว่าด้วยคำปากเรือและคำเกวียน ซึ่งเป็นภาษาเข้าอย่างเก่า การที่อนุญาตให้ให้นอนอนุญาตคำปากเรือและคำเกวียนในส่วนที่มาถึงวันนั้นให้เป็นรางวัล แต่ก็คงจะไม่เป็นประโยชน์ที่ได้เสมอทุกปี เพราะการค้าขายแต่ก่อนมีน้อย ที่จะหาสำเภาลำใดและเกวียนหมู่ใดให้มาถึงเฉพาะในวันพระราชพิธีนั้นได้เสมอทุกปีคงหาไม่ได้ คงจะมีผู้ได้จริง ๆ สักครั้งหนึ่งหรือสองครั้ง เพียงทำซังหกซังก็จะนับว่าเป็นเศษฐีสืบกันเต็มที จึงได้นิยมใจกันไม่สิ้นสุดจนถึงทุกวันนี้ ส่วนประโยชน์ที่ได้จริง ๆ เป็นของเสมออยู่นั้น คงจะเป็นค่าตลาด

คำเรือจ้างส่วนวันนั้น เป็นยกพระราชทานให้ผู้แรกนาเก็บ คำตลาดที่กล่าวนี้คือที่เก็บอยู่อย่างเก่า พึ่งมาเลิกเสียในรัชกาลที่ ๕ นายอากรตลาดนั้น มักจะเป็นผู้หญิงที่เป็นคนค้าขายทำมาหากิน รับผูกจากพระคลังไปเก็บ เช่นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีท้าวเทพากรคนหนึ่งเป็นผู้ไปเก็บ ท้าวเทพากรนั้นก็นับว่าเป็นเศรษฐี เป็นที่นับถือชื่อเสียงเลื่องลือเหมือนอย่างเจ้าสาวคนหนึ่ง ถ้าใครอยากจะสำแดงตัวว่าเป็นผู้มีเชื้อแถวและทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ เมื่อใดถามว่าเป็นลูกใครหลานใคร ถ้าเกี่ยวข้องเป็นญาติลูกหลานของท้าวเทพากร ถึงห่างเท่าใดก็ต้องอ้างว่าเป็นลูกหลานของท้าวเทพากร ข้าพเจ้าเคยได้ยินมาดังนี้ แล้วผู้ที่ฟังนั้นก็เข้าใจซึมซาบว่า เป็นคนมั่งคั่งบริบูรณ์ พักดเก็บอากรตลาดนั้น เก็บตามแผงลอยร้านหนึ่งเก็บวันละเฟื้อง แต่ผู้ซึ่งเก็บอากรนั้นไม่มีใครจะเก็บตามพักด ด้วยเวลานั้นใช้ซื้อขายกันด้วยเบี้ย มักจะตักตวงเอาเหลือเกินกว่าพักด ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปตลาดท้ายสนม ดำรัสถามพวกชาวร้านด้วยเรื่องเสียอากรตลาด ทรงเห็นว่าราษฎรที่มีของสดเล็กน้อยมาขายต้องเสียอากร นายตลาดเก็บแรงเหลือเกิน จึงได้โปรดให้เลิกอากรตลาดเสีย เปลี่ยนเป็นภาษีเรือโรงร้านตึกแพ อากรตลาดซึ่งเก็บอย่างแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นอากรในแบบซึ่งมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า การซึ่งว่าทนายของผู้แรกนาไปเที่ยวเก็บอากรขนอนตลาดได้เป็นสิทธิทุกแห่งนั้น ก็คือยกอากรที่เก็บร้านละเฟื้องในส่วนวันนั้นพระราชทานให้แก่ผู้แรกนาไปเก็บเอาเอง จึงได้มีหมายให้คลังมหาสมบัติ สรรพากรหมายบอกกำนัน ตลาดบกตลาดเรือ

ให้ประกาศป่าวร้องให้ลูกค้ารู้จักทั่วกัน คือให้รู้ว่ากำหนดวันนั้นให้เสียอากรแก่ผู้แรกนา ถ้าเรือสำเภาเข้ามาก็ให้เสียค่าปากเรือค้ำจังกอบแก่ผู้แรกนา เมื่อได้พระราชทานอนุญาตเช่นนี้ ผู้แรกนาก็แต่งทนายออกไปเที่ยวเก็บอากร ผู้แรกนาเองก็เป็นเวลานาน ๆ จะได้ครั้งหนึ่ง มุ่งหมายอยากจะได้ให้มาก ทนายซึ่งไปนั้นเล่าก็อยากจะหาผลประโยชน์ของตัวเองเป็นลำไผ่บ้าง เก็บอากรจึงได้รุนแรงลั่นเหลือเกิน พักติดไปมาก นุ่งยิ่งกว่าที่นายตลาดนุ่งอยู่แต่ก่อน จนลูกค้าชาวตลาดทั้งปวงพากันกลัวเกรง เมื่อจะเอาให้มากผู้ที่จะให้ก็ไม่มีใครจะยอมให้ ข้างผู้ที่จะเอาก็ถืออำนาจที่ได้อนุญาตไป โฉมฉายเอาตามแต่ที่จะได้ จนกลับเป็นวังรราวกลาย ๆ คำที่ว่ากำตากจึงเป็นที่กลัวกัน จนถึงเอามาพูดเป็นยุติ ในเวลาที่จะแย่งของอันใดจากกันว่า กำตาก แต่ส่วนคำกำตากเองนั้นดูก็เป็นภาษาไทยแท้ แต่แปลไม่ออกว่าอะไร มีท่านผู้หนึ่งได้แปลโดยการเดา ลองคิดดูเห็นว่าคำ กำ นั้น แปลว่า ถือ ตาก แปลว่าของที่ตั้งเปิดเผยไว้ ดังคำที่เรียกว่าเอาของผืนตาก เป็นต้น คือจะถือเอาใจความว่า ร้านตลาดที่เวลาออกอยู่เปิดอยู่เอาพัสดุสินค้าออกตั้งวางเพื่อจะซื้อขายแลกเปลี่ยนกัน โบราณจารย์จะเรียกว่าตากดอกกระมัง คำว่ากำนั้น ก็คือทนายของพระยาไปเที่ยวฉกฉวยสิ่งของตามร้านตลาด ก็ต้องเอามือกำมาจึงได้ของ ก็คำสองคำนี้เข้าเป็นสมาส จึงเป็นกำตาก ความเห็นได้กล่าวดังนี้ ข้าพเจ้ายังไม่เห็นด้วย ได้คิดเดาแปลลองดูเองบ้าง สงสัยว่าคำตากนั้นจะเรียกลากยาวไป บางทีจะเป็นตักดอกกระมัง ด้วยแต่ก่อนมาการซื้อขายกันในตลาดใช้เบี้ยหอยตลาดแผงลอยเช่นนี้ มักจะมีกระจาดหรือกระบุงไว้คอยรับเบี้ยจากผู้ที่มาซื้อ และทอนเงินทอนเบี้ยกัน ในที่ ๆ ไว้เบี้ยเช่นนั้น มักมีถ้วยน้ำพลิกปากไปไล่ หรือจากทองเหลืองคว่ำครอบอยู่ที่กลางกองเบี้ยสำหรับใช้

ตักตวง เมื่อเวลาพระยาผู้แรกนาได้รับอนุญาตให้เก็บเงินค่าอากรตลาดในวันแรกนา ก็ไปเก็บอากรนั้นด้วยเบี้ยจากกระบุงหรือกระจาดที่ไว้เบี่ยนั้น แต่การที่พระราชทานอนุญาตเช่นนั้น เมื่อแรกอนุญาตก็คงจะยกเงินอากรให้แก่นายตลาด ชาวตลาดต้องเสียแก่พระยาผู้แรกนาฝ่ายเดียว แต่ครั้นภายหลังมานายอากรตลาดก็คงจะผลัดเปลี่ยนกันไป เจ้าพนักงานก็คงจะผลัดเปลี่ยนกันไป เมื่อการจิด ๆ ลงมาภายหลังเงินอากรก็จะไม่ได้ยกให้นายตลาดหรือนายตลาดจะยอมเสียว่าเล็กน้อย ไม่ต้องลดเงินหลวงลงเพราะมีกำไรอยู่มากแล้ว เจ้าพนักงานก็ไม่ต้องเป็นธุระอันใดต่อไป ในเรื่องที่จะยกเงินอากรให้ในวันนั้น จนเลยลืมไม่มีใครรู้ว่าเคยลดข้างส่วนนายอากรที่จะมาเก็บอากรตลาดใหม่ต่อไป ก็ไม่รู้สักว่าวันนั้นเป็นวันจะต้องยกเงินอันใด หรือรู้สึกแต่ถือว่าเงินหลวงต้องเสียเต็มไม่ได้ยกเงินให้ ก็คงเก็บตลาดอยู่ในเวลาที่แรกนานั้นมิได้ยกเงิน แต่ส่วนทนายของพระยาผู้ซึ่งแรกนา ที่เคยได้ประโยชน์หรือรู้ว่าเป็นธรรมเนียมได้ประโยชน์มาก็ออกเที่ยวเก็บตลาด ฝ่ายชาวตลาดจะเถียงว่าได้เสียอากรแล้วไม่ยอมให้พวกทนายนั้นก็คงไม่ฟัง ล้วงมือลงไปกำหรือเอาถ้วยเอาจอกตักเบี่ยในกระบุงเอาไปพอกแก่ที่จะฉกล้างเอาได้ข้างฝ่ายชาวตลาดจะไปร้องฟ้องว่ากล่าวอันใดก็ป่วยการ ได้ไม่เท่าเสียเพราะเบี่ยที่ทนายพระยามาเอานั้นก็เพียงกำหนึ่งตักหนึ่ง จะเสียค่าธรรมเนียมยิ่งกว่านั้นหลายเท่า จึงตกลงใจว่าเบี่ยกำหนึ่งตักหนึ่งช่างเถิด ครั้นต่อมาภายหลังผู้ที่ไม่ทราบต้นเหตุ เห็นถึงวันแรกนาแล้วพวกทนายของพระยามาเที่ยวกำกับเบี่ยตักเบี่ยตามร้าน ก็เรียกว่าพวกกำพวกตักมา ต้องเสียเบี่ยกำเบี่ยตักลงเป็นธรรมเนียมว่า วันนั้นแล้วเป็นต้องเสียอากรอีกชั้นหนึ่ง ร้านสะกัลดักหนึ่ง ครั้นคำที่เรียกว่าพวกทนายกำทนายตักเรียกขึ้น ๆ ปากเข้า

ก็ชี้แจงข้าทนายอีกครั้งหนึ่ง คงเรียกแต่ทนายกำตัก ก็เมื่อนานมาคำที่พูดอยู่ชิน ๆ ปากของผู้ที่เข้าใจแล้ว หมายถึงไม่เป็นอัศจรรย์อันใดไม่ได้แปลให้กันฟังต่อ ๆ ไปไม่มีผู้รู้มีนิง^(๑) คือความหมายเดิมว่ากระไร ผู้ที่พูดตาม ๆ มากก็พูดไปอย่างนั้นไม่เข้าใจคำแปลว่ากระไรเลย เข้าใจว่าทนายกำตักนั้นเป็นภาษาสำหรับพูดแปลว่าแย่งเบียดในร้าน ก็อย่างเดียวกันกับคำที่พูดกันอยู่ทุกวันนี้ว่าโคมลอยก็ดี ว่านุ่งก็ดี ก็มีมีนิงอาจที่จะชี้แจงซักเรื่องได้ยืดยาว ถ้าไม่ได้จดหมายชี้แจงไว้นานไปภายหลังพูดกันอยู่ยังไม่จิต ก็คงจะต้องเข้าใจว่าโคมลอยนั้นแปลว่าเหลว นุ่งแปลว่าโกงหรือฉ้อ คำพูดเช่นนี้เป็นคำล้อหน้อย ๆ หนึ่ง ไม่ได้แปลให้มาแห่งคำเรียกนั้นไว้ก็เลยไม่มีผู้ใดทราบได้ อนึ่งคำสั้นกับคำยาวมักจะเรียกกลาย ๆ กันไปได้ เช่นคำว่าไก่ ท้าวสุภติการ (นาก) ที่ตายในเร็ว ๆ นี้ เรียกว่าก่ายเสมอ คำอื่น ๆ ที่ผู้อื่น ๆ เรียก เช่นนี้มีมากหลายคำหลายคน ก็คำที่เรียกว่ากำตักนี้ จะเรียกยาวออกไปว่ากำตากได้บ้างดอกกระมัง เมื่อผู้ที่พูดคำลากยาวเช่นนี้ ได้เขียนหนังสืออันใดลงไว้ว่ากำตากำตาก ถึงแม้ว่าผู้ที่ยังเรียกกำตักอยู่ตามเดิมบ้าง เรียกกำตากตามหนังสือบ้าง จะเกิดถั่งเถียงกันขึ้น ก็คงจะต้องอ้างเอาหนังสือเป็นหลักฐานว่าเป็นถูก เมื่อไม่มีผู้ใดรู้ความมุ่งหมายของคำนั้น จะชี้แจงตัดสินว่าอย่างไรถูกอย่างไรผิด ก็คงต้องตกลงตามหนังสือจึงได้ปรากฏว่าทนายกำตาก หรือเก็บกำตาก เสียคำกำตาก ได้กำตาก ความที่ว่ามาทั้งนี้ เป็นเรื่องเดาทั้งสิ้น ผิดถูกอย่างไรขอโทษที แต่เรื่องกำตากนี้ จะได้มียกอากรหลวงพระราชทานมาเพียงใดก็ไม่ปรากฏ เป็นแต่ความนิยมของคนที่พูดกันอยู่ จนถึงทุก

---

(๑) เป็นคำภาษาอังกฤษ Meaning.

วันนี้ แต่ที่กรุงเทพฯ นี้ ตั้งแต่ก่อนมาก็ไม่ปรากฏว่าได้ยกอากรพระราชทานค่าปากเรือค่าจังกอบก็ไม่ได้ยินว่าพระราชทาน ได้ยินแต่เล่ากันว่าพวกทนายของพระยาเทียวเก็บเทียวชิงเบี้ยตามตลาด เมื่อไม่ได้เบี้ยสิ่งของอันใดก็ใช้ได้ เรียกว่าไปเก็บกำตาก เรือสำเภาสำโคมมาถึงก็ลงไปเทียวเก็บลก ๆ ฉวย ๆ เช่นนี้ เป็นเก็บกำตากเหมือนกัน อาการที่ทนายของพระยาไปทำนั้น ตามที่เข้าใจกันว่าในวันนั้น พระยาได้เป็นเจ้าของดินแดนวันหนึ่ง ถึงบ่าวไพร่จะไปเทียววิ่งราวแย่งชิงกลางตลาดยี่สานก็ไม่มีความผิด เป็นโอกาสที่จะนุ่งได้ วันหนึ่งก็นุ่งให้เต็มมือ ฝ่ายผู้ที่ถูกแย่งชิงนั้นก็เข้าใจเสียว่าฟ้องร้องไม่ได้ ด้วยเป็นเหมือนวันปล่อยผู้ร้ายวันหนึ่ง ไม่มีใครมาฟ้องร้องว่ากล่าว เป็นแต่บ่นกันพึม ๆ พำ ๆ ไปต่าง ๆ จนเป็นเรื่องสำหรับเอามาพูดเล่น ใครจะแย่งของจากผู้ใดก็เรียกว่ากำตากละ แต่ที่แท้จริงธรรมเนียมกำตากนี้ ก็ได้เลิกเสียช้านานหลายสิบปีมาแล้ว แต่การที่คนมาก ๆ ด้วยกันไม่ชอบความประพฤติเช่นนั้นก็ยังเล่ากันต่อมา จนถึงขั้นเราได้รู้เรื่องดังนี้ ส่วนผู้ที่แรกนาในทุกวันนี้ แต่เดิมมาได้พระราชทานเบี้ยเลี้ยง ๑๐ ตำลึง ครั้นเมื่อตกภาษีโรงร้านตึกแพขึ้น โปรดให้หักเงินภาษีเป็นค่าเลี้ยงเกาเหลาในการแรกนาอีกชั่งหนึ่ง ครั้นถึงพระยาอภัยรณฤทธิ์^(๑) แรกนาออกแอดไปว่ากำลังวังชาไม่มีต่าง ๆ จึงได้ตกลงเป็นให้เงินเสียคราวละ ๕ ชั่งสืบมา

การแรกนาที่ในกรุงเทพฯ นี้ มีเสมอมาแต่ปฐมรัชกาลไม่ได้ยกเว้น แต่ถือว่าเป็นตำแหน่งเจ้าพระยาพลเทพคู่กันกับยี่นชิงช้า เจ้าพระยาพลเทพแรกนายี่นชิงช้าผู้เดียวไม่ได้ผลัดเปลี่ยน ครั้นตกมา

---

(๑) พระยาอภัยรณฤทธิ์ (แย้ม บุนนรัตพันธุ์) ภายหลังเป็นพระยาสีหราชฤทธิ์ไกร ได้แรกนาต่อเจ้าพระยาภูธราภัยผู้บิดา ด้วยเป็นตระกูลพรหมณ์มาแต่กรุงเก่า ๆ

ภายหลังเมื่อเจ้าพระยาพลเทพป่วย ก็โปรดให้พระยาประชาชีพแทน บ้าง และเมื่อเจ้าพระยานิกรบดินทรยืนชิงช้าก็โปรดให้แรกนาด้วย ใน ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกือบจะตกลงเป็น ธรรมเนียมว่าผู้ไต่ยืนชิงช้าผู้นั้นเป็นผู้แรกนาด้วย ครั้นมาถึงแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) แรกนา เผอิญถูกคราวฝนแล้งราษฎรไม่เป็นที่ชอบใจทีเดียวหนายา บายต่าง ๆ ไป^(๑) จึงโปรดให้เจ้าพระยาภูธราภัยแรกนา ถูกคราวดีก็ เป็นการติดตัวเจ้าพระยาภูธราภัย ได้แรกนามาจนตลอดสิ้นชีวิต พระ บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องว่าเป็นผู้แรกนาดี และ รับสั่งว่าต่อไปภายหลัง ถึงเจ้าพระยาภูธราภัยจะป่วยไข้แรกนาไม่ได้ก็ จะโปรดให้ในวงศ์ญาติพวกนั้นเป็นผู้แรกนา เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัย ถึงอสัญกรรมแล้ว จึงได้ให้พระยาอภัยรณฤทธิ์เป็นผู้แรกนา ตามพระ กระแสเดิมมาจนถึงปีนี้ พระยาอภัยรณฤทธิ์ป่วยแรกนาไม่ได้ จึงได้ให้ พระยาภาสกรวงศ์ที่เกษตราธิบดี ผู้เจ้าของตำแหน่งเป็นผู้แรกนา

การแรกนาที่กรุงเทพฯ นี้ ไม่ได้เป็นการหน้าพระที่นั่ง เว้นไว้ แต่มีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรเมื่อใด จึงได้ทอดพระเนตร เล่ากันว่าเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ ขณะเมื่อ ทรงปฏิสังขรณ์วัดอรุณฯ ในปีมะแมเบญจศกศักราช ๑๑๔๕ เสด็จ พระราชดำเนินทอดพระเนตรการทูลวัน ครั้นเมื่อถึงพระราชพิธีจรด พระนังคัลจะใคร่ทอดพระเนตร จึงโปรดให้ยกการพระราชพิธีมาตั้งที่ ปรกหลังวังอรุณฯ ซึ่งในขณะนั้นยังเป็นทุ่งนา ไม่ได้เพาะปลูกในที่นั้น ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราช

---

(๑) ในระหว่างปีกุน พ.ศ. ๒๔๐๖ จนปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ ฝนแล้งติด ต่อกัน ๓ ปี

ดำเนินทอดพระเนตรแรกนาที่ทุ่งสัมป่อยครั้งหนึ่ง ภายหลังโปรดให้มีการแรกนาที่กรุงเก่าและที่เพชรบุรี ได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรพระยาเพชรบุรี (บัว) แรกนาที่เขาเทพนมขุดครั้งหนึ่งหรือสองครั้ง ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรแรกนาที่ทุ่งสัมป่อยครั้งหนึ่ง การพระราชพิธีจรดพระนังคัลแต่ก่อนมีแต่พิธีพราหมณ์ ไม่มีพิธีสงฆ์ ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงเพิ่มพิธีสงฆ์ในพระราชพิธีต่าง ๆ จึงได้เพิ่มในการจรดพระนังคัลนี้ด้วย แต่ยกเป็นพิธีหนึ่งต่างหาก เรียกว่า พิษมงคล โปรดให้ปลูกพลับพลาขึ้นที่หน้าท้องสนามหลวง และสร้างหอพระเป็นที่ไว้พระคันธารราษฎร์ สำหรับการพระราชพิธีพิษมงคลอย่างหนึ่ง พุทธศาสน์อย่างหนึ่ง แต่ก่อนมาพระยาผู้จะแรกนาก็มิได้ฟังสวด เป็นแต่กราบถวายบังคมลา แล้วก็ไปเข้าพิธีเหมือนตริยมพวาย กระเช้าข้าวโปรยก็ใช้เจ้าพนักงานกรมนาหาบ ไม่ได้มีนางเทพีเหมือนทุกวันนี้ เมื่อโปรดให้มีพระราชพิธีพิษมงคลขึ้น จึงได้ให้มีนางเทพีสี่คน จัดเจ้าจอมเอ้าแก่ที่มีบุตรอนพาหะ พอจะแต่งตัวและมีเครื่องใช้สอยติดตามให้ไปหาบกระเช้าข้าวโปรย เมื่อวันสวดมนต์พระราชพิธีพิษมงคล ก็ให้ฟังสวดพร้อมด้วยพระยาผู้จะแรกนา และให้มีกรมราชบัณฑิตเชิญพระเต้าเทวปิฐ ซึ่งเป็นพระเต้าเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลนั้นประพรมที่แผ่นดินนำหน้าพระยาที่แรกนา ให้เป็นสิริมงคลขึ้นอีกชั้นหนึ่ง

การพระราชพิธีนี้ ในเวลาบ่ายวันที่จะสวดมนต์ที่กระบวนแห่พระพุทธรูปออกไปจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กระบวนแห่นี้เกิดขึ้นก็ด้วยเรื่องแห่เทวรูปออกไปที่โรงพระราชพิธีทุ่งสัมป่อย เป็นธรรมเนียมมีมาเสียแต่เดิมแล้ว พระพุทธรูปจะไม่มีกระบวนแห่ ก็ดูจะเลวไปกว่าเทวรูป จึงได้มีกระบวนแห่ กำหนดทองมั่งกร ๑๐๐ ธงตะขาบ ๑๐๐ กลองชนะ ๒๐ จำปี จำกลอง แตรวง ๑๐ แตรฝรั่ง ๘ สังข์ ๒

เครื่องสูงสำหรับหนึ่ง คู่แท้ ๑๐๐ พิณพาทย์ ๒ สำหรับ กลองแขก ๒ สำหรับ ราชยานกง ๑ เสลี่ยงโถง ๑ คนหามพร้อม มีราชบัณฑิต ประคองและภาษามาลาเซียพระกลด พระพุทธรูปซึ่งตั้งในการพิธีแห่ ออกไปจากพระราชวัง คือพระคันธารราษฎร์นั่งก้าไหล่ทององค์ใหญ่ ซึ่งอยู่ที่หอในวัดพระศรีรัตนศาสดารามองค์ ๑ พระคันธารราษฎร์ยืน ก้าไหล่ทององค์ ๑ พระคันธารราษฎร์อย่างพระชนมพรรษาเงินองค์ ๑ เกิดขึ้นในแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระทรมานเข้าอยู่ในกรอบแก้วสร้าง ขึ้นในรัชกาลที่ ๓ องค์ ๑ พระชัยประจำแผ่นดินปัจจุบันองค์ ๑ พระ ชัยเนาวโลหะน้อยองค์ ๑ พระพุทธรูปทั้งนี้เชิญไปจากหอพระเจ้าใน พระบรมมหาราชวัง เทวรูป ๖ องค์นั่งแท่นเดียวกัน ๑ รูปพระโค ๑ แล้วเชิญพระพุทธรูปพระคันธารราษฎร์นั่งก้าไหล่ทองซึ่งไว้ที่หอพระ ท้องสนามหลวงลงมาอีกองค์ ๑ พระพุทธรูปทั้งนี้เชิญขึ้นตั้งบนโต๊ะ ทองใหญ่ ในพระแท่นมณฑลองค์น้อย มีเชิงเทียนราย ๔ เชิง พาน ทองคำดอกไม้ ๒ พาน กระถางรูปหยกกระถาง ๑ ตามรอบม้าทองที่ ตั้งพระ บนพระแท่นมณฑลและใต้ม้าทอง ไว้พรรณเครื่องเพาะปลูก ต่าง ๆ คือข้าวเหนียวข้าวเจ้าต่าง ๆ ตามแต่จะหาได้ เมล็ดน้ำเต้า แมงลัก แดงต่าง ๆ ถั่วต่าง ๆ ข้าวโพด ข้าวฟ่าง ลูกเดือย งาม ของทั้งนี้ กำหนดสิ่งละ ๒ ทะนาน ผีอก มันต่าง ๆ สิ่งละ ๑๐ ง่า ที่ควรกรอกลง ขวดอัด ก็กรอกลงขวดตั้งเรียงรายไว้รอบ มีเครื่องนมัสการทองทิศ สำหรับ ๑ ที่พลับพลาโถงมุกกำแพงแก้วซึ่งเป็นที่ทอดพระเนตรนา^(๑)

---

(๑) พลับพลาและหอพระในท้องสนามหลวงหรือเมื่อทำท้องสนาม ภายหลัง ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ แต่เดิมมาถึงเรียกว่าสนามหลวง ก็เป็นอย่าง ท้องนา หน้าแล้งแผ่นดินแห้งจึงใช้ปลูกพระเมรุ หน้าฝนปิดน้ำขังไว้ทำนา ในท้อง สนามหลวง จึงมีพลับพลาสำหรับเสด็จประทับทอดพระเนตรนา การที่ทำนาใน ท้องสนามหลวงเล่ากันมาว่าด้วยประสงค์จะให้แขกเมือง คือทูตญวนเป็นต้น แล เห็นว่าเมืองไทยข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ แม้จนชนพระราชวังก็เป็นที่ไร่นาเพาะปลูก

ตั้งโต๊ะจีนมีเทวดา ๖ องค์ และรูปพระโคเหมือนที่ตั้งในพระแท่นมณฑล แต่เป็นขนาดใหญ่ขึ้น รอบโรงพระราชพิธีปกราชวัติฉัตรกระดาขวงสายสิญจน์

เวลาค่ำเสด็จออกทรงถวายผ้าสบงจีวรกราบพระ พระสงฆ์ที่สวดมนต์ ๑๑ รูป พระที่สวดมนต์นั้นใช้เจ้าพระราชาคณะ คือ พระราชประสงค์เดิมนั้น จะใช้หม่อมเจ้าพระสังวรพรประสาธน์^(๑) ซึ่งถือตาลปัตรมาเป็นราชาคณะฝ่ายสมณะ ต่อมาจึงได้ติดเป็นตำแหน่งเจ้าพระ พระที่สวดมนต์อีก ๑๐ รูป ใช้พระเปรียญ ๓ ประโยคเป็นพื้น พระสงฆ์รับผ้าไปครองเสร็จแล้วกลับขึ้นมานั่งที่ จึงได้ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ทรงตั้งสัตยาธิษฐานในการพระราชพิธีแล้วทรงศีล พระยาผู้ที่แรกนั้งที่ท้ายพระสงฆ์ มีพานรูปเทียนดอกไม้นั่งไปจุดบูชาพระรับศีลและฟังสวด เวลาที่สวดมนต์นั้นทางสายสิญจน์พาดที่ตัวพระยาผู้ที่แรกนาด้วย นางเทพี ๔ คน ก็นั่งฟังสวดในม่านหลังพระแท่นมณฑล เมื่อทรงศีลแล้วทรงจุดเทียนพานเครื่องนมัสการที่พระแท่นมณฑล และที่หอพระที่พลับพลา ทรงสุหรัยประพรมน้ำหอม และเจิมพระพุทธรูปเทวรูปทุกองค์ ในขณะนั้นอาลักษณ์นั่งขานหม่อมราชวงศ์พระสังวรพรประสาธน์ (พยอม) อยู่วัดอมรินทร หม่อมเจ้าพระสังวรพรประสาธน์ (ชัชวาลย์) วัดบวรนิเวศในกรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ แล้วถึงหม่อมราชวงศ์พระพิมลธรรม (เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) อยู่วัดระฆัง

---

(๑) หม่อมเจ้าพระสังวรพรประสาธน์องค์นั้น ชื่อหม่อมเจ้าพระเล็กในกรมหมื่นนราเทเวศร์ อยู่วัดอมรินทร ลีนีชีพตักขยในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาหม่อมเจ้าพระสมเด็จพะพุดาจารย์ (ทัต) วัดพระเชตุพน ในกรมหลวงเสนีบริรักษ์ แต่ยังเป็นหม่อมเจ้าพระพุทธรูปบาทปิลันท์อยู่วัดระฆัง แล้วถึงหม่อมราชวงศ์พระสังวรพรประสาธน์ (พยอม) อยู่วัดอมรินทร หม่อมเจ้าพระสังวรพรประสาธน์ (ชัชวาลย์) วัดบวรนิเวศในกรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ แล้วถึงหม่อมราชวงศ์พระพิมลธรรม (เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) อยู่วัดระฆัง

ประกาศสำหรับพระราชพิธีนี้เก็บรวบรวมความบรรดาที่เกี่ยวข้องในเรื่องการนา ที่มินาในพระพุทธศาสนาว่าโดยย่อ ๆ เป็นคำอธิฐานในการพระราชพิธี เพื่อให้เกิดสวัสดิมงคล

คำประกาศนั้นมีข้อใจความดังต่อไปนี้ เริ่มต้นว่าคาถาเป็นทำนองสรภัญญะ สำหรับสวดอธิฐานในการพระราชพิธี ตั้งแต่ นโมตัสส ภควโต สุนิพพุตัสส ตาทิโน จนถึง สัมปชชันทเวสัพเพสติ เป็นที่สุด พระคาถานี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ทรงขึ้นใหม่ เก็บข้อความย่อเป็นคำอธิฐาน ดังจะได้กล่าวคำแปลสืบไปภายหน้า และพระคาถานี้มีพระนามพระเจ้าแผ่นดินอยู่ ที่ต้องใช้ผลัดเปลี่ยนตามพระนาม คือ อัมหากัญจ มหาราช เมื่อรัชกาลที่ ๔ ใช้ ประเมนโท มหิปปติ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ใช้ ประมินโท มหิปปติ นอกนั้นก็คงอยู่ตามเดิม เมื่ออ่านพระคาถาเป็นคำสรภัญญะจบลงแล้ว จึงได้เดินเนื้อความเป็นสยามพากย์คำร้อยแก้ว เริ่มตั้งแต่ขยมบาทบวรอาทรถวายอภิวัตเป็นต้น ข้อความที่ยกมาอธิฐานเป็นเนื้อความ ๔ ข้อ ๆ หนึ่ง สรรเสริญพระพุทธคุณ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ธรรม อันเป็นเครื่องระงับความเศร้าโศก เพราะสละกิเลสทั้งปวงได้สิ้น ชนทั้งปวงซึ่งเราร้อนอยู่ด้วยตัณหา ไม่ควรเป็นถึงอกแห่งผล ได้สดับธรรมที่พระพุทธเจ้าสอนก็ให้อุบัติองงามขึ้นได้ในสันดาน พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นกับทั้งพระธรรมพระสงฆ์เป็นเนืองนิตย์อันวิเศษ เหตุหว่านพืชเจริญผล อนึ่งพืชคือกุศลอาจจะให้ผลในปัจจุบันและภายหน้า ขอจงให้ผลตามความปรารถนา คือในเดือนนี้กำหนดจรดพระนังคัลจะหว่านพืชในภุมินา ขอให้องงามด้วยดี อย่ามีพิบัติอันตราย เป็นคำอธิฐานข้อที่ ๑ ต่อไปยกพระคาถาภาชิตซึ่งมีมาในการทวาชสูตรมายกขึ้นเป็นคำอธิฐานความในพระสูตรนั้นว่าพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อกสิการทวาชะ ไปทำนาอยู่ในที่นาของตน พระพุทธเจ้าทรงเห็นอุปนิสัยว่า จะได้

มรรคผล เวลาบิณฑบาตพระองค์เสด็จไปยังที่พราหมณ์เฝ้าอยู่ แล้ว
ตรัสปราศรัย พราหมณ์จึงติเตียนว่าสมณีนี้อัศจรรย์ เทียวแต่ขอทาน
เขากิน ไม่รู้จักทำไรไถนาหาเลี้ยงชีวิตเหมือนเช่นเรา พระองค์จึงตอบว่า
การทำนาเราก็เข้าใจ เราได้ทำนาเสร็จแล้ว แต่การนาของเราไม่
เหมือนอย่างของท่าน เครื่องที่เป็นอุปการะในการนาของเรามีครบทุก
สิ่ง คือศรัทธาความเชื่อเป็นพืชข้าวปลูก ตบะธรรมซึ่งเผากิเลสให้เร่า
ร้อน และอินทริยสังวร ความระวังรักษาคืออินทริย์ กับทั้งโภชนะ
มัตตัญญู รู้ประมาณในโภชนาหารเป็นน้ำฝน ปัญญาเป็นคูแฉกและไถ
หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือกชัก สติเป็นประตักสำหรับเตือนความสัถย์
เป็นท่อนสำหรับไขน้ำ ความเพียรที่กล้าหาญสำหรับชักแฉกไถ ความ
สำรวมใจเป็นของสำหรับปลดแอกไถ นำไปบรรลู่ที่อันเกษมจากกิเลส
เครื่องประกอบสัตว์ ย่อมไปยังสถานที่ไม่รู้จักกลับเป็นสถานที่ไม่เศร้าไม่
โศก มีแต่ความสุขสำราญ การไถของเราเช่นนี้ มีผลเป็นอมตะไม่รู้
ตาย บุคคลมาประกอบภารไถเช่นว่านี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์สิ้นทุก
ประการ ใจความในพระสูตรนั้นดังนี้ ที่ยกมาอธิบายในคำประกาศ
พระราชพิธีว่าเฉพาะแต่พระคาถา ยกกว่าเป็นความจริงตามที่พระพุทธ
เจ้าตรัส ขอร้องนางความสัตย์นั้นให้ข้าพเจ้าที่หว่านงอกงามทั่วชนบท และ
ให้ฝนอุดมดี คำอธิบายนี้นับเป็นข้อที่ ๒ ต่อนั้นไปยกคาถาซึ่งมีมา
ในเทมียชาดก มีเรื่องราวว่า พระเจ้าพาราณสีมีพระราชโอรสพระองค์
หนึ่งชื่อเทมียกุมาร เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่ พระบิดาอุ้มประทับใน
พระเพลในเวลาเสด็จออกว่าราชการ สั่งให้ลงราชทัณฑ์แก่ผู้มีความ
ผิดต่าง ๆ พระเทมียกุมารได้ฟังก็มีพระราชหฤทัยท้อถอยไม่อยากจะ
รับราชสมบัติต่อไป จึงแกล้งทำเป็นใบ้เป็นง่อยเปลี้ยพิกลจริตจนทรง
พระเจริญใหญ่ขึ้น พระบิดาสั่งให้นายสุนันทสารถิเอาไปฝังเสียในป่า
พระเทมียกุมารจึงกล่าวคาถาแสดงผลที่บุคคลไม่ประทุษร้ายต่อมิตร
สืบบาถา แต่ที่ยกมาใช้เป็นคำอธิบายในการพระราชพิธีนี้แต่สอง

กาลา เริ่มตั้งแต่ ภาสิตา จยมา กาลา มีเนื้อความว่า ศาสตราผู้เป็นใบ้ และเป็นง่อยได้ภษิตไว้ว่า ผู้ใดไม่ประทุษร้ายต่อมิตร โคที่จะเป็นกำลังไถหว่านของผู้นั้น จะมีแต่เจริญไม่รู้เป็นอันตราย พืชพรรณใด ๆ ที่ผู้นั้นได้หว่านลงในไร่นาแล้ว ย่อมงอกงามดีมีผลให้สำเร็จประโยชน์ ผู้นั้นย่อมได้บริโภคผลของพืชพรรณนั้นสมประสงค์ ไม่มีพิบัติอันตราย อีกพระคาถาหนึ่งนั้นว่า ข้อหนึ่งผู้ใดไม่ประทุษร้ายต่อมิตร ผู้นั้นจะไม่รู้เป็นอันตรายด้วยข้าศึกศัตรูหมู่ปัจจามิตร จะคิดทำร้ายก็ไม่อาจจะครอบงำย่ำยีได้ เปรียบประหนึ่งตันนิโครธใหญ่ มีสาขากิ่ง ก้านรากย่านหยั่งลงกับพื้นแผ่นดินมั่นคงแน่นหนา แม้ถึงลมพายุใหญ่ จะพัดต้องประการใด ก็ไม่อาจเพิกถอนตันนิโครธให้กระจัดกระจายไปได้ฉะนั้น ข้อความในเรื่องเทมียชาดกมีดังนี้ ยกคานานี้มาอธิษฐานด้วยอำนาจโมหตริจิต ขอให้ข้าพเจ้าที่หว่านลงในภูมินาทั่วพระราชอาณาเขตงอกงามบริบูรณ์ เป็นคำอธิษฐานข้อที่ ๓ ต่อนั้นไปอ้างพระราชหฤทัยพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งทรงพระเมตตากรุณาแก่ประชาราษฎร ตั้งพระราชหฤทัยจะบำรุงให้อยู่เย็นเป็นสุขทั่วหน้าเป็นความสัตย์จริงด้วยอำนาจความสัตย์นั้น ขอให้ข้าพเจ้างอกงามบริบูรณ์ทั่วพระราชอาณาเขต เป็นคำอธิษฐานข้อที่ ๔ คำอธิษฐานทั้ง ๔ ข้อนี้ ที่เป็นสยามพากย์แปลเนื้อความลงกับพระคาถาที่กล่าวแล้วข้างต้น เป็นจบตอนหนึ่ง ต่อนั้นไปดำเนินคำประกาศเทพดาแสดงพระราชดำริซึ่งทรงพระปรารภเรื่องพระพุทธรูปซึ่งเรียกว่าคันธารราษฎร์ ยกนิทานในวาริชชาดกมากล่าวว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ ณ พระเชตวันในเมืองสาวัตถี ฝนแล้ง ข้าวกล้าในนาแห้งทั่วทั้งเมือง น้ำในลำธารห้วยคลองหนองบึงทุกแห่งก็แห้ง จนถึงสระโบกขรณีที่เคยเป็นพุทธบริโภคน้ำก็แห้งจนเห็นตม ปลาทั้งหลายก็ได้รับความลำบากด้วยฝูงกามาจิกกินเป็น

อาหาร ต้องมุดซ่อนอยู่ในตม ในขณะนั้นพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรง
 บิณฑบาตเห็นเหตุดังนั้น ก็มีพระหฤทัยกรุณา เมื่อเสด็จกลับมาทำ
 ภัตกิจแล้วจึงตรัสเรียกพระอานนทีให้นำผ้าอุทกสาฎกมาถวาย พระ
 อานนทีก็ทูลว่าน้ำในสระแห้งเสียหลายวันแล้ว พระองค์ก็ตรัสเรียกผ้า
 อุทกสาฎกยื่นคำอยู่ พระอานนทีจึงได้นำมาถวาย พระองค์ทรงรับผ้า
 มา ชายส่วนหนึ่งนั้นทรง ส่วนหนึ่งนั้นตรวดขึ้นบนพระองค์สประเทศ
 เสด็จขึ้นที่ฝั่งสงแสงพระอาการพระหัตถ์ขวากวักเรียกฝน พระ
 หัตถ์ซ้ายหงายรองน้ำฝน ขณะนั้นฝนก็ตกลงมาเป็นอันมาก ท่วมในที่
 ซึ่งควรจะขังน้ำทุกแห่ง มนุษย์และสัตว์ทั้งปวงก็มีความชื่นชมยินดี
 กล่าวคำสรรเสริญต่าง ๆ เมื่อพระองค์ทรงทราบจึงตรัสว่า แต่กาล
 ปางก่อน นพะปะมัจจะชาติ คือปลาช่อน ก็อาจตั้งสัตยาธิฐานให้ฝน
 ตกลงไว้ แต่ในคำประกาศนี้หาได้ยกคาถานพะปะมัจจะชาติมากล่าว
 ไว้ไม่ ด้วยท้องเรื่องของคาถานั้นเป็นเรื่องขอฝน ในคำประกาศนี้
 ประสงค์แต่จะกล่าวถึงเรื่องพระพุทธรูปคันธารราชฎร์ ซึ่งยกเรื่อง
 นิทานมากล่าวก็เพราะเรื่องเนื่องติดกันเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงจะของด
 เสียไม่นำคาถาพระยาปลาช่อนอธิษฐานมากล่าวอธิบายในที่นี้ เหมือน
 อย่างเรื่องเตมียชาดก ด้วยคาถานั้นบางทีจะต้องกล่าวในพิธีพรม
 ศาสตร์ จึงจะขอว่าความตามคำประกาศนั้นต่อไป ว่าเมื่อพระพุทธเจ้า
 เสด็จปรินิพพานแล้วได้สองร้อยปีเศษ มีพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งได้
 ครอบครองเป็นใหญ่ในคันธารราชฎร์ มีความเลื่อมใสในพระมัชฌัน
 ติกะเถระ จึงได้รับพระพุทธศาสนาไปถือสืบต่อกันมาหลายชั่ว
 แผ่นดิน ภายหลังพระเจ้าแผ่นดินในคันธารราชฎร์องค์หนึ่งได้ทรง
 ฟังเรื่องพระพุทธเจ้าทรงบันดาลให้ฝนตกนั้น ก็ทรงเลื่อมใสให้สร้าง
 พระพุทธรูปมีการมีอาการอย่างจะสงฆ์ ทำปรีศนาเรียกฝนเช่นนั้น

ครั้นเมื่อปีใดฝนแล้งก็ให้เชิญพระพุทธรูปปฏิมากรนั้นออกตั้งบูชาขอฝน ฝนก็ตกลงได้ดังประสงค์ ภายหลังมามีผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา สร้างพระพุทธรูปมีอาการเช่นนั้น ต่อ ๆ มา ก็เรียกสมญาว่าพระพุทธรูปคันธารราษฎร์ เพราะเหตุที่ได้สร้างขึ้นในเมืองคันธารราษฎร์เป็นตัวอย่างต้นเดิมมา ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นพระพุทธรูปมีอาการเช่นนั้น จึงได้โปรดให้หล่อขึ้นใหม่ ก้าไหล่ทองคำไว้สำหรับตั้งในการพระราชพิธี เป็นจบเรื่องพระคันธารราษฎร์ ต่อนั้นไปว่าด้วยการพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญในการพระราชพิธีนี้ ทรงพระราชอุทิศแก่เทพยดา เป็นต้น แล้วเป็นความอธิษฐานตามพระราชพิธีลงปลายตามธรรมเนียม

ครั้นเมื่ออ่านประกาศจบแล้ว พระสงฆ์จึงได้สวดมนต์มหาราชปริตรสิบสองตำนาน เมื่อถึงท้ายสวดมนต์สวดคาถา นโม ตัสส ภควโต สุนิพพุตสส ตาทิโน เหมือนอย่างเช่นอาลักษณ์อ่านเป็นทำนองสรภัญญะซึ่งกล่าวมาแล้ว เมื่อสวดมนต์จบแล้วพระราชทานน้ำสังข์ให้โหม่ตุม ทรงเจิมหน้าเจิมมือพระยาผู้แรกนาและนางเทพีทั้งสี่ แต่พระยาผู้แรกนานั้น ได้พระราชทานพระธำมรงค์มณฑปพเก้าให้ไปสวมในเวลาแรกนาด้วยสองวง แล้วพระครูพราหมณ์พฤติบาทสามารถน้ำสังข์ให้โหม่ตุมต่อไป ขณะเมื่อพระราชทานน้ำสังข์นั้น พระสงฆ์สวดชยันโต ประโคมพิณพาทย์ เป็นเสร็จการในเวลาค่ำ รุ่งขึ้นเลี้ยงพระสงฆ์แล้วแห่พระพุทธรูปกลับ เป็นหมดพระราชพิธีพืชมงคล

พระราชพิธีจรดพระนังคัล เริ่มแต่เวลาบ่ายวันสวดมนต์พระราชพิธีพืชมงคล มีกระบวนแห่ ๆ พระ เทวรูปพระอิศวร ๑ พระอุมาภคินี ๑ พระนารายณ์ ๑ พระมหาวีรเนศวร ๑ พระพลเทพแบกไถ ๑ กระบวนแห่มีธงมีคู่แห่เครื่องสูงกลองชนะ คล้ายกันกับที่แห่พระพุทธรูป

เป็นแต่ลดหย่อนลงไปบ้าง ออกจากในพระบรมมหาราชวังไปโดยทางบก เข้าโรงพิธีที่ทุ่งสัมปอynaหลวง เวลาค่ำพระมหาราชครูพิธีทำการพระราชพิธีเหมือนอย่างพิธีทั้งปวง ไม่มีการแปลกประหลาดอันใด

รุ่งขึ้นเวลาเช้าตั้งแต่กระบวนแห่ ๆ พระยาผู้แรกนา กำหนดเกณฑ์คนเข้ากระบวนแห่ ๕๐๐ กระบวนนั้นไม่เป็นกระบวนใหญ่เหมือนอย่างแห่อื่นซึ่งช้า คือองคราตำแหน่งของผู้แรกนาทำ แล้วบโตนุ่งดาโงสวมเสื้อแดง สะพายดาบฝักแดงฝักเขียวสองแถว กระบวนสวมเสื้อเสนาภูฏางงะริ้วสองแถว ๆ ละ ๑๕ ถัดมาบโตนุ่งหมื่นสวมเสื้อเข้มขาบอัตลัดสะพายดาบฝักเงินแถวละ ๑๕ กลองชนะ ๑๐ คู่ จำปี ๑ กรรชิงหน้าคู่ ๑ เสลียงพระยาผู้แรกนา สัปทนบังสุรย์ มีหลวงในมหาดไทยคู่ ๑ กลาโหมคู่ ๑ กรมท่าคู่ ๑ กรมนาคู่ ๑ กรมวังคู่ ๑ กรมเมืองคู่ ๑ เป็นคู่เคียง ๑๒ คน นุ่งผ้าไหมสวมเสื้อเยียรบับ กรรชิงหลังคู่ ๑ บ่าวถือเครื่องยศและถืออาวุธตามหลังเสลียง คู่แห่หลังถือดาบเขลยแถวละ ๑๕ ถือหอกคู่แถวละ ๑๕ ถือกระบองแถวละ ๑๕ พระยาผู้แรกนาแต่งตัวเหมือนยืนชิงช้า เมื่อถึงโรงพระราชพิธีเข้าไปจุดธูปเทียนบูชาเทวรูป แล้วตั้งสัตยาธิษฐานจับผ้าสามผืน ผ้านั้นใช้ผ้าลายหกคืบผืน ๑ หัวคืบผืน ๑ สีคืบผืน ๑ ถ้าจับได้ผ้าที่กว้างเป็นคำทำนายว่าน้ำจะน้อย ถ้าได้ผ้าที่แคบว่าน้ำจะมาก เมื่อจับได้ผ้าผืนใดก็นุ่งผ้าผืนนั้น ทับผ้านุ่งเดิมอีกชั้นหนึ่ง นุ่งอย่างบ่าวขุนออกไปแรกนา มีราชบัณฑิตคนหนึ่ง เชิญพระเต้าเทวภิฐ์ประน้ำพระพุทธรมณฑ์ไปหน้า พราหมณ์เชิญพระพลเทพคนหนึ่งเป่าสังข์ ๒ คน พระยาจับยามไถ พระมหาราชครูพิธียืนประตักด้ามหุ้มแดง^(๑) ไถตะไปโดยริสามรอบ แล้วไถแปรโดยกวางสามรอบ นางเทพีทั้ง ๔

(๑) ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ค้นได้พระแสงประตักด้ามห้วยเทศองค์ ๑ เดียวนี้พระราชทานพระแสงนั้น พร้อมกับพระธำมรงค์ในวันสวดมนต์

จึงได้หาบกระเช้าข้าวปลูก กระเช้าทอง ๒ คน กระเช้าเงิน ๒ คน ออกไปให้พระยาโปรยหว่านข้าว แล้วไถกลบอีกสามรอบ จึงกลับเข้ามาอยู่ที่พัก ปลดพระโคออกกินเลี้ยงของเสีงหาย ๗ สิ่ง คือ ข้าวเปลือก ข้าวโพด ถั่ว งา เหล้า น้ำ หน้ำ ถ้าพระโคกินสิ่งใดสิ่งนั้นจะ ทำนาย แต่คำทำนายนั้นมักจะว่ากันว่า ถ้าพระโคกินสิ่งใดสิ่งนั้นจะ บริบูรณ์ แต่ก็ดูว่ากันไปหลวม ๆ เช่นนั้น ไปนึกไม่ออกเสียที่กินเหล้า อะไรจะบริบูรณ์ เพราะจะสังเกตคำทำนายที่ถวายทุก ๆ ปี ก็สังเกตไม่ได้ เพราะข้าพเจ้าได้เห็นคำทำนายมา ๒๑ ครั้งแล้วก็มีแต่ว่า ข้าพระ พุทธเจ้าโหรพราหมณ์รับพระราชทานพยากรณ์ว่าในปีอะไร ๆ ศกนี้ ธิัญญาหารผลาหารจะบริบูรณ์ เหมือนกันเป็นตีพิมพ์ทั้ง ๒๑ ครั้ง การ เท่านั้นเป็นเสร็จพระราชพิธีจรดพระนังคัลแห่งพระยา กลับ แล้วแห่เทวรูป กลับ ในการจรดพระนังคัลเป็นเวลาคนมาประชุมมาก ถึงจะอยู่บ้าน ไกล ๆ ก็มักจะมาด้วยมีประโยชน์ความต้องการเมื่อเวลาโปรยข้าว ปลูกลงในนา พอพระยา กลับแล้วก็พากันเข้าแย่งเก็บข้าว จนไม่มี เหลืออยู่ในท้องนาเลย เมื่อรัชกาลที่ ๔ ได้โปรดให้ไปชันสูตรหลาย ครั้งว่ามีข้าวงอกบ้างหรือไม่ ก็ไม่พบเหลืออยู่จนงอกเลย เมื่อทอด พระเนตรแรกนาที่เพชรบุรี พอคนที่เข้ามาแย่งเก็บพันธุ์ข้าวปลูกออกไปหมดแล้ว รับสั่งให้ตำรวจหลายคนออกไปค้นหาเมล็ดข้าวว่าจะ เหลืออยู่บ้างหรือไม่ ก็ไม่ได้มาเลยจนสักเมล็ดหนึ่ง พันธุ์ข้าวปลูกซึ่ง เก็บไปนั้น ไปใช้เจือในพันธุ์ข้าวปลูกของตัว ให้เป็นสวัสดิมงคลแก่นา บ้าง ไปปนลงไว้ในถุงเงินให้เกิดประโยชน์งอกงามบ้าง การแรกนาจึง เป็นที่นิยมของคนทั้งปวงไม่ผิด ยิ่งนับว่าเป็นพระราชพิธีซึ่งเป็นที่ต้อง ใจคนเป็นอันมาก

หัวเมืองซึ่งมีการแรกนา มีของหลวงพระราชทานเกิดขึ้นใน

รัชกาลที่ ๔ คือกรุงเก่าเมือง ๑ เพชรบุรีเมือง ๑ แต่เมืองซึ่งเขาทำ
แรกนามาแต่เดิม ไม่มีของหลวงพระราชทาน คือเมืองนครศรีธรรมราช
เมืองไชยา ๒ เมืองนี้เป็นเมืองมีพราหมณ์ ๆ เป็นธุระในการพิธี แต่ผู้ว่า
ราชการเมืองไม่ได้ลงแรกนาเอง มอบให้หลวงนาขุนนาเป็นผู้แรกนา
แทนตัว เมืองสุพรรณบุรีอีกเมืองหนึ่งก็ว่ามีแรกนา ไม่ได้เกี่ยวข้องใน
การหลวงเหมือนกัน แต่ในปีนี้ได้จัดให้มีการแรกนาขึ้นเป็นการหลวง
อีกเมืองหนึ่ง^(๑) อนึ่ง พลับพลาที่ท้องสนาม รื้อย้ายไปที่ริมศาลหลัก
เมือง การแรกนาจึงได้ย้ายไปทำที่พลับพลาใหม่ ตั้งแต่ปีนี้เป็นต้นไป

คำตักเตือนในการพระราชพิธีพืชมงคล มหาดเล็กต้องรับ
พานเทียนคอยถวายเมื่อเวลาทรงศีลแล้ว และคอยเชิญเสด็จพระเจ้า
ลูกเธอขึ้นไปบนหอพระและที่พลับพลาโถง ภูษามาสดต้องเตรียม
พระสุหรัยและแป้งเจิม รับพระอำมรงค์นพเก้าจากข้างใน และสังข์
และแป้งเจิมสำหรับจะรดน้ำพระยาและนางเทพี คอยถวายเมื่อพระ
สงฆ์สวดมนต์จบ นอกนั้นไม่มีขาดเหลืออันใด ๆ

---

(๑) แรกนาหัวเมืองที่หลังเลิกหมด ด้วยฤดูทำนาหัวเมืองทำก่อน
กรุงเทพฯ โดยมากราษฎรไม่ลงมือไถนาจนก่อนฤกษ์แรกนา บางปีฝนมีก่อนฤกษ์
การที่รอเสียประโยชน์การทำนา จึงโปรดให้เลิกแรกนาหัวเมืองเสีย

การวิสาขบูชา

๑ พระอรรถกถาจารย์เจ้ากำหนดไว้ว่า พระพุทธเจ้าได้
ประสูติและตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ และเสด็จปรินิพพาน
ในวันเพ็ญพระจันทร์เสวยฤกษ์วิสาขะ วันกำหนดนี้จึงเป็นนักขัตฤกษ์
ซึ่งชนทั้งปวงผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้ทำการบูชาพระรัตนตรัย เป็น
การระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า คล้ายกับทำเฉลิมพระชนมพรรษาหรือ
แซ่ดปีละครั้งแต่โบราณมา การกำหนดที่พระจันทร์ในวันเพ็ญเสวย
วิสาขนักขัตฤกษ์นี้แต่โบราณมาถือว่าตรงในเพ็ญ เดือน ๖ เสมออยู่ไม่
ยักเยื้อง ตลอดมาจนถึงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงวางวิธืแบบปักขคณนาคิดวันพระจันทร์เพ็ญให้ใกล้เคียงที่จริงเข้า
กว่าแต่ก่อน วันวิสาขนักขัตฤกษ์จึงได้เคลื่อนไปเป็นเพ็ญเดือนเจ็ด
บ้างในบางปีแต่ยืนอยู่ในเดือนหกโดยมาก ก็การที่ถือว่าพระจันทร์
เพ็ญเสวยฤกษ์วิสาขะเป็นนักขัตฤกษ์ที่ควรประกอบการบูชาใหญ่ ใน
พระรัตนตรัยซึ่งถือกันอยู่ในเมืองที่นับถือพระพุทธศาสนามาแต่
โบราณนั้น จะให้ได้ความชัดว่าตั้งแต่พระพุทธศาสนามาแต่โบราณนั้น
จะให้ได้ความชัดว่าตั้งแต่พระพุทธศาสนาได้มาประดิษฐานในแผ่นดิน
สยามแล้ว คนทั้งปวงได้ทำการบูชาขึ้นมาแต่เดิมหรือไม่ได้ทำ ก็ไม่มี
ปรากฏชัดในที่แห่งใด จนถึงกรุงสุโขทัยจึงได้ความตามหนังสือที่นาง
นพมาศแต่นั้นว่า “ครั้นถึงวันวิสาขบูชา สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและ
ราชบริรักษ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทั้งอาณาประชาราษฎร์ทั่วทุกนิคมคาม
ชนบทก็ประดับพระนครและพระราชวังข้างหน้าข้างในจวนตำแหน่ง
ท้าวพระยา พระหลวงเศรษฐี ชีพราหมณ์ บ้านเรือน โรงร้าน พ่วงแพ
ชนประชาชายหญิง ล้วนแต่แขวนโคมประทีปขวาลาสว่างไสว

ห้อยย้อยพวงบุปผชาติประพรมเครื่องสุคนธรส อุทิศบูชาพระรัตนตรัย
 สิ้นสามทิวาราตรี มหาชนชวนกันรักษาพระอุโบสถศีล สดับฟัง
 พระสัทธรรมเทศนาบูชาธรรม บ้างก็ถวายสลากภัตตอาหารสังฆทานข้าว
 บิณฑิ บ้างก็ยกขึ้นซึ่งธงผ้าบูชาพระสถูปเจดีย์ บ้างก็บริจาคทรัพย์
 จำแนกแจกทานแก่ยากจกทลิตก คนกำพร้าอนาถาหาพิการ
 บ้างก็ซื้อไถ่ชีวิตสัตว์ จตุบาททิบาทชาติมัจฉาต่าง ๆ ปลดปล่อยให้
 ได้ความสุขสบาย อันว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและราชตระกูล ก็ทรง
 ศีลบำเพ็ญการพระราชกุศลต่าง ๆ ในวันวิสาขบูชาพุทธศาสนาเป็น
 อันมาก เวลาตะวันชายแสงก็เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยราชสุริยวงศ์
 และนางใน ออกวัดหน้าพระธาตุราชอารามหลวงวันหนึ่ง ออกวัด
 ราษฎร์บูรณพระวิหารหลวงวันหนึ่ง ออกวัดโลกสุทธราชาวาสวันหนึ่ง
 ต่างนมัสการพระรัตนตตยาธิคุณ ไพรยปรายผูกเกสรสุคนธรสักการ
 บูชา ถวายประทีปูปเทียนเวียนแวนรอบรัตนบัลลังก์ ประโคมดุริยางค
 ดนตรีดีดสีตีเป่า สมโภชพระชินศรี พระชินราช พระโลกนาถ พระ
 สัฏฐารส โดยมีกมลโสมนัสศรีทาททุกตัวคน” แล้วมีคำสรรเสริญว่า
 “อันพระนครสุโขทัยราชธานี ถึงวันวิสาขนักขัตฤกษ์ครั้งใด ก็สว่างไป
 ด้วยแสงประทีปเทียนดอกไม้เพลิง แลสล้างสลอนด้วยธงชายธง
 ประดากไสวไปด้วยพู่พวงดวงดอกไม้กรองร้อยห้อยแขวน หอม
 ตลบไปด้วยกลิ่นสุคนธสรวยริน เสนาะสำเนียงพิณพาทย์ฆ้องกลอง
 ทั้งทิวาราตรี มหาชนชายหญิงพากันกระทำกองการกุศล เสมือนจะเผยซึ่ง
 ทวารพิมานฟ้าทุกซอชั้น” กล่าวไว้เป็นการสนุกสนานยิ่งใหญ่ เหมือน
 อย่างในหนังสือโบราณก่อน ๆ ขึ้นไป ที่ได้กล่าวถึงวันวิสาขบูชาดังนี้

แต่ส่วนที่ในกรุงเก่า มิได้ปรากฏมีในจดหมายเหตุหนึ่งแห่งใด
 ดูเป็นการลืมหืมเสียทีเดียว ตลอดลงมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นลูกศิษย์

กรุงเก่า ก็ไม่ได้มีการพระราชกุศลวิสาขบูชา ตลอดมาจนปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ (พ.ศ.๒๓๖๐) รัตนโกสินทรศก เป็นปีที่ ๓๖ ใน รัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระสังฆราชมี ซึ่งมาแต่วัดราชบุรณถวายพระพร ให้ทรงทำวิสาขบูชาเป็นครั้งแรก การที่ทำนั้นถึงว่าในหมายอ้างว่าเป็น มหายัญญบูชาใหญ่ก็จริง แต่การจัดนั้นดูเหมือนหนึ่งจะต้องถามกันว่า จะให้ทำอย่างไรจะควร ท่านพระสังฆราชนั้นจะต้องถวายพระพร อธิบายว่าที่ทำกันมาแต่ก่อนนั้น คือจุดโคมตามประทีปบูชาทั้งใน พระอารามและตามบ้านเรือนทั้งปวง จึงโปรดให้ทำโคมปิดกระดาศ เสาไม้ไผ่ยอดผูกฉัตรกระดาศ เหมือนกับโคมบริวารการพระราชพิธี จองเปรียง แผลกแต่เสาหาปูนขาวเสีย เหมือนโคมชัย โคมประเทียบ ให้ไปปักตามพระอารามหลวง พระอารามละสี่เสาเป็นส่วนตาม ประทีปในวัด ส่วนที่ตามประทีปตามบ้านเรือนนั้น ก็ให้อำเภอกำนัน ปาวร้องให้ราษฎรจุดโคม เป็นการคร่าว ๆ แรก ๆ ก็เห็นจะมีบ้างแห่ง ละใบสองใบมีโคมข้าวแขกเป็นต้น เป็นส่วนที่จุดประทีปตามบ้าน เรือนต้องด้วยอย่างเก่า อีกประการหนึ่งนั้นมีพวงดอกไม้แขวนบูชา ตลอดทั้งสามวัน ก็ให้เกณฑ์ข้าราชการร้อยดอกไม้มาแขวนในวัด พระศรีรัตนศาสดาราม วันละร้อยพวงเศษ อีกประการหนึ่งนั้น มี ดอกไม้เพลิงเป็นเครื่องสักการบูชา ก็ให้มีพุ่มดอกไม้เพลิงมาปักจุดที่ หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อีกประการหนึ่งมีพระธรรมเทศนา และรักษาอุโบสถศีล ก็ให้มีเทศนาของหลวงตามวัดฝั่งตะวันออกสิบ พระอาราม ฝั่งตะวันตกสิบพระอาราม และให้อำเภอกำนันปาวร้อง ให้ราษฎรรักษาศีล อย่าให้ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต และให้ชักชวนกันไปฟัง พระธรรมเทศนา อีกประการหนึ่ง ว่ายกธงขึ้นบูชา ก็ให้ทำธงจระเข้ไป ปักตามวัดหลวงวัดละคัน อีกประการหนึ่ง ว่าเคยเลี้ยงพระสงฆ์และ

ถวายสลากภัต ก็โปรดให้เลี้ยงพระสงฆ์ในท้องพระโรง และ
 สดับปกรณ์พระบรมอัฐิด้วยข้าวสลากภัต และประกาศให้ราษฎรชัก
 ชวนกันทำสลากภัตถวายพระสงฆ์ การที่จัดไปทั้งปวงนี้เห็นชัดว่า เป็น
 จัดตามแบบโบราณที่เคยทำมา เมื่อจะดูเทียบกับกับจดหมายนางนพมาศ
 ก็เกือบจะมีการบูชาทุกอย่างเต็มตามที่จดหมายไว้ เป็นแต่อาการที่ทำ
 นั้นคนละอย่าง ในจดหมายนางนพมาศดูเป็นการครึกครื้นพร้อมเพรียงกัน
 ทั้งพระเจ้าแผ่นดินและราษฎร เป็นนักขัตฤกษ์ที่รู้ทั่วกัน เป็นที่รื่นเริง
 ทั่วกัน ในการที่จัดขึ้นชั้นหลังตามแบบเก่า ดูเป็นแต่การสังเขปย่อ ๆ
 พออย่าให้เสียโบราณ หรือคิดจะจัดให้เป็นการครึกครื้นจริง แต่หาก
 คนทั้งปวงไม่ได้ประพุดติมาแต่ก่อนพากันเนือย ๆ เฉย ๆ ไปเสีย ก็
 เลยจิตจางไป แต่เมื่อพิเคราะห์ดูจริง ๆ แล้ว เห็นว่าถึงส่วนในราชการ
 ก็อยู่ข้างจะเลือน ๆ เป็นแต่การเสียไม่ได้อยู่ เพราะไม่ได้เคยทำเคย
 นึกถึงมาเสียช้านานแล้ว จนชั้นหลังในปัจจุบันนี้ การวิสาขบูชามีผู้ทำ
 มากขึ้น ก็ยังเป็นการของชาววัดแท้ พวกชาวบ้านที่เกี่ยวข้องบ้างก็แต่
 พวกที่จำศีลภาวนา แต่คนทั้งปวงที่เฉยอยู่ไม่รู้สึกล้นโดยมาก ไม่
 เหมือนนักขัตฤกษ์ตรุษสงกรานต์ ชั้นต่ำก็สารทย้งดีกว่ามาก เมื่อจะ
 คิดไปดูก็ไม่น่าจะเป็นเช่นนี้ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่นซึ่งได้ดำรงราช
 สมบัติมาในชั้นต้น จะว่าไม่ทรงทราบชัดเจนในพระพุทธศาสนา จึงไม่ได้
 ทรงทำก็ตามเถิด แต่พระเจ้าทรงธรรมซึ่งเป็นพระพินลธรรมอยู่ก่อน
 ว่าแตกฉานในพระไตรปิฎก และทรงพระธุระในการพระพุทธศาสนา
 มาก จนถึงเสด็จออกไปนั่งเป็นอาจารย์บอกหนังสือพระสงฆ์วันละ
 ร้อยรูป และทรงพระวิตกเป็นห่วงห่วงโยกย้ายขัดข้องต่าง ๆ จะสุญตาม
 คำทำนายของพระอรรถกถาจารย์เจ้ากล่าวไว้ในปัญญาอันตรธาน จึง
 ทรงพระอุตสาหะแต่งมหาชาติคำหลวงขึ้นไว้ให้สืบอายุพระพุทธศาสนา

และทรงเสาะแสวงหาเจดียฐานอันเป็นที่ชอบใจคนทั้งปวง ให้ก่อเกิด
ความศรัทธาเลื่อมใสได้ใหญ่โตยืดยาวอย่างเช่นพระพุทธรบาท การซึ่ง
ทรงเป็นพระธรรมาจารย์ในพระพุทธศาสนาทั้งสามอย่างนี้ ก็เพื่อจะสำแดง
ให้เห็นความรู้ซึ่งได้ทรงศึกษาในพระพุทธศาสนาทั่วถึงโดยมาก แต่
การวิสาขบูชานี้ก็เป็นที่ทรงสำแดงความรู้อีกสักอย่างหนึ่ง แต่เหตุใด
จึงทรงลืมเสียก็ไม่ทราบเลย หรือจะเป็นด้วยพระธรรมาจารย์ในการบอก
หนังสือ และในการแต่งพระมหาชาติมากเสียจนไม่มีเวลาจะทรงค้น
คว้าได้ เพราะย่อมจะทรงเห็นว่าการซึ่งแต่งพระมหาชาตินั้นเป็นการ
บำรุงพระศาสนาสำคัญกว่าการวิสาขบูชาที่เป็นแต่การบูชาภายนอก จึงไม่
เป็นพระราชาธรรมาจารย์

จะขอพูดนอกเรื่องสักหน่อยหนึ่ง ในเรื่องปัญจอรรถาจารย์
มีคำทำนายที่พระอรหันตศาสดาจารย์ได้กะไว้ว่า จะเสื่อมลงมาตามลำดับ
คือธรรมที่ดี ๆ ตั้งแต่พระปรมาตมลงมาจนถึงชาดก ในกระบวนชาดก
ด้วยกันมหาเวสสันดรชาดกจะเสื่อมก่อน เพราะเป็นชาดกดีกว่าชาดก
ทั้งปวง ความคิดซึ่งคิดเห็นเช่นนี้ โดยเชื่อมั่นว่าต่อไปภายหน้าคนจะ
เรียวยาวไปทุกชั้น สติปัญญาความรู้ก็จะน้อยลงทุกชั้น ถ้อยคำสั่งสอน
อันใดที่เป็นคำลึกก็จะไม่มีผู้ใฝ่ใคร่ฟังและฟังก็จะไม่เข้าใจ เมื่อชั้น
ปลาย ๆ ลงก็จะเหลือแต่นิทานสุวรรณเคียรหรือเจ้าเงาะกับบรรณา
เป็นธรรมอันอุดมที่ชนภายหลังจะได้สดับ เพราะความคิดเห็นเช่นนี้
มันอยู่ในสันดาน เมื่อจะแต่งหนังสืออันใดก็แต่งตามชอบใจ เพิ่มเติม
ข้อความลงไว้ให้มาก ๆ ล้อให้สนุกและพิศวงงงงวย สำหรับแก้ปัญญ
ผู้ที่เลวทรามในชั้นหลังจะได้เชื่อถือ เมื่อเชื่อถือเพลิดเพลินค้นไปค้นไปจะ
ได้ล่อให้ไปถึงธรรมที่ลึก ความเห็นของผู้ที่แต่งหนังสือมาก ๆ เกินเหตุ
คิดเห็นว่าไม่เป็นมุสาด้วยเป็นประโยชน์เช่นนี้ จึงได้ไม่ว่านิทานอะไร ๆ

ก็เก็บเอามาเรียบเรียง ที่สุดจนฝอยของนิทานอาหรับราตรีก็มีลูกกับ
 ซาดกหลายเรื่อง ความคิดที่เกิดขึ้นเช่นนี้ ก็เพราะได้สังเกตดูเด็กที่มัน
 เกิดมาเมื่อเวลาตนมีอายุมากแล้วนั้นดูโง่กว่าตัวมากกว่าเด็กนั้นจะมี
 อายุมากเท่าตัวผู้สังเกต ผู้สังเกตก็ตายไปเสียก่อนแล้ว ไม่ได้ชี้ได้
 เทียบกันว่ามันจะดีเท่าตัวได้หรือไม่ แต่ที่แท้นั้นโลกตั้งมานานเท่าใด
 มนุษย์ก็ซัดคู้วิชาความรู้เปิดเผยขึ้นทุกวันทุกคืนตามลำดับ ชนซึ่งเกิด
 ภายหลังย่อมจะรู้การอะไรได้ดีได้เร็วกว่าเรา ซึ่งเป็นผู้กำลังซัดคู้อยู่
 เปรียบเหมือนหนึ่งมีผู้รู้ว่าดูเหมือนจะมีแร่เงินแร่ทองอยู่ในแผ่นดิน
 ตรงนั้น ๆ ผู้ที่รู้นั้นยังต้องเคลือบแคลงว่าจะเป็นการจริงหรือเท็จ
 ไม่แน่นอน ครั้นเมื่อซุดลงไปในเวลาซุดนั้นก็ยังไม่ทราบแน่ ต่อเมื่อซุด
 ลงไปได้แร้นมาสูบลุงหล่อหลอมออกเป็นเนื้อเงินเนื้อทอง จึงจะรู้
 ว่าเป็นแร่เงินแร่ทองมีอยู่ในที่นั้น เมื่อมีผู้เดินมาภายหลังได้เห็นเนื้อ
 ทองเนื้อเงิน หรือเห็นบ่อที่ซุดแร้นนั้นก็ดี มีผู้บอกว่าเงินทองนี้ซุดขึ้นมา
 ได้จากบ่อแห่งนั้น หรือบ่อแห่งนั้นมีแร่เงินแร่ทอง ผู้นั้นก็จะรู้ได้ทันที
 ว่า ที่บ่อนั้นมีแร่เงินแร่ทองจริง เร็วกว่าระยะที่ผู้รู้ข่าวว่ามีแร่เงินแร่
 ทองแล้วและไปเสาะแสวงหาสายแร่ จนซุดขึ้นมาสูบลุงหล่อหลอม
 ได้เนื้อเงินเนื้อทอง จึงจะรู้ว่าจริงนั้นมาก อุปมาที่กล่าวนี้ฉันใดก็
 เปรียบเหมือนกับคนที่เกิดภายหลัง ได้อาศัยกำลังคนแต่ก่อนซุดคู้
 วิชาความรู้ขึ้นไว้แล้ว เมื่อมีครูอาจารย์บอกเล่าก็เรียนรู้ได้โดยเร็ว
 เพราะฉะนั้นผู้ซึ่งเกิดภายหลังถ้าได้รู้เรียนแล้ว ก็รู้วิชาทันผู้ที่เกิด
 ก่อนได้โดยเร็วกว่าผู้ที่เกิดก่อนจะเสาะหาวิชาเอง เพราะฉะนั้นความ
 คิดที่คิดเห็นว่าต่อไปภายหน้ามีแต่จะเลวทรามลงนั้นจึงเป็นการผิด
 ด้วยคำอันใดที่เขียนไว้เกินจริง ด้วยประสงค์จะอนุเคราะห์ก็ดี จะให้
 พิศวงงมงายก็ดี จึงไม่เป็นการมีคุณได้สมประสงค์ กลับเป็นเรื่องรุงรัง

รกเร็วปิดบังของที่ดีที่พิเศษแท้จริงนั้นเสีย เพราะถ้อยคำที่แต่งไว้นั้น ไม่ควรแก้ปัญาชนภายหลังจะคิดเห็นตามได้ ก็ชักให้เคลือบแคลง สงสัยจนเห็นว่าไม่มีแก่นสารอันใดที่จะสืบเสาะหาของดีในกองฝุ่น ฝอยนั้นได้ ก็ถ้าเป็นผู้ซึ่งมีความเพียรประสงค์จะเสาะหาของที่ดี จริง ๆ ก็ต้องกวาดคู้ยขยะฝุ่นฝอยนั้นทิ้งเสีย เลือกถือเอาแต่ของที่ดี การอันตรธานที่จะเป็นไปได้จริง ๆ ก็คงต้องอันตรธานไปในของที่ไม่ เป็นแก่นสารก่อน ถ้าจะให้ข้าพเจ้าทำนายแล้วข้าพเจ้าทำนายว่าชาตก อันตรธานก่อน เพราะเป็นของรกเร็วต่าง ๆ มีมาก ธรรมะที่ดีถึงว่า จะไม่มีผู้ใดถือโดยตรง ๆ ก็คงยังต้องประพุดติดตามธรรมะที่ดีอยู่นั้น เอง ถึงว่าผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งไม่ได้เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา แต่หากเป็น คนดีอยู่ก็คงต้องประพุดติดตามพระพุทโธวาทโดยมาก จะตรวจ ค้นดูในปัจจุบันนี้ก็มิถมไป เว้นไว้แต่จะเชื่อถือเสียว่าต่อไปภายหน้าจะ ไม่เป็นอย่างเช่นปัจจุบันนี้ได้โดยไม่มีพยานอันใดที่จะเชื่อถือ นอก จากว่ากันมาว่าอย่างนั้นแล้ว ก็ยังคิดเห็นไปได้ด้วยเอง

ข้าพเจ้าอยากจะพาโลความเห็น และความเชื่อถือว่าไปภาย หน้าที่จะเรียวยลงไปนี้ เป็นความคิดอันให้โทษยิ่งใหญ่แก่ผู้ที่ถือเพราะ ทำให้อ่อนใจวางมือวางตีนไปเสียหมดไม่มีอุตสาหะที่จะสั่งสอนกัน เพราะถือว่ามันจะเรียวยลงไป ถึงสอนก็เปล่า ๆ ไม่มีความอุตสาหะที่ จะคิดจะทำอันใดขึ้น เพราะถือว่าคิดไปทำไปก็เปล่า ๆ เพราะเรามัน เรียวยลงมาเสียแล้ว จะให้เหมือนท่านแต่ก่อนไม่ได้ เป็นความคิดที่ ชวนให้ท้อถอย ตั้งหน้าลงสู่ความเสื่อมอย่างเดียว เพราะฉะนั้นชาติใด ที่เชื่อถือการเรียวยอย่างนี้จึงมีความชวนชวายนปรรณาน้อย บ้านเมือง จึงไม่เจริญได้เร็วเหมือนอย่างพวกที่เขาไม่ถือการเรียวย เพราะฉะนั้น เราท่านทั้งหลายจะชวนกันลืม ๆ เรื่องเรียวยนี้เสียสักหน่อย ตั้งหน้า

ชวนขวายหาความรู้และประกอบภารกิจในศาสนาและในการบ้านเมือง คงจะยังได้รับความดีมีผลเหมือนท่านแต่ก่อน หรือยิ่งขึ้นไปกว่าได้เป็นแท้

การที่กล่าวมานั้นนอกเรื่องจริง ๆ ขอโทษเถิด เป็นเพราะอดไม่ได้แต่ที่เดียว เมื่อจะวนลงอะลุ่มอล่วยไม่เข้าเรื่องกันสักหน่อยหนึ่ง ก็จะต้องกล่าวว่าพระเจ้าทรงธรรมที่ท่านทรงเชื่อถือการเรี่ยรังใหญ่ นั้น ท่านเรี่ยรังมากกว่าสุขุทัยมาก จึงไม่ได้ทำวิสาขบูชา แต่ครั้งเมื่อถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ กลับป้องกันอีกหน่อยหนึ่ง เพราะได้ทำวิสาขบูชาควรจะเป็นตัวอย่างได้ ว่าไม่ใช่จะเรี่ยรังลงไปทีเดียวดอก ถ้าอุตส่าห์อยู่แล้วคงยังจะโตได้เป็นแน่ แต่ขอให้เข้าใจเสียว่าได้กล่าวถึงพระเจ้าทรงธรรมแต่งมหาชาติคำหลวงนี้ ว่าถึงแต่ข้อพระราชปรารภแรกที่จะทรง แต่ตัวหนังสือมหาชาติคำหลวงที่ท่านทรงขึ้นไว้นั้น ข้าพเจ้าไม่ติเตียนเลย เพราะเป็นหนังสือฉบับหนึ่งในเมืองไทย

บัดนี้จะว่าด้วยการวิสาขบูชาต่อไป การวิสาขบูชาที่ทำมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ เป็นต้น ตลอดจนรัชกาลที่ ๓ ก็เป็นการคงยืนที่อยู่คือมีการพระราชกุศลเช่นได้พรรณามาแล้วข้างต้น แต่ในท้ายรัชกาลที่ ๓ เมื่อทรงสร้างวัดสุทัศนเทพวราราม โปรดให้ทำเกยขึ้นสำหรับตั้งพระสัตตมหาสถานรอบพระอุโบสถ และวิสาขบูชาก็ให้เชิญพระพุทธรูปออกตั้งแล้วมีเทศนาปฐมสมโพธิ ในสัปดาห์ทยากไปฟังและเที่ยวนมัสการพระพุทธรูป ที่วัดพระเชตุพนก็ให้มีตะเกียงรายรอบกำแพงแก้วเพิ่มเติมขึ้น แต่การอื่น ๆ ก็คงอยู่ตามเดิม ไม่ได้มีการเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามเหมือนอย่างในปัจจุบันนี้

ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทำการวิสาขบูชา เป็นแบบมาแต่ยังทรงผนวชอยู่ จึงได้โปรดให้

จัดการเพิ่มเติมขึ้นตามแบบ เช่นพระสงฆ์คณะธรรมยุติกาทำอยู่เป็น การเพิ่มเติมทำขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ธรรมเนียมเดิมก็คงเป็นไปตามธรรมเนียมเดิม เว้นไว้แต่การเลี้ยงพระสงฆ์ในชั้น ๑๔ คำ ๑๕ คำนั้น ต้องกับงานฉัตรมงคลจึงได้ยกเลิกเสีย คงมีอยู่แต่วันแรมค่ำหนึ่ง วันนั้นเป็นวันเลี้ยงพระที่พระที่นั่งอนันตสมาคม จึงได้ยกกาลานุกาลขึ้นไปทำบนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เชิญพระบรมอัฐิตั้งบนบุษบก เมื่อทรงเลี้ยงพระในพระที่นั่งอนันตสมาคมแล้วจึงได้เสด็จขึ้นไปสดับปกรณ์บนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เป็นสองงานประดังกันอยู่ ต่อมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้เปลี่ยนฉัตรมงคลไปเดือนสิบสองแล้ว จึงได้มีการเลี้ยงพระในวัน ๑๔ คำ ๑๕ คำขึ้นเหมือนอย่างแต่ก่อน และการวิสาขบูชาในรัชกาลที่ ๔ นั้น ในตอนกลาง ๆ โปรดให้เกณฑ์เจ้านายข้าราชการตั้งโต๊ะเครื่องบูชาตามรอบเจดีย์พระอุโบสถ เป็นการครึกครื้นสนุกสนานมาก จนเกิดเล่นเครื่องโต๊ะลายครามกันขึ้น ในเวลานั้นเที่ยวเก็บหาสิ่งของที่มีอยู่แล้วในกรุงนี้ มาประสมกันให้ได้ชุดได้ลายตั้งขึ้นเป็นโต๊ะใหญ่บ้างเล็กบ้าง บรรดาใครเป็นเจ้าของก็มาคอยเฝ้าประชุมพร้อมกัน ถ้าของผู้ใดไม่ดีก็รับสั่งให้ยกสิ่งของนั้นไปตั้งที่ตรงหน้า ถ้าผู้ใดถูกตั้งของที่หน้าเช่นนั้นก็เป็นที่อับอายกัน ต้องเที่ยวชวนขายหาของที่ดี ๆ มาตั้ง จนการที่จัดหาเครื่องโต๊ะนั้นเป็นการจำเป็นที่ต้องหาทั่ว ๆ หน้ากัน สิ่งของก็มีราคาแพงขึ้น ต่างคนต่างเที่ยวหากันวุ่นเหมือนอย่างเล่นถ้วยป้านอยู่ในปัจจุบันนี้ ก็เป็นที่สนุกครึกครื้น ถ้าถึงวันวิสาขบูชา ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็เต็มไปด้วยพระพุทธรูปหัตถ์ผู้หญิงผู้ชายหาที่วางไม่ได้ ครั้นภายหลังพระยาโชฎิกกราชเศรษฐี (พุก) เห็นว่าเครื่องโต๊ะมีราคาหาไม่ใคร่ได้ จึงได้สั่งเครื่องโต๊ะที่ครบชุดลายต่าง ๆ เข้ามา ๖๐ สำหรับ ออกจำหน่ายขายผู้ที่ถูกเกณฑ์ตั้งโต๊ะราคา

สำหรับละ ๑๐ ซึ่ง แต่นั้นมาการเล่นเครื่องโตะก็จืดจางลง ด้วยของเก่าที่จะหาให้ครบสิ่งบริบูรณ์ได้เหมือนของใหม่ก็ไม่มีใครมี เมื่อไม่มีของครบสิ่งก็ไม่อาจจะมาตั้ง เพราะกลัวจะสู้ของใหม่ไม่ได้ ส่วนของใหม่ถึงเครื่องครบบริบูรณ์ก็จริง แต่นักเลงที่จะเล่นไม่มีใครมีใครนับถือ เพราะเป็นของหาง่าย ไม่ต้องพยายามมากเหมือนหาของเก่า ลวดลายและสีครามก็สู้ของเก่าไม่ได้ ครั้นเมื่อการเล่นเครื่องโตะจืดจางลง ก็เป็นแต่ตั้งเป็นราชการ คนก็ไม่ใคร่มีใคร ๆ มาดู การที่ทรงตรวจตราเลือกเฟ้นนั้นช้าหลายปีเข้าก็เจียบ ๆ ไป ภายหลังจึงได้โปรดให้เปลี่ยนใหม่ เกณฑ์ให้ข้าราชการทำโคมตราตำแหน่งมาตั้งมาแขวน ส่วนของหลวงก็ใช้ตราหลวงแขวนที่ประตูพระอุโบสถทั้งหกประตู ในปีแรกที่เกิดโคมตราขึ้นนั้นก็เป็นการกึกก้องกาหเสียงใหญ่ คนที่มาดูกลับมากขึ้นไปกว่าเมื่อตั้งเครื่องโตะ ด้วยโคมนั้นตั้งแขวนตามศาลารายและพระระเบียงโดยรอบเป็นท่าเลกว้าง คนจะเดินไปมาดูแลได้สะดวก ตั้งแต่เวลาพลบไปจนตีกแปดทุ่มสามยามยังไม่ขาดคน เป็นการสนุกครึกครื้นมาได้หลายปี จึงค่อย ๆ กร่อยลงตามธรรมดา

มาในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เมื่อโคมกร่อยนักแล้ว กรมขุนภูวไนยอนุเบนาทราชิบาล กรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์ พระองค์เจ้าประดิษฐวรการ พร้อมกันทำต้นไม้ทำนองต้นไม้หลังธรรมาสน์มหาชาติในท้องพระโรงแต่ก่อน มีรูปภาพเรื่องต่าง ๆ ประดับที่กระถางตั้งหน้ามุขพระอุโบสถสามต้น เลียนอย่างต้นไม้คริสต์มาสของฝรั่งด้วยกลาย ๆ ก็เป็นที่ครึกครื้นมีผู้คนมาดูบ้าง แต่ไม่แน่นหนาเหมือนอย่างเมื่อครั้งตั้งโตะหรือแรกมีโคมตรา ครั้นเมื่อภายหลังจืด ๆ เข้าก็เลิกไป การพระราชกุศลอันใดในการวิสาขบูชาซึ่งเคยมีมาแต่ก่อนก็คงยืนที่อยู่จนถึงในรัชกาลปัจจุบันนี้ มีเพิ่มเติมขึ้น แต่ที่พระ

พุทธรัตนสถาน เมื่อเชิญพระพุทธรูปขจรรัตนไปประดิษฐานในที่นั้นแล้ว จึงโปรดให้มีการบูชาขึ้นอีกแห่งหนึ่ง โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายในที่เป็นอุบาสิกาเดินเทียนและสวดมนต์คล้ายกันกับที่ทำที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และมีดอกไม้เพลิงสำหรับเล็กบูชาด้วย เป็นการเพิ่มเติมขึ้นในรัชกาลปัจจุบันนี้

การซึ่งจะว่าต่อไปนี้ จะรวบรวมการพระราชกุศลในวิสาขบูชา บรรดาซึ่งมีอยู่บัดนี้มาว่าในที่แห่งเดียวกันเป็นการปัจจุบันต่อไป

คือในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ พระสงฆ์ฉันในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยวันละ ๒๐ รูป ไม่มีสวดมนต์ แต่วันแรมค่ำหนึ่งนั้นเป็นวันสถาปนาปรกฏกาล จึงได้มีพระสงฆ์เพิ่มขึ้นเท่าจำนวนพระบรมอัฐิพระอัฐิตามที่เคยสถาปนาปรกฏ และต้องสวดมนต์ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำด้วยการที่สวดมนต์นี้เป็นสวดมนต์แทนพระสงฆ์ฉันเวร ที่ต้องผลัดเปลี่ยนกันสวดประจำทุกวันพระตามธรรมเนียม จึงได้ขึ้นไปสวดบนพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ การสวดมนต์บนพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ไม่ได้จัดเป็นที่สำหรับทรงฟังพระสงฆ์สวดมนต์จนจบ ธรรมเนียมที่เสด็จทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จอยู่แต่ก่อนทุกวันพระนั้นดังนี้ คือตั้งที่รองพระฉันทะอย่างเก่า มีพระห้ามสมุทรฉันทะรองค้ำหนึ่งตั้งข้างใต้ หันพระพักตร์พระพุทธรูปไปเหนือ พระสงฆ์ที่สวดมนต์นั่งข้างเหนือหันหน้ามาใต้ตรงพระพุทธรูปปูอาสนะพระสงฆ์นั่งเต็มทั้งพระที่นั่งไม่ได้จัดเป็นแถว ที่หน้าพระพุทธรูปมีเครื่องนมัสการตระบะถมฉันทะ ราชอาสน์ทอดในระหว่างพระสงฆ์กับพระพุทธรูป เป็นที่ทรงกราบที่ประทับทอดค้อนมาข้างตะวันออก ไม่ได้ตั้งเครื่องไม้ได้ทอดพระแสง เมื่อเสด็จขึ้นไปทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว ไม่ได้ทรงศีลทรงถวายหมากพลูใบชา

รูปเทียนแล้ว รับสิ่งถวายวัตถุปัจจัยมูลองค์สิ่งหรือเพื่อง ซึ่งชาว
 คลังมาคอยถวายอยู่ที่อัมรินทร์ ทรงรับเงินนั้นพระราชทานให้สังฆการี
 สังฆการีว่าวิปัติปฏิพาหะก็เสด็จขึ้น ที่เป็นธรรมเนียมวันพระตาม
 ธรรมเนียม พระสงฆ์สวดมนต์จบแล้ว มีบอกวัตรเหมือนอย่างสวดมนต์ที่วัด
 แต่การสวดมนต์วิสาขนี้เสด็จขึ้นไปจุดเทียนอย่างเดียวกัน แต่ไม่มีของ
 ถวายพระ พระสงฆ์ไม่ได้สวดมนต์เข้าลำดับสวดมนต์เวร สวดเจ็ด
 ตำนานเป็นการจร เมื่อจบไม่มีบอกวัตร การที่เกิดสวดมนต์บนพระที่
 นั่งดุสิตาภิรมย์นี้ พึงเปลี่ยนไปในรัชกาลที่ ๔ สวดมนต์เวรแต่ก่อนก็
 สวดในท้องพระโรง และการวิสาขบูชานี้ แต่ก่อนเมื่อไม่ได้เสด็จออก
 วัด ก็เห็นจะสวดมนต์ในท้องพระโรงทั้งสามวัน ครั้นเมื่อเลิกสวดมนต์
 เลี้ยงพระส่วนวิสาขในรัชกาลที่ ๔ ขาดตอนมาคราวหนึ่ง มากลับมีขึ้น
 ในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อมีการพระราชกุศลที่วัดพระศรีรัตนศาสดา
 รามเวลาค่ำอยู่แล้ว จึงได้เลิกสวดมนต์เสีย เพราะจะซับซ้อนกันหลาย
 อย่าง ยังคงแต่สวดมนต์วันสิบห้าค่ำไว้ เพราะเป็นการแทนสวดมนต์
 เวรซึ่งเคยสวดอยู่ทุกวันพระ คงเป็นเลิกอยู่แต่วันขึ้นสิบสี่ค่ำกับวัน
 แรมค่ำหนึ่ง การสวดมนต์เลี้ยงพระวิสาขนี้เกือบจะเหมือนกันตาม
 ธรรมเนียมไม่เป็นการอันใด จำนวนพระสงฆ์ก็เท่ากับฉันแวรวันพระ
 แปลกแต่เป็นพระราชาคณะทั้ง ๒๐ รูป การสวดปกรณ์กาลานุกาลก็
 เหมือนกับกาลานุกาลอื่น ๆ แปลกแต่พระสงฆ์ร้อยสี่ร้อยรูปเป็น
 สวดปกรณ์ข้าวกระตัง เรียกว่าสลากภัต ส่วนเครื่องที่พระราชทาน
 ตามพระอาราม คือเทียนประจำคันต์และธงจระเข้ ในวันแรกมีเจ้า
 พนักงานนำเข้ามาทูลถวาย จบพระหัตถ์หน้าพระสงฆ์ตามแบบแล้วจึง
 ได้จ่ายไปตามวัด คือโคมวัดละสืไบ ธงจระเข้วัดละคัน

จำนวนวัดที่ได้จ่ายของเครื่องบูชา คือวัดราษฎร์บูรณะ วัด
 พระเชตุพน วัดสระเกศ วัดมหาธาตุ วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดสังเวช

วิทยาราม วัดชนะสงคราม วัดสามพระยา วัดราชคฤห์ วัดคูหาสวรรค์
 วัดปากน้ำ วัดหนัง วัดนางนอง วัดราชกุฎยาราม วัดยานนาวาราม วัด
 ราชธวัช วัดระฆังโฆสิตาราม วัดอมรินทราราม วัดดาวดึงส์ วัดจุฬามณี
 วัดพระยาทำ วัดนาคนกลาง วัดราชสิทธิาราม วัดเศวตฉัตร วัด
 โหม่งโลก วัดหงสาวดาราม วัดอรุณราชวราราม วัดสังข์กระจาย วัดภคินี
 นาฏ วัดบวรเมศ วัดคหบดี วัดรังษีสุทธาวาส วัดบวรนิเวศ วัดเครือ
 วลัย วัดปทุมคงคา วัดเกาะแก้ว (คือวัดสัมพันธวงศ์) วัดบวรสถาน
 สุทธาวาส วัดบพิตรภิมุข วัดโสมนัสวิหาร วัดทองนพคุณ วัดราชโอรส
 วัดประยูรวงศ์อวาส วัดอัปสรสวรรค์ วัดนวลนรดิศ วัดโชตนาราม
 วัดรัชฎาธิษฐาน วัดกาญจนสิงหาสน์ วัดบุปผาราม วัดเชมาภิตาราม
 วัดชัยพฤกษมาลา วัดมหรณพาราม วัดบรมนิวาส วัดเทพธิดา
 วัดราชันดดา วัดดุสิตาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดพระศรีรัตน
 ศาสดาราม วัดอินทาราม วัดจันทาราม วัดทองธรรมชาติ วัด
 กลียาณมิตร วัดอนงคาราม วัดเฉลิมพระเกียรติ วัดสุพรรณาราม วัด
 ปทุมวนาราม วัดชินวราราม แต่วัดที่ออกชื่อมาแล้ว ๖๖ นี้ เป็นวัด
 เก่าบ้างใหม่บ้าง จะเข้าใจว่ามากวัดเท่านี้มาแต่รัชกาลที่ ๒ ไม่ได้อยู่
 เอง คงจะมีเพิ่มเติมขึ้นตามที่ทรงสร้างขึ้นใหม่อย่างเพียบพราชา แต่
 วัดจุฬามณีวัดหนึ่งซึ่งมีชื่อมาข้างบนไม่รู้จักว่าวัดใด ได้สืบถามทั้งพระ
 ทั้งคฤหัสถ์หลายแห่งก็ไม่ได้ความ ไ้ไปมากี่ไปเวียนวนลงวัดจุฬามณี
 ที่กรุงเก่าเสียบ้าง ได้เค้าแล้วไปกลื่อนหายไปเสียบ้าง ภายหลังเมื่อทำ
 หนังสือนี้แล้ว กรมหมื่นประจักษ์ไ้ปลัดวังขวาไปสืบตามเค้าที่สังเกต
 ดูในบัญชีว่า เหมือนหนึ่งจะเป็นฝั่งตะวันตก ไปได้ความมาจากนาย
 เกดตำรวจวังหน้าอายุ ๗๘ ปี อำแดงปาน ภรรยาอายุ ๗๗ ปี ซึ่งอยู่
 ในคลองบางมดแจ้งความว่า คือวัดที่ราษฎรเรียกชื่ออยู่ว่าวัดยายร่ม
 ในคลองบางมดนั้นเอง เป็นวัดจุฬามณี ว่าเดิมยายร่มเป็นผู้สร้าง มี
 โบสถ์ฝากระดานหลังหนึ่ง การเปรียญหลังหนึ่ง กุฏิหลังหนึ่ง มีพระสงฆ์

อยู่รูปเดียวมาประมาณ ๒๐ ปีเศษ พระศิริสมบัติปูทำวารจันตร์เดียวนี้นี้ไปปฏิสังขรณ์สร้างพระอุโบสถขึ้น เป็นฝาตึกสามห้อง มีกุฏิฝากระดานหลังหนึ่ง ฝาจากสีหลัง ศาลาการเปรียญฝากระดานหลังหนึ่ง หอระมิงหลังหนึ่ง แล้วถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าแต่ยังทรงผนวช ได้เสด็จไปผูกพัทธสีมา จึงพระราชทานชื่อว่าวัดจุฬามณี แล้วได้เสด็จไปอยู่กรรมในที่นั้น ๗ วัน เวลาที่อยู่กรรมเสด็จไปประทับอยู่ที่ห้างสวนหลังวัด ถ้าเสด็จกลับเข้ามาในวัดก็ประทับที่การเปรียญ การที่อ้างว่า พระศิริสมบัติถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าแต่ยังทรงผนวช และเสด็จไปอยู่กรรมในที่วัดนั้น เห็นจะเป็นการแน่นอนได้ แต่ที่ว่าพระราชทานชื่อนั้นดูน่าสงสัยอยู่บ้าง ด้วยดูอย่างเก่านัก ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าพระราชทานชื่อ มักจะประกอบด้วยเหตุผลอย่างหนึ่งอย่างใด หรือจะเป็นชื่อเขาตั้งกันเอง เป็นแต่ได้เสด็จไปผูกโบสถ์และไปอยู่กรรมดอกกระมัง อีกประการหนึ่ง บรรดาวัดที่ได้ของสักการะในวันวิสาขบูชานี้ ล้วนแต่เป็นวัดหลวงทั้งสิ้น มามีวัดราษฎร์อยู่แต่วัดจุฬามณีวัดเดียว ถ้าจะว่าเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เพราะเป็นวัดที่ถวายและเสด็จไปประทับอยู่กรรม เหตุใดจึงไม่ทรงยกขึ้นเป็นวัดหลวง และวัดเช่นได้เสด็จไปอยู่กรรมเช่นวัดชัยลิมพลี จนได้เสด็จไปพระราชทานพระกฐินก็ครั้งหนึ่ง เป็นกฐินข้างในอยู่ก็หลายปี ทั้งอยู่ในจำนวนที่ทรงกะจะพระราชทานพระนิรันตรายด้วย เหตุใดจึงไม่พระราชทานเครื่องสักการะเหมือนกันเล่า การที่ถวายวัดเป็นหลวงมีมากชุกชุมมาก็แต่ในรัชกาลก่อน ๆ ในรัชกาลที่ ๓ เป็นอย่างมาก ในรัชกาลที่ ๔ ทรงรับเป็นวัดหลวงน้อยและทรงตัดเสียก็มี หรือวัดจุฬามณีนี้จะได้ถวายไว้แต่ในรัชกาลก่อน ๆ เป็นวัดหลวง ทรงตัดเสียในรัชกาลที่ ๔ ก็ไม่ทราบ แต่ร่างหมาย

จะเอาเป็นประมาณแนกไม่ได้ การอะไรที่เลิกแล้วไม่มีใครลบถอน มีการใหม่มาก็เติมลงไป การเก่าที่ไม่ได้ลบถอนเสียเค็ม ๆ อยู่อย่างนั้น ไม่ต้องมีใครทำตาม วัดจุฬามณีนี้คงจะไม่ได้เครื่องสักการะนี้มาช้านานแล้ว ถึงวัดอื่นก็นำสงสัยอยู่ ข้าพเจ้าไม่ได้เคยเป็นธุระเรื่องนี้เลย เพราะฉะนั้นวัดซึ่งสร้างใหม่ ๆ ในรัชกาลปัจจุบันนี้ จึงไม่มีชื่อในหมายรับสั่งนี้ด้วย แต่ส่วนที่มีเทศนาตามวัดนั้นไม่ใช่เป็นแต่วัดหลวงแล้วมีทั่วไป เป็นพระราชประสงค์ที่จะให้มีธรรมทานให้สะดวกแก่คนทั้งปวงที่จะไปฟัง จึงได้แบ่งออกเป็นฟากละ ๑๐ พระอาราม เป็นเทศนาวันละยี่สิบกัณฑ์ มีเทียนดูหนังสือเล่มหนึ่ง เทียนธูปบูชากัณฑ์อย่างละสิบเล่ม ผ้าผืนหนึ่ง กระຈาดเครื่องบริโภคน้ำจืดหนึ่ง วัดที่มีเทศนาฝั่งตะวันออกสิบวัด คือ วัดราชบูรณะ วัดสระเกศ วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ วัดปทุมคงคา วัดราชาธิวาส วัดบวรนิเวศ วัดชนะสงคราม วัดจักรวรรดิราชาวาส ฝั่งตะวันตกสิบวัด คือ วัดอรุณราชวราราม วัดโมฬีโลก วัดหงสาวราม วัดประยูรวงศ์าวาส วัดระฆังโฆสิตาราม วัดสุวรรณาราม วัดราชสิทธิาราม วัดราชโอรส วัดหนัง ของเครื่องกัณฑ์นั้นเกณฑ์ให้เจ้ากรมปลัดกรมจางวางเจ้านายมารับไปถวายทุกวัดทั้งสามวัน รวมเป็นเทศนา ๖๐ กัณฑ์

กาลเวลาค่ำซึ่งเป็นของเกิดขึ้นใหม่นั้น เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระพุทธบูชารัตน ยังอยู่ที่หอพระเจ้าในหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน มีเทียนรุ่งของหลวงคั่นละสองเล่ม แต่ได้จุดต่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำ แรมค่ำหนึ่ง มีพานแก้วเจียรไนจัดของหวานผลไม้ต่าง ๆ ทำนองเป็นอย่างถวายข้าวพระ ตั้งแต่เวลาเช้าแล้วเลยอยู่จนค่ำหลายพาน รวสักรแก้วพานสิบพานได้ ตั้งมามีขวดน้ำเพ็ญวันพุธ ซึ่งทรงดักขึ้นไว้แต่ใน

เดือนสิบสอง มีไข่นกออกสตรีชซึ่งเรียกว่าโอทเรตบ้างตั้งหลายใบ วงสายสิญจน์ เสด็จขึ้นทรงนมัสการถวายข้าวพระแต่เวลาเข้าก่อนทรงบาตรเวลาหนึ่ง เวลาค่ำตั้งแต่พลบไปจนยามหนึ่ง สี่ทุ่มบ้างอีกเวลาหนึ่ง ซึ่งประทับอยู่ในหอพระนาคานั้น ทรงสวดมนต์และเสกน้ำมันต์ลงยันต์ต่าง ๆ หลายสิบอย่างทุก ๆ วัน แล้วจึงได้จุดดอกไม้ ดอกไม้นั้นมีแต่พุ่มดอกไม้เทียนสิบพุ่ม เหมือนอย่างลอยพระประทีป เมื่อภายหลังลงมาว่า เสด็จไปนมัสการที่พระพุทธรูปหิงคับนพระพุทธรูปมนเทียร ไม่ได้เสด็จมาที่หอพระ และบางที่แต่ก่อนย้ายไปนมัสการที่หอพระบนหลังคาตัดพระที่นั่งภาณุมาศจรัญก็มี ถ้าเช่นนั้นข้าพเจ้าเคยถูกเกณฑ์ขึ้นไปจัดเครื่องนมัสการบนนั้น และยกของที่ตั้งข้าวพระลงมาเปลี่ยนเพราะห้ามไม่ให้ผู้หญิงขึ้นไป เวลาค่ำที่เสด็จขึ้นไปนมัสการบนนั้นก็ต้องขึ้นไปรับใช้ แต่จะจำให้ชัดเจนว่าทำอะไรบ้างก็ไม่ถนัด เพราะเวลานั้นปอดเสียเป็นกำลัง ด้วยเรื่องกลัวผีเป็นอย่างยิ่ง ถ้าขึ้นบันไดทีหนึ่ง ลงบันไดทีหนึ่งหน้าแข้งแตกทุกครั้ง จนเป็นจำได้ดีว่าถึงเวลาวิสาขแล้วหน้าแข้งคงเป็นแผล ด้วยทางที่ขลลงนั้นเป็นซอกแซก เมื่อก้าวขึ้นไปเสียงฝีเท้าตัวเองดังตึง ๆ ก็นึกว่าผีวิ่งตาม ถ้าพอลูกออกไปถึงบันไดไม้ ที่พาดบนหลังคาพระที่นั่งนงคราญเป็นกลางแจ้ง แลดูเข้ามาข้างในมืด ยิ่งกลัวก็รีบก้าวหนักขึ้นไป บันไดนั้นคมเพราะเป็นไม้บางจึงได้กัดหน้าแข้ง แต่ขึ้นไปทำอยู่บนนั้นจะสักก็ปีก็จำไม่ได้ ดูหลายปีอยู่ จะเลิกเสีย เพราะเหตุใด หรือเพราะเกิดไฟไหม้ขึ้นในการเฉลิมพระชนมพรรษาที่จำไม่ได้อีก เพราะอายุข้าพเจ้าในระหว่างนั้นอยู่ในเก้าขวบสิบขวบ การพิธีอย่างนี้ไม่ได้สนใจจะจำ ถ้ามใครก็เห็นจะไม่ใครได้ความ เพราะไม่มีใครได้ขึ้นไปต้องขอตกลงเป็นว่ารวม ๆ ไว้เพียงเท่านี้ทีหนึ่ง แต่สังเกตได้ว่าไม่มีเทียนรุ่งบนนั้น

เทียนรุ่งคงมีแต่ที่พระพุทธรูปขยรัตน์ ภายหลังมาเกิดขึ้นที่พระพุทธรูป
 สิหิงค์อีกคู่หนึ่ง ครั้นเมื่อในแผ่นดินปัจจุบันนี้ย้ายพระพุทธรูปขยรัตน์
 ไปที่พุทธรัตนสถานแล้ว วันสิบสี่ค่ำไม่ได้จุดเทียนรุ่งและไม่ได้เดิน
 เทียน ต่อวันสิบห้าค่ำแรมค่ำหนึ่ง จึงได้จุดเทียนรุ่งและเดินเทียน
 เสด็จลงทรงจุดเทียนรุ่งที่พระพุทธรูปสิหิงค์ เทียนเจ้าเซ็นที่พระเจดีย์
 แล้วจึงจุดเทียนรุ่ง และเครื่องนมัสการที่พระพุทธรูปรัตนสถาน ทรง
 นมัสการแล้วจ่ายเทียนพวกอุบาสิกาสดนนมัสการ แล้วออกเดินเทียน
 พระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ กับอุบาสิกาและละคอนเด็ก ๆ
 โขลน ข้าเจ้านาย ออกเดินเทียนไปรอบอ่างแก้วข้างใต้ เลี้ยวขึ้นชานา
 หลังพระพุทธรูปรัตนสถานไปลงอ่างแก้วข้างเหนือ เลี้ยวมาบรรจบรอบ
 หน้าพระพุทธรูปรัตนสถาน^(๑) ในขณะนั้นเจ้านายฝ่ายในทรงจุดเทียน
 รายตามพนักรทั้งสองชั้น และจุดเทียนซึ่งปักฉัตรเช่นเรือพระที่นั่งลอย
 พระประทีป ที่ตั้งรายอยู่ตามชานาชั้นล่าง ประโคมมโหระทึกพิณ
 พาทยทั้งข้างหน้าข้างใน การที่ตกแต่งนั้นมีโคมตราเจ้านายฝ่ายใน
 แขนวรายรอบเฉลียงพระพุทธรูปรัตนสถาน และตั้งโต๊ะหมู่ที่มุขเด็จเป็น
 ส่วนของเจ้าตั้ง^(๒) โต๊ะหนึ่ง ตั้งที่มุมกำแพงแก้วข้างละโต๊ะ ตั้งที่ศาลา
 ไกล์ประตอมเรศสัญญาจรสองโต๊ะ เป็นส่วนของเจ้านายฝ่ายใน ตาม
 กำแพงและพนักรทั้งปวงนั้นรายโคมสว่างทั่วไป พระเจ้าลูกเธอและเจ้า
 จอมข้างในมีเทียนรุ่งมาจุดคั่นละหลาย ๆ สิบเล่ม เมื่อเดินเทียนแล้ว
 อุบาสิกาทำวัตรสวดมนต์ พระราชทานเงินแจกคนละสลึงทุกวัน แล้ว
 จึงเสด็จไปทรงจุดดอกไม้ที่หน้าหอเทวราชรูป มีเครื่องดอกไม้เพลิงเล็ก ๆ

(๑) สถานที่ที่ทรงพระกรุณาตรงนี้รื้อหมดแล้ว ยังคงแต่พระพุทธรูปรัตนสถาน

(๒) คือ หม่อมเจ้าประวิษในกรมขุนราชสีหวิกรม เรียกกันเป็นสามัญ
 ว่าหม่อมเจ้าตั้ง

คือ พุ่มสิบพุ่ม กระถางสิบกระถาง ระทาสิบระทา เพนียงไข่ห้าสิบ เวลาทรงจุดดอกไม้มีประโคนพินพาทย์ แล้วเสด็จออกจากประตู แลลงราชกิจ

ทรงจุดดอกไม้ที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พุ่มสิบพุ่ม มีชุ่มระย้าโคม ๔ ชุ่ม ชุ่มดอกไม้รุ่ง ๔ ชุ่ม ปักบูชาที่หน้าวัด ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามรายโคมตามพนักกำแพงแก้ว พระพุทธปรางค ปราสาท พระมณฑป พระศรีรัตนเจดีย์ และรอบพระอุโบสถ โคมตรา ข้าราชการแขวนบังตั่งบัง ตามซาลาและศาลารายพระระเบียงทั่วไป เสด็จขึ้นในพระอุโบสถทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการและเทียนรุ่งแล้ว ทรงนมัสการต่อไป แต่เทียนรุ่งเจ้านายและข้าราชการนั้น พระราชทานเพลิงไฟฟ้าออกมาให้จุดแต่หัวค้ำก่อนเสด็จพระราชดำเนินออก เทียนรุ่งเจ้านายข้าราชการตั้งที่ริมธรรมาสน์บัง ที่ข้างฐานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทั้งสองข้างเป็นอันมาก ภายหลังนี้มีเชิงเทียนเถาเจ็ดเชิง ตั้งที่ตรงพระพุทธยอดฟ้าเถาหนึ่ง พระพุทธเลิศหล้าฯ เถาหนึ่ง เมื่อทรงนมัสการแล้ว ทรงสุหร่ายบูชา ประพรมเทียน และโปรยปรายดอกไม้ที่หลังธรรมาสน์และบนธรรมาสน์ สนมจึงรับเทียนนั้นไปแจกข้าราชการผู้จะเดินเทียน และติดตามรวบพระอุโบสถ ทรงจุดเทียนชนวนลงไป พระราชทานให้ข้าราชการจุดต่อจากพระหัตถ์ อาลักษณ์และราชบัณฑิตเป็นเจ้าของหน้าที่นั่งชาวห่มขาว นอกนั้นข้าราชการที่เป็นขุนนางกรมต่าง ๆ บ้าง ตำรวจบ้าง เป็นผู้เดินเทียน เมื่อจุดเทียนแล้วนั่งลงกราบพระว่า คำนมัสการแล้วจึงลุกขึ้นยืน ผู้ที่ชักนำว่าคำนมัสการว่ารับพร้อม ๆ กัน แล้วจึงเดินประทักษิณรอบพระอุโบสถภายในกำแพงแก้ว เจ้านายซึ่งยังทรงพระเยาว์เสด็จก่อน แล้วจึงถึงพวกที่นั่งชาว ข้าราชการอื่น ๆ

เดินไปต่อภายหลัง กระบวนช้างในท้าวนางเป็นหัวหน้า แล้วจึงถึง
โขนและข้าเจ้าบ่าวข้าราชการ คอยบรรจบเข้ารอบที่หลังพระอุโบสถ
ในขณะที่เดินเทียนนั้น ทรงจุดเทียนรายตามราวเทียนรอบพระ
อุโบสถ และพระราชทานเทียนชนวนให้พระบรมวงศานุวงศ์ ทรงจุด
เทียนรายตามพนักรำแพงแก้วและราวเทียน เมื่อครบสามรอบแล้ว
จึงได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนพระอุโบสถ ทรงจุดเทียนต่อไป ที่เขา
ต่อไม้และที่ราวเทียนรอบฐานชุกชี แล้วทรงธรรมเทศนาในการ
วิสาขบูชา^๑นี้ ทั้งภาษามครและภาษาไทย วันแรกตั้งแต่ประสูติจนถึง
พรรณาด้วยมหาปฐักษณะ วันที่สองตั้งแต่เสด็จออกมหากนิเษกรรมณ
จนตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ วันที่สามตั้งแต่เทศนาธรรม
จักร จนถึงปรินิพพาน เครื่องกัณฑ์มีจีวรเนื้อดีผืนหนึ่ง หมากพลูรูป
เทียน เงินสามตำลึง และขนมต่าง ๆ จัดลงโต๊ะเงินย้อม ๆ อย่างละ
โต๊ะ เมื่อเทศนาจบแล้วก็เป็นการเสร็จการในส่วนวันนั้น เทียนที่ใช้ในการ
วิสาข เทียนรายเล่มละหกสลึง ที่พุทธรัตนสถาน ๖๐๐ เล่ม ที่วัดพระ
ศรีรัตนศาสดาราม ๓,๐๐๐ เล่ม พระราชทานวัดบวรนิเวศ วัดราช
ประดิษฐ์ วัดราชบพิธ เทียนรุ่งวัดละสองคู่ เทียนรายวัดละห้าร้อยเล่ม^(๑)

ครั้นเมื่อวันแรมแปดค่ำ ซึ่งนับว่าเป็นวันถวายพระเพลิงก็มี
การบูชาและเดินเทียนอีกวันหนึ่งเหมือนกัน ยกเสียแต่โคมตราข้าราชการ
การไม่ได้มีมาตั้งมาแขวน ถวายเทศนาเริ่มต้นตั้งแต่การบูชาพระพุทธ
สร้ระจนถึงเจดีย์สิบ แต่เทียนรุ่งและเทียนรายที่พระราชทานไปวัดนั้น
เปลี่ยนไปเป็นวัดบรมนิวาส ใช้เทียนรายหนักเล่มละบาท

---

(๑) พิธีวิสาขบูชาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่อมาแก้ไขเมื่อในรัชกาลที่ ๕
นั้น ทำแต่วัน ๔ ค่ำ เสด็จออกทรงเดินเทียนพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์
และข้าราชการทั้งปวงทั้งหมด แล้วจึงทรงสดับพระธรรมเทศนา พิธีวันแรม ๘ ค่ำ
นั้นก็เลิก

อนึ่ง ตั้งแต่ทรงสร้างวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ขึ้นที่เกาะบางปะอินก็พระราชทานเทียนรุ่ง ๓ คู่ เทียนรายเล่มละหกสลึง ๑,๓๐๐ เล่ม เล่มละบาท ๑,๐๐๐ เล่ม ถ้าประทับอยู่ที่บางปะอิน ก็เสด็จพระราชดำเนินทรงทำวิสาขบูชาที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ เหมือนเช่นวัดพระศรีรัตนศาสดารามมิได้ขาด พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน และอุบาสกอุบาสิกาในวัดนั้นเดินเทียน แล้วทรงธรรมเป็นการวิเศษขึ้นอีกกัณฑ์หนึ่ง ด้วยที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นก็คงอยู่ตามเดิมมิได้ลดหย่อนการวิสาขบูชา วันแรมแปดค่ำในชั้นหลัง มักจะเสด็จพระราชดำเนินวัดนิเวศน์ธรรมประวัติมากกว่าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

คำตักเตือนในการวิสาขบูชานี้ เรื่องโคมตราที่ต้องเกณฑ์นั้นมักจะมีผู้ที่เกียจคร้านไม่อยากจะทำบิดเบือนเสียก็มี ที่ขึ้นชื่อว่าต้องเกณฑ์อะไรแล้ว แก่ไขหลักเลี้ยงได้ด้วยโวหารไม่ให้ต้องเป็นผิด ถือว่าเป็นการฉลาดดีกว่าคนทั้งปวงที่เซอะเซยยอมให้เขาเกณฑ์ก็มี ที่เฉย ๆ เสียไม่ได้คิดจะบิดพริ้วอย่างไร แต่เฉย ๆ อยู่ไม่ได้เป็นธุระ เพราะหลงลืมก็มี การที่ต้องลงทุนทำคือนั้นก็ไม่มากมายอันใดนัก ทำครั้งเดียวก็ใช้ไปได้ตลอดอายุ เป็นแต่ต้องซ่อมแซมเยียวยาบังตะเกียงที่มาจุดนั้นก็เพียงดวงเดียว ไม่สิ้นไร่ไม้ตอกอันใดนักเลย ไม่ควรที่จะบิดเบือนเชือนแซเสีย ถึงโดยจะบิดได้ก็ดูไม่ฉลาด และไม่เป็นเกียรติยศอันใดนัก มหาตมเล็กต้องเตรียมพานเทียน และคอยรับเทียนทรงธรรมตามเคย ดูกี่คล่องแคล่วอยู่แล้ว ไม่สู้ต้องโววายนัก เดียวนี้ จะมากาหลอยู่เรื่องเดียวก็แต่โคมไฟฟ้า ซึ่งเป็นคู่กันกับพระเตาฉันทก

มหาดเล็กก็ไม่พอใจเรียก ที่แท้งข้างในก็ไม่พอใจส่งด้วย ขึ้นชื่อว่าวิสาข
ในสามวันแล้วคงจะต้องเกิดเรียกไฟไม่ได้วันหนึ่ง ทุกปีไม่มีใครขาด ยัง
แป้งเจิมภูษามาลาอีกอย่างหนึ่งก็มีกาหลบั้ง แต่ห่าง ๆ การนอกนั้น
ก็ดูไม่มีใครจะมีอะไรขาดเหลือนัก เพราะการเสมอ ๆ และไม่สู้ออก
หน้าออกตา ฯ

พระราชพิธีเดือนเจ็ด

๐ พระราชพิธีเดือนเจ็ดนี้ ตามตำราของพราหมณ์ถือว่า
เคณฑะคือทั้งข้าง ต้องกันกับจดหมายนางนพมาศซึ่งกล่าวไว้ด้วยเรื่องทั้ง
ข้างเป็นเนื้อความพิสดาร แต่ในกฎมนเทียรบาลเรียกว่าทูลน้ำล้างพระ
บาท วิธีที่ทักก็ดูต่างกันไกลนิกไม่ลงรอยกันเลย เห็นจะเป็นต่างครุกันแท้
ทีเดียว พิธีเคณฑะตรีรายจะไม่ได้ทำที่กรุงเก่าเลย แต่เรื่องทูลน้ำล้างพระ
บาทมีพยานที่อ้างอีกแห่งหนึ่งในคำให้การขุนหลวงหาวัด แต่ก็เป็นคำ
พยานที่ให้การผิดประเด็น ต้องฟังกลับความเอาจึงจะพอได้คำในคำให้
การขุนหลวงหาวัด พิธีเดือนเจ็ดว่าตุลาการ พิธีเดือนเก้าว่านารายณ์
บรรทมสินธุ์ แต่ในกฎมนเทียรบาลพิธีตุลาการไปอยู่ในเดือนเก้า เดือน
เจ็ดเป็นทูลน้ำล้างพระบาท พิธีทูลน้ำล้างพระบาทกับนารายณ์บรรทมสินธุ์
ข้อความคล้ายคลึงกัน คืออยู่ในเจ้าแผ่นดินเสด็จสู่ที่สงฆ์กลางที่ขุนหลวง
หาวัดให้การนั้นเป็นแต่จำไว้ด้วยใจเปล่า ๆ ไม่มีตำรับตำราคั่นนับไขว้
เดือนกันไปก็จะเป็นได้ หรืออีกอย่างหนึ่ง กฎมนเทียรบาลเป็นแบบเก่า
แรกสร้างกรุง ตกลงมาชั้นหลังจะเปลี่ยนแปลงไปเสีย ด้วยความประสงค์
อย่างหนึ่งอย่างใด เช่นพิธีตรียัมพวายก็จะเป็นได้ ถ้าจะลองค้นหาเหตุดู
ว่า เหตุที่จะเปลี่ยนนั้นอย่างใดได้บ้างก็เห็นมีอยู่อย่างเดียว แต่ถ้าทำพิธี
ตุลาการในเดือนเก้าเป็นเวลาฝนชุกการพิธีที่ตุลาการมีແ່ແນอยู่ จะย้าย
ไปไว้เสียเดือนเจ็ดซึ่งฝนยังไม่สู้ชุกนัก เปลี่ยนพิธีทูลน้ำล้างพระบาท
หรือนารายณ์บรรทมสินธุ์มาไว้ในเดือนเก้าจะได้บังดอกกระมัง แต่ที่จะ
เรียบเรียงต่อไปนี้ จะต้องเอากฎมนเทียรบาลเป็นหลัก ยืนทูลน้ำล้างพระ
บาทไว้เดือนเจ็ด ยกนารายณ์บรรทมสินธุ์มาไว้ในเดือนเจ็ดด้วย เพราะ
เห็นว่าเป็นพิธีเดียวกัน จะขอล่าวด้วยพิธีเคณฑะทั้งข้าง ซึ่งมีมาใน
หนังสือนางนพมาศ นับว่าเป็นการเก่าขึ้นไปกว่ากรุงเก่าขึ้นก่อน

พระราชพิธีเคณฑะ คือทิ้งข่าง

ในเรื่องพระราชพิธีทิ้งข่างนี้ ของเก่าเขาเรียบเรียงไว้สว่างไสวดีมาก ถ้าจะว่าใหม่ก็ดูเหมือนจะไม่แจ่มแจ้งเหมือนของเก่าเขาจึงจะขอคัดของเก่ามาว่า เป็นแต่แทรกข้อความเป็นตอน ๆ ตามสมควรในจดหมายเท่านั้นว่า

“ครั้นถึงเดือนเจ็ดนักขัตฤกษ์พระราชพิธีเคณฑะ ชาวพนักงานก็ตกแต่งสถานพระสมณภูวนาถ อันเป็นสถานหลวงให้สะอาดสะอ้าน ชาวพระนครก็มาสนับนิตประชุมกัน คอยดูพราหมณาจารย์จะทิ้งข่างเสี่ยงทาย จึงพระครูเพทางคศาสตร์ราชไตรเพทกับหมูปราหมณ์ก็ผูกพรตบูชาสมิทธิพระเป็นเจ้า เป่าสังข์ถวายเสียงแล้วสังเวยบวงสรวง ข่างอันกระทำด้วยเนาวโลหะใหญ่ประมาณเท่าผลแตงอุลิต สมมติว่าพระสมณ สามกำลังบุรุษจึงจะชักสายทิ้งข่างให้หมุนได้ อันข่างนั้นเป็นที่เสี่ยงทายตามตำรับไตรเพท ถ้าข่างดังเสียงเสนาะหมุนนอนวันได้บาทนาฬิกามีแต่ยังมีได้หย่อนก็กล่าวว่าเป็นมงคลประเสริฐนัก พระมหากษัตริราชเจ้าจะทรงสุรภาพพระเกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศทั้งปวง สมณชีพราหมณ์คฤหบดีเศรษฐี และไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ล้วนทั้งพระนครขอบขันทสัมาอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาลจะอยู่เป็นสุขปราศจากภัยอันตรายต่าง ๆ หนึ่งโสดแม้ว่าข่างหมุนมิได้นอนวัน ทั้งสำเนียงก็ไม่เสนาะสนั่นอันตรายด้วยเหตุต่าง ๆ พราหมณาจารย์ก็ทำนายว่าบ้านเมืองจะมีสบายในขวบปีนั้น”

ในตอนนี้เป็นกล่าวด้วยตำราเสี่ยงทาย ก็อยู่ในเรื่องพิธีเกติเกยาซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ว่าเป็นพิธีให้อุ่นใจเหมือนอย่างแพง

พระบฏลองดู หรือเป็นพิธีทำอุบายที่จะห้ามการประทุษร้ายไม่ให้เกิดขึ้นในเมืองโดยเสียดาย เห็นว่าพระบารมีพระเจ้าแผ่นดินยังมากอยู่ ถึงผู้ใดจะคิดปองร้ายก็ให้เห็นว่าดินฟ้าอากาศยังไม่เล่นด้วย จะได้เป็นที่ย่อหย่อนความมุ่งร้ายไม่ให้เกิดขึ้นได้ ต่อนั้นไปจึงได้กล่าวถึงการที่ทำในครั้งที่นางนพมาศได้ดูนั้นว่า “ครั้นได้เวลา พระครูเพทกาศาสตร์ราชโตรเพท ก็ให้นาลิวันนายพนักงานเชิญข้างขึ้นภัทรบิฐ (แล้ว) หมู่พราหมณ์ทั้งปวงก็ดำเนินแห่ห้อมออกจากเทวสถานไปยังหน้าพระลานชัย อันแหว่งด้วยรั้วราชวัติเป็นที่ทิ้งข่าง จึงเอาสายไหมเบญจพรรณยาวสิบศอก พันคั่นข่างร้อยช่องผั่ง ตั้งเท้าลงกับนางกระดาน อันวางเหนือหลังภูมิภาคปถพี พระครูพรหมพรตพิธีศรีบรมหงส์ ก็อ่านนิศมนต์กำเนิดข่างสิ้นวาระสามคาบ นาลิวันสามนายชำนาญข้างก็ประจำข่างคอยทิ้ง ครั้นได้ฤกษ์โหราลั่นฆ้องชัย นาลิวันก็ทิ้งข่างวางสายเสียดข่างดั่งกังวานเสนาสนั่นดุจเสียงสังข์ หมุนนอนวันคั่นไม่สะบัดได้บาทนาฬิกาเศษ ข่างลำแดงความเจริญให้เห็นประจักษ์ถ้วนคำรบสามครั้ง ฯลฯ ต่อนั้นไปจึงแสดงผลปัจจุบันของการทิ้งข่างในวันนั้นว่า “ชีพอพราหมณ์และท้าวพระยาบรรดาราชฎฐซึ่งประชุมกันทอดทัศนาข่างเห็นดังนั้นแล้ว ก็ยินดีปรีดาให้ร้องเต้นรำบอกเล่ากันต่อ ๆ ไปว่า ในปีนี้บ้านเมืองจะอยู่เย็นเป็นสุข พราหมณ์ก็เชิญข่างคั่นเข้าสู่เทวสถาน”

ความต่อไปนี้ ว่าด้วยการที่นางนพมาศได้ไปดูพระราชพิธีนี้ การพระราชพิธีนี้ไม่ได้ทำหน้าที่นี้ ข่างในก็ได้เคยไปดูมาแต่ก่อนเลย แต่เพราะนางนพมาศเป็นคนเข้าใจอยู่ในการพิธี และเป็นผู้รักจดจำการต่าง ๆ อยู่ จึงได้โปรดให้ไปดู พร้อมด้วยพระสนมผู้อื่น ซึ่งเป็น

เชื่อพราหมณ์อีกหลายคน ที่ซึ่งไปนั่งดูนั้น ว่านั่งที่โรงมานพ ซึ่งข้าพเจ้าได้เดาไว้ในพระราชพิธีตรียัมพวายว่ามาพก แต่ในที่นี้เขว่าเป็นที่พราหมณ์แสดงมนตร์ ดูเหมือนหนึ่งจะเป็นโรงที่ทำอย่างแน่นหนาคล้ายศาลาอยู่หน้าเทวสถาน มิได้ปลูกขึ้นใหม่

แต่การพระราชพิธีนี้ ที่ไม่ได้กล่าวถึงเลยในกรุงเก่า นั้นจะเป็นด้วยเป็นพิธีของพราหมณ์ทำ ไม่เกี่ยวข้องในการเสด็จพระราชดำเนินจึงไม่ว่าไว้ หรือเป็นการจิตไม่อัศจรรย์เลิกละเสียอย่างหนึ่ง ถ้าจะเป็นเหตุอย่างเช่นกล่าวก่อน พระราชพิธีกะติเกยา ไม่เกี่ยวข้องอันใดกับพระเจ้าแผ่นดินก็มีกล่าวไว้ จะว่าตำราสูญ พราหมณ์เดี๋ยวนี้เขาก็นั่งรู้ อยู่ เห็นว่าจะเป็นด้วยจิตมากกว่าอย่างอื่น

พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท

การพระราชพิธีนี้ ที่มีมาในกฎมนเทียรบาล เป็นความรวม ๆ อย่างยิ่ง เหมือนอย่างพิธีอื่น คือว่าในรัตนสิงหาสน์เบญจาเก้าชั้น ฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงิน ฉัตรเบญจรงค์ เสด็จบนเบญจาเก้าชั้น และชั้นเจ็ด ฝ่ายซ้ายขุนราชแพทย์ ฝ่ายขวาสมุหประธานนาหมื่น หัวเมืองทั้งสี่ขึ้นก่อน จึงนาหมื่นจตุสดมภ์ ลงมาถึงนาพันหกร้อยและนาห้าพันหลังเอง กว้านันสมุหประธานรับหลัง นาหมื่นกะละออมทอง นาห้าพัน นาสามพัน กะละออมนาก นาพันหกร้อย กะละออมเงิน นอกราชวดีนอกฉัตร ชัดแห่หัวหมื่นองครักษ์นารายณ์ ผูกพระปราบ พระชยานุภาพยืนที่ อ่างทองรองพระบาท ครั้นเสด็จทูลน้ำล้างพระบาทเสด็จออกเลี้ยงเอากะละอมน้ำตั้งศิระชะ ผ้าพอกโอบกะละอมน้ำ ตรัสยื่นหมากสามคำเอาศิระชะรับ มีข้อความในกฎมนเทียรบาล เพียงเท่านี้

ข้อความในจดหมายขุนหลวงหาวัดว่า “เดือนเก้า (ซึ่งข้าพเจ้าเปลี่ยนมาเป็นเดือนเจ็ดตามเหตุที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น) ชื่อพินีนารายณ์บรรทมสินธุ์ เสด็จทรงสนานในมณฑปกลางสระ ปุโรหิตจึงถวายพระมูรธาภิเศก แล้วจึงทอดฉลองพระองค์ แล้วเปลื้องพระภูษาให้แก่พราหมณ์” มีความเพียงเท่านี้

ข้อซึ่งว่าด้วยที่ทรงหรือที่ทำพิธีแปลกกัน คือแห่งหนึ่งในรัตนสิงหาสน์ คำว่า “ในรัตนสิงหาสน์” นี้มักใช้เป็นตรงหน้าพระบัญชาหรือหน้ามุขเด็จซึ่งเป็นที่เสด็จออก มณฑปพระกระยาสนานนั้น คงจะตั้งอยู่หน้าปราสาทซึ่งเป็นที่ซาลากว้าง ๆ แต่อีกอย่างหนึ่งซึ่งว่า

มณฑปในกลางสระนั้น จะเป็นยักย้ายไปใหม่อย่างไรอยู่ ตามที่ว่าก่อน
 ดูเหมือนต้องทำมณฑปพระกระยาसन เช่นใช้ในการราชาภิเษกขึ้น
 ใหม่ปีละครั้ง หรือตัวไม้แก่นนั้นแลแต่เรือลงเสียต้องกลับคุมขึ้นใหม่ปี
 ละครั้ง ทั้งเบญจาเก้าชั้นคือยกพื้นขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ถึงเก้าชั้นต้อง
 ทำทุกปี กว่าจะแล้วก็คงหลาย ๆ วัน ต้องทำต้องรื้ออยู่เสมอ ที่ว่าเป็น
 มณฑปกลางสระนั้น มณฑปก็ลงกันกับมณฑปพระกระยาसन หรือ
 จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินภายหลังทรงเห็นว่าต้องทำ ๆ รื้อ ๆ เป็นการ
 ลำบาก จึงได้คิดทำขึ้นเสียเป็นเครื่องไม้อจริง อยู่คงที่ไม่ต้องรื้อ เมื่อถึง
 เวลาการพระราชพิธี จึงตกแต่งผูกม่านปักฉัตรประดับประดาเครื่อง
 สดขึ้นคราวหนึ่ง เมื่อเวลาอยู่ปรกติจะทิ้งไว้ แต่มณฑปโห่งเหงเช่นนั้น
 ก็จะไม่สู้งามและไม่สู้มีประโยชน์อะไร จึงได้คิดขุดสระประกอบเวด
 ล้อม ให้เป็นที่ประพาสชมผักขมปลาอะไรชนิดเดียวกันกับพระแท่น
 มุรธาภิเษก ที่ปากอ่างปลาเงินปลาทองข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยก็
 เป็นได้ สถานที่ที่ทำพิธีจึงได้แปลกกันไป แต่อาการซึ่งประพาศิพระ
 ราชพิธีนั้น ข้างฝ่ายหนึ่งว่าเป็นชำระพระบาท ข้างฝ่ายหนึ่งว่าเป็นสร
 มุรธาภิเษก ไกลกันเป็นพระเศียรข้างหนึ่ง พระบาทข้างหนึ่งที่เดีย
 นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าซึ่งจะไปนั่งชำระพระบาทแล้วไม่สรงด้วยนั้นดู
 กระไร ๆ อยู่ หรือคำที่เรียกว่าทูลน้ำล้างพระบาทนั้น จะเป็นแต่ค้ายก
 ย่องให้สมควรแก่พระเจ้าแผ่นดิน เช่นคำว่าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท
 กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท คำว่าทูล
 น้ำล้างพระบาทจะเป็นถวายน้ำสรงเสียดอกกระมัง มีเค้ามูลอยู่อีก
 อย่างหนึ่งในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแต่ครั้งใด ๆ มา เจ้านาย
 ข้าราชการไม่มีได้เคยถวายน้ำเลย มีแต่สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ

และพระอาจารย์ปัสสนา กับเจ้าพนักงานภูษามาลาชาวที่ และ
 พรหมณ์อีกพวกหนึ่งเป็นผู้ได้ถวายน้ำ พระสงฆ์นั้นถวายน้ำรดพระ
 ขนองอย่างผู้ใหญ่ผู้น้อย ภูษามาลาชาวที่เป็นแต่ส่งหม้อถวายอย่าง
 ข้างน้ำถวายเจ้า แต่พรหมณ์นั้นพระมหाराชครูพิศคนเดียวได้ถวาย
 พระขนอง นอกนั้นถวายที่พระหัตถ์ แต่ครั้งมาเมื่อบรมราชาภิเษก
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์
 มีพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเมื่อยังไม่ได้บรมราชาภิเษกเป็นต้น
 ข้าราชการมีสมเด็จพระยาบรมมหาราชวังใหญ่ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพระคลัง
 เป็นต้น ถวายน้ำหลายองค์หลายคนด้วยกัน ทรงจัดพระเต้าเป็นลำดับ
 ยศให้ถวาย แต่ที่ถวายนั้นก็เป็นแต่เข้าไปยืนถวายเหมือนอย่างเจ้า
 พนักงานภูษามาลาและชาวที่ แล้วทรงรับมาสรองเอง ถึงการบรม
 ราชาภิเษกในรัชกาลปัจจุบันนี้ ก็ได้ใช้ตามแบบนั้นต่อมา แต่ไม่ได้ยืน
 พระกระเสรับสั่ง หรือได้ยินผู้ใดแปลว่าธรรมเนียมนี้เกิดขึ้นด้วยเหตุใด
 ก็ธรรมเนียมที่ถือกันอยู่ในปกติ เชิญรดน้ำตั้งกรมเป็นต้น ก็ยอม
 เลือกเชิญผู้มีอายุสูงกว่า หรือที่มียศบรรดาศักดิ์ใหญ่กว่าให้เป็นผู้รดน้ำ
 ไม่เชิญผู้ที่มีอายุต่ำกว่าหรือมียศต่ำกว่าให้รดน้ำ ก็ในการบรมราชาภิเษก
 ของพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดจะมียศยิ่งขึ้นไป
 กว่าพระเจ้าแผ่นดินนั้นก็ไม่มีแล้ว จะว่าที่เจริญพระชนมพรรษากว่า
 อยู่ก็ตามเถิด ก็พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็อ่อนพระชนม
 พรรษากว่า เหตุใดจึงโปรดให้ถวายน้ำด้วยเล่า เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาในทางกฎหมายละเอียดลออมาก
 และในการพระราชพิธีนี้ก็เป็นอย่างโปรดมาก ทรงเสาะแสวงหาแบบ
 เก่ามาทำโดยตรง ๆ บ้าง โดยเอาแทรกปนเกี่ยวกับการอื่น ๆ บ้าง การ

เรื่องถวายน้านี้ คงได้ทรงพระราชดำริโดยรอบคอบแล้ว ทรงเห็นว่าไม่เป็นการที่ทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ กลับเป็นการเพิ่มพระเกียรติยศให้ยิ่งขึ้น จึงได้โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์ถวายน้า เหตุซึ่งทรงพระราชดำริยกมาเป็นตัวอย่างนั้นเห็นจะเรื่องทูลน้าล้างพระบาทนี้เอง แต่จะเอาเค้าเงื่อนให้แน่นอนเป็นพิถีต่างหากไม่ถนัด ด้วยเลื่อนเหลือที่จะเลื่อนเช่นคัดมาข้างต้นนั้นจึงได้ทรงยกไปใช้เสียในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

เหตุทูลน้าล้างพระบาทอย่างเก่า ถ้าคิดดูตามที่กำหนดศักดิ์ินาไว้ ว่าเป็นผู้ซึ่งควรถวายน้านั้น ดูจะหลายสิบคนเต็มที เพราะกำหนดตั้งแต่นาหมื่นลงมาจนถึงนาพันหกร้อย หรือจะแบ่งจำเพาะแต่ที่เป็นจตุสดมภ์มนตรีและหมอ ๆ ครู ๆ พวกนายทหารเช่นเจ้ากรมพระตำรวจกรมช้างกรมม้าจะไม่ใช้ดอกกระมัง ด้วยพวกเหล่านั้นมีหน้าที่ประจำการ ต้องแห่เสด็จต้องแวดล้อมตามราชวัติ ขอสั่งขุนหลวงหาวัดว่า สรงแล้วเปลื้องเครื่องพระราชทานพรหมณีนัน ก็ไม่เป็นการอัศจรรย์อะไร สรงมูรธาภิเษกก็คงต้องเปลื้องพระภูษาพระราชทานพรหมณ์ทุกครั้ง การพระราชทานนี้ดูจะจัดคล้ายการบรมราชาภิเษก หรือการออกแขกเมือง คือมีช้างพระที่นั่ง ม้าพระที่นั่ง ยืนประจำเกย ซึ่งได้ออกชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพ เจ้าพระยาปราบไตรจักรไว้ และจะมีการสมโภชเลี้ยงลูกขุน คือเลี้ยงเบงเคลสใหญ่เหมือนอย่างการพระราชพิธีออกสนามใหญ่นั้นด้วย

ข้าพเจ้าไปจนเสียแต่เรื่องลงปลาย ที่เอากะละอมน้ำตั้งศีรชะ แล้วตรัสยื่นหมากสามคำเอาศีรชะรับ ที่ว่านั้นว่าในเวลาเลี้ยงเมื่อเสร็จการสรงแล้วด้วย เป็นจนความคิดไม่รู้ว่าจะแปลว่าอะไร ถ้า

จะเล่นเอากะละอมตั้งหัวขุนนางทุกคนดูก็จะเหลือทน จะไปถูกลิ้น ๆ เข้าบ้างหรืออย่างไรตั้งไม่อยู่ จึงต้องเอาผ้าพอกโอบเป็นเสวียนขึ้นรับไว้ การที่จะยื่นหมากลงไปนั้นดูจะยากทั้งผู้รับผู้ยื่น ถ้ามีผมอยู่ที่พอจะแทรกเสียดอยู่ในผมได้ ถ้าถูกเกลี้ยง ๆ จะทรงวางก็จะเลื่อนตกบ่อย ๆ โดยว่าทรงวางได้แล้ว ผู้ที่ได้รับพระราชทานจะถอยหลังกลับออกมาที่จะต้องย่ออย่างเอก ถ้าเป็นเดี่ยวนีเห็นจะได้ฮากันลั่น ๆ ไป การซึ่งว่าไวเช่นนี้ จะเป็นด้วยแต่งสั้นเกินไป หรือจะเป็นด้วยมีผู้ใดแป้นอย่างเอกขึ้นสักคนหนึ่ง เวลาที่จะขึ้นไปถวายน้ำยกขึ้นทูลศิระห้อมมือประคองขึ้นไป เวลาที่พระราชทานหมากก็เอาศิระห้อมยื่นเข้าไปรับแทนผ้ากราบ แล้วจึงเอามือหยิบเหมือนผู้หญิงถวายของพระอย่างนั้นบ้างดอกกระมัง แต่การพระราชพิธีทั้งสองคือทูลน้ำล้างพระบาทหรือนารายณ์บรรทมสินธุ์ ก็ไม่มีปรากฏว่ามีพิธีพราหมณ์อย่างใด ดูพราหมณ์ก็ไม่วู้เรื่องรูราวอะไร และพิธีทั้งสามอย่าง คือ เเคนทะ ทูลน้ำล้างพระบาท และนารายณ์บรรทมสินธุ์ ไม่ได้มีทำที่กรุงรัตนโกสินทร์นี้เลย นับว่าเป็นพิธีเลิกสูญแล้วทั้งสิ้น ฯ

การพระราชกุศล สลากภัต

๑ การพระราชพิธีสำหรับเดือนเจ็ด เลิกเสียไม่ได้ทำทั้งสิ้นแล้ว การพระราชกุศลอันใดในเดือนเจ็ดก็ไม่มี ตลอดจนการสดับปกรณ์พระบรมอัฐิซึ่งมีแทบจะทุกเดือน ในเดือนเจ็ดก็จำเพาะถูกรวบรวมการจرتที่เป็นการมงคลก็ไม่ทำในเดือนเจ็ด การเผาศพใหญ่ ๆ ก็ไม่ใคร่ทำในเดือนเจ็ดด้วยเป็นฤดูฝน เพราะฉะนั้นในเดือนเจ็ดจึงได้เว้นว่างอยู่ทั้งเดือน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้โปรดให้มีสลากภัตเป็นการพระราชกุศลเพิ่มขึ้นในเดือนเจ็ด

การสลากภัตนี้ เมื่อจะว่าโดยเหตุเดิม ตามที่คนโบราณได้ทำมาก็ไม่เป็นกำหนดฤดู ที่มีมาในวินัยบาลี คัมภีร์จุลวรรคว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ ณ เวฬุวันเมืองราชคฤห์ ครั้นนั้นข้าวแพง ชนทั้งหลายที่เคยถวายสังฆภัตทั่ว ๆ ไปไม่มีกำลังจะถวายได้ จึงได้พากันคิดจะถวายอุเทศภัตเพียงรูปหนึ่ง สองรูป สามรูป อย่างหนึ่ง นิมนต์ภัตคือเฉพาะแต่ที่นิมนต์ไปถวายอย่างหนึ่ง สลากภัตคือให้พระสงฆ์จับสลากตามแต่ผู้ใดจะได้นั้นอย่างหนึ่ง ปิกชิกภัตถวายเฉพาะวันหนึ่ง ในปิกษ์ข้างขึ้นปิกษ์ข้างแรมนั้นอย่างหนึ่ง ปาฏิปติกภัตถวายเฉพาะในวันขึ้นค่ำหนึ่ง และแรมค่ำหนึ่งนั้นอย่างหนึ่ง ยักย้ายไปตามชอบใจของตน ๆ ภิกษุทั้งหลายนำความขึ้นกราบทูลพระผู้ทรงพระภาค พระองค์จึงอนุญาตให้พระสงฆ์รับภัตทั้ง ๗ นี้ สลากภัตนับเป็นภัตอันหนึ่งใน ๗ อย่าง ก็ไม่เป็นกำหนดฤดูหรือกำหนดเหตุอันใด ที่เป็นกาลควรทำใช้กาลที่ควรทำ ในกรุงสยามแต่ก่อน ที่ได้กล่าวถึงถวายสลากภัตแก่พระสงฆ์ ในส่วนราชการและส่วนราษฎร ก็มีมาอย่างเช่นในหนังสือ

นพมาศเป็นต้น ก็ว่าถวายกันในเดือนหก ประจวบนักขัตฤกษ์วิสาขบูชา ถึงที่ในกรุงรัตนโกสินทร์เกิดสลาภภัตขึ้น ก็ทำในการวิสาขบูชาเหมือนกัน และสลาภภัตใหญ่วัดพระเชตุพน เมื่อปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ ซึ่งดูเหมือนจะเป็นสลาภภัตพิเศษ นอกจากวิสาขคราวแรก ก็ทำในเดือนหกเหมือนกัน ที่ย้ายลงมาเดือนเจ็ดนั้น เห็นจะย้ายลงมาหาตาว่างอย่างเดียวกัน การซึ่งกำหนดสลาภภัตในเดือนเจ็ด ก็ด้วยอาศัยผลไม้บริบูรณ์ ผลไม้อื่นก็ทำเนา ดูเป็นข้อใหญ่ใจความอยู่ที่ทุเรียน ถ้าดูสลาภภัตต้องคราวทุเรียนชุกชุมแล้ว ก็เห็นจะเป็นใช้ได้ทั้งสิ้น

การเรื่องถวายภัตต่าง ๆ หรือจีวรต่าง ๆ ตามที่มีมาในพระวินัย ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้นั้น ดูเป็นการทำเล่นต่างว่ไปหมดทุกอย่าง ด้วยเหตุว่าภูมิประเทศบ้านเมืองไม่เหมือนกัน ทั้งผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาก็ไม่เหมือนกัน ในประเทศอินเดียมีทุพภิกขภัยฝนแล้งข้าวแพง จนถึงมนุษย์และสัตว์ต้องตายด้วยอดอาหาร ในประเทศสยามนี้การเช่นนั้นไม่เคยพบเห็น เพราะแผ่นดินอุดมดีกว่าในประเทศอินเดียบางแห่ง การที่จะเสาะแสวงหาอาหารของภิกษุไม่เป็นที่อึดคัดขัดสน คนในพื้นที่เมืองประเทศอินเดียเป็นหลายสิบพวกหลายสิบเหล่าประกอบด้วยทิวาณะกระด้าง ถือชาติถือโคตรถือลัทธิบูชาเช่นสรวงต่าง ๆ กัน ลัทธิที่ถือนั้นล้วนแต่หิงหวงพวกอื่น ๆ สอนให้หมิ่นประมาทพวกอื่น ให้ถือนักอื่นเป็นศัตรูอบรมกันมาช้านาน โดยว่าพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นจะแพร่หลายไปได้มากเพียงเท่าใด ก็ไม่พอที่จะลบล้างทิวาเดิมให้สิ้นเชื้อสันชากได้ และไม่พอที่จะสั่งสอนคนให้ทิ้งละทิวาเดิม กลับมาถือนักพระพุทธศาสนาทั่วกันไปได้ ส่วนในแผ่นดินสยามนี้ แต่เดิมาก็คงจะเป็นแต่ถือนักเจ้าถือนัก

เช่นเมืองลาว เจ้าและผีเหล่านั้นไม่มีกฎหมายข้อบังคับที่ได้สั่งสอนคนให้ประพฤติตัวอย่างหนึ่งอย่างใด เหมือนอย่างคัมภีร์เวท หรือคัมภีร์ไบเบิลที่มีผู้มาซึ่งบอกเล่าสั่งสอน เป็นแต่นับถือก็เช่นสรวงบูชาไปลองดู เมื่อได้สมประสงค์จึงใจ ก็เข้าใจเอาเป็นการที่ตัวทำนั้นถูก ถ้าไม่ได้สมประสงค์จึงใจก็เข้าใจว่าการที่ตัวทำนั้นเป็นการผิดไม่ชอบใจเจ้า คิดยกย้ายทำอย่างอื่นไป ที่สุดจนการหยาบ ๆ คาย ๆ ที่คนกล้า ๆ บ้า ๆ ไปทำ เมื่อคนที่ทำไม่มีอันตรายอันใด ก็ถือว่าเป็นถูกใจเจ้าเช่นกับนิทานเขาเล่าว่า ชโมยบนถวายนวายนเขาเกแก่หู เมื่อได้ควายมาแล้วมาผูกไว้ที่เสาศาล ควายนั่นออกวิ่งไป กระซอกเชือกที่ผูกเสาศาลจนศาลทลาย เมื่อผู้ที่ทำเช่นนั้นไม่มีอันตรายอันใด ก็ตกลงใจว่าเจ้าชอบการที่เป็นตลกชั้น ๆ เป็นต้น การที่ถือลัทธิไม่มีข้อบังคับเป็นแต่การทดลองเช่นนี้ จึงไม่เป็นเหตุให้เชื่อถือมัน จนถึงเป็นทริฎมานะกระด้างแข็งแรง ครั้นเมื่อพราหมณ์นำศาสนาอิศวรณารายณ์เข้ามา ถึงว่าศาสนานั้นมีกฎหมายบังคับความประพฤติของคน แต่วิธีลักษณะอาการก็ไม่สู้ผิดกันไปกับเจ้าผีซึ่งเคยถือมาแต่ก่อนนัก เมื่อรับมาถือก็เข้าใจว่าเป็นผิอย่างเก่านั้นเอง แต่เป็นผีผู้ดีขึ้นไปกว่านั้นอีกหน่อยหนึ่ง หรือเป็นเจ้าแผ่นดินของผี ถึงว่าจะนับถือดีขึ้นไปกว่าผีที่เคยนับถือมาแต่ก่อน ก็ไม่มีใครปฏิบัติตามกฎหมายแบบอย่าง เป็นแต่นับถือบูชาหลวม ๆ อยู่อย่างเช่นผิอย่างเก่านั้นเอง ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามา เป็นลัทธิแปลกไปใหม่ ไม่เหมือนอย่างที่เคยถืออยู่แต่ก่อนเลย เป็นการลึกลับซึ่งเข้าใจยากต้องรำเรียน ครั้นเมื่อรำเรียนรู้แล้วก็ยิ่งเห็นความอัศจรรย์ในคำสั่งสอนนั้นมากขึ้น ได้รับผลแห่งความปฏิบัติแน่นอดติกว่าที่ได้จากผีไพร่หรือผีผู้ดีที่เคยถือมาแต่ก่อน ก็ทำ

ให้ความเลื่อมใสศรัทธาเจริญกล้าขึ้น เมื่อมีผู้รู้เรียนรู้มากขึ้น คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าก็ยิ่งแพร่หลายออกไป หยั่งลงตั้งมั่นในประเทศสยามแน่นหนามั่นคง ยิ่งกว่าศาสนาพราหมณ์ เพราะเป็นคำสอนที่มีแก่นสารให้ผลปรากฏในปัจจุบันไม่มีสับปลับพลิกแพลงเลย ถึงว่าศาสนาเก่าที่เคยถือมาทั้งสองอย่างจะไม่ละทิ้งเสียได้ด้วยใจอ่อน ก็ยังเหลือแต่ความเกรงใจมากกว่าที่นับถือจริง ประเทศสยามเป็นภูมิภาคที่สมควรจะทรงพระพุทธศาสนามากกว่าประเทศอินเดีย ด้วยที่นับถือเดิมนั้นอ่อน จึงได้แพร่หลายมั่นคงมีผู้นับถือปฏิบัติบูชาแก่พระสงฆ์ทั้งปวงทั่วหน้า ถึงตาพระสงฆ์ทั้งปวงไม่มียามขัดสนกันดารเหมือนอย่างประเทศอินเดีย ด้วยอาศัยภูมิประเทศเป็นที่บริบูรณ์อย่างหนึ่ง ด้วยความนับถือของชนทั้งปวงทั่วถึงและมั่นคงประการหนึ่งดังกล่าวมานี้

การซึ่งมีแบบอย่างมาจากประเทศอินเดีย ในเรื่องภิกษุทาน กัถิ จีวรทานกัถิ เป็นเรื่องสำหรับประเทศที่หาอาหารยากและหาผ้ายากทั้งสิ้น ไม่ต้องกันกับในประเทศนี้เลย แต่หากผู้ซึ่งมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอยากจะทำชื่องหาอุบายบำเพ็ญทานต่าง ๆ ให้เจริญความยินดีปรีดาในสันดาน ก็ยกย้ายทำไปตามลัทธิที่กล่าวมาแต่ก่อนอย่างนั้นบ้างอย่างนี้บ้าง แต่มักจะเป็นการไม่แท้โดยมาก อย่างเช่นว่าให้ผ้าป้างสกุลจีวรได้อานิสงส์มาก ก็มาทำย่อ ๆ เอาผ้าผาดโยงจากศพแล้วเอาจีวรไปผาดบนผ้านั้น นิมนต์พระสงฆ์ตามที่ตนนับถือชอบใจมาชักผ้านั้นเป็นป้างสกุลจีวร ที่จริงผู้ทำก็รู้ว่าผ้านั้นพระสงฆ์จะเอาไปอธิษฐานเป็นป้างสกุลจีวรไม่ขึ้น พระสงฆ์ก็ไม่ได้เอาไปอธิษฐานเป็นป้างสกุลจีวรเลย แต่ก็ยังถวายผ้าป้างสกุลอย่างนั้นอยู่ได้เสมอ เป็นการ

สังเขปต่างว่ย่อ ๆ เพราะความจริงพระสงฆ์ในประเทศสยามนี้ ไม่ต้องการที่จะใช้ปึงสกุลจีวรเลย ด้วยผ้าที่ทายกถวายมากมายเหลือใช้อย่างนี้ ถึงการสลากภัตนี้ก็เหมือนกัน สักแต่ชื่อว่าสลากภัต เมื่อทำไปถวายที่วัดใดก็ได้ทั่ว ๆ กันทั้งวัดเป็นสังฆภัต แต่ยกเรียกเสียว่าเป็นสลากภัต ที่สลากภัตหลวงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็เป็นนิมนต์ภัต ยกเรียกว่าสลากภัต บรรดาสลากภัตของหลวงทั้งสิ้นไม่เป็นสลากภัตแท้ เป็นแต่สมมติว่าเป็นสลากภัต เหมือนอย่างที่ทำบุญการศพบสมมติว่าเป็นได้ทอดผ้าปึงสกุลฉะนั้น ฯ

สลากภัต

๑ บัดนี้จะว่าด้วยการสลากภัตซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔
ข้าพเจ้าได้เคยจำได้ว่าได้ดูแลสลากภัตไปวัดพระเชตุพน ที่พระที่นั่ง
สุทไธสวรรย์ครั้งหนึ่ง มีกระบวนเป็นอันมาก แต่กระบวนทั้งปวงนั้นจำ
ไม่ได้หมดว่ามีอะไรบ้าง ไปจำได้อยู่สองอย่างแต่ว่ามีสหัสเดชะซี่
เกวียนตัวหนึ่ง หัวโตสักเท่าตุ่มขนาดย่อม ๆ มีมือหลายมือ ถืออะไร
ต่ออะไรหลายอย่าง จำก็ไม่ได้ว่าถืออะไรบ้าง เห็นแต่เวลาเกวียนเดิน
แล้วสั่นหยุก ๆ มาแต่ไกล ได้ตั้งตาดูแต่เหนือพลับพลา แล้วแลตาม
ตลอดจนท้ายพลับพลา อยู่ข้างจะชอบใจมากกว่าสิ่งอื่น อีกกระบวน
หนึ่งนั้นพิเภกคน ๆ เราแต่งเป็นโขน มีลิงตามเป็นกองโต ถือผลไม้
ต่าง ๆ เขามีพิณพาทย์ตี พิเภกและลิงนั้น เดินตามเพลงพิณพาทย์
ออกสนุกอีกอย่างหนึ่ง ได้ดูจำไว้ได้แต่สองอย่างเท่านั้น จะได้มีปีใดก็
ไม่ทราบแน่ และไม่ไวใจคิดว่า การที่จำไว้นั้นจะถูกต้องหรือไม่ เทียว
สอบถามใคร ๆ เขาดู เขาก็ว่ามีสลากภัตวัดพระเชตุพนจริง แต่จะมี
กระบวนเช่นข้าพเจ้าจำได้หรือไม่นั้น เขาไม่ทราบหรือจำไม่ได้ ก็ยิ่ง
ออกหนักใจขึ้นกลัวว่า จะไปเพื่อนเอาเล่นโขนชักกรอกเมื่อพิธีน้ำทิพย์
มาผืนเห็นไปดอกกระมัง แต่ยังจำได้แน่นอนนัก จึงได้ค้นดูจดหมาย
เหตุเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ก็ได้ความว่า สลากภัตนั้นได้มีเมื่อปีมะโรงอัฐ
ศก อายุข้าพเจ้าได้สามขวบเต็ม แต่ไม่มีสหัสเดชะดังเช่นที่ผืนเห็นไปนั้น
เป็นแต่พรรณนาความกว้าง ๆ ว่า “ของหลวงไปหน้าแต่งละครข้างใน
หาบสลากภัตเป็นคู่ ๆ ถึงท่านที่ต้องเกณฑ์ก็คิดทำประกวดกัน จัด
หญิงสี่ระจุกและหญิงร่นสาวมาตกแต่งให้นุ่งผ้ายกบ้าง นุ่งสังเวียนบ้าง

ห่มแซมขาบบ้าง หาบสลากภัตเป็นสี่แถว แล้วก็มีคนถือสำหรับควา
หวน เครื่องไทยทานเป็นขนมผลไม้ต่าง ๆ ที่จะถวายพระสงฆ์ใน
สลากภัตนั้น ตามไปเบื้องหลังเป็นอันมาก ลางแห่งก็แต่งเป็นละคร
ยี่นเครื่องและนางเป็นคู่ ๆ กันหาบสลากภัต ลางแห่งก็แต่งเป็นยักษ์
บ้างลิงบ้าง ลางแห่งก็แต่งเป็นเสียวทางแทงพิสัยไปข้างหน้า ลางแห่ง
ก็แต่งเป็นจิ้งจอกบ้าง ลางแห่งก็แต่งเป็นนางต่างภาษา ทูกระบุงสิ่งของ
เป็นอันมาก ลางแห่งก็จัดเป็นรถและเกวียนบรรทุกสิ่งของเป็นคู่ ๆ
ลางแห่งก็จัดเอาเด็กที่รุ่มมาแต่งตัวถือผลไม้ต่าง ๆ ไปเป็นอันมาก
ตามแต่ปัญญาผู้ใดจะเห็นดีก็ทำไป มีพิณพาทย์จีน พินพาทย์ไทย ไป
บนเกวียนบ้างทุก ๆ กระบวน ตั้งกระบวนที่หน้าประตูวิเศษชัยศรี ไป
เสียวป้อมเผด็จจักร เดินกระบวนไปวัดพระเชตุพน คิดกระบวน
หนึ่งคนทีอย่างน้อยทั้งหญิงทั้งชายเพียงร้อยเศษ ทีอย่างมากที่สุดถึงสอง
ร้อยเศษ แต่ล้วนถือสิ่งของทั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวเสด็จขึ้นทอดพระเนตรอยู่บนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์” ได้รับความ
จากจดหมายเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าดังนี้ ได้รับความจากผู้อื่น คือท้าว
เจ้าจอมมารดาอิมว่าตัวเองได้แต่งเป็นคนแก่ คนหาบสลากภัตนั้นดวง
คำเจ้าจอมมารดาหาบทอง จีบหาบถม แว้งหาบเงิน ละครแต่งเป็น
พราหมณ์เป็นศิระจุกสวมเกี้ยว ถือดอกไม้รูปเทียน นอกนั้นมีละคร
สวมชฎา เป็นมนุษย์บ้าง ยักษ์บ้าง ชีม้มาเป็นคู่ ๆ และมีแต่งเป็นจีนเดิน
แห่ด้วย นี่เป็นกระบวนหลวง ได้รับความจากผู้อื่นอีก ว่ากระบวนพระ
บาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า มีแคนใหญ่อันหนึ่งวางบนล้อเลื่อนไป มีลาว
ขับแคนเดินแวดล้อมไปด้วย แล้วจึงมีปราสาทผิงใหญ่หลังหนึ่งวางบน
ล้อเลื่อนลากไปเหมือนกัน ของสมเด็จพระยาองค์น้อย มีช้างบรรทุก

ทุเรียน ของผู้อื่นก็มีเป็นละคอนบ้างจั่วบ้าง อีกกระบวนหนึ่งไม่ทราบ
ว่าของใคร มีทุเรียนประดับ เป็นทุเรียนผลใหญ่ขึ้นล่อเลื่อน ได้ความ
เฉียด ๆ ไปอย่างนี้ แต่เรื่องสหัสเดชะของข้าพเจ้ายังไม่ได้ยินใครเอ่ย
ถึง เป็นแต่มีสลากภัตครั้งหนึ่งนั้น นับว่าเป็นถูกนมมิใช่ฝัน แต่
กระบวนนั้น บางทีคนอื่นเขาจะชอบใจอย่างอื่น แต่ข้าพเจ้าเป็นเด็ก
โคมจะไปชอบใจโคมที่เขาไม่ชอบกัน จึงไม่มีใครจำไว้หรืออย่างไรก็
ไม่ทราบ แต่สังเกตไว้ว่า ถ้าเด็กเช่นนั้นไม่ชอบใจอย่างอื่นแล้วไม่จำได้
ถ้าจำได้แล้วไม่ลืมเลย สลากภัตวัดบวรนิเวศ ซึ่งว่ากันว่าครั้งหนึ่ง
ก่อนหรือภายหลังวัดพระเชตุพน ข้าพเจ้าไม่ได้ขึ้นก็แหวได้เลยสักกนิ
เดียฯ ตามใครก็ดูรวม ๆ ไปหมดทั้งสิ้น

การสลากภัตทั้งสองคราว คือวัดพระเชตุพน และวัดบวร-
นิเวศต่อนับว่าเป็นการจร ส่วนสลากภัตที่ลงเป็นการประจำปีนั้น ที่
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นการมีในเดือน ๗ แต่จะเป็นขึ้นแปดค่ำ
หรือขึ้นสิบห้าค่ำจำไม่ถนัด คงอยู่ในวันพระ เป็นแต่สลากภัตของ
หลวงกับเจ้านายข้าราชการฝ่ายใน แห่ออกทางประตูราชสำราญ ผ่าน
หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมไป เข้าประตูหน้าพระอุโบสถ ทอดพระ-
เนตรที่ศาลาบอกหนังสือ สลากภัตเช่นนี้ มีกระบวนแท้เป็นผู้หญิงถือ
ธงชาย ๑๐ ธงตะขาบ ๑๐ มีพิณพาทย์ผู้หญิงตีสามหามสี่ไปใน
ระหว่างสำหรับหนึ่ง ต่อไปละคอนขี้ม้า บางทีก็อย่างละสองคู่ บางทีก็
อย่างละคู่ คือยืนเครื่อง พราหมณ์ ลิง ยักษ์ ในระหว่างละคอนขี้ม้านี้
มีพิณพาทย์อีกสำหรับหนึ่ง ต่อนั้นไปเป็นละคอนเด็ก ๆ ถือดอกไม้คู่
หนึ่ง ฐูปคู่หนึ่ง เทียนคู่หนึ่ง แต่แต่งตัวนั้นยกเยื้องกันไปเป็นคราว ๆ
บางคราวก็แต่งศีรษะจุกทั้งหกคน บางคราวก็แต่งเป็นพราหมณ์ทั้งหก

คน บางคราวก็แต่งเรียกว่าอย่างเจ้าหนูม คือแต่งเป็นละครแต่โพกผ้า สีทับทิมติดขลิบ ตอนนั้นลงมาเป็นหาบลวง ทองหาบหนึ่ง เงินหาบหนึ่ง กระเช้าที่หาบนั้น ใช้ไม้เป็นแป้นหกเหลี่ยมปิดทองปิดเงิน ร้อยสายโซ่โยงขึ้นไปเป็นเสาแทรก ในเสาแทรกนั้น ตั้งพานทองพานเงินข้างหนึ่งเป็นกระถางข้าวเหนียว ข้างหนึ่งเป็นกระถางสังขยา คนที่หาบแต่งตัวนุ่งยกบ่าสังเวียนบ่า ห่มซับในแพร ห่มคาดชั้นนอก ต่อไปจึงถึงงานกลางเชิฐเครื่องโต๊ะเงินผูกถุง ทั้งคาวหวานและเคียง พวกงานกลางนุ่งผ้าลาย นุ่งหี ห่มซับในแพร ชั้นนอกอัดลัดดอกทราย ตอนนั้นไปจึงถึงหาบเจ้านายข้าราชการฝ่ายในเดินเป็นคู่ ๆ กระเช้าที่หาบทำเป็นกระถางเจิม เป็นเครื่องซักรักปิดทองบ่า เครื่องอังกฤชบ่า ปลายคานที่หาบเป็นศิระขนาดหางนาค มีกระถางในกระเช้าทั้งสองข้างมีช่องพลูมากธูปมัดเทียนมัดอยู่ในกระเช้า แล้วมีธงกระดาดปักกลาง หมายถึง ๑ ที่ ๒ บอกชื่อเจ้าของ สบงพาดศิระคานผืนหนึ่ง คนที่หาบนั้นแต่งตัวนุ่งสังเวียนบ่ายกบ่า ที่เลว ๆ ลงไปยกใหม่ก็มีห่มคาดเยียรบับเข็มขาบอัดลัด ตามแต่ผู้ใดจะมีและจะหาได้ จำนวนหาบมากและน้อยตามจำนวนพระสงฆ์ที่มาฉัน ปรกติเห็นจะอยู่ใน ๓๐ รูป แต่ก่อน ๆ มาใช้ทุเรียนทั้งผลกระเช้าหนึ่ง กระถางข้าวเหนียว กระเช้าหนึ่ง ฟุ้งจะมากเกิดกริ้วกันขึ้นเมื่องานสมโภชข้าง เห็นจะเป็นครั้งพระเศวตสุภาพรรณ ไปเหม็นตลบอบอวลขึ้นอย่างไรรับสั่งให้ไปทิ้งเสียทั้งสิ้น ภายหลังจึงได้กลายเป็นสังขยาบ้าง ผลไม้ต่าง ๆ บ้าง กระเช้าหนึ่งบางทีก็มีทั้งสังขยาและผลไม้ด้วย หาบลวงและเครื่องโต๊ะเงินนั้นเป็นข้างพระทั้งสองสำหรับ นอกนั้นก็ถวายพระสงฆ์ตามที่ ๑ ที่ ๒ เป็นลำดับกัน เวลาทรงประเคนสำหรับ ทรงประเคนกระเช้าสากักต

ด้วยทีเดียว การเลี้ยงพระก็ไม่แปลกประหลาดอันใด จืด ๆ เหมือนเลี้ยงขนมเบื้อง ถ้ามีการสมโภชบ้าง ก็เลิกสลากภัตตามธรรมเนียมเสีย ไปมีสลากภัตในการสมโภชข้างสามวัน พระสงฆ์มากออกไปเป็นร้อยแปดรูป ถ้าเช่นนั้นก็ต้องเกณฑ์เจ้านาย เจ้าคุณท้าวนาง เจ้าจอมมารดาใหม่ เจ้าจอมมารดาเก่า จนกว่าจะพอบางปีก็ยกไปวัดราชประดิษฐ์ก็มี วัดราชบพิธก็มี บางทีก็เลยลืม ๆ ไปเสียไม่ได้ทำก็มี แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ สลากภัตตามธรรมเนียมวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ได้มี มีแต่การสมโภชข้างและไปวัดราชบพิธเท่านั้น จะว่าเป็นพระราชกุศลที่เลิกแล้วทีเดียวก็ว่าได้ จะว่ายังคงอยู่ก็ว่าได้ ขยับจะกลายไปเป็นการจร ๆ

การพระราชกุศล หล่อเทียนพรรษา

๑ ส่วนการที่ยังคงประจำอยู่ไม่ขาดนั้น คือการหล่อเทียนพรรษา เทียนพรรษา แต่ก่อนใช้หล่อด้วยสีผึ้งทั้งสิ้น บรรดาวัดที่เป็นวัดหลวงมีนิตยภัตสองสลึงแล้ว มีเทียนพรรษาวัดละเล่มบ้าง กว่านั้นบ้างทุก ๆ วัด เทียนนั้นมากน้อยตามกำหนดวัดซึ่งเกิดขึ้นทุก ๆ รัชกาลจนถึงปลายรัชกาลที่ ๓ เทียนเกือบถึงร้อยเล่ม กำหนดเทียนเล่มหนึ่งหนักสีผึ้ง ๑๖ ชั่ง สิ้นสีผึ้งเป็นอันมาก เวลาที่จะหล่อนั้นก็บอกบุญ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน เจ้าภาชีนายอากร เอาสีผึ้งมาช่วยหล่อ แล้วก็เป็นการประชุมใหญ่ ในวันเดือน ๗ ขึ้นแปดค่ำทุกปีมิได้ขาด ถ้าปีใดมีอธิกมาสรอการหล่อเทียนไว้ต่อวันขึ้นแปดค่ำเดือนแปดบุพพาสาณ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงทราบลัทธิของพวกข้าพระที่ได้ผลประโยชน์อยู่ในเทียนพรรษาทั่วทุกพระอาราม คือว่าจำเดิมตั้งแต่จุดเทียนพรรษาแล้ว ก็ตัดทอนเทียนนั้นเสียเหลือไว้ยาวสักคืบหนึ่ง เวลาเสด็จพระราชดำเนินกุญชร ยังชำระลงไปพอให้ชั่งน้ำมันได้ จุดตะเกียงพอรับเสด็จชั่วเวลากุญชรขึ้นสักชั่วโมงหนึ่งทั้งเพื่อทักคอย แล้วก็ดับเอากันที่ตัดไว้คืบหนึ่งนั้นไปอีก ตกลงเป็นเทียนพรรษาเล่มหนึ่งได้จุดบูชาพระสีผึ้งหนักไม่ถึงบาท นอกนั้นเป็นประโยชน์ของข้าพระทั้งสิ้น เป็นอยู่เช่นนี้โดยมาก จึงได้โปรดให้เลิกเทียนหล่อเสีย ให้ทำด้วยไม้ ปั้นลายรักปิดทอง คงไว้แต่กาบข้างปลายเป็นลายสีผึ้ง แล้วให้ทำกระบอกตะกั่วเป็นรูปถ้วย ถวายทรงหยอดสีผึ้งพอเต็มถ้วย ตั้งลงในช่องปลายเทียนไม้ จุดในวันแรกต่อนั้นไปจ่ายน้ำมันให้เต็ม จุดเป็นตะเกียง แต่น้ำมันที่จ่ายนั้น ก็เป็น

การตกแต่งเบร่เหมือนกัน จะเป็นหมดทำแก้หรือแก้ทรงนึ่ง ๆ เสีย
ไม่ทราบเลย น้ำมนั้ก็ยังคงจ่ายอยู่ ส่วนเทียนสีผึ้งอย่างเก่านั้ ให้
คงไว้แต่วัดพระศรีรัตนศาสดาเล่มนั้ พุทธไสววรรยเล่มนั้ หอพระ
เจ้าสองเล่มนั้ เป็นเทียนหลวงเล่มนั้ เทียนเรียไรเล่มนั้ พระพุทธ
บาทเล่มนั้ วัดพระเชตุพนเล่มนั้ วัดอรุณเล่มนั้ วัดราชโอรส
เล่มนั้ วัดบวรนิเวศเล่มนั้ วัดบรมนิวาสเล่มนั้ พระศรีสากยมุณี
วัดสุทัศน์เล่มนั้ ภายหลังเกิดพระปฐมเจดีย์ขึ้นอีกเล่มนั้ พระ
พุทธชินราชเมืองพิษณุโลกอีกเล่มนั้ ครันเมื่อทรงสร้าง วัดราช
ประดิษฐ์ โปรดให้หล่อเทียนเล่มนั้ ๑๑ เป็นสองเล่มนั้ ภายหลังเกิด
ขึ้นที่พระพุทธสิหิงค์อีกสองเล่มนั้ หอเสถียรธรรมปริตเล่มนั้ หอพระ
คันธารราชูรที่ทองสนามเล่มนั้ ครันในแผ่นดินปัจจุบันนี้มีขึ้นที่
วัดราชบพิธอีกสองเล่มนั้ พระพุทธรัตนสถานสองเล่มนั้ เล่มนั้ใหญ่มีขึ้นที่
วัดนิเวศน์ธรรมประวัติเล่มนั้ พระศรีรัตนเจดีย์เล่มนั้ ในอุโบสถ
วัดพระศรีรัตนศาสดารามเพิ่มขึ้น เมื่อไม่มีวังหน้าแล้วแทน เทียนวัง
หน้าอีกเล่มนั้ให้เป็นคู่กัน ภายหลังนี้เกิดเทียนอย่างเล็กลงไปกว่า
เช่นที่วัดราชประดิษฐ์ขึ้นอีกสองเล่มนั้ สำหรับพระพุทธรูปขยรัตนน้อย
รวมเป็นเทียนอย่างใหญ่ ๑๖ เล่มนั้ อย่างกลาง ๑๐ เล่มนั้ อย่างเล็ก ๒
เล่มนั้ เทียนวัดพระเชตุพน วัดอรุณ วัดราชโอรส ให้มีเป็นวัดสำหรับรัช
กาลละวัด ในเวลานั้ท่านองจะยกวัดบรมนิวาสเป็นวัด สำหรับ
รัชกาลที่ ๔ แต่ครันเมื่อเปลี่ยนมาเป็นวัดราชประดิษฐ์แล้ว เทียนวัด
บรมนิวาสก็มีเลยไป เทียนวัดนิเวศน์ธรรมประวัติก็เกิดขึ้นตาม
เลขของวัดบรมนิวาส แต่ส่วนเทียนวัดบวรนิเวศเป็นเทียนสำหรับ
องค์พระเหมือนอย่างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หรือพุทธไสววรรย

พระบาทและพระปฐมเจดีย์ การหล่อเทียนแบ่งเป็นข้างหน้าข้างใน
เทียนหอพระและเทียนพุทธมนเทียรแบ่งเข้ามาหล่อข้างใน เจ้านาย
ข้างในทองหล่อ นอกนั้นหล่อข้างหน้าทั้งสิ้น

รูปสัณฐานของเทียนพรรษานั้น วังหลวงใช้อย่างหนึ่ง วังหน้า
ใช้อย่างหนึ่ง วังหลวงใช้อย่างบัวปลายเสาวังหลวง วังหน้าใช้อย่างบัว
ปลายเสาวังหน้า ซึ่งแบ่งเป็นอย่างกันมาแต่ครั้งกรุงเก่า ต้นเหตุนั้น
เห็นจะเกิดประชันกันขึ้น ครั้งขุนหลวงท้ายสระสร้างวัดมเหยงคณ์ ขุน
หลวงบรมโกศสร้างวัดกุฎีดาว ก็เลยถือติดต่อลงมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร
นี้ด้วย ถ้าการก่อสร้างอันใดในพระบรมมหาราชวังแล้วไม่ใช่บัวกลม
เลย ถ้าการก่อสร้างอันใดในพระราชวังบวรแล้วไม่ใช่บัวเหลี่ยมเลย
เป็นธรรมเนียมติดต่อกันมา จนกระทั่งถึงเทียนพรรษาก็พลอยเป็น
เช่นนั้นด้วย ฯ

การพระราชกุศล วันที่ ๓๑ พฤษภาคม

*****

๑ การพระราชกุศลในเดือน ๗ มีแต่หล่อเทียนพรรษา ก็เป็นการห่อหุ้ม ๗ เช่นกล่าวมาแล้ว ยังมีอีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นการเกิดขึ้นใหม่ตั้งแต่ปีมะเส็งตรีศกจุลศักราช ๑๒๔๓ คือ การทำบุญวันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมมณเฑียรราช แต่เคยทำกำหนดสุริยคติกาล คือวันที่ ๓๑ เดือนพฤษภาคมแต่เดิมมา บางปีก็ไม่ตกในเดือน ๗ แต่มักจะอยู่ในเดือน ๗ โดยมาก จึงได้ยกมาวางไว้ในเดือน ๗ ครั้นภายหลังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์สิ้นพระชนม์ตรงวันที่ ๓๑ เดือนพฤษภาคมนั้นอีก จึงได้เพิ่มขึ้นอีกองค์หนึ่ง การที่ทำนั้นก็อย่างเดียวกับทำบุญวันประสูติและสวรรคต ซึ่งล่วงเลยมาเสียยังมิได้กล่าวในหนังสือพิมพ์ชริญาณนี้เลย คือมีพระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์ ๕ รูป วัดราชบพิธ ๕ รูป สดับปกรณ์ผ้าไตร แล้วรับพระราชทานเงินสมเด็จพระนางเจ้า พระนางเจ้า ทรงถวายเครื่องไทยทานต่าง ๆ แล้วสดับปกรณ์รายร้อย ของหลวงร้อยรูป ของสมเด็จพระนางเจ้าและพระนางเจ้าร้อยรูป เวลาค่ำพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์อนัตตลักขณสูตรและมาติกา สวดมนต์จบแล้วเทศนาของหลวงกัณฑ์หนึ่ง ของสมเด็จพระนางเจ้ากัณฑ์หนึ่ง เป็นเสร็จการพระราชกุศลในวันเดียวนั้น การที่ทำมาแต่ก่อนเคยทำที่พระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร พระพุทธรูปประจำวันสำหรับพระอัฐิและพระอัฐิตั้งโตะหมู่คนละหมู่ แต่ในปีนี้โปรดให้ย้ายไปทำที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ตั้งบุษบกไม่มีเครื่องสูง โปรดให้เชิญพระอัฐิสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าพาหุรัตมณีมัย

พระรูปสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอริยาลงกรณ์ พระอัฐมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าตรีเพชรุตม์ธำรง พระรูปสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวิจิตรจิรประภา พระอัฐพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคย์นารีรัตน์ออกตั้งด้วย เพิ่มพระสงฆ์ขึ้นเป็น ๒๐ รูป สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจันทราสรัทวาร มีของไทยทานถวายพระสงฆ์ด้วย การนอกนั้นก็คงตามเดิม

การทำบุญพระอัฐมใหญ่ ในวันที่ ๓๑ เดือนพฤษภาคมนี้ ไม่เป็นการพระราชกุศลซึ่งควรจะตั้งอยู่ประจำแผ่นดิน เป็นแต่ตามกาลสมัย เหมือนหนึ่งเป็นกาลในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน เมื่อต่อไปภายหน้าการพระราชกุศลเผื่อนัก ก็ควรจะเลิกเสียไม่ต้องทำซึ่งยกมาว่าไว้ในที่นี้ เพื่อจะแสดงให้เห็นว่าการในปัจจุบันที่เป็นอยู่บัดนี้มีพระราชกุศลเรื่องนี้เป็นประจำเดือน ๗ อยู่อีกอย่างหนึ่ง

คำตักเดือนในเดือน ๗ นี้ เกือบจะไม่มีอะไรสำหรับเดือน เพราะไม่เป็นการสลักสำคัญอันใดสักอย่างหนึ่ง ในการหล่อเทียนมีอย่างเดียวแต่มหาดเล็กจะคอยเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอทรงหล่อเทียน ซึ่งไม่มีใครมาหลายปีแล้ว นอกนั้นก็เป็นการตามธรรมเนียมทั้งสิ้น ฯ

พระราชพิธีเดือนแปด

๑ ในเดือนแปดนี้ การพระราชพิธีที่มีมาในกฎมนเฑียรบาล ในรายย่อจดหมายไว้ว่า “เดือนแปดเข้าพระวัสสา” แต่ในรายพิสดาร จำหน่ายว่าขาด ไม่ได้ถ้อยความอันใดเลย ในจดหมายขุนหลวงหาวัด ก็กล่าวแต่การพระราชกุศล ไม่ได้พูดถึงการพิธีอันใด คันดูตำรา พราหมณ์ที่กรุงเทพฯ ๖ นี้มีแต่บานแพนก ชื่อพิธีว่า เดือนแปด พระราชพิธีวสันตปฐมวสา เข้าพระวสาตั้งเบญจธาตุฝ่ายเดียว และให้อาจารย์ประกอบสวดตีสามร้อยนั้น แล้วจดลงไว้ข้างท้ายว่ายก มีข้อความรวมอย่างยิ่ง ที่พระมหाराชครูพิธีเองก็ไม่เข้าใจว่าแปลว่าอะไร แต่ในหนังสือนางนพมาศถึงได้กล่าวไว้ว่า เป็นการในพระพุทธานุศาสน์ ก็เว้นกล่าวถึงพราหมณ์ซึ่งเป็นตระกูลของตัวไม่ได้ แต่การที่พราหมณ์ทำนั้นดูเป็นอนุโลมตามพระพุทธานุศาสน์ หาเป็นพิธียั่งยืนแปลกเปลี่ยนอย่างไรกันไม่ เพราะฉะนั้นการพระราชพิธีเดือนแปดนี้ จึงน่าที่จะเรียกการพระราชกุศลมากกว่าจะเรียกการพระราชพิธี ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แต่ก่อนแล้วว่า การพระราชพิธีพราหมณ์ในเดือนแปดนี้ ชะรอยแต่เดิมมาจะเป็นพิธีที่เป็นการไม่สุจริตในไตรทวารอย่างหนึ่งอย่างใด เมื่อถือพระพุทธานุศาสน์แล้วจึงได้ยกเลิกเสีย ช้านานมา จนไม่มีผู้ใดจะจำได้ว่าเคยทำอย่างไร พิธีพราหมณ์ซึ่งนางนพมาศได้กล่าวไว้ก็จะเป็นพิธีตั้งขึ้นใหม่พออย่าให้อยู่เปล่า แทนของเก่าที่เลิกเสีย นั้น เพราะฉะนั้นจึงจะขอกล่าวด้วยเหตุผลซึ่งพระสงฆ์ต้องจำพรรษา ตามนิยมซึ่งมีมาในพระวินัยคัมภีร์มหาบรรคให้ทราบ कैมูลก่อน

ประเพณีในมัชฌิมประเทศอินเดีย สนที่เกี่ยวไปมาอยู่เสมอ

จากเมืองโน้นไปเมืองนี้ คือคนที่เที่ยวค้าขายก็ดี ที่ไว้ตัวเป็นสมณะไม่มีห้วงบ่วงใย เที่ยวไปเที่ยวมาอยู่เช่นพวกซึ่งเรียกเดียรถีย์และปริพาชกถือลัทธิต่าง ๆ ก็ดี เมื่อถึงฤดูฝนก็หยุดแรมอยู่ในเมืองใดเมืองหนึ่ง ล้นสามเดือนแล้วจึงได้ออกเดินต่อไป ถึงแม้ว่าพระพุทธเจ้าซึ่งเสด็จเที่ยวไปมาอยู่ในเมืองทั้งปวงตลอดมัชฌิมประเทศ มิได้เสด็จอยู่ในเมืองใดเมืองหนึ่งประจำทุกปี เมื่อถึงฤดูฝนพระองค์ก็ย่อมเสด็จหยุดฤดูฝนในเมืองใดเมืองหนึ่ง เหมือนเช่นคนทั้งปวงประพตติอยู่ พระสงฆ์ทั้งปวงเมื่อยังมีน้อยอยู่ และดำรงในโลกุตระคุณ ก็หยุดอยู่จำพรรษาในที่สังกัดแห่งใดแห่งหนึ่ง เหมือนเช่นพระพุทธเจ้าจะทรงประพตติอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ไม่มีเหตุอันใดซึ่งพระพุทธเจ้าจะทรงบัญญัติให้พระสงฆ์อยู่จำพรรษาการก็สงบมาจนครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่เวฬุวันกลันทกะนิวาปะสถาน ณ เมืองราชคฤห์ มีพระสงฆ์พวกหนึ่งเรียกว่า จัณฑคคีย์ เที่ยวไปมาตลอดฤดูหนาว ฤดูร้อน ฤดูฝน ไม่ได้หยุดแรมฤดูเลย เมื่อคราวฝนตกแผ่นดินชุ่มด้วยน้ำฝนเที่ยวเหยียบข้าวกล้าอ่อน ๆ และหญ้าระบัดเขียว และสัตว์เล็ก ๆ ตายด้วยกำลังเหยียบย่ำ คนทั้งปวงก็พากันติเตียน ว่าแต่พวกเดียรถีย์ปริพาชกเขาก็ยังหยุด ที่สุดจนนกรยังรู้ทำรังยอดไม้หลบหลีกฝน แต่พระสมณะศากยบุตรทำไมจึงมาเที่ยวอยู่ทั้งสามฤดู เหยียบหญ้าและต้นไม้ที่มีอินทรีย์เป็นของเป็นอยู่ ทำสัตว์ทั้งหลายให้ตายเป็นอันมากจะนี้เมื่อภิกษุทั้งหลายได้ยินคำติเตียนนั้น จึงนำขึ้นกราบทูลพระพุทธเจ้า ๆ จึงอนุญาตให้พระสงฆ์จำพรรษา แต่ยังมีได้นิยมเวลาชัดเจน พระสงฆ์มีความสงสัยว่า ฝนย่อมตกทั้งฤดูฝนและไถ่ฤดูฝน จะไม่มีอะไรเป็น

เครื่องกำหนด พระองค์จึงตรัสอนุญาตให้อยู่แห่งเดียวในวัดสณะ
คือ กาลที่นิยมว่าเป็นฤดูฝน ภิกษุยังมีความสงสัยอีก จึงได้ทูลถาม
กำหนดว่าจะอนุญาตให้เป็นคราวเดียวหรือหลายคราว เช่นอุโบสถ
พระองค์จึงตรัสว่าเป็นสองคราว เข้าพรรษารั้งแรกตั้งแต่บุรณมี
อาสาหะ คือเพ็ญเดือนแปดไปแล้ววันหนึ่ง ฟังเข้าวัสสุปนายิกา
ต้นบุรณมีอาสาหะไปได้เดือนหนึ่ง คือตั้งแต่เพ็ญเดือนแปดแล้ว
เดือนหนึ่ง ฟังเข้าวัสสุปนายิกาหลัง ภายหลังมาท่านพวกฉัพพัคคีย์
สำหรับแก่นั่นเอง เข้าพรรษาแล้วเที่ยวไปในกลางพรรษา เขาติเตียน
อีกเหมือนครั้งก่อน จึงได้ทรงห้ามว่า เมื่อเข้าพรรษาแล้วห้ามไม่ให้
เที่ยวไป ถ้าภิกษุใดเที่ยวไปในกลางพรรษาต้องอาบัติทุกกฏ เพราะ
ฉะนั้น พระสงฆ์จะแก่งออกจากอาวาสไปเสียไม่จำพรรษา หรือ
อธิฐานจำพรรษาแล้วอยู่ไม่ครบสามเดือนไม่ได้ เว้นไว้แต่มี
อันตรายใหญ่เกิดขึ้นที่จะอยู่ไม่ได้ ถ้าไม่มีอันตรายไม่จำพรรษาอยู่
ครบสามเดือนต้องอาบัติทุกกฏ เพราะเหตุฉะนั้นพระสงฆ์จึงต้องอยู่
จำพรรษา คือ อยู่ในวัดแห่งเดียว ไปข้างไหนไม่ได้สามเดือน จึง
เป็นธรรมเนียมนิยมว่าเมื่อถึงกำหนดพรรษา ภิกษุจะจำพรรษา ไม่
มีเสนาสนะก็ไม่ควร เมื่อจะเข้าพรรษาให้เปล่งวาจาในที่พร้อมกัน
ว่า “อิมสฺมี อาวาเส อิมํ เตมาสํ วสุสํ อุเปมิ” สามหน แปลเนื้อ
ความว่า ข้าพเจ้าเข้าถึงกาลฝนคือจำพรรษาในอาวาสนี้ตลอดสาม
เดือนอันนี้ คำอธิฐานพร้อมกันเช่นนี้เป็นอธิฐานกำหนดเขตวัด
เมื่อกลับไปถึงที่อยู่ปิดกวาดเสนาสนะ ตั้งน้ำใช้น้ำฉันไว้แล้ว ให้
อธิฐานที่อยู่อีกชั้นหนึ่งว่า “อิมสฺมี วิหาเร อิมํ เตมาสํ วสุสํ อุเปมิ”
วิธีซึ่งอธิฐานนี้เป็นความคิดของพระอรรถกถาจารย์ ที่จะทำให้เป็น

การมันไม่เป็นแต่ตั้งใจเปล่า ให้ออกวาจาเสียด้วย เหมือนอย่าง
อธิษฐานอะไร ๆ ทั้งปวง เช่น ผ่าผอน เป็นต้น การที่อธิษฐานนั้นก็
แปลว่าตั้งใจผูกใจจะทำสิ่งนั้น ถ้าจะไม่ออกปากอธิษฐาน เป็นแต่ผูก
อาลัยไว้ในใจก็ใช้ได้

เหตุซึ่งถือว่าเป็นการใหญ่ในเรื่องพระสงฆ์จำพรรษา เป็น
ช่องที่จะได้บำเพ็ญการกุศล ซึ่งเป็นที่นิยมของผู้นับถือพุทธศาสนา
โบราณนั้น ด้วยเหตุว่าภิกษุในมัชฌิมประเทศประพฤติดการผิดกัน
กับภิกษุในกรุงสยาม ตั้งแต่พระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนมอยู่ตลอดมา
ท่านไม่อยู่ในวัดใดวัดหนึ่งแห่งเดียวเป็นกำหนด และไม่มีใครจะอยู่ใน
วัดที่อยู่ในบ้านในเมือง นอกจากเวลาฤดูฝนสามเดือน ย่อมเที่ยวไป
อยู่ในป่าในเขา อาศัยแต่ห่มบ้านเป็นระยะพอเที่ยวภิกขาจารเวลาหนึ่ง
ความประพฤติเช่นนี้ก็เป็นทีที่พระพุทธเจ้าสรรเสริญ ข้อบัญญัติอันซึ่ง
ได้บัญญัติสำหรับให้ภิกษุประพฤติ ก็ลงรอยความประพฤติเช่นนี้โดย
มาก คือให้มีบริวารแต่แปดสิ่ง ไม่ให้สะสมสิ่งของไว้มาก เพื่อที่จะได้
เที่ยวไปข้างไหนได้โดยง่าย ไม่มีห่วงใย เป็นต้น เมื่อพระสงฆ์
ประพฤติตัวมีห่วงใยน้อยและเที่ยวไปเที่ยวมาอยู่เช่นนี้ ก็ไม่มีภิกษุใน
วัดซึ่งเป็นที่หวงแหน ว่าเป็นภิกษุขององค์นั้นองค์นี้ เมื่อไปจากที่นั้น
แล้วภิกษุก็ไม่มีข้าวของอันใดเก็บไว้ ไม่ต้องล้นประแจ ต่อจวนถึงฤดู
ฝนจึงได้คิดตั้งใจมุ่งหมายว่าจะอยู่จำพรรษาในวัดใด แล้วแสวงหาที่
อยู่ในวัดนั้น จนต้องมีพระเรียกว่าเสนาสนะคาหาปกะ คือ เป็นผู้ชี้ที่
แบ่งปันให้อยู่จะได้ไม่เกิดวิวาทกัน เมื่อเป็นเช่นนั้นคฤหัสถ์ทายกที่มี
ใจเลื่อมใส ก็มีช่องที่จะได้ช่วยซ่อมแซมตกแต่งเสนาสนะที่พอจะอยู่
ได้สามเดือน ข้อซึ่งพระอรรถกถาจารย์ว่าไว้ให้ปิดกวาดภิกษุเสนาสนะ

ตักน้ำใช้น้ำฉันให้พร้อมบริบูรณ์ แล้วจึงให้อริษฐานที่อยู่ นั้น ก็เพราะเสนาสนะนั้นรกร้างและไม่มีของที่จะใช้สอยอยู่บริบูรณ์ จึงต้องปิดกวาดตกแต่งจัดหาไว้ให้พร้อมบริบูรณ์ พอที่จะอยู่เป็นสุขได้ตลอดสามเดือน ก็และในระหว่างที่พระสงฆ์มาอยู่ในที่แห่งเดียวสามเดือนนั้น จะไปเที่ยวภิกขาจารในที่ไกล ๆ เปลี่ยนตำบลไปไม่ได้ จำจะต้องภิกขาจารอยู่ในเขตจังหวัดใกล้อาวาสนั้น ๆ เพราะฉะนั้นทายกผู้มีใจเลื่อมใส จึงได้มีความอุตสาหะที่จะถวายทานแก่สงฆ์ มีถวายบิณฑบาต เป็นต้น ยิ่งขึ้นกว่าฤดูอื่น ๆ และในเวลาเมื่อพระสงฆ์อยู่ในที่แห่งเดียวทั้งสามเดือนเช่นนั้น ก็เป็นโอกาสของสัปบุรุษทายกทั้งปวงที่จะได้เข้าไปสู่หาฟังธรรมเทศนา รักษาอุโบสถศีล การจำศีลภาวนา ฟังธรรมเทศนาจึงได้มากในฤดูฝนสามเดือน ด้วยเหตุว่าในฤดูอื่น ๆ พระสงฆ์ไม่มีใครอยู่ประจำที่ ตลอดลงมาถึงเครื่องสักการบูชาต่าง ๆ เป็นต้นว่าเทียนพรรษา พุ่ม ต้นไม้ เทียนร้อย ไม้ขีดลิ้น ไม้ชำระ ไม้สัฟฟี่ ที่จัดถวายพระสงฆ์ในเวลาเข้าพรรษานั้นก็ให้เป็นของพอที่จะทนอยู่ได้ และจะต้องใช้ในกำหนดสามเดือนเวลาที่พระสงฆ์อยู่ในอาวาสนั้น เมื่อล่วงสามเดือนแล้วท่านก็ต่างองค์ต่างไป ความประพฤติดังนี้ของพระสงฆ์ในประเทศอินเดียเป็นดังนี้ การที่ทำการใดในเรื่องเข้าพรรษาทั้งหลาย จึงได้เป็นสามเดือนสามเดือนอยู่หมดทุกอย่าง

แต่ครั้งเมื่อพระพุทธศาสนาตั้งในกรุงสยาม ความประพฤติดังนี้ของภิกษุทั้งปวงไม่เหมือนอย่างเช่นภิกษุในประเทศอินเดีย มาประพฤติดังนี้ในที่แห่งเดียวไม่ได้เที่ยวไปเที่ยวมา ตามชาติชาวสยามเคยประพฤติกุฎิเสนาสนะก็เป็นกุฎิมิเจ้าของ ขึ้นชื่อว่าขององค์นั้นถึงว่าจะมีเสนาสนะคาหาปกะ ก็สมมติกันไปไคม ๆ เหมือนอย่างกับเล่นตั้งพิธีที่แท้

พระสงฆ์ก็อยู่ในที่เดิมแน่นแล้วทั้งสิ้น การที่จะซ่อมแซมปิดกวาด
 เสนาสนะอันใดก็ไม่ต้องทำ เคยอยู่มาอย่างไรก็อยู่ไปอย่างนั้น การที่
 จะต้องแสวงหาเครื่องใช้สอยอันใดตลอดมาจนตักน้ำใช้น้ำฉันก็
 ไม่ต้องแสวงหา ด้วยมีพร้อมบริบูรณ์เป็นปรกติอยู่แล้ว การที่ทายกจะ
 ต้องปฏิบัติถวายอาหารบิณฑบาต เป็นต้น ก็ถวายเสมออยู่แล้ว การที่
 จะหาโอกาสรักษาอุโบสถศีลและฟังธรรมเทศนา ในเวลามีใช้ฤดูฝน
 เมื่อใดก็ได้เสมออยู่แล้ว เพราะฉะนั้นการเข้าพรรษาในกรุงสยามนี้ก็
 เหมือนอย่างกับทำพิธีไปตามแบบโบราณเท่านั้น เมื่อถึงกำหนด
 อธิษฐานเข้าพรรษาพระสงฆ์ก็อธิษฐานต่อไป แต่ในใจก็รู้สึกอยู่ว่าถึง
 ออกพรรษาแล้วเราก็จะอยู่ในที่นี้ต่อไป ไม่เป็นการแปลกประหลาด
 อันใดขึ้นในใจพระสงฆ์เลย การที่ทำบุญถวายทานแก่พระสงฆ์มากขึ้น
 ในฤดูฝน ก็เป็นแต่ประโยชน์พิเศษของพระสงฆ์ที่จะได้มากขึ้นเท่านั้น
 การที่รักษาอุโบสถและฟังธรรมเทศนา เช่น มีเทศน์ เข้าวัสสาสาม
 เดือนนั้น ก็เป็นแต่โอกาสที่พระสงฆ์เข้าพรรษานั้นมาตักเตือนใจให้
 คนรักษาศีลฟังธรรมมากขึ้น แต่ที่แท้ถึงจะมีเทศน์เช่นนั้นไปตลอดทั้ง
 ปี ก็ไม่ขาดธรรมดาอีกที่จะแสดงธรรมเหมือนอย่างแต่ก่อน เพราะ
 ฉะนั้นเมื่อรวบรวมความลงข้างปลายแล้วพอที่จะกล่าวได้ว่า การที่พระ
 สงฆ์เข้าพรรษานี้เป็นพระราชพิธีสงฆ์แท้ เหมือนอย่างกับพราหมณ์ทำ
 พิธีเหมือนกัน การพิธีอื่นใดที่ทำ ๆ อยู่ก็คงมีต้นเหตุเช่นนี้ทุกอย่าง เว้น
 แต่เลือน ๆ ลงมาจนไม่รู้รากเง้าของเดิมว่าเกิดขึ้นด้วยอันใด เพราะ
 ฉะนั้นในเดือนแปดนี้ จะว่าขาดพระราชพิธีไม่ได้ ต้องเรียกว่าพระราชพิธี
 เข้าพรรษาเป็นพิธีสงฆ์

บัดนี้จะว่าด้วยการพระราชพิธีเข้าพรรษา อันประเพณีมาใน

กรุงสุโขทัย ซึ่งนางนพมาศได้กล่าวไว้ทั้งการหลวงการราษฎร์ จะได้เก็บแต่ข้อความที่ว่าด้วยการหลวงมากล่าว เพื่อผู้ที่แต่งการราษฎร์จะได้มีข้อความว่าบ้าง ข้อความในหนังสือนางนพมาศนั้นว่า “ครั้นถึงเดือน ๘ นักขัตฤกษ์บูชาใหญ่ การพระราชพิธีอาชาดมาส พระวรบุตรพุทธชินนรสีในพระศาสนาจะจำพรรษาเป็นมหาสันนิบาตทุกพระอาราม ฝ่ายพราหมณาจารย์ก็จะเข้าพรตสมาทานศีล บริโภคกระยาบวชบูชาคุณ (หรือคุณท์) พิธีกึ่งเดือน สมเด็จพระเจ้าอยู่จึงดำรัสสั่งนายนักการ ให้จัดแจงตกแต่งเสนาสนะทุกพระอารามหลวง แล้วก็ทรงถวายบริวารสมณะ เป็นต้นว่าเตียงตั้งที่นั้งนอนเสื่อสาตลาดปูเป็นสังฆทาน และผ้าวัสสาวาสิกพัสตร สลากภัต คิลานภัต ทั้งประทับเทียนจำนำพรรษา บูชาพระบรมธาตุ พระพุทธปฏิมากร พระปริยัติธรรม สันไตรมาส ถวายธูปเทียนชวาลาน้ำมันตามไล่ประทับแด่พระภิกษุสงฆ์ บรรดาจำพรรษาในพระอารามหลวง ทั้งในกรุงนอกกรุงทั่วถึงกันตามลำดับ ประการหนึ่งทรงพระราชอุทิศเครื่องกระยาสังเวทพิธีกรรมพระเทวรูปในเทวสถานหลวงทุกสถาน ทั้งสักการะหมู่พราหมณาจารย์ซึ่งจำพรต อ่านอิศรวาทเพทางคศาสตร์ บูชาพระเป็นเจ้าด้วยเศวตพัสตรภรณ์และเครื่องกระยาบวช ทั้งประทับธูปเทียนวิเลปนให้บูชาคุณ (หรือคุณท์) โดยทรงพระราชศรัทธาในพุทธศาสนาไสยศาสตร์เจือกัน”

ต่อนั้นไปจึงว่าด้วยราษฎรเป็นข้อความยืดยาว เมื่อพิเคราะห์ดูตามที่ว่ามานี้ ก็จะได้เห็นได้ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ว่าพิธีอาชาดมาสของพราหมณ์นี้เห็นเป็นทำเอาอย่างไปจากพระพุทธศาสนา การที่จำพรตนั้นดูก็ไม่แปลกอันใดกันกับที่ นางนพมาศ ได้กล่าวถึงราษฎรพากันจำศีล

มีกำหนดต่าง ๆ อย่างยิ่งจนถึงตลอดสามเดือนสี่เดือนก็มี แผลกอยู่ แต่ที่พราหมณ์กินเครื่องกระยาบวช ก็เหมือนกับสัปบุรุษข้างญวน ข้างจีนเขาถือศีลแล้วกินเจด้วย การพิธีนั้นดูก็ไม่มีแปลกประหลาดอันใด นอกจากบูชาบูชายุ่งอย่างนั้น แต่การหล่อเทียนพรรษาดูอยู่ข้างจะกาหลใหญ่โตไปกว่าชั้นหลังนี้มาก ถึงกับมีกระบวนแห่ ๆ เทียนไปวัด แต่ดูก็น่าที่จะกล่าวเข้าถึงเรื่องแห่สะพานอีก ว่าการซึ่งแห่เทียนพรรษาในครั้งนั้นเห็นจะไม่ใช่การลำบากอันใดมากกว่าที่ถ้าจะทำขึ้นในชั้นหลัง ๆ เมื่อเลิกทหารประจำการสำหรับพระนครเสียแล้ว ด้วยในจดหมายนั้นกล่าวว่า เป็นหน้าที่ของกรมทหารที่จะแห่เทียนไปวัด เมื่อไพร่พลทหารมีพริกพร้อมอยู่ก็เห็นจะไม่สู้เป็นการลำบากนัก ในข้อความที่กล่าวไว้นั้นว่า “ครั้นถึงวันจาตุหตีสกุลปักษ์เป็นธรรมเนียมฤกษ์ นายนักการทหารบกทหารเรือก็ตั้งกระบวนแห่เชิญเทียนประทีปจ่านำพรรษาขึ้นตั้งบนคานหาม และลงเรือเอกชัยใส่บุษบก บัลลังก์ทอง ประโคมกลองอินทเทรี แตรสังข์ขึงทิวไสว แห่ไปตามท้องสถลมารคและชลมารค ประชาราษฎรก็ซ้องสาธุการอนุโมทนาพระราชกุศล ครั้นประทับถึงพระราชอารามหลวงตำบลใด ขาพนักงานก็เชิญเทียนประทีปเข้าในพระวิหาร หอธรรมมนเทียร โรงอุโบสถจุดตามไว้ในที่นั้น ๆ ทุกพระอาราม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชอุทิศสักการบูชาพระรัตนตรัยสิ้นไตรมาสสามเดือน” ต่อ นั้นไปว่าด้วยการแห่เทียนของราษฎร แล้วจึงไปกล่าวถึงการที่เสด็จพระราชดำเนินพระอารามหลวงว่า “ครั้นวันกาฬปักษ์เอกดิถีเวลา ตะวันชายแสง พระพุทธชินราชสนับบาตประชุมกัน เข้าพระวสา ณ พระอุโบสถทั่วทุกพระอาราม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนิน

ออกวัดหน้าพระธาตุ พร้อมด้วยพระอัครชายาและพระบรมวงศานุ
 สนมก้านัล” ต่อนี้ไปว่าความรวมกับราษฎรทั้งปวง ไม่เฉพาะแต่พระ
 เจ้าแผ่นดินและราชตระกูล แสดงการซึ่งจะให้ทราบว่าจะดีไปวัดนั้น
 ไปทรงการอันใด แต่ข้อซึ่งไม่กล่าวชัดเจนเฉพาะพระองค์เจ้าแผ่นดินในที่
 นี้ ชะรอยท่านจะไม่ใคร่จะได้ทรงอันใดนัก จะเป็นแต่ไปนมัสการตาม
 ธรรมเนียม จึงได้เลื่อนความรวมเข้าเสียว่า “บรรดาชนทั้งปวงใน
 ตระกูลต่าง ๆ มีชิตตียตระกูลและพราหมณ์ และตระกูลคหบดี
 เป็นต้น ต่างชักประเทียบบริวาร ทั้งบุตรหลานญาติและมิตร ออกไป
 สโมสรสนับนิตพร้อมเพรียงกัน ณ พระอารามใหญ่่น้อยทั่วทุกแห่ง
 ทุกตำบลอุทิศอุทกสาฎก และปัจจัยการถวายแก่ภิกษุสงฆ์สามเณรทั่ว
 ถึงกัน แล้วมหาชนชายหญิงต่างตั้งเบญจางคประดิษฐ์ สมาทาน
 อุโบสถศีลอันมีองค์แปด ในสำนักพระมหาเถรเจ้าทั้งหลาย บ้างก็
 ออกวชิเรทว่าข้าพเจ้าจะรักษาอุโบสถเป็นปาฏิหาริย์ปักษ์อุโบสถสัน
 วิสสันตฤกษ์เดือน บ้างก็สมาทานเป็นเตมาสิกนิพัทธอุโบสถ คือรักษา
 ศีลในพรรษาสิ้นไตรมาสสามเดือน บ้างก็สมาทานเป็นเอกมา
 สิกนิพัทธอุโบสถ คือรักษาศีลตั้งแต่เพ็ญเดือนสิบเอ็ดไปจนถึงเพ็ญ
 เดือนสิบสองเสมอทุกวัน บ้างก็สมาทานเป็นอัมมมาสิกนิพัทธอุโบสถ
 คือรักษาศีลเสมอทุกวันในศุภลปักษ์กาศปักษ์กึ่งเดือน บ้างก็รักษาแต่
 ปรกตอุโบสถเดือนละแปดครั้ง บ้างก็สมาทานเป็นปฎิชาครอุโบสถ มี
 วันรับวันส่งเดือนหนึ่ง รักษาศีลสิบเก้าวัน และสดับฟังพระธรรมกถึก
 ลำแดงพระธรรมเทศนา และพระภิกษุสงฆ์สาธยายพระปริตรในที่นั้น ๆ
 เสมอเป็นนิตย์ทุกวันมิได้ขาดตราบเท่าสิ้นไตรมาสสามเดือนโดยนิยม
 ดังนี้ ต่อนี้ไปแสดงต้นเหตุซึ่งเกิดเรื่องบูชาของแห่งในการเข้าพรรษา

มีพุ่ม เป็นต้น ซึ่งนางนพมาศเคลมว่าตัวเป็นต้นคิด เหมือนอย่าง พานพระชันหมากดอกบัวลอยประทีป เป็นต้น ว่า “อันว่าพิธีอาชาณ มาสบูชาใหญ่ ชำนาญได้คิดกระทำพนมดอกไม้ทอง และกอโกสุม ปทุมทองอันวิจิตรด้วยวาดเขียนนำขึ้นถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ ทรงบูชาพระรัตนตรัยบ้าง พระเทวรูปบ้าง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็พึง พอพระอัชฌาสัย จึงดำรัสชมว่าชำนาญเป็นคนฉลาดคิด โปรด พระราชทานสักการรางวัลเป็นอันมาก แต่นั้นมามหาชนชายหญิงทั่ว ทั้งพระนคร ก็ถือเอาเป็นอย่าง ต่างทำพนมดอกไม้และกอปทุมชาติ มีพรรณต่าง ๆ บูชาพระรัตนตรัยในพระราชพิธีอาชาณมาสมากขึ้น ทุกปี ฝ่ายนางในทั้งหลายก็ถืออย่างกระทำพนมดอกไม้ถวายสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัว ได้รับพระราชทานรางวัลตามฝีมือและปัญญาด้วยกัน เป็นอันมาก

จึงพระบาทสมเด็จพระร่วงเจ้าแผ่นดินมีพระราช บริหารสาปสรรว่าเบื้องหน้าแต่นี้ไป ชายหญิงในพระราชอาณาเขต ประเทศสยามภาษา บรรดาเป็นสัมมาทฐิให้กระทำพนมดอกไม้กอบัว บูชาพระรัตนตรัยในพระราชพิธีอาชาณมาสให้เรียกนามพนมดอกไม้ พนมพรรษา จงอย่ารู้สาปสูญตราบเท่ากลบาวสาน ชำนาญนพมาศก็ ถึงซึ่งชื่อเสียงว่าเป็นคนฉลาดปรากฏนามอยู่ในแผ่นดิน ได้อีกอย่าง หนึ่ง” เรื่องกอบัวเข้าพรรษานี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ หัวข้างจะทรงเป็นพระราชธรรมาภ ธิ์รับสั่งว่าต้องตำราของเก่า ถ้าปีใด ไม่มีผู้ถวายกอบัวก็รับสั่งบ่นไปจนผู้ที่เคยถวายต้องทำมาถวาย จะเป็น พวกเจ้านายในพระราชวังหลัง หรือกรมขุนอิศราณุรักษ์พวกใดพวก หนึ่งเคยถวายอยู่ แต่เดี๋ยวนี้หายไปไม่เห็นมี เพราะวิธีที่ใช้กันเดี๋ยวนี้ มักจะให้มิของเครื่องรองเป็นสิ่งที่ใช้ได้อย่างต่ำที่สุดจนถึงกลักไม้ขีดไฟ

กระถางบัวหมากพนมซึ่งเป็นของโปรดในรัชกาลที่ ๔ นั้น เห็นเป็นอัน
ยูลีเบลกันเสียไม่มีใครทำ รูปร่างกระถางบัวนั้น ๆ ก็คงเคยเห็นอยู่
ด้วยกันโดยมาก แต่บางที่จะนึกไม่ออก คือมีกระถางดินปิดกระดาษ
ทอง มีลายดอกไม้เขียนด้วยน้ำยา ในกระถางมีไม้ดอกอันหนึ่งเสียบ
ดอกบัว กระดาษแดง ซ้อนกันสามชั้น ยอดและเกสรเป็นทองอังกฤษ
ขอบปากกระถางมีดอกและใบเล็ก ๆ รายรอบ กระถางบัวอย่างนี้รับ
สั่งว่า เป็นอย่างโบราณแท้ ที่เป็นของเก่ารองลงมาอีกนั้นหมากพนม
คือเป็นพานแว่นฟ้าปั้นด้วยดินสองชั้น ทาสีเขียนน้ำกาว ที่ปากพานมี
กระดาษเจิมเหมือนใบตอง แล้วมีกรวยกระดาษทาสีขาว ๆ ตั้งที่ตรง
กลาง รอบล่างมีดินปั้นก้อนกลม ๆ รูปร่างเหมือนประทัดลมต่างว่า
หมาก ทาสีเขียวหรือสีขาวก็ได้ แล้วมีน้ำยาสีอื่นขีดเป็นสาแหรกห้า
สาแหรก เห็นจะต่างวาร์รอยผ่าเป็นคำคำมีทองอังกฤษติดที่ใจสาแหรก
ต่อนั้นขึ้นไปมีรูปภาพสีผึ้ง เป็นหงส์เป็นเทพนม หรือเป็นใบไม้ติดไม้
เสียบกับกรวยเป็นชั้น ๆ เรียวขึ้นไปจนถึงยอดพุ่มเป็นทองอังกฤษตัว
สีผึ้งที่ติดห่าง ๆ โปร่งแลเห็นกรวยที่เป็นแกนข้างใน ถ้ายกขึ้นหกล้ม
อย่างเอก เพราะเชิงพานชั้นบนเล็ก นี่ก็เป็นของโปรดอีกอย่างหนึ่ง ที่
ขาดไม่ได้เหมือนกัน เพราะเป็นของมีมาช้านาน

เป็นที่น่าสงสัยอยู่อย่างหนึ่ง ว่าเมื่อครั้งเมืองสุโขทัย เจ้านาย
และผู้มีบรรดาศักดิ์ทั้งปวง จะต้องบวชเมื่ออายุครบปีบวชหรือไม่ ดู
ไม่มีปรากฏกล่าวถึงในหนังสือนางนพมาศเลย ถ้าหากว่าจะมีบวชรับ
พระราชเช่นธรรมเนียมทุกวันนี้ ก็ที่น่านางนพมาศจะได้กล่าวไว้ใน
หนังสือนี้บ้าง เพราะดูก็เป็นการพระราชกุศลสำคัญอยู่ บางทีเขาจะ
ไม่บวชกันเฉพาะรับพระราชเหมือนกับชั้นหลัง ๆ การที่จะบวชเรียน
จะเป็นการจรรยาไปเสียจึงไม่ได้กล่าว

ส่วนในหนังสือขุนหลวงหาวัด กล่าวถึงพิธีอาชาณ ว่าบวชนาคหลวงเท่าพระชนมายุ แต่ก็ไม่ได้กล่าวถึงทรงผนวชเจ้านาย การที่บวชนาคเท่าพระชนมายุนี้เห็นจะเป็นในแผ่นดินพระบรมโกศ ทรงพระราชศรัทธาตั้งธรรมเนียมขึ้นใหม่ เพื่อช่วยคนบวช แต่การบวชนาคเท่าพระชนมายุนี้ เห็นจะไม่ใช้คนช่วยไถ่ค่าตัว ถ้าช่วยไถ่ค่าตัวถึงหกสิบเจ็ดสิบคนก็จะหลายสิบชั่ง ทั้งค่าผ้าไตรบาตรบริวาร ทุกปีทุกปีคงลมจับไม่อาจทำ ชะรอยจะใช้นาคมหาดเล็กและตำรวจข้าราชการ ไม่ว่าหมู่ใดกรมใด พระราชทานแต่ผ้าไตรบริวารอย่างบวชนาคมหาดเล็กที่เป็นนาคหลวงในชั้นหลัง ๆ หรือจะนับทั้งพระองค์เจ้า หม่อมเจ้าด้วยประการใดก็ไม่ทราบ ดูว่าก็จะเป็นอันได้บริจาคพระราชทรัพย์มากพอควรอยู่แล้ว ต่อนั้นไปว่า “ครั้นวันเพ็ญเดือนแปดจึงทรงเทียนพระสาวัดหลวงทั้งในกรุงและนอกกรุง (ที่เรียกว่าในกรุงเห็นจะหมายถึงในกำแพงที่น้ำล้อมรอบนอกกรุงเป็นนอกกำแพง จึงว่าต่อไปว่า) และหัวเมืองเอกเมืองโทเป็นเทียนเป็นอันมาก” มีความในจดหมายขุนหลวงหาวัดเพียงเท่านี้ การแห่แห่นอันใด เห็นจะไม่มีมาแล้วทั้งสิ้น

ส่วนที่กรุงรัตนโกสินทร์นี้ การพระราชพิธีพราหมณ์ในเดือนแปดไม่มีอันใด ไม่ได้พระราชทานเครื่องสักการบูชาเทวรูปอย่างใด เป็นไม่รู้ไม่เห็นกันเลย เริ่มการก็มีแต่ทรงผนวชเจ้านาย การทรงผนวชเจ้านายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเป็นพระองค์แรกที่เดิวนั้น คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะฉะนั้นบรรดาเจ้านายภายหลัง ที่เป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า ทั้งในวังหลวงวังหน้าไม่มีพระองค์ใดที่ได้ทรงผนวชที่อื่น นอกจากวัดพระศรี-

รัตนศาสดารามเลย เว้นแต่พิธีการเป็นที่รังเกียจอย่างหนึ่งอย่างใด เพราะฉะนั้นจึงได้ถือกันว่าถ้าเจ้านายองค์ใดไม่ได้ทรงผนวชในวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว ย่อมเป็นคนที่ไม่เสียคนแล้ว หรือจะเสียคนต่อไปเป็นแน่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือจนชั้นบวชเณรด้วยมีเหตุขึ้นคือหม่อมเจ้าสทิตเสถียรครบปีที่จะบวชเณร ในปีที่พระราชทานเพลิงพระศพกรมหมื่นวิศณุรณานิภอร จึงโปรดให้ออกไปทรงผนวชเณรที่พระเมรุอย่างบวชนำศพ ครั้นเมื่อหม่อมเจ้าสทิตเสถียรเสียจริตไป ก็รับสั่งพาลัวว่าเพราะไม่ได้บวชที่วัดพระแก้ว

การทรงผนวชรับหน้าพรราชนี้ ไม่ว่าจะเป็นการใหญ่การปรกติอย่างใด คงจะอยู่ในระหว่างขึ้นห้าค่ำไปหาขึ้นสิบเอ็ดค่ำสิบสองค่ำเป็นเขต แต่การทรงผนวชนั้นมีแบบอย่างต่างกัน จะพรรณนาไปให้ครบอย่างก็จะยืดยาว ขอว่าแต่การปรกติประจำปีก่อน วันที่จะสมโภชพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าซึ่งจะเป็นนาคนั้น นาคดอกไม้ธูปเทียนเข้ามากกราบถวายบังคมลาในท้องพระโรง เมื่อวันสมโภชทรงเครื่องที่ทิมคตพระมหาปราสาท ภูษามาลาจำเริญพระเกศาและพระมัสสุ แล้วสร่งน้ำที่พระแท่น มีขันสาครตั้ง แต่งพระองค์ทรงผ้าเยียรบับ ผ้ายกฉลองพระองค์ครุยสวมพระกรซ้ายพระกรขวาบังเฉียงคาตรัดพระองค์ทับผ้าทรง ทรงพระธำมรงค์แปดนิ้วพระหัตถ์ แล้วทรงเสลี่ยงกันพระกลดกำมะลอ มาจากพระมหาปราสาทเข้าท้องพระโรง ในท้องพระโรงตั้งบายศรีแก้วทองเงินอยู่ตรงกลาง สองข้างตั้งเทียนและกรวยดอกไม้ทั้งเครื่องบริขารต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นของพระราชทานภายหลังทรงผนวช แต่ผ้าไตรที่จะทรงผนวชรองพานทองคำสองชั้นบาตรรองพานถม ตั้งที่ตรงหน้าบายศรีตรงพระพักตร์ เจ้าที่จะทรงผนวช

เมื่อยังไม่ได้เปลี่ยนธรรมเนียม ยืน ราชอาสน์เลื่อนลงทอดหน้าพระ
แท่น มีพระยี่ภู่พับเป็นที่ประทับ ไม่ได้เสด็จขึ้นพระแท่น ครั้นเมื่อ
เปลี่ยนเป็นธรรมเนียม เจ้าที่ทรงผนวชนั่งเก้าอี้ ก็ใช้พระที่นั่งโอรน
แต่เลื่อนลงตั้งที่พื้นห้องพระโรงเหมือนกัน ในเวลาเมื่อเข้ามานั่งคอย
ยังไม่เสด็จออก ผันพระพักตร์เข้ามาสู่ที่เฝ้า ต่อเมื่อเสด็จออกแล้วรับ
สั่งให้ผันพระพักตร์ไปข้างบายศรี จึงได้กลับผันพระพักตร์ไปข้างบาย
ศรีของผ้าไตร พราหมณ์จุดแว่นเวียนเทียน แต่ก่อน ๆ มาเมื่อเวียน
เทียนแล้วก็เป็นแล้วกัน แต่ครั้นเมื่อถึงในรัชกาลที่ ๔ มีพระราชทาน
น้ำพระมหาสังข์ใบมะตูมและทรงเจิม ธรรมเนียมนั้นก็ติดมาจน
ปัจจุบันนี้ เมื่อสมโภชแล้วธรรมเนียมแต่ก่อนบังคับให้บรรทมอยู่ใน
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ภายหลังมาไม่มีผู้ใดกวาดขันบังคับ
บัญชา ต่างองค์ต่างกลับไปวังกันทั้งสิ้น

แต่ก่อนมาพระสงฆ์ซึ่งนั่งหัตถบาสนในการทรงผนวชนี้ ก็ใช้
พระราชอาสน์สำหรับเดี่ยวสามสี่รูป สมเด็จพระสังฆราชเป็นอุปัชฌาย์
ถ้าเจ้านายที่จะทรงผนวชมากก็แบ่งเป็นสองวัน ถ้าน้อยก็วันเดียว ต่อ
มาในรัชกาลที่ ๔ ถ้าหม่อมเจ้าที่จะทรงผนวชในคณะธรรมยุติกและ
มหานิกายก้ำกึ่งกัน ก็มักจะแบ่งออกเป็นสองวัน เป็นธรรมยุติกาล้วน
เสียวันหนึ่ง เป็นมหานิกายปนวันหนึ่ง ในชั้นหลัง ๆ ลงมานี้เกือบจะ
ไม่มีเจ้านายทรงผนวชในคณะมหานิกาย ก็มีแต่คณะธรรมยุติกา แต่
ถ้าปีใดทรงผนวชมหานิกายสักองค์หนึ่งสององค์ มหานิกายก็ได้เข้า
ในหัตถบาสนวันหนึ่ง พระสงฆ์ซึ่งมานั่งหัตถบาสนนั้นฉันเพลในพระ
อุโบสถ ถ้าเสด็จพระราชดำเนินออกวัดก่อนเพลนาน ๆ ก็แบ่งทรง
ผนวชเจ้าไปพลาง เมื่อเวลาเพลก็หยุดฉันเพล เจ้าที่ทรงผนวชแล้ว

เสวยบนพระอุโบสถนั่งตรงผนังระหว่างพระทวารข้างเหนือและพระทวารกลาง ที่ยังไม่ได้ทรงผนวชเสวยที่มุขหน้าพระอุโบสถ ถ้าเสด็จออกสายไปก็เสียดพระเสียดก่อน

เจ้าที่ทรงผนวช แต่งพระองค์ที่หิมคตพระมหาปราสาทเหมือนอย่างเมื่อสมโภช แล้วทรงเสียดกันพระกลดกำมะลอ มีมหาดเล็กตามเป็นกระบวน ๆ ตามลำดับยศ ออกไปที่เกยปลูกขึ้นใหม่ตรงพลับพลาเปลื้องเครื่อง รายมาตามหน้าหอนิมิเชียมครบองค์ เจ้าที่ทรงผนวช เมื่อถึงพร้อมกันแล้วก็เสด็จขึ้นเกย ภูษามาลาขึ้นไปขึ้นพระกลดถวายอยู่ที่บันไดเกยด้วยคนหนึ่ง กำกับอีกคนหนึ่ง เสด็จประทับทอดพระเนตรอยู่ที่พลับพลาเปลื้องเครื่อง เจ้าพนักงานคลังนำเงินขึ้นถวายจบพระหัตถ์ แล้วจึงไปจ่ายให้ขุนหมื่นนำขึ้นไปถวายเจ้าทรงไปรยทุกเกย ถ้าหม่อมเจ้าองค์ละห้าตำลึง พระองค์เจ้าองค์ละสิบตำลึง ท่านพวกพนักงานที่ขึ้นไปอยู่บนเกยทั้งสามคนนั้นย่อมถือเอาโอกาสที่ตัวได้ไปกำกับอยู่ พัดเจ้านายให้แจกตัวก่อน ที่จะรอนจิ่งทานแล้วไม่ได้เลยเป็นอันขาด จึงด่ารัสสั่งให้จิ่งทานแล้ว ก็มักจะต้องรอรูบ ๆ หงับ ๆ กันอยู่ไม่ได้จิ่งทานได้ทันทีเนื่อง ๆ เห็นจะเป็นเรื่องต่อตามกันอย่างไร ข้าพเจ้าเองก็ไม่เคยถูกพัด และมีการอีกอย่างหนึ่งที่ต้องชำระเพราะต้องถอดแหวน ท่านภูษามาลาผู้กำกับนั้นเป็นผู้รับแหวน การที่จิ่งทานนั้นก็มิหนำที่จะเกิดอันตรายอยู่บ้าง แต่อันตรายนั้นหากจะเกิดขึ้นก็ด้วยเจ้านั้นพระทัยอยู่ข้างจะโลเลเอง เจ้าพวกข้าไทที่ตามไปมักจะเข้าไปล้อมอยู่รอบ ๆ เกย เพื่อให้เจ้าไปรยลงมาให้ตรง ๆ ได้ง่าย ๆ ข้างเจ้านั้นก็อยากจะไปรยลงไปให้มหาดเล็กของตัว อ้ายคนอื่นมันเห็นเงินปลิวลงไปขาว ๆ มันก็อดไม่ได้

ดันเบียดเสียดกันเข้าไป เกยก็ปลูกไม้สู้แน่นนัก รวนกันกระทบเสา โจนเนนากลัวจะล้ม ถ้าเจ้านายที่ตี ๆ เขาก็ไม่โปรยลงไปใกล้เกย แต่อย่างนั้นก็ไม่ใคร่ฟัง ยังโดนเสาเกยเยือกไปเยือกมาครั้งหนึ่งสองครั้ง แทบทุกคราว แต่ยังไม่ว่ากว่าเกยล้มเลยสักครั้งหนึ่ง ถ้าล้มลงไป แล้วจะงามถึงไม่ได้บวชนั่น

เมื่อโปรยทานเสร็จแล้วเสด็จเข้าไปในพระอุโบสถ รอพิณพาทย์ไว้ไม่ประโคม จนเจ้าที่ทรงผนวชไปถึงกำแพงแก้วจึงได้ประโคมแล้วขึ้นพระอุโบสถทางพระทวารกลาง ตรงเข้าไปจุดเทียนทองเล่มหนึ่ง ที่ปักอยู่ที่ราวเหล็กรอบฐานชุกชี แล้วจึงกลับออกมานั่งรายริมผนังด้านหุ้มกลองในระหว่างพระทวารกลางและพระทวารข้างเหนือ มีผ้าไตรและบาตรตั้งอยู่ตรงหน้า ภูษามาลาจึงได้หยิบผ้าไตรส่งถวายเจ้า เข้าไปขอบรรพชาตามลำดับ การที่ทรงผนวชในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ใช้ชานาคอย่างเก่า คือลุกขึ้นยืนว่า อุกาสะ วันทามิ ภันเต สืบ ๆ กันมา ทั้งที่ทรงผนวชฝ่ายคณะธรรมยุติกาและมหานิกาย จนตลอดถึงเมื่อข้าพเจ้าบวชเณร รับสั่งว่าเป็นการออกหน้าออกตาประชุมใหญ่ คนเก่า ๆ เขาจะขวางหูก็ให้ว่าชานาคตามธรรมเนียมเก่า แต่ครั้งเมื่อพระเจ้าลูกเธอทรงผนวชภายหลังมา ใช้ว่าเอสาห์ ภันเต อย่างธรรมยุติกา แต่หม่อมเจ้ายังคงใช้ยืนว่า อุกาสะ วันทามิ ภันเต อยู่ตามเดิม ต่อมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้หม่อมเจ้าซึ่งทรงผนวชอย่างธรรมยุติกา จึงได้พลอยว่า เอสาห์ ภันเต บ้าง การซึ่งบอกอนุศาสน์นั้น ก็คงใช้ยืนบอกนอกหัตถบาตรสงฆ์เสมอมา นั่งบอกอนุศาสน์เป็นครั้งแรกขึ้นเมื่อข้าพเจ้าบวชเณร เพราะครั้งนั้นโปรดให้ขอนิสัยด้วย เป็นครั้งแรกที่สามเณรได้ขอนิสัยแต่รับสั่งว่าเป็นอย่าง

ใหม่ ไม่ให้ต้องว่า อุกาสะ วันทามิ ภันเต เหมือนอย่างเช่นที่ทรง
 ผนวชพระกันมาแต่ก่อน ด้วยเป็นการเกิดขึ้นใหม่อย่างธรรมยุติกา
 และรับสั่งให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ตั้งดา
 ลิป์ตรบอกอนุศาสน์ในท่ามกลางพระสงฆ์อย่างเช่นบอกกันอยู่ในธรรม
 ยุติกา การซึ่งให้ขอนิสัยและบอกอนุศาสน์ครั้งนั้น เป็นการทรง
 พระราชดำริขึ้นใหม่ในทันใดนั้น กว่าจะตกลงกันต้องรออยู่ชั่วหนอย
 หนึ่ง เพราะไม่เคยทำ แต่ทรงอธิบายชี้แจงการตลอด ก็เป็นการตกลง
 กันไปได้ ธรรมเนียมขอนิสัยและบอกอนุศาสน์สามเณรจึงได้มีแต่นั้น
 มาเป็นคราวแรก การทรงผนวชเจ้าที่หลาย ๆ องค์พร้อมกัน ที่เป็น
 ภิภุ เมื่อทรงผนวชแล้วนั่งที่ปลายอาสนสงฆ์ ในเวลาทรงผนวชองค์
 อื่นต่อไปจนแล้วเสร็จ จึงได้ถวายผ้าพระสงฆ์ที่มานั่งหัตถบาส ธรรม
 เนียมแต่เดิมมาไม่ว่าเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า พระสงฆ์ที่มา
 นั่งหัตถบาสได้ผ้าอาบผืนเดียว แต่ครั้งเมื่อรัชกาลที่ ๔ เจ้าฟ้าใช้ผ้า
 ไตรสลับแพร พระองค์เจ้าใช้ผ้าไตร แต่ที่ทรงผนวชตามธรรมเนียมจึง
 เป็นผ้าอาบผืนหนึ่ง คงได้กระจัดเครื่องบริโกคองค์ละกระจัด
 เหมือนการพระราชพิธีโสกันต์ เมื่อเจ้าที่ทรงผนวชถวายผ้าแล้วจึงได้
 มารับของพระราชทาน รับของหลวงแล้วถึงว่าจะมีวังหน้าเสด็จมาอยู่
 ในที่นั้น ก็ต้องเข้าไปรับของข้างในที่ปากฉากก่อนแล้วจึงออกมารับ
 ของวังหน้าและเจ้านายผู้ชายต่อไป ว่าเป็นธรรมเนียมดังนี้แต่เดิมมา
 เมื่อรับผ้าเสร็จแล้วที่เป็นเจ้าพระก็ไปนั่งที่ปลายอาสนสงฆ์ ที่เป็นเจ้า
 เณรนั่งอยู่ที่เดิม คือริมผนังด้านหุ้มกลอง ทรงพระเต้าศิโรตถก พระ
 สงฆ์ยถา เจ้าที่ทรงผนวชก็กรวดน้ำด้วยทุกองค์ เป็นเสร็จการทรง
 ผนวช ถ้าอย่างมาแบ่งสามวันก็มี แต่สองวันและวันเดียวเป็นพื้น ฯ

การพระราชกุศลฉลองเทียนพรรษา

๑ เทียนพรรษาที่ต้องลงทุนลงรอนมากอย่างแต่ก่อน ก็เป็นที่น่าจะชื่นชมยินดีในส่วนพระราชกุศล และเป็นที่น่าจะทอดให้พระสงฆ์ได้อนุโมทนา เพราะฉะนั้นยกเสียแต่เทียนพรรษาหัวเมือง เมื่อประดับประดาเครื่องพิมพ์สีผงภายนอกเสร็จแล้ว มาถวายตัวทรงจบพระหัตถ์ ส่งขึ้นไปก่อนจะได้จุดทันกลางคืน ที่เหลือนอกนั้นเป็นส่วนกรุงเทพฯ ให้ยกเข้ามาตั้งที่เฉลียงท้องพระโรง มีสายสิญจน์วางรอบแล้วให้มีการสวดมนต์ พระสงฆ์ราชาคณะ ๒๐ รูป เริ่มสวดมนต์ตั้งแต่วันขึ้น ๑๓ ค่ำ แต่พระพุทธรูปใช้พระห้ามสมุทรฉ้นเวรตามธรรมเนียมรุ่งขึ้นวัน ๑๔ ค่ำเลี้ยงพระ ก็คล้ายกันกับฉ้นเวรนั่นเอง แต่มีศุภรัตน์เข้ามาตะโกนทูลจำนวนเทียนที่หน้าพระสงฆ์ เพื่อให้ได้ทรงอนุโมทนาพระสงฆ์กลับไปแล้ว ทรงพระสุหร่ายประพรมและเจิมเทียนพรรษานั้นทุกเล่ม เจ้าพนักงานจึงนำไปตั้งในพระอุโบสถต่าง ๆ ตามที่มีกำหนดในวันขึ้น ๑๔ ค่ำเวลากลางคืนนั้นว่าง ต่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำเวลาเช้า จึงเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามเลี้ยงพระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป ทรงจุดเทียนพรรษาในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เทียนพรรษาที่จะจุดนั้น ต้องใช้ไฟฟ้าส่องด้วยพระแว่นลงยาราชาวดี เรื่องที่ใช้ไฟฟ้าซึ่งส่องด้วยแก้วหนาเช่นนี้ ถือว่าเป็นไฟบริสุทธิ เป็นธรรมเนียมของชาวอินเดียประพฤติมาแต่โบราณ ได้พบหนังสือหลายแห่งที่กล่าวถึงเรื่องไฟส่องด้วยแว่นเช่นนี้ ใช้ทั่วไปในการทั้งปวง ตั้งแต่ส่องไฟที่จุดขึ้นบูชาอาहुติเป็นต้น และบางที่ตัวแว่น

นั่นเอง หรือศิลาและเหล็กซึ่งใช้ตีให้เกิดเพลิงขึ้น ก็เป็นเครื่องบูชาของคนบางจำพวกด้วย แต่ไฟนี้ จะเรียกว่าเป็นสำหรับการมงคลอย่างเดียวก็ไม่ได้ ต้องถือว่าต้นตำราที่คิดเห็นชอบใจใช้ไฟอย่างนั้นนั่น ถือว่าเป็นไฟบริสุทธิ์ที่มาจากดวงอาทิตย์ ใช้ทั่วไปทั้งการมงคลและการอวมงคล ไฟฟ้าเช่นนี้ที่ใช้อยู่ในราชการที่ถือว่าเป็นการมงคลนั้น คือจุดเทียนชัยในการพระราชพิธีต่าง ๆ ติดเชือกวนข้าวทิพย์ ที่เป็นส่วนการอวมงคล คือพระราชทานเพลิงเจ้านายใช้สองด้วยแวน พระราชทานเพลิงข้าราชการใช้ตีเหล็กไฟ อีกส่วนหนึ่งเป็นเครื่องบูชาที่บริสุทธิ์ คือจุดเทียนพรรษา จุดเทียนรุ่งในการวิสาขบูชา จุดเทียนพระมหามงคล เทียนเท่าพระองค์ในการเฉลิมพระชนมพรรษา นับว่าเป็นบูชาด้วยเพลิงบริสุทธิ์ แต่ในการที่ต้องใช้เพลิงสองแวน ถ้าไม่มีโอกาสที่จะส่องจากดวงอาทิตย์ได้ ก็ต้องใช้ศิลาและเหล็กไฟ แต่แบ่งเป็นส่วนที่สำหรับใช้ในการมงคลและอวมงคล ชีตไฟเป็นของเกิดขึ้นใหม่ จะใช้ได้หรือไม่ได้ยังไม่เคยมีผู้ใดตัดสิน ถ้าจะเป็นอันใช้ไม่ได้ ก็คงจะเป็นเพราะเป็นของที่คนทำแถมมากไปกว่าเหล็กที่เอามาสุบลุงและตีให้แบน ๆ เป็นรูปเหล็กสำหรับตีเหล็กไฟ และศิลาที่ไปต่อมาจากภูเขา ยังพอชัดว่าเป็นของเป็นเองได้ ชีตไฟนั้นดูจะเป็นพิธีน้อยไปสักหน่อยหนึ่ง แต่ในการเผาศพถาลันหน้าเพลิงไม่ติดข้าพเจ้าก็เคยใช้บ่อย ๆ แต่ถ้าถูกที่สลักสำคัญสองแวนไม่ได้ ก็ต้องยอมตีเหล็กไฟโกกกาให้ลดลงมาแต่ชั้นเดียวอย่าให้ถึงสองชั้น

แต่การที่จุดเทียนพรรษาเล่มแรกนั้น เคยจุดในหอพระเจ้าเป็นที่หนึ่ง ด้วยว่าเวลาเช้าเสด็จลงทรงบาตรในการขัดถูกษัพรรษา การบิณฑบาตพรรษาดังแต่วันขึ้น ๑๔ ค่ำมา เป็นเวลาที่พระสงฆ์

สามเณรบวชใหม่ ได้เข้ารับบาตรในพระบรมมหาราชวัง พระองค์เจ้าหม่อมเจ้า ทั้งพระทั้งเณร ได้เข้ารับบาตรทั่วกัน แต่พระมหาดเล็ก กรมธรรมการต้องทำบัญชีขึ้นถวาย ต่อโปรดให้ผู้ใดเข้ามาจึงจะมาได้ การทรงบาตรพระใหม่นี้ มีของไทยทานวิเศษเพิ่มเติม คือเป็นผ้าเช็ดปาก ผ้าเช็ดหน้า ใบชา และของเล็ก ๆ น้อย ๆ เปลี่ยนกันไปทุกวัน เฉพาะได้แต่พระที่บวชใหม่ ส่วนของเพิ่มเติมตามเทศกาล มีรูปเทียนไม้สีพื้น หมากพลุนั้น ได้ทั่วไปแก่พระสงฆ์ที่มาบิณฑบาต

เมื่อทรงบาตรเสร็จแล้ว เสด็จขึ้นจุดเทียนพรรษาในหอพระ แล้วจึงเสด็จวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ครั้นเมื่อตกลงมาในรัชกาลที่ ๔ ขึ้นหลัง เสด็จออกทางพระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จขึ้นทางพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เทียนพรรษาที่หอพระก็เป็นอันจุดภายหลัง วัดพระศรีรัตนศาสดารามไป เมื่อมีเทียนพรรษาขึ้นที่พระพุทธรูปสี่องค์ ทรงจุดเทียนพรรษาที่พระพุทธรูปสี่องค์ก่อน แล้วจึงเสด็จออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม การตั้งเทียนพรรษาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แปลกอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าไม่สังเกตก็จะไม่นึกถึงตำราจะตั้งอันใดถ้าสิ่งใดเป็นใหญ่แล้ว ต้องตั้งไว้ข้างฝ่ายเหนือหรือฝ่ายตะวันออก สิ่งใดเป็นน้อยหรือต่ำกว่าแล้วต้องตั้งไว้ฝ่ายใต้หรือฝ่ายตะวันตก แต่เทียนพรรษานี้เทียนวังหลวงตั้งข้างใต้ เทียนวังหน้าตั้งข้างเหนือ ถือเอาที่ประทับของเจ้าของเทียนเป็นประมาณ ถึงที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวรฯ ก็ตั้งเช่นนั้นเหมือนกัน ทรงจุดเทียนพรรษาแล้ว ถวายต้นไม้เงินทองพระมหามณีนรัตนปฏิมากรคู่หนึ่ง และเครื่องสักการะพุ่มต้นไม้ขนาดใหญ่ เทียนแพ รูปแพ และดอกไม้รองพานทองสองชั้นสองสำหรับ สำหรับพระสัมพุทธพรรณี ย่อมลงมาสำหรับหนึ่ง

แล้วถวายต้นไม้เงินทองและพุ่มต้นไม้ขนาดกลาง พานทองสองชั้น
 รองรูปเทียนดอกไม้ที่พระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูป
 หล้านภลัยอีกสองแห่ง แล้วจึงได้ถวายพุ่มพระราชาคณะต่อไป พุ่ม
 นั้นจัดลงในตะแกรงเรียกว่าตะแกรงตากรวย กำหนดให้กว้างศอก
 หนึ่งสูงสี่นิ้ว เกณฑ์กรมต่าง ๆ ให้सान กำหนด ๙๐๐ ใบ ในหมาย
 บังคับว่า ให้ตรวจตราอย่าให้เม็ดพริกไทยหลุดได้ แต่ที่แลเห็นอยู่นั้น
 บางใบเม็ดกันภัยก็หลุดได้ บางใบลูกพุทราทั้งลูกก็เห็นจะหลุดได้
 หมายซึ่งกันไปตามบุญตามกรรมเช่นนั้น แล้วส่งให้ทหารให้ปิด
 กระดาษเขียนลายป้าย ๆ ตามบุญตามกรรม เป็นเครื่องสำหรับบรรจุ
 ของถวายพระ คือ พุ่มสีผึ้งพุ่มหนึ่ง กระถางต้นไม้กระถางหนึ่ง
 กระถางเมี่ยงเป็นกระถางjem ปากกว้างกว่าแปดนิ้วหรือสิบนิ้ว ในนั้นมี
 เมี่ยงเท่าหมากดำคำหนึ่ง เทียนมัดหนึ่งร้อยเล่ม ไม้สัพพัน ไม้ขุดลิ้น
 ไม้ชำระ อย่างละมัด หมากพลูของหนึ่ง บรรดาพระสงฆ์ที่เป็น
 ราชาคณะ พระครูเจ้าคณะ ทั้งในกรุงและหัวเมืองที่ใกล้ คือ เมือง
 นนทบุรี ปทุมธานี นครเขื่อนขันธ์ นครชัยศรี และเจ้าพระ เจ้านคร
 พระมหาดเล็ก บางองค์เข้ามารับต่อพระหัตถ์ในพระอุโบสถ พระครู
 เปரியฐานานุกรม พระพิธีธรรมพระปริตรทั้งปวงนั่งรายอยู่ตามพระ
 ระเบียงก่อนเวลาที่เสด็จโปรดให้เจ้านายไปถวาย แล้วทรงแจกเทียน
 ชนวนที่สำหรับจุดเทียนพรรษาแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ให้ไปจุดเทียน
 พรรษาตามพระอารามต่าง ๆ การจุดเทียนพรรษานี้ พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า เคยได้พระราชทานไปทรงจุด
 เทียนที่วัดพระเชตุพนทุกปีเสมอมา จนตลอดสิ้นรัชกาลที่ ๒ ครั้นเมื่อ
 เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงได้เสด็จพระราชดำเนินทรงจุดเทียน

พรรษาวัดพระเชตุพน ในเวลาบ่ายวันขึ้น ๑๕ ค่ำนั้นเสมอทุกปี จนอายุข้าพเจ้าได้สิบขวบ จึงโปรดให้ข้าพเจ้าไปจุดต่อมา จนตลอดแผ่นดินปัจจุบันนี้ พึงจะมาเปลี่ยนให้ลูกชายใหญ่^(๑) ไปจุดได้สองปี กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นผู้ซึ่งทรงเป็นพระธุระในเรื่องจุดเทียนพรรษามาก โดยจะไม่ได้เสด็จเข้ามาในวังช้านานเท่าใด ถ้าวันจุดเทียนพรรษาแล้วเป็นเสด็จเข้ามาไม่ได้ขาดเลย เว้นไว้แต่ประจวบจนเสด็จลุกขึ้นไม่ได้ เมื่อหายประชวรแล้วยังต้องงูญอยู่ก็ให้งูญมา ท่านประพุดิเช่นนี้จนสิ้นพระชนม์ จึงได้ความจากท่านรับสั่งเล่าว่า เจ้านายเดิยวนี้สบาย ต้องไปจุดเทียนพรรษาแต่คนละวัดสองวัด เมื่อในรัชกาลที่ ๒ มีผู้ซึ่งจุดเทียนพรรษาอยู่สามสิ่งค์ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ องค์หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ องค์หนึ่ง ท่านองค์หนึ่ง กับใครอีกองค์หนึ่งสององค์ ข้าพเจ้าจำไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และพระปิ่นเกล้าฯ เสด็จไปน้อยวัด ท่านต้องไปกว่ายี่สิบวัด แต่เข้าจนคำจึงได้กลับ ท่านรู้สึกพระองค์ว่าการจุดเทียนพรรษานี้เป็นหน้าที่ของท่าน ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ ได้ทรงปิกหน้าที่ไว้ จึงได้ทรงพระอุตสาหะตามเคยเสมอมาตลอดจนถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ก็ว่าพระเจ้าลูกเธอเสด็จไปจุดโดยมาก แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ นี้ พระเจ้าลูกเธอไปจุดก็หลายวัด แต่เฉพาะวัดเดียว ๆ คือแต่เดิมข้าพเจ้าไปจุดวัดราชนิธิบุรณะ ด้วยอาศัยเหตุที่วังพระองค์เจ้ามณฑลเล็กที่เป็นลุงข้าพเจ้า อยู่ที่วังกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์เดิยวนี้ ที่บ้านพระยาพิชัยสงครามอำนั้ลงมือทำการครั้งแรกจะเป็นบ้านข้าพเจ้า

---

(๑) คือสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

ในทีนั้น^(๑) เมื่อไปจุดเทียนวัดราชวรบุรีระ จะได้แวะไปที่บ้านลุง
และบ้านใหม่นั้นด้วย พระองค์เจ้าโสมวดีซึ่งโปรดให้เป็นลูกเลี้ยง
สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วคือเป็นผู้
ได้มรดกนั้น โปรดให้ไปจุดเทียนพรรษาวัดโสมนัสวิหาร กรมหลวง
พิชิต สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นตา ๆ หลาน ๆ
กันอยู่ จึงโปรดให้ไปจุดเทียนวัดประยุรวงศ์ เพื่อจะได้แวะบ้านนั้น
ส่วนกรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์โปรดให้ไปจุดเทียนวัดเครือวัลย์ จะ
ได้ไปแวะบ้านเจ้าพระยาภูธราภัย ซึ่งเป็นตาจริง ๆ ที่พระราชทาน
พระเจ้าลูกเธอ เป็นแต่ที่มีต้องการอย่างอื่นอยู่เช่นนี้ เพราะพระเจ้า
ลูกเธอยังทรงพระเยาว์อยู่โดยมาก พระเจ้าน้องยาเธอที่ได้ทรงจุด
เทียนพรรษา ก็เห็นมีแต่กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นเจ้าหน้า
ที่เก่าแก่ นอกนั้นก็พระเจ้าราชวงศ์เธอบ้าง หม่อมเจ้าบ้าง ราย
กันไปมากพระองค์ ที่วัดบวรนิเวศ วัดรังษี วัดมหรณพาราม วัด
บุญศิริ วัดเทพธิดา วัดราชนันทดา ในห้าหกวัดนี้มักจะตกอยู่ในพระ
องค์เจ้าและหม่อมเจ้า ที่ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร พระราช-
ทานเทียนชนวนในเวลาที่มารับฟุ่ม ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระเจ้า
น้องยาเธอ และหม่อมเจ้าจุดคล้ายในรัชกาลที่ ๔ เมื่อผู้ใดได้รับ
เทียนชนวนแล้ว ก็รับโคมไฟฟ้าไปด้วยโคมหนึ่ง แล้วให้มหาดเล็ก
รับฟุ่มเครื่องนมัสการสำหรับในพระอุโบสถไปด้วย วัดใดเทียน
พรรษาก็เล่มก็มีฟุ่มเครื่องสักการะนั้นเท่ากันโดยมาก เว้นไว้แต่
วัดสำคัญ เช่น วัดพระเชตุพน วัดบวรนิเวศเป็นต้น จึงได้มีฟุ่มมาก
ถ้าถูกวัดพระเชตุพนแล้ว ต้องมีบ่าวมากจึงจะรับของไปหมด แต่เทียน

---

(๑) ที่นี้อยู่ในกำแพงเมืองริมปากคลองตลาดฝั่งใต้ ต่อเชิงสะพาน
ไปทางถนนจักรเพชร

ที่พระศรีรัตนเจดีย์ พระมณฑป หอพระมนเทียรธรรม หอพระคันธารราษฎร์ทองสนามหลวง หอเสถียรธรรมปริต ที่เหล่านั้พระราชทานพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ไปจุต จำนวนเทียนพรรษาวัดใดมีเท่าใดต่อไปดังนี้

ที่หอพระในพระบรมมหาราชวัง เทียนหล่อใหญ่ ๒ เล่ม หอพระเสถียรธรรมปริตเทียนหล่อเล็ก ๑ เล่ม หอพระคันธารราษฎร์สนามหลวงเทียนหล่อเล็ก ๑ เล่ม พระที่นั่งพุทไธสวรรย์พระราชวังบวรฯ เทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม พระที่นั่งพุทธมณฑลเทียนหล่อเล็ก ๑ เล่ม พระพุทธบุษยรัตน์เทียนหล่อเล็ก ๒ เล่ม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระอุโบสถเทียนหล่อใหญ่ ๒ เล่ม หอพระคันธารราษฎร์เทียนสลัก ๑ เล่ม วิหารยอดเทียนสลัก ๑ เล่ม พระศรีรัตนเจดีย์เทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม หอพระมนเทียรธรรมเทียนสลัก ๑ เล่ม รวม ๖ เล่ม วัดราชประดิษฐ์เทียนหล่อเล็ก ๒ เล่ม วัดราชบพิธเทียนหล่อเล็ก ๒ เล่ม ในพระอุโบสถ เทียนสลัก ๑ เล่ม ที่พระเจดีย์วัดมหาธาตุเทียนสลัก ๑ เล่ม ในพระวิหาร^(๑) เทียนสลัก ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนในพระอุโบสถเทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม วิหาร ๔ ทิศเทียนสลัก ๔ เล่ม พระพุทธไสยาสน์เทียนสลัก ๑ เล่ม รวม ๖ เล่ม วัดสุทัศน์เทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม ในพระวิหาร เทียนสลัก ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศเทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม ในพระอุโบสถเทียนสลัก ๑ เล่ม ในพระเจดีย์ เทียนสลัก ๑ เล่ม ในวิหารพระศาสดา วัดบรมนิวาสเทียนสลัก ๑ เล่ม ในพระวิหาร เทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม ในพระอุโบสถวัดอรุณเทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ เทียนสลักหอไตร

---

(๑) ภายหลังเป็นเทียนหล่อ

๑ เล่ม การเปรียญ ๑ เล่ม พระวิหาร ๑ เล่ม รวม ๔ เล่ม วัดราชโอรส
 เทียนหล่อใหญ่ ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ เทียนสลักที่พระพุทธรูปไสยาสน์
 ๑ เล่ม ที่พระวิหาร ๑ เล่ม รวม ๓ เล่ม วัดบุญศิริเทียนสลัก ๑ เล่ม
 วัดราชาธิวาสเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดราชวรบุรีบูรณะเทียนสลักในพระ
 วิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม รวม ๒ เล่ม วัดสุวรรณาราม
 เทียนสลักในพระวิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม วัดสระเกศ
 เทียนสลักในพระวิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม วัดชัยพฤกษ
 มาลาเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดประยูรวงศารามเทียนสลักในพระวิหาร ๑
 เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม วัดนवलนรดิศเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดปากน้ำ
 เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดโมฬีโลกเทียนสลักในพระวิหาร ๑ เล่ม ในพระ
 อุโบสถ ๑ เล่ม วัดหงส์เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดหนังเทียนสลักในพระ
 วิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม วัดนางนองเทียนสลัก ๑ เล่ม วัด
 รัชฎาธิฐานเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดกาญจนสิงหาสน์เทียนสลัก ๑ เล่ม
 วัดชนะสงครามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดอัมพรสวรรค์เทียนสลัก ๑ เล่ม
 วัดบพิตรพิมุขเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดสัมพันธวงศ์เทียนสลัก ๑ เล่ม วัด
 ทองธรรมชาติเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดราชคฤห์เทียนสลัก ๑ เล่ม วัด
 ปทุมคงคาเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดยานนาวาเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเทพ
 ธิดาเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดราชนัดดาเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดพิชัยญาติ
 เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดอนงคารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดโชตนาราม
 เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดทองนพคุณเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเทพศิรินทรา
 วาสเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเศวตฉัตรเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเขมาภิรตา
 รามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดหิรัญรูจีเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดศรีสุदारาม
 เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดกัลยาณมิตรเทียนสลักในพระอุโบสถ ๑ เล่ม ใน

พระวิหาร ๑ เล่ม วัดอินทารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดจันทารามเทียน
 สลัก ๑ เล่ม วัดอภัยทามริการามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดคูหาสวรรค์
 เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดสังข์กระจายเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดราชสิทธิาราม
 เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเครือวัลย์เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดนาคกลางเทียน
 สลัก ๑ เล่ม วัดพระยาทำเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดระฆังเทียนสลัก ๑
 เล่ม วัดอมรินทร์เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดดุสิตารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัด
 ดาวดึงส์เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดคฤหบดีเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดชินรสมา
 เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดภคินีนาฏเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเทพราชกฤษร
 เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดจักรวรรดิราชवासเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดสาม
 พระยาเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดสังเวชวิศยารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดรังษี
 สุทธาวาสเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดไพชยนต์พลเสพเทียนสลัก ๑ เล่ม วัด
 โปรดเกศเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเฉลิมพระเกียรติเทียนสลัก ๑ เล่ม วัด
 บุปผารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดมหารณพารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัด
 โสมนัสวิหารเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดพระนามบัญญัติเทียนสลักใน
 พระวิหาร ๑ เล่ม ในพระอุโบสถ ๑ เล่ม รวม ๒ เล่ม วัดส้มเกลี้ยง
 เทียนสลัก ๑ เล่ม วัดเวฬุราชิมเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดปทุมวันเทียน
 สลัก ๑ เล่ม วัดมหาพฤฒารามเทียนสลัก ๑ เล่ม วัดบวรเมงคเลเทียน
 สลัก ๑ เล่ม วัดวงศมุลวิหารเทียนสลัก ๑ เล่ม ฯ

การเสด็จพระราชดำเนินถวายพุ่ม

๑ เมื่อพระราชทานแจกเทียนให้พระบรมวงศานุวงศ์ไปจุดตามวัดเสร็จแล้วเสด็จขึ้น เป็นสิ้นการในเวลาเช้า เวลาบ่าย เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เสด็จพระราชดำเนินออกจากพระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จวัดพระเชตุพนก่อน แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับทางพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เพื่อจะทรงจุดเทียนสวดมนต์ที่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ คือ พระที่นั่งสำหรับซึ่งจะฉันในการสดับปกรณ์กาลานุกาลในวันแรมค่ำหนึ่ง เวลาเช้า แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ต้องมีพระราชกิจเพิ่มเติมขึ้นอีก คือต้องเสด็จพระราชดำเนินพระพุทธรมณเฑียร และพระพุทธรัตนสถาน พระที่นั่งบรมพิมานก่อน แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินวัดพระเชตุพนทางพระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จขึ้นพระอุโบสถก่อน ทรงจุดเทียนพรรษาและถวายเครื่องสักการะเสร็จแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินถวายเครื่องสักการะที่พระโลกนาถ แล้วทรงจุดเทียนพรรษาและถวายเครื่องสักการะในพระวิหารทั้งสี่ทิศ พระเจดีย์ทั้งสี่องค์ และพระพุทธรูปไสยาสน์ แล้วเสด็จพระราชดำเนินออกทางประตูข้างการเปรียญ ข้ามถนนไปตำหนักกรมสมเด็จพะปรมาธิบดี ถวายเครื่องสักการะพระอัฐิ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกุฎีพระพิมลธรรม ถวายพุ่มแต่เฉพาะองค์เดียว ถึงว่าเมื่อพระธรรมเจดีย์ยังอยู่ก็ไม่ได้พระราชทาน เพราะเหตุว่าพระพิมลธรรมเป็นผู้รักษาพระอัฐิ^(๑) เสด็จพระราชดำเนินวัดพระเชตุพนนี้ กว่าจะมีสักการะเสร็จทุกแห่งอยู่ในชั่วโมงครึ่งทุกปี

---

(๑) ครั้นนั้นพระธรรมเจดีย์ (อุ่น) เป็นเจ้าอาวาส ทรงตั้งพระพรหมมุนี (ยิ้ม) วัดสุทัศน์ เป็นพระพิมลธรรมมาอยู่วัดพระเชตุพน เป็นเจ้าคณะพระอัฐิ แต่ไม่ได้เป็นเจ้าอาวาส ต่อมาตั้งแต่สมเด็จพระวันรัต (สมบุญ) รวมอยู่ในองค์เดียว

วันแรมค่ำหนึ่งเวลาเช้า เสด็จพระราชดำเนินออกสดับปกรณ์ กาลานุกูลเหมือนอย่างเดือนอื่น ๆ ทุกคราว แผลงแต่มีเครื่องสักการะ สำหรับเข้าพรรษา ทรงประเคนองค์ละตระกูล เมื่อพระสงฆ์กลับแล้ว เสด็จพระราชดำเนินออกเปลื้องเครื่องพระมหามณีนรัตนปฏิมากร ใน รัชกาลที่ ๔ มีเสด็จพระบวรราชวัง ตามคำเล่าว่าในวัน ๑๕ ค่ำนั้น เมื่อ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ยังทรงสบายปรกติอยู่ ก็เสด็จพระราช ดำเนินลงมาเฝ้าในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทรงจุดเทียนพรรษา เหมือนกัน แต่ตัวข้าพเจ้าเองไม่ได้จำได้ว่าเสด็จลงมา เคยเห็นแต่ เสด็จลงมาในการอื่น ๆ คือถือน้ำสองคราวเป็นต้น ปีหนึ่งไม่เคย สังเกตว่ามากกว่าสามครั้ง แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จ พระราชดำเนินพระบวรราชวังปีละครั้งหนึ่งไม่ขาดเลย ถ้าจะเป็นสอง ครั้งก็มีโสกันต์ การที่เสด็จพระราชดำเนินนั้น อยู่ในเวลาเที่ยงหรือ บ่ายโมงหนึ่ง ประทับที่พระที่นั่งคิวโมกข์นมัสการพระเสริมแล้ว^(๑) จึง เสด็จขึ้นบนพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ จุดเทียนพรรษา แล้วสดับปกรณ์ พระอัฐิ กรมพระราชวังสามพระองค์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ เสด็จออกมาเฝ้าที่ปากฉากข้างใต้ ตรงที่ประทับ เมื่อเวลาเสด็จ พระราชดำเนินเช่นนั้น มีพระยานรงค์วิชัย เตี้ยวนี้ยังเป็นจมื่น มหาสนิทอยู่^(๒) ตั้งเครื่องพระสุธารสมิเครื่องแกล้มทุกคราว ประทับ อยู่จนบ่ายสองโมงบ้างสามโมงบ้าง จึงได้เสด็จพระราชดำเนินกลับ

---

(๑) พระเสริมนี้ เดิมอยู่เมืองเวียงจันทน์ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์ พลเสพให้เชิญมาไว้ที่เมืองหนองคาย เมื่อปราบขบถเวียงจันทน์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญมากรุงเทพฯ ครั้นเสด็จสวรรคตแล้ว พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญไปไว้เป็นพระประธานในพระวิหารวัด พุทวัน

(๒) พระยานรงค์วิชัยนี้ชื่อ ทัด รัตนทศนิย

แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ไม่มีการเสด็จพระราชดำเนินพระราชวังบวรฯ เลย เป็นแต่เสด็จออกสดับปกรณ์ และเปลื้องเครื่องพระแก้วแล้วเสด็จขึ้น บางทีก็ย้ายเสด็จพระราชดำเนินจุดเทียนพรรษาวัดพระเชตุพนมาไว้วันแรมค่ำหนึ่ง ถ้าเช่นนั้นเวลาเช้ามักจะไม่มีใครเสด็จพระราชดำเนินออกเปลื้องเครื่องพระแก้ว ด้วยเป็นเวลาแดดร้อนจัดนัก

ในวันแรมสองค่ำ เมื่อรัชกาลที่ ๔ เสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศ แต่มักจะเสด็จพระราชดำเนินเวลาค่ำโดยมาก ทรงนมัสการพระชินศรี พระเจดีย์ พระศรีศาสดา^(๑) แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนพระตำหนักกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ พระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญในวัดบวรนิเวศนั้น รับเสด็จอยู่บนตำหนักพร้อมกัน ทรงถวายพุ่มทั่วทุกรูป แต่พระอันดับไม่ได้พระราชทานด้วย แล้วประทับรับสั่งอยู่จนห้าทุ่มบ้างสองยามบ้าง เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนพระปิ่นหย้าเป็นการเยี่ยมเยียนด้วยทุกปี^(๒) การถวายพุ่มทั่วทั้งวัดมาเกิดมีขึ้นที่วัดราชประดิษฐ์ในชั้นหลัง ตั้งแต่ปีแรกพระสงฆ์มาอยู่เมื่อไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินจุดเทียนพรรษาวัดพระเชตุพนแล้ว

---

(๑) พระชินศรีเดิมอยู่วัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลก กรมพระราชวังบวรมหาคัศติพลเสพลเชิญลงไปวัดบวรนิเวศเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ พระศรีศาสดานั้น เดิมก็อยู่วัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลกแห่งเดียวกับพระชินศรี เข้าใจว่าเพราะวิหารพัง อธิการวัดบางอ้อข้างแขวงเมืองนนทบุรีเชิญลงมาไว้วัดนั้น เข้าใจว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระยาองค์น้อยยบปฏิสังขรณ์วัดประดู่ เชิญไปไว้เป็นพระประธานวัดนั้น ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เชิญลงมาไว้วัดสุทัศน์เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ ตั้งไว้ที่มุขโถงหน้าพระอุโบสถ จนปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ จึงเชิญไปไว้ในวิหารวัดบวรนิเวศ

(๒) พระปิ่นหย้านี้ เป็นที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับเมื่อทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสร้างพระราชทาน

เสด็จพระราชดำเนินในวันแรมค่ำหนึ่งซึ่งเป็นวันพระสงฆ์เข้าพรรษา ทรงถวายพุ่มทั้งวัด ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็เสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศในวันแรมสองค่ำเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่พระสงฆ์อันดับในวัดบวรนิเวศ ที่ทรงคุ้นมาแต่เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร ยังมีอยู่โดยมากที่ไม่ทรงรู้จักนั้นมีน้อย จึงได้ทรงถวายพุ่มทั้งวัด เมื่อพระสงฆ์ถึง ๕๐ เศษ ๖๐ รูปเช่นนั้น จึงได้ย้ายลงมารับพุ่มพร้อมกันในพระอุโบสถ เว้นไว้แต่พระเจ้าน้อยยาเธอที่ทรงผนวชภิกษุและสามเณร ยังคงเสด็จพระราชดำเนินไปถึงที่ตำหนัก แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับมาถวายพุ่มที่วัดราชบพิธและวัดราชประดิษฐ์ทั่วทั้งวัด เสด็จพระราชดำเนินแต่เวลาเย็น อยู่ในยามหนึ่งจึงได้กลับพระบรมมหาราชวัง

สถานที่ที่มีเครื่องสักการะถวายในการเข้าพรรษา ในพระบรมมหาราชวัง ที่หอพระเจ้าแห่งหนึ่ง สำหรับพระพุทธรูปฉลองพระองค์และสำหรับพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษา ใช้พุ่มย่อม ๆ เท่าจำนวนพระ หอพระบรมอัฐิสำหรับพระพุทธรูปพระชนมพรรษารัชกาล หอพระน้อยสำหรับสมเด็จพระสังฆราช และพระพุทธรูปโมหาจารย์^(๑) พระที่นั่งบรมพิมานสำหรับพระพุทธรูป พระชนมพรรษารัชกาลที่ ๔ พระที่นั่งไพศาลทักษิณสำหรับพระสยามเทวาธิราช พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทสำหรับพระพุทธรูปขยรัตน์น้อย พระสัมพุทธพรโณภาค

---

(๑) สมเด็จพระสังฆราช (ศุข ญาณสังวร) ที่เรียกกันว่าพระสังฆราชโกเถื่อน เป็นพระกรรมวาจา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นพระอุปัชฌาย์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร สมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (ขุน) วัดโมฬีโลกเป็นพระกรรมวาจา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระพุทธรัตนสถาน สำหรับพระพุทธบุษยรัตน์มีต้นไม้มงคลเงินด้วยคู่
หนึ่ง พระพุทธมนเทียรสำหรับพระเจดีย์ พระพุทธสิหิงค์ พระฉลอง
พระองค์สมเด็จพระนางเจ้าสุภัทรมารีรัตน์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ
เจ้าฟ้ากนิษฐาธิราชเจ้าสุนันทโกมารีรัตน์ หอศีลตาราม หอเสถียรธรรมปริต พระ
ภูมิหอแก้ว วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระมหารัชมังคลาภิเษก
พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระสัมพุทธ
พรหม พระศรีรัตนเจดีย์ พระมณฑป หอพระมนเทียรธรรม หอราช
กนิษฐาธิราชเจ้าสุนันทโกมารีรัตน์ พระคันธารราษฎร์ พระวิหารยอด พระ
ศรีมหาโพธิ์ หอพระนาค เลี่ยมตามของเก่า เดียวนี้ไม่มีพระพุทธรูป
แล้ว ก็เห็นจะไปรวมกันอยู่วิหารยอด หอพระคันธารราษฎร์ท้อง
สนามหลวงในพระราชวังบวรฯ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระที่นั่งวัง
จันทร์คืออดีตเสนาบดีราชานุสร วัดพระเชตุพน พระพุทธเทวปฏิมากร พระ
พุทธไสยาสน์ พระโลกนาถ พระวิหารทิศทั้ง ๔ พระเจดีย์ ๔ พระศรี
มหาโพธิ์หนึ่ง พระอัฐิกรมสมเด็จพระปรมานุชิตหนึ่ง วัดบวรนิเวศ
พระพุทธชินศรีมีต้นไม้มงคลเงินด้วยคู่หนึ่ง พระศรีศาสดา พระ
นิรันตราย พระमुखตะวันตก พระमुखตะวันออก หอไตร พระไพรี
พินาศ พระพุทธไสยาสน์ พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธวชิร
ญาณ พระพุทธปัญญาอัคคี วัดราชประดิษฐ์ พระพุทธสิหิงค์ พระชิน
ราช พระชินศรี พระศาสดา พระนิรันตราย พระศรีมหาโพธิ์ หอไตร
วัดราชบพิธ พระประธาน พระนิรันตราย พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์
วัดนอกนั้น บรรดาที่มีเทียนพรรษา ก็มีเครื่องสักการะสำหรับหนึ่งทุก ๆ
วัด หนึ่ง วัดบรมนิวาส วัดปทุมวนาราม สองวัดนี้พระสงฆ์เคยได้รับ
พระราชทานเทียน ๑๐ เล่ม ฐูป ๑๐ ดอก พุ่มเล็กพุ่ม ๑ มาแต่ใน

รัชกาลที่ ๔ ครั้นในรัชกาลปัจจุบันนี้ก็คงได้อยู่ตามเดิม เดิมวัดเทพศิรินทรวงศ์อีกวัดหนึ่งได้เหมือนกัน อนึ่ง ต้นนิโครธที่สวนสราญรมย์ก็มีเครื่องสักการะด้วยสำหรับหนึ่ง

ส่วนพระราชอาสน์ฐานานุกรมหัวเมือง คือ กรุงเก่า เพชรบุรี ราชบุรี ลพบุรี สระบุรี ก็ได้พระราชทานกระจัดเครื่องสักการะเทียนร้อยเหมือนกัน แต่ให้เจ้าพนักงานส่งออกไป ลางที่ก็ได้ถึงพระบังกเรียมเสียหายโดยมาก ครั้นมาในแผ่นดินปัจจุบันนี้พระสงฆ์หัวเมืองเข้ามากรุงเทพฯ ในการฉลองไตร พวกนักมาทวงที่เจ้าพนักงานในกรุงว่าไม่ได้เทียนเนื่อง ๆ ภายหลังตกลงยินยอมกันเองกับเจ้าพนักงานให้เก็บรอไว้จนเวลาฉลองไตรจึงได้มารับโดยมาก การถวายเครื่องสักการะเข้าพรรษานั้นก็ยิ่งเป็นการเล่นมากขึ้น พระสงฆ์ผู้ที่ได้รับต้องการก็แต่เทียนร้อยมัดเดียว พุ่มและต้นไม้ก็กระนั้นแล แต่กระจัดกับกระทงเมียงแล้วกลับเป็นการอันหนัก เมื่อจะสังเกตดูก็ได้ วันถวายพุ่มที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม จะแลเห็นกระทงเมียงทั้งเคลื่อนไปตามพระระเบียงมากกว่าอย่างอื่น รองลงไปก็กระจัดมีทั้งอยู่บ้าง พุ่มกับต้นไม้หัก ๆ โค่น ๆ เคลื่อนกลาดอยู่ก็มี การซึ่งผิดกันไปจนออกพรรษาแล้วจึงมารับนั้น ก็แปลว่ารับเทียนร้อยนั้นเอง แต่ครั้นภายหลังมานี้เวลาเข้าพรรษาแล้วเคยเสด็จพระราชดำเนินพระราชวังบางปะอิน ทรงถวายพุ่มพระพุทธรูปและพระสงฆ์วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ จึงโปรดให้เป็นกำหนดเสียว่า วันแรมแปดค่ำให้พระราชอาสน์ฐานานุกรมเปรียญในกรุงเก่า และหัวเมืองที่ใกล้เคียงมารับพระราชทานฉนั้นในพระอุโบสถบ้าง การเปรียญบ้าง ศาลาบ้าง แล้วทรงถวายพุ่มเหมือนอย่างในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็เป็นอันได้ไปจริง ๆ ทั่วกัน คงมารับใน

เวลาฉลองไตรแต่หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันออก

เครื่องสักการะสำหรับวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ คือ พระพุทธรูปมณฑลรัตนโมฬี ๑ พระสาวก ๘ พระนรินทราย ๑ พระลอยถาด ๑ พระจงกรม ๑ พระศรีมหาโพธิ์ ๑ พระคันธารราษฎร์ ๑ พระฉลองพระองค์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอริยาลงกรณ์ที่การเปรียญ ๑ พระนาครปรกติลา ๑ หอไตร ๑ พระสงฆ์อันดับและสามเณรวัดนิเวศน์ธรรมประวัติได้เขียนแพหนักเล่มละกิ่งต๋าสึง พุ่มขนาดกลาง วัดเสนาสนาราม วัดชุมพลนิกายาราม วัดกระวีศาราม วัดมณีชลขันธ์ ได้เขียนกำกับเล็กเหมือนวัดบรมนิวาส

อนึ่ง ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ มา โปรดให้ช่างในออกถวายพุ่มพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ และบางปีที่ข้าพเจ้าจำได้นั้น เมื่อข้าพเจ้าบวชเณร โปรดให้ช่างในไปถวายพุ่มพระสงฆ์สามเณรที่วัดบวรนิเวศวิหารครั้งหนึ่ง และวัดราชประดิษฐ์หลายครั้ง ในรัชกาลปัจจุบันนี้การถวายพุ่มพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศคงอยู่เพิ่มพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสขึ้นอีกองค์หนึ่ง และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินเกาะบางปะอิน โปรดให้ช่างในไปถวายพุ่มพระสงฆ์วัดนิเวศน์ธรรมประวัติทุกปี ฯ

อนึ่ง ในวันนักขัตฤกษ์เข้าพรรษาสามวันนี้ มีการสวดมหาชาติคำหลวงในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามมาแต่โบราณ เรื่องพระมหาชาติคำหลวงนี้เป็นของพระไตรโลกนาถทรงธรรม ได้ทรงเรียบเรียงขึ้นไว้ด้วยทรงพระปรารภอย่างใด มีข้อความปรากฏในหนังสือพิมพ์วชิรญาณพิเศษปีนี้ แผ่นที่ ๓๖ หน้า ๔๒๗ แล้ว

ข้าพเจ้าไม่กล่าวช้าถึงพระราชปราชญ์เดิมนั้นอีก จะขอกล่าวถึงแต่ตัวหนังสือพระมหาชาติคำหลวงนั้นเป็นเครื่องส่งให้เห็นความรู้ของพระเจ้าทรงธรรม ว่าพระองค์ทรงทราบอักษรวิธี ทั้งภาษามคธภาษาไทยและพากย์ภาษาอื่นต่าง ๆ ลึกซึ้ง และประกอบด้วยพระสติปัญญาฉลาดในการที่จะประพันธ์ผูกกลิลิต ร่าย กาพย์ โคลง ฉันท์ ให้ไพเราะเป็นอย่างยิ่ง การที่ทรงแปลภาษามคธลงเป็นภาษาไทย ให้ เป็นลิลิต โคลงฉันท์กาพย์ต่าง ๆ สลับกันไป อาศัยข้อความที่จะต้องการกล่าวซ้ำกล่าวนำให้สมควรแก่เนื้อความ ความคิดที่ทรงแต่งหนังสือเช่นนั้นเป็นอย่างแปลกประหลาดเกิดขึ้นใหม่ มิได้มีประสงค์ที่จะเลียนแบบจากแห่งใด เหมือนอย่างนักปราชญ์ทุกวันนี้พอใจแต่เรียนหนังสือเท่านั้นเลย ถ้อยคำซึ่งกล่าวไว้ในพระมหาชาติคำหลวงเป็นคำที่ลึกซึ้งเกินกว่าคำพูดที่เราพูดจากันอยู่ทุกวันนี้ ที่แปลไม่ออกว่าจะหมายความว่าอย่างไรมีมากคำ เป็นหนทางที่ผู้มีความรู้และมีสติปัญญาจะพิจารณาตริตrong สืบสวนหาศัพท์โบราณ เสาะหาทางมาแห่งศัพท์ซึ่งใช้กันอยู่ในภาษาไทย ที่แปลไม่ออกไม่ทราบต้นเหตุที่มาได้กว้างขวางมาก แต่เป็นที่น่าเสียดายอยู่ด้วยหนังสือมหาชาติคำหลวงนั้นขาดหายเสียในครั้งบ้านแตกเมืองเสียหลายฉบับหาไม่ได้ ที่ยังคงอยู่เดี๋ยวนี้ คือ ทศพร หิมพานต์ วันประเวศ ชูชก มหาพน กุมาร มหาราช นครกัณฑ์ ส่วนฉบับที่ขาดนั้น มีผู้ทำเพิ่มเติมขึ้น แต่โวหารและความรู้ทางไกลกันไม่ถึงพระราชนิพนธ์ของเก่า แต่ซึ่งเรายังได้พบอ่านเท่าที่มีอยู่นี้ก็นับว่าเป็นการนักหนาอยู่แล้ว ควรจะสรรเสริญท่านที่ได้ทรงแต่งหนังสือนี้ไว้ ให้เราได้รู้ถ้อยคำของคณโบราณซึ่งเป็นที่น่าจะรู้อย่างยิ่ง

แต่เมื่อจะพิเคราะห์ความรู้ของพระเจ้าทรงธรรม โดยละเอียดแล้ว ก็เห็นว่าพระองค์จะทรงทราบพระไตรปิฎกมากจริง และทรงทราบอักขรวิธีในภาษาไทยเป็นที่หนึ่งไม่มีผู้ใดเสมอในกาลครั้งนั้น แต่ถึงว่าทรงทราบมากเช่นนั้น ก็เห็นจะหาเป็นพระราชธุระในการที่จะสอดส่องเสาะหาธรรมที่ลึกลับพิเศษโดยละเอียดนักไม่ จะเป็นแต่ทรงสนุกในการหนังสือมากกว่าที่ประพุดิพระองค์ทดลองเลือกพื้นให้ได้จริงในทางธรรม เหตุใดจึงได้กล่าวดังนี้ เหตุว่าการที่พระองค์ทรงประพุดิทั้งปวง มีบอกหนังสือพระสงฆ์เป็นต้นนั้น ก็เป็นแต่การที่จะชี้แจงอักขรวิธีในภาษามคร เมื่อจะทรงเรียบเรียงเป็นพระราชนิพนธ์ ก็เรียบเรียงเพียงชั้นมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งเป็นเรื่องออกสนุกชวนอ่าน เพื่อจะเล่นทางอักขรวิธีทั้งภาษาไทยภาษามครอย่างเดียว ส่วนในการพระพุทธศาสนา ไม่มีปรากฏว่าพระองค์ได้คิดชำระมลทินปลดเปลื้องการซึ่งเศร้าหมองอย่างไรให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเลย เมื่อว่ารวบยอดแล้ว การซึ่งพระองค์ได้เกล็ดถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกขึ้นนั้น ก็อาจส่อให้เห็นได้ว่าพระองค์ทรงถนัดและโปรดทางเล่าเรียนมากกว่าการปฏิบัติ จึงไม่สู้สนพระหฤทัยที่จะบำรุงในทางปฏิบัติมากนัก

อนึ่ง มหาชาติคำหลวงนี้ มีทำนองที่สวดประกอบด้วยเม็ดพรายสูงต่ำลึกลับ ซึ่ง จนไม่สามารถที่จะจำไว้ได้ หรือจะนึกทำให้ถูกขึ้นใหม่ ต้องมีเครื่องหมายที่ขึ้นที่ลงที่สูงที่ต่ำระตะเต็มไปทุก ๆ วรรค ทำนองนั้นก็คล้ายคลึงเทียบเคียงกับทำนองอย่างอื่นเลย เป็นทำนองอันเกิดขึ้นจากพระราชดำริของพระเจ้าทรงธรรมนั่นเอง ส่อให้เห็นว่าท่านคงเป็นผู้ชำนาญในการสวดเรียนต่าง ๆ ทุกอย่าง มีพระสุรเสียง

อันไฟระเผลอแล้ว อาจจะบัญญัติทำนองขึ้นใหม่ให้แปลกเปลี่ยน กับที่เคยมีมาแต่ก่อนได้ แล้วทรงพระอุตสาหะฝึกหัดด้วยพระองค์เอง ให้ราชบุรุษผู้เจ้าพนักงานรับเครื่องราชบรรณาการ เป็นกรมนักสวด ด้วย ะรอยว่าคนพวกนี้จะเป็นคนที่รับราชการอยู่ในพระราชมนเทียร สนิทสนม ด้วยเป็นภิกษุสามเณรหรือคฤหัสถ์ที่เป็นศิษย์ทรงใช้สอยสั่งสอนมาแต่เดิม ลึกมาหมายเป็นข้าหลวงเดิม ด้วยได้เคยทรงใช้สอย สนิทสนมมาแต่ก่อน จึงได้ใช้สำหรับต้อนรับแขกและเฝ้าใกล้ชิดเคียงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยโปรดปรานมาก ถ้าเป็นเดี๋ยวนี คงต้องทรงซื้อสร้อยนาฬิกาที่สวยโต ๆ พระราชทานให้แขวนโจงเตงไปตามกัน เพราะคนพวกนี้เป็นคนสนิทชิดชมได้ทรงชักชวนให้สวดได้เนื่อง ๆ ดีกว่าที่จะเอาผู้อื่นมาฝึกหัด พระสงฆ์ผู้ที่ชำนาญในการสวดเรียนต่าง ๆ ย่อมจะเป็นฝ่ายสมถวิปัสสนาธุระโดยมาก สืบมาจนเราได้พบได้เห็น และวิชาซึ่งพระสงฆ์ศึกษาในเวลานั้นเล่า ก็นับว่าฝ่ายวิปัสสนาธุระ อย่างนี้พระธรรมเป็นใหญ่ ตลอดมาจนกรุงรัตนโกสินทร์นี้จึงเห็นว่า คุณวิเศษของพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งเป็นที่นับถือของคนทั้งปวงจนถึงเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้นั้น จะเกิดขึ้นทางวิปัสสนาธุระนี้พระธรรมมากกว่าทางคันถธุระ เมื่อจะสังเกตดูในพระราชพงศาวดารก็จะเห็นได้ว่า ตั้งแต่เหนือแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมขึ้นไป การที่จะสรรเสริญ เวทมนตร์คาถาอันใด น้อยกว่าตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรมลงมา ตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมลงมาแล้ว มักจะกล่าวถึงอยู่คงกระพันชาตรี ล่องหนหายตัว ทำเสน่ห์เล่ห์หลมเป็นจริงเป็นจังมากขึ้น เพราะเหตุว่าพระเจ้าทรงธรรมเป็นแต่พระราชอาคันธวงศ์หนึ่งเท่านั้น สามารถที่จะชิงสมบัติจากพระเจ้าแผ่นดินอันสืบพระวงศ์เนื่องในประพันธกันมา

ถึงยี่สิบชั่วกษัตริย์ จึงเป็นเหตุให้คนเชื่อถือในทางวิชาเหล่านั้นแก่กล้าขึ้น ซึ่งแผ่นดินกรุงสยามในระยะนั้นชุ่มโชกไปด้วยน้ำมนต์และน้ำมันนั้น คงจะเป็นเหตุเพราะพระราโชบายของพระเจ้าทรงธรรมที่จะรักษาสิริราชสมบัติของพระองค์ให้มั่นคงมิให้ผู้ประทุษร้ายได้ แต่เพราะเหตุที่คนที่เชื่อถือเท่านั้น ย่อมเชื่อถือฤทธิ์เดชต่าง ๆ อันพระอรรถกกาจารย์เจ้าพรณนาไว้ ก็ต้องเชื่อปัญญาอันตรายอนาคตวงศ์ด้วย เมื่อถือเช่นนั้นแล้วก็ต้องถือว่าผู้ซึ่งเกิดมาภายหลัง ย่อมจะเสื่อมลงไปเสื่อมลงไปจากผู้ที่เกิดก่อน อีกประการหนึ่งถ้าเจ้าแผ่นดินองค์ใดไม่ว่าในพงศาวดารไทย หรือพงศาวดารต่างประเทศแห่งใด ยกย่องพระองค์ว่าดีกว่าพระราชโอรสซึ่งจะสืบสันตติวงศ์ หรือดีจริง ๆ พระราชโอรสตามไม่ทันไล่เสียกัน ราชวงศ์อันนั้นก็มักจะเสื่อมสูญลงไปในเร็ว ๆ นั้นเหมือนอย่างพระเจ้าทรงธรรมนี้ พระราชโอรสก็เรียวลงไปเป็นปากชะนางทีเดียว ผู้ซึ่งได้ร่ำเรียนวิชาตามทาง ถึงแม้ว่าเป็นพระราโชบาย แต่ยังเป็นทีนิยมของคนอยู่ ก็อาจประทุษร้ายเอาแผ่นดินได้โดยง่าย ตามทางซึ่งพระเจ้าทรงธรรมได้ทำอุบายไว้นั่นเอง เชื่อสายก็เพาะปลูกกันต่อ ๆ มา จนแผ่นดินไม่มีความสุขได้เลยตลอดจนเสียกรุง ยังมีหนาเข้ามาเบียดเบียนเอากรุงธนบุรีไปด้วย ซึ่งอธิบายมานี้อยู่ข้างจะเลื่อยเกินเหตุเป็นแต่อยากจะพูดออกความเห็นเท่านั้น ขอรบบเนื้อความลงว่า พระเจ้าทรงธรรมนั้นทรงถนัดในทางอักขรวิธีอย่างหนึ่ง การปฏิบัติของพระองค์ในเวลาทรงผนวชนั้นเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ ตามลัทธิอาจารย์เคยถือมา มิใช่สอดส่องหาธรรมที่ดีมาปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์ อย่างเช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะฉะนั้นพระองค์จึงทรงสั่งทักในทางที่จะทำทำนองสวดเรียนต่าง ๆ

ตามลัทธิของพวกอาจารย์ปีสสนาชอบเล่นอยู่เป็นปรกติ จึงได้ทรง
คิดทำนองมหาชาติคำหลวงได้รำเรียนสวดกันมาทุกกาลวันนี้ ถึงว่ามี
ผู้แต่งหนังสือมหาชาติคำหลวงเพิ่มเติมที่ขาดลงได้ ก็ไม่สามารถที่จะ
กะแบบทำนองสวดลงในหนังสือนั้นได้ มหาชาติคำหลวงที่สวดอยู่ใน
วัดพระศรีรัตนศาสดารามทุกวันนี้ก็สวดอยู่เท่าที่ขาดนั่นเอง

การสวดมหาชาติคำหลวง เป็นธรรมเนียมมีมาแต่ในแผ่นดิน
พระเจ้าทรงธรรม นัยหนึ่งเรียกว่าไอ้เอพิหารราย คำที่ว่าไอ้เอ
พิหารรายนี้ได้สอบถามผู้หลักผู้ใหญ่ดูว่า จะหมายเอาสวดพระ
มหาชาติคำหลวงหรือจะหมายเอาที่นักเรียนโรงเรียนอ่านหนังสือสวด
เป็นทำนองตามศาลาราย ก็ได้ความว่าที่นักเรียนโรงเรียนสวดตาม
ศาลารายนี้ เพิ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ คำว่าไอ้เอพิหารรายมีเรียกมา
ก่อนนั้นแล้ว ตามความเข้าใจของผู้ที่บอกนั้น ว่าคำไอ้เอพิหารรายนั้น
คือสวดพระมหาชาติคำหลวงนั่นเอง ดูคำแจ้งความนี้ไม่ยุติกันกับชื่อ
ที่เรียก คำที่เรียกว่า “ไอ้เอ” ดูไม่เป็นคำสรรเสริญแท้สัก เป็นคำค่อนข้าง
จะอยู่ข้างเยาะ ๆ ว่าสวดไม่ดี และคำ “พิหารราย” นั้นเล่า ก็บ่งตรงว่า
ไม่ได้สวดในพระวิหารหรือพระอุโบสถใหญ่ สวดตามวิหารน้อย ๆ ที่
รายอยู่โดยรอบและคำ “ราย” นั้นดูเป็นพหูพจน์ในภาษาไทยเหมือน
ว่าหลาย ๆ แห่ง มีใช้แห่งเดียว ก็ถ้าจะสวดพระมหาชาติคำหลวงอยู่
ในพระอุโบสถหรือพระวิหารใหญ่แต่แห่งเดียวแล้ว จะเรียกว่าไอ้เอ
พิหารราย ความไม่ลงกันเลย จึงพิเคราะห์เห็นว่าการที่สวดพระ
มหาชาติคำหลวงก็ดี หรือจะเรียกว่าไอ้เอพิหารรายก็ดี คงได้ความ
ชัดว่าสวดในวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นวัดในพระราชวัง เมื่อตรวจดู
แผนที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ก็เห็นได้ว่ามีปราสาทสามองค์ คือไพฑูรย์

มหาปราสาท เวชยันตปราสาท ไอศวรรย์ปราสาท เรียงกันไปสามองค์ มีระยะว่างห่าง ๆ กันเป็นปราสาทย่อม ๆ ที่ได้สร้างขึ้นเป็นพระราชวัง ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ผู้สร้างกรุง ครั้นแผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถที่ ๑ มีใช้ทรงธรรม ยกวังทำเป็นวัด ลงมาสร้างพระราชวังใหม่ฝ่ายริมน้ำ ปราสาททั้งสามองค์นั้นก็เป็นวัดไป จึงสร้างพระเจดีย์แทรกลงในหว่างปราสาทนั้นอีกสามองค์ ชักทักษิณเดินถึงกันได้รอบปลายแถวของพระเจดีย์และปราสาทข้างตะวันออก เป็นพระวิหารใหญ่ที่ประดิษฐานพระศรีสรรเพชญ์ ปลายแถวข้างใต้ก็มีพระวิหารใหญ่อีกหลังหนึ่ง แต่ย่อมลงไปกว่าวิหารพระศรีสรรเพชญ์มาก พระวิหารและพระเจดีย์กับปราสาทนี้ เป็นแถวกลางพื้นเดียวติดกันตลอด คล้ายพระพุทธรูปรางค์ปราสาทพระมณฑปศรีรัตนเจดีย์ ที่ลานวัดนั้นมีพระวิหารอย่างย่อม ๆ กระจายเป็นระยะไป เหมือนศาลารายรอบพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ใหญ่กว่าและมีผนัง เห็นจะไม่เท่ากันทุกหลังด้วยตั้งอยู่เป็นระยะรายไปโดยรอบ คำที่เรียกว่า “พิหารราย” นี้ ชะรอยว่าการซึ่งฝึกซ้อมสวดพระมหาชาติคำหลวงนี้ จะไม่ได้ซ้อมสวดแต่สี่คนพอครบสำหรับหนึ่ง จะซ้อมด้วยกันมาก ๆ แล้วเลือกคัดแต่ที่สวดได้ดีเติมทำนองสมพระราชประสงค์ เข้าไปสวดถวายในพระวิหารใหญ่เป็นที่ทรงฟัง ส่วนพวกที่ฝึกซ้อมไว้มากด้วยกันนั้น ให้ไปสวดตามวิหารราย สำหรับสัปบุรุษหายกทั้งปวงไปฟัง พวกเหล่านั้นก็จะสวดดีบ้างไม่ดีบ้าง ที่สวดไม่ดีก็ต้องถูกคนทั้งปวงติเตียน จึงเรียกเป็นคำขึ้นชื่อเสียว่าไอ้เอพิหารราย แปลว่าสวดที่วิหารรายนั้นแล้วไม่ดีเหมือนในวิหารใหญ่ แต่ครั้งเมื่อตกมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ฝึกซ้อมขึ้นแต่สำหรับเดียว สำหรับสวดในพระอุโบสถ คนทั้งปวงสนใจ

ชินปาก ในการที่เคยไปฟังโอเอ้พิหารราย จึงได้เรียกติดไปว่าโอเอ้พิหารรายเป็นคำตลาด ส่วนในราชการก็คงใช้ว่าสวดมหาชาติคำหลวง เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงพระราชดำริเห็นชื่อไม่สมกับความจริงเช่นนี้ แต่ครั้งจะให้ฝึกหัดสวดมหาชาติคำหลวงขึ้นให้มาก คนในกรมนั้นก็มีน้อย และดูไม่เป็นประโยชน์อันใดด้วยทุกวันนี้ก็ไม่มีผู้ใดชอบใจฟัง ด้วยฟังก็ไม่ใคร่จะเข้าใจ จึงได้โปรดให้จัดนักเรียนโรทานอ่านหนังสือสวดตามที่ตัวเล่าเรียน เป็นทำนองยานี ฉบับ สรุจคณางค์ ตามแต่ผู้ใดจะถนัดสวดเรื่องใดทำนองใดทุกศาลาราย ศาลาละสองคน พระราชทานเงินคนหนึ่งวันละสลึงเป็นรางวัล ถ้าผู้ใดสวดดีอาจารย์ก็กั้นมาไว้ศาลาที่เป็นทางเสด็จพระราชดำเนิน ถ้าสำรับใดสวดดี บางปีก็ได้พระราชทานรางวัลเพิ่มเติมบ้างเป็นการล่อให้นักเรียนมีใจฝึกซ้อมในการอ่านหนังสือ แต่ส่วนที่สวดพระมหาชาติคำหลวงสำหรับใหญ่นั้น คงสวดอยู่ในพระอุโบสถตามอย่างแต่ก่อน เริ่มตั้งแต่วันขึ้นสิบสี่ค่ำไป จนถึงวันแรมค่ำหนึ่งเป็นกำหนดสามวัน ที่ซึ่งสวดนั้นตั้งเตียงโถงไม่มีเพดาน มีตุ้มาลัยสำหรับรองหนังสือ แต่ไม่ได้ปักตาลิปัตร มีเครื่องนมัสการตระเบกสำหรับหนึ่ง มีพานหมาก กระโถน ชันน้ำ ยาเสียง ตั้งคล้าย ๆ เตียงพระสวดผู้ที่สวดคือขุนทินบรรณาการ ขุนธำรงกำนันเป็นต้น นุ่งขาวห่มขาวสีกคน สวดว่าคาถาสองคน ว่าคำแปลสองคน ถึงเวลาที่พระสงฆ์มานั่งอยู่กับพื้นพระอุโบสถ พวกที่สำแดงธรรมสี่คนนั้นก็นั่งอยู่บนเตียง ต่อทรงจุดเครื่องนมัสการทรงศีลจึงได้หยุดลงจากเตียง เมื่อพระสงฆ์ฉันไปแล้วก็ขึ้นสวดบนเตียงต่อไปใหม่ ผู้ที่สวดนี้ได้เงินคนหนึ่งวันละ ๑ บาท

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จับโปรดขึ้นมากครั้งหนึ่ง

รับสั่งให้เข้ามาสวดที่พระที่นั่งทรงธรรมในพระบรมมหาราชวังให้ช่างในฟัง คนแก่ ๆ เฒ่า ๆ ก็มีรูปเทียนดอกไม้ มานั่งจุดบูชาฟังเหมือนอย่างฟังเทศน์ วันแรกดูแน่นหนา ที่เป็นสาวเสกก็มีมาฟัง รุ่งขึ้นวันที่สองก็หายไปหมด เหลือแต่ท่านพวกที่หลับตาหลับตา เหมือนอย่างเช่นยายหงส์เป็นต้น และที่ไหล ๆ เหมือนอย่างเช่นยายหุ่นสวรรค์เป็นต้น นั่งฟังอยู่ท่ามกลาง ก็นั่งคนเดียว รุ่งขึ้นก็เลิกไป พวกเด็กที่สวดตามศาลาราย ก็นั่งขวบขวบ มีรูปเทียนเครื่องบูชาเล็กน้อยทุก ๆ ศาลาเหมือนกัน ดูก็ครึกครื้นดีอยู่ ถ้าเข้าพรรษาไม่มีสวดตามศาลารายและสวดในพระอุโบสถหน้าตากลันอายุจะไม่ใคร่เป็นเข้าพรรษา เมื่อมีสวดอยู่เช่นนี้ พอเข้าพระระเบียงไป ความรู้สึกที่เคยชินมาแต่เล็ก ๆ นั้น ก็รู้สึกชัดเจนว่าเข้าพรรษา ถ้าจะมีสวดเช่นนี้ในเดือนหกเดือนเจ็ด แล้วทำลัสมเดือนหกเดือนเจ็ดเสียให้หายขาดเข้าไปในวัด หน้าตากลันอายุคงเป็นเข้าพรรษาเหมือนกัน ว่ามาด้วยเรื่องมหาชาติคำหลวง ล้นความเท่านี้

อนึ่ง การเปลื้องเครื่องพระมหามณิรัตน์ปฏิมากร ซึ่งมีกำหนดในเวลาเปลี่ยนฤดู ปีละสามครั้งล่องมายังหาได้กล่าวถึงไม่ บัดนี้กล่าวถึงกาลเข้าพรรษา เป็นเวลาที่บรรจบฤดูเปลื้องเครื่องพระมหามณิรัตน์ปฏิมากรครั้งหนึ่ง จึงจะขอล่ารวบรวมไว้ในที่แห่งเดียวนี้ พระมหามณิรัตน์ปฏิมากรนั้นทรงเครื่องเป็นสามฤดู คือตั้งแต่เดือนแปดแรมค่ำหนึ่ง เข้าวัสสานฤดู ไปจนเดือนสิบสองขึ้น ๑๕ ค่ำ ทรงเครื่องอย่างหมดจด คือผ้าทรงนั้นทำด้วยทองคำเป็นกาบ ๆ จำหลักลายประดับพลอยทับทิม ลายทรงข้าวบิณฑ์ เมื่อประกอบแล้วก็เหมือนหนึ่งผ้าทรงอย่างหมดจด พระศกทำด้วยทองคำลงยาราชาวดี

สีน้ำเงินแก่ ที่ปลายพระเกศที่เวียนเป็นทักษิณาวรรต ประดับด้วยนิล เม็ดย่อม ๆ ทั่วไป พระรัศมีลงยาราชาวดีสีต่าง ๆ ตั้งแต่เดือนสิบสอง แรมค่ำหนึ่งไปจนถึงเดือนสี่ขึ้นสิบห้าค่ำเป็นมหันตฤดู เครื่องทรง เปลี่ยนเป็นผ้าทรงคลุม ผ้าที่คลุมนั้นทำด้วยทองคำเป็นหลอดลงยาราชาวดีร้อยลวดเหมือนตาข่าย คลุมทั้งสองพระพาหา พระศกใช้คง เดิมไม่ได้เปลี่ยน ตั้งแต่เดือนสี่แรมค่ำหนึ่งไป จนถึงเดือนแปดขึ้นสิบห้าค่ำเป็นคิมหฤดู ทรงเครื่องต้น เป็นเครื่องทองคำลงยาราชาวดี ประดับเพชรพลอยต่าง ๆ พระมงกุฎที่ทรงเป็นมงกุฎมีท้ายเทริดยอด ประดับเพชรเม็ดใหญ่ การที่เปลี่ยนแปลงเครื่องทรงทั้งสามฤดูนี้ เมื่อถึงกำหนดตำรวจก็ผูกเกยขึ้นไปเสมอบุษบก มีบันไดไม้จริงขึ้น ข้างด้านหลัง เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงน้ำพระแก้วบนเกยนั้น มี โถแก้วพระสุคนธ์สองโถ พานแก้วรองผ้าซับพระองค์สองผืน เมื่อ เสด็จขึ้นไปถึงบนเกยนั้นแล้ว ทรงหยิบพระสังข์ทักษิณาวรรต ซึ่งพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายบูชาไว้ในมังสรมีด้ามเหมือน ทวยปักอยู่ที่บุษบกตรงพระพักตร์พระมหามณีรัตน์ปฏิมากร มารินพระ- สุคนธ์ลงในพระสังข์นั้นทรงพอทั่วพระองค์ครั้งหนึ่งแล้ว เจ้าพนักงาน เชิญสังข์ทักษิณาวรรตอีกองค์หนึ่งมาถวาย ก็ทรงสรงพระอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงทรงผ้าซับพระองค์ผืนหนึ่ง ชำระล้างละอองสิ้นทั้งพระองค์ แล้วจึงทรงผ้าแห่งอีกผืนหนึ่ง ซับพระสุคนธ์ให้แห้งแล้ว เจ้าพนักงาน จึงได้ถวายพระศกหรือพระมงกุฎตามฤดู ทรงถวายพระมหามณีรัตน์ ปฏิมากรด้วยพระหัตถ์ แล้วก็เสด็จกลับลงมา พระสุคนธ์ซึ่งเหลือใน พระสังข์นั้นทรงรินลงในโถแก้ว พระสุคนธ์ที่ติดผ้าซับพระองค์ผืนแรก ชุ่มนั้น ก็บีบลงในโถแก้ว ครั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินลงมาถึงพื้น

พระอุโบสถแล้ว ประทับที่ม้ายตั้งพระสุคนธ์มูมฐานชุกชีด้านเหนือ ทรง
 รินพระสุคนธ์ในโถลงในพระสังข์ทักษิณาวรรตแล้วทรงรดพระเศียร
 ก่อน แล้วจึงรินลงในผ้าซึ่งซับพระองค์ทั้งสองผืนให้ชุ่ม ผ้าสองผืนนี้
 เป็นผ้าซับพระพักตร์ บางทีก็พระราชทานแก่ผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งทรงพระ
 กรุณาจะพระราชทาน ที่ได้เฝ้าอยู่ในเพลานั้น ตัวข้าพเจ้าได้รับพระ
 ราชทานผืนหนึ่งเกือบจะเสมอทุกคราว แล้วจึงทรงรินพระสุคนธ์ใน
 พระสังข์นั้น ลงในหม้อแก้วหม้อทองหม้อถม เจือน้ำอบที่อยู่ในหม้อ
 นั้นเต็มแล้วสำหรับแจกจ่ายประพรมทั่วไป แล้วจึงรินพระสุคนธ์ลงใน
 พระสังข์ รดพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ทั่วทุกองค์ ส่วนข้าราชการ
 ที่มาเฝ้าในเวลานั้นก็ทรงรินพระสุคนธ์ในพระสังข์ลงในพระสุหรัย
 ประพรมพระราชทานทั่วไปแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินไปเปลี่ยนพระรัศมี
 พระสัมพุทธพรรณี พระรัศมีนั้นมีสี่ คือกำไลทองหนึ่ง นากหนึ่ง
 แก้วขาวหนึ่ง แก้วน้ำเงินหนึ่ง ถูฝุ่นใช้แก้วน้ำเงิน ถูหนาวยใช้แก้ว
 ขาวบ้างนากบ้าง ถูร้อนใช้กำไลทอง มีควงบิดเปลี่ยนลงที่กันใต้ทั้งสี่
 แล้วทรงสุหรัยประพรมพระสัมพุทธพรรณีและพระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลก
 และพระพุทธรูปเลิศล้ำภาสัย แล้วจึงทรงจตุรุธเทียบนมัสการต่อไป
 ในขณะเมื่อเสด็จพระราชดำเนินลงมาจากเกยนั้นแล้ว เจ้าพนักงาน
 คลังทองขึ้นประดับเครื่องแต่งพระองค์พระมหามณเฑียรตบฏิมากร
 เบื้องล่าง เมื่อเสร็จแล้วพราหมณ์จุดแว่นเวียนเทียนสมโภช ประโคม
 แตรสังข์ฆ้องชัยพิณพาทย์มโหระทึก เป็นเสร็จการเปลื้องเครื่องคราว
 หนึ่ง อย่างนี้เสมอทุกปีมิได้ขาด

คำตักเตือนในการทรงผนวช วันสมโภช ภูษามาลาต้องเชิญ
 พระมหาสังข์มาตั้งไว้ที่โต๊ะข้างพระที่นั่ง และต้องเก็บใบมะตูมให้พอ

แก่เจ้าที่ทรงผนวช เพราะภูษามาลาก็รู้จำนวนอยู่เองแล้ว ไม่ควรจะให้
ใบมะตูมขาดไม่พอกัน เจ้าที่ทรงผนวชต้องนั่งหันหน้าเข้ามาทางพระ
ที่นั่ง จนได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กลับหน้าไปข้างบาย
ศรีจึงกลับได้ เมื่อพราหมณ์ป้อนน้ำมะพร้าวแล้ว ก็ต้องกลับหน้ามา
ทางที่เฝ้าในทันทีเหมือนกัน เวลาทรงผนวช มีสำคัญเรื่องพระ
เต้าชิโนทกเคยเกิดความเสมอ ด้วยเวลายาว มหาตเล็กไม่มีใครสังเกต
ควรจะสังเกตว่าถ้าเจ้าที่ทรงผนวชออกมารับผ้าเจ้านายข้างหน้าเสร็จ
แล้ว คงจะทรงพระเต้าชิโนทก การสวดมนต์ฉลองเทียนเดี๋ยวนี้นี้ตกเป็น
พิธิมืด ๆ ใครจะเสด็จพระราชดำเนินออก ส่วนการเสด็จพระราช
ดำเนินทรงจุดเทียนพรรษามีวัดพระศรีรัตนศาสดารามเป็นต้น จำจะ
ต้องมีโคมไฟฟ้าขาดไม่ได้ การเสด็จพระราชดำเนินวัดบวรนิเวศ วัด
ราชบพิธ วัดราชประดิษฐ์ จำจะต้องเตรียมพานเทียนเหมือนอย่าง
ที่ตกเดือนไว้แล้วในเดือนห้า การเปลื้องเครื่องพระแก้ว เวลาที่เสด็จ
พระราชดำเนินขึ้นบนเกย มหาตเล็กต้องเชิญพระแสงตามเสด็จพระ
ราชดำเนินขึ้นไปนั่งอยู่ที่บันไดเกย เวลาจะเสด็จพระราชดำเนินกลับ
ลงมา ต้องล่องหน้าลงมาก่อน คอยอยู่ที่ปลายบันได พานเทียนนั้นต่อ
ทรงเปลี่ยนพระรัศมีพระสัมพุทธพรรณีแล้วจึงถวายการ นอกนั้น
ไม่มีอันใด ๆ

พระราชพิธีเดือนเก้า

๑ ได้กล่าวมาแต่เมื่อเดือนเจ็ดว่า เป็นพิธีไขว่กันอยู่ในกฎมนเทียรบาล และจดหมายขุนหลวงหาวัด ได้ตัดสินไว้แต่ก่อนว่าจะยกพิธีตุลาการมาว่าในเดือนเก้าตามกฎมนเทียรบาล เพราะฉะนั้นบัดนี้จึงจะได้กล่าวถึงพิธีตุลาการ

การพระราชพิธีนี้ เป็นสะเดาะพระเคราะห์หรือบำเพ็ญทานอย่างหนึ่ง แต่ในจดหมายนงนพมาศไม่ได้พูดถึง ทั้งเดือนเจ็ดเดือนเก้าชะรอยจะไม่มีพิธีตุลาการในครั้งกรุงสุโขทัย เพราะเป็นต่างอาจารย์กัน ในจดหมายขุนหลวงหาวัดก็มีความย่อเพียงว่า “เดือนเจ็ดนั้นชื่อพิธีตุลาการ คือเอาเงินนั้นชั่งให้เท่าพระองค์ แล้วจึงสะเดาะพระเคราะห์แล้วให้แก่พราหมณ์” มีข้อความเพียงเท่านี้ จะสันนิษฐานว่าพระราชพิธีนี้เป็นการเคยทำอยู่เป็นนิตย์ จนไม่เห็นเป็นการแปลกประหลาดจึงไม่กล่าวพิสดาร หรือจะเข้าใจว่าเป็นพิธีไม่ได้ทำ กล่าวเพียงแต่ให้ครบเดือนตามตำราที่มีอยู่ก็พอใช้ได้ แต่เมื่อดูตามทางที่ดูเหมือนเป็นอย่างกลาง ๆ นอกจากสองอย่างนี้ คือจะเป็นแต่ทำการสะเดาะพระเคราะห์ แล้วพระราชทานเงินแก่พราหมณ์ ไม่ได้แห่ออกไป “ถีบดูล” ตามอย่างที่ว่ามาในกฎมนเทียรบาล และพระมหาลีไม่ได้เกี่ยวข้องในการพระราชพิธีนี้ด้วย ถ้าเทียบอย่างกลางเช่นนี้ก็น่าจะเป็นจริงได้ ด้วยในเวลาซึ่งขุนหลวงหาวัดได้เห็นนั้น เป็นกรุงเก่าชั้นหลัง จะลดทอนการแห่แห่นใหญ่โตลงมาเสียแล้ว แต่ที่มาในกฎมนเทียรบาลนั้นเป็นการใหญ่ พระราชพิธีตั้งที่พระที่นั่งมิ่งมงคลภิเษก มีตราชูใหญ่ตั้งอยู่กลางพระโรงกันม่านวงรอบ เสด็จโดยกระบวนใหญ่

ทรงพระราชนิพนธ์ พระครูพราหมณ์ลูกขุนและจตุสดมภ์เป็นคู่
เคียง พระอัครมหาลีเกียรติกษัตริย์ เมียพระโหรา พระราชครูและเมีย
จตุสดมภ์นำและเป็นคู่เคียง เดินกระบวนทักษิณพระมหาปราสาทแก้ว
รอบ แล้วจึงเสด็จขึ้นพระมหาปราสาทประทับในม่านกัน มีเจ้า
พนักงานประจำหน้าที่ คือชาววังนั่งนอกม่าน พระครูทั้งสี่และสมุห
ประธาน คือจตุสดมภ์สี่นั้นในม่าน พระศรีอัครราชคือพระคลังถือ
พระขรรค์ พลเทพถือพิณ วังถือดอกหมาก พระยมราชถือแพนซัย
ขุนศรีสังฆการเป่าสังข์ พระอินทโรตีอินทเกร์ พระนนทเกษตรมีธงชัย
ขุนดนตรีตีมโหระทึก เสด็จขึ้นถึบดูล คือ ประทับในตาชั่งข้างขวา
ข้างซ้าย ใส่สรพพรทรัพย์ พระเจ้าแผ่นดินทรง ถีบ (คือช้าง) แล้วพระ
อัครมหาลีเจ้า ‘ถีบ’ พระราชทานทรัพย์สินแก่พราหมณ์ แหกกลับแล้ว
มีสมโภชการเลี้ยง ในนั้นว่า ‘ช่วยเงินชาวทอง’ แต่จะเป็นสิ่งใดก็ไม่
ทราบ เห็นจะเป็นบายศรีเป็นเสร็จการพระราชพิธีมีเนื้อความที่เก็บได้
เพียงเท่านี้

พิเคราะห์ดูการที่จัดวางตำแหน่งในการพระราชพิธีนี้ชอบกล
อยู่ ดูเหมือนหนึ่งจะมีเรื่องอะไรเป็นตัวอย่าง เช่นกับพิธีตรียัมพวาย
ว่า พระเป็นเจ้าลงมาเยี่ยมโลก มีเทวดาหรือท้าวโลกบาลมาถึบซึ่งข้า
ร่ำเสนงถวาย สมุทประธานซึ่งถือเครื่องต่าง ๆ คงจะมีที่หมายเป็นตั
แทนเทวดาองค์ใดองค์หนึ่งทั้งสิ้น การที่ไม่มีสมุหนายก สมุทพระ
กลาโหมในที่นี้ ควรจะเข้าใจได้ว่าตำแหน่งทั้งสองนั้นยังไม่ได้ตั้งขึ้น
จนถึงแผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งย้ายวังลงมาตั้งริมน้ำ กฎมนเทียร
บาลนี้เป็นแบบครั้งแรกสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสุนทรที่ ๑ ก่อนเวลาที่ตั้ง
ตำแหน่งทั้งสอง จึงได้ยกจตุสดมภ์ทั้งสิ้นเป็นสมุทประธาน ตามแบบ

เสนาทั้งสี่ แต่จะสืบหาต้นเหตุเรื่องเทียบของพระราชพิธีนี้ จากพราหมณ์ในทุกวันนี้ก็ไม่ได้ความ แต่ถ้ามีผู้ที่อุตสาหะสืบเสาะค้นในเรื่องศาสนาพราหมณ์ต่าง ๆ ที่เขาแปลเป็นภาษาอังกฤษออกใหม่ ๆ คงจะหาเหตุผลประกอบให้รู้ต้นเหตุของพระราชพิธีนี้ได้

อนึ่ง การที่มีแห่พระอัศรมเหสี ถ้าชั้นคนเราทุกวันนี้ฟังและจะให้คิดกระบวนแห่ก็ดูจะเป็นการยาก เพราะผู้หญิงของเราเลิกเครื่องแต่งตัวที่เป็นเครื่องยศเสียช้านานแล้ว แต่เครื่องแต่งตัวผู้หญิงมีปรากฏอยู่ในกฎมนเฑียรบาล ลดกันเป็นชั้น คือว่าพระอัศรมเหสี พระราชเทวี ทรงราโชปโภค มีมงกุฎ เกือกทอง อภิรมสามชั้น พระราชยานมีจำลอง พระราชเทวี พระอัศรมหาทรงราโชปโภค ลดมงกุฎ ทรงพระมาลามวยหางหงส์ เกือกกำมะหยี่สักหลาด มือภิรมสองชั้น เทวียานมีมกรชู ลูกเธอเอก โท ทรงพระมาลามวยกลม เสือโกลดลายทอง หลานเธอเอกโท ใส่ศิริเพรณ่มวยกลม เสือโกลแดรดากรเลว แม่เจ้าสนองพระโอรส (คือท้าวนาง) ใส่สนองเกล้า เสือแพร่พรรณชะแม่ (คือเจ้าจอม) หนูนยิกใส่เกี้ยวดอกไม้ไหวแซม นางกำนัล (คือพนักงาน) นางระบำนายเรือน หนูนยิกเกี้ยวแซม โขลอนเกล้ารักแครง เมียนาหมื่นหัวเมืองทั้งสี่ เมืองานใส่ศิริเพรณ่ม่วงแพรเคารพ จตุสดมภ์เกล้าหนูนยิกเกี้ยวแซมม่วงแพรจมรวด เมียนาห้าพันนาสามพัน หนูนยิกเกี้ยวแซม ห่มดินทองบำขุนหมื่นพระกำนัลก็ดี ราชยานก็ดี อภิรมก็ดี โปกหุกระต่ายเสื้อขาวนุ่งผ้าเชิงวัลย์ ชื่อเครื่องประดับผมและผ้า นุ่งห่มเหล่านี้ดูแปลกหูไปทั้งสิ้น จะคะเนรูปและสีสันลวดลายไม่มีใครถูก เพราะกาลล่วงมาถึงห้าร้อยปีเศษแล้ว ไทยเราไม่สนัดในการที่จะเขียนรูป และถือกันว่าเป็นการต่ำสูงบ้าง เป็นที่รังเกียจว่าจะเอาไป

ทำให้เป็นอันตรายต่าง ๆ บ้าง จึงไม่มีผู้ใดกล้าที่จะเขียนรูปผู้มี
บรรดาศักดิ์ แต่เพียงราษฎรด้วยกันเอง ถ้าจะเขียนรูปกันให้เหมือน ก็
เป็นที่สงสัยหรือเป็นการดูถูกกันเสียแล้ว การที่จะเขียนรูปให้เหมือนนี้
จึงไม่เป็นวิชาของคนไทยที่ได้เล่าเรียนมาหลายร้อยปี จนถึงถ่ายรูปกัน
ในชั้นหลัง คนแก่ ๆ ก็ยังมีความรังเกียจมาก เพราะฉะนั้นเราจึงไม่ได้
เห็นรูปเจ้าแผ่นดินหรือผู้มีบรรดาศักดิ์เก่า ๆ ซึ่งถึงว่าจะเขียนรูปไม่
เหมือน แต่เครื่องแต่งตัวคงยังปรากฏอยู่เช่นรูปเขียนเก่า ๆ ของฝรั่ง
แต่เป็นเคราะห์ดีอย่างหนึ่ง ที่ยังพอได้เห็นแวว ๆ ได้บ้าง เมื่อปีขาล
อัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จพระราชดำเนินกรุงเก่า เป็นเวลากาลังสร้างวัดราชประดิษฐที่
กรุงเทพฯ จึงเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรวัดราชประดิษฐานที่
กรุงเก่า ได้ทอดพระเนตรเห็นลายเขียนที่ผนังโบสถ์ มีรูปผู้หญิงสวม
เครื่องประดับศีรษะต่าง ๆ ไม่เหมือนรัดเกล้าละคอน ดำรัสว่าเป็น
แต่งตัวอย่างที่มีมาในกฎมนเทียรบาล ด้วยวัดราชประดิฐานนั้นคง
จะต้องสร้างก่อนแผ่นดินพระไชยราชา จึงเป็นที่พระมหาจักรพรรดิ
เมื่อยังเป็นพระเทียรราชาออกไปทรงผนวชอยู่ในวัดนั้น เป็นวัดของ
พระเจ้าแผ่นดินในบรมราชวงศ์เชียงราย ซึ่งสืบเนื่องมาแต่สมเด็จพระ
รามาธิบดีที่ ๑ ทรงสร้าง ในขณะนั้นลายเขียนยังอยู่เกือบจะเต็มผนัง
ทั้งแถบ ได้โปรดให้กรมขุนราชสีห์ลอกถ่ายลงมา ครั้นภายหลัง
ข้าพเจ้าไปอีกครั้งหนึ่ง หลังคาชำรุดลงมามาก ลายเขียนก็ยังมีอยู่เกือบ
ครึ่งผนัง แต่ครั้งไปเมื่อปีก่อนนี้หลังคาชำรุดพังหมด ยังเหลือลาย
เขียนอยู่บ้าง พอเห็นเค้าได้ถนัด แต่รูปทั้งปวงนั้น เป็นเวลาที่ผู้หญิง
ยังไผ่ผมมวยทั้งสิ้นเกล้าอย่างที่เราเรียกว่าโซงโซดงหรือโองโซดง คือรวบ

ขึ้นไปกลับมาชมมอมเป็นห่วงยาว ๆ มีเกี้ยวหรือพวงมาลัยสวมโดยมาก การที่ผู้หญิงเลิกเครื่องแต่งตัวเหล่านี้เสีย ก็จะเป็นด้วยพระเจ้าแผ่นดินในชั้นหลัง ๆ ไม่มีพระอัคมเหสี หรือมีแต่เน้อย ๆ ไป เช่น พระนารายณ์มหาราช ก็จัดจางไปนั้นอย่างหนึ่ง เพราะตัดผมสั้นเป็นผมปิกเกมประจำ เล่นกระบวนตบแต่งผมด้วยสีผึ้งน้ำมัน ไม่มีที่สอดสวมเครื่องประดับ เครื่องแต่งตัวผู้หญิงจึงได้ค่อยสูญไป ๆ ใครจะตกแต่งเข้าก็เป็นเรื่อว่า โดยการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมดา ซึ่งเป็นอยู่ทั่วทุกประเทศ เหมือนตัดผมปิกและไว้ผมยาวในปัจจุบันนี้ เครื่องประดับศีรษะผู้หญิง ก็เป็นอันสาบสูญจนไม่มีเค้าเงื่อน การที่มีแห่เสด็จในพระราชพิธีตุลาการก็คงจะเป็นอันเลิกไปในหมู่ที่เลิกเครื่องประดับศีรษะนั่นเอง แต่พระราชพิธีนอกจากมีแห่เสด็จ จะได้เลิกเสียเมื่อใดก็ไม่ได้ความชัด แต่ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ไม่ได้เคยมีพระราชพิธีนี้เลย เป็นพิธีสูญแล้ว ฯ

พระราชพิธีพรุณศาสตร์

๑ พิธีนี้เหตุใดจึงไม่มีในกฎหมายเทียรบาล และในจดหมายขุนหลวงหาวัดทั้งสองแห่งก็ไม่ทราบเลย จะว่าไม่เคยทำที่กรุงเก่าก็ว่าได้ ด้วยในตำราของพราหมณ์ก็มีอยู่ว่าเดือน ๙ พระราชพิธีพรุณศาสตร์มหาเมฆบูชา มีวิธีซึ่งจะทำให้ชัดเจน อนึ่งการพิธีข้อนี้ ก็ดูเป็นพิธีสำคัญ มีเครื่องเตือนที่จะให้เลิกไม่ได้อยู่ คือ ถึงว่าเจ้าแผ่นดินจะดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรมมิได้ปรวนแปร ซึ่งคนบางพวกมักพาลว่าดินฟ้าอากาศมักจะเป็นไปตามอาการของเจ้าแผ่นดินประพฤติ การฝนแล้งข้าวแพงนี้ ดูก็ไม่มีใครจะเลือกเวลา มีเรื่องราวโบราณและเรื่องใหม่ ๆ หลายเรื่อง ที่ได้กล่าวถึงว่าเวลาฝนแล้งข้าวแพง เจ้าแผ่นดินนั้นตั้งอยู่ในยุดิธรรม ทรงพระกรุณาแก่อาณาประชาราษฎร์ที่ต้องอดอยากทรมานพระองค์ต่าง ๆ เพื่อให้ฝนตก เช่น มีมาในคัมภีร์มหาวงศ์พงศาวดารลังกา พระเจ้าแผ่นดินลงบรรทมอยู่ในลานพระเจดีย์ด้วยตั้งอธิษฐานว่า ถ้าฝนไม่ตกลงมาซึ่งลานพระเจดีย์จนพระองค์ลอยขึ้นก็จะไม่เสด็จลุกขึ้นเป็นต้น ก็เป็นความดีส่วนของพระเจ้าแผ่นดินที่ปกครองแผ่นดินอยู่ในเวลาข้าวแพงนั้น ฝนก็แล้งข้าวก็แพงได้ อนึ่งในประเทศที่ใกล้เคียงกรุงสยาม เช่น อินเดียและเมืองจีน ฝนแล้งข้าวแพงถึงคนตายนับด้วยพันด้วยหมื่น ก็มีตัวอย่างเป็นอยู่เนื่อง ๆ จะพาลผู้ปกครองแผ่นดินว่าทำให้ฝนแล้งข้าวแพงนั้นเป็นการไม่ควรเลย แต่กระนั้นคนก็ยังคิดเห็นกันอยู่โดยมากว่าเป็นได้ ในพระราชพงศาวดารกรุงเก่าก็มีข้าวแพงหลายครั้ง จะทั้งพระราชพิธีนี้เสียเห็นจะไม่ได้ แต่บางที่จะคิดเห็นว่าเป็นพระราชพิธีจริง เพราะปีใดฝนบริบูรณ์

กียกเว้นเสียไม่ทำ ต่อปีที่ฝนแล้งจึงได้ตั้งพระราชพิธีตามที่มีเป็นแบบอย่างสืบมาจนถึงวันนี้

แต่เมื่อครั้งกรุงสุโขทัย คงจะเป็นพระราชพิธีประจำปี นางนพมาศได้กล่าวถึงโดยเนื้อความละเอียด แต่พิธีที่ทำนั้นดูต่างออกไปกว่าตำราพราหมณ์ของเรา เห็นจะเป็นเรื่องต่างครุกันอีก พิธีตามตำราพราหมณ์ทำเป็นอย่างจะขอฝนให้ตกเดี๋ยวนั้น ด้วยอาศัยเสกเวทมนตร์เรียกบัง ด้วยอาศัยล่อพระพิรุณบัง แต่พิธีสุโขทัยนั้นเป็นตั้งทำขอให้บริบูรณ์ทั่วไปแต่ต้นมือ

ข้อความที่นางนพมาศกล่าวไว้นั้นว่า “ครั้นถึงเดือน ๙ พราหมณาจารย์ก็พร้อมกันกระทำการพระราชพิธีพรมศาสตร์ ตั้งเกยสี่เกยที่หน้าลานเทวสถานหลวง ประดับด้วยฉัตรธงอันกระทำด้วยทองคำหญาตินนิก อ่างทองสัตตโลหะสีอ่าง ๆ หนึ่งเต็มไปด้วยเปลือกปลุกชาติสาละมีพรรณสอง คือ ข้าวเจ้า ข้าวเหนียว สามอ่างนั้นใส่มูลดินอันเจือด้วยโคมัย ปลุกถั่วงาอ่างหนึ่ง ปลุกม่วงพรวัวอ่างหนึ่ง ปลุกหญาแพรกหญาละมานอ่างหนึ่ง ตั้งไว้บนนางกระดานแป้นปักตรงหน้าเกย ครั้นถึงวันกำหนดฤกษ์ หมูพราหมณ์ทั้งหลายมีพระครูพรหมพรตพิธีศรีบรมหงส์เป็นประธาน ต่างน้อมเบญจางค์ดวงสรวงสังเวทพระเป็นเจ้า ตั้งสัตยาธิษฐานขอฝนให้ตกชุกชุม ทว่าทุกนิคมตามเขตขอบขันธสีมากรุงพระมหานครสุโขทัยราชธานีบุรีรัฐ ให้ชุ่มแช่ชาติสาละอันมีพรรณต่าง ๆ ซึ่งเป็นของเลี้ยงชีพประชาชนหญิงสมณพราหมณาจารย์ทั่วทั้งแผ่นดิน จงบริบูรณ์ด้วยเม็ตรวง ปราศจากดั่งแสน ด้วยอำนาจวิสสวลาหกและพรพระสยม อนึ่ง โสດอันว่าลดาชาติทั้งหลายมีถั่วงาเป็นต้น ขอจงบริบูรณ์ด้วยพืชผลให้ล้นเหลือ จะได้เป็นเครื่อง

กระยาบวชบำบวงสรวง อนึ่งเล่าพรรณรุกขชาติต่าง ๆ มีม่วง
 พรวัวเป็นต้น ของงบริบูรณ์ด้วยดอกดวงพวงผล จะได้เป็น
 อาหารแห่งหมู่มนุษย์นกรทั้งผอง ประการหนึ่งดินชาติต่างพรรณอัน
 เชี่ยวขจิตงามด้วยยอดและใบ มีหญ้าแพรกหญ้าละมานเป็นต้น
 สำหรับเป็นรักษาหารช้างม้าโคกระบือ ของงอกงามตามชายหนอง
 คลองน้ำไหล ด้วยอำนาจวิสสลาหให้บริบูรณ์ ครั้นกล่าวคำ
 อธิฐานแล้วจึงพราหมณาจารย์ทั้งสี่ ผู้ทรงไว้ซึ่งพระเวทเพทางค
 ศาสตร์ แต่งกายสยายมวยผมนุ่งอุทกสาฎก ถือเอาธงประภาภัสสมอดู
 เมฆมืดฝนอันรายยันต์พรุณศาสตร์ตามขอบข้างละสี่คู้ ซึ่งปักบูชาไว้
 คนละคันโดยสักกัจจเคารพ พระครูพรหมพรตพิธิเป่าสังข์ดำเนิน
 หน้า หมู่พราหมณ์ทั้งหลายก็แห่ห้อมออกจากเทวสถานไปยังเกย ขึ้น
 สถิตยืนอยู่บนเกย ๆ ละคน ต่างอ่านโองการประกาศแก้ววิสสลาห
 โบกธงธวัชกวัดแกว่งบริกรรมอิศรเวท ขอฝนตามตำรับไตรเพทสัน
 วารสามคาบ แล้วก็ลงจากเกยคืบเข้าสู่พระเทวสถาน พราหมณ์ทั้ง
 หลายผู้รู้ พระมนตร์พรุณศาสตร์ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นยืนบนเกย โบกธง
 ร่ายเวทขอฝนวันละสองเวลา คือเช้าและเย็นถ้วนคำรบสามทิวในวัน
 นักขัตฤกษ์” ลงท้ายนางนพมาศแสดงเวลาที่ตัวได้ไปเห็นพระราชพิธี
 นี้ ว่าได้ตามบิดาไปเมื่ออายุ ๗ ขวบจึงได้จำไว้ได้

การพิธีที่สุโขทัย มีแต่พิธีพราหมณ์ การซึ่งเกิดพิธีสงฆ์ขึ้น
 จะพึงมีในภายหลัง แต่พิธีพราหมณ์ที่ทำอยู่ในปัจจุบันนี้ เป็นคนละ
 อย่างกันกับที่นางนพมาศกล่าว ทำพร้อมกันกับพิธีสงฆ์ แต่แยกออก
 ไปทำอยู่ที่ทุ่งสัมปอ เพราะอยู่ข้างจะเร่ร่อนหาบคาย การตกแต่งโรงพระ
 ราชพิธีและเทวรูป ก็คล้ายกันกับพระราชพิธีอื่น ๆ คือปลูกโรงพิธี ชื่อ

กว้าง ๕ ศอก ยาว ๑๐ ศอก สองห้อง เฉลียงรอบ แต่ในประธานไม่
มุงหลังคา มุงไว้แต่ที่เฉลียงรอบ สำหรับที่จะให้พระผู้เป็นเจ้าของซึ่งตั้งใน
โรงพิธีนั้น ต้องอยู่กลางแดดกันม่านรอบ มีโตรทวารไม้ฉลุฉาบ
พรหมโองการทั้งแปดทิศตามธรรมเนียม หน้าโรงพิธีในหมายว่าทิศ
พายัพ (พระมหाराชครูว่าทิศบูรพา) ห่างออกไปสามศอก ปลุกเกย
สูง ๔ ศอก ๕ นิ้ว กว้าง ๒ ศอก ๕ นิ้ว มีพนักสามด้าน บันไดขึ้นลง
ตรงหน้าเกยออกไป ขุดสระกว้าง ๓ ศอก ยาว ๓ ศอก ลึกศอกหนึ่ง
มีรูปเทวดาและนาคและปลาเหมือนสระที่สนามหลวง ยกเสียแต่รูป
พระสุกต ตรงหน้าสระออกไปเป็นรูปเมฆสองรูป คือปั้นเป็นรูป
บุรุษสตรีเปลือยกายแล้วทาปูนขาว การที่จะปั้นนั้นต้องตั้งก้านล ปั้น
พร้อมกันกับที่พิธีสงฆ์ มีบายศรีปากชามแห่งละสำหรับ เทียนหนักเล่ม
ละบาทแห่งละเล่ม เงินติดเทียนเป็นก้านลแห่งละบาท เปี้ย ๓๓๐๓
เปี้ย ข้าวสารสีสด ผ้าขาวของหลวงจ่ายให้ช่างปั้นช่างเขียนนุ่งห่ม ช่าง
เหล่านั้นต้องรักษาศีลในวันที่ปั้น เทวรูปที่ตั้งในการพระราชพิธี คือ
พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหมธาดา พระมหาพิณเนศวร วันแรก
ตั้งพระราชพิธี มีกระบวนแห่ ๆ พระเป็นเจ้าของออกไปส่งโรงพิธี
กระบวนแห่ก็เหมือนกันกับการพระราชพิธีจรดพระนังคัล แต่เทวรูป
นั้นต้องตั้งกลางโรงพิธี การบูชาเวลาทำเหมือนพระราชพิธีอื่น ๆ
แต่ไม่ได้ตั้งนพเคราะห์ การที่เป็นพิเศษสำหรับพิธีฝนนั้น คือเวลาเข้า
พระมหाराชครูพิธี ขึ้นบนเกยอันเวทโบกธงผ้าขาวซึ่งรายยันต์พฤษ
ศาสตร์ ยาว ๕ ศอก กว้างเท่าผืนผ้า ติดปลายไม้ล้ามะลอก ยาว ๓ วา
โบกไปมาสามครั้งเป่าสังข์ แล้วเจ้ากรมปลัด กรมขุนหมื่น พราหมณ์
โหรดาจารย์แปดคน นั่งล้อมเทวรูปในโรงพระราชพิธีซึ่งเป็นกลางแจ้ง

เพราะไม่ได้มุ่งหลังคานั้นซักประจำ คาถาซึ่งสำหรับซักประค่านั้น เปลี่ยนตามวันทั้ง ๗ วัน ครั้นเวลา ๕ โมงเช้าหยุดพักตอนหนึ่ง ตอน บ่ายซักประจำไปอีกจนเวลาแดดลบ พระมหाराชครูขึ้นโบกธงเหมือน อย่างเวลาเช้าอีกครั้งหนึ่งแล้วเป็นเลิก ไปจนเวลาตึกจึงได้บูชาพิธีตาม ธรรมเนียม ทำเช่นนี้ทุกวันกว่าจะเลิกการพระราชพิธี การพิธี พราหมณ์นี้เป็นอันรอฟังพระราชพิธีสงฆ์ ที่ทำอยู่ท้องสนามหลวง เมื่อพิธีข้างในเลิกเมื่อใดก็พลอยเลิกด้วย มีกระบวนแห่พระเป็นเจ้ากลับ ในร่างรับสั่งเกล้าว่า แห่มาเวียนทักษิณพระราชมังคลาภิเษกแล้วจึงได้กลับเทวสถาน แต่ได้ถามพระมหाराชครูว่า ภายหลังนี้ไม่ ได้มา ด้วยไม่มีผู้ใดสั่งใคร ตกลงเป็นรวมเลิกไปเหมือนอย่างแห่พระ ประนํ้าในการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ประโยชน์ที่พราหมณ์ได้ คือ ผู้ซึ่งซักประจำได้ผ้าขาวนุ่งห่มคนละสำหรับ ได้เงินทักษิณบูชา ๖ บาท หม้อกุ่มภ้อหม้อเพื่อง ผ้าขาว หม้อ มะพร้าว ข้าว ตามอย่างพิธี อื่น ๆ การพิธีพราหมณ์ต่อพิธีพราหมณ์เทียบกัน ครั้งกรุงสุโขทัยและ ในปัจจุบัน ไม่เหมือนกันเช่นนี้

ส่วนการพระราชพิธีสงฆ์ เห็นความได้ชัดว่าคงเกิดภายหลัง พิธีพราหมณ์ และเอาอย่างพราหมณ์นั่นเอง ด้วยในประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นประเทศที่เกิดพระพุทธศาสนานั้น เป็นประเทศที่มีฝนล้น ไม่ทั่วถึงและเกิดวิฤตการต่าง ๆ จนถึงคนต้องอดอาหารตายบ่อย ๆ จนถึงในปัจจุบันนี้ก็ยังเป็นอยู่เนื่อง ๆ พราหมณ์ซึ่งเป็นผู้มีความรู้เป็น ที่นับถือของคนในประเทศนั้น จึงได้คิดวิธีที่จะบูชาเช่นไหว้ขอรับรองต่อ พระเป็นเจ้าซึ่งเขานับถือว่าเป็นผู้สร้างและเป็นผู้ให้โทษให้คุณแก่ มนุษย์ทั้งปวง แต่วิธีที่ทำนั้นก็คงจะไม่เหมือนกันทั่วไป ตามอรรถาธิบาย

ของผู้ซึ่งแรกคิดขึ้น ด้วยเหตุว่าไม่สามารถที่จะถามพระเป็นเจ้าว่าจะชอบอย่างไรได้ จึงต้องคิดทำตามใจที่ตัวเห็นว่าดีทดลองดู เมื่อสบบช่องที่ได้ฝนดั่งปรารถนา ตำรานั้นก็ตั้งเป็นแบบอย่างต่อมา ก็ถ้าผู้ที่ตั้งพิธีฝนพร้อมกันสามแห่งสี่แห่งในที่ไกล ๆ กัน แต่ความคิดเห็นที่จะทำพิธีนั้นต่างกันไปทั้งสามแห่งสี่แห่ง เมื่อฝนตกลงมาก็ตกทั้งสามแห่งสี่แห่ง พิธีนั้นก็ขลังทั้งสามแห่งสี่แห่ง ลัทธิที่ทำจึงได้แยกเป็นสามอย่างสี่อย่าง แต่ถึงพิธีนั้นจะขลังศักดิ์สิทธิ์ทุกครั้งก็ดี ไม่ศักดิ์สิทธิ์ทุกครั้งก็ดี เมื่อผู้ใดตั้งขึ้นที่ใด ก็คงเป็นที่ชอบใจของผู้ซึ่งมีความนับถืออย่างเดียวกัน ด้วยจะได้จริงมิได้จริงก็เป็นความประสงค้อนดี เหมือนอย่างคนสองคน คนหนึ่งมาพบเราเข้าให้พร เราก็รู้ยั่วว่าคำที่คน ๆ นั้นให้พรไม่เป็นการแน่นอนที่จะได้จริงเช่นนั้น แต่เรายังชอบใจถ้อยคำของคน ๆ นั้น เพราะมีความปรารถนาดีต่อเรา ฝ่ายคนอีกคนหนึ่งมาถึงมาแข่งให้เรา เราก็รู้คำแข่งของคนผู้นั้นจะไม่เป็นจริงตามปาก แต่เป็นการแสดงน้ำใจร้ายต่อเรา เราก็ไม่ชอบใจจะฟังถ้อยคำผู้นั้น เพราะเหตุฉะนั้น พิธีฝนทำเหมือนหนึ่งให้พรให้ฝนตกบริบูรณ์ จะได้จริงหรือมิได้จริงก็ไม่มีผู้ใดโกรธแค้น ข้าเป็นการเกาถูกที่คัน คือความปรารถนาที่จะอยากได้น้ำฝนนั้นแรงกล้ายู่ด้วยกันทั่วหน้าแล้ว จึงเป็นที่ชอบใจเกิดมีพิธีขอฝนต่าง ๆ ขึ้น และยังไม่ว่าสูญจนถึงบัดนี้

ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น เมื่อว่าโดยอย่างอุกฤษฏ์ แล้วพระพุทธเจ้าก็หาได้เกี่ยวข้องในการดินฟ้าอากาศอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ แต่ยังมีเหตุการณ์ที่กล่าวถึงว่าพระพุทธเจ้าได้เกี่ยวข้องในการธุระเรื่องนี้บ้าง แต่ถ้าเป็นผู้ซึ่งเลือกพื้นอย่างอุกฤษฏ์แล้ว ก็จะต้องกล่าวคัดค้านข้อความที่กล่าวถึงนี้เสีย ว่ามากเกินไป ความนั้นก็อยู่

ข้างจะเป็นจริง แต่ถ้าจะกล่าวอะลุ่มอล่วยให้พอไม่เคร่งครัดนัก ก็จะต้องว่าพระพุทธเจ้าถึงได้ละกิเลสกับทั้งवासนาขาดจากพระสันดานแล้ว แต่พระองค์ยังประกอบไปด้วยพระมหากุณอันยิ่งใหญ่ เมื่อได้เห็นมนุษย์และสัตว์ทั้งปวงต้องมีทุกข์อันใหญ่หลวงด้วยทุกข์ภัยเช่นนั้น ก็คงจะเป็นเหตุให้เกิดพระมหากุณขึ้นในพระหฤทัยเป็นเหตุแต่การที่พระองค์ได้ทรงกระทำตามที่กล่าวมาในเรื่องพระคันธารราษฎร์ จะได้ตั้งพระหฤทัยทำจริงหรือมิได้ตั้งพระหฤทัยทำจริง แต่ไปประจบกาลที่ฝนจะตกลงมาก็ดี ชนทั้งปวงในเวลานั้นย่อมได้ยินหรือเชื่อถือการขอฝนได้อยู่ทั่วกัน เมื่อได้เห็นมหัศจรรย์เช่นนั้น ก็คงต้องเข้าใจว่าเป็นด้วยพุทธานุภาพ ก็ถ้าเรื่องนิทานอันนี้จะเป็นของมีผู้คิดอ่านตกแต่งขึ้นภายหลังแท้ทีเดียว ไม่มีเค้าเงื่อนเหตุผลอันใดซึ่งเนื่องมาจากองค์พระพุทธเจ้าเลย ก็คงเป็นความคิดอันดีของผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา เหมือนอย่างผู้ที่มาถึงแล้วให้พร เพราะฉะนั้นการบูชาพิธีขอฝนของผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา จึงยังมียั่งยืนสืบมาจนถึงบัดนี้

เรื่องราวซึ่งกล่าวถึงว่า พระพุทธเจ้าได้บันดาลให้ฝนตกใหญ่ครั้งหนึ่งอย่างไร ได้กล่าวมาแล้วในประกาศพระราชพิธีพืชมงคล เพราะฉะนั้นจึงยกเสียไม่กล่าวซ้ำในที่นี้อีก แต่เพราะเหตุที่มีนิทานกล่าวถึงเช่นนั้น จึงได้เกิดพระพุทธรูปแสดงอาการพระหัตถ์ขวากวักพระหัตถ์ซ้ายหงาย ซึ่งได้สมญาว่าพระคันธารราษฎร์ เป็นพระสำคัญซึ่งสำหรับใช้ในการพระราชพิธีอย่างหนึ่ง และในท้ายเรื่องราวของพระคันธารราษฎร์นั้น มีเรื่องราวกล่าวถึงวาริชาดกที่ข้าพเจ้าได้ผัดไว้ได้ไม่เล่างถึงเมื่อพิธีพืชมงคลนั้น ในนิทานวาริชาดก ว่าพระยาปลาซ่อน

อาศัยอยู่ในบึงตำบลหนึ่ง คราวนั้นเป็นเวลาแล้งน้ำในบึงแห้งขอดเป็น
 ตม ฝูงกลางกินปลาในบึงนั้นอยู่เกลื่อนกล่ม พระยานหะจึงผุดขึ้น
 ในตมแหงนดูอากาศเสียบบารมี ตั้งสัจจาธิฐานแล้วกล่าวคาถา ว่า
 อภิตถนยพชฺฌณ เป็นต้น ว่าข้าแต่พชฺฌณะเทพยดา เป็นผู้มียอำนาจ
 อาจจะให้ฝนตกได้ ขอท่านจงบันดาลให้เมฆฝนตั้งขึ้น แล้วจงให้ห่า
 ฝนตกลงเป็นทอธารใหญ่ ท่วมบึงบ่อทั้งปวงเกิด จงทำนิธิชุมทรัพย์
 ของฝูงกาทั้งหลายให้พินาศไป ทำฝูงกาให้โศกเศร้าเพราะอดอาหาร
 และขอท่านจงกรุณาเปลื้องปลดข้าพเจ้ากับหมู่ญาติทั้งหลายให้พ้นภัย
 พิบัตโศกเศร้า พ้นอำนาจหมูกาซึ่งจะมาเบียดเบียนเป็นภัยอันใหญ่
 หลวงนี้เกิด ด้วยอำนาจสัจจาธิฐานของพระยาปลาช่อน ทำฝนใหญ่
 เป็นทอธาร ก็บันดาลตกลงมาไหลลบล้นท่วมบึงบ่อทั่วทุกสถาน หมู่
 วาริชชาติก็ได้พ้นภัยพิบัติทั่วกัน เพราะฉะนั้นจึงได้ชุดสระมีรูปปลา
 ช่อนในการพระราชพิธีนี้ด้วย

ยังมีเรื่องราวซึ่งเกี่ยวข้องในการพระราชพิธีพрудศาสตร์ ทั้ง
 มีรูปและเป็นเนื้อความในคาถา ซึ่งสวดขอฝนมาในคัมภีร์พระอรรถ
 กถาแห่งหนึ่ง มาในเรื่องตำราขอฝน ซึ่งเขาแต่งเป็นภาษามคธแห่ง
 หนึ่ง ความมุ่งหมายก็เห็นจะกล่าวถึงพระเถระองค์เดียวกันนั้น แต่ชื่อ
 เสียงและเนื้อความแปลกเพี้ยนกันไปบ้าง จะเล่าตามที่มาในคัมภีร์
 พระอรรถกถาก่อน ในคัมภีร์นั้นออกชื่อว่าพระสุกุตเถร เริ่มเรื่องว่า
 พระเถรเจ้าองค์นี้ ได้ปรารณฐานันดรอันหนึ่ง ณ บาทมูลพระพุท-
 ทุตตรสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วบำเพ็ญกุศลให้เป็นอุปนิสัย แห่ง
 พระอรหัตเป็นลำดับมา จนถึงมาเกิดในตระกูลสุนเศรษฐีมีนามว่าสุ กุต
 ครั้นในพุทธกาลนี้ ได้บรรพชาอุปสมบทในวันเมื่ออนาถปิณฑิกคหบดี

ฉลองพระเชตะวัน เจริญสมณธรรมบรรลुพระอรหัต พระผู้ทรงพระภาค ได้ยกย่องว่าเลิศกว่าภิกษุบริษัท บรรดาซึ่งเป็นอรณวิhari ครั้นเมื่อได้ บรรลุพระอรหัตแล้วเที่ยวมาโดยลำดับ ถึงพระนครราชคฤห์ พระเจ้า พิมพิสารทรงทราบก็เสด็จมายังสำนักพระมหาเถร ตรัสปฏิญาณว่าจะ ทำที่อยู่ถวาย แต่เพราะราชการมากก็หาได้ทำถวายตามคำปฏิญาณไม่ พระเถรเจ้าไม่มีเสนาสนะ ก็อยู่แรมในที่แจ้ง ในเวลานั้นเป็นฤดูฝนที่ ควรจะตก ก็บันดาลไม่ตก มนุษย์ทั้งหลายคิดหวาดหวั่นที่ฝนไม่ตก ตามฤดูกาล จึงพร้อมกันเข้าไปกราบทูลพระมหากษัตริย์ พระเจ้า พิมพิสารทรงพระดำริหาต้นเหตุ ว่าซึ่งฝนไม่ตกนั้นจะเป็นด้วยเหตุใด จึงทรงอนุমানว่าเห็นจะเป็นเหตุด้วยพระเถรเจ้าพักอยู่กลางแจ้ง จึง รับสั่งให้ทำกุฏิมุงและบังด้วยใบไม้ถวาย ครั้นเมื่อพระเถรเจ้าเข้าไปใน กุฏิแล้วนั่งในที่ลาดด้วยหญ้า ฝนก็ตกเล็กน้อยยังหาเต็มตามที่ไม พระ เถรเจ้าคิดจะกำจัดภัย คือฝนไม่ดีไม่งามนั้น จึงได้กล่าวคาถาแสดงว่า ตนได้พ้นอันตรายแล้วให้เทพยดาทราบ ว่าขอวัสสวลาหกทั้งหลายจง ยังฝนให้ตกในที่ทั้งปวงเถิด อันตรายภายนอกไม่มีแก่เราแล้ว เพราะ กุฏิของเรามุงดีแล้ว ควรเป็นฐานที่ตั้งแห่งความสุขสำราญ และมีบาน ประตูหน้าต่างอันขัดสนทิติไม่มีช่องลม ขอเทพยดาเจ้าจงยังฝนให้ตก ตามปรารภนาเถิด อนึ่ง อันตรายภายในก็ไม่มีแก่เรา เพราะจิตของ เรามั่นด้วยสมาธิพ้นพิเศษจากกิเลสแล้ว ในบัดนี้เราปรารภเริ่มความ เพียร เพื่อทวิญญูธรรมสุขวิหารอยู่ ณ ขณะอิริยาบถ ขอเทพยดาเจ้าจงยัง ฝนให้ตกทั่วที่ทั้งปวงเถิด ครั้นกล่าวพระคาถานี้จบลงแล้ว ในทันใด นั้นมหาเมฆตั้งขึ้น ฝนตกทั่วทิศด้วยอานุภาพพระสฤงคาร ควรเป็น อัจฉรรย์ ใจความในพระอรรถกถาได้กล่าวเรื่องราวมาดังนี้

ก็ถ้าจะคิดดูตามเรื่องราวที่กล่าวนี้ กับการทำในพระราชพิธี ดูไม่ต้องกัน คือปั้นรูปพระสุกตเถรนั่งแหงนหน้าดูอากาศตั้งไว้ที่ปากสระ ก็ถ้าฝนไม่ตกเพราะพระมหาเถรอยู่กลางแจ้ง ไปปั้นรูปพระมหาเถรไว้กลางแจ้ง ก็น่าที่จะเป็นเหตุให้ฝนไม่ตก ดูเหมือนว่าจะต้องทำโรงร่มคลุมรูปพระมหาเถรนั้นให้มืดซิด แล้วจึงสวดคาถาซึ่งพระมหาเถรกล่าวแก่เทพยดา อาการที่ทำและถ้อยคำที่กล่าวจึงจะตรงกัน

การที่ปั้นรูปพระมหาเถรนั่งกลางแจ้งนั้น เห็นจะมาตามเค้านิทานซึ่งแต่งเป็นภาษามคร แต่มีท่านนักปราชญ์ผู้รู้มากได้กล่าวว่า เป็นหนังสือแต่งขึ้นภายหลังแท้ เนื้อความในนิทานนี้ ซึ่งเรียกว่าสุกตสูตรว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์บริวารประมาณ ๕๐๐ เสด็จจาริกไปในมคธชนบท ถึงอังคตตรนิคม ประทับอยู่ที่นั่น ในขณะนั้นเกิดฝนแล้งข้าวแพง พระองค์จึงตรัสแก่พระสุกตเถรว่าสุกตไปสิ ท่านจงอาศัยความกรุณาแก่โลก นิ่ง ณ ที่แจ้งเข้าอาบกลีณสมบัติแล้วให้ฝนตกลงมา ให้ประโยชน์ความสุขสำเร็จแก่เทพยดาและมนุษย์ พระสุกตเถรรับพุทธพจน์แล้วออกไปนั่ง ณ กลางแจ้งเข้าอาบกลีณสมบัติแล้ว และขึ้นไปบนอากาศแปลงอุทานวจาอธิษฐานขอฝน เมื่อเทวดาได้ฟังคำอธิษฐานก็ชอบใจ อนุโมทนาในถ้อยคำพระมหาเถร แต่ตัวคาถาที่พระมหาเถรกล่าวนี้นี้ยืดยาว จะว่าเป็นคำอุทานตลอดไปก็ไม่ได้ จะว่าจบลงเพียงใดก็ไม่ได้ รวบรวมใจความนั้นขอให้เทวดาช่วยบ้าง อ้างคุณพระรัตนตรัยบ้าง ขอให้ฝนตกแต่ท่านผู้รู้ ๆ ท่านกริ้วกราดกันเสียว่าเลอะเทอะนัก จึงไม่ยอมให้ลงในหนังสือนี้ ข้าพเจ้าจึงไม่ได้ลงคำแปลคาถานั้นมาโดยละเอียด ซึ่งกล่าวถึงนี้เพื่อจะให้ได้ความสันนิษฐานว่าการซึ่งปั้นรูปพระสุกตนั่ง

แขนหน้าอยู่กลางแจ้งในการพระราชพิธีพืชมงคลศกนี้ มาตามทางนิทานที่เรียกว่าสุกตีสสูตร เป็นลัทธิเกิดขึ้นแต่ผู้ที่เชื่อถือหนังสือสุกตีสสูตร จึงได้มีติดอยู่ในการพระราชพิธี แต่ส่วนคาถาซึ่งสวดสำหรับพระราชพิธีนั้นไม่ได้สวดตามเรื่องสุกตีสสูตร ไปสวดตามเรื่องที่มาในพระอรรถกถา คำที่สวดกับรูปที่ปั้นไว้นั้นไม่ตรงกัน ถือเสียว่าเป็นคนละลัทธิ ถึงลัทธิสุกตีสสูตรจะเหลวแหลกประการใด ก็นับเอาเป็นเหมือนคนมาให้พรให้ได้เงินหม้อทองหม้อก็ไม่ควรที่จะไปขู่ผู้ให้พรนั้นว่าข้าไม่เอา หรือเหลวไหลประการใด ตกลงเป็นเรื่องที่มีความปรารถนาดีแล้ว เป็นใช้ได้เช่นกล่าวมาข้างต้นนั้น

ยังมีพระพุทธรูปอีกอย่างหนึ่ง เป็นของมีมาแต่เมืองมอญ พระมอญพอใจเอามาถวาย ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ มาจนถึงในรัชกาลปัจจุบันนี้มีมากหลายองค์ เป็นรูปพระเถระนั่งก้ม ๆ หน้า มีใบบัวคลุมอยู่บนศีรษะ และมีเข็มดุมปักตามหัวไหล่ตามเข้าหลายแห่ง ฐานรองนั้นเป็นดอกบัวคว่ำดอกหนึ่ง หงายดอกหนึ่ง ไต้ฐานมีรูปดอกบัวใบบัว เต่า ปลา ปู ปันหนู ๆ ขึ้นมา เป็นพระทำด้วยแก่นพระศรีมหาโพธิ์ลงรักปิดทองเบา ๆ ว่าเป็นพระสำหรับขอฝน มีเรื่องราวนิทานได้ยินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าอยู่ แต่ข้าพเจ้าจำไม่ได้ ในท้องเรื่องนั้นก็คล้าย ๆ พระสุกตะ หรือสุกตีสเถระนี้เอง ได้สอบถามพระสุเมธาจารย์^(๑) แจ้งว่าเป็นรูปพระสุกตีสที่ขอฝนนั่นเอง เข็มดุมที่ปักอยู่ตามพระองค์ ซึ่งท่านเรียกว่าหมุดว่าเป็นช่องที่บรรจุพระบรมธาตุ ฟังดูที่กล่าวนั้น ก็คล้ายหาเรื่องสุกตีสอย่างไทย ๆ ไม่แปลกอะไร

แต่ได้สอบถามพระคุณวงศ์^(๒) แจ้งความไปคนละเรื่องอ้างผู้

(๑) พระสุเมธาจารย์ (ศรี) วัดชนะสงคราม

(๒) พระคุณวงศ์ (สน) วัดปรมัยยิกาวาส

บอกเล่ามีเรื่องยาวยืดยาวว่า เมื่อท่านออกไปนมัสการพระบรมธาตุที่เมืองรวงกุนกลับมาถึงวัดกะนอมซอน พักอยู่สองคืน ภิกษุพม่ารูปหนึ่งซึ่งอยู่ในวัดนั้น นำพระเช่นนี้มาให้องค์หนึ่ง พระนั้นทยะสัทธิงวิหาริกของท่านได้ถามว่า พระเช่นนี้เรียกพระอะไร พระพม่านั้นบอกว่าเรียกพระทักษิณสาขา ได้มาจากเมืองอังวะ ผู้ถามจึงถามว่า เหตุใดจึงมีหมวกสวมอยู่บนศีรษะ พระพม่าอธิบายว่า พระอุปคุตตะเถระองค์นี้ อยู่ในปราสาทแก้วใต้น้ำ เดินไปในกลางฝนเหมือนอย่างมีร่มกันไม่เปียกกาย บางทีเห็นนั่งบนน้ำ ลอยขึ้นล่องแสงแดดไม่ต้องกาย มีคำกล่าวกันว่าชาวเมืองรวงกุนผู้หนึ่ง ได้ตักบาตรพระอุปคุตแล้วได้เป็นเศรษฐี ชาวเมืองรวงกุนทั้งปวงจึงพากันหุงข้าวแต่ยังไม่สว่างคอยตักบาตรพระอุปคุต จนทุกวันนี้ก็ยังมีความนับถือพระอุปคุตเช่นนี้แพร่หลายมากขึ้น แต่ไม่มีผู้ใดได้ออกาสตักบาตรพระอุปคุต จึงได้กล่าวว่า ถึงว่าไม่ตักบาตรแต่เพียงได้ทำสักการบูชา ก็จะมีผลานิสงส์เหมือนกัน จึงได้พากันสร้างรูปพระอุปคุตขึ้นทำสักการบูชา ซึ่งทำเป็นใบบัวคลุมอยู่บนพระเศียรนั้น สมมติว่าเป็นเงาที่กั้นน้ำฝนและแดดรูปเหมือนใบบัว พวกเมืองอังวะทราบเรื่องจึงเลียนไปทำแพร่หลายมากขึ้น

นัยหนึ่งว่าพระเจ้าอังวะองค์หนึ่ง ประสงค์จะใคร่สร้างพระพุทธรูปด้วยกึ่งพระศรีมหาโพธิ แต่มีความสงสัยอยู่ว่าจะควรหรือไม่ จึงให้ประชุมพระเถรานุเถระปรึกษา พระเถระทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า เป็นการควร จึงได้แต่งบรรณาการให้อำมาตย์ ๘ คน กับไพร่ ๓๖๐ ให้ไปเชิญกึ่งพระศรีมหาโพธิที่ว่่านี ดู่ที่เหมือนจะไปอินเดีย ก็พากันไปตายสูญเสียเป็นอันมาก เหลือมา ๑๖ คน ไม่ได้พระศรีมหาโพธิมา

จึงให้ไปเชิญกิ่งเบื่องชาวพระศรีมหาโพธิ์ที่เมืองลังกา ได้มาแล้วให้สร้างเป็นพระพุทธรูปหน้าตักกว้างศอกหนึ่ง เศษเหลือนั้นให้สร้างพระสาวก พระพุทธรูปที่มี ปลา ปู ดอกบัว อยู่ใต้ฐานนั้น สำหรับสังเกตว่าเป็นรูปพระอุคต พระพุทธรูปเดิมนั้นสร้างด้วยทักษิณสาขาของพระศรีมหาโพธิ์จริง แต่ภายหลังมาผู้สร้างมากขึ้น ก็ใช้กิ่งไม้อื่นบ้าง ข้อความที่กล่าวมานี้ท่านทราบจากพระพม่ารูปนั้นบ้าง ที่ผู้ใหญ่เล่ามาแต่เดิมบ้างดังนี้

ฟังดูเรื่องที่เล่าก็เป็นเฉียด ๆ ไปกับเรื่องเดิม อย่างไรก็ตามจะถูกต้องสักแค่ไหน แต่พระเช่นนี้ใช้ตั้งในการพระราชพิธีฝนหลายองค์ ยิ่งรูปพระมหาเถรอีกองค์หนึ่ง ที่แขวนเป็นสายยาวเรียกว่าพระมหาเถรแขวนสาย ก็เป็นพระตั้งขอฝนอีก มีเรื่องราวเล่าเป็นเกร็ด ๆ อย่างเดียวกันกับพระที่คลุมใบบัว ขำพเจ้าก็จำไม่ได้เสียอีก จะถามผู้ใดก็ยังนึกหน้าไม่ออกว่าผู้ใดจะจำเรื่องราวได้ แต่พระองค์นี้อยู่ที่หอพระคันธารราษฎร์ท้องสนามหลวง เป็นพระหล่อด้วยทองสำริดรมดำไม่ได้ปิดทอง

การซึ่งมีพระพุทธรูป หรือรูปพระเถระสำหรับขอฝนต่าง ๆ นี้ก็คงจะเกิดขึ้นด้วยมีเหตุสขช่องเหมาะครั้งหนึ่ง เช่นเล่าว่าพระพุทธรูเจ้าจะเสด็จลงทรงน้ำในสระโบกขรณี เป็นเวลาฝนแล้งน้ำแห้งขาดเผอิญฝนตกลงมามากในเวลานั้น ก็นับว่าเป็นด้วยพุทธานุภาพฉันทพระเถระทั้งหลายเหล่านี้ บางทีจะไปมีการอันใดประกอบเหตุให้ฝนตกก็เลยนับถือว่าพระมหาเถรองค์นั้นมีอานุภาพอาจจะบันดาลให้ฝนตกเหมือนกันกับพวกที่ถือศาสนาโรมันคาทอลิกนับถือแปตรอนเซนต์ที่พวกหมอ ๆ มิชชันนารีแปลกันว่านักบุญ คือที่เป็นลูกศิษย์พระเยซู

นั้น เป็นต้น ท่านพวกเหล่านั้นก็เป็นเจ้าของต่าง ๆ กัน การที่พวกโรมันคาทอลิกถือเช่นนี้ ก็เป็นอันไหลมาตามลัทธิกรีก ที่ถือว่ามิเทวดาสำหรับการสิ่งนั้นสิ่งนี้ เราที่เป็นผู้ถือพุทธศาสนาเล่า ก็เคยถือลัทธิพราหมณ์ว่ามีเทวดาสำหรับสิ่งนั้นสิ่งนี้ ถึงการที่นับถือเทวายังไม่ขาดก็อ่อนลงไปเสียมากแล้ว นับถือพระพุทธศาสนามากกว่า แต่พระพุทธศาสนาไม่แก้ความอยากความทะยานสด ๆ ได้ตั้งใจ ก็ต้องแส่หาพระพุทเจ้าบ้างพระเถระบ้างมาบูชาเช่นสรวงแทน หรือให้ช่วยแรงเทวดาด้วยถือว่ามียานูภาพมากกว่าเทวดา เรื่องพระเถระขอฝนทั้งปวงนั้นคงเป็นมาด้วยเหตุอันอย่างหนึ่ง ยังมีอีกอย่างหนึ่งก็เป็นแต่ความคิดของผู้ใดผู้หนึ่งคิดขึ้น เช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระทรมานมิจฉาธิฐิ เป็นพระนั่งอยู่ในกรอบแก้ว มีทะเลอยู่ตรงหน้าเรือกำปั่นมาแตกจมอยู่ตรงนั้น ก็เกิดขึ้นด้วยเรื่องเซอร์เยมสบุรุกเข้ามาเรือติดที่สันดอน ประสงค์จะบำเพ็ญพระราชกุศลเหมือนอย่างเป็นการสมโภชพระพุทธศาสนา ที่พวกมิจฉาธิฐิไม่มาย้ายได้ก็สร้างขึ้นยังมีที่เป็นคู่กัน คือทรมานข้าว พระพุทเจ้านั่งอยู่บนฐานในกรอบแก้ว ตรงหน้าออกมาเป็นท่อนนามีข้าวกำลังเป็นรวงตามกรอบแก้วก็เขียนเป็นรูปห้างคนขับนกและฝูงนกที่บิน พระพุทรูปกรอบแก้วที่เรียกว่าทรมานข้าวนี้ ก็ใช้ตั้งในการพระราชพิธีแรกนา เพราะฉะนั้นพระพุทรูปกิติ รูปพระเถระกิติ ที่ใช้ในการขอฝนนี้ บางทีก็จะเป็นนึกขึ้นใหม่โดยไม่มีเหตุมีมูล เป็นแต่ประสงค์จะขออานูภาพให้มาระงับความอยากกระวนกระวายเช่นนี้ก็จะเป็นไปได้

พระพุทรูปอย่างพระคันธารราษฎร์ ที่ใช้ตั้งในการพระราชพิธีนี้ ก็มีอาการและสัณฐานต่างกัน คือพระพุทคันธารราษฎร์พระองค์ใหญ่

ซึ่งอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น เป็นของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างขึ้น ตามในประกาศที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ ว่าสำเร็จ ณ ปีเถาะเบญจศกจุลศักราช ๑๑๔๕ เดิมลงรักปิดทอง แต่ภายหลังมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำไลทองขึ้นใหม่ และติดเพชรเม็ดใหญ่เป็นพระอุณาโลม พระพุทธรูปพระองค์นี้เป็นพระนั่งผ้าทรงเป็นอย่างพิสดารตามธรรมเนียม ดวงพระพักตร์และทรวดทรงสันฐานเป็นอย่างพระโบราณ พระรัศมีกลมเป็นรูปดอกบัวตูมเกลี้ยง ๆ ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทอดพระเนตรเห็นพระโบราณ จึงให้ช่างถ่ายอย่างหล่อให้เหมือนพระพุทธรูปตัวอย่าง แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริตามเรื่องพระคันธารราษฎร์ ในท้องเรื่องนั้น เวลาที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จลงสรงในสระโบกขรณินั้นว่าเสด็จยืนอยู่ที่ปากสระ จึงโปรดให้หล่อองค์ย่อมอีกองค์หนึ่ง ทรงผ้าอุทกสาฎก ตัวชายคลุมพระพาหาข้างหนึ่ง เสด็จยืนอยู่บนบัลลังก์ที่ฐานมีชั้นอัฒจันทร์ลงไปสามชั้น ให้เป็นที่หมายว่าเป็นชั้นอัฒจันทร์ลงในสระ พระพุทธรูปพระคันธารราษฎร์จึงมีอาการเป็นสองอย่าง แต่ก็ใช้ในการพระราชพิธีทั้งสององค์ ยังพระคันธารราษฎร์จื๋นก็ยกพระหัตถ์คล้ายกันกับพระคันธารราษฎร์สององค์ แต่ดวงพระพักตร์เป็นอย่างจีน มีแต่พระเมาฬีไม่มีพระรัศมี ผ้าที่ทรงจะว่าเป็นจีวรก็ใช่ เป็นผ้าอุทกสาฎกก็ใช่ ใช้คลุมสองพระพาหาแหวกที่พระอุระกว้างทำนองเป็นเสื้อหลวงญวน อย่างเช่นพระจีนทั้งปวง พระหัตถ์ที่ยกนั้นน่าสงสัยว่าบางทีจะเป็นใช้บทธอย่างทำงเดັก แต่ไม่ถึงกริดนี้ว้ออกทำเป็นกวัตรง ๆ แต่รูปร่างหมดจดงามดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนับถือโปรดปรานมาก โปรดให้ทำงอกนํ้ามนต์วาง

ในพระหัตถ์ซ้าย ซ้อนสำหรับตักน้ำมันตลงยันต์สวดในหว่างนิ้วพระหัตถ์ขวา มีจกงลติดเทียนทองอยู่ที่ฐานตรงพระพักตร์แล้วโปรดให้กำไหล่ทอง ทั้งพระองค์และเครื่องประดับสำหรับตั้งพระราชพิธีพืชมงคลและพยุคนาสตร์ เป็นพระคันธารราชภฏรอีกอย่างหนึ่ง ครั้นมาถึงในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระที่เหลืจากทรงพระราชอุทิศถวายพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมีอยู่สองปาง คือพระลองหนาวและพระคันธารราชภฏร จึงได้เลือกพระคันธารราชภฏรเป็นพระชนมพรรษา ตามที่ได้กล่าวไว้ในพิธีเดือนห้าแล้วนั้น

แต่พระอาการของพระพุทธรูปนั้น ยังเป็นข้อวินิจฉัยอยู่ด้วยมีคำเล่ามาว่า เมื่อจะจารึกพระพุทธรูปปาง ๆ ต่าง ทรงพระราชอุทิศถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า นั้น ทรงกะพระปางนั้นจะจารึกถวายองค์นั้น ได้มีพระกระแสประภาว่าชั้นหลัง ๆ ลงมาให้ยืนให้เดินบ้างก็ได้เอาพระพุทธรูปที่นั้น ๆ ไปถวายชั้นแรก เพราะชั้นแรกท่านยังนั่งแน่นอยู่ท่านองที่ว้านดูเหมือนหนึ่งว่า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดอยู่ในราชสมบัติยังยืนยืดยาว หรือเป็นต้นพระวงศ์จะใช้พระนั่ง องค์ใดที่มีราชสมบัติน้อยหรือมีเหตุอันตราย ซึ่งเป็นการหมดแผ่นดินไปโดยไม่ปรกติให้ใช้พระยืน แต่ครั้นเมื่อพิเคราะห์ดูตามรายพระนามก็ไม่เป็นเช่นนั้น พระเจ้าแผ่นดินในบรมราชวงศ์เชียงราย ตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ลงมา จนถึงพระมหินทราธิราช เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๑๖ พระองค์ ใช้พระพุทธรูปนั่งทั้ง ๑๖ ก็พระเจ้าแผ่นดินใน ๑๖ พระองค์นี้ เจ้าทองจันทร์ได้สมบัติก็เพียง ๗ วัน พระรามาเศวรฆ่าเสีย พระเจ้ารามอยู่ในสมบัติ ๑๕ ปี ต้องนิรเทศ พระรัชฎาธิราชอยู่ในสมบัติ ๕ เดือน พระไชยราชฆ่าเสีย พระยอดฟ้าอยู่ในสมบัติปีเศษขบถภายใน

ฆ่าเสีย พระมหินทรธาธิราชอยู่ในสมบัติพิเศษเสียกรุงแก่รามัญ ก็ถ้าจะใช้พระยีนเป็นที่หมายอันตรายจริงเช่นนั้น ท่านเหล่านั้นก็ควรจะใช้พระยีน เหตุใดจึงใช้พระนั่ง ส่วนพระมหาธรรมราชา พระนเรศวร พระเอกาทศรถ พระศรีเสาวภาคย์ เป็นพระยีนทั้งสองค์ ถ้าจะว่าตามเค้าที่ว่า ก็ควรยีนแต่พระศรีเสาวภาคย์องค์เดียว ครั้นต่อมาในวงศ์พระเจ้าทรงธรรมสามองค์ ก็ดีอยู่แต่พระเจ้าทรงธรรมองค์เดียว ต่อมาอีกสององค์ไม่เป็นการ ทำไมจึงพลอยนั่งไปด้วยกันทั้งสามองค์ มาสมความที่ว่าอยู่แต่ชั้นวงศ์พระเจ้าปราสาททอง มีนั่งแต่พระเจ้าปราสาททององค์เดียว นอกนั้นยีนทั้งสิ้น จึงเห็นความว่าชะรอยผู้ที่ฟังพระกระแสนั้นจะไม่เข้าใจชัดเจน ที่มีพระกระแสนั้นจะทรงหมายความว่า พระพุทธรูปทั้ง ๓๔ ปางนี้ จะตั้งอยู่ในที่แห่งเดียวกัน ก็คงจะต้องเรียงเป็นแถว ๆ พระเจ้าแผ่นดินแรก ๆ คงต้องอยู่แถวหน้า พระเจ้าแผ่นดินชั้นหลัง ๆ ก็ต้องอยู่แถวหลัง ถ้าใช้พระนั่งไว้แถวหลัง พระยีนอยู่แถวหน้า ก็คงบังแถวหลัง จึงรับสั่งว่าชั้นแรก ๆ ให้เป็นพระนั่ง ชั้นหลัง ๆ ให้เป็นพระยีน เมื่อตั้งในหมู่เดียวกันจะได้แลเห็นตลอดไม่บังกัน พระราชดำริคงเป็นแต่หมายความว่าเพียงชั้นเท่านั้น แต่ผู้ฟังคิดมากไป แล้วไม่ได้ตริตrongเทียบเคียงดู จึงได้กล่าวไปตามความเข้าใจของตัวเอง ที่ข้าพเจ้ากล่าวเช่นนี้ก็มิข้อสงสัยอยู่อีกอย่างหนึ่งซึ่งจะมีผู้กล่าวคัดค้านได้ ว่าเหตุใดพระเจ้าแผ่นดินในวงศ์พระมหาธรรมราชาจึงได้เป็นพระยีน จะเป็นด้วยทรงหมายว่าเป็นปลายวงศ์เชียงราย ตามเช่นพงศาวดารนับว่าเป็น ๒๐ พระองค์ วงศ์พระเจ้าทรงธรรมเป็นต้นวงศ์ตั้งขึ้นใหม่ จึงได้เป็นพระนั่งดอกกระมัง ถ้าจะว่าเข้าทางอ้อมเชื่อเอาว่า พระเมสสิของพระเจ้าปราสาททองแปดพระองค์ ซึ่งเป็นพระราช

ธิดาพระเจ้าทรงธรรมร่วมพระมารดาเดียวกัน ได้เป็นพระมารดาเจ้าฟ้าไชยองค์หนึ่ง พระมารดาพระนารายณ์องค์หนึ่งตามคำขุนหลวงหาว่า จึ่งรวมวงศ์พระเจ้าปราสาททองเข้าเป็นวงศ์เดียวกับพระเจ้าทรงธรรมเช่นนั้น แล้วก็ไปพอจะว่าได้ แต่ถ้าจะว่าอีกอย่างหนึ่งตามเรื่องเกร็ดที่เล่าว่า พระเจ้าปราสาททองเป็นพระราชโอรสลับของสมเด็จพระเอกาทศรถแล้ว จะมีต้อนนับว่าวงศ์พระเจ้าปราสาททอง เป็นวงศ์เชียงรายคืนมาได้ราชสมบัติหรือ ข้อความที่กล่าวทั้งสองฝ่ายนี้ ไม่มีในพระราชพงศาวดารซึ่งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตทรงเรียบเรียงท่านแยกวงศ์พระเจ้าทรงธรรมกับพระเจ้าปราสาททองออกเป็นคนละวงศ์ แต่มีข้อสงสัยจริงอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าก็ยังคิดไม่ตกลงตลอดว่าเหตุที่ทรงเลือกพระถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่าั้นจะทรงหมายความว่าอันใดบ้างหรือไม่ ถ้ามีที่หมาย บางแห่งก็เห็นได้ บางแห่งก็มืดไม่แลเห็นได้เลย ที่เห็นได้ง่ายชัดเจนนั้น คือ พระยอดฟ้าเป็นพระพุทธรูปนั่งยกพระหัตถ์ขวาปลงพระชนม์ พระที่นั่งสุริยามรินทร์เป็นพระลีลา ที่ไม่เห็นเสียโดยมาก ถ้าเช่นนั้น พระพุทธรูปสำหรับพระนเรศวรใช้พระห้ามสมุทรจะเป็นที่หมายว่าพระเดชานุภาพมาก พระถวายเนตรเป็นของพระเอกาทศรถ จะแปลว่าเป็นผู้ขึ้นชมยินดีในสมบัติและอำนาจที่มีชัยชนะแล้วได้บังตอกระมัง เพราะฉะนั้นพระยีนจึงได้ไปแทรกอยู่ในวงศ์พระมหาดรรชนีราช แต่ครั้นเมื่อมาถึงพระเจ้าทรงธรรม น่าจะเหยียบรอยพระพุทธรูปบาทเต็มที ทำไมกลายเป็นนั่งเรือขนานไปก็ไมทราบ พระปาลิไลยก์ พระฉันทมฤปายาสของท่านโอรสอีกสององค์นั้น ก็ดูไม่มีเค้ามูลอะไรเลย จะว่าพระเชษฐาเป็นเด็กจึงให้ชอบช้างชอบลิงท่านก็ไม่เด็ก จะว่าพระอาทิตย์วงศ์ต้องถูกถอด เพราะพี่เลี้ยงแม่นม

ต้องตามเอาพระอาหารไปเที่ยวป้อน ให้ฉันมรุตปายาส แปลว่าตะกลาม ก็ดูตกเหลือเกินนัก แต่เรื่องนี้ยังชอบกลมากนาคิด แต่ถ้าจะเป็นผู้ที่รู้เรื่องราวในพระพุทธศาสนา มาก ๆ แต่ไม่ทราบเค้าพระกระแสที่เคยทรงพระราชดำริการทั้งปวงอย่างไร ก็คงจะพาเข้าวัดเข้าวาไปไม่ถูก ถ้าจะเป็นแต่ผู้รู้แต่พระกระแส ไม่สันทัดในเรื่องราวในพระพุทธศาสนา ก็จะไปลงรอยพระฉันมรุตปายาส เพราะตะกลามเช่นข้าพเจ้านี้แหละ จึงยังตัดสินใจเรื่องนี้ไม่ตลอดได้ แต่ขอชี้แจงด้วยเรื่องพระยีนพระนังนี้ ข้าพเจ้ายังลงเนื้อเห็นข้างทรงมุ่งหมายในเรื่องที่ตั้งมากกว่า หมายความว่าความลึกซึ้งไปเท่าที่กล่าว แต่มีคำที่กล่าวขึ้นเช่นนี้แล้ว ก็ควรจะละเว้นไม่ให้เป็นที่สงสัย เพราะฉะนั้นเมื่อเวลาจะสร้างพระพุทธรูป พระชนมพรรษา ข้อที่ปรึกษาเลือกพระคันธารราษฎร์ เพราะเป็นพระปางเหลืออยู่นั้นอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ท่านผู้ใหญ่ ๆ ท่านก็เห็นว่า เมื่อปีฉลูเบญจศก ซึ่งข้าพเจ้าเกิดนั้น ฝนแล้งมาแต่ปีชวดจัตวาศก ครั้นถึงปีฉลูต้นปีฝนก็แล้งนัก จนข้าวก็ขึ้นราคา ข้าวในนา ก็เสียมาก เวลาเมื่อประสูติข้าพเจ้า ในทันใดนั้นฝนตกมาก ตามขาลาในพระราชวังท่วมเกือบถึงเข่า เห็นกันว่าเป็นการอัศจรรย์อยู่ พระองค์เจ้าอินทนิลจึงได้ประทานข้าวเปลือกเป็นของขวัญตลอดมา และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าก็พอพระทัยรับสั่งประกาศถึงเรื่องนี้เนื่อง ๆ รับสั่งให้ข้าพเจ้าเป็นหน้าที่สำหรับทำพิธีฝนแต่เล็กมา ท่านผู้ใหญ่จึงได้ตกลงกันให้ใช้พระคันธารราษฎร์เป็นพระชนมพรรษา แต่ไปเกิดข้อรังเกียจกันด้วยเรื่องจะนั่งหรือจะยืน ตามเหตุที่ว่ามาแล้ว คำตัดสินนั้นตกลงว่าถึงที่ยืนเป็นถูกต้องตามที่กล่าวมาก็จริง แต่เป็นพระพุทธรูปเพิ่งเกิดขึ้นใหม่มีองค์เดียว พระเก่า ๆ ที่มีมาก็เป็นพระคันธารราษฎร์นั่ง

ทั้งสิ้น จึงได้ตกลงให้สร้างพระคันธารราษฎร์นั่ง กรมสมเด็จพระ
บารบปรปักษ์ท่านโปรดพระชนมพรรษานี้มาก จึงได้ขอล้อขึ้นอีก
องค์หนึ่งต่างหาก ไม่ก้าไหล่ทอง ท่านได้ไปตั้งพิธีฝนหลายครั้งก็ว่า
หลังดีวิเศษ จึงได้ขอให้พระองค์นั้นเข้ามาตั้งในการพระราชพิธีพืชม
ศาสตร์ด้วย เป็นอันมีพระคันธารราษฎร์แปลกออกไปอีกอย่างหนึ่ง
มีดวงพระพักตร์เป็นพระอย่างใหม่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ พาดสังฆาฏ
กว้าง ไม่มียอดพระเมาฬี มีพระรัศมีแหลมเหมือนอย่างใหม่ ๆ พระ
คันธารราษฎร์ที่ตั้งในการพระราชพิธีมีเป็นสืออย่างด้วยกันดังนี้

การพิธีพืชมศาสตร์เป็นพิธีประจำปี เว้นแต่ถ้าปีใดฝน
บริบูรณ์อยู่แล้วก็งดเว้นเสียไม่ทำ เพราะดูเหมือนหนึ่งว่าจะขอซ้ำให้
มากเกินไป การที่จะได้ทำพระราชพิธีหรือไม่ได้ทำ มีเขตกำหนดอยู่
เพียงเดือน ๙ ถ้าฝนภายในเดือน ๙ เข้ามาบริบูรณ์ดี ถึงจะไปแล้งใน
ปลายมือประการใดก็ไม่เคยทำพระราชพิธี ถ้าฝนต้นปีภายในเดือน ๙
แล้ง จึงได้ทำพิธี แต่การที่จะทำพระราชพิธีนั้น มีวิธีแก้ไขอย่างอื่น
และตั้งพิธีอย่างน้อยไปหลาย ๆ วันก่อน เมื่อเห็นฝนยังไม่ตกบริบูรณ์
จึงได้ตั้งพิธีใหญ่ต่อไป อาศัยการทำพิธีล่วงหน้าเช่นนี้ พอผ่อนผัน
ให้การพระราชพิธีใหญ่ได้ชองตามที่เคยสังเกตว่าเป็นเวลาฝนมักจะ
ตกนั้นด้วย

การล่วงหน้าพระราชพิธี ซึ่งเป็นแบบอย่างโบราณมา ก็คือ
ให้โขนร้องนางแมวอย่างหนึ่ง ตัดต้นคนที่สออย่างหนึ่ง ช้างบ่ารุง
อย่างหนึ่ง วิธีร้องนางแมวนั้นก็ไม่ประหลาดอันใด เด็ก ๆ ร้องเป็นอยู่
ด้วยกันทั่วหน้า ไม่ต้องการจะกล่าวถึง ตัดต้นคนที่สอนั้นเล่าก็ตัดเอา
ดื้อ ๆ อย่างนั้นเองไม่ต้องกล่าวถึง จะขอว่าด้วยช้างบ่ารุงซึ่งเป็นการ

เลิกเสียไม่ได้เล่นมาช้านาน วิธีที่จะให้ประจักษ์กันนั้น ช้างมีน้ำมันสองข้าง ปีกแท่นตะลุงเบญจพาส ห่างกันยี่สิบวา ท้ายแท่นออกไปมีเสาปองสองแถว ๆ ละห้าต้น เป็นสิบเสา ระยะเสาปองห่างกันศอกหนึ่ง เสาปองนั้นทำด้วยไม้จริงโตสองกำ สูงพื้นดินศอกหนึ่ง มีแผงตั้งบนล้อบังในระหว่างกลางแท่นช้างทั้งสองข้างมิให้เห็นกัน เมื่อนำช้างซึ่งแต่งเครื่องม้นมีหมอถือขอเกราะซี่คอ ความญท้ายถือขอเรียกว่าขอช้างพลาย ปลายด้ามขोनั้น มีปิ่นด้ามยาว ๔ ศอกบ้าง ๕ ศอกบ้าง มายืนแท่นผูกตะลุงอย่างช้างยืนโรงเรียบร้อยแล้ว เมื่อจะให้บำรุงาเมื่อใดจึงติดเชือกบาศที่เท้าหลังข้างละสองเส้นทั้งสองข้าง ปลายเชือกบาศพันเสาปอง เป็นลำดับกันไปทั้งห้าเสา แล้วจึงถอดปลดอกปลดเชือกมัดขนำช้างลงจากแท่น ชักแผงบังตาเสีย ช้างทั้งสองข้างยังห่างกันอยู่ ก็คิดเชือกออกจากเสาปองทีละคู่ ๆ โยให้ใกล้กันเข้าไป พองาประกันช้างทั้งสองที่กำลังคลั่งมันก็ย่อตัวโถมปะทะงาประกันเสียงดังกึกก้องแต่ไม่มีอันตรายถึงตัวช้าง ด้วยมิได้หย่อนให้มากจนถึงแทงกันได้ นัยหนึ่งกล่าวว่าไม่มีแพ้ชนะกัน แต่อีกนัยหนึ่งกล่าวว่ามิแพ้ชนะกัน การที่แพ้ชนะกันนั้น คือช้างใดได้ล่างจึงดาช้างหนึ่งแขนหงายขึ้นไปเหวี่ยงสะบัดไม่กลับลงได้ ช้างที่ต้องจัตนั้นแพ้มักจะร้องไห้เสียง เมื่อแพ้ชนะกัน หรือประจักษ์กันพอสมควรแล้ว หมอาก็กดให้ถอยหลังออกมา ในเวลาที่จะให้ถอยนั้นเป็นการยากลำบากของหมอ ด้วยช้างกำลังโทะสะกล้าทั้งสองข้าง บางทีก็หันหน้ากลับเองาเสียเชือกบาศที่หย่อนอยู่ข้างหลังนั้น ยกขึ้นตวัดไปบนหลัง หมอต้องคอยก้มหลบหลีกเชือกไว้ห่วงไว ถ้าหลบไม่พ้นเชือก กำลังช้างหันมาโดยเร็วเชือกพานตัวมีอันตรายต่าง ๆ บางคราวก็ถึงชีวิต เมื่อนำช้างพรากันออกมาได้แล้ว

รักษาไว้ให้สงบบหายคลั่งทั้งสองฝ่าย หมอความญจึงได้รำเยาะเย้ยกัน หมอความญช้างตัวที่ชนะรำก่อน ลักษณะที่ร้านนั้นมีท่าและมีชื่อเรียกต่าง ๆ ตามแต่ผู้ใดจะชำนาญทำไต่ ท่าที่หมอร้านนั้น เรียกว่าปิดเกล้าบ้าง แป้งผัดหน้าบ้าง นางกรายบ้าง ท่าที่ความญรำเรียกว่าลำลางจะฟุ้งบ้าง ชมพูพาดบ่าบ้าง จูณางลีลาบ้าง แต่เมื่อจะจบเพลงร้องโผะ เป็นการโห่เยาะเย้ยผู้ที่แพ้ แล้วผู้ที่แพ้รำแก้หน้าบ้าง ร้องโผะเยาะเย้ยเหมือนกัน แล้วนำเข้าประจักษ์ใหม่ และรำขอเยาะเย้ยกันครบสามครั้ง เป็นเสร็จการบำรุงา

การช้างบำรุงานี้ไม่เป็นแต่สำหรับพิธีฝนอย่างเดียว ถือว่าเป็นการสวัสดิมงคลแก่พระนครด้วย การพระราชพิธีคเชนทร์ศวसन ใช้แทนผัดช้างก็มีบ้าง การอื่นที่เป็นการสำคัญก็มีบ้าง ซึ่งถือว่าเป็นสวัสดิมงคลนั้น ก็คงจะเป็นเหตุมาจากที่ฝึกหัดช้างทหาร ให้กล้างาเป็นกำลังในการศึกสงครามเป็นต้นเหตุ แล้วภายหลังจึงกลายลงมาเป็นอาการที่ช้างเองมาต่องาประจักษ์นั้นเป็นมงคลไป และในเวลาซึ่งช้างประจักษ์เช่นนั้นจะถูกฝนตกหลายคราว จึงกลายมาเป็นเครื่องทำให้ฝนตกได้ เป็นการสำหรับขอฝนไปอีกชั้นหนึ่งในเรื่องช้างบำรุงานี้ ชะรอยแต่ก่อนท่านจะเล่นกันอยู่เสมอ ๆ จนไม่เป็นการอัศจรรย์อะไร ไม่มีผู้ใดใครจะกล่าวถึง ไปกล่าวถึงแต่เมื่อมีเหตุที่เป็นอัปมงคล คือในแผ่นดินพระยอดฟ้า จุลศักราช ๘๙๐ ปีชวดสัมฤทธิศก มีช้างบำรุงา ข้างหนึ่งชื่อพระฉัททันต์ กับข้างชื่อพระยาไฟ ครั้นเมื่อช้างประจักษ์ งาข้างพระยาไฟหักเป็นสามท่อน ก็ถือกันว่าเป็นนิมิตอัปมงคล จึงเกิดเหตุการณ์จลาจลในแผ่นดินภายหลังไม่ช้านัก การช้างบำรุงาที่ไม่มีเหตุผลอันใดก็ไม่ได้กล่าวถึงจนขึ้นเช่นในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระบาท-

สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้มีช่างบำรุงครั้งหนึ่ง ผู้ซึ่งควรจะได้เห็นนั้นมีมาก ก็ไม่มีใครมีใครกล่าวถึง ตั้งแต่ครั้งนั้นมาก็ยังไม่ได้มีช่างบำรุงอีกเลย

วิธีขอฝนล่วงหน้า ซึ่งเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือแต่พระวิมลรัตนกิริณี พระวิมลรัตนกิริณีนี้ลงมาถึงกรุงเทพฯ ในปีฉลูเบญจศก สมัยเดียวกับปีข้าพเจ้าเกิดนั้นในวันแรกที่เข้ามาขึ้นโรงสมโภชในพระบรมมหาราชวัง ฝนก็ตกมากอีกครั้งหนึ่ง จึงต้องเป็นพนักงานขอฝนด้วยอีก การที่ให้ไปขอฝนนั้นคือแต่งเครื่องทองแถบกลม มีกระบวนแห่อย่างช้างเผือกลงน้ำในเวลากลางคืน ออกจากในพระบรมมหาราชวังไปยืนแท่นผูกตะลุงที่เกยหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์เวลาบ่าย ๆ ทุกวัน มีโปรดให้ข้าพเจ้าโปรดน้ำบนเกยครั้งหนึ่ง จะเป็นด้วยเหตุใดพระราชประสงค์อย่างใดไม่ทราบเลย เพราะเวลานั้นยังเด็กอยู่

อนึ่งการทำพิธีล่วงหน้าเช่นนี้ เป็นธรรมเนียมมีมาแต่โบราณ รับสั่งให้สังฆการีไปเผดียงพระสงฆ์ทุก ๆ พระอารามหลวงให้สวดขอฝน แต่ครั้งเมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มีพิธีหลวงอย่างน้อยขึ้น พิธีหลวงอย่างน้อยนี้เริ่มลงมือพร้อมกันกับพระสงฆ์สวดตามวัด ทำบนหอพระที่ท้องสนามหลวง ตั้งพระพุทธรูปที่เกยต่อออกมากับเฉลียงหอ มีโต๊ะทองใหญ่โต๊ะหนึ่ง ตั้งพระคันธารราชภรณ์จีน พระมหาเถรแสนลาย พระขอฝนของรามัญหลายองค์ มีราวเทียน ไม่ได้ตั้งเครื่องนมัสการ เทียนที่ทรงจุดนมัสการนั้นใช้อย่างเล่มละสองสลึง ตามกำลังวันในวันที่ทำพิธีนั้น รูปเท่ากัน ดอกไม้ตามสีวันเท่ากัน พระสงฆ์ที่สวดมนต์ก็เท่ากันกับกำลังวัน

ใช้พระราชอาณานิคมหนึ่ง นอกนั้นพระพิธีธรรมทั้งสิ้น ทรงจุดเทียน
นมัสการแล้วประพรมน้ำหอมทรงเจิม แล้วจึงทรงตั้งสัตยาธิษฐาน
พระสงฆ์สวดเจ็ดตำนาน ถึงท้ายสวดมนต์สวดคาถาขอฝน เริ่มต้นตั้งแต่
ภควา อรหิ สัมมาสัมพุทโธ ไปจนจบ สวดเท่ากำลังวัน พระสงฆ์นั้น
นั่งตามเฉลี่ยงหอพระ หันหน้าเข้าข้างใน การพิธีน้อยเช่นนี้ เสด็จ
พระราชดำเนินออกโดยมาก ถ้าไม่เสด็จพระราชดำเนิน ก็โปรดให้
ข้าพเจ้าไปทำทุกครั้ง ไม่มีผู้อื่นผลัดเปลี่ยนเลย แต่ไม่ได้ประทับอยู่จน
สวดมนต์จบ ทรงจุดเทียนแล้วประทับอยู่ข้างข้างเร็วบ้าง แต่ไม่ทัน
พระสงฆ์สวดจบก็เสด็จกลับ ถ้าวันใดฝนตกก็พระราชทานรางวัล
พระสงฆ์สำหรับนั้น มากบ้างน้อยบ้าง ที่เพียงองค์ละเฟื้องก็มี ข้าวสาร
องค์ละถังก็มี เงินองค์ละบาทเป็นอย่างมาก การพระราชพิธีอย่างน้อย
เช่นนี้ ตั้งติด ๆ กันไปเก้าวันสิบวันจนถึงสิบห้าวันก็มีบ้าง ไม่เป็น
กำหนด สุดแต่ฝนตกมากแล้วก็เป็นหยุดเล็ก ถ้าเช่นนั้นก็ไม่ตั้ง
พระราชพิธีใหญ่ต่อไป ถ้าตั้งพระราชพิธีใหญ่ก็สวดไปจนบรรจบวัน
ตั้งพระราชพิธี แต่สวดขอฝนตามวัด ในเวลาตั้งพระราชพิธีใหญ่ก็สวด
อยู่ด้วย

การพระราชพิธีพืชมงคลในรัชกาลใหญ่เคยทำมาทุกรัชกาล แต่เห็น
จะห่าง ๆ กว่าในรัชกาลที่ ๔ และในรัชกาลปัจจุบันนี้ ด้วยได้ไต่ถามดู
ว่าในรัชกาลที่ ๓ เคยทำอะไร ทำที่ไหน ก็ได้ความจากผู้ที่แจ้งความ
นั้น ว่าจำได้ว่าทำสองครั้ง ทำที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ฟังดูก็ยุติ
ด้วยเหตุผล คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงสร้างพระ
คันธารราษฎร์ใหญ่ขึ้น ก็ประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
อีกประการหนึ่ง การพระราชพิธีพืชมงคลในรัชกาลที่ ๔ ถึงว่ายก

ออกไปทำที่พลับพลาท้องสนามหลวง ก็ยังโยงสายสิญจน์เข้ามาที่พระมಹามณีรัตนปฏิมากรในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสามรัชกาลนั้น คงจะทำที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามทุกครั้ง ต่อรัชกาลที่ ๔ จึงได้ย้ายออกไปทำที่พลับพลาท้องสนามหลวง พระแท่นมณฑลในการพระราชพิธีจัดเหมือนพีชมงคล เพิ่มเติมพระแท่นสวดตั้งท้ายพลับพลาข้างเหนือ มีกระโจมเทียนชัย น้ำหนักขึ้นฝั่งและไส้เทียนชัยเหมือนพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ พระพุทธรูปที่ตั้งบนพระแท่น ตั้งพระบรมธาตุระย้า กิณนครรอบพระเจดีย์ถม พระคันธารราษฎร์องค์ใหญ่ พระชัยวัฒน์ ประจำรัชกาล พระห้ามสมุทร พระชัยเนาวโลหะน้อย พระทรมานข้าว พระธรรม มีกระบวนแห่พระเหมือนอย่างพิธีพีชมงคล โยงสายสิญจน์พระแท่นต่อพระแท่นถึงกันเหมือนอย่างพระราชพิธีที่มีท้องภาณทั้งปวง ที่หน้าพลับพลากลางแจ้ง ขุดสระกว้างสี่ศอก ยาวสี่ศอกสี่เหลี่ยม ลึกศอกหนึ่ง พูนดินเป็นคันรอบสูงศอกหนึ่ง ปั้นรูปพระสุกตนั่งริมฝั่ง สระหันหน้าไปข้างเหนือรูปหนึ่ง ตัวทาสีคราม หน้าทาเสน ผ้าห่มสีเหลือง นั่งขัดสมาธิหงนหน้าดูฟ้า มุมสระมีนาคมุมละตัว โลกบาล มุมละรูป ที่กลางสระมีรูปพระอินทร์ พระยาปลาช่อนและบริวารสิบรูป มี กบ เต่า ปู ปลา บ้างตามสมควร มีราชวัติฉัตรกระดาดกันสี่มุม ตั้งศาลลดโหรบูชาห้าศาล ที่พลับพลาโถงตั้งเทวรูป รอบกำแพงแก้ว พลับพลาท้องสนามหลวงมีราชวัติฉัตรกระดาด ปลุกต้นกล้วยอ้อยวงสายสิญจน์รอบไป

การพระราชพิธีมีท้องภาณอย่างน้อยเช่นนี้ มีกำหนดพระสงฆ์เพียง ๒๕ รูป คือเป็นแม่การเสวยรูปหนึ่ง นั่งปรก ๔ สวด ๔ ลำดับ ๗ ละ ๕ รูป แต่เจ้าจนเที่ยง แต่เที่ยงจนค่ำ แต่ค่ำจนสองยาม แต่สองยาม

จนรุ่ง เวลาเย็นสวดมนต์พร้อมกัน เข้าฉันพร้อมกัน เวลาเพลฉัน ๑๒ รูป แม้การในการพระราชพิธีพืชมงคลนี้ เป็นหน้าที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เสด็จแต่เวลาจุดเทียนชัย สวดมนต์วันเดียว ต่อนั้นไปสวดมนต์และฉันเป็นวันละ ๒๔ รูปเท่านั้น ไม่มีตั้งน้าวงด้าย เริ่มจุดเทียนชัยเวลาบ่าย พราหมณ์โหรดาจารย์ติดพระราชพิธีหุงสัมป่อย จึงเกณฑ์พราหมณ์พฤติบาตมาเป่าสังข์ เวลาจุดเทียนชัยมีขบไม้บัณเฑาะว์ด้วย ทรงถวายสบงจีวรกราบพระและย่ำมน้ำเงิน พระสงฆ์ห่มผ้าแล้วจึงจุดเทียนชัยคาถาที่พระสงฆ์สวดในเวลาจุดเทียนชัย ก็ใช้ พุทโธ สัพพัญญุตญาณ เหมือนอย่างพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เปลี่ยนแต่บทท้ายที่ต่อ เอตัสส อานุภาเวน เป็น เทโววิสสตุ กาลโต วิสสันตรายา มาเหล่ ปลายลงอย่างเดิม ว่า สัพพโสทธิ ภวันตุ เต แล้วราชบัณฑิตอ่านคำประกาศ ต้นเป็นภาษามคธสรรเสริญพระพุทธคุณแล้วว่าสัคเคประกาศเทวดา แล้วจึงกล่าวคาถาภาษิตซึ่งมาในเทวดาสังยุตที่มีข้อความเกี่ยวข้องด้วยเรื่องฝนจบแล้ว จึงได้กล่าวคำนมัสการเป็นสยามพากย์แปลจากภาษามคธนั่นเอง ในคำสรรเสริญพระพุทธคุณแต่มีได้แปลสัคเคประกาศเทวดา ต่อท้ายสรรเสริญพระพุทธคุณว่าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ได้ดำรงภษิตพระคาถาสองพระคาถานี้ไว้ ว่าแต่บรรดาสระที่น้ำไหลไปทั้งหลาย มีน้ำฝนเป็นอย่างยิ่ง เหล่าสัตว์ทั้งหลายผู้อาศัย ณ แผ่นดินย่อมเลี้ยงชีวิตพึ่งน้ำฝน ดังนี้ แล้วจึงลงคำอธิษฐานว่าพระพุทธภษิตทั้งสองนั้น ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายคิดตามก็เห็นเป็นความจริง ด้วยอำนาจคำจริงนี้ วิชาหกเทพยดาทั้งหลาย จงให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ให้สรรพธัญญาหารงอกงามบริบูรณ์ด้วยรวงผล เป็นประโยชน์แก่ประชุมชนทุก

ประการ แล้วจึงไขความพิสดารในสองพระคานานั้นต่อไป ว่าเทพดาองค์หนึ่งทูลว่าของรักซึ่งจะเสมอด้วยบุตรไม่มี ทรัพย์สินของอันมนุษย์จะพึงถนอมซึ่งจะยิ่งกว่าโคไม่มี แสงสว่างซึ่งจะยิ่งกว่าพระอาทิตย์ไม่มี สระที่น้ำไหลไปทั้งหลายมีสมุทรสาครเป็นอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าตรัสตอบแปลงเสียใหม่ว่า ของรักซึ่งจะเสมอด้วยตนไม่มี ทรัพย์สินของอันมนุษย์จะพึงถนอม ซึ่งจะเสมอด้วยข้าวเปลือกไม่มี แสงสว่างซึ่งจะเสมอด้วยปัญญาไม่มี สระที่น้ำไหลไปทั้งหลาย มีน้ำฝนเป็นอย่างยิ่ง แล้วจึงกล่าวคำอธิษฐานเช่นว่ามาแล้วอีกครั้งหนึ่ง ต่อนั้นไปจึงว่าด้วยคาถาเทพดาทูลถาม ว่าสิ่งอะไรเป็นวัตถุที่อยู่ของมนุษย์ทั้งหลาย อะไรเป็นสหายอย่างยิ่งของมนุษย์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยในแผ่นดินพึงอะไรเลี้ยงชีวิต ทรงวิสัชนาว่า บุตรเป็นวัตถุที่อยู่ของมนุษย์ทั้งหลาย ภริยาเป็นสหายอย่างยิ่งของมนุษย์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยในแผ่นดินพึงน้ำฝนเลี้ยงชีวิต แล้วก็ลงคำอธิษฐานเหมือนที่กล่าวมาแล้ว เพิ่มเติมที่ปลายว่า ตามพระบรมราชประสงค์ ทุกประการ เทอญ ก็เป็นจบกันเท่านั้น แล้วพระสงฆ์ก็สวดมนต์ต่อไป มีสวดคาถาภควา อรหิ สัมมาสัมพุทโธ นับจบตามกำลังวันเหมือนอย่างพระราชพิธีอย่างน้อย ถ้าถูกวันที่มีกำลังมากเช่นวันศุกร์เป็นต้น อยู่ในสองชั่วโมงเศษสามชั่วโมงจึงได้จบ

ข้อความในคาถาสำหรับสวดนี้ เก็บเรื่องต่าง ๆ มารวบรวมกันผูกเป็นคาถา แต่เดิมมาที่พระสงฆ์สวดขอฝนก็ใช้คาถาสฤตีสูตร ต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชธุระในเรื่องการพระราชพิธี ให้มีราชบัณฑิตอ่านประกาศขึ้นด้วยเป็นต้น จึงทรงผูกคาถานี้ให้ติดเนื่องเป็นประพันธ์อันเดียวกัน สำหรับการพระราช

พิธีเริ่มเนื้อความในคาถา เริ่มต้นตั้งแต่ ภควา อรหํ สัมมาสัมพุทโธ
 ฌายินํ วโร ยกความว่าพระผู้มีพระภาค อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้
 ประเสริฐกว่าผู้เพ่งอารมณ์ทั้งหลาย พระองค์เป็นผู้อุดมพิเศษสูงสุด
 กว่าผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย พระหฤทัยเยือกเย็นไปด้วยความเอ็นดูในหมู่
 สัตว์ เป็นคำสรรเสริญเบื้องต้น ต่อนั้นไปจึงกล่าวถึงเรื่องนิทานพระ
 คันธารราชกุมาร ดำเนินความตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จอยู่จำพรรษา ณ
 เขตวันอารามของอนาถปิณฑิกคฤหบดีเมืองสาวัตถี ในกาลนั้นแฉ่น
 แคว้นโกศลชนบทเกิดฝนแล้งข้าวแพง พระผู้ทรงพระภาคเสด็จไป
 บิณฑบาตประชุมชนอาราธนาเพื่อจะให้ฝนตก พระองค์อาศัยความ
 กรุณาในประชุมชน เสด็จกลับไปประทับที่ฝั่งสระโบกขรณีที่น้ำแห้งจะ
 สनานพระกาย ทางผลัดผ้าอันตรวาสก ทรงอุทกสาฎก ชายข้างหนึ่ง
 คลุมพระองค์ ในขณะนั้นมหาเมฆตั้งขึ้นมาข้างปัจฉิมทิศ ยังฝนให้ตก
 เพียงพอประโยชน์ความประสงค์ของมหาชน ต่อนั้นไปจึงเป็นคำ
 อธิษฐานว่าด้วยอานุภาพพระพุทธเจ้านั้น ซึ่งยังปรากฏอยู่ตลอดมาจน
 ถึงกาลปัจจุบันนี้ ขอเทพยเจ้าจงบันดาลให้ฝนตกโดยกาลอันควร ให้
 มั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยธัญผลเสมอไป นี่เป็นตอนหนึ่ง ต่อไปอีกตอนหนึ่ง
 เป็นคาถาคำอธิษฐาน เริ่มตั้งแต่ต้นมหากาฐโก นาโถ พระพุทธเจ้าผู้
 ประกอบด้วยพระมหากรุณาและเป็นที่พึ่งของสัตว์ เปลี่ยนความเกี่ยว
 แกรกว่า อตถาย สัพพปาณินํ ทรงบำเพ็ญบารมีเพื่อความต้องการแก้
 สรรพสัตว์ จบที่ ๒ ว่า หิตาย สัพพปาณินํ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก้
 สรรพสัตว์ จบ ๓ ว่า สุขาย สัพพปาณินํ เพื่อความสุขแก่สรรพสัตว์
 แล้วไปรวมความว่าได้บรรลุถึงพระสัมโพธิญาณอันอุดมแล้ว ด้วยวาจา
 ภาษิตอภังการกรุณาคุณชั้นนี้เป็นสัตยาธิษฐานนี้ ในจบตันว่า เทโว วัสสตุ

ธัมมโต ขอเทพยเจ้าจงบันดาลให้ฝนตกโดยธรรม จบ ๒ ว่า กาลโต
 โดยกาล จบ ๓ ว่า ฐานโส โดยฐานะ สวดคำอธิษฐานนี้เป็นสามจบ
 แล้วจึงว่าด้วยเรื่องพระสุกต เริ่มตั้งแต่ สุกโต จ มหาเถโร มหากาโย
 มโหโร เป็นต้น จนตลอดคำอธิษฐานของพระเถระเจ้าตามที่ได้กล่าว
 มาแล้ว ต่อนั้นไปยกคำอธิษฐานของพระยาปลาช่อนมาว่าตั้งแต่ อนุสริตวา
 สต ธัมมัม ปรมัตถัม วิจินตยัม เนื้อความเบื้องต้นซึ่งยังไม่ได้กล่าวมา
 ใจความว่าข้าพเจ้าตามระลึกถึงธรรมของท่านผู้ระงับทั้งหลาย คิด
 ค้นหาปรมัตถ์อยู่ ได้ทำสังกิริยาซึ่งเป็นของเที่ยงยั่งยืนในโลก คือ
 จำเดิมแต่ข้าพเจ้าระลึกจำตนได้ ย่อมไม่รู้ไม่เห็นว่าได้เคยแกล้งเบียด
 เบียดสัตว์อื่นแม้แต่ตัวหนึ่งด้วยสัจจาจากาษิตนี้ ขอปชุนณเทพยเจ้า
 จงยังฝนให้ตกเกิด ต่อนั้นไปลงร่วมความกับคาถา อภิตถณยัม ปชุนณ
 นิธิ กากัสสนาสย ซึ่งได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว ไปลงความข้างปลายว่า
 เอรูป สัจจกิริยัม กัตวา วิริยมุตตมัม ข้าพเจ้าทำสังกิริยาซึ่งเป็นความ
 เพียรอันอุดม อาศัยกำลังอำนาจความสัจให้ฝนตกได้ตามปรารถนา
 ธรรมอันใดอันหนึ่งซึ่งจะเสมอด้วยความสัจไม่มี การที่ทำสังกิริยา
 ปลดเปลื้องตนและบริษัทให้พ้นมรณภัยได้นี้เป็นสัจจบาร์มีของข้าพเจ้า
 คาถาที่สวดมีเนื้อความเพียงเท่านี้ เมื่อสวดมนต์จบแล้วจึงสวดภาณวาร
 ต่อไป ภาณวารนั้นสวดสุกตีสสูตร มีราชบัณฑิตนุ่งขาวห่มขาวชักประจำ
 อยู่ที่พักสระคนหนึ่ง ผลัดเปลี่ยนกันทั้งกลางวันกลางคืนกว่าจะเสร็จ
 การพระราชพิธีที่บนเกยข้างหอพระคันธารราษฎร์ ตั้งพระคันธารราษฎร์
 จิน พระมหาเถระแขนลายพระบัวเข็มรามัญ มีรูปเทียนดอกไม้เครื่อง
 นมัสการตามวันอย่างพิธีน้อย ยกแต่พระสงฆ์สวดมนต์

การพระราชพิธีพืชมงคลไม่มีกำหนดที่วันเล็ก สุดแต่เทียนชัยยังยาวอยู่ ถ้าฝนยังตกน้อยก็ตั้งต่อไป บางคราวถึงห้าวันหกวันจึงได้เล็กก็มี เมื่อเลิกพระราชอาคันตุกะที่นั่งปรกซึ่งเป็นผู้ใหญ่กว่าทุกคนเป็นผู้ดับเทียนชัย พระสงฆ์สวดคาถาดับเทียนชัยตามธรรมเนียม แต่ในเวลาเลี้ยงพระเช้าตลอดจนวันดับเทียนชัย ไม่มีการเสด็จพระราชดำเนินตลอดพระราชพิธี เสด็จพระราชดำเนินแต่เวลาเย็นจนพระสงฆ์สวดมนต์จบ ถ้าฝนตกมากก็พระราชทานรางวัล ตั้งแต่องค์ละบาทจนถึงองค์ละ ๔ บาท ตามฝนมากฝนน้อย อนึ่ง การพระราชพิธีพืชมงคลนี้ไม่มีกำหนดที่ บางปีก็ยกขึ้นไปตั้งกรุงเก่า ในรัชกาลปัจจุบันนี้ยกขึ้นไปตั้งที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติครั้งหนึ่ง

อนึ่ง การห้ามปรามอยู่ข้างจะกวดขัน ในสิ่งซึ่งถือว่าไม่บริสุทธิ์ คือตั้งต้นแต่พระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งจะเสด็จออกไปทรงตั้งสัตยาธิษฐานขอฝนนั้น ต้องสรงน้ำชำระพระกายด้วยดินสอพองให้หมดจด และห้ามมิให้ทรงถูกต้องกายสตรี ในจังหวัดพลับพลาซึ่งวงสายสิญจน์ก็ห้ามมิให้ผู้หญิงเข้าไป ถ้าการพระราชพิธีพืชมงคลครั้งใด ก็เป็นการเตือนร้อนของพระเจ้าลูกเธอที่เป็นพระราชบุตรี อันต้องห้ามมิให้ตามเสด็จ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มาทุกครั้ง ถึงพระสงฆ์ที่จะสวดมนต์ในการพระราชพิธี ก็มีหมายให้ตั้งที่สรงน้ำ แต่จะรวมเสียหรือประการใดไม่ทราบ บรรดาผู้ที่เกี่ยวข้องในการพระราชพิธีตลอดจนช่างปั้น ก็บังคับให้ชำระกายให้หมดจดทั่วไป ถ้าฝนแล้งในปีใดราษฎรทั้งปวงก็บ่นหาว่าเมื่อใดจะตั้งการพระราชพิธี เจ้านายและเสนาบดีผู้ใหญ่แต่ก่อน ๆ ก็พอใจเป็นธุระกราบทูลตักเตือนให้ตั้งการพระราชพิธีมีอยู่เนื่อง ๆ แต่ปรกตินั้นพระเจ้าแผ่นดินทรงฟังรายงาน

น้ำฝนต้นข้าวอยู่เสมอ เมื่อทรงเห็นว่าฝนไม่ปรกติตามฤดูกาล สมควร
จะตั้งพระราชพิธีก็โปรดให้ตั้งพระราชพิธี ไม่ทันมีผู้กราบทูลตักเตือน
หรือร้องหานั้นโดยมาก การพระราชพิธีพืชมงคลศกสนี่เป็นที่ชอบใจ
ของราษฎรชาวนา มักจะคอยสังเกตว่า ถ้าตั้งพระราชพิธีฝนมีบริบูรณ์
ก็เป็นที่อุ่นใจโจษกันไปไม่ใคร่จบ ถ้าฝนขัดข้องก็มักจะบ่นหนักอก
หนักใจไม่ค่อยสบายไป พระราชพิธีพืชมงคลศกสนี่จึงเป็นเรื่อง
ประคองใจของราษฎรให้เป็นที่ยื่นชื่นยินดี มีความนิยมอยู่โดยมาก
จึงเป็นพระราชพิธีที่ยื่นมาด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ข้าพเจ้าลืมหากล่าวถึงการบูชาขอฝนอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งได้
ลงพิมพ์ไปเสียแล้ว จะแทรกไม่ทัน การบูชาเช่นนี้จะมาแต่ครั้งใดก็ไม่
ปรากฏ แต่ดูเหมือนจะมีมาช้านาน เป็นของโบราณ จนในคำให้การ
ขุนหลวงหาวัดก็ได้มีกล่าวถึงว่า “ถ้าฝนไม่ตก ให้เอาคำโองการ
ออกอ่านฝนก็ตก” ดังนี้ คำโองการนี้เห็นจะไม่ใช่ว่าเรื่องอื่นเสียแล้ว คง
เป็นตำราที่จะว่าต่อไปนี้เอง บางทีจะเกิดขึ้นในแผ่นดินบรมโกศนั้น
เองก็ได้ ด้วยตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมมา เรื่องเสก ๆ เป่า ๆ
เชื่ออะไรต่ออะไรยับเยินมีมาก ยิ่งขึ้นหลังลงมาดุยหนักแก่มือขึ้นไป
จนเหลวเกือบไม่เป็นชิ้นได้ เหมือนโยคีคนหนึ่งซึ่งจดหมายชื่อไว้ว่า
อาตมารามสัณญาศรี เล่าว่าตัวบวชเป็นโยคีแล้วออกเดินป่ามา ได้พบ
เมืองถึงสองร้อยเศษ เห็นหงส์ กินนร นาค เมืองหนึ่งไถนาด้วยหนู
และจามรี เห็นลิงใหญ่ตาแดงเหมือนแสงไฟ มีบริวารประมาณสักห้า
พันเศษ ได้เห็นศาลารามสุรมีชวาน และได้ไปที่สังขเมษธารมิตอกบัว
ที่ตูมโตเท่าบาตร ที่บานโตเท่าตุ้มเกวียน ได้พบฤๅษีถอดต้นไม้
บริกรรมอยู่จนเล็บยาวกึ่งตัว บางองค์นกกระจอกก็อาศัยทำรังอยู่ใน

หมวด บางองค์นั่งอยู่กับพื้นแผ่นดิน ใบไม้หล่นลงมาจนมิดกาย แล้ว
ยังบอกต่อไปว่ามีอีกมากจะพรรณนาไปก็จะยาวถ้อยคำที่โยคีแจ้ง
ความนี้เป็นที่น่าเชื่อถือ ไม่ควรที่จะสงสัยเลย เพราะพระเจ้าแผ่นดิน
ได้รับสั่งให้พระราชวังเมืองไปชักใช้ไต่ถาม แกล้งตลบตบสวนหลาย
อย่าง ก็แจ้งความยั่งยืนไม่พินเพื่อนแฝงแกล้ง อายุโยคินั้นกว่าร้อยปี
ผมยาวกว่าส้าว กินแต่ผลไม้เป็นอาหาร กำลังกายสิทธิ์และฉนวนนั้นแก่
กล้านัก โยคินั้นอยู่ที่วัดนางแมนนอกกรุง คือนอกกำแพงเมือง นี่แล
ถ้อยคำของขุนหลวงหาวัดคือเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิต ที่เป็น
กรมพระราชวังแล้วเป็นเจ้าแผ่นดิน ทรงเชื่อถือมั่นคงเช่นนี้ พอจะ
เป็นตัวอย่างให้เห็นได้ว่าในเวลานั้นผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ก็ดี ผู้มี
บรรดาศักดิ์น้อยก็ดี ที่อายุมากก็ดี อายุอ่อนเช่นขุนหลวงหาวัดนี้ก็ดี
จะเชื่อถือและมีความรู้หลักเป็นประการใด ข้าพเจ้าจึงสามารถที่จะ
ประมาณเอาว่า ถ้าตำราขอฝน เช่นจะว่าต่อไปนี้ จะเกิดขึ้นในแผ่นดิน
พระบรมโกศเองก็เห็นจะได้ ตำรานั้นเลื่อยเจ็ยเประอย่างยิ่ง ได้ทำ
การบูชาแทรกในพระราชพิธีอยู่แต่ก่อนนั้น คือในเวลาพระราชพิธี
พราหมณ์ ๓ โมงพราหมณ์เชิญฤกษ์โดยโหร ๑ ยืน ๒ มา
ตั้งที่แท่นกลางแจ้งหน้าหอพระราชพิธีเก้าในพระราชวัง มีเครื่องบูชา
รูปเทียนข้าวตอกดอกไม้จัดลงตระบะ เครื่องบูชาเหมือนอย่างบริหาร
กฐิน แล้วขุนหมื่นพราหมณ์อ่านเทพชุมนุมจบ ๑ เป่าสังข์สองคน
อ่านวันละสามจบทุกวัน แล้วตั้งรูปพระฤษีนั้นฝังแดดตราฝนไว้ตลอด
พระราชพิธี

การที่จะอ่านเทพชุมนุมนี้ มีข้อบังคับไว้ว่า เมื่อจะสังวริยาย
พระมหาเทพชุมนุมนี้ ให้นมัสการเป็นเบญจางคประดิษฐ์ ตั้งนมสาม

จบแล้วว่าพระไตรสรณคมน์แล้วจึงว่าคำนมัสการพระคิวงค์อีกสามจบ แล้วตั้งอธิษฐานปรารณาก่อนแล้วจึงอ่าน ในเรื่องเทพชุมนุมนั้น ขึ้นต้นขอนมัสการพระรัตนตรัย และนมัสการคุณพระพุทธชินราช พระพุทธชินศรี พระศรีศากยมุนี พระพุทธรูป พระสถูป พระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์ พระศรีอริยเมตไตรย พระพุทธเจ้าอีก ๒๘ พระองค์ และพระพุทธเจ้าสามพระองค์ และพระธรรมแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ พระแก้ว พระบาง พระแก่นจันทน์ พระพุทธรูปลีหังค์ แล้วต่อไปออกชื่อพระอรหันต์ปนกันเลอะไปกับชื่อพระพุทธเจ้าแต่ก่อน ๆ แล้วไปลงนวลโลกุตรธรรม ปิติ ๕ กรรมฐาน ๔๐ วิปัสสนา ๔๐ แล้วไหว้พระพุทธรูป อัญมณีในสถานที่ต่าง ๆ ทั้งพระจุฬามณี พระเชตุวัน พระรัตนบัลลังก์ ภายใต้พระศรีมหาโพธิ์ พระสารีริกธาตุ พระปัจเจกโพธิ์ แล้วไหลไปพระสิริสุทโธทนะ พระสิริมหามายา แล้วไปออกชื่ออัคริยโสฬสบางองค์ ซึ่งได้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาตลอดมาจนพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก แล้วออกชื่อเทวดา พรหมณ์ ๆ ทั้งพระอิศวร พระนารายณ์ พระอุมา เป็นต้น อีกมากหลายองค์ จนถึงเทวดา นพเคราะห์ และเทวดาที่รู้จักง่าย ๆ เช่น นางมณีเมขลา เป็นต้น และภูมิเทวดา และชั้นกามาพจร ๖ พรหมโลกอีก ๑๖ ออกชื่อตลอด เชิญพระอินทร์และมเหสีทั้งครว้ ท้าวโลกบาล พระยายมราช นายนิรยบาล โขมดฟ้าผ่า ยักษ์ขี้ และปู่เจ้าต่าง ๆ มีสมิงพราย เป็นต้น เทวดาและยักษ์ที่เป็นอารักษ์เทวดา และเทวดาตีนพระเมรุ เลยไปจนถึงปลาตะเพียนทอง ช้างน้ำ ต้นไม้ ประจำทวีป แล้วจึงนมัสการพระฤๅษีที่อยู่ในป่าพระหิมพานต์แปดหมื่นสี่พัน ที่ออกชื่ออีกหลายองค์ มีฤๅษีกลียโกฏี เป็นต้น แล้วเลยไปถึงเพชฌาณภิกษุทุกรูป ๆ

อย่างยโกราฟี ของไตรภูมิแล้ว ไปหาสัตว์ซึ่งมีฤทธิ์ คือ ช้างเอราวัณ ช้างฉัททันต์ อุโบสถ อัฐิ ศราชสีห์ แล้วไปจับเรื่องจักรพรรดิ และเจ้าแผ่นดินในเรื่องนิทานรามเกียรติ์ อุนรุท เช่นท้าวทศรถ บรมจักรกฤษณ เป็นต้น จนถึงท้าวพระยาวานร และยักษ์ เช่น สัทธาสูร มุสพะลำนกสำพาที มีชื่อตามแต่จะนึกได้ หมดชื่อเหล่านี้แล้วจึงต่อว่าเทวดาว่าเมื่อพระพุทธเจ้าจะเข้าสู่ปรินิพพาน ได้ฝากพระพุทธศาสนาไว้แก่เทวดาประจำทวีปทั้งสี่มีพระอินทร์เป็นต้น ได้รับปฏิญาณว่าจะช่วยค้ำชูพระศาสนาพระสัพพัญญุตันท้าพินพระวัสสา บัดนี้มีเข็ญร้อนทุกเส้นหญ้าทั่วทุกสรรพสัตว์ ชัดฟ้าฝนไม่ตกลงมาตามฤดูบุราณราชประเพณี มีวิบัติต่าง ๆ ผิดอย่างบุราณราช ผิดพระพุทธโอวาทให้เคืองได้ฝ่าพระบาทพระปรเมศวรบรมนาถ บัดนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว จึงใช้ให้ข้าพเจ้ามาทำพิธี ร่ายพระมนตร์มหาจินดา ต่อนั้นไปบ่นพึมพำถึงพระมหาบุรุษลักษณะ พระไตรสรณคมน์ เมตตาพรหมวิหารไตรลักษณ์ญาณ และอะไรต่าง ๆ ขอให้กำจัดวิบัติราชภัย โจรภัย อัคคีภัย อุทกภัย จัญไรทั้งปวง แล้วเชิญพระกรรมฐาน ๔๐ วิปัสสนา ๔๐ ลงอยู่ในศีรชะ ท้าวมหาพรหมอยู่หน้าฉาก พระอินทร์อยู่แขนซ้าย พระนารายณ์อยู่แขนขวา แม่น้ำพระคงคามารองดวงใจแล้วข้าเอาพระเสาร์มาไว้ข้างซ้าย เอาพระนารายณ์มาไว้ข้างขวา แล้วเอาพระอังคารไปไว้ข้างซ้าย เอาพระอาทิตย์มาไว้เป็นตัว เอาพระอิศวรมาไว้ในดวงใจ ทำการสิ่งใดให้สำเร็จดังปรารภนา แล้วขอคุณพระมหากษัตริย์และเทวดาให้มาประสิทธิ ลงท้ายกลายเป็นคาถาไม่เป็นภาษาคนสองสามคำแล้ว ก็จบจุบลงไปเลย ๆ อยู่ข้างจะเรื่อว่าเป็นของคนเถน ๆ อะไรแต่งขึ้นเรื่องเดียวกับสรรเสริญจะเข้หรือปิด

พิชิตตแสง แต่เล่าย่อ ๆ มานี้ก็ดูบ้าพอใช้อยู่แล้ว ขอยุติเสียที แต่การบูชาเช่นนี้เดี๋ยวนี้ไม่ได้ทำมาเสียนานแล้ว นับเป็นตำราสูญ

คำตักเตือน

การพิธีฝนอย่างน้อย มหาตเล็กต้องคอยรับเทียนนมัสการประจำวัน และเทียนพานตามเคยไปถวายที่เกยบนหอพระ ภูษามาลาคอยถวายพระสุหรัยและแป้งทรงเจิม สนมคอยถวายเทียนชนวนตระบะมุกลงในหอพระ มหาตเล็กต้องถวายเทียนพานด้วยอีกครั้งหนึ่ง

พระราชพิธีใหญ่ ภูษามาลาจงอย่าได้ลืมเทียนทองสำหรับจุดเทียนชัย แต่ก่อนเคยขาดมามีตัวอย่าง มหาตเล็กอย่าลืมโคมไฟฟ้าแล้วให้คอยถวายเทียนพาน ภูษามาลาถวายพระสุหรัยและทรงเจิมเสด็จขึ้นหอพระ หน้าที่มีมหาตเล็กภูษามาลาสนม เหมือนพระราชพิธีน้อย แล้วให้มหาตเล็กคอยเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอ และถือพานเทียนตามไปจุดเครื่องนมัสการเทวรูปที่พลับพลาน้อยด้วยทุกวัน

อนึ่ง ในการพระราชพิธีพฤกษศาสตร์ใหญ่ เสด็จพระราชดำเนินออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทองใหญ่ ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามก่อนแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินพลับพลาทองสนามหลวงทุกวัน มีพานเทียนสำหรับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งมหาตเล็กเคยถวายด้วย ฯ

การพระราชกุศลในวันประสูติและสวรรคต

๑ การพระราชกุศลอย่างนี้ มีกำหนดตามวันซึ่งตรงกับวันประสูติและสวรรคต ของพระบรมอัฐิและพระอัฐินั้น ๆ รายไปตามเดือนวันต่าง ๆ กัน แต่ข้าพเจ้าลืมเสียหาได้กล่าวตามรายเดือนที่ได้บำเพ็ญพระราชกุศลนั้นไม่ ครั้นเมื่อนึกขึ้นได้แล้ว ก็คิดเห็นว่า การพระราชกุศลนั้นเป็นแบบเดียวกันทุกครั้ง เป็นแต่ต่างวันกันไปเท่านั้น ควรจะรวมว่าในที่แห่งเดียว เหมือนอย่างเปลื้องเครื่องพระมหามณีนรัตนปฏิมากรได้ จึงได้รอไว้จนเดือนเก้า ซึ่งเป็นเดือนสวรรคตพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นับว่าเป็นที่หนึ่งและเป็นเดือนที่มีการน้อยพอจะแทรกแซงได้

การพระราชกุศลเรื่องนี้ พึ่งเกิดมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ การที่ทำนั้นเป็นการข้างใน คือเชิญพระบรมอัฐิไม่ต้องมีประโคมกลองชนะด้วยพระราชประสงค์จะให้เป็นการเงียบ ๆ จึงได้ทำที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณตรงหอพระอัฐิลงมา เหมือนทำในหอพระอัฐิเอง การที่จัดนั้นพระบรมอัฐิตั้งแว่นฟ้าทองคำสองชั้น บุษบกทองคำมีเครื่องสูงบังแทรก ตั้งเครื่องราชูปโภคบริโภคนมม้าทองใหญ่สองข้างแว่นฟ้าเครื่องนมัสการโต๊ะทองคำลงยาราชาวดี มีเครื่องทองน้อยสำหรับพระบรมอัฐิสำหรับ ๑ ถ้ามีพระอัฐิ ใช้พานทองสองชั้นใหญ่รอง ตั้งบนโต๊ะเงินม้านมัสการทองน้อยอีกสำหรับ ๑ โยงพระภูษาเส้นหยาบ ให้เนื่องกันกับพระบรมอัฐิ พระภูษาโยงใหญ่รองพานมหากฐินมีแต่เฉพาะที่พระบรมอัฐิ ตั้งโต๊ะหมู่ที่ผนังด้านหุ้มกลองตรงรูปพระเทวกรรม ตั้งพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาวันของพระบรมอัฐิ และพระอัฐิ

พระสงฆ์ซึ่งใช้ในการพระราชกุศลนี้มีกำหนดพระบรมอิฐ ๑๐ รูป พระอิฐ ๕ รูป แต่ถ้าพระอิฐแยกออกต่างหาก ใช้ ๑๐ รูป แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงตามสมัยรัชกาลอยู่ดังนี้

คือเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทำวันประสูติคราว ๑ วันสวรรคตคราว ๑ พระสงฆ์คราวละ ๑๐ รูป ไตร ๆ ๑ ผ้าขาว ๙ พับ กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี มารวม พร้อมกันกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระสงฆ์คราวละ ๕ รูป ผ้าไตรคราวละไตร ผ้าขาวคราวละ ๔ พับ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทำทั้งวันประสูติ และวันสวรรคต พระสงฆ์คราวละ ๑๐ รูป ผ้าไตรคราวละ ๑๐ ไตร

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเลียงพระสวตมนต์ มีเทศนาแต่วันประสูติ วันสวรรคตสดับปกรณ์พร้อมด้วยกาลานุกาล พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระสงฆ์คราวละ ๑๐ รูป ไตรคราวละไตร ผ้าขาวคราวละ ๙ พับ กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย มีแต่คราวที่พร้อม กับวันประสูติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสงฆ์ ๕ รูป ผ้าไตร ๆ ๑ ผ้าขาว ๔ พับ

กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทำตามวันประสูติและ วันสวรรคตของท่าน ไม่ได้รวมในการพระบรมอิฐพระบาทสมเด็จพระ พุทธเลิศหล้านภาลัย ใช้พระสงฆ์คราวละ ๑๐ รูป ผ้าไตรคราวละ ๑๐ ไตร แปลกแต่ที่ตั่งพระอิฐใช้โต๊ะจีน พระอิฐรองพานสองชั้นใหญ่ มีเครื่อง อุบโศกบริโศกตั่งสองข้าง พระภูษาโยงใหญ่ใช้พานมหากฐิน เครื่อง นมัสการใช้โต๊ะถมพานทองสองชั้น มีเครื่องทองน้อยสำหรับ ๑

แต่ครั้งเมื่อถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ พระอิฐกรมสมเด็จพระศรี

สุริเยนทราผดุง ยกไปทำพร้อมกับพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมอัฐิใช้ผ้าไตรครวละไตร ผ้าขาวครวละ ๙ พับ พระอัฐิใช้ผ้าไตรครวละไตร ผ้าขาวครวละ ๔ พับ เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี

เพิ่มการพระราชกุศลวันประสูติ และวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีขึ้นใหม่ แต่วันประสูติและวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ้องกับการพระราชกุศลออกพรรษา การออกพรรษาแต่ก่อนเคยเลี้ยงพระสงฆ์อยู่วันละ ๒๐ รูป ทั้ง ๒ วันแล้ว พระสงฆ์ที่ทำบุญในการพระบรมอัฐิจะลดลงเป็น ๑๐ รูป ตามแบบเดิมก็ไม่ควรจึงได้คงเป็นวันละ ๒๐ รูป ผ้าไตรเป็นวันละ ๒๐ ไตร เชิญพระบรมอัฐิออกตั้งสดับปกรณ์ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเป็นที่เลี้ยงพระในการออกพรรษาอยู่เดิมนั้น จึงต้องกลายเป็นมีประโคมแตรสังข์มโหระทึกกลองชนะ เป็นการนอกพระราชวังแปลงไปงานหนึ่ง แต่กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี คงใช้ตามแบบกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เมื่อในรัชกาลที่ ๔ นั้น

ในการทำบุญพระบรมอัฐิ และพระอัฐิทั้งปวงนี้ มีสดับปกรณ์ ๒๐๐ รูป ในเวลาพระสงฆ์ฉันแล้ว เวลาค่ำสวดมนต์จบมีเทศนากัณฑ์ ๑ เครื่องกัณฑ์ ผ้าจีวรเนื้อดีผืน ๑ รูป ๑๐๐ เทียน ๑๐๐ หมากลู และสิ่งของเครื่องบริโภคนานา ๆ เงินติดเทียน ๓ ตำลึง เหมือนกันทุกครั้ง เว้นไว้แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในกลางเดือน ๑๑ เคยมีเทศนาพิเศษ เครื่องกัณฑ์ไตรแพรบริวารกฐิน เงินติดเทียน ๑๐ ตำลึงอยู่แล้ว จึงได้คงไว้ตามเดิม

การที่ท่านนั้นเวลาเช้าเลี้ยงพระสงฆ์ เมื่อรัชกาลที่ ๔ ไม่โปรดในการที่พระเจ้าแผ่นดินทรงถวายสำหรับเป็นสังฆทาน พระสงฆ์รับสาธุและอปโลกน์แล้ว จึงทรงประเคน ซึ่งเป็นธรรมเนียมมีมาทุกรัชกาลแต่ก่อน ๆ ด้วยทรงเห็นว่าของที่พระสงฆ์ฉันไม่หมด เหลือไปให้ลูกศิษย์กินเป็นกินของสงฆ์ พระสงฆ์ผู้ที่รับและผู้ให้มันต้องอาบัติจึงได้ทรงเลิกเสีย เวลาพระสงฆ์ถวายพรพระจบลงก็ทรงประเคนทีเดียวเป็นส่วนบุคลิก แต่ในการทำบุญพระอัฐิเช่นนี้ เคยทรงเป็นการพิเศษอย่างหนึ่ง คือมีคนโทกรอกน้ำถ้วยครอบทรงถือลงมามีด้วย เวลาพระสงฆ์ถวายพรพระจบแล้ว สดับปกรณ์ผ้าไตร ผ้าขาวพับ พระสงฆ์กลับไปนั่งที่เรียบร้อยแล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินไปที่ต้นแถว ทรงรินน้ำลงในถ้วยแก้ว แล้วรับสั่งด้วยภาษามคร ข้าพเจ้าไม่เข้าใจว่าอะไรและไม่สนใจจะฟังด้วย เห็นแต่เมื่อจบลงแล้วทรงประเคนถ้วยน้ำนั้น พระสงฆ์รับไปลูบหน้าบ้าง รินลงในขันน้ำบ้าง ส่งต่อ ๆ กันไปจนตลอดแถวแล้วจึงได้ทรงประเคน แต่มาในแผ่นดินปัจจุบันนี้ข้าพเจ้าไม่เข้าใจก็ไม่ได้ทำอย่างนั้นเลย เป็นแต่ประเคนสำหรับตามธรรมเนียม เมื่อพระสงฆ์ฉันแล้วในชั้นหลัง ๆ ทรงชักเงินที่สำหรับแจกเจ้านายและเจ้าพนักงาน ออกพระราชทานให้สังฆการีถวายพระสงฆ์องค์ที่มาฉันองค์ละสลึง ก็เลยเป็นตำราชาวคลังจัดมาพอบรององค์ละสลึงต่างหาก พระที่ฉันกลับไปแล้วจึงได้สดับปกรณ์รายร้อย มีสวดมาติกาถวายยถาอีกครั้งหนึ่ง พระราชทานเงินสดับปกรณ์รายร้อยสำหรับพระสงฆ์รูปละเฟื้องให้สังฆการี แล้วพระราชทานแจกพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการที่เนื่องในพระวงศ์เสมอองค์ละสลึง เหลือนั้นพระราชทานให้เจ้านายองค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้บังคับเจ้าพนักงานบางกรมมี

กรมหมื่นอดมรัตนราศี ซึ่งบังคับกรมสังฆการีเป็นต้น ให้แจกเจ้าพนักงานที่เกี่ยวข้องในการทำบุญนั้นทั่วทุกกรมเป็นการเสร็จในเวลาเช้า ครั้นเวลาค่ำพระสงฆ์ที่ฉันเวลาเช้านั้น มาสวดมนต์อีกเวลาหนึ่ง ไม่ได้ทรงศีล สวดธรรมจักกัปปวัตตนสูตรจบแล้วมาดึกา ต่อภายหลังมาในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อหนังสือสวดมนต์ปั๊มโรงโทศกออกแล้ว วันประสูติจึงสวดธรรมจักกัปปวัตตนสูตร วันสวรรคตสวดอนันตลักขณสูตร เมื่อสวดมนต์จบแล้ว สดับปกรณ์ ผ่าเช็ดปาก ฐูปเทียน และทรงประเคนหมากพลู ใบชา แล้วพระสงฆ์ที่เทศนาเข้ามานั่งเข้าแถวพระสงฆ์ที่สวดมนต์นั้น เวลาที่พระเทศน์เข้ามา รับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอไปเชิญเสด็จเจ้านายข้างในขึ้นไปทรงธรรมที่ชานพัก มีโต๊ะดอกไม้ ฐูปเทียนเครื่องนมัสการด้วยทุกองค์ เวลาเทศน์จบ สดับปกรณ์ผ่าจีวรของหลวงแล้ว เจ้านายฝ่ายในถวายผ้าสบงหมากพลู ฐูปเทียนองค์ละสำหรับ การที่ถวายของพระในปัจจุบันนี้ยังคงอยู่ แต่เครื่องนมัสการนั้นเจ้านายชั้นหลังท่านจะทรงเห็นเรื่อร่ารุงรังอย่างไร ดูเลิกลายไปเสีย ๗ ไม่มีเหตุการณ์อันใด พระสงฆ์ที่สวดมนต์รับสัพพือติเรกถวาย พระพรลากลับพร้อมกันกับพระเทศน์เสร็จการในเวลาค่ำ

แต่การทำบุญพระอัฐิในชั้นหลัง ตั้งแต่พระพุทธมนต์เรียบร้อยแล้วเสร็จ ย้ายไปทำที่พระพุทธรูปมณฑลเหนือ ตามพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเรื่องที่ทรงพระราชดำริจะให้พระพุทธรูปมณฑลเหนือเป็นที่ร้างเปล่า และจะให้เป็นที่เก็บแวนฟ้าและบุษบกทองคำ ไม่ต้องให้ยกไปยกมาซึ่งเป็นเหตุให้ชำรุดทรุดโทรมมากนัก การพระราชกุศลทั้งปวงก็คงอยู่ตามเดิม เป็นแต่เปลี่ยนที่เท่านั้น

กำหนดวันทำบุญพระบรมอัฐิ และรายวัด พระสงฆ์ซึ่งใช้
 ประจำอยู่ในการพระบรมอัฐิ พระอัฐิ ดังนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 ยอดฟ้าจุฬาโลก วันประสูติเดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ พระสงฆ์วัดพระเชตุ
 พน วันสวรรคตเดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ พระสงฆ์วัดพระเชตุพนบ้าง วัด
 สระเกษบ้าง กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระสงฆ์วัดรัชฎาธิษ
 ฐาน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย วันประสูติเดือน ๔ ขึ้น
 ๗ ค่ำ วันสวรรคตเดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ถ้าเป็นอธิกมาสใช้เดือน
 ๘ อุตตราสาณ พระสงฆ์วัดอรุณราชวราราม กรมสมเด็จพระศรีสุริเยน
 ทราบรมราชินี พระสงฆ์วัดเขมาภิรตาราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ประสูติเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ พระสงฆ์วัดราชโอรส
 สวรรคตเดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ พระสงฆ์วัดสุทัศน์เทพวราราม กรมสมเด็จพระ
 พระศรีสุลาลัย พระสงฆ์วัดหนัง กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี
 ประสูติเดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ถ้าเป็นปีอธิกมาสใช้เดือน ๘ อุตตราสาณ
 สวรรคตเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ พระสงฆ์วัดเทพศิรินทราวาสทั้งสอง
 คราว แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น วันประสูติและ
 วันสวรรคตติดกันอยู่ คือประสูติเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ สวรรคตเดือน
 ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จำนวนพระสงฆ์ก็มากถึง ๔๐ รูป และพระสงฆ์ที่เคย
 ฉนในการออกพรรษาแต่ก่อนก็เคยใช้พระราชคณะวัดต่าง ๆ กรมสมเด็จพระ
 พระบารามประปักษ์ จึงได้ทรงเปิดวันประสูติให้เป็นพระสงฆ์วัดต่าง ๆ
 แต่เลือกวัดที่ได้ทรงสถาปนาบ้าง ทรงปฏิสังขรณ์บ้าง คือวัดโมฬีโลก
 วัดมหาพฤฒาราม วัดชัยพฤกษมาลาเป็นต้น ต่อวันสวรรคตจึงได้ใช้
 วัดราชประดิษฐ์ทั้งวัด พระสงฆ์ที่ถวายเทศน์ ก็อยู่ข้างจะเกือบประจำ
 ตัว เป็นพระสงฆ์ในวัดที่ทรงสร้างบ้าง เป็นหลานเธอในรัชกาลนั้นบ้าง

คำตักเตือนในการพระราชกุศลเรื่องนี้ ถ้าเป็นแต่ก่อนก็จะต้องเตือนเรื่องตั้งเครื่องนมัสการ แต่ในปัจจุบันนี้ตั้งเครื่องนมัสการเสียเสร็จแล้วก็ไม่ต้องมีอะไรเตือน ยังมีอยู่อย่างเดียวแต่ถ้าพระอัฐิออกพร้อมกับพระบรมอัฐิ เครื่องทองน้อยที่ตั้งอยู่บนโต๊ะเงินหน้าพระอัฐิแปลว่าสำหรับเจ้าแผ่นดินนมัสการพระอัฐิ มิใช่สำหรับพระอัฐิทรงธรรม ซึ่งควรจะจุดในเวลาทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงธรรม เครื่องทองน้อยหน้าพระอัฐิเช่นนี้ ต้องทรงจุดก่อนหน้าพระสงฆ์ฉันหรือเวลาสวดมนต์ มหาตเล็กต้องคอยถวายเทียนชนวน มีเรื่องที่จะเตือนอยู่อย่างเดียวเท่านั้น ฯ

พระราชพิธีเดือนสิบ

๐ ในกฎมนเฑียรบาล ราชบัญญัติ บอกแต่ว่าภัทรบทพิธีสารท แต่ในรายละเอียด มีความขัดออกไปว่าเดือน ๑๐ การพิธีภัทรบท ทอดเชือกตามเชือก ถวายบังคมเลี้ยงลูกขุน ถือน้ำพระพิพัฒน์ เมื่อดูในคำให้การขุนหลวงหาวัด บอกชื่อขัดออกไปอีกนิตหนึ่งว่า “เดือน ๑๐ ชื่อพิธีภัทรบท” แล้วก็เลยต่อความว่า “ฉลองนาคหลวง” แล้วจึงรำขอและรำทอดเชือกตามเชือก สนานช้างต้นม้านัน เมื่อได้ทราบความเท่าที่จดหมายไว้ในหนังสือสองแห่งนี้ ต้องเข้าใจว่า พิธีชื่อภัทรบทสำหรับทำในเดือน ๑๐ ก็คือพิธีสารทนั่นเอง เมื่อถามพราหมณ์ทุกวันนี้ก็ได้ความตามจดหมายย่อ ว่าเดือน ๑๐ พระราชพิธีมัทเณยักษัตเตรสาดตรา แปลไว้ว่าสารทกลางปี สงฆ์พราหมณ์ร่วมกันเมื่อไล่เสี่ยงดูว่า การพิธีที่ทำนั้น คือ พิธีสารทหรือมีอย่างอื่นอีก ก็ได้ความว่าพิธีสารทนั่นเอง จึงเกือบจะตกลงใจแน่ว่า พิธีภัทรบท เป็นพิธีสารท พิธีการหลวง เช่น ทำอยู่ทุกวันนี้เอง

แต่ที่แท้ไม่ใช่เช่นนั้นเลย เป็นคนละพิธีทีเดียว พราหมณ์เดียนี่ตื่นแน่ ข้าพเจ้าได้พบในหนังสือนพมาศ ได้ความชัดว่า พิธีภัทรบท เป็นพิธีของพราหมณ์ทำอย่างไสยศาสตร์แท้ ไม่ได้เกี่ยวกับพุทธศาสนาแต่เป็นเครื่องนำหน้าพิธีสารท พิธีเดือน ๑๐ คงเป็นอันที่พราหมณ์ทำส่วนของพราหมณ์เอง ในกลางเดือนพิธีหนึ่ง เพื่อจะเป็นการชำระบาปของตัว ให้บริสุทธิ์ไว้ทำการพระราชพิธีสารทซึ่งจะมีต่อปลายเดือนภายหลังพิธีแรก คือพิธีกลางเดือนนั้นเรียกว่าพิธีภัทรบท พิธีหลังคือพิธีปลายเดือนนั้น เรียกว่าพิธีสารท

การพิธีกลางเดือน พิเคราะห์ดูคล้ายกันกับพิธีศิวาราตรี ที่เป็นพิธีของพราหมณ์ทำเอง ทำนองเดียวกันกับมหาปวารณา ไม่มีเงิน

ทักษิณบูชา และเครื่องสักการต่าง ๆ ของหลวงจ่ายเหมือนอย่างการพระราชพิธีซึ่งทำเป็นของหลวงทั้งปวง เมื่อพราหมณ์ประพฤติศาสนาของตัวเสื่อมคลายลง จนไปตรงกับค่านุงคำกู การพิธีซึ่งไม่มีประโยชน์ และไม่มีใครบังคับให้ทำจึงได้ละเลยเสีย ไม่ทำทั้งพิธีศิวาราตรีและพิธีภัทรบท พิธีศิวาราตรีก็ฟังมากลับมีขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นตัวอย่าง

จะป่วยกล่าวไปในพิธีพราหมณ์ ซึ่งหลวมโพรกมาแต่เดิมแล้ว แต่การทำอุโบสถเดือนละสองครั้ง มหาปวารณาปีละครั้งของพระสงฆ์ แต่ก่อนก็ไม่ได้ทำมากกว่าทำ ฟังจะมาเข้มงวดกันขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อทรงเป็นพระราชธรรมาธิบดี จนมีชื่อวัดว่าเป็นวัดปวารณาเดิม ปวารณาตาม เป็นพยานอยู่จนเดี๋ยวนี้ ก็เพราะเหตุใด เพราะเหตุว่าการที่ทำอุโบสถและปวารณาไม่มีผลประโยชน์อันใด และไม่มีผู้ใดตรวจตราบังคับบัญชาให้ทำการสวดปาติโมกข์ทำอุโบสถจึงต้องมีเครื่องล่อคือกระจาดและผ้าไตร ก็มีสวดปาติโมกข์มากขึ้น แต่ปวารณายังไม่มีอะไร ก็เจียบอยู่จนถึงเลิกกระจาดปาติโมกข์วันมหาปวารณามาเฉลี่ยแจก และตรวจตรากันเข้มงวดขึ้น จึงได้มีพระปวารณา

ชักตัวอย่างว่ามานี้ เพื่อจะให้เห็นว่า การพิธีที่เป็นส่วนของผู้ถือศาสนาทำเอง เมื่อความศรัทธาเสื่อมคลายลง ก็ทำให้ย่อ ๆ ลงไปจนเลยหายไปได้ เช่น พิธีศิวาราตรี พิธีภัทรบท แต่พิธีศิวาราตรีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าทรงเกณฑ์ให้ทำขึ้นใหม่ได้ พิธีภัทรบทอย่างไรจึงไม่ทรงให้ทำก็ไม่ทราบ หรือจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่าเดือนที่ทำพิธีศิวาราตรีเป็นเดือนว่างพิธีอื่น แต่ในเดือน ๑๐ นี้มีพิธีสารทอยู่แล้ว ปล่อยให้รวมกันเสียทีหนึ่งอย่างไรไม่ทราบ แต่ถ้า

จะเถียงว่า ถ้าพิธีภัทรบทมีจริงดังว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้ามีโปรดให้ทำเสียเหมือนพิธีศิวาราตรีแล้วหรือ การที่ว่าพิธีต่างหากจะเป็นข้าพเจ้าเดามากเกินแล้ว ข้าพเจ้าจะขออ้างพยาน ยกหนังสือซึ่งนางนพมาศได้แต่งไว้ มากล่าวให้พิจารณาดูในที่นี้ ในหนังสือนางนพมาศนั้นว่า “ครั้นเดือน ๑๐ ถึงการพระราชพิธีภัทรบท เป็นนักขัตฤกษ์มหาชนทำมธุปายาสทาน และจะได้ตรวงข้าวสาละ เป็นปฐมเก็บเกี่ยว ชีพพอพราหมณ์ทั้งปวงก็เริ่มการพลีกรรม สรงสังเวท บูชาพระไพสพ ตั้งปณฺญสาครเต็มด้วยน้ำในพระเทวสถาน อบรมน้ำด้วยเครื่องสุคันธชาติและบุปผชาติให้มกกลิ่นหอมเป็นอันดีแล้ว จึงเชิญพระเทวรูป ๑๖ ปาง ลงโสรจสรง อ่านพระเวทเผยศิวาลัย เพื่อจะให้บำบัดอุปัทวจัญไร ภัยพยาธิ ทุกข์โทษต่าง ๆ อันว่า หมูพราหมณ์บรรดาซึ่งได้เล่าเรียนไตรเพท ย่อมถือลัทธิว่าเดือน ๑๐ เป็นปฐมคัพภสาละ มหาชนเก็บเกี่ยวมาทำมธุปายาสยาคุเลี้ยงพราหมณ์ เพื่อจะให้เป็นมงคลแก่ข้าวในนา อันเมื่อตรวงข้าวนี้เป็นปางพระไพสพ แม้นชาติพราหมณ์ผู้ใดยังมิได้ลอยบาป จะพึงบริโภคมธุปายาสและยาคุอันบุคคลกระทำด้วยปฐมคัพภชาติสาละ ก็บังเกิดทุกข์โทษอุปัทวจัญไรแก่ตน ทั้งปราศจากความสวัสดิมงคลแก่รชาติทั้งหลาย เหตุตั้งนั้นพราหมณาจารย์ผู้รู้เพทางคศาสตร์ จึงกระทำพิธีภัทรบททลอยบาป” ความว่า ด้วยพิธีภัทรบทยกมูลเหตุชัดเจน ว่าเป็นพิธีลอยบาป เพื่อจะรับมธุปายาสและยาคุคัพภสาละชัดเจนดังนี้ แต่ถึงว่านางนพมาศไม่กล่าวถึงพิธีภัทรบทชัดกว่าตำราอื่น ๆ เพราะไปว่าถึงพิธีสารทปนเข้าเสียในระหว่างกลาง ๆ คือไปกล่าวถึงการกุศลซึ่งคนทั้งปวงทำมธุปายาสและยาคุถวายพระสงฆ์ ด้วยอ้างว่าเป็นการพุทธศาสน์ และไสยศาสตร์เจือกัน ข้อซึ่งนางนพมาศมิได้แยก

ออกเป็นสองพิธีให้ชัดเจนก็ควรจะได้เห็นว่าหนังสือที่นางนพมาศ
แต่นั้น ไม่ได้ตั้งใจจะแยกออกเป็นพิธี ๆ ว่าเดือนหนึ่งมีกี่พิธี ดังเช่น
ข้าพเจ้าแต่นี้ประสงค์เอาแต่รายเดือนเป็นที่ตั้ง เกือบจะเสือกว่า
เดือนหนึ่งจะว่าถึงพิธีหนึ่ง จนครบสิบสองเดือน คงเป็นอย่างเช่นตั้ง
ใจจะทำเช่นเรียกว่าทวาทศมาสแท้ ความซึ่งข้าพเจ้าจะคัดมาชี้ให้เห็น
เดี๋ยวนี้ ประสงค์แต่จะให้เข้าใจชัดว่าพิธีภัทรบทกับพิธีสารทต่างกัน
เป็นสองพิธี จึงจะขอข้ามความที่นางนพมาศกล่าว ต่อที่ได้ยกมาแล้ว
แล้ว ไปเก็บความแต่ที่จะต้องการขึ้นว่าให้เห็นชัดเจนได้ ดังความที่จะ
ว่าต่อไปนี้ “ครั้นถึงวันขึ้น ๑๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แรมค่ำ ๑ หมู่พราหมณา
จารย์ผู้ซึ่งจะลอยบาป คือพระศรีมหาโพธิ์ดาข้าน้อยนี้เป็นต้น ต่างถือ
สังข์บังกลศลำริดบ้าง มายังพระเทวสถาน บูชาพระเป็นเจ้าแล้ว จึง
เชิญปัญจมหานทีในขันสาครซึ่งสมมติว่าเป็นน้ำล้างบาปใส่สังข์ใส่กลศ
แล้ว ก็นำลงไปยังทำนน้ำพร้อมด้วยบริวารยศ แหงหน้าดูดวงพระ
อาทิตย์อันส่องแสง แหม่นเห็นบริสุทธูปราศจากเมฆหมอก จึงเอาเป็น
ฤกษ์ต้องที่จะล้างลอยบาป บางคนก็กระทำในเวลาราตรี เอาบริสุทธู
แหงดวงพระจันทร์เป็นฤกษ์ พราหมณ์ทั้งหลายนั่งห้อยเท้าเหยียบสาย
น้ำไหล อ่านอิศวรอาคมสิ้นวาระสามคาบ จึงรินวารีในสังข์ในกลศลง
ในลำคงคา แล้วจุ่มกายสยายมวยผม อาบน้ำดำเกล้าชำระขจัดสี
กรัษกายให้ปราศจากเหงื่อไคลบริสุทธิสบายกายสบายจิตเป็นอันดี
แล้ว จึงขึ้นนั่งยังฝั่งน้ำผลัดอุทกสาฎกทั้งนุ่งทั้งห่มออกจากกาย วาง
เหนือแพหยวกบ้าง วางเหนือเฟื้องสวะบ้าง ขอนไม้บ้าง ให้ลอยตาม
กระแสน้ำไหล ข้าพเจ้าพระเวทลอยบาปบอกบริสุทธิต่อพระคงคา แล้ว
กลับคืนยังเคหะฐานแห่งตนและตน” ต่อไป เริ่มความว่าพิธีลอย
บาปนี้ ลอยได้แต่สามวัน วันต้นพราหมณ์ที่เป็นมหาศาลตระกูลลอย

ไปหมดฉบับอยู่เสียเพียงเท่านี้ ไม่ทราบว่าจะมีความอย่างไรต่อไป แต่ในความที่ค้างอยู่นี้ คงจะกล่าวว่วันที่ ๒ พราหมณ์ชั้นนั้นลอย ที่ ๓ พราหมณ์ชั้นนั้นลอย แต่ถึงความขาดเช่นนี้ แต่พอได้ความสันนิษฐานในเรื่องที่ประสงค์จะกล่าวว่าพิธีภัทรบทต่างกันกับพิธีสารทอยู่แล้ว

แต่ข้อซึ่งข้าพเจ้าได้ยกพิธีศิวาราตรี และพิธีภัทรบทขึ้นเป็นคู่กันกล่าวโทษพราหมณ์ว่าละเลยการในศาสนาของตัว เพราะไม่มีผลประโยชน์นั้นตัดสินเอาเป็นเด็ดขาดทีเดียวเช่นว่า ก็อยู่ข้างจะแรงเกินไปหน่อย ด้วยทำนองการพิธีของพราหมณ์ครั้งกรุงสุโขทัย และพราหมณ์ครั้งกรุงเก่าอยู่ข้างจะต่างแตกต่างกันหลายอย่าง หรือบางที่พวกสุโขทัยเขาจะทำในเดือน ๑๐ พวกกรุงเก่าจะทำเดือน ๓ เพราะเป็นคนละอาจารย์ อย่างไรไม่ทราบเลย แต่สังเกตดูลักษณะที่ทำเป็นคนละอย่าง ข้างพิธีศิวาราตรี ใช้น้ำสรงพระศิวลึงค์ชำระบาป ข้างพิธีภัทรบทใช้น้ำสรงเทวรูป ๑๖ ปางเป็นน้ำล้างบาป บางทีก็จะทั้งสองอย่างได้ เช่นได้กล่าวโทษจริงบ้างดอกระมัง แต่มีข้อเถียงอยู่อีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าพราหมณ์จำจะต้องลอยบาปสองครั้งเช่นนั้น พราหมณ์สุโขทัยไม่ได้ทำพิธีศิวาราตรี จะมีเป็นอันละการลอยบาปเสียครั้งหนึ่งหรือ ถ้าจะแก้แทนพราหมณ์สุโขทัย จะต้องกล่าวว่าให้พิเคราะห์ดูหนังสือนางนพมาศแต่ง ไม่ได้ตั้งใจจะนับรายชื่อพิธี เช่นได้กล่าวมาเมื่อตะกี้นี้ ในเดือนสามนั้นมีพิธีธยานยเทาะห์ ที่ได้กล่าวไว้สนุกสนานแล้ว พิธีศิวาราตรีเป็นแต่พิธีของพราหมณ์เล็กน้อย อีกประการหนึ่งนางนพมาศเป็นผู้หญิงมีมรรยาทอันเรียบร้อย ระวังถ้อยคำที่จะกล่าว ข้อความอันใดที่ไม่เป็นการสมควรที่ผู้หญิงจะกล่าวถึงก็ไม่กล่าวถึง ละทิ้งเสียเหมือนอย่างพิธีพฤณศาสตร์ ก็คงมีป็นเมฆ

เหมือนกัน แต่หลีกเลี่ยงไม่กล่าวถึงปั้นเมฆเลย ถึงว่าพระคิวงค์จะเป็นของนับถือของพราหมณ์ในประเทศอินเดีย ไม่เป็นที่รังเกียจว่าหยาบคายอันใด แต่นางนพมาศเป็นพราหมณ์เมืองไทย ซึ่งพื้นบ้านพื้นเมืองถือกันว่าเป็นการหยาบ จึงละเลยไม่กล่าวถึงพิธีศิวราตรีทางแก้มืออยู่เช่นนี้ การถั่งเถียงกันนี้ต้องยกไว้ จะกล่าวแต่ความมุ่งหมายของหนังสือที่จะแต่งไปบัดนี้ว่า ในเดือน ๑๐ นี้ มีพิธีอย่างหนึ่งแต่เห็นจะเป็นพิธีเปล่า มิใช่พระราชพิธี ที่เรียกว่าภัทรบททำในกลางเดือน ซึ่งมีชื่ออยู่ในตำราจดหมายเหตุเรื่องพิธีต่าง ๆ ชื่อต้องกันเป็นอย่างดีทุกฉบับได้ทำในกลางเดือน แต่เป็นพิธีสูญซึ่งมิได้ทำอยู่ในบัดนี้ อย่างหนึ่ง

การที่จะต้องกล่าวในเดือน ๑๐ มีการพระราชกุศลซึ่งเกิดขึ้นใหม่ คือตักบาตรน้ำผึ้งและการเฉลิมพระชนมพรรษา การตักบาตรน้ำผึ้งเป็นของเกิดขึ้นใหม่และกร่อย ๆ อยู่ การเฉลิมพระชนมพรรษาก็เลื่อนไปเลื่อนมา ถ้าจะกล่าวตามลำดับการพระราชกุศลสองอย่างนี้ก็คงจะถึงกำหนดก่อนพระราชพิธีสารทโดยมาก แต่เป็นส่วนที่เป็นพระราชกุศล มิใช่เป็นการพระราชพิธีประจำพระนคร เรื่องที่กล่าวถึงเดี๋ยวนี้จะว่าด้วยการพระราชพิธี เพราะฉะนั้นดูเหมือนจำเป็นที่จะต้องกล่าวการพระราชพิธี ซึ่งเป็นการประจำพระนครมีมาแต่โบราณก่อน บัดนี้จึงได้กล่าวด้วยการพระราชพิธีสารท ซึ่งอยู่ข้างจะนับว่าเป็นการเนื่องกับพิธีภัทรบท ซึ่งได้กล่าวแล้วนั้นต่อไปเป็นลำดับ

สารทซึ่งเป็นนักขัตฤกษ์เป็นที่นิยมของคนทั้งปวงทั่วไป ว่าเป็นสมัยที่จะได้ทำบุญ เมื่อ ปี เดือน วัน คิน ล่วงมาถึงกึ่งกลางรอบด้วยเหตุว่าเราถือเอากำหนดพระอาทิตย์ลงไปที่สุดทางใต้ กลับขึ้นมาเหนือถึงกึ่งกลางเป็นต้นปี ครั้นเมื่อพระอาทิตย์ขึ้นไปเหนือจนสุดทาง

จะกลับลงได้มาถึงกึ่งกลางก็เป็นอันพอบรรจบกึ่งปี ซึ่งไม่ทำการพระราชกุศลในกลางเดือนเหมือนการอื่น ๆ เช่น ลอยประทีปเป็นต้น ก็เพื่อกำหนดที่จะถึงหกเดือนไปอยู่ในปลายเดือน ๑๐ ต้นเดือน ๑๑ เหมือนกับปีใหม่ก็อยู่ในปลายเดือน ๔ ต้นเดือน ๕ ฉะนั้น

อนึ่ง เมื่อถึงกึ่งกลางปีแล้ว ก็เป็นกำหนดที่จะถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาครั้ง ๑ ควรจะถือในวันเดือน ๑๐ สิ้นเดือน หรือเดือน ๑๑ ขึ้นค่ำ ๑ แต่เพราะเหตุที่เปลี่ยนแปลงกำหนดไปดังได้กล่าวแล้ว ในการถือน้ำเดือน ๕ การถือน้ำเดือน ๑๐ คือถือน้ำสารทจึงได้เลื่อนเข้ามาอยู่ในวันเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ก่อนพระราชพิธีสารท เพราะฉะนั้นคเชนทร์ศวนานกลางปีนี้ จึงต้องแยกห่างกันไปกับพระราชพิธีศรีสังฆปานกาล ไม่ติดต่อกันเหมือนเดือน ๕ ทั้งที่ขึ้นชื่อนี้ว่าเป็นพิธีเนื่องกันอยู่ ฉะนั้น การพระราชพิธีคเชนทร์ศวนานทอดเชือกตามเชือกได้เริ่มในวันเดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ สวดพระพุทธมนต์ทอดเชือกวันเดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ ตามเชือกและเดินสนาม การพระราชพิธีถือน้ำเดือน ๑๐ และคเชนทร์ศวนาน ทอดเชือกตามเชือก เดือน ๑๑ นี้ ได้กล่าวรวมไว้แล้วในถือน้ำ และคเชนทร์ศวนานเดือน ๕ จึงจะไม่กล่าวซ้ำอีกในเดือน ๑๐ นี้ การที่แปลกกันในพิธีต่อพิธีถือน้ำแปลกแต่ไม่ได้ตั้งพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา และไม่มีพยุหยาตราเลย ตั้งสวดในวันแรม ๑๒ ค่ำ คเชนทร์ศวนานช้างพระที่นั่งผูกเครื่องแถบกลมสำหรับฝน แต่โบราณมาในการเดินสนามเดือน ๑๐ นี้ ถ้าเดือน ๕ มีสนามใหญ่ เดือน ๑๐ ก็เป็นอันเล็กไม่มีจะมีก็แต่ครั้งกรุงสุโขทัย และคเชนทร์ศวนานอย่างน้อย ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ มาเท่านั้น

บัดนี้จะกล่าวด้วยพระราชพิธีสารท การพิธีสารทนี้เป็นของ

พราหมณ์ พุทธศาสนาทำตามอย่างพราหมณ์ การที่กว้นข้าวปายาส หรือข้าวทิพย์ก็ดี ทำยากด้วยข้าวใหม่ซึ่งออกรวงเป็นน้านมก็ดี ก็เป็น ลัทธิของพราหมณ์หรือของประเทศซึ่งนับถือพราหมณ์ทำเลี้ยง พราหมณ์ ซึ่งเป็นที่นับถือของคนในประเทศนั้นมาก่อนมีพระพุทธ ศาสนาช้านาน คำถือคนจำพวกที่เรียกว่าพราหมณ์ ซึ่งในหนังสือ ต่าง ๆ เรียกควงคู้กันอยู่กับสมณะเช่นกล่าวว่า “เป็นที่ร่อนอกสมณะ พราหมณาจารย์” เป็นต้นเช่นนี้ ต้องเข้าใจว่าพราหมณ์กับพระนั้น เสมอกัน แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูพราหมณ์ทุกวันนี้ และสังเกตความนับ ถือของไทยเราทุกวันนี้ พราหมณ์เลวกว่าพระมากหลายเท่า ไม่น่าจะ ควงติดเป็นคู่กันเลย จนมีผู้แก้คำที่ใช้ว่าสมณะพราหมณาจารย์เป็น สมณาจารย์เสียเปล่า ๆ เช่นนี้ก็มี การซึ่งเป็นเช่นนี้เพราะเหตุใด เพราะเราเห็นว่าพราหมณ์นั้นไม่ผิดกับคน ๆ ธรรมดาเลย เวลาจะไป ไหนหรืออยู่บ้านเรือน ไม่ได้เข้าวังหรือไปในการมงคล ก็นุ่งผ้าสี ต่าง ๆ อย่างคนเราธรรมดา แผลกแต่ไว้ผมยาวเกล้ามวยที่ท้ายทอย การที่เป็นเช่นนี้เพราะความเรียวของพราหมณ์ ซึ่งมาอยู่ในประเทศ อื่นไม่มีตระกูลพราหมณ์มาก ก็เสื่อมทรามลงไป ตระกูลก็เจือปนกับ คนในพื้นที่เมือง ความประพฤติก็หันเหียนไปตามคนในพื้นที่เมือง ก็ อย่างเดียวกันกับพวกแขกเจ้าเซ็น หรือพวกฝรั่งโปรตุเกสที่เรียกกันว่า ฝรั่งเข้ารีต ที่แท้เดิมก็เป็นแขกเป็นฝรั่งจริง ๆ แต่ครั้นเมื่อมาเกี่ยวข้อง พัวพันกันเข้ากับคนในพื้นที่เมือง นานมากก็คลายลงเป็นไทย ยังคง ถืออยู่แต่ศาสนาเดิมเท่านั้นเอง

พราหมณ์ซึ่งเขานับถือกันเป็นคู่กับสมณะนั้น คือมีคนตระกูล หนึ่งซึ่งต้นเดิมจะเกิดขึ้นเพราะเหตุใดไม่มีผู้ใดจะรู้ได้ เพราะกาลล่วงมา หลายพันปี ต้องรู้ได้แต่ตามที่พราหมณ์เขาเล่าเอง ว่าเป็นผู้เกิดจากพรหม

ความนับถือของคนพวกนี้ เป็นที่นิยมทั่วไปในพวกชนชาติฮินดูทั้งปวง ที่มีหลายตระกูลแตกกันออกไปอีก พราหมณ์นั้นมีประเพณีที่จะพึงประพฤติมากมายหลายอย่างนัก เป็นต้นว่าเกิดมาในตระกูลพราหมณ์จะไปแต่งงานมีสามีภรรยากับตระกูลอื่นก็ไม่ได้ จะกินข้าว กินน้ำร่วมกับตระกูลอื่นก็ไม่ได้ อย่าว่ากินร่วมเลย ถ้าพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งเจ็บจวนจะตายกระหายน้ำอย่างยิ่งเพียงเท่าใด เมื่อไม่มีพราหมณ์อยู่ในที่นั้น ไม่สามารถจะไปตักน้ำกินเองได้ ผู้ใดจะตักน้ำมายื่นให้ก็รับไม่ได้กินไม่ได้ ห้ามนั้นห้ามแต่ของบริโภคนั้น แต่ถ้าเป็นเงินทองข้าวของผู้ใดจะให้รับได้ พราหมณ์พวกนี้ถ้าเป็นผู้หญิงต้องมีการวิวาหะอวาวะแต่ภายในอายุ ๑๒ ปีลงมา ถ้าอายุเกิน ๑๒ ปีขึ้นไป จะทำการวิวาหะอวาวะกับผู้ใดไม่ได้ ต้องนับว่าเป็นคนที่เสียคนแล้ว ต้องเป็นนางพราหมณ์สำหรับบูชาเทวรูปในเทวสถานไปจนตลอดสิ้นชีวิต เพราะฉะนั้นจึงมักต้องทำการวิวาหะอวาวะเสียแต่ยังเด็ก ๆ หรือแต่แรกเกิดมาทีเดียว ถ้าเด็กหญิงผู้ใดเคราะห์ร้าย เด็กชายซึ่งได้ทำการอวาวะวิวาหะไว้แต่ยังเล็กอยู่ ตายไปเสียต้องนับว่าเป็นม่ายทั้งไม่ได้ อยู่กินด้วยกันเช่นนั้น บางทีเด็กอายุขวบหนึ่งสองขวบเป็นแม่ม่าย เด็กม่ายเช่นนั้น เมื่อโตขึ้นอายุครบ ๑๒ ปี ต้องโกนศีรษะแต่งตัวด้วยผ้าหยาบ จะสวมเครื่องประดับอันใดก็ไม่ได้ เกณฑ์ให้ชักประจำสวดมนต์ภาวนาไปจนตลอดสิ้นชีวิต ทรัพย์มรดกของบิดามารดา จะรับจะรักษาก็ไม่ได้ ต้องตกไปแก่ญาติผู้อื่นที่เป็นผู้ชาย ถ้าญาติผู้นั้นมีใจเมตตากรุณาอยู่ก็เลี้ยงดู ถ้าไม่มีใจเมตตากรุณาละเลยเสีย จะไปฟ้องร้องแห่งใดก็ไม่ได้ ต้องขอทานเขากิน แต่มีข้อบังคับศักดิ์ข้างฝ่ายชายไว้เหมือนกันว่า ถ้าผู้ใดไม่มีบุตรที่จะสืบตระกูล บิดาและปู่ของผู้นั้น จะต้องตกรรณคนหนึ่งซึ่งเรียกชื่อว่าปุต ถ้าลูกของตัวมีภริยามีบุตรชาย

ก็เป็นอันพ้นทุกข์ ถ้ามีหลานเหลนสืบลงไปอีก ทวดปู่และบิดาก็ได้รับผลอันพิเศษเลื่อนขึ้นไปตามลำดับ

มีนิทานตัวอย่างปรากฏมาในคัมภีร์มหาภารตะ ว่ามีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อชรัตกะรุ ประพฤติพรตตั้งความเพียร ได้ฉานสมบัติเที่ยวไปนมัสการสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ครั้นเวลาค่ำก็เข้าฉานสมบัติอาศัยแต่ลมเป็นอาหาร ไม่นอนเลย เมื่อเที่ยวไปวันหนึ่งพบบรรพบุรุษของตัวห้อยศีรษะลงตรงปากหลุมอันใหญ่ เท้าชี้ขึ้นสู่ฟ้า ชรัตกะรุจึงได้ถามว่าท่านทั้งหลายนี้เป็นผู้ใด จึงต้องมาห้อยศีรษะอยู่ด้วยเชือกของเถาวิรณะ ตรงปากช่องหลุมใหญ่มีหนูทั้งหลายกัดแทะเนื้ออยู่โดยรอบในที่นี้ บรรพบุรุษนั้นจึงได้ตอบว่า เราทั้งหลายเป็นฤาษีซึ่งเรียกตามคณะว่า ยะยะวะระ ซึ่งต้องมาได้รับความลำบากเช่นนี้ เพราะไม่ได้มีพิชพรรณ เราทั้งหลายมีลูกอยู่ชื่อว่าชรัตกะรุ แต่เป็นความทุกข์ของเรา เพราะลูกเราผู้นั้นประพฤติตัวละเล่นเสียมิให้มีพิชพรรณด้วยไม่มีภริยา เราจึงต้องมาทนทุกข์ลำบากเห็นปานนี้ เมื่อชรัตกะรุได้ทราบเช่นนั้น จึงแสดงตัวว่าตัวเป็นชรัตกะรุ และรับปฏิญาณว่า จะมาหาภริยาให้ได้มีบุตรสืบตระกูล แต่เพราะความไม่พอใจในการที่จะมีภริยาของชรัตกะรุ จึงได้ตั้งปฏิญาณว่า ต่อเมื่อพบหญิงผู้ใดมีชื่อว่าชรัตกะรุเหมือนตัวและมีผู้มายกให้เป็นทาน จึงจะรับเป็นภริยาเพื่อจะส่งเคราะห์แก่บรรพบุรุษนั้นอย่างเดียว ครั้นเมื่อชรัตกะรุเที่ยวไปจึงมีพระยานาคชื่อว่าสุกั ที่มีความร่อนรนด้วยต้องคำแข่งแห่งมารดา นำน้องสาวผู้ชื่อว่าชรัตกะรุมายกให้เป็นภริยา ได้อยู่กินด้วยกันจนมีบุตร ชื่ออัมภิกะ ภายหลังบวชเป็นฤษีมีคุณานุภาพมาก เมื่อชรัตกะรุมีบุตรเช่นนั้น บรรพบุรุษของชรัตกะรุก็ได้พ้นจากทุกข์ที่กล่าวมาแล้วนั้น เพราะฉะนั้นคำซึ่งเรียกว่าบุตร เขาจึงยกมูลเหตุว่ามาจากคำปุต คือ

ขุมนรกที่บรรพบุรุษต้องไปทนทุกข์ เพราะไม่มีลูกหลานที่จะสืบตระกูล ครั้นเมื่อมีลูกออกมาลูกนั้นเรียกว่า บุตร เพราะเป็นผู้ทำให้บรรพบุรุษของตนพ้นจากขุมนรกที่เรียกชื่อว่าปุตน์

นี่แหละถึงว่าฝ่ายผู้ชายไม่มีข้อบังคับที่พราหมณ์ผู้ใหญ่จะลงโทษแก่ตนในปัจจุบัน เพราะข้อที่ไม่มีภริยา เหมือนอย่างผู้หญิงที่ไม่มีสามีนั้นก็ดี แต่ยังมีข้อซึ่งปรากฏมาในคัมภีร์ที่พราหมณ์เชื่อถือว่าเป็นการลงโทษแก่บรรพบุรุษได้เช่นนี้ จึงเป็นเครื่องบังคับให้พราหมณ์ผู้ชายต้องแสวงหาภริยา ไม่ละเลยเสียจนผู้หญิงต้องตกไปเป็นม่ายได้มากเกินไป และพราหมณ์ทั้งปวงมักเป็นคนหาเลี้ยงชีวิตด้วยขอทานเกือบจะทั่วไป ถึงพราหมณ์ที่มีทรัพย์สมบัติบริบูรณ์อยู่ ก็ไม่ละเว้นการขอทานหรือบิณฑบาต ซึ่งคนทั้งปวงเต็มใจจะให้ ด้วยถือว่าเป็นเนื่อนาบุญอันวิเศษ เพราะพราหมณ์พวกนี้คนทั้งปวงนับถือว่าเป็นตัวพรหมนั่นเอง แต่หากมีกรรมการที่ได้ทำผิดไว้ จึงต้องมาใช้กรรมในโลกมนุษย์ เป็นผู้ที่สุดคิเบื่องหน้าแน่นอนแล้วว่า ถ้าสิ้นกรรมเมื่อใดก็จะไปสู่พรหมโลก ผู้ใดทำอันตรายพราหมณ์เป็นบาปกรรมอันยิ่งใหญ่ พราหมณ์ย่อมเป็นที่เคารพของชาติอื่น ๆ มีชาติเดียวชาติเป็นต้น

หน้าที่ของพราหมณ์ที่จะต้องทำนั้นก็คือ ต้องตื่นแต่พระอาทิตย์ยังไม่ทันอุทัย อาบน้ำชำระกายแล้วนุ่งผ้าที่ชุบด้วยน้ำ ซึ่งถือว่าเป็นการบริสุทธิเข้าไปทำสักการบูชาพระเป็นเจ้า แล้วจึงหาอาหารกินต่อไป การเล่าเรียนก็เรียนคัมภีร์เวทซึ่งเป็นตำราสะสมมาแต่โบราณที่พราหมณ์ทั้งปวงถือว่าพระฤๅษีผู้มีนามว่า ฤๅษณะ ไทวปายะนะ ผู้มีความรู้มากได้เรียบเรียงไว้ ตามที่วยสะผู้เป็นเชื้อพรหม ได้แต่งขึ้นเป็นคำกลอนแล้วไปสาธยายถวายพระพรหม พระพรหมเห็นชอบสมควรด้วย จึงยกขึ้นเป็นข้อบังคับศาสนาสำหรับโลก ได้ประพฤติ

ตามต่อกันมาแต่แรกสร้างโลก และพราหมณ์ทั้งปวงมักเป็นผู้รู้คัมภีร์
โหราศาสตร์ ซึ่งเป็นวิชาอย่างหนึ่งนับในเวทาค์ ๖ อย่าง รู้คติทาง
ดำเนินของพระอาทิตย์ และพระจันทร์ พระพิเคราะห์ต่าง ๆ เป็นผู้ทำ
ปฏิทินสำหรับที่จะให้คนทั้งปวงใช้ วัน คิน เดือน ปีถูกต้องกัน เป็นผู้
ทายสุริยุปราคา จันทรุปราคา เป็นผู้สำหรับเซ็นไหว้เสกกล่อมในเวลา
ที่ชนทั้งปวงไปบูชาพระเป็นเจ้า เป็นผู้บ่าบัดเสนียดจัญไรของคนทั้ง
ปวงและการอื่น ๆ ในเรื่องเหล่านี้ ซึ่งคนทั้งปวงถือว่าพราหมณ์เป็นผู้
มีคุณแก่โลก เพราะเป็นนายหน้าที่จะนำไปสู่ถึงพระเป็นเจ้า เป็นต้น
ธรรมดาคนซึ่งจะประพฤติดัวเป็นเช่นนี้ ก็คงดีบ้างชั่วบ้างเป็นธรรมดา
ด้วยมากด้วยกัน เพราะฉะนั้นพราหมณ์บางพวกจึงได้บัญญัติลัทธิ
ต่าง ๆ แยกย้ายกันออกไปบ้าง ความนับถือก็มีแตกเป็นพวกเป็น
เหล่ากันออกไป

จะชี้ตัวอย่างพราหมณ์นับถือพราหมณ์ ซึ่งข้าพเจ้าได้ไปพบ
เองในเวลาไปอินเดีย เมื่ออยู่ที่เมืองบอมเบย์ มีพราหมณ์คนหนึ่งเป็น
มหาศาลตระกูลใหญ่ ได้มาหาข้าพเจ้า ว่าเป็นโอกาสที่ได้มาพบท่าน
พราหมณ์ผู้นี้มีบริวารบ่าวไพร่มาก เทียวจาริกไปตามหัวเมืองต่าง ๆ
เพื่อจะโปรดสัตว์ การที่โปรดสัตว์นั้นอย่างไรหรือ คือผู้ใดมีบุตรสาว
ซึ่งยังมีได้มีสามี ก็เชิญท่านพราหมณ์ผู้นี้ไปอยู่ด้วยวันหนึ่ง แล้วท่าน
พราหมณ์ก็จะไปที่อื่น ลูกสาวซึ่งเสียตัวกับพราหมณ์นั้นถือว่าเป็นได้
รับความสวัสดิมงคลอย่างยิ่ง แล้วทำการอาวะหะวิวาทะกับผู้อื่นต่อไป
ผู้ซึ่งได้รับหญิงที่ท่านพราหมณ์ได้เยียมเยียนแล้วนั้น เป็นผู้มีหน้ามีตา
ได้เมียดิ กลับเป็นเช่นนี้ไปได้ พราหมณ์ย่อมทำมาหากินมีเรือกสวน
ไร่นา เป็นทหารฝึกซ้อมศัสตราวุธได้ทุกอย่าง ไม่มีข้อห้ามปราม และ
มีการบูชาัญญาเดวทั้งเป็น เพื่อจะได้ขึ้นสวรรค์บ่อย ๆ และถ้าเป็น

แม่มายสัสมัครจะเผาตัว ก็ทำรูปสามีที่ตายด้วยไม้วางเคียงตัวเผาไปด้วยในกองเพลิง ก็เป็นอันได้ไปอยู่ด้วยกันในโลกหน้า การที่ภรรยาตายตามสามีเช่นนี้ ตามเรื่องราวโบราณของพราหมณ์ ดูเหมือนจะเป็นประเพณีที่จำจะต้องตายตามกันเกือบทุกคู่ จนมีคำกล่าวปรากฏมาในคัมภีร์มหาภารตะ ในเรื่องนางศกุนตลาตัดพ้อพระสามีกล่าวว่า “ที่สุดจนเมื่อสามีจะไปจากโลกนี้ สู่ยมโลก ภริยาผู้ซื่อตรงก็ยอมติดตามไปด้วยในที่นั้น ถ้าภริยาต้องไปในที่นั้น (คือยมโลก) ก่อน ก็ต้องไปคอยสามี แต่หากว่าสามีไปก่อนภริยา ภริยาซึ่งผูกพันรักใคร่ยอมตามติดไปในเบื้องหลัง” เพราะฉะนั้นจึงได้ความสันนิษฐานว่าภริยาตายตามสามีเช่นนี้ เห็นจะมีโดยมาก และการทำลายชีวิตบูชาพระเป็นเจ้าต่าง ๆ ก็มีอีกมากเป็นอเนกประการยังเป็นไปเสมออยู่ จนอังกฤษได้เป็นใหญ่ในประเทศอินเดียแล้วช้านานจึงได้ห้ามเสีย แต่การอื่น ๆ ซึ่งไม่สำคัญถึงชีวิต เช่นพราหมณ์เที่ยวจาริกไปโปรดลูกสาวคนทั้งปวง อังกฤษไม่ได้ห้ามปราม ยังคงมีอยู่จนปีที่ข้าพเจ้าไปอินเดีย

คนพวกที่ถือศาสนาพราหมณ์หรือตัวพราหมณ์เองมักจะเป็นผู้ที่มิใจตุร้าย การที่จะบังคับกดขี่กระหนาบกระเทือนเรื่องศาสนาแล้วชวนจะเป็นขบถลุกขึ้นง่าย ๆ ดูความเจ็บแค้นด้วยกันนั้นแรงกล้า มิใช่เจ็บร้อนในพวกพราหมณ์ด้วยกัน ตลอดไปถึงชาติฮินดูทั้งปวง การที่ประเทศอินเดียต้องถูกแขกถือศาสนาอะหะหมัดเข้าแทรกแซงเป็นเจ้าเป็นนายมาเสียช้านาน ก็เพราะเหตุที่ต่างคนต่างถือชาติ ไม่สมัคสมานปรองดองกัน แต่กระนั้นแขกก็ต้องยับเยิน เพราะไปเกี่ยวข้องกับศาสนาบ่อย ๆ ครั้นเมื่อฝรั่งได้แผ่นดินจากแขกบ้างจากฮินดูบ้าง รัลฐิทธิลึงเคียงเสียไม่มีใครเกี่ยวข้องการศาสนาก็ค่อยเรียบร้อย แต่กระนั้นอังกฤษก็ยังเกิดเหตุใหญ่ได้ยับเยินมากเหมือนกัน ภายหลังนี้ต้องระวังเรื่องศาสนาเป็นอย่างยิ่ง จึงได้รักษามาได้ พราหมณ์ทั้งปวงก็ยังมีแพร่หลายอยู่ในประเทศอินเดีย ยังนับถือยั่งยืนกันอยู่ไม่ลดถอย

การที่พุทธศาสนาตั้งไม่ติดได้ในประเทศอินเดีย ก็เพราะทณพราหมณ์พวกนี้ไม่ไหว ด้วยพระพุทเจ้าบัญญัติลัทธิตรงกันข้ามเสียกับพราหมณ์มากหลายอย่างนัก เป็นต้นว่าพราหมณ์มีเมียได้ และถือว่าถ้าไม่มีลูกสืบตระกูลต้องไปตกนรก พระพุทเจ้าทรงเห็นว่าเพราะเหตุที่มีเมียมีลูก เป็นเหตุให้เกิดความคิดฟุ้งซ่านเป็นเครื่องก่อเกิดโลภะโทสะโมหะมาก ตัดเสียไม่ให้พระสงฆ์มีเมีย พราหมณ์ถือลัทธิลอยบาปด้วยผ้าถุงผ้าห่ม เป็นพิธีภัทรบท พระพุทเจ้าให้พระสงฆ์เอาผ้าถุงผ้าห่มนั้นและกลับมานุ่งห่ม พราหมณ์ถือว่าถ้าต้องโกนผมเป็นผู้ซึ่งไม่มีใครควรคบหาได้ เป็นขาดชาติ เช่นลงโทษแม่ม้าย พระพุทเจ้ากลับให้พระสงฆ์โกนหัว พราหมณ์ถือว่าจะรับของที่ผู้อื่นทำมากินไม่ได้เป็นขาดชาติ ต้องหุงกินเอง พระพุทเจ้ากลับห้ามไม่ให้หุงกินเอง กลับขอเขากิน จะพรรณนาถึงการที่ตรงกันข้ามเช่นนี้ไปเท่าใดก็ไม่รู้หมด ซึ่งพระพุทเจ้าบัญญัติให้กลับตรงกันข้ามกับพราหมณ์เกือบทุกเรื่องไปเช่นนี้ เพราะเหตุใด เพราะเหตุที่พระองค์เห็นว่า เป็นลัทธิไปทางข้างที่รู้มานะ ไม่มีประโยชน์อันใด เป็นแต่ชักพาให้คนหลงถือไปตามทางที่ผิด ๆ ก็นั่นแหละคิดดูเถิด เมื่อพระพุทเจ้าเวลายังไม่ได้ตรัสรู้อนุตรสัณมาสัมโพธิญาณ ก็นับว่าเป็นผู้ถือศาสนาเหมือนคนทั้งปวงเช่นนั้น แล้วและละทิ้งเสียไปตั้งลัทธิขึ้นใหม่ ถึงว่ามีผู้ได้ถือตามมาก (แต่เห็นจะไม่มากเหมือนอย่างเช่นที่พระอรรถกกาจารย์ได้พรรณานาในหนังสือต่าง ๆ ถ้ามากเช่นนั้น คนเห็นจะถือพุทธศาสนาแล้วทั้งโลก) ศาสนาเดิมคนถือมาแล้วทั้งแผ่นดินมานานหลายพันปี พระพุทเจ้าดำรงพระชนม์อยู่ก็ไม่สักกี่สิบปี ถึงว่ามีคนนับถือพระพุทศาสนามาก ก็ทนพวกเก่าที่มากกว่าไม่ไหว นี่หากว่าธรรมของพระพุทเจ้า เป็นธรรมที่ปราศจากเวร ปราศจากเบียดเบียนผู้อื่น

จึงไม่เกิดเหตุการณ์ใหญ่โตขึ้น เช่นพระเยซูสั่งสอนลัทธิใหม่ จนถึงตัว
 ต้องตรึงไม้กางเขน เพราะชนพวกที่ถือศาสนาเก่าไม่ไหว มาเป็นเหตุ
 ต่อเมื่อพระศาสดาดับขันธปรินิพพานแล้วช้านาน ก็เป็นแต่เพียงพระ
 พุทธศาสนาต้องกระจัดกระจายแผ่ออกไปในประเทศที่มีได้ถือศาสนา
 พราหมณ์เคร่งครัดมาแต่เดิม มีทวีปลังกาเป็นต้น พุทธศาสนาที่ยัง
 เหลืออยู่ในประเทศอินเดีย ก็ต้องอะลุ่มอล่วยเข้าหาศาสนาพราหมณ์
 เดิม ข้าพเจ้าได้ไปเห็นเองหลายวัด แต่วัดหนึ่งที่เมืองเบนาริส คือ
 เมืองพาราณสีนั้นได้เข้าไปจนถึงในโบสถ์ มีพระพุทธรูปศิลาขาวอย่าง
 พระศิลาพม่า เป็นพระพุทธรูปเรאתี ๆ ไม่แปลกประหลาดอันใดเลย
 การบูชาก็ต่างลัทธิกันกับฮินดู แต่เรียกชื่อศาสนาเฉไปเสียว่า เยนะ
 คือ ชินะ ได้พบผู้ซึ่งถือศาสนานั้นเป็นขุนนางอยู่ในบังคับอังกฤษผู้
 หนึ่ง ชื่อคิวนประสาท เป็นผู้รู้มาก เป็นอาจารย์สอนหนังสือสันสกฤต มี
 ศิษย์เรียนอยู่ประมาณสัก ๓๐ คน ได้เล่าว่าศาสนาเยนะนี้ คือศาสนา
 พระโคดมแท้ แต่หากผู้ที่ถืออันนี้มีความกลัวพวกฮินดูที่ได้เคยไม่มี
 ความกรุณาต่อผู้ที่นับถือพุทธศาสนาจะเบียดเบียน จึงได้อ้างว่าถือ
 ศาสนาพระพุทธเจ้าองค์ก่อน ๆ ขึ้นไป ไม่นับถือพระโคดม แต่ครั้ง
 เมื่อถามลัทธิที่ถือว่ายักเยื้องกันไปอย่างใดบ้างหรือ ก็บอกว่าเป็นแต่
 ชั่วเล็กพระสงฆ์ มิไม่ได้ มีแต่อาจารย์สำหรับสั่งสอน ถามถึงนับถือ
 อย่างไร ก็สวด อิติปิโส ภควา อรหํ สัมมาสัมพุทโธ เช่นเราสวดนี้เอง
 เป็นแต่การบูชาอยู่ข้างจะเจือไป ข้างฮินดู มีเรื่องสงวน้ำพระ เรื่องอาบ
 น้ำอะไรเประอะไรอยู่ตามลานวัด การที่ใจถืออย่างหนึ่งประพฤติ
 ภายนอกอย่างหนึ่งเช่นนี้ ก็มีเป็นลำดับต่อ ๆ มา จนถึงตัวคิวนประสาท
 ที่ข้าพเจ้าพบเอง เมื่อเวลาที่ได้พบในที่ประชุมการรับรอง แต่งตัวเป็น
 แขน แต่ครั้งเมื่อไปพบที่วัดและที่โรงเรียน ก็แต่งตัวนุ่งผ้าขาวปล่อย

ชายโจงชายอย่างเช่นอินดูตัวเขาได้เล่าเอง ว่าที่ต้องแต่งเป็นแขกเช่นนี้ ก็เพราะเจ้าแผ่นดินแขกแต่ก่อน ๆ ไม่ชอบแต่งตัวอย่างอินดู จึงต้องแต่งหันเหียนตามพอเอาตัวรอด ลงมาจนฝรั่งไปเป็นใหญ่ในบ้านเมือง ไม่ได้บังคับกีดขวางในการแต่งตัว แต่ธรรมเนียมคนที่ทำราชการแต่งเป็นแขกติดมาแต่เมื่อเจ้าเป็นแขกก็ยังคงอยู่ การซึ่งถือศาสนาและประเพณีลัทธิลบลกไปเช่นนี้ เป็นธรรมเนียมเคยมีมาในอินเดียตามลำดับ

เมื่อพราหมณ์มีสืบเนื่องกันมาช้านานหลายพันปีเช่นนี้ จึงเป็นที่นับถือของคนทั้งปวง ในหนังสือต่าง ๆ ซึ่งชนที่นับถือพระพุทธศาสนาแต่ง ที่สุดจนธรรมจกัปปวัตนสูตรเป็นต้น ซึ่งอ้างว่าเป็นพุทธภาษิตแท้ ก็ยังเรียกสมณะกับพราหมณ์เป็นคู่กัน พราหมณ์เป็นที่นับถือไม่มีผู้ใดอาจหมิ่นประมาท ถ้าพราหมณ์เหมือนอย่างเช่นบ้านเราอย่างนี้แล้ว ก็เห็นจะไม่ยกขึ้นเป็นคู่กับสมณะ พราหมณ์เป็นที่นับถืออย่างเอกอย่างนับถือพระสงฆ์เช่นนี้ จึงได้เป็นที่สำหรับผู้ซึ่งปรารถนาความเจริญคืออยากจะให้ข้าวในนาบริบูรณ์ จึงเอาข้าวที่กำลังต้องมาทำยาคุเสี่ยงพราหมณ์ และกวนข้าวปายาสเสี่ยงพราหมณ์ เมื่อว่าเช่นนี้ ก็จะมีที่สงสัยอยู่อย่างหนึ่ง ถ้าลึกล้ำไว้ว่า พราหมณ์จะรับของบริโศคจากผู้อื่นไม่ได้ เหตุใดคนทั้งปวงจึงจะทำยาคุข้าวปายาสไปให้พราหมณ์บริโศคได้เล่า อธิบายว่า ถ้ากูก ก็คือคนทำครัวเป็นพราหมณ์แล้วพราหมณ์ทั้งปวงบริโศคได้ การที่ต้องหานางพราหมณ์จากริกวานข้าวทิพย์นี้ แต่เดิมจะเป็นนางพราหมณ์เข้าไปดอกกระมัง

เพราะการที่เป็นประเพณีในประเทศอินเดียซึ่งยังไม่มีในพระพุทธศาสนา หรือมีแล้วกระจัดกระจายไปอยู่เสียที่อื่น ทำบุญสารทคือ ถูข้าวรวงเป็นนํ้ามนต์แก่พราหมณ์ เมื่อการพระราชพิธีของพราหมณ์

ตกเข้ามาในแผ่นดินสยาม ก็พลอยประพุดติดตามลัทธิพราหมณ์ด้วย
 สมคำซึ่งนางนพมาศได้กล่าวไว้ ว่าเป็นฤดูที่ชนทั้งปวงกว่นข้าวปายาส
 และทำยาคุเลียงพราหมณ์ เมื่อสมณะและพราหมณ์เป็นคู่กันอยู่เช่น
 นั้น ผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาในชั้นแรกที่เขาริถีใหม่ เคยถือศาสนา
 พราหมณ์เดิมได้ทำบุญตามฤดูกาลแก่พราหมณ์มาอย่างไร ครั้นเมื่อ
 มาเขาริธถือพุทธศาสนาแล้ว เมื่อถึงกำหนดที่ตัวเคยทำบุญ ผู้ใดเลย
 จะนิ่งเลิกเสียไม่ทำ เมื่อเชื่อถือว่าพระพุทเจ้า และพระสงฆ์เป็นเนื้อ
 นานบุญอันวิเศษยิ่งขึ้นไปกว่าพราหมณ์ ก็ต้องมาทำถวายพระสงฆ์
 เหมือนเช่นเคยทำอยู่แก่พราหมณ์ ถ้าผู้ใดจะละทิ้งศาสนาพราหมณ์
 เดิมของตัวให้ขาดไม่ได้ เพราะความเกรงใจก็ลงเป็นทำทั้งสองฝ่าย
 ถวายทานแก่สมณะด้วยพราหมณ์ด้วย พิธีพราหมณ์จึงได้มาระคนปน
 เจือในพุทธศาสนา จนนางนพมาศซึ่งเป็นผู้ถือสองฝ่ายได้กล่าวว่า
 “ฝ่ายข้างพระพุทธศาสนาพระราชพิธีภัทรบทนี้ เป็นสมัยห่มมหาชน
 ทำมรุปายาสยาคุอังกาสพระภิกษุสงฆ์ และเลียงสมณะพราหมณ์ ทั้ง
 บูชาพระรัตนตรัยด้วยพรรณผ้ากระทำเป็นธงแล้วอุทิศส่วนกุศลผล
 บุญให้แก่ญาติอันไปสู่ปรโลก อันเป็นปรกติตบฐิวิเปรตและนักขัต
 ฤกษ์พระราชพิธีภัทรบทนี้ พุทธศาสน์ไสยศาสตร์เจือกันโดยโบราณ
 ราช” ตอนปลายที่กล่าวถึงทำธงและอุทิศต่อปรกติตบฐิวิเปรตนี้
 ความมุ่งหมายนางนพมาศจะกล่าวด้วยเรื่องข้าวกรู แต่ข้าพเจ้าไม่
 ประสงค์จะกล่าวถึงเรื่องนั้นในที่นี้ ประสงค์แต่เฉพาะความซึ่งนาง
 นพมาศได้อ้างว่าเป็นพิธีพราหมณ์และสงฆ์เจือกัน แต่ข้าพเจ้า
 ปฏิเสธว่าไม่เป็นพิธีสงฆ์ เป็นพิธีพราหมณ์มีผู้มาทำให้แก่สงฆ์ จึง
 เลยติดมาเป็นพิธีสงฆ์ด้วย แต่การซึ่งทำทานเช่นนี้ เป็นการไม่มีโทษ
 จึงได้เป็นความประพุดของผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาสืบต่อมา

เมื่อตรวดูในคำประกาศ สำหรับการพระราชพิธีสารทซึ่ง
เกิดกวนข้าวมธุปายาสหรือข้าวทิพย์ขึ้น จะมีมูลเหตุมาแต่อันใดก็ไม่
ปรากฏชัดเหมือนอย่างยากู ท่านก็คงค้นกันหนักแล้ว ที่จะหามูลเหตุ
ให้เขารอยทางพระพุทธศาสนา ไปมีเงาอยู่ที่เรื่องนางสุชาดาถวายข้าว
ปายาสก่อนอภิธัมโพธิกาล แต่เขาก็ถวายเป็นเดือนหก และเป็นการจร
มิใช่การประจำปี จะไปยกเอามาเป็นมูลเหตุก็ขัดอยู่ จึงได้ไม่มีมูลเหตุ
ในคำประกอบ เป็นแต่ว่าเคยทำมาแต่โบราณ ซึ่งที่แท้เป็นพระราชพิธี
พราหมณ์นี่เอง แต่เรื่องยากูนั้นค้นหลุดออกมาได้ พอยกเป็นมูลเหตุ
ขึ้นประกาศ เรื่องที่ค้นเอามาได้นั้น คือมาในคัมภีร์ธรรมบทแห่งหนึ่ง
มาในคัมภีร์มโนรถบุรีอีกแห่งหนึ่ง เป็นเรื่องเดียวกัน ว่าพระพุทธ
เจ้าทรงแสดงบุรพชาติของพระอัญญาโกณฑัญญะที่ได้บำเพ็ญกุศล
และปรารถนาที่จะตรัสรู้พระอรหันตผลวิมุตติก่อนชนทั้งปวง ให้พระ
ภิกษุทั้งหลายฟัง ว่าเมื่อพระพุทธวิปัสสีได้อุบัติในโลก กฎุมพิกะสอง
พี่น้อง คนหนึ่งชื่อมหากาฬ คนหนึ่งชื่อจุลกภาพ หว่านข้าวสาสีลงในนา
ใหญ่แห่งเดียวกัน ภายหลังจุลกภาพน้องชายไปที่นาข้าวสาสีซึ่งกำลัง
ท้อง ผ้าเมล็ดข้าวออกเดียวกันเห็นว่ามีรสอร่อยหวาน จึงมีความ
ปรารถนาที่จะทำทานข้าวสาสีที่กำลังท้องนั้นแก่พระสงฆ์ จึงไปบอก
แก่พี่ชายตามความประสงค์ พี่ชายจึงว่าแต่ก่อนก็ไม่เห็นใครเคยทำมา
ต่อไปภายหน้าก็คงจะไม่มีผู้ใดทำ อย่าทำเลยข้าวจะเสียเปล่า จุลกาฬ
ก็ไม่ฟังอ่อนวอนอยู่บ่อย ๆ พี่ชายจึงว่าถ้าเช่นนั้นก็ให้ปันนาออกเป็น
สองส่วน ส่วนหนึ่งเป็นของเรา ส่วนหนึ่งเป็นของเจ้า ส่วนของเจ้านั้น
ตามแต่จะทำเถิด จุลกาฬก็ยอมแบ่งที่นาเป็นสองส่วน แล้วจึงหาคน
มาช่วยกันเก็บข้าวในนา ส่วนของตัวผ้าเมล็ดข้าวซึ่งกำลังท้อง ให้ต้ม
ด้วยนํ้านมสดล้วน ไม่เจือนํ้าท่าแล้วเจือเนยใส นํ้าผึ้ง นํ้าตาลกรวด

เป็นต้น ถวายแก่พระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ครั้นเสร็จการภักติกิจ จึงทูลความปรารถนาแด่พระพุทธเจ้าว่า คัมภัสสทานนี้จึงเป็นเหตุให้ข้าพเจ้าบรรลุนิพพานวิเศษก่อนชนทั้งปวง ครั้นเมื่อจุลกาลถวายทานแด่พระภิกษุสงฆ์แล้วไปตนา ก็เห็นดาตาสไปด้วยรวงข้าวสาลี เหมือนคนผูกไว้เป็นข้อ ๆ ก็ให้เจริญความปิตียิ่งขึ้น ครั้นเมื่อเมล็ดข้าวควรจะเป็นข้าวเმა ก็ให้ข้าวเมาเป็นทานอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเกี่ยวข้าวอีกครั้งหนึ่ง เมื่อทำเชนีด คือตะบิดฟางเป็นเชือกสำหรับมัดฟ่อนข้าวอีกครั้งหนึ่ง เมื่อทำฟ่อนอีกครั้งหนึ่ง เมื่อขนข้าวไว้ในลานอีกครั้งหนึ่ง เมื่อนวดข้าวอีกครั้งหนึ่ง เมื่อรวมเมล็ดข้าวอีกครั้งหนึ่ง เมื่อขนขึ้นฉางอีกครั้งหนึ่ง จึงเป็นอันได้ทำทานในฤดูข้าวกล้าอันหนึ่งถึงเก้าครั้ง ข้าวในนาจุลกาลก็ได้บริบูรณ์ยิ่งขึ้นมิได้บกพร่องไป จุลกาลซึ่งมาเป็นพระโกณฑัญญะได้ทำทานเป็นการใหญ่อีกครั้งหนึ่งถึงเจ็ดวัน เมื่อพระประทุมมุตระได้อุบัติในโลกนี้ ก็มีความปรารถนาอย่างเดียวกับที่ได้ปรารถนาไว้แต่ก่อน เพราะฉะนั้นพระอัญญาโกณฑัญญะจึงได้ตรัสรู้เป็นองค์พระอรหันต์ก่อนพุทธสาวกทั้งปวง เมื่อเรื่องราวที่ได้กล่าวถึงถวายข้าวอ่อนเป็นทานแก่พระสงฆ์ ให้ผลเป็นทิฏฐธรรมเวทนียมีมาในพระอรรถกถา ดังนี้ จึงเป็นเหตุที่ยกมาประกอบเรื่องที่จะให้การพระราชพิธีหรือการพระราชกุศลอันนี้ เป็นอันทำตามที่มาในพระพุทธศาสนา ก็เป็นอันนับได้ว่าเป็นการกุศล ซึ่งทำตามตัวอย่างชนที่นับถือพระพุทธศาสนาแต่ปางก่อนได้ทำมา จะถือว่าเป็นการจำเป็นที่ผู้ถือพระพุทธศาสนาจะต้องทำ เพราะมีข้อบังคับไว้ให้ทำ ซึ่งจะนับว่าเป็นพระราชพิธีในพระพุทธศาสนานั้นไม่ได้ แต่เมื่อว่าที่จริงแท้แล้ว ก็เป็นการเอาอย่างพราหมณ์ การพิธีเดิมนั้นเป็นของพราหมณ์ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่เรื่องตัวยาคูและข้าวปายาสที่กล่าวถึงในหนังสือ

ต่าง ๆ ที่เป็นของทำในประเทศอินเดีย เราจะนิยามว่าข้าวปายาสเหมือนข้าวทิพย์ ยาคุเหมือนข้าวยาคุของเรานั้นเห็นจะไม่ได้

ข้าพเจ้าได้ให้ค้นตามหนังสือต่าง ๆ ที่กล่าวถึงอาหารสองอย่างนี้ จะให้ได้ความว่าทำอะไร เพราะเห็นว่าพระอรรคภาตามักจะเล่าเรื่องอะไรต่าง ๆ ละเอียด ลงทีจะมีตำรากวนข้าวปายาส ตำราทำยาคุ เหมือนอย่างตำรากับข้าวแขก ซึ่งมีสเตอร์เลนได้อธิบายในหนังสืออาหารบราตริของเข้าง ก็ได้รับความรู้ ๆ ไปไม่ชัดเจน เห็นจะเป็นเพราะอาหารสองอย่างนี้เป็นของทำกันอยู่เสมอ กินกันอยู่บ่อย ๆ จนไม่ต้องกล่าวถึง เหมือนกับจะหาตำราหุงข้าวปิ้งปลาในเมืองไทย ก็หาไม่ได้ นอกจากหนังสือประติทินบัตรที่วาดด้วยปากะวิชาซึ่งออกใหม่ในเร็ว ๆ นี้^(๑) เพราะจัดรู้อยู่ทั่วกันแล้วไม่ต้องอธิบาย ได้ความแต่พอเป็นเค้าเหมือนอย่างเช่นข้าวยาคุ ที่ได้กล่าวมาในเรื่องจุลภาพก็ดูต้องผ่าต้องต้ม ไม่ได้บิบคั้นเหมือนยาคุของเรา ผิดกันเสียตั้งแต่ตัวเมล็ดข้าวมาแล้ว เครื่องที่จะประกอบก็ใช้นมใช้น้ำซึ่งเป็นอาหารทิพย์ของคนประเทศนั้น เจือจานไปด้วยน้ำตาลเป็นยาคุหวาน ส่วนยาคุที่มีมาในพระวินัยที่พระสงฆ์ต้นขึ้นเข้า ต้มยาคุก่อน เป็นอาหารเข้าอย่างเหลว ๆ เช่นฝรั่งจะเรียกว่าไลท์ฟูต จะว่าเป็นข้าวต้มก็ไม่ใช่อะไรเหลวกว่า เพราะต้มได้ แต่ในหนังสือบุพพิกขวณนที่พระอมรภิกขิต (เกิด) แต่ง และหนังสือพระวินัยคำแปลตีพิมพ์ที่สมเด็จพระวันรัต^(๒) แต่ง ท่านแปลคำข้าวยาคุนี้ว่าข้าวต้มทุกแห่ง ที่แปลว่าข้าวต้มนั้นเห็นจะเป็นความประสงค์ที่จะให้คนไทยเข้าใจซึมซาบโดยง่าย เพราะถ้าจะแปลว่ายาคุ ก็จะต้องเข้าใจว่าเป็นของหวานที่เจือใบข้าวสีเขียว ๆ เช่น

(๑) หนังสือประติทินบัตรนี้ ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาสกรวงศ์ พิมพ์ขาย

(๒) สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร

เลี้ยงพระพิธีสารท ที่ไม่มีเวลาที่พระสงฆ์จะฉันนอกจากการพระราชพิธีหรือการจรเป็นครั้งเป็นคราว ถ้าใช้ว่าข้าวต้มแล้วก็เป็ญถูกกับที่พระสงฆ์จะพอใจฉันอยู่เนือง ๆ ท่านกล่าวในหนังสือั้นประสงคความประพุดติของพระสงฆ์ มิได้ประสงคจะกล่าวถึงประเภทแห่งยาคุว่าเป็นอย่างไร ๆ ยาคุหรือข้าวต้มที่มีมาในพระวินัยนี้ ยังมีแปลกออกไปอีกกว่าของเราทั้งสองอย่าง คือเจือขิงเจือใบกะเพราและเกลือ จะทำให้รสเค็ม ๆ ฉุน ๆ ไปข้างเทือกสะกดลมสะกดแล้งอะไร เช่นคนแก่ ๆ พอใจกินข้าวต้มกับเกลือและพริกไทยหรืออย่างไร ยาคุเช่นนี้พระสงฆ์ฉันในเวลาเข้าก่อนเวลาฉันอาหาร จึงเป็นอันฉันอาหารสวอยู่แต่วันละหนเดียว ไม่ได้ฉันข้าวสวเข้าเพลเหมือนพระสงฆ์ทุกวันนี้ บิณฑบาตจึงได้เป็นครั้งเดียวก็พอ คงได้ความว่ายาคุมีสองอย่าง คือยาคุเค็มที่เป็นข้าวต้มอย่างหนึ่ง ยาคุหวานที่เป็นข้าวอ่อนต้มเจือน้ำตาลอีกอย่างหนึ่ง ถ้าจะเทียบกับข้าวยาคุของเรา ก็จะใกล้เคียงยาคุหวาน แตรสชาติสีสันและกิริยาที่ทำต่างกันแต่ไม่เหมือนกันเลย

ข้าวปายาสนั้นยังมีดหนักไปในที่กล่าวถึง เมื่อนางสุชาดาหุงถวายพระพุทธเจ้า ก็ได้รับความแตรว่าหุงด้วยนมโคสด ในมงคลทิปนี ว่าด้วยนิทานเศรษฐีชีตระหนึ่ หุงข้าวปายาสกิน ก็ว่าใช้ข้าวสารน้ำตาลน้านมดูไม่เหมือนกับข้าวทิพย์ที่เราควน ไกลมากไปยิ่งกว่ากระยาสารท ๆ ดุยยังใกล้เคียงข้าวปายาสนั้นมาก แต่ไปมีกรอบ ๆ กรุป ๆ เสียด้วย จึงได้ชักให้ผิดเรื่องไป จนทำให้เห็นว่าข้าวเหนียวแก้วหรือข้าวเหนียวแดงจะใกล้เคียง แต่ขึ้นชื่อว่าอาหารของไทยจะไปเปรียบกับของพวกประเทศอินเดียแล้ว เป็นต่องไม่เหมือนกันอยู่ยงคำ ถึงโดยจะไปได้ตำรามาขัดเจนหุงขึ้นเป็นไม่มีใครกินได้เป็นแน่ เพราะขึ้นชื่อว่าเนยแล้ว เป็นของพึงเกลียดชองคนไทยอย่งยิ่ง แต่เป็นอาหารที่มีรสอร่อย

ของชาวอินเดียอย่างยิ่ง เหมือนกับกะปิเป็นของพึงเกลียดของคนชาติอื่น แต่เป็นของอร่อยอย่างยิ่งของคนไทยโดยมาก บรรดากับข้าวอันใดถ้าเจื่อนมเนยก็เป็นกับข้าววิเศษ น้ำมันเนยนั้นใช้แทนกะทิด้วย ใช้แทนน้ำมันด้วย ถ้าจะเทียบข้าวปายาสที่ทำสองพันสี่ร้อยปีเศษล่วงมาให้ได้จริง เทียบกับอาหารของพวกฮินดู หรือพวกแขกจะไกลกว่าเทียบอาหารไทยมาก เมื่อข้าพเจ้าไปที่เมืองพาราณสี พระเจ้าพาราณสีจัดของมาเลี้ยง ตั้งโต๊ะอย่างฝรั่งแต่มีซ่อมซ่อนเฉพาะตัว คล้ายกันกับเลี้ยงโต๊ะอย่างไทยโบราณ บนโต้นั้นตั้งอาหารเต็มไปทั้งโต๊ะ มีเปิดไก่ ปิ้งย่างอย่างใดแล้วปิดทองคำเปลวทั้งตัว มีขนมต่าง ๆ ที่ปิดทองคำเปลวหลายอย่างตั้งรอบใน แล้วมีขามข้าวตั้งอยู่ริมจานที่วางซ่อมซ่อนมีมากหลายที่รายไปรอบโต๊ะ ข้าวเช่นนั้นและเห็นเป็นเม็ดข้าวเหมือนข้าวเหนียวแก้ว แต่สีเหลือง ๆ เป็นมันย่อง ที่มีเม็ดจิสมิดโรยก็มี มีอะไรเป็นชิ้น ๆ คล้ายฟักฉาบเครื่องจันอับเจ็กอยู่ในนั้นก็มี ชิมดูมีรสหวานจัด มีรสน้ำมันเนยและกลั่นกล้านกินไม่ได้ ไม่มีข้าวอย่างขาว ๆ เลี้ยงเลย ต้องหันไปกินเปิดกินไก่ทั้งนั้น ข้าวปายาสคงจะเป็นข้าวคล้าย ๆ เช่นนี้ เห็นจะไม่ละเอียดยเหมือนข้าวทิพย์ และไม่กรอบเหมือนกระยาสารท ตกลงเป็นข้าวทิพย์และกระยาสารทของเรานี้ก็เป็นอย่างไทย ทำสำหรับคนไทยกินอร่อย เป็นแต่ยืมชื่อของเก่ามาใช้เท่านั้น

ข้าวทิพย์ที่เราควนอยู่ ในการพระราชพิธีทุกวันนี้ เห็นจะเกิดขึ้นด้วยนึกเอาเอง ดูตั้งใจจะให้มีความนมนะและผลไม้นต่าง ๆ ให้พร้อมทุกอย่าง เป็นอันรวบรวมรสต่าง ๆ มาลงเป็นอันหนึ่งอันเดียวจนเรียกกันในคำประกาศว่าเนกรสพายาส สิ่งของที่ใช้ในเครื่องกวนนั้นเมื่อตรวจดูตามบัญชีจ่ายของ มีจำนวนคือ ถั่วดำ ถั่วขาว ถั่วแม่ตาย

ถั่วราชมาช อย่างละ ๓ ถัง ถั่วเหลือง ๓ ถัง ๑๐ ทะนาน ถั่วทอง ถั่ว
 เขียวอย่างละ ๔ ถัง ถั่วลิสง ๖ ถัง เมล็ดงา ๕ ถัง ผลเดือย ๓ ถัง ๑๐
 ทะนาน สาकुวิลาด ๒ ถัง สาकुลาน ๑ ถัง เมล็ดแตงอุลิต ๓ ถัง ข้าว
 ๓๐๐๐ ดอก ข้าวฟ่าง ๒๐๐๐ รวง ข้าวเม่า ๕ ถัง เผือก มันเทศอย่าง
 ละ ๓๐๐ ศีรษะ กระจับสด หัวไชโย อย่างละ ๓ ถัง ข้าวสารหอม ๒
 ถัง ผลไม้แดง ๑๐ ทะนาน ผลบัว ผลมะกล่ำใหญ่อย่างละ ๓ ถัง น้ำ
 นมโค ๑๐ ทะนาน เนย ๔ ทะนาน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยอย่างละ ๑๐ ทะนาน
 มะพร้าวแก่ ๕๕๐ ผล มะพร้าวอ่อน ๕๐๐ ผล ชะเอมเทศหนัก ๔ ชั่ง
 น้ำตาลกรวดหนัก ๒๕ ชั่ง น้ำตาลทรายหนัก ๕๐ ชั่ง น้ำตาลหม้อ
 ๓๐๐ หม้อ ข้าวตอกขมบั้งจืดไม่มีกำหนด ผลไม้สดที่หาได้ คือ
 ทับทิม น้อยหน้า เงาะ ลางสาด ละมุด พลับสด สาลี่ หัวจิ้น กล้วย
 หอม กล้วยไข่ ส้มต่าง ๆ คือ ส้มเขียวหวาน ส้มมะแป้น ส้มซ่า ส้ม
 เกลี้ยง ส้มตรังกานู ผลไม้แห้ง คือ ลิ้นจี่ ลำไย พุทราข้าว พลับแห้ง
 อินทผลัม ผลไม้แช่อิ่ม คือ ผลชิด ผลสะท้าน ผลไม้กวน คือ ทูเรียน
 กวน สับปะรดกวน และข้าวอ่อนที่เป็นน้ำมัน ชะเอมสด อ้อยแดง
 ของเหล่านี้ไม่มีกำหนดว่าเท่าไร แต่ครั้นเมื่อสอบถามตามที่ได้กวน
 จริง ๆ ประสมส่วนอย่างไร ไปได้ความว่า ได้ใช้ถั่วต่าง ๆ อย่างละ ๒
 ถัง คงเหลืออย่างละถึงหนึ่งบ้างสองถึงบ้าง งามใช้สามถึง คงเหลือสอง
 ถัง ผลไม้แดงใช้ ๕ ทะนาน เหลือ ๕ ทะนาน มะกล่ำใหญ่ได้ใช้แต่ ๕
 ทะนานเท่านั้น เหลือถึง ๕๕ ทะนาน ผลเดือยกับผลบัวใช้อย่างละถึง
 เหลืออย่างละ ๒ ถัง ข้าวฟ่างข้าวโพดนี้ใช้อย่างละ ๒๐๐ ฝัก เหลือถึง
 พันเศษสองพันเศษ เมล็ดแตงอุลิตใช้ถึงเดียว เหลือสองถึง นมนั้นไม่
 ได้ความว่าใช้อย่างไร แต่เนยแล้วโถน้ำวุ้นเดียวเป็นแน่ ซึ่งว่า ๔
 ทะนานนั้นจะชั่งอย่างไรไม่ทราบ สาकुลานใช้หมด สาकुวิลาดเหลือ

ถึงหนึ่ง ชะเอมเทศจ่ายหนัก ๔ ชั่ง แต่ได้ใช้เล็กน้อย เผือก มันเทศ
จ่ายอย่างละ ๓๐๐ ใช้อย่างละยี่สิบสามสิบสี่ระยะเท่านั้น น้ำตาลกรวด
น้ำตาลทราย น้ำตาลหม้อ มะพร้าวอ่อน มะพร้าวแก่ เหล่านี้ ไม่ได้
ความว่าใช้สิ้นสักเท่าใด แต่เห็นจำนวนจ่ายมากมายนัก ถ้าประมาณดู
กับส่วนที่ลด ก็คงจะเหลือกว่าครึ่งตัว เพราะฉะนั้นการที่จะเอาส่วน
แน่ของข้าวทิพย์นั้นไม่ได้ เจ้าพนักงานผู้กว่นแก้ไขออกเอาไปว่าของ
เหลือก็ใช้ในการพระราชกุศลอื่น ๆ ต่อไป แต่ที่จริงก็เห็นจะเป็นสี
เหลืองไปเสียนั้นและโดยมาก วิธีที่จะระคนสิ่งของทั้งปวงนี้ให้เป็นผง
สำหรับกว่นนั้น คือของที่ควรจะหั่นฝานเป็นชิ้นเล็ก ๆ ก็หั่นฝาน ที่
ควรจะโขลกตำก็โขลกตำ ที่ควรจะเปียกจะหุง เช่น สาธุวิสาต สาธุ
ลาน ผลเดือย ข้าวสารหอม ก็เปียกก็หุงเคล้าด้วยของทั้งปวง น้ำตาล
สำหรับกว่นมีชื่อต่าง ๆ คือ น้ำผึ้ง น้ำอ้อยสด น้ำอ้อยแดง น้ำตาล
กรวด น้ำตาลทรายนั้นก็ดูเป็นแต่สังเขป ที่ใช้จริง ๆ เป็นพื้นนั้นก็น้ำ
ตาลหม้ออย่างเดียว กะทิที่ใช้ ใช้คั้นด้วยน้ำมะพร้าวอ่อน เป็นอันได้
เจืออยู่ทั้งมะพร้าวอ่อนมะพร้าวแก่ ชะเอมเทศ ชะเอมสด ข้าวอ่อนที่
เป็นน่านมใช้ลงครกโขลกเจือน้ำคั้น น้ำที่ใช้นั้นใช้น้ำมนต์ ผลไม้ที่ควร
จะคั้นน้ำเช่นทับทิมและส้มต่าง ๆ นั้นก็คั้นน้ำสำหรับใช้เจือเมื่อเวลา
กว่น พร้อมกับเนยด้วย ฟินที่ใช้ติดไฟเคียวกะทิและกว่นนั้นใช้ไม้
ชัยพฤกษ์และไม้พุทราสองอย่าง เชื้อไฟที่ใช้ส่องด้วยแว่นซึ่งเรียกว่า
ไฟฟ้า เมื่อตรวจดูเครื่องที่ใช้ในข้าวทิพย์ของเรา ซึ่งเห็นว่าเป็นเนื้อ
หนังอยู่นั้นก็คือเรื่องข้าว ๆ และกะทิกับน้ำตาลเป็นขนมอย่างไทย ๆ
ที่เอาผลไม้ต่าง ๆ มาเจือนั้น ไม่ได้นึกหวังจะให้รสผลไม้ที่รู้สึกเลย
เป็นแต่สักว่ามีอยู่ในนั้น เรื่องนมเนยมีพอให้สมกับที่เป็นพิธี ที่แท้
ก็ได้เจือกะทะละช้อนชุป ๑ หรือสองช้อนเท่านั้น ไม่ได้เกินกว่านั้นเลย

แต่กระนั้นอุปาทานของคนไทย ๆ เรา ที่รู้ว่าเจือเนยด้วย ไม่ เข้าใจชัดว่า เจือสำหรับออกชื่อให้ดังศรี บางคนกินไม่ได้เลยร้องว่าเหม็นเนย บางคนก็ทักว่าปีนี้เหม็นเนยไป มีบ่นกันแทบทุกปี แต่ที่แท้นั้นเหม็นชื่อเนยจริง ๆ ไม่มีตัวเนยที่สำหรับพอจะให้เหม็นได้เลย นี่เป็นตัวอย่างที่ให้เห็นความเกลียดเนยของไทยได้ ถ้ากวนอย่างแบบอินเดียจริง ๆ แล้ว เป็นต้องเหลือทิ้งแปดกะทะ ถึงจะปั้นลูกกลอนกลืนตามแบบคนที่เกลียดเนยที่มีเป็นอันมาก ก็คงถึงกระท่อนกลับเป็นแน่

การกวนข้าวทิพย์ ถึงว่าไม่ได้ออกชื่อในหนังสือเก่า ๆ ชัดเจน ก็คงจะได้กวนมาแต่ครั้งกรุงเก่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึ่งโปรดให้มีการกวนข้าวทิพย์ในรัชกาลที่ ๑ นั้นตลอดมา ใช้พระเจ้าลูกเธอฝ่ายในทรงกวนทั้งสิ้น

ตามที่ได้ถือกันว่า ผู้ซึ่งสำหรับกวนข้าวทิพย์นั้นต้องเป็นสาวพรหมจารี คือที่ยังไม่มีสามีนั้นประการหนึ่ง อีกนัยหนึ่งคือหญิงซึ่งยังไม่มีระดุกกล่าวว่าเป็นพรหมจารีแท้ แต่การที่ถืออย่างหลังนี้ อยู่ข้างจะมาจากซึมซาบ ก็ถ้าจะคิดตามคำที่ว่าพรหมจารี ซึ่งตามสำนวนในพุทธศาสนา คือผู้ที่ประพฤติดอย่างพรหม ไม่บริโศกคามคุณ ผู้ซึ่งยังไม่มีระดูปราศจากเตียงสา จะถือว่าประพฤติดอย่างพรหมอย่างไรได้ เพราะไม่ได้คิดจะละเว้น เป็นแต่ยังไม่ถึงกำหนด ถ้าจะใช้พรหมจารีให้แท้แล้วดูเหมือนจะต้องใช้ผู้ที่บริโศกคามคุณได้ แต่หากมาละเว้นเสียเพื่อจะประพฤดิให้เหมือนพรหม แต่คำว่าพรหมจารีที่มีมาในคัมภีร์พราหมณ์ ซึ่งเรียกว่ามหาภารตะนั้น ดูต่างกันกับพรหมจารีที่มีมาในพระพุทธศาสนา เขากล่าวปริยายไว้ในเรื่องจำแนกพวกผู้ประพฤติดน ๔ จำพวก จำพวกหนึ่งเรียกว่าคฤหัสถ์ จำพวกหนึ่งเรียก

ว่าภิกษุ จำพวกหนึ่งเรียกว่าพรหมจารี จำพวกหนึ่งเรียกว่าวันปรัญญ์ ในจำพวกที่เรียกว่าพรหมจารีนั้น จำจะต้องประพฤติคือเวลาที่อยู่ด้วย อาจารย์ต้องรับคำสั่งสอน และทำตามซึ่งอาจารย์จะบังคับให้ทำ แล้ว จำจะต้องรับภาระงานของอาจารย์ ไม่ต้องรอคำสั่งอาจารย์ก่อน จำจะต้องตื่นก่อนนอนภายหลังอาจารย์ จำจะต้องเป็นผู้อ่อนน้อมและต้องอดกลั้นความปรารถนาทั่วปวงให้อยู่ในบังคับตัวและต้องอดกลั้น คือ ตั้งอยู่ในขันติ เป็นผู้มียพยายามกล้า และมีความเพียรที่จะเล่าเรียน ต่อเป็นผู้ที่ประพฤติเช่นนี้ จึงเป็นผู้ควรที่จะคิดว่าจะสำเร็จได้สมหมาย ความประพฤติของพรหมจารีที่กล่าวมานั้น ดังนี้ แต่ความมุ่งหมายของพรหมจารีที่มุ่งจะได้ นั่นคือได้ความรู้ที่ได้เล่าเรียนเวท ซึ่งเป็นตัวคัมภีร์เดิมที่พระพรหมหยิบออกจากกองเพลิงเป็นต้น และเวทางคซึ่ง เป็นวิชาประกอบกันกับเวท ๖ ประการ มีวิชาโหรเป็นต้น และ ศาสตร์ระคือกฎหมายแบบอย่างความประพฤติสำหรับตัดสินผิดและชอบ มีมนุสารศาสตร์เป็นต้น และมนตร์ คือถ้อยคำที่สวดเสกอันวอนต่อพระเป็นเจ้าหรือคำอธิษฐาน วิชาทั้งปวงนี้เป็นพื้นที่สำหรับพวกพรหมจารีจะเล่าเรียน ถ้าอาจารย์นั้นมีวิชาวิเศษยิ่งขึ้นไป คือ วิชาสัตยชีวะสุขชีวิตที่ตายให้กลับเป็นขึ้นได้เป็นต้น เมื่ออยู่ไปกับอาจารย์ ๆ ชอบใจในการปฏิบัติที่ตัวได้ทำเมื่อใด ก็ประสิทธิ์วิชานั้นให้ นับว่าเป็น จบพรหมจารีที่ตนได้ตั้งความเพียร ในเวลาเมื่อตั้งอยู่ในพรหมจารีนั้น ก็ย่อมตั้งความเพียรในการที่จะทรมาณกายเพ่งต่อมานสมาบัติไปด้วย ผู้ที่ประพฤติพรหมจารีเช่นนั้น ย่อมมีเวลาจะละความเพียรมามีภรรยา หรือมีภรรยาไปด้วย ในเวลาตั้งความเพียรไปเช่นนี้ ดูคำที่เรียกว่าพรหมจารีนั้น ไม่ประสงค์จะแปลความว่าละการบริโภคคามเหมือนอย่างพรหมจารีในพระพุทธศาสนา ประสงค์เอาความเพียร

ที่จะให้ไว้ชา และจะให้บรรลุนานสมบัติซึ่งจะทำให้เป็นพรหมเป็น
ที่ตั้งพรหมจารีมีเป็นสองอย่างอยู่เช่นนี้ พรหมจารีที่ใช้กวนข้าวทิพย์นี้
จะหมายเอาพรหมจารีพวกใดก็ไม่ทราบ แต่ตามความเห็นของ
ข้าพเจ้า จะคิดลึกเกินไปหรือประการใดสงสัยอยู่ เห็นว่าคำที่เรียกผู้
กวนข้าวทิพย์ว่าสาวพรหมจารีนี้เดิมจะเป็นพราหมณ์ดอกกระมัง ข้อที่
ถือตามชิมชาบกันอยู่ต่อไปอีกว่านางพรหมจารีนั้นต้องเป็นคนที่ยังไม่มี
ระดู จึงจะเป็นพรหมจารีเท่านั้นเล่า ถ้าจะคิดไปตามทางที่ว่าพรหม
จารีเป็นพราหมณ์แล้ว ก็จะไม่เคยใช้นางพราหมณ์ที่ยังไม่มีสามี ธรรมดา
พราหมณ์ที่มีระดูแล้ว ก็มีสามีทั้งสิ้น หรือถ้าไม่มีสามีก็คงเป็นคนเสีย
คนแล้ว จะมาใช้ในการมงคลไม่ควร จึงต้องเป็นการเลือกพื้นเอานาง
พราหมณ์ซึ่งยังไม่มีระดูที่เป็นคนบริสุทธิ์มากวน การที่เราพลอยถือไป
ว่า ต่อเด็กที่ยังไม่มีระดูจึงจะเป็นพรหมจารีเท่านั้น จะเป็นด้วยฟัง
แว่ว ๆ ในเรื่องเขาเลือกนางพราหมณ์ แต่ไม่รู้มูลเหตุและลัทธิศาสนา
พราหมณ์จึงได้เข้าใจกันเป็นการชิมชาบรวม ๆ สืบมา ก็ถ้าหากเมื่อว่า
การกวนข้าวทิพย์ เป็นการจำเป็นจะต้องใช้นางพราหมณ์ซึ่งยังไม่มี
สามีเช่นว่ามาแล้วนี้ พราหมณ์ในเมืองไทยเรานี้มีน้อย จะหาธิดา
พราหมณ์ซึ่งยังไม่มีกำหนดอวาวะหะวามงคลได้ยาก จะมีเวลาขัด
ข้องในการที่จะทำพระราชพิธีขึ้น พระเจ้าแผ่นดินองค์ใดองค์หนึ่งจึง
ได้ทรงตัดสินว่า เมื่อไม่มีธิดาพราหมณ์จะกวนข้าวทิพย์แล้ว เอาลูก
จ้าวนายที่นับว่าเป็นชาติสูงกว่ตระกูลพราหมณ์มากวนจะไม่ได้
หรือ ท่านพราหมณ์ผู้จะทำพิธีนั้น ก็ค่อนข้างอยู่ข้างเรียวลงด้วย จะหา
ธิดาพราหมณ์ก็ไม่ได้ด้วย จึงได้ตกลงเป็นวैयाอมใช้ได้ตามกระแส
พระราชดำริ การกวนข้าวทิพย์จึงได้ยกเป็นหน้าที่ของลูกเจ้านายกวน
แต่เลือกเอาลูกจ้าวนายเป็นพรหมจารี คือที่ไม่มีสามีเป็นพรหมจารี

ตามอย่างพระพุทธศาสนา ที่ทรงพระเยาว์ให้ได้ขนาดกับนางพรหมณีซึ่งยังไม่มีสามีที่เคยกวนมาแต่ก่อนนั้นด้วย จึงได้เรียกว่าสาวพรหมจารี และวิธีที่เลือกเด็กกายอ่อนที่กลายเป็นซึมซาบไป จึงได้ยังเหลือซึมซาบอยู่จนบัดนี้

ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ การกวนข้าวทิพย์จะเว้นไป คงมีแต่ยาकुเสมอมา ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ กวนข้าวทิพย์เพิ่งมาเกิดขึ้นใหม่อีกในรัชกาลที่ ๔ การที่เปลี่ยนแปลงในวิธีที่ทำก็คงจะมีหลายอย่างที่ได้จับได้ชัดเช่นขนมปังดั่งนี้ แต่ก่อนคงไม่มี แต่ในครั้งนั้นใช้หม่อมเจ้าลูกเจ้านายต่างกรมยังไม่ได้ตั้งกรม ไม่เฉพาะแต่ที่ยังทรงพระเยาว์กวนเรื่อยไปจนเป็นสาวใหญ่ ๆ เช่น หม่อมเจ้าทัตถทรงในพระองค์เจ้าเกยุรเป็นต้นก็มี ทรงพระปรารภจะให้พระเจ้าลูกเธอกวนอยู่ไม่ขาด แต่ยังทรงพระเจริญไม่พอ ก็พอเสด็จสวรรคตเสีย ครั้นในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ใช้ตามแบบรัชกาลที่ ๔ แต่ได้มีพระเจ้าน้องนางเธอและพระเจ้าลูกเธอกวนสองคราว การที่ตกแต่งกันอยู่ข้างใหญ่โต และที่ ๆ กวนก็ไม่ใช่ปฎิรูปเทศจึงไม่ได้เป็นการติดต่อกันไปทุกปี กลับลงเป็นอย่างเก่า ครั้นนานมาหม่อมเจ้าที่ทรงพระเยาว์มีน้อย หม่อมเจ้าที่ขึ้นบัญชีใหม่ชั้นหลังยังไม่ทรงพระเจริญ ด้วยต้องหาในระหว่างเกศากันต์แล้วแต่ยังไม่ทันเป็นสาวใหญ่ ก็หายากขึ้นทุกปี ลงต้องมีหม่อมราชวงศ์เจือปน นานเข้าก็เรื่อยลงไปจนหม่อมหลวง เมื่อชั้นหลัง ๆ ลงมานี้ ถึงคนสามัญเข้าปละมใช้บ้างก็มี แต่ต่อไปภายหน้า ถ้าเจ้านายชั้นหลังทรงพระเจริญแล้ว ก็คงจะไม่ต้องมีคนอื่นเจือปน การแต่งตัวฟังสวดของพวกสาวพรหมจารีนี้ แต่ก่อนมาก็เห็นจะนุ่งขาวทั้งสามวัน แต่ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้แต่งเครื่องสี่สองวัน ในวันที่แต่งเครื่องสีนั้นนุ่งจีบ แต่วันกวนข้าว

ทิพย์นุ่นขาว เดิมก็ใช้นุ่นจิบ แต่เจ้านายที่ต้องกวนข้าวทิพย์มักเป็นเด็ก ๆ ไม่รักษากิริยาให้เรียบร้อย ผ่านนั้นบางและแข็งเดินปลิวกระจุยกระจายไป จึงโปรดให้นุ่นโจงกระเบนเสีย ว่าที่จริงดูก็ควรจะนุ่นขาวทั้งสามวัน ตามธรรมเนียมที่ฟังสวดทั้งปวงใช้นุ่นขาวเป็นพื้น ยกเสียแต่งงานบ่าวสาว เพราะเห็นว่าแต่งตัวนุ่นขาวไม่มีสีสัน ทำให้ผู้ที่แต่งนั้นเสียสวยไป การที่ฟังสวดพิธีสารทนุ่นห่มสีนี้ ก็เห็นจะเป็นเรื่องจะให้สวยงามนั่นเอง ใช้สวมสังวาลสายสร้อยผูกของข้อพระหัตถ์พระบาท เว้นแต่ที่สาวโสดแล้วก็ใช้แต่สังวาลและสายสร้อย แต่พระองค์เจ้ากวนในชั้นหลังนี้ ทรงผ้าเยียรบับ ทรงสะพักคาดปัก ที่ยังทรงพระเยาว์ก็ใช้เครื่องประดับเต็มที่ แต่ที่ทรงพระเจริญแล้วไม่ได้ใช้พระสังวาล แต่งอย่างไปกรุงิน ปีที่พระองค์เจ้ากวนนั้นคราวใด ก็เป็นการครึกครื้นใหญ่คนดูหลายร้อยคน แต่บางปีที่มีแต่การพระราชพิธีไม่มีกวนข้าวทิพย์ก็มีบ้างเหมือนอย่างเวลาพระบรมศพอยู่บนพระมหาปราสาทเป็นต้น

ส่วนในการพระราชพิธีที่พราหมณ์ตั้งนั้น ตั้งตามแบบเหมือนพิธีอื่น ๆ ที่ในพระบรมมหาราชวัง ไม่มีแปลกประหลาดอันใดเลย การพิธีสงฆ์พระแท่นมณฑลจัดคล้ายพระราชพิธีสัมพันธฉันท์ แต่ยกพระบรมธาตุและพระพุทธรูปต่าง ๆ เสียทั้งสิ้น คงอยู่แต่พระชัยวัฒน์ประจำรัชกาลที่ ๕ ไม่มีเทียนชัย เพราะไม่ได้สวดภาณวาร ที่พระแท่นสำหรับพระสงฆ์สวดเป็นที่ตั้งสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งจะใช้ในการกวนข้าวทิพย์ พระสงฆ์ที่สวดมนต์เปลี่ยนกันทั้งสามวัน คือใช้พระราชาคณะ พระครูเจ้าวัด พระครูนิเทศกัฏฐ พระมหาดเล็กบางองค์ ซึ่งได้รับพุ่มในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หรือที่ได้บิณฑบาตในพระบรมมหาราชวัง ปันกันเป็นสามพวก วันแรกคณะใต้ วันกลางคณะเหนือ วันหลังคณะกลาง และคณะธรรมยุติกา พระสงฆ์มากบ้างน้อยบ้างขึ้น ๆ ลง ๆ

ตามที่มีตัว ไม่กำหนดแน่ได้ แต่คงไม่ต่ำกว่าวันละ ๓๐ ไม่เกินวัน ๕๐ รูป
ตั้งสวดเริ่มพระราชพิธีในเวลาบ่ายวันแรมสิบสามค่ำ สวดพรหมจารีที่
มานั่งฟังสวดนั่งในฉาก มีสายสัญญาณโยงมณฑลเหมือนอย่างเจ้านาย
โสดกัณฑ์ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว อาลักษณ์อ่านคำประกาศ
คำประกาศเดิมเป็นคำร้อยแก้วคล้องจองกันไม่มีกำหนด แต่ภายหลัง
พระยาศรีสุนทรโวหาร^(๑) แต่งขึ้นเป็นคำร้อยได้ใช้อยู่ทุกวันนี้ เริ่มคำ
ประกาศนั้น รับพระบรมราชโองการประกาศแก่พระสงฆ์ซึ่งจะสวด
พระพุทธรมณฑ์ และเทพดาซึ่งรักษาพระนครและในสถานที่ต่าง ๆ ใน
ประกาศนี้ออกพระนามย่ออย่างกลาง ทรงพระราชดำริว่า การกวณ
ข้าวทิพย์เป็นพระราชพิธีเคยทำมาแต่โบราณ ทั้งเป็นเวลาที่ได้อวย
ทานยาคุในเวลาข้าวเป็นน้ำนม ซึ่งเกิดมีขึ้นแต่ปฐมรัชกาล การกวณ
ข้าวปายาสนั้น เป็นพิธีเพื่อจะให้เกิดสวัสดิมงคลแก่พระบรมวงศานุ
วงศ์ และข้าราชการบรรดาที่อยู่ในกรุงเทพฯ รับพระราชทานระงับโร
กภัยอันตรายต่าง ๆ ส่วนยาคุนั้น นับว่าเป็นเหตุที่จะป้องกันข้าในนามิ
ให้มีอันตราย ด้วยมีนิทานกล่าวมาว่าพระโกณฑัญญะเมื่อเป็นกุมภพ
จุลกาฬ ได้อวยยาคุแก่พระสงฆ์สาวกพระพุทธวิปัสสี ข้าวในนาถึงาม
บริบูรณ์ขึ้นเป็นทิฏฐธรรมเวณีย์ ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะทำ จึง
ให้นำข้าวรวงซึ่งเป็นน้ำนมมาจ่ายแจกไปให้พระบรมวงศานุวงศ์ทั้ง
ฝ่ายหน้าและฝ่ายใน และข้าราชการ ทำยาคุและโถฟักเหลืองเป็น
ภาชนะที่รอง ประดับด้วยดอกไม้ต่าง ๆ เป็นประณีตทานถวายพระ
สงฆ์ เสด็จพระราชดำเนินออกเลี้ยงพระสงฆ์สามวัน จึงมีพระบรมราช
โองการ ให้ประกาศแก่พระสงฆ์ซึ่งจะสวดพระพุทธรมณฑ์ขอให้มิจิตมั่น

---

(๑) พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ในรัชกาลที่ ๕

ด้วยเมตตา และยึดเอาคุณพระรัตนตรัยทั้งสามเป็นที่พึ่ง และด้วยอำนาจพระรัตนตรัยอันเป็นนิรติศัณยบุญเขตขอให้เกิดสวัสดิมงคลและระงับโรคภัยแก่ผู้ที่ได้รับพระราชทานข้าวปายาสนี้ และขอให้เทพยดา จนนาสุรามฤตย์มาเจือโปรยปรายในอเนกรสปายาส ให้คุ้มกันสรรพอันตรายทุกประการ ต่อไปจึงเป็นคำอธิษฐานว่าด้วยอำนาจพระมหากرุธาของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีแก่ประชาชนทั้งปวง และอำนาจพระราชกุศลที่ได้ทรงบำเพ็ญในเวลานี้จึงให้มีพระชนม์ยืนนานปราศจากพระโรค ให้ศัตรูเป็นที่เกรงขามและขอให้ฝนตกเต็มเพียงพองามในเวลาที่ข้าวเป็นรวง และผลไม้ต่าง ๆ เมื่อและขอถึงฤกษ์ก็ให้ออกบริบูรณ์ทั่วทุกสิ่งทุกอย่าง ด้วยอำนาจบุญฤทธิ์พระเจ้าแผ่นดิน ผู้บำรุงข้าราชการและประชาราษฎร์ คำสัตย์ซึ่งได้กล่าวนี้ขอให้สำเร็จเป็นสวัสดิเทอญ

เมื่ออ่านประกาศแล้วพระสงฆ์จึงได้สวดมนต์ วันแรกสวดจุลราชปริต วันกลางสวดมหाराชปริต วันหลังสวดธรรมจักกัปปวัตตนสูตรและมหาสมัยสูตร รุ่งขึ้นเสด็จพระ วันแรกเป็นโดยาคุษาราชการ วันที่ ๒ เป็นของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า วันที่ ๓ เป็นของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน

วิธีทำโดยาคุกัน แต่ก่อน ๆ มาทราบที่ใช้ฟักเหลืองกลิ้งเป็นรูปต่าง ๆ ประดับด้วยดอกไม้ฟักทองมะละกอย้อมสีเครื่องสด มีกระเบหรือถาดรองใบหนึ่ง ที่ใช้เป็นโต๊ะไม้รองบ้างก็มีแต่อย่างย่อมน ๆ ชมกันในชบวนฝีมือช่างแกะฟักทองมะละกอลี้นดอกไม้สด แต่ที่ทำนั้นไม่ต้องเหมือนดอกไม้จริง จะให้งามขึ้นไปกว่าก็ร้อยเท่าก็ได้ ถ้ายิ่งงามขึ้นไปเท่าใดยิ่งดี แบบเดียวกันกับช่างเขียนไม่ต้องเขียนให้เหมือนจริง ๆ การที่ทำนั้นต้องทำในเวลากลางคืน อยู่ข้างจะเป็นการเอะอะประกวดประชันกันมาก แต่เจ้านายฝ่ายในท่านไม่โปรด

ดอกไม้ พักทองมะละกอ ด้วยเห็นไม่เหมือนจริง และไม่มียกลิ่นหอม
ทั้งไม่ได้มีผีพระหัตถ์จัดทำอะไรด้วยในโยธาคุณั้นเลย จึงเป็นธรรม
นิยม ถ้าพระองค์ใดถูกโถต้องยกเข้ามาถวายแต่เช้า ถอนดอกไม้พัก
ทองมะละกอออกเสียหมด เอาดอกไม้สดเสียบไม้กลัดปักประดับ
แบบที่สำหรับประดับนั้นดูไม่มีใครจะแปลกกันนัก ข้าพเจ้าเคยเล่นดอกไม้
พักทองมะละกอที่ถอนออก และได้เคยช่วยประดับดอกไม้สด
เสมอทุกปี อยู่ข้างจะช้านานมาก ยอดโถนั้นดูเป็นจำเป็นจะต้องใช้
ดอกมณฑาเม็ดเป็นช่อสี่ดอก เป็นยอดดอกหนึ่ง รองลงมาสามดอก
โดยมากกว่าดอกอื่น ๆ ถ้าผิดจากดอกมณฑาก็เป็นดอกขจรช่อนบ้าง
ดอกกุหลาบบ้าง เม็ดเป็นช่อใหญ่เหมือนกัน รองลงมาก็เป็นดอกจำปา
ดอกจำปิงอกสิบปักเรียงเป็นวงรอบ แล้วจึงถึงดอกกุหลาบ เป็นท้อง
ไม้อีกรอบหนึ่ง แล้วดอกจำปาดอกจำปีเป็นขอบนอกอีกสองรอบ เป็น
หมดส่วนฝา ในส่วนตัวโถนั้นประดับเป็นรอบ ๆ เช่นนี้เหมือนกัน
ตามแต่พระองค์ใดจะโปรดสลับสีดอกไม้อย่างไร แลกกันไปตามต่าง ๆ
แต่คงอยู่ในใช้กุหลาบ จำปี จำปา มณฑา สื่ออย่างนี้เป็นพื้นทั่ว ๆ ไป
ถ้าวันใดข้างในแล้วก็เป็ดอกไม้สดครี๊ดไปทั้งสิ้น ถ้าวันใดข้างหน้า
แล้วหาดอกไม้สดสักดอกหนึ่งก็ไม่มีเป็นดอกไม้พักทองมะละกอทั้ง
สิ้น ข้างฝ่ายผู้ชายก็ค่อนข้างโถเจ้านายผู้หญิงว่าไม่รู้จักงาม เอาแต่ดอกไม้
เข้าพอก ข้างผู้หญิงก็ค่อนข้างผู้ชายว่าไม่เห็นเป็นดอกไม้ดอกไหนอัน
ใดเป็นแต่พักทองมะละกอ เหม็นเขียวเหม็นบูดไปทั้งโถ เกียกันเช่น
นี้ดูมีอยู่เสมอไม่ขาด ที่จริงประดับดอกไม้ของเจ้านายข้างในก็งามไป
อย่างหนึ่ง เสียแต่เป็นแบบเดียวไม่มีใครจะยกย้ายและเป็นวง ๆ แน่น
ทึบกันไป ไม่มีฝีมือช่างในนั้นเลย ถ้าจะประดับเหมือนอย่างเช่นเจ้า
นายเดี๋ยวนี้จัดจานดอกไม้่างใหม่ ๆ สดสีสดสนให้มากก็จะงาม

พอใช้ ส่วนของผู้ขายนั้นเล่า ที่จริงก็เป็นฝีมือช่างที่ต้องใช้มีดเล็กมีดน้อยแกะชอกแซกต่าง ๆ ดอกไม้แต่ละดอกก็ต้องแกะกันช้านาน เป็นที่เทียบฝีมือดีฝีมือชั่วกันได้ เสียแต่ไม่ตั้งใจจะทำให้เหมือนดอกไม้จริง ๆ เลย มักจะไปเข้าเรื่องดอกไม้เงินเสียโดยมาก ถ้าผู้ที่ดูไม่ใช่คนที่เรียกว่า “เป็น” คือที่เคยทำได้หรือที่เคยเห็นมาก ๆ แลดูก็ไม่น่าพิศวงงวายนั่นใด ให้เนื่อไป ต่อฟังท่านที่เป็น ๆ ดิชมกันจึงได้เห็นและเข้าใจว่าดีอย่างไรชั่วอย่างไร การแต่งโคมาเพลงขึ้นใหม่ในโถของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ใช้ดอกไม้ฝรั่ง ที่เป็นคราวกำลังท่านเล่นอยู่หมู่หนึ่ง คือดอกกรักรักร ดอกเหนียงนกกระทา และดอกเบญจมาศ กุหลาบฝรั่งต่าง ๆ ทั้งอย่างดอกเล็ก ๆ ประดับทั้งดอกทั้งใบสลับกันไปไม่ไว้วางใจ เป็นดอกไม้ใบไม้ที่บัพทุกปีเปลี่ยนมาใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดชมเชยมาก ได้พระราชทานรางวัลด้วย แต่ไม่มีผู้ใดอาจทำตามอย่างนั้น คงมีอยู่แต่โถเดียว โถนอกนั้นเล่นเพิ่มเติมทางเครื่องตั้ง เป็นชั้นเป็นชั้น มีของหวานจัดลงจานตั้งบ้าง เครื่องไทยทานต่าง ๆ ประดับประดาบ้าง บางทีก็มีงาม ๆ แต่ยังไม่โตถึงโถทุกวันนี้ พอยกเข้าประเคนข้างสำหรับได้ เป็นบางโถทีเดียวจึงจะต้องยกเข้าไปแต่เฉพาะโถ แต่ในปัจจุบันนี้ มีความคิดยกย้ายเปลี่ยนแปลงออกไปทั้งตัวโถและเครื่องตกแต่ง สนุกสนานงดงามยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า จนถึงใช้เครื่องกลเครื่องไกบ้างก็มีเปลี่ยนรูปทุกปีไม่ได้ซ้ำ เป็นกระจุยใหญ่อย่างเล็ก ๆ ดูสนุกสนานน่าดูมาก แต่โต ๆ ขึ้นไป จนการที่จะยกเข้าไปประเคนพร้อมกับสำหรับนั้นเป็นไม่ต้องคิดถึง ได้แต่ตั้งเรียงเป็นแถวอยู่ตรงหน้าพระเท่านั้น ของเจ้านายข้างในก็ไม่ใช้ดอกไม้เหมือนอย่างแต่ก่อน ไปเล่นทั่วทั้งระดับประดาแข่งกันกับข้างหน้า ดูก็น่ากลัว ๆ กันทั้งสามวัน ถ้าผู้ใด

ถือแบบเก่าใช้แต่โครงถาดหรือรองกระบะ ด้วยถือว่าเป็นแบบอย่าง มีพิธีมานะไม่ยอมเปลี่ยนใหม่ และเสียดายเงิน ถึงจะประดับประดา ตกแต่งงดงามเท่าใด ก็คงลงไปเข้าพวกพระยาพระกระรังกะแรงที่ เกณฑ์เหลือเผื่อขาด ใครจะได้ประเคนพระที่มานั้น

การที่จะจำหน่ายโดยาคู่นั้น เจ้าพนักงานจัดโภชนาของผู้มี บรรดาศักดิ์ใหญ่ ๆ ที่ไม่ตีสั้นเป็นข้าวพระ ตั้งไว้ที่หนึ่ง ดูเหมือนหนึ่ง จะเป็นเกียรติยศใหญ่ ที่ได้เป็นส่วนหนึ่งของพระพุทธเจ้า แต่ที่แท้แปลว่า เลวแต่เกรงใจ จึงเอาไปตั้งข้าวพระแล้วจะได้ยกเอาไปให้พระที่เลว ๆ หรือที่มานั้นแล้วและที่จะมาฉันต่อไปเป็นได้ซ้ำอีกโภชนาหนึ่ง ส่วนโภชนาที่เหลืออยู่นั้น สังฆการีมีธงกลากซื้อพระไว้ค้อยถวาย เมื่อเสด็จออก ทรงศีลแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร โภทรวงปักธงกลากซื้อ พระสงฆ์ ตามแต่จะโปรดพระราชทานองค์ใด โดยาคูที่เกณฑ์มานั้นคง จะเหลือพระสงฆ์อยู่ในวันละ ๓ โภ ๔ โภโดยมาก จึงทรงเลือกพระ ราชทานพระองค์เจ้าพระ พระองค์เจ้าเถรที่ไม่ได้มาฉัน บางทีก็ซ้ำใน พระราชาคณะผู้ใหญ่ ซึ่งไม่ใช่วันที่มาฉันบ้าง ตามแต่จะมีโภชนาเหลือมาก เหลือน้อย สิ่งซึ่งต้องห้ามในโดยาคู่นี้ คือห้ามมิให้ใช้ธงแก้วแทนธง ฟักเหลือง ซึ่งเคยไม่โปรดมาทุกคราว ที่มีเครื่องตกแต่งตามแต่จะตกแต่งอย่างใด สุดแต่ให้มีธงฟักเหลืองเป็นเครื่องบรรจุยาอยู่แล้วเป็น ใช้ได้ บางทีใช้ฟักทั้งผลซึ่งมิได้ปอกเปลือกและมีได้ตกแต่งอันใดด้วย ฝีมือช่าง ที่ความประสงค์ของผู้ที่ทำนั้น ก็ประสงค์จะอวดที่หาฟักโถ นั้นได้ใหญ่ดี มีตัวอย่างเล่ามาว่า เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีหนึ่งมีฟักเหลืองเข้ามาแต่เมืองจีน ผลใหญ่ หลาย ๆ กำ ข้าราชการที่เป็นคนค้าสำเภาส่งมาทำโดยาคูหลายคน ด้วยกัน ไม่ได้ตกแต่งอันใดมากนัก และไม่ได้ปอกเปลือก พระบาท-

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดปรานชมเชย ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๔ มีผู้หาฟักเหลืองผลใหญ่ได้ ทำเข้ามาเช่นนั้นบ้างก็ไม่โปรด รับสั่งว่าเป็นการมกง่าย การเรื่องที่จะเลี้ยงยากุพระสงฆ์ทำไม่จึงต้องบรรจุโอฬารฟักเหลืองนี้คงจะไม่มีมูลเหตุอย่างอื่นนอกจากที่จะให้เป็นของประณีตของงาม

สวดมนต์วันที่สาม ไม่ได้ประโคมพระขึ้น รอเวลากว่นข้าวทิพย์มีอ่านคำประกาศและพระสงฆ์สวดมนต์เหมือนอย่างสองคืนมาแล้ว สวดมนต์จบแล้วพระสงฆ์อธิษฐานถวายพระพรลากลับไป ไม่ได้มีประโคมเหมือนกัน แล้วพระราชทานน้ำพระมหาสังข์โบมาตุ้ม และทรงเจิมสาวพรหมจารีทั้งปวง แต่ที่ไม่ได้เป็นหม่อมเจ้าพระราชทานน้ำด้วยพระเต้า แล้วท้าวนางก็นำออกไปที่โรงพิธี โรงซึ่งทำขึ้นสำหรับกว่นข้าวทิพย์เท่านั้นคือ หอนิเวศพิทยาทุกวันนี้ พระราชทานชื่อว่าหอราชพิธีกรรม แต่ภายหลังเป็นที่ประทับสมเด็จพระนางเจ้าจันทราเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอ และเป็นที่ใกล้หอธรรมสังเวช ซึ่งเป็นที่ไว้พระศพจึงได้ปลูกโรงขึ้นใหม่ตรงหน้าพระมหาปราสาทลงไป ครั้นเมื่อนั้นทำเป็นโรงราชยาน ก็ใช้โรงราชยานนั้นเป็นโรงพิธี เมื่อย้ายพระราชพิธีไปทำที่พระที่นั่งอนันตสมาคมคราวหนึ่งนั้น เลิกกว่นข้าวทิพย์แต่ในครั้งนั้นทำพระราชพิธีที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ปลูกโรงกว่นข้าวทิพย์ตรงท้องพระโรงหลังขวางออกไป การที่ตกแต่งโรงในพระราชพิธีนั้น คือก่อเตากะทะสิบเตา เรียงตามยาวเป็นแถวกัน ๘ เตา เป็นที่กว่นข้าวทิพย์ อยู่ด้านสกัดสองเตาเป็นที่กวนกระยาสารทเครื่องตัน หน้าเตาทั้งแปดเตานั้นตั้งม้าวางโต๊ะละลุ่มลุ่มเครื่องที่จะกวน ข้างหลังเตาเข้าไปยกพื้นพอต่ำกว่าปากกะทะหน่อยหนึ่ง เป็นที่สำหรับสาวพรหมจารีนั่งกวนกะทะละคู่ ตามเสาแขวนหิ้งตั้งเทวรูป มีรูปเทียน

ดอกไม้บูชาตามทิศ เป็นหน้าที่ของมหาดเล็กต้องออกไปจุดเทียนบูชาเทวดานี้ ที่ต้นแถวตั้งเครื่องบูชาพานธมถ้วยแก้วอย่างเครื่องทองน้อย เป็นของวิเศษ บูชาใครไม่ทราบ เห็นจะเป็นครูป้อยาย มีขวดน้ำสัมนมเนยตั้งอยู่ที่นั่นด้วย เป็นหน้าที่ท้าวอินทร์สุริยาและท้าววิเศษ ปลัดเทียบพระดมมาช่วยกันทุกรอง ผู้ซึ่งทำการกว่นข้าวทิพย์ทั้งปวงสามมงคลด้วยกัน ครั้นเมื่อสาวพรหมจารีขึ้นนั่งประจำที่แล้ว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงรินน้ำในพระมหาสังข์ลงในกะทะ แล้วทรงเจิมพวยที่พาดอยู่ปากกะทะ ๆ ละสองพวยด้วยยันต์มหาอุณาโลมและเครื่องหมายสามทุกเล่มพวย แล้วทรงรินน้ำในพระเต้าศิลาจารึกอักษร และพระเต้าเทวปฏิฐต่อไปทั่วทุกกะทะโปรดให้พระเจ้าลูกเธอทรงรินน้ำสัมนม และเติมเนยตามไปจนตลอดทั้งแปดกะทะเสร็จแล้ว พวกท้าวปลัดเทียบบิเศษซึ่งประจำกะทะจึงได้เทลงเครื่องที่จะกว่นลงในกะทะ ซึ่งมีกะทิและน้ำตาลเคี่ยวได้ที่แล้ว สาวพรหมจารีจับพวยลงมือกว่น ประโคมไตรสังข์มืองชัยพิณพาทย์มโหรี พระมหाराชครูพิธีรดน้ำสังข์ทุกกะทะแล้วก็เสด็จขึ้น พอเสด็จขึ้น สาวพรหมจารีก็เป็นอันเลิกกว่นกลับเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง ต่อนั้นให้ฝีพายมากวนประโคมพิณพาทย์จนสุกเสร็จกระยาสารทออีกสองกะทะก็กว่นพร้อมกัน

บรรดาผู้ซึ่งจะได้รับพระราชนิพนธ์ข้าวทิพย์ก่อนนั้น คือฝีพายผู้กว่นมีอำนาจที่จะควักไปได้คนหนึ่งเต็มใบพายที่จะคอนไปได้ และเวลาสุกแล้วจัดมาตั้งเครื่องในเวลาค่ำก่อน และบรรจุกติยบสำริดขนาดใหญ่ไปตั้งบนเตียงพระมณฑล ๔ เตียง สำหรับเป็นเครื่องต้นและจัดลงอ่างหยกสำหรับตั้งหน้าพระสยามเทวาธิราชอย่างหนึ่ง เวลาเช้าเสด็จพระราชดำเนินออกเลี้ยงพระ โปรดยกเตียงบนพระแท่นมณฑลลงมาจัดข้าวทิพย์ประเคนพระสงฆ์ฉัน แล้วจึงได้แจกข้าวทิพย์นั้น พระราช-

ทานพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน และพระสงฆ์ มากน้อยตามบรรดาศักดิ์ ข้าราชการที่เจ้านั้นมีห่อเป็นสามขนาด ๆ ใหญ่สำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ ขนาดรองลงมาสำหรับข้าราชการ ขนาดเล็กสำหรับข้าราชการชั้นต่ำ ๆ ลงไป ที่ออฟฟิศต่าง ๆ จำยรวมไปมาก ๆ ก็มี พระสงฆ์ที่เคยได้รับพระราชทานข้าวทิพย์อยู่แต่ก่อนนั้น คือเจ้าพระ ราชาคณะ ฐานานุกรม เปரியัญ ตลอดจนพระพิธีธรรม พระปริตร พระอนุจร ได้มาเดิมแต่วัดพระเชตุพนทั่วทั้งวัด ครั้นภายหลังในรัชกาลที่ ๔ พระราชทานวัดบวรนิเวศและวัดราชประดิษฐ์อีกสองวัด ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เกิดวัดราชบพิธ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ วัดเทพศิรินทราวาส วัดปรมมัยยิกาวาสขึ้นอีก และมีหอทรงบาตรทรงประเคนบ้าง

อนึ่งในวันเดือน ๑๑ ขึ้นค่ำหนึ่ง เป็นวันสดับปรกณกาลานุกาล แต่พระสงฆ์ซึ่งฉันในพระราชพิธีสารทมาก จึงได้แบ่งพระสงฆ์ซึ่งจะมาสดับปรกณกาลานุกาลนั้น ให้ได้รับข้าวกระตังจัดตั้งบนโต๊ะลาวมีผ้าเช็ดปากแดง ผ้าเช็ดหน้าขาว ทำเป็นธงปักยอดผ้าสี ให้เข้าเครื่องข้าวกรูซึ่งจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า ของที่ได้สดับปรกณนั้นก็ใช้ผ้าสบงผืนหนึ่งตามเคย มีกาน้ำซึ่งกรอกน้ำด้วยเสร็จใบหนึ่ง ร่มรองเท้า ในการที่เริ่มทำขึ้นนั้นคือพระสงฆ์ฉันโภยาคุณนั้นเป็นเวลาฉันเช้า เมื่อพระสงฆ์ที่ฉันในการพระราชพิธีกลับแล้ว จึงได้สดับปรกณทรงประเคนข้าว กระตังกล่องข้าวปิดและกาน้ำ ร่ม รองเท้า เพื่อจะมารับไปฉันเพลที่วัดหรือในพระบรมมหาราชวังแห่งใดแห่งหนึ่งตามอริยาคัย แต่ครั้นเวลาล่าลงมาเป็นเสียงพระสหาย ก็กลายเป็นต้องส่งข้าวกระตังนั้นไปถวายพระฉันเสียก่อน แต่กาน้ำซึ่งกรอกน้ำแล้วนั้นไม่ได้ถวายด้วยพระต้องไปหาน้ำฉันเอาเอง กาน้ำยกมาไว้ประเคน

พร้อมกับร่ม รองเท้า อยู่ข้างจะโคม ถ้าถูกพระสงฆ์ที่เคยมาและชา ๆ อยู่ด้วย รับการนำไปแล้วถือเอียงคว่ำหกล้อมผ้าผ่อนบอย ๆ แต่พระสงฆ์ที่ฉันในการพระราชพิธีทั้งสามวันนั้น ได้ผ้าชุบอาบองค์ละผืน อย่างพระราชพิธีใหญ่ทั้งปวง

ในการพระราชพิธีสารนี้ เป็นกำหนดทรงบาตรในการนักขัตฤกษ์อีกครั้งหนึ่งทั้งสามวัน ของทรงบาตรมีวิเศษขึ้น คือข้าวทิพย์และกระยาสารท แต่ข้าวทิพย์นั้นได้ทรงวันเดียวแต่วันหลังกระยาสารทเป็นขนมตามฤดู ทำนองก็จะมาจากข้าวปายาส แต่จะให้ौरอยถูกปากไทยเท่านั้น

เมื่อทรงบาตรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นหอพระ ในหอพระนั้นมีกระถางข้าวกรูตั้งบนโต๊ะเงินกระถางหนึ่ง กระถางข้าวเปรตตั้งบนโต๊ะเงินอีกโต๊ะหนึ่ง ข้าวกรูและข้าวเปรตนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดอย่างยิ่ง ถ้าทรงทอดพระเนตรเห็นเมื่อใดก็รับสั่งเป็นการล้อเล่นต่าง ๆ แต่ยังทรงจุดเทียนและรินน้ำหอม เป็นการเล่นเสมอทุกปี และทรงแปลคาถาสำหรับบูชา ซึ่งรับสั่งว่าพูดไม่เป็นภาษาคน เทียวล้อเถ่าแก่ท้าวนางต่าง ๆ เกือบจะทุกปี กระถางข้าวกรูนั้นใช้กระบุงมีกระบอกสักหวายติดกลางกลางกระบุง แล้วหุ้มใบตองจัดของกินคาวหวานลงในกระบุงหรือกระถางนั้น แล้วมีต้นไม้ปักที่กระบอกกลางกระบุง บนต้นไม้นั้นมีธงจะเข้ติดด้วยเศษผ้านุ่มผ้าห่มเล็กน้อยแขวนรุงรังไป มีดอกไม้จันทน์ประดับช่วยให้งามด้วย ที่ลำต้นของต้นไม้นั้นผูกดอกตะแบกข้อหนึ่งหรือสองข้อ มีเทียนธูปเสียบไม้กลัดอย่างละดอกเหน็บที่ปากกระบุงสำหรับทรงจุด เมื่อทรงบูชาพระพุทธรูปแล้ว กระถางข้าวกรูนี้ยกไปถวายพระสงฆ์ฉัน ข้าวเปรตอีกโต๊ะหนึ่ง มีกระถางเล็ก ๆ มีข้าววางอยู่นั้นน้อยหนึ่ง (เห็นจะไม่ถึงข้อหัตถ์

ตามอารามมิกโวราร) มีของกินคาวหวานกองปน ๆ กันโรยอยู่หน้า มีธงเล็ก ๆ ปีกอันหนึ่ง ดอกตะแบกดอกหนึ่งหรือสองดอกโรยปนอยู่กับอาหาร มีหมากคำหนึ่งพลูจิบหนึ่ง มีธูปเล็ก ๆ ดอกหนึ่ง เทียนเล็ก ๆ ดอกหนึ่ง เสียบลงไปกับข้าวต้อ ๆ เช่นนั้น กระถางเช่นนี้มี ๘ กระถาง มีกระถางน้ำอีกกระถางหนึ่ง ขวดคอปลองกรอกน้ำดอกไม้สดขวดหนึ่ง สำหรับรินลงในกระถางเวลาเมื่อบูชาหรืออุทิศ ข้าพเจ้าไม่สู้เข้าใจวิธีถวายกันอย่างชัดเจน เป็นแต่จุดเทียนเล่นอยู่เสมอ

แต่การถวายข้าวกรุ่นีพอสืบหามูลเหตุได้ชัดเจน ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือว่ามีมาในปะตะวัตถุสังเขปความว่า มีพรานเนื้อคนหนึ่งเมื่อไปไล่เนื้อกลับมาถึงบ้าน ก็แจกเนื้อให้แก่เด็ก ๆ ทั้งปวง วันหนึ่งพรานไปไล่เนื้อ จึงเก็บดอกตะแบกหรือดอกราชพฤกษ์ก็ว่าประดับกายและหาบมาเป็นอันมาก ครั้นเมื่อมาถึงประตูบ้าน เด็ก ๆ ทั้งปวงก็มาขอเนื้อตามเคย พรานจึงแจกดอกตะแบกให้คนละซ่อ ครั้นพรานนั้นตายไปเกิดในเปรตนิกาย มีดอกตะแบกเป็นเทริดประดับศีรษะเดินไปในน้ำ หวังจะไปหาอาหารที่บ้าน ในเวลานั้นโกณิยะอำมาตย์ของพระเจ้าพิมพิสารออกไปชำระความผู้ร้ายตามหัวเมือง ล่องเรือมาเห็นเปรตนั้น ได้ถามได้ความแล้วก็มี ความกรุณา จึงว่าข้าวสัตตของเรามี ทำไฉนท่านจึงจะได้ เปรตนั้นตอบว่า ถ้าอุบาสกตั้งอยู่ในสธนะ ท่านจงให้ข้าวสัตตุนั้นแก่อุบาสก แล้วอุทิศส่วนกุศลนั้นให้แก่เรา อำมาตย์นั้นก็ทำตาม เปรตได้อนุโมทนาตั้งอยู่ในความสุขแล้วจึงสั่งว่าให้ท่านทั้งหลายกรุณาแก่ปะตะนิกาย เมื่อทำกุศลสิ่งใด ๆ แล้วให้อุทิศส่วนบุญให้ ครั้นเมื่ออำมาตย์กลับมาถึงบ้าน นิมนต์พระพุทธเจ้ากับพระสงฆ์บริษัทมาถวายทาน แล้วกราบทูลเรื่องเปรตนั้นให้ทรงทราบ พระองค์จึงทรงอธิษฐานให้มหาชนประชุมพร้อมกัน แล้วแสดงปะตะ

นิกายให้ปรากฏมีเรื่องราวกล่าวมาดังนี้

เรื่องเปรตนี้ เป็นสัตว์จำพวกหนึ่ง ซึ่งมีชื่อเรียกในศาสนาพราหมณ์โบราณ ตามสำนวนสันสกฤตว่าปิตริ หมายถึงเป็นผีจำพวกหนึ่งซึ่งเป็นปญฺาตายายญาติพี่น้องของชนทั้งปวงตายไปเป็นปิตริ มีออกชื่อและเล่าเรื่องราวที่มาทำวุ่นวายต่าง ๆ ถึ ๆ เปรตคือออกจากปิตรินี้เอง ที่มามีกล่าวถึงในพระพุทธศาสนาด้วย ก็จากศาสนาเดิม ซึ่งคนในประเทศอินเดียถือกันอยู่ว่ามีมาแต่โบราณแล้วนั้น จะตัดสินคัดค้านเสียว่าไม่มีกล่าวถึงในพระพุทธศาสนาแต่เดิมเลยก็ยากอยู่ แต่การที่ทำการกุศลเป็นสิ่งที่ได้อยู่แล้ว โดยจะอุทิศให้แก่สัตว์หมู่ใดพวกใด ก็ไม่เป็นการทำให้กุศลสิ่งที่ดินั้นเสื่อมทรมานไป จึงต้องถือว่าเป็นอันไม่มีข้อที่จะคัดค้านอันใด แต่การที่เปรตเหล่านั้นจะได้รับประโยชน์ก็ต่อเมื่อทำทานอุทิศให้ เหมือนนิทานตัวอย่างที่โกณิยะอำมาตย์ได้ทำ แต่เรื่องข้าวเปรตที่ไม่ได้ทำบุญสุนทานอันใด เป็นแต่เอาไปกองไปทิ้งให้อย่างเช่นผี เป็นที่น่าสงสยนัก ก็ถ้าหากว่าการที่จัดอาหารลงกระทงเล็ก ๆ ไปทิ้งเช่นนั้น เปรตจะได้รับจริงแล้ว พรานที่ตายไปเป็นเปรตควรจะบอกแก่โกณิยะอำมาตย์ ว่าให้เอาข้าวสัตตูลักช่องหัตถ์หนึ่งใส่ในกระทงลอยน้ำมาเถิด ข้าพเจ้าจะได้กินเป็นอาหารทิพย์ หรือขอเศษผ้าอะไรทิ้งลงมาให้อีกสักหน่อยหนึ่งจะได้เอามาเป็นผ้าทิพย์ นี้เปรตก็ไม่ว่าเช่นนั้น บอกแต่ขอให้ทำทานอุทิศให้

การที่เกิดเช่นเปรตขึ้นนี้เห็นจะมาจากทางอื่นคือ ลัทธิฮินดูเป็นต้นเค้า ด้วยเขาถือการเช่นผีปญฺาตายาย คล้ายกันกับจีนที่เช่นศพเช่นป้าย ถ้าผู้ใดไม่มีบุตรชายสืบตระกูล ไม่ได้ขนมเช่นศพ แล้วก็เป็นผู้มีความทุกข์ในภายหน้า ถ้าจะเอาผู้อื่นมาเช่นแทนก็ว่าได้ เฉพาะ

ต้องบุตรชนมนั้นจึงจะได้แก่ผู้ที่ตายไปแล้ว เพราะฉะนั้นจึงต้องมีลัทธิที่จะหาบุตร นับแจกออกไปได้ ๑๒ จำพวก คือบุตรที่เกิดด้วยภรรยาคนที่แต่งงาน ๑ บุตรที่เกิดแต่ภรรยาของตนกับผู้ที่รับไต่โรเพท อันมุ่งต่อความกรุณา ๑ บุตรที่เกิดจากภรรยาของตนโดยผู้อื่นซึ่งเห็นแก่ทรัพย์สินจ้างเป็นเครื่องสักการะ ๑ บุตรที่เกิดแต่ภรรยาภายหลังสามีตายแล้ว ๑ บุตรที่เกิดแต่นางสาว^(๑) หรือหลานที่เกิดแต่บุตรที่บิดารับเป็นลูก (คืออธิบายว่าบิดามีแต่บุตรหญิง ให้บุตรหญิงนั้นไปมีสามี ครั้นบุตรหญิงนั้นมีบุตรออกมาเป็นชาย บิดาทำพิธีตามแบบรับมาเป็นลูก) ๑ บุตรซึ่งเกิดแต่ภรรยาที่ไม่บริสุทธิ์ (หมายความว่ามากชู้หลายผัว) ๑ บุตรที่เขาให้ ๑ บุตรที่ซื้อมาโดยความเสนาหา ๑ บุตรที่ใจตัวเด็กสมัครเอง ๑ บุตรที่ได้มาด้วยแต่งงานกับเจ้าสาวซึ่งมีครรภ์มาแล้ว ๑ บุตรของพี่ชายน้องชาย ๑ บุตรซึ่งเกิดด้วยภรรยาที่มีชาติต่ำกว่าตน ๑ บุตรเหล่านี้เช่นศพได้ ๖ จำพวก เช่นศพไม่ได้ ๖ จำพวก ในบุตร ๖ จำพวกข้างต้นนั้นนับว่าเป็นผู้รับมรดกสืบตระกูลได้ ด้วยเป็นเชื้อวงศ์ของตนด้วย เป็นบุตรที่เช่นศพได้ บุตร ๖ จำพวกข้างหลังเป็นผู้รับมรดกและสืบตระกูลไม่ได้ เป็นต้นนับว่าเป็นเชื้อวงศ์ เป็นบุตรที่เช่นศพไม่ได้ บุตรที่เกิดด้วยฤๅษีหรือพรหมณ์มาเพาะกับภรรยานั้น นับในพวกที่เช่นศพได้ลัทธิที่ถือการจำเป็นจะต้องมีบุตรเป็นสำคัญเช่นนี้ ยังถือกันแข็งแรงอยู่ในประเทศอินเดียทุกวันนี้ การเช่นศพก็ยังมีอยู่เสมอ ถึงอังกฤษมาเป็นผู้ปกครองทะนุบำรุงเจ้านาย พวกฮินดูก็ต้องยอมรับว่า บุตรที่บิดาเขารับตามศาสนาเช่นนี้ เป็นบุตรสืบตระกูลได้ด้วยเหมือนกัน ไปห้ามเสียแต่ที่เมื่อเวลาผัวตายแล้ว ธานีผู้เป็นภรรยาจะรับลูกเลี้ยงในเวลาผัวตายไม่ได้ ด้วยได้เคยเกิด

---

(๑) ศัพท์ “นางสาว” ตรงนี้เป็นพระราชนิพนธ์เดิม เฉพาะตรงกับที่บัญญัติใช้ทีหลัง

เหตุมาหลายครั้ง ด้วยรานี้้นประสงค์จะมีอำนาจ เป็นผู้รั้งราชการแทนตัวต่อไป จึงได้คิดหาเด็กมารับเป็นลูกเลี้ยงตัวว่าการแทน เมื่อเด็กลูกเลี้ยงที่เป็นรายาคนใหม่โตขึ้น ยอมมอบสมบัติและอำนาจให้โดยปรกติก็มี ที่ไม่ยอมให้เกิดวิวาทกันขึ้นก็มี เพราะเป็นการนุ่ในส่วนรานี้เช่นนี้ อังกฤษจึงได้ไม่ยอมรับลูกเลี้ยงซึ่งเลือกเมื่อเวลาผู้ตายก็ยังมีเหตุเคลือบแคลงด้วยอ้างเอาว่า รายาผู้ตายได้รับเป็นบุตรเลี้ยงเมื่อจวนจะตาย เช่นนานาสหิษซึ่งอังกฤษไม่ยอมรับ ภายหลังเป็นขบถ ด้วยถือโอกาสเอาในเวลาที่พวกทหารแขกของอังกฤษเป็นขบถก่อเหตุใหญ่โตในประเทศอินเดียได้

การที่เราทำข่าวกรุงจะมาตามในหนังสือที่มีเจือมาในพุทธศาสนา แต่ข่าวปรตนี้ เห็นจะติดมาแต่ผู้ที่เคยเช่นผีป่วนตายอย่างอื่นดู ถ้ามิฉะนั้นดีร้ายก็จะมาจากลาวอยู่ในเรื่องเช่นผี ธรรมดาการที่เช่น ๆ ทั้งปวงไม่ต้องใช้ของมาก ครั้นเข้าใจว่าของน้อยจะเป็นของมากเหมือนอย่างบัตรบูชาเทวดาใส่ขนมเล็กขนมน้อย แต่เต่าจะกินก็ไม่พ้ออ้ม แต่คำที่โหรว่านั่นสารพัดจะตีพิเศษเกินกว่าจริงได้ร้อยเท่าพันเท่า แล้วก็ไม่เป็นปด เพราะของเหล่านั้นจะกลับไปเป็นมาก ไม่เลี้ยงแต่เฉพาะเทวดาที่เป็นนายองค์เดียว เลี้ยงทั้งเทวดาบริวารตลอดไปด้วยบริวารนั้นนับด้วยกฎทั้งนั้น การที่ใช้ของน้อย ๆ เช่นไหว้เช่นนี้ ผู้ต้นคิดเห็นจะคิดเพื่อจะเป็นแต่แสดงความเคารพ ด้วยเห็นอยู่แก่ตัวว่าถึงจะหาของไปให้มากมายเท่าใด ก็ไม่บกพร่องลงไป ไม่เหมือนเลี้ยงพระที่ฉันได้ต้องเติมของซึ่งเป็นที่ขึ้นสมยินดีของทายก ตลอดไปจนถึงข่าวพระซึ่งรู้อยู่แล้วว่าการที่ถวายข่าวพระนั้น ใช้จะไปได้แก่พระพุทเจ้าอย่างหนึ่งอย่างใด คือจะได้รับสิ่งของนั้นโดยทางเช่นหรือทางอุทิศส่วนบุญก็ไม่มี คงเป็นแต่อาภิสบูชาอย่างเดียวกันกับรูปเทียนดอกไม้ ไม่ต้องใช้มาก

สิ่งละหับเล็กหับน้อยก็พอ แต่ซึ่งเชื่อถือนั่นว่าของน้อยจะไปกลายเป็นมากในโลกหน้านั้น เห็นจะเกิดขึ้นจากเรื่องทำบุญเฟื่องหนึ่งได้ ร้อยเฟื่องพันเฟื่อง เป็นไปตามอรรถาัยคนเช่นที่เรียกว่าเก็บเบี้ยได้ รำน เห็นเป็นทำที่จะได้อย่างไรก็เอาทุกอย่าง การที่ทำข้าวกรูกระทง ใหญ่สำหรับถวายพระเมื่อภายหลังนี้ เห็นจะมาตามทางนิทานเรื่อง เปรตซึ่งเป็นพรานที่กล่าวมา แต่เรื่องข้าวเปรตเห็นจะมาจากเครื่องเช่น

ในหนังสือพมาศกกล่าวว่า ข้าวกรูที่ทักกันในครั้งนั้น ประสงค์ อุทิศต่อประทตูปชีวีเปรต ก็ดูต้องกันกับคำที่เล่า ๆ อยู่ในชั้นหลังนี้ การที่จำแนกชื่อเปรตต่าง ๆ ดูเป็นตามคัมภีร์ซิมชาบมากกว่าที่มาใน พระบาลีหรืออรรถกถาชั้นสูง ๆ เช่นในคัมภีร์โลกสันฐานและมิลินท ปัญหา ที่มาในคัมภีร์ชั้นสูง คือมาในจตุตถปาราชิกคัมภีร์อาทิกรรม แต่จำแนกประเภทเปรตก็ต่างกัน กล่าวไว้ในโลกสันฐานและคัมภีร์ อาทิกรรมคัมภีร์ละสิบสองพวก ในสิบสองพวกทั้งสองคัมภีร์นั้นก็ไม ตรงกัน ว่าไปคนละอย่าง ฟังดูก็เป็นการง่ายที่จะคิดพรรณนา เป็น แต่ว่าให้แปลก ๆ กันไป จะเอาสักสองร้อยพวกก็เห็นจะได้ แต่ในมิลินท ปัญหานั้น มีย่นกล่าวโดยสังเขปอีกชั้นหนึ่ง คือว่าถ้าจะย่นเข้ก็คงเป็น สิ่งจำพวก ที่เขาจะปันอาการตามที่คล้าย ๆ กันเป็นพวกหนึ่ง ๆ คือ อุตุบชีวี เลี้ยงชีวิตด้วยมลทินแห่งครรภ์และหนองเลือดทั้งปวง พวก หนึ่ง ขุปปิปาสิกะ อยากข้าวอยากน้ำอยู่เป็นนิตยพวกหนึ่ง นิชฌา มะตันทิกะ เพลิงเผาอยู่ภายในเป็นนิตยพวกหนึ่ง ประตตูปชีวีเลี้ยง ชีวิตด้วยผลแห่งทานที่ผู้อื่นให้ จิตระวังแต่ที่จะรับส่วนกุศลอย่างเดียว พวกหนึ่ง เปรตพวกหลังนี้ คือเปรตที่ทำข้าวกรูอุทิศให้ คำที่เรียกว่า ข้าวกรูนั้นชะรอยจะมาจากภาษามครว่ากระ แปลว่าข้าวอย่างหนึ่ง

ตามติกชั้นนาริซิลเดอร์แปลว่าข้าวต้มให้สุกแล้ว แต่เรียกชิมซาบกัน ไปก็กลายเป็นกรู ครั้นเมื่อกรูแปลไม่ออกแล้วจึงมีผู้เดาเป็นตรูต่อไปอีก เพื่อจะให้ไต่ความ แต่เหตุใดจึงมาทำข้าวกรูกันในฤดูสารทไม่ไต่ความ หรือจะทำให้เป็นคู่กันกับข้าวผอกกระบอกน้ำซึ่งได้ทำในเวลาตรุษสุดปีบ้างดอกกระมัง

อนึ่ง ในการพระราชพิธีสารทนี้ ก็มีข้าวบิณฑ์เช่นได้พรรณมาแล้วเมื่อสงกรานต์นั้นเหมือนกัน เพราะเป็นพิธีกึ่งกลางปี ฯ

การพระราชกุศลกาลานุกาล

๑ ในกำหนดพระราชพิธีสารท ได้กล่าวถึงข้าวกระตังและของสดับปกรณ์มาแล้ว ในที่นี้จึงไม่ต้องกล่าวพิสดาร ขอบอกแต่ว่าในเดือน ๑๑ ขึ้นค่ำ ๑ เจ้าพนักงานได้เชิญพระบรมอัฐิ และพระอัฐิเท่าจำนวนที่เคยสดับปกรณ์มาแล้วก่อน ออกไปประดิษฐานบนพระที่นั่งเศวตฉัตรและโต๊ะเงิน ทั้งในพระราชวังบวรฯ และหอพระนาค ก็มีการพระราชกุศลตามเคยเหมือนกาลานุกาลอื่น ๆ พระสงฆ์ที่สดับปกรณ์ก็เกือบจะเป็นสำหรับเดียวกันนั่นเอง

คำตักเตือนในพระราชพิธีสารท

๑ การสวดมนต์ในเวลาค่ำ ก็เป็นตามธรรมเนียมเรียบร้อย ดิอยู่มีแต่ในวันกวนข้าวทิพย์ ภาษามาลาต้องเก็บใบมะตูม ให้พอแก่ที่จะพระราชทานเจ้ากวนข้าวทิพย์ คืออย่าให้ต่ำกว่าสิบหกใบลงไป ถ้าต่ำลงไปแล้วเคยเคอะมาหลายครั้ง ถ้ามากจนถึงสามสิบสองใบยิ่งดี อนึ่ง ใบมะตูมที่เก็บมานั้นเป็นอย่างใช้ไม่ได้แท้ ๆ มักจะต้องห้อยหูกมากกว่าหัต คือเหี่ยวอ่อนเหลือเกิน ด้วยเก็บมาไว้นาน หรือไปรวบกระชากมาแต่ที่ใบอ่อน ๆ จนสีแดง การที่ได้เตือนในหนังสือวชิรญาณแต่ก่อนก็มี แต่ภาษามาลาไม่มีผู้ใดได้รับหนังสือวชิรญาณ ท่านอธิบดีผู้ซึ่งบังคับภาษามาลาทุกวันนี้ก็ทรงหนังสือไม่ออก ฉัตรมงคลครอบพระกริ่งยังขาดได้ ถึงนิทานไฉ่ฉางนี้คงไม่รู้ ช่างเป็นไร ยังมีเรื่องที่เคยกาลลงในพิธีสารทอีกอย่างหนึ่ง คือข้าวกระทิงสำหรับสดับปรณพระบรมอิฐนั้น เคยมาตั้งอยู่ที่หลังฉากมุขใต้ แต่ก่อนมาถ้าเวลาจนเพลแล้ว ถ้าแก่เคยชนส่งมหาดเล็ก ทางพระทวารจากข้างตะวันตก มหาดเล็กส่งกรมวังและทนายเรือกนำลงไปถวายพระสงฆ์ที่มาคอยสดับปรณ แต่บางปีมหาดเล็กเฉย ๆ อยู่ กรมวังก็เคยไปเรียกเอาเองก็มี ถ้าถูกเฉยเข้าด้วยกันหมดแล้วเป็นเกิดความทุกคราว การอื่น ๆ ก็ดูไม่วุ่น มีขัดข้องขาดเหลืออันใดนัก ฯ

การพระราชกุศลตักบาตรน้ำผึ้ง

๑ การตักบาตรน้ำผึ้งนี้ ไม่ได้เป็นพระราชกุศลซึ่งมีมาในเรื่องราวเก่า ๆ ปรากฏในหนังสือแห่งใด เป็นการเพิ่งเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เหมือนอย่างวิสาขบูชาและมาฆบูชา ทำอนุโลมตามผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาแต่ก่อนได้เคยทำมา แต่การที่ทำนั้นก็ไม่ใช่จะเป็นราชการสำหรับแผ่นดินแท้แท้ ทำเป็นส่วนธรรมเนียมฤทติกา หรือเฉพาะแต่วัดบวรนิเวศด้วยอีก เป็นการของวัดมากกว่าของบ้าน คือเมื่อเวลาทรงผนวชอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ได้เคยมีการวิสาขบูชา มาฆบูชา ตักบาตรน้ำผึ้ง เมื่อได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงได้ทรงยกเข้ามาทำในวัดพระศรีรัตนศาสดารามอีกส่วนหนึ่ง พระสงฆ์ที่ฉันในการตักบาตรน้ำผึ้งเดิมก็ใช้ราชาคณะฐานานุกรมวัดบวรนิเวศวัดเดียวทั้งสิบรูป ต่อภายหลังเมื่อทรงสร้างวัดราชประดิษฐ์ จึงได้มีพระราชาคณะฐานานุกรมวัดราชประดิษฐ์ เข้าในจำนวนสิบรูปนั้นด้วย ครั้นภายหลังเมื่อปีข้าพเจ้าบวชเณรย้ายเข้ามาเลี้ยงพระที่พระที่นั่งพุทธมณเฑียรมุขใต้ มีเจ้าพระเจ้าเณรที่บวชใหม่ เติมนอกจากจำนวนสิบรูปขึ้นไปอีก ต่อมาภายหลังก็เลยเป็นแบบ เจ้าพระเจ้าเณรทรงผนวชใหม่เข้ามาฉัน และได้ฉันน้ำผึ้งที่ทรงบาตรนั้นด้วย เป็นฉลองเจ้าพระเจ้าเณรด้วยกลาย ๆ ครั้นในรัชกาลปัจจุบันนี้ เชิญพระพุทธบุษยรัตน์ไปประดิษฐานที่พระพุทธรัตนสถานแล้ว จึงย้ายเลี้ยงพระไปที่พระพุทธรัตนสถาน แต่ที่แคบไม่พอพระสงฆ์ จึงต้องแยกไปฉันที่พระตำหนักทรงผนวชบ้าง แต่ก่อนทรงบาตรที่มุขหลังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ภายหลังจึงย้ายมาที่พระที่นั่งทรงธรรม ครั้นเมื่อไปเลี้ยงพระที่พระพุทธรัตนสถาน การทรงบาตรก็ย้ายไปที่ศาลาใต้ต้นจันทน์หน้าประตู

กมลასน์ประเวศมาจนทุกวันนี้ บาตรที่ทรงนั้นมีบาตรพระพุทธรูปใน
ที่ต่าง ๆ และบาตรพระสงฆ์ มีแต่ตัวบาตรไม่ได้หุ้มถลกตั้งเรียงบนม้า
ทรงด้วยขันเงินทรงบาตร ๆ ละขัน มีผลสมอทั้งลงไปในบาตรนั้น
บาตรละเก้าผลสิบผลตามแต่จะมีมากมีน้อย ต่อนั้นไปเจ้านายฝ่ายใน
เสด็จขึ้นมาทูลบาตรน้ำผึ้ง ตามแต่พระองค์ใดจะทรงศรัทธามากน้อย
เท่าใดไม่มีกำหนด แต่น้ำผึ้งคงได้เต็มทุก ๆ บาตร เพราะบกพร่อง
บาตรใดก็คงเต็มจนเต็มจำนวนบาตรที่ทรงบาตรน้ำผึ้งดังนี้ ในการ
ทรงบาตรน้ำผึ้งนั้น เสด็จลงทรงจุดเครื่องนมัสการทรงศีล พระสงฆ์
ถวายพรพระทรงประเคนแล้ว เสด็จทรงบาตรน้ำผึ้ง เมื่อเสด็จกลับก็
พอใกล้กับเวลาที่พระสงฆ์ฉันแล้ว ทรงถวายไทยทาน หมากพลูรูป
เทียน และน้ำผึ้งขวดอัดขนาดเล็กลงหนึ่ง พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา
ด้วยกาเล และยัสสะทานะแล้วก็เสด็จขึ้น มีการเทศนาเรื่องตัก
บาตรน้ำผึ้งต่อไป การเทศนาเป็นกัณฑ์หลวงแต่ไม่ได้เทศน์หน้าที่นั่ง
เทศน์ที่พระที่นั่งทรงธรรม เจ้านายและข้าราชการฝ่ายในฟัง เรื่องที่
เทศน์นั้นว่าด้วยนิทานเรื่องตักบาตรน้ำผึ้ง ที่มีมาในเกสัชขันธ์ เป็น
การแสดงมูลเหตุอนุโมทนาในมธุทานที่ได้ทำในวันนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่า
ควรจะนำมูลเหตุตามทางที่เทศนานั้นมากล่าวในที่นี้ พอจะได้รู้เรื่อง
ตลอดว่าเหตุการณ์อย่างไรจึงได้เกิดตักบาตรน้ำผึ้งขึ้น และน้ำผึ้งซึ่งดู
ก็ไม่ใช่เป็นประโยชน์อันใดนักสู้ข้าวสารไม่ได้ ทำไมจึงได้ต้องถึงตัก
บาตรตักพอกดูก็น่าจะถามอยู่ แต่เรื่องที่ข้าพเจ้าจะเล่า นั้น จะไม่เดิน
เนื้อความแต่ตามที่เทศนาอย่างเดียว จะขอแสดงความเห็น และตาม
ที่ตัวทราบเพิ่มเติมปนลงบ้างตามสมควรแก้ข้อความ

ใจความในเกสัชขันธ์นั้นว่า พระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ในเมือง
สาวัตถี ประทับ ณ เขตวนาราม อารามแห่งอนาถปิณฑิกคหบดี ครั้น

นั้นพระภิกษุทั้งหลายอาพาธเรียกว่าสโรกาศาธ แปลกันว่าไข้เกิดใน
 สรทกาส อาการที่เป็นนั้น คือ “ฉันทยาคุและภักไม่ตั้งอยู่ตามปกติได้
 ยาคุที่ดื่มแล้วก็พิบัติขึ้นเสีย ออกเสียจาก मुखวาร ไม่อยู่ได้นานใน
 อุตระประเทศ” คำที่ว่าเป็นโวหารแปลจากภาษามคธ ถ้าพูดกันอย่าง
 ไทย ๆ ก็ว่าในฤดูนั้นพระสงฆ์ฉันทยาคุก็ดี อาหารอื่นก็ดี ให้เกิดโรค
 อาเจียนออกมาเสียอาหารไม่ตั้งอยู่ได้ เป็นเหมือนกันมาก ๆ ก็พากัน
 หิวโหยอ่อนเปลี้ยไป ร่างกายก็ผ่ายผอมเศร้าหมอง ผิวเหลืองขึ้น
 เหลืองขึ้น เมื่อผมไปเช่นนั้น เส้นก็สะพรั่งขึ้นตามกายเพราะโรคที่
 เป็นนั้น พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นตรัสถามพระอานนท์ พระ
 อานนท์ก็กราบทูลตามเหตุที่เป็นนั้น ครั้นเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จเข้า
 อยู่ ณ ที่สงัด จึงทรงพระปริวิตกถึงทุกข์พิบัติซึ่งเกิดขึ้นแก่พระสงฆ์นั้น
 จึงได้ทรงพระดำริจะหาสิ่งใดอนุญาตให้แก่พระสงฆ์ให้เป็นยาด้วย
 เป็นอาหารด้วย แต่จะไม่ให้เป็นอาหารหยาบ เมื่อทรงพระดำริเช่นนั้น
 จึงทรงคิดเห็นยาห้าอย่าง คือ เนยใสอย่างหนึ่ง เนยข้นอย่างหนึ่ง
 น้ำมันอย่างหนึ่ง น้ำผึ้งอย่างหนึ่ง น้ำอ้อยอย่างหนึ่ง ถือกันว่าเป็นยา
 ด้วยเป็นอาหารด้วย แต่ไม่เป็นอาหารหยาบ เนยใสเนยข้นที่กล่าวในที่
 นี้จะเข้าใจว่าเป็นบัตเตอและชีส ตามอย่างเช่นของฝรั่งมีขายเดี๋ยวนี้ไม่
 ได้ตัวนวนิตเนยขั้นนั้นเหลวกว่าบัตเตอ ที่เราเรียกว่าเนยเหลวของฝรั่ง
 สัปปีนั้น กลับเหลวคว้างยิ่งขึ้นไปเป็นน้ำมัน แต่เป็นของเกิดด้วยน้ำ
 นมทั้งสองอย่าง ต้องเข้าใจว่าเป็นเนยอย่างช่องหัตถ์ชนิดหนึ่งเช่นนี้
 ส่วนน้ำมันนั้นเล่าก็หมายเอาน้ำมันงาเป็นที่ตั้ง แต่ท่านรวบรวมน้ำมัน
 บรรดาที่ออกจากผลไม้และเปลวสัตว์เข้าไว้ในหมวดน้ำมันนี้ด้วย
 น้ำผึ้งนั้นเป็นอันมีอย่างเดียวไม่ต้องคิดถึง น้ำอ้อยนั้นรวบน้ำตาล
 ต่าง ๆ เข้าในหมวดนั้นด้วย เกสซ์ ๕ อย่างนี้ พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่า

ควรจะอนุญาตให้พระสงฆ์ทั้งหลายฉันในเวลาเช้าชั่วเที่ยง จึงได้ทรงอนุญาตแก่พระสงฆ์ทั้งปวงเป็นครั้งแรก คำซึ่งเรียกว่าอนุญาตในที่นี้ ถ้าจะว่าตามความเห็นเราไทย ๆ ในเวลาเช้าชั่วเที่ยงอาหารเหล่านีก็ ไม่เป็นที่ห้ามปรามไม่ให้พระสงฆ์ฉันมาแต่ก่อน เมื่ออนุญาตก็ไม่ได้ อนุญาตให้ฉันนอกกาล คือนอกเวลาที่พระสงฆ์ฉันอาหารได้ตาม ประกติ ถ้าเป็นคนเราทุกวันนี้ก็น่าจะเรียกว่าชวนหรือสั่งให้ฉัน ด้วย ความมุ่งหมายคิดเห็นว่าจะให้แก้โรคด้วยแก้หัวด้วย ไปมีฝืนกันอยู่คำ หนึ่งที่ว่าทำไมจึงต้องหาที่ไม่ให้เป็นอาหารหยาบ เพราะในเวลาเช้า เช่นนั้น อาหารหยาบพระสงฆ์ยังฉันได้อยู่ เห็นว่าที่หาไม่ให้เป็น อาหารหยาบนั้น คือจะทรงเห็นว่า อาหารหยาบไม่ย่อยซึมซาบไปได้ โดยง่าย ต้องไปตั้งอยู่ช้านานจึงได้กระทอนอาเจียนออกมาเสีย ถ้า เป็นอาหารละเอียดเช่นนี้ถึงว่าอาหารหยาบจะอาเจียนออกมาเสีย อาหารละเอียดคงจะเหลืออยู่ได้เป็นกำลังแก้หัวไทย และของทำอย่าง นี้ ในประเทศนั้นถือกันว่าเป็นยา บางทีจะเป็นเครื่องบำบัดโรคที่ เป็นนั้นได้ด้วย ครั้นเมื่อพระสงฆ์ได้รับอนุญาตเช่นนั้น ก็พากัน บริโภคเภสัช ๕ อย่าง แต่ไปกลับเกิดขลึกขลักมากไปตามสำนวน เทศน์ท่านว่า “โภชนะที่เศร้าหมอง ของบริโภคตามปกติทั้งหลาย ยังไม่ชอบใจแต่ภิกษุเหล่านั้นแล้ว จะไปกล่าวถึงโภชนะที่ระคนให้เหนียว ด้วยสัปปวนิตเป็นต้นนั้นเล่า ครั้นมาระคนเข้าให้เหนียวด้วยสัปปวนิต เป็นต้นแล้ว ก็ยังไม่เป็นที่ชอบใจ ฉันไม่ได้โดยพิเศษกว่าโภชนะที่ เศร้าหมองตามปกติอีกเล่า อาศัยสรีริกาทารนั้นด้วย บริโภคฉัน ภัตตาหารไม่ได้ด้วย ทั้งสองโทษนี้ภิกษุทั้งหลายนั้นก็ฝ่ายผอมหนักไป กว่าแต่ก่อน” ข้อความที่ว่ามานี้ คือแปลว่าอาหารเดิมที่เป็น อันธื เตบอล ไม่นำกินหรือกินไม่ได้อยู่แล้วนั้น มาคลุกเคล้าเข้าด้วย เนยเหลวเนยข้นเป็นต้น ก็ยังอันธืเตบอลกินไม่ได้หนักไป เมื่ออาหาร

ตามปรกติก็อาเจียนอยู่แล้ว ยิ่งคลุกเคล้าเข้าด้วยช่องหัตถ์ทั้งหลาย เหล่านี้ก็ยิ่งทำให้อาเจียนมากขึ้นด้วย และกินเข้าไปไม่ได้ด้วย เพราะอาหารยิ่งน้อยลงไปเช่นนี้พระสงฆ์จึงผอมหนักไปกว่าแต่ก่อน ครั้นพระพุทธรเจ้าทอดพระเนตรเห็น จึงตรัสถามพระอานนท้อีก เมื่อพระอานนทกราบทูลให้ทรงทราบแล้ว จึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายอนุญาตให้รับเภสัช ๕ ประการ บริโภคฉันได้ในเวลาวิกาล คือตั้งแต่เที่ยงแล้ว ไปจนรุ่งสว่างอีกชั้นหนึ่ง เพื่อให้ได้เลี้ยงเวลากันกับฉันอาหารและอยู่ข้างจะสำหรับแก้หิวด้วย ดูก็นี่เป็นการตกลงเรียบร้อยกันไป แต่ไม่ได้มีกำหนดว่ารับไว้บริโภคได้เพียงใด เป็นทางที่ผู้เลื่อมใสจะถวายคิลานปัจจัยเภสัชบริขารแก่พระสงฆ์มากขึ้น พระสงฆ์รับแล้วก็เก็บไว้ฉันต่อ ๆ ไป ไม่มีกำหนด จนไปเกิดเหตุขึ้น คือมีพระอรหันต์องค์หนึ่งชื่อพระปิลินทวัจจะ ชำนาญในอิทธิวิธญาณ วันหนึ่งพระเถระเจ้าปรารธนาจะทำที่อยู่ที่เฝ้าเขาในเมืองราชคฤห์ ให้ชำระปิดกวาด พระเจ้าพิมพิสารเสด็จไปเห็น จึงดำรัสถามว่าพระผู้เป็นเจ้าจะต้องการอารามิกบุรุษ คนรักษาอารามหรือ พระผู้เป็นเจ้าถวายพระพรว่า พระพุทธรเจ้ายังมีได้อนุญาต พระเจ้าพิมพิสารจึงว่าขอให้พระผู้เป็นเจ้ากราบทูลแล้วบอกให้ข้าพเจ้าทราบด้วย แล้วพระผู้เป็นเจ้าจึงให้นำข้อความนั้นไปทูลพระพุทธรเจ้า พระพุทธรเจ้าก็ทรงอนุญาต ครั้นเมื่อพระเจ้าพิมพิสารเสด็จออกไปครั้งที่สอง ถามพระมหาเถระได้ความว่าพระพุทธรเจ้าทรงพระอนุญาตแล้ว จึงตรัสว่าจะถวายคนรักษาอารามคนหนึ่ง แต่ครั้นเมื่อเสด็จกลับเข้าไป มีราชการมากทรงลืมเสียล่วงมาช้านานจึงทรงระลึกได้ รับสั่งการสัพพัตถกะอำมาตย์ ว่าเราจะถวายคนรักษาอารามแก่พระปิลินทวัจจะนั้น ได้ถวายแล้วหรือยัง อำมาตย์ทูลว่ายังไม่ได้ถวาย ดำรัสถามว่าล่วงมาได้ก็มากน้อยแล้ว อำมาตย์ทูล

ว่า ตั้งแต่ทรงรับมาวันนั้นจนถึงวันนี้ได้हार้อยราตรี พระเจ้าพิมพิสาร จึงสั่งให้ถวายอารามิกมนุษย์हार้อยคน ทวีขึ้นราตรีละคน หมู่บ้านเลขวัด นั้น คนทั้งปวงจึงเรียกว่าอารามิกคามบัง ปิลินทคามบัง พระปิลินทวัจจะ ก็เป็นกุฎูปกะเข้าออกอยู่ในหมู่บ้านนั้น วันหนึ่งมีการเล่นมหรสพเป็นการเอิกเกริก เด็ก ๆ ในบ้านนั้นแต่งตัวด้วยเครื่องประดับและดอกไม้ต่าง ๆ เล่นการมหรสพ พระปิลินทวัจจะเข้าไปบิณฑบาต เมื่อไปถึงเรือนแห่งหนึ่ง ลูกหญิงของเจ้าของเรือนนั้นเห็นเด็ก ๆ ทั้งปวงแต่งตัวก็เข้าไปขอเครื่องแต่งตัวและดอกไม้กับบิดามารดา พระปิลินทวัจจะทราบว่เด็กนั้นอยากจะได้เครื่องแต่งตัวบ้าง จึงถือเอาเสวียนหญ้าอันหนึ่งส่งให้แก่มารดาให้สวมศีรษะเด็กหญิงนั้น เสวียนหญ่้ากก็กลายเป็นดอกไม้ทองงามควรชม ถึงนางในพระราชวังก็ไม่มีดอกไม้ทองงามเปรียบเหมือนได้ เมื่อคนทั้งปวงเห็นดังนั้นก็เข้าใจว่าจะได้มาด้วยโจรกรรม จึงกราบทูลพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารก็สั่งให้จับข้าพระตระกูลนั้นไปจำไว้ ครั้นคราวที่สองพระปิลินทวัจจะไปที่เรือนนั้นอีกไม่พบเจ้าของเรือน จึงได้ถามผู้ที่อยู่ใกล้เคียงได้ความว่า เพราะดอกไม้ทองพวงนั้นเป็นเหตุให้ต้องจำ จึงได้เข้าไปในพระราชวังแล้วทูลถามพระเจ้าพิมพิสารว่า เอาข้าพระตระกูลนั้นมาจำไว้ด้วยเหตุอันใด พระเจ้าพิมพิสารจึงตอบว่า ดอกไม้ทองเช่นนั้นแต่คนที่อยู่ใกล้เคียงข้าพเจ้ายังไม่มี คนจนเช่นนั้นจะไปได้มาแต่ไหน คงจะต้องไปขโมยเขามาไม่ต้องสงสัย เมื่อพระปิลินทวัจจะได้ยินเช่นนั้นก็อธิษฐานให้ปราสาทพระเจ้าพิมพิสารเป็นทองคำ แล้วถวายพระพรถามว่า ปราสาททองคำนี้พระองค์ได้มาแต่ไหน พระเจ้าพิมพิสารจึงตอบว่า ข้าพเจ้าทราบแล้วว่าเป็นด้วยอานุภาพฤทธิ์ของพระผู้เป็นเจ้า ถึงดอกไม้ทองนั้นก็จะเป็นเช่นนี้ จึงรับสั่งให้ปล่อยข้าพระตระกูลนั้น

จากเวรจำ เมื่อคนทั้งปวงได้ทราบก็มีความเลื่อมใสมาก พวกกันนำ เกสซ์ทั้ง ๕ นี้มาถวายมากจนล้นเหลือ พระผู้เป็นเจ้าไม่สะสมเกสซ์ที่ได้ไว้นั้น แจกจ่ายให้แก่ภิกษุที่เป็นบวราร ภิกษุที่เป็นบริษัทก็มากก็เก็บเกสซ์ที่ได้แจกนั้นไว้ในภาชนะต่าง ๆ จนถึงห่อผ้ากรองน้ำบ้าง ถูบ้าง ห้อยเกี่ยวได้ตามบานหน้าต่าง เกสซ์เหล่านั้นก็ไหลซึมซาบอบเอิบเประเปื้อนเสนาสนะ หนูทั้งปวงก็เข้าประทุษร้ายเสนาสนะทั้งของเป็นอันมาก คนทั้งปวงเห็นก็พากันติเตียนว่า สมณะสากยปุตติยเหล่านี้ มีคลังเหมือนพระเจ้าพิมพิสารมคธราช เมื่อภิกษุที่มักน้อยสันโดษมีความละอายและมักสงสัยก็พากันยกโทษติเตียน และกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงได้ประชุมพระสงฆ์ไต่ถาม ภิกษุพวกนั้นรับเป็นสัตย์ ทรงติเตียนเป็นอันมาก แล้วจึงตั้งบัญญัติสิกขาบทว่า เกสซ์ทั้ง ๕ นี้ ภิกษุรับแล้วสะสมไว้บริโศคตลอดเจ็ดวันเป็นอย่างยิ่ง ถ้ารับไว้แล้วเก็บไว้พ้นเจ็ดวันไป ของนั้นเป็นนิสสัคคีย์เจ้าของต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะมีบัญญัติเช่นนี้ ของทั้งปวงนั้นจึงเรียกว่า สัตตาทกาลิก คือมีกำหนดเจ็ดวัน ตั้งแต่วันรับไป เป็นกาลถ้าไม่สละเสียในเจ็ดวัน หรือไม่ได้ตั้งใจเสียในเจ็ดวันว่าจะไม่กินเลย เมื่อล่วงเจ็ดวันไปถึงอรุณวันที่แปด ของนั้นเป็นนิสสัคคีย์ เจ้าของต้องอาบัติปาจิตตีย์ นับตามของมากของน้อย ต้องเสียสละของนั้นก่อนจึงจะแสดงอาบัตินั้นได้ เมื่อเทศนาเล่าเรื่องมาถึงเพียงนี้จะจบลงจึงได้ว่า เพราะพระพุทธานุญาตสมัยมีมาจะนี้ บัณฑิตชาติผู้นับถือพระพุทธศาสนาจึงได้บูชาพระพุทธานุญาตนั้นบริจาคน้ำผึ้ง อันนับภายในยา ๕ ประการ ในพุทธบริษัทในสมัยถึงสวระ หรือจนใกล้สวธกาลเป็นธรรมเนียมมีมาด้วยประการฉะนี้

เรื่องยา ๕ สิ่งนี้ ถ้าจะคิดตามประเทศของเรานอกจากน้ำผึ้ง

แล้วก็ เป็นของแสง ที่หมอจะพึงห้ามไม่ให้คนไขกินทั้งนั้น จะเป็น เพราะเหตุนั้นหรืออย่างไร การถวายเภสัชทั้ง ๕ ในสภทกาลนี้ จึงคง ถวายอยู่แต่น้ำผึ้งอย่างเดียว ถวายด้วยความมุ่งหมายว่าจะให้ใช้เป็น ยาตามเรื่องเก่า ไม่ได้ถวายอย่างมากมาย น้ำตาลทราย ใบชา เช่นใน เวลาอื่น ๆ แต่ในประเทศอินเดียตลอดลงมาจนถึงลังกา เภสัช ๕ อย่างนี้ดูอยู่ข้างหยอดกันมาก จนถึงนิทานในมหาวงศ์^(๑) มีเรื่องราว กล่าวถึงเรื่องน้ำผึ้ง ว่าด้วยชาติก่อนของพระเจ้าศรีธรรมโศก และ พระเจ้าเทวานัมปิยติส เจ้านิโครธ สามเณร ทั้งสาม ชาติก่อนเป็น กุฎุมพีพี่น้องกัน เป็นพ่อค่าน้ำผึ้งทั้งสามคน พี่ใหญ่พี่กลางไปซื้อ น้ำผึ้งมาให้พี่น้องสุดท้องขาย พระปัจเจกโพธิองค์หนึ่งอยู่ที่เขา คันธมาทน์เป็นวิธโรคอันควรจะเยียวยาด้วยน้ำผึ้ง ได้ความเวทนา ร้อนด้วยโรคอันนั้น พระปัจเจกโพธิ์อีกองค์หนึ่ง ทราบว่าโรคนั้นจะ หายด้วยน้ำผึ้ง จึงเหาะมายังเมืองพาราณสี เพื่อจะหาน้ำผึ้ง พบผู้หญิง ชาวบ้านที่รับจ้างเขาลงไปตักน้ำ จึงถามว่าร้านขายน้ำผึ้งอยู่แห่งใด นางนั้นก็ชี้บอกร้านให้ เมื่อไปถึงที่ร้านก็ไปหยุดยืนอยู่ พ่อค่าน้ำผึ้งคน เล็กมีความเลื่อมใส จึงรับบาตรไปรินน้ำผึ้งลงเต็มบาตรแล้วส่งถวาย พระปัจเจกโพธิ์ น้ำผึ้งก็ล้นไหลลงยังพื้นแผ่นดิน พ่อค่านั้นจึงได้ตั้ง ความปรารถนา ขอให้ใต้เอกราชสมบัติใหญ่ในสกลชมพูทวีป และให้ มีอาณาจักรแผ่ไปเบื้องบนโยชนหนึ่ง ภายใต้แผ่นดินโยชนหนึ่ง เพราะ เหตุนั้นพระเจ้าศรีธรรมโศกจึงได้มีเดชานุภาพมาก น้ำผึ้งแก้โรคได้ จนถึงเป็นผีเช่นนั้น ก็แปลกกับยาบ้านเรามาก แต่ดูยังไม่สู้วิเศษเสมอ น้ำมันเนย ซึ่งเพราะไม่ได้น้ำมันเนยเท่านั้นถึงแก้ตายได้ มีเรื่องราวใน มหาวงศ์เหมือนกัน ว่ามีพระเถระสององค์ พี่ชื่อดีศ น้องชื่อบุสุมิตี

(๑) หนังสือมหาวงศ์เป็นพงศาวดารของลังกาทวีป

เป็นพระอรหันต์ พระดิศเถระถูกพิษแมลงบึ้งได้ความทุกขเวทนา พระ
 สุมิตถ์น้องชายจึงถามว่าทุกขเวทนาครั้งนี้เห็นจะหายด้วยอันใด ท่าน
 พี่ชายบอกว่า ถ้าได้เปรียงมาสักช่องหัตถ์หนึ่งก็หาย แต่ท่านดิศองค์
 นั้นจะถือธุดงค์บิณฑบาตอยู่อย่างไร จึงได้สั่งว่าอย่าให้ไปขอแก่ท้าว
 พระยาผู้ใดเป็นศิลาณภัต ให้แต่ไปเที่ยวบิณฑบาตในเวลาเช้า พันเพล
 แล้วได้มาก็ไม่เอา ท่านน้องชายไปเที่ยวบิณฑบาต ตั้งแต่เช้าจนเพลก็
 ไม่ได้ ความเวทนานั้นกล้ำขึ้นพันกำหนด โดยจะได้เปรียงมาบริโภคสัก
 ร้อยหม้อก็ไม่หาย พระดิศเถระตาย พระเจ้าศรีธรรมมาโสภนทราบเข้า
 จึงได้สั่งให้ชุดสระใหญ่ไว้ทั้งสี่ประตูพระนคร ให้ก่ออิฐถือปูนผิวข้าง
 ในให้มั่นคง แล้วยังสระใหญ่ทั้งสี่ประตูพระนคร ให้เติมไปด้วยน้ำมัน
 สระหนึ่ง เติมไปด้วยสัปปีคือเนยใสสระหนึ่ง น้ำมันสระหนึ่ง ชันทสกร
 คือน้ำตาลกรวดสระหนึ่ง อุทิศถวายแก่พระสงฆ์อันมาแต่จตุทิศ เพื่อ
 จะมีให้ลำบากต้องเที่ยวบิณฑบาตเกลี้ยง ยังมีเรื่องอื่น ๆ อีกบ้าง แต่
 ยกมาสองเรื่องนี้พอเป็นตัวอย่างให้เห็น ว่าตามความคิดของเรา จะ
 คิดเห็นคุณประโยชน์ของยานี้อย่างไรคิดไม่ถึงได้เลย ถ้าตามความ
 เห็นเราแล้วต้องเห็นว่า โรคที่พระมหาเถระเจ็บ ชั่วแต่ถูกบึ้งเท่านั้นถึงแก่
 ความตายได้ ก็โคมเต็มที ยาที่เสาะแสวงหาจะแก้หรือก็หาน้ำมันเนย
 กินแก้ถูกพิษบึ้งก็โคมอีกเหมือนกัน ถ้าเป็นใจเราถูกบึ้งเข้าเช่นนั้น คง
 จะคิดหาขี้ผึ้งหรือแป้งอันใดมาคลึงให้ขนมันออกเสียก็แล้วกัน และไม่
 ตายเป็นแน่ด้วย นี่ท่านหาเนยกันช่องหัตถ์เดียวเท่านั้นถึงแก่ความตาย
 ได้ แต่บึ้งกัดเท่านั้นจะหารักษา ยังต้องนึกถึงเนย แล้วการที่พระพุทธ
 เจ้าทรงนึกถึงเนยในเวลาที่พระสงฆ์ป่วยสรีรกายพาร ก็ไม่เป็นการ
 อัจฉริยะอะไร ยังเข้าเค้าเข้าเรื่องมากกว่าถูกบึ้ง เรื่องเนยเป็น
 อาหารทิพย์หรือเป็นยาทิพย์ของประเทศนั้น ก็ยังเป็นไปอยู่จนถึงเวลา

ปัจจุบันนี้ เมื่อข้าพเจ้าไปที่อินเดียไปตามถนนที่เป็นเขกล้วน มีร้านขายขนมสองข้างทาง เช่นถนนที่ตรงเข้ามาเยียมัมมัสจิต^(๑) ที่เมืองเดลีเป็นต้น เป็นร้านขายขนมทั้งสองข้าง เมื่อแลเห็นไปแต่ไกล มีขนมใส่ภาชนะต่าง ๆ ตั้งเรียงราย มีไหทำนองไหกระเทียมหรือหม้อเล้า้วยกรอกน้ำมันเนยตั้งอยู่หลาย ๆ ไหทุกร้าน เยี่ยมเข้าไปถึงปากตรอกถนน همینเหลือกำลังที่จะทน จนจะอาเจียน เข้าไปไม่ได้ต้องกลับมา และเมื่อกลับจากเมืองพาราณสี (เบนนาริส) พระเจ้าอิศวรีประสาทเจ้าเมืองพาราณสี ให้นำขนมมาส่งให้ในรถไฟที่พ่วงมาข้างท้าย มีขนมยี่สิบตะแกรงใหญ่ น้ำมันเนยใส่ไหให้ เป็นเวลาชุลมุนไม่ทันรู้ เขาก็เอาบรรทุกรถข้างท้ายมา ครั้นเมื่อถึงสเตชันลงมาเดินได้กลิ่นน้ำมันเนยฟุ้งชาน ถามจึงได้ความว่าเป็นของพระเจ้าพาราณสีให้รถกระเทียมให้น้ำมันเนยแตกไหหนึ่งจึงได้ส่งกลิ่นกล้านัก สั่งให้ยกของทั้งนั้นมาให้พวกแขกอยู่ที่สเตชันนั้นกิน ดูแย่งกันหยิบ ๆ หยับ ๆ อร่อยเหลือทน ขนมนั้นท่วงทีคล้าย ๆ ทองพลุ จิมน้ำมันเนยแทนน้ำตาลเชื่อม ผู้ที่เขาเคยไปอยู่ที่อินเดียเขาเล่าว่า ความที่นับถือเนยกันนั้น ถ้าเป็นผู้มีอันจะกินจึงจะมีน้ำมันเนยกิน เมื่อกินแล้วยังต้องอวดมั่งมีต่อ คือเอน้ำมันเนยนั้นทาริมฝีปากให้เป็นมันย่องแสดงว่ากินข้าวมาแล้วกับเนย เป็นคนมั่งมี กรมหมื่นสมมตได้เคยซื้อมาให้แขกอินเดียคนหนึ่ง ซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ กิน เอาคลุกกับข้าวสุก เอน้ำตาลทรายเจือหน่อยหนึ่ง กินเอร็ดอร่อยมาก น้ำมันเนยที่เหลืออยู่ที่ลูปทาไปตามเนื้อตามตัวดูสบายเต็มที่ น้ำมันเนยนี้เป็นเครื่องสักการบูชาอย่างวิเศษ ด้วยใช้สำหรับประพรมในไฟบูชาญมากกว่าสามพันปีแล้ว เรื่องที่ทาจุดเทียนโคมจองเปรียงนี้จะไม่ใช่

---

(๑) เยียมัมมัสจิต เป็นสุหร่าแขกสำคัญอยู่เมืองที่เดลี

ไกลเลยคือเรื่องบูชายัญนั่นเอง คงจะเห็นเป็นกลิ่นหอมกันเป็นแน่ เพราะสิ่งของเหล่านี้เป็นอาหารและเป็นยาเป็นที่นับถือ ทั้งเป็นเครื่องบูชาสืบบมาช้านาน พระพุทธเจ้าจึงได้อนุญาตให้เป็นยาสำหรับพระสงฆ์ พระสงฆ์ผู้ที่ได้รับอนุญาตนั้นก็คงพอใจสบายดีทีเดียว และจะใช้กันอยู่เสมอ พระเจ้าศรีธรรมมาโคกจึงต้องถึงชุดสระใหญ่ไว้สำหรับให้ใคร ๆ ไปตักได้ตลอดเวลา แต่สระนั้นน้ำกลั้วจริงหนอ ให้เห็นเป็นว่าแมลงวันจะลอยเหมือนกับแห่นในหนองน้ำ ถึงจะกันแมลงวันได้ก็เรื่องมดยังหนักใจมาก แต่ตกลงเอาเป็นใช้ได้ด้วยพอความปรารถนากันในชั้นนั้นแล้ว แต่ส่วนพระสงฆ์ในประเทศเราที่ไม่สมัครฉันทาทำอย่างนี้ ดูได้ความลำบากน่าสงสาร เมื่อเวลาป่วยไข้ที่จะฉินในเวลาเช้าไม่ได้ เวลาบ่ายก็ฉินไม่ได้ ครั้นจะหายาและอาหาร ที่พระพุทธเจ้าอนุญาตให้ฉินได้ในเวลาวิกาล หมอก็ห้ามว่าแสลง และแสลงจริงด้วย ชินกินเข้าไปก็ตายจริงด้วย คงใช้ได้บ้างก็แต่น้ำผึ้ง แต่น้ำผึ้งที่ได้ไปถึงบาตรใหญ่ ๆ หรือสองบาตร ก็มีพระสงฆ์สักองค์เดียวที่ข้าพเจ้าเคยเห็นฉินได้หมดบาตร หรือจะมีผู้อื่นจะฉินได้อีกบ้างก็คงมีอีกเพียงองค์หนึ่งหรือสององค์เป็นแน่ นอกนั้นก็ไม่เห็นเป็นประโยชน์อันใด มีอีกอย่างหนึ่งก็กวนยางมะตูมหรือเคียวตังเม เหลือนั้นก็ทิ้งหายหกตกหล่นหรือใคร ๆ กินเท่านั้น ดูไม่รู้สึกรว่าเป็นหยูกยาอันใดเลย ถ้าสิ่งซึ่งจะให้ป็นอาหารสำหรับภิกษุป่วยไข้ในประเทศเราเช่นนั้น อะไรจะมาดียิ่งกว่าน้ำข้าวต้มไปเป็นไม่มี ข้าพเจ้านึกแน่ใจว่า ถ้าพระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่ ถ้าทรงทราบประเพณีบ้านเมืองข้างเราแล้ว คงจะอนุญาตให้ภิกษุใช้น้ำข้าวต้มได้เป็นแน่ ความคิดซึ่งเห็นว่าควรอนุญาตเช่นนี้ ข้าพเจ้าจะชี้แจงได้ยืดยาว แต่ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด ซึ่งจะกล่าวเพราะจะแก้ไขอันใดไม่ได้ในเวลานี้ เพราะฉะนั้นการที่ถวาย

เภสัชซึ่งเป็นยาด้วยเป็นอาหารด้วย จึงยังคงมีที่พอจะทำได้อยู่แต่น้ำผึ้งอย่างเดียว การพระราชกุศลถวายเภสัชจึงมีแต่ตักบาตรน้ำผึ้ง เภสัชอีกสื่อนั้นต้องเป็นอันยกเว้นเสีย เพราะแสลงโรคและไม่เป็นอาหารที่จะฉันได้

ในการตักบาตรน้ำผึ้งแผ่นดินปัจจุบันนี้ ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินเสียหลายปี เป็นแต่การพระราชกุศลนั้นยังคงอยู่ตามเคยอย่างหรับหรี ๆ ๆ

การเฉลิมพระชนมพรรษา

๐ เฉลิมพระชนมพรรษานี้ นับว่าเป็นการพระราชกุศลแท้ ไม่มีพระราชพิธีพราหมณ์เจือปนเลย เมื่อจะกล่าวโดยทางคันควำหา เหตุผลตัวอย่างชั้นต้นของที่เกิดแห่งพระราชพิธีพราหมณ์ทั้งปวง ใน หนังสือโบราณ ๆ เช่นหนังสือมหาภารตะ ที่ข้าพเจ้ากำลังอ่านอยู่บัดนี้ ยังไม่ถึงครึ่ง ก็ไม่ได้พบเห็นแบบอย่างที่เขาแผ่นดินองค์ใดทำบุญวันเกิดเลย ได้พบแต่ในพงศาวดารอินเดียในชั้นหลัง เมื่อแขกเข้าไปครอบครองเป็นใหญ่ แต่เจ้าแผ่นดินแขกทั้งหลายเหล่านั้น เมื่อมาเป็นเจ้าแผ่นดินอยู่ในประเทศอินเดีย ก็ย่อมละทิ้งศาสนาอะหะหมัด ถือเลือน ๆ ปนกันไปกับศาสนาพราหมณ์แทบทุกองค์ ที่เลยะทิ้งศาสนาอะหะหมัดจนไหลไปไม่รู้ว่ายึดศาสนาอะไรทีเดียวก็มี ที่คงถือศาสนาอะหะหมัดเคร่งครัดมีน้อยตัว หนึ่งหรือสองทีเดียว ท่านพวกเจ้าแผ่นดินที่ถือศาสนาเลือน ๆ เหล่านี้ เมื่อถึงวันเฉลิมพระชนมพรรษาแล้วมีการประชุมใหญ่ เสด็จขึ้นบนตราช้าง ซึ่งพระองค์ด้วยเงินทองสิ่งของเท่านั้นหน้าพระองค์ แล้วพระราชทานเงินทองเหล่านั้นแก่พราหมณ์และพระแขก เป็นพิธีสำหรับเฉลิมพระชนมพรรษา เห็นว่าการพิธีอันนี้ ตรงกับพิธีตุลาการแท้ทีเดียว ชะรอยพิธีตุลาการ คือซึ่งพระองค์เจ้าแผ่นดินซึ่งมีอยู่ในพระราชพิธีสิบสองเดือน จะเป็นพระราชพิธีสำหรับเฉลิมพระชนมพรรษาของเจ้าแผ่นดิน แต่ก่อนเสียดอกกระมัง การซึ่งกำหนดพิธีตุลาการไว้ในเดือน ๙ นั้น ชะรอยเจ้าแผ่นดินเก่าที่เป็นต้นตำรานั้น จะประสูติในเดือน ๙ หรือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ อยู่ทองเองจะประสูติในเดือน ๙ จึงวางพิธีตุลาการลงไว้ในเดือน ๙ ก็จะเป็นได้ วิสัยคนแต่ก่อนย่อมปิดบังวันเดือนปีที่เกิด ด้วยเชื่อว่า

ผู้ใดรู้วันเดือนปีแล้วอาจจะไปประกอบการเวทมนตร์ ทำอันตรายได้ต่าง ๆ จึงมิได้ให้ปรากฏว่าเป็นการเฉลิมพระชนมพรรษา ครั้นผู้ตั้งตำราเดิมนั้นล่วงไปแล้ว ผู้ที่บัญชาการชั้นหลังไม่รู้ถึงมูลเหตุ จึงไม่ได้ย้ายพระราชพิธีมาให้ตรงกับวันประสูติของพระเจ้าแผ่นดินชั้นหลัง ซึ่งตำราราชสมบัติอยู่ ถ้าการที่คาดคะเนนี้ถูก ก็ควรจะว่าพระราชพิธีตุลาการนั้น เป็นพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาอย่างโบราณ แต่ข้าพเจ้าไม่ยืนยันเป็นแน่ว่าถูกต้องตามนี้ เพราะวิชาที่เรียนยังตื้นนัก พึงจะรู้แต่เรื่องเจ้าแผ่นดินที่เก่าแก่ชั้นบุชยายุ พระราชพิธีที่มีปรากฏในหนังสือที่ได้พบเห็น ก็มีแต่เรื่องบุชยายุอัครเมธราชสียาเป็นต้น ยังไม่ได้กล่าวถึงพิธีชั้นหลังนี้เลย เรื่องนี้จะต้องขอผลิตไว้สอบสวนค้นคว้าต่อไปอีกก่อน

แต่เรื่องทำบุญวันเกิดในประเทศสยามนี้ไม่เป็นแบบอย่างเหมือนเช่นเมืองจีนหรือประเทศยุโรป ดูไม่มีใครมีผู้ใดถือว่าจำจะต้องทำอย่างไรในวันเกิดของตัว มักจะนิ่งเฉย ๆ ไปหรือไม่รู้สักโดยมาก เมื่อเวลาเด็ก ๆ ที่เป็นเจ้านายบางทีก็มีสมโภช แต่สมโภชนั้นก็ตามวันจันทร์คติซึ่งนับบรรจบรอบ แต่ดูก็ทำแต่เมื่อเด็ก ๆ โตขึ้นก็ไม่มีใครได้ทำ ถ้าเป็นคนไพร่ ๆ แล้วไม่ต้องทำอะไรเลย ไม่รู้สึกเกือบทั้งนั้น เพราะเหตุว่าการที่นับอายุมากขึ้นไปอีกปีหนึ่งนั้น ไปนับเสียแต่เมื่อเดือนห้าขึ้นค่ำหนึ่ง หรือเกลิงศกขึ้นศักราชใหม่ ว่าเป็นอายุมากขึ้นไปอีกปีหนึ่ง แล้วเป็นพื้นธูระกันอยู่แต่เรื่องรับเทวดาเสวยอายุ เมื่อปีใดเป็นเวลาจะเปลี่ยนทักขา เป็นเจ้านายก็มีตำราสวดพระเคราะห์โหรบูชา เสด็จขึ้นเกยส่งเทวดาเฝ้ารับเทวดาใหม่ มีสวดมนต์เลี้ยงพระเป็นการบุญเจือในพระพุทธศาสนาด้วย ถ้าเป็นชั้นผู้ดีที่มีความรู้หรือมีใจศรัทธาทำบุญหรือเชื่อหมอดูกุลแล้วเทวดาที่จะเสวยอายุกันนั้นไป ก็ถวาย

สังฆทานบ้าง ตักบาตรบ้าง มีลัทธิที่จะเรียกร้องเช่นรับพระเสาร์ พระราหู เลือกพระดำ ๆ เป็นต้น แต่การทำทั้งปวงนี้ก็โดยเฉพาะปีใดจะต้องรับเทวดาโดยมาก ในปีปรกติก็มักจะเฉย ๆ ไป นัยหนึ่งที่ถือกันว่าผู้ใดเคยรับแล้วต้องรับทุกคราว เว้นเข้าก็ไม่สบายป่วยไข้หรือมีอันตราย ไม่รับเสียเลยดีกว่า ผู้ที่เชื่อถือเช่นนี้ไม่ทำอะไรเลยจนตลอดอายุทีเดียว ก็มีบางคนก็ถือแต่ชื่อวันที่เกิด เมื่อถึงวันนั้นก็รักษาอุโบสถศีล เหมือนวันพระอีกวันหนึ่งตลอดไป การเฉลิมพระชนมพรรษาของพระเจ้าแผ่นดินเล่า แต่เดิมมาก็ไม่มีแบบอย่างที่กล่าวถึงอย่างหนึ่งอย่างใด นอกจากรับเทวดาคราวหนึ่ง ต่อมาถึงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมาเกิดสร้างพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาเป็นบำเพ็ญพระราชกุศลในการเฉลิมพระชนมพรรษาทุกปี แต่ก็ไม่ได้ตรงตามกำหนดวันบรรจบรอบ ตามสุริยคติกาลหรือจันทรคติกาลอย่างหนึ่งอย่างใด ลงลัทธิล่วงเข้าถึงปีใหม่ นับว่าพระชนมพรรษาเจริญขึ้นอีกปีหนึ่ง ก็สร้างขึ้นอีกองค์หนึ่ง

การทำบุญวันเกิดทุก ๆ ปี ในเมื่อบรรจบรอบตามทางสุริยคติกาล เช่นทำกันทุกวันนี้เกิดขึ้นโดยพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทำเป็นต้นเดิมมาแต่ยังทรงผนวชใช้ว่าจะตามอย่างจีนหรืออย่างฝรั่ง ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่าการซึ่งมีอายุมากถึงบรรจบครบรอบปีไม่ตายไปเสียก่อนเป็นลาภอันอุดมอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นที่ควรยินดี เมื่อผู้มารู้สึกยินดีเช่นนั้น ก็ควรจะบำเพ็ญกุศลซึ่งเป็นประโยชน์ตนและผู้อื่น สมกับที่มีน้ำใจยินดี และควรที่จะทำใจให้เป็นที่ตั้งแห่งความไม่ประมาท ด้วยไม่สามารถที่จะรู้ได้ว่า จะอยู่ไปบรรจบรอบปีเช่นนี้อีกหรือไม่ ควรที่จะบำเพ็ญการกุศล และประพฤติหันหาสุจริตธรรม วันเกิดปีหนึ่งเป็นเครื่องเตือนใจครั้งหนึ่ง

ให้รู้สึกว่ายอายุลงไปใกล้ต่อความมรณะอีกก้าวอีกขั้นหนึ่ง เมื่อรู้สึกมีเครื่องเตือนเช่นนี้ ก็จะได้บรรเทาความเมาในชีวิต ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทเป็นตัวกุศลธรรมนั้นเสีย การที่ทรงพระราชดำริ มาโดยทางความคิดของบัณฑิตชาติที่นับถือพระพุทธศาสนาแท้ดังนี้ จึงได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นนิตย์มาช้านาน แต่การที่บำเพ็ญพระราชกุศลในเวลาทรงผนวชแต่ก่อน จะทรงทำประการใดบ้าง ได้สืบทุได้ความจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์^(๑) ว่า เคยมีสวดมนต์เลี้ยงพระบนพระป้านหย่า ๑๐ รูป เป็นการอย่างน้อย ๆ เจียบ ๆ เสมอมา แต่การพระราชกุศลที่จะมีคราวพิเศษแปลกประหลาดอย่างใด ก็ไม่มีใครจะจำได้ เพราะไม่มีใครจะมีใครทราบพระราชดำริพระราชประสงค์ชัดเจน ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอันใด มักจะทรงค้นหาเค้ามูลของเก่า หรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นใหม่เป็นต้นว่าปีใดกาลกิณี่มาสิ่งมาที่บวรมหาธาตุหรืออะไร ๆ ต่าง ๆ ตามวิธีโหรที่ถือว่าร้ายกาจอย่างไร การพระราชกุศลก็ทรงยกย้ายไปตามกาลสมัยเช่นนั้นด้วย และไม่มีใครจะดำรัสชี้แจงให้ผู้ใดฟังนัก เมื่อทรงพระราชดำริเห็นควรจะทำอย่างไร ก็มีรับสั่งให้จัดการเช่นนั้น ๆ ผู้ที่ได้รับกระแสพระราชดำรินี้ในเรื่องเหล่านี้เป็นอย่างมาก ก็คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์พระองค์หนึ่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมสมเด็จพระบารามปรปักษ์องค์หนึ่ง นอกนั้นก็จะมีอีกบ้างก็พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนวรจักรธรานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอได้รับสั่งแก่ข้าพเจ้าเองว่า พระราชดำรินี้ในเรื่องการพระราช

---

(๑) คือสมเด็จพระสังฆราช วัดราชประดิษฐ์

กุศลเหล่านี้ ท่านเป็นผู้รับพระบรมราชโองการมาสั่งหมาย บางทีก็เข้าพระทัยตลอด บางทีก็ไม่เข้าพระทัยตลอด พระราชดำรินั้นมักจะลึกซึ้งกว้างขวางจนคะเนหรือเดาไม่ถูกโดยมาก เพราะฉะนั้นการพระราชกุศลที่ทรงมาแต่ยังทรงผนวชก็ดี การเฉลิมพระชนมพรรษาที่ทำเมื่อได้เสด็จเฉลิมถวัลยราชสมบัติแล้วก็ดี จะว่าลงเป็นแบบอย่างเดียวยังอย่างไรก็ได้เพราะไม่เหมือนกันทุกปี ข้าบแบบอย่างที่จะพอชักมาให้เห็นชั่วปีหนึ่งหรือสองปี คือร่างหมายรับสั่งปีใดปีหนึ่ง ก็สาบสูญค้นไม่ได้เลยจนสักฉบับเดียว จะไต่ถามผู้ใดเอาให้แน่นอนในเวลานี้ ก็ไม่มีตัวผู้ที่จะชี้แจงได้ จำเป็นที่จะต้องเล่าแต่ตามที่สังเกตจำได้ และที่สืบสวนได้พอเป็นเค้า ๆ คือได้ความจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์รับสั่งว่า ท่านทรงจำได้ว่าแต่ก่อนทำที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณตามจันทรคติกาล มีพระสงฆ์ ๑๐ รูปเหมือนอย่างเมื่อทรงผนวช ภายหลังมาหลายปีจึงได้ทำตามสุริยคติขึ้น แต่เลียงพระสงฆ์ ๕ รูป ที่พระที่นั่งราชฤดีไม่มีสวดมนต์ ใช้โต๊ะฝรั่งนั่งเก้าอี้ ว่ามีเช่นนั้นอยู่หลายปี การที่พระที่นั่งไพศาลนั้นคงอยู่ตามเดิม ท่านได้เสด็จมาฉันสองครั้ง ภายหลังการที่พระที่นั่งราชฤดีนั้นมีพระมากขึ้น แต่จะเป็นจำนวนเท่าใดก็ทรงจำไม่ได้ สวดมนต์บนพระที่นั่งราชฤดีแล้วลงมาฉันที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ครั้นเมื่อเสด็จไปอยู่พระที่นั่งใหม่ มีสวดมนต์เลียงพระบนพระที่นั่งภาณุมาศ ๑๐ รูป แต่ท่านรับสั่งว่าเป็นทางจันทรคติ การซึ่งฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษาทองใหญ่ ท่านรับสั่งว่าไม่ทรงทราบ บางทีท่านจะไม่ถูกสวดมนต์ เพราะเป็นพระมหากายปน การที่สวดมนต์ ๑๐ รูปบนพระที่นั่งภาณุมาศนั้นเห็นจะเป็นสุริยคติ ใช้พระสงฆ์ธรรมยุติกาทังสิ้น เพราะท่านไปทรงระลึกได้ถึงเรื่องเทศนา ๔ กัณฑ์ ทรงออกพระองค์อยู่ว่าลืมเสีย

โดยมาก จนเฉลิมพระชนมพรรษาใหญ่เมื่อปีชวดฉศก^(๑) ก็ทรงจำไม่ได้เลย แต่ไปได้ความต้อย่างหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าสืมเสียนึกไม่ออกเลย คือการเฉลิมพระชนมพรรษานี้ เคยทำบนพระที่นั่งภูวดลทิศไนย มีครั้งหนึ่งหรือสองครั้งจริง นึกได้

ส่วนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นั้น ก็ได้ความเป็นท่อน ๆ คือ ตอนเมื่อทรงผนวช และประทับพระที่นั่งเก่านั้นต้องกันกับที่สมเด็จพระปวเรศรับสั่ง ตอนเมื่อเสด็จไปอยู่พระที่นั่งใหม่ ทำที่พระที่นั่งภูวดลทิศไนย พระที่นั่งภาณุมาศต้องกัน แต่ไปได้แปลกออกไปว่าทำพระที่นั่งบรมพิมานก็มี ข้าพเจ้าจำไม่ได้เลยว่าเป็นการเฉลิมพระชนมพรรษาหรืออะไร แต่จำได้ว่าพระสงฆ์ขึ้นไปสวดมนต์ชั้นบน แล้วลงมาฉันโต๊ะยาที่ชั้นล่าง นั่งล้อมรอบอย่างเลี้ยงโต๊ะฝรั่งมากด้วยกัน เคยเห็นจะก็เที่ยวก็ครวไม่ทราบจนจำได้ ยังอีกเรื่องหนึ่งไปลงเป็นคำเดียวกัน ทั้งสมเด็จพระปวเรศวิริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ข้าพระพุทธเจ้า^(๒) ด้วยอีกองค์หนึ่ง ว่าในการเฉลิมพระชนมพรรษาเช่นนี้ ครั้งหนึ่งดำรัสว่าพระสงฆ์ฉันอาหารต่าง ๆ มากมาย ให้กรมขุนวรจักรทำอาหารแก่ออย่างเรียกว่าปณิตโภชนตามบาลี คือ สัปปี เนยใส นวนิต เนยข้น เติลัง น้ำมัน มธุ น้ำผึ้ง ฝาคิต น้ำอ้อย มัจจะ ปลา มังสะ เนื้อ ชีระ นมสด ทิ นิ ม สัม อาหารทั้งนี้ จัดลงในกระตวย่อม ๆ แล้วลงกระตวยใหญ่อีกกระตวยหนึ่ง ทรงประเคนตามคำพระพุทธเจ้าว่าฉันไม่ได้เลย ต้องกันไว้เสียต่างหาก ลงฉันอาหารไทย ๆ ทั้งนั้น การเลี้ยงเช่นนี้มีครวเดียว นอกนั้นจะสืบหาเอาความอันใดอีกก็จำไม่ได้ แต่ตามที่ข้าพเจ้าจำได้เองนั้น คือการ

---

(๑) ปีชวดจุลศักราช ๑๒๒๖ พ.ศ. ๒๔๐๗

(๒) พระเทพกวี (น่ม) อยู่วัดเครือวัลย์

ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น มีพระสงฆ์สวดมนต์ ๕ รูป มีเทียน
 เท้าพระองค์ และเทียนพระมหามงคล มีจกงลบูชาเทวดานพเคราะห์
 สำหรับที่ใช้อยู่ทุกวันนี้เอง ที่ทำอยู่ทุกวันนี้ก็เป็นแบบเก่าที่เคยทำมา
 ทุกปี แต่ดูไม่มีผู้ใดทราบว่าเป็นเรื่องอะไร ข้าพเจ้าตามเสด็จทุกปี แต่ไม่
 ได้ยินใครเล่าอย่างไรเลย เสด็จออกทั้งสามวัน การสวดมนต์นั้นมี
 อย่างหนึ่ง สวดมนต์ในพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ ซึ่งเป็นที่พระบรรทม
 แต่ก่อนบนดาดฟ้ามีเรือนไม้หลังคาตัด คล้ายกันกับเก๋งเรือไฟ ตั้งโต๊ะ
 หมู มีพระพุทธรูปและพระเต้าตั้งเต็มไป มีเทียนเท้าพระองค์ เทียน
 พระมหามงคล และเทียนวัดนะ เทียนหายนะอยู่ในนั้นด้วย แต่แรก
 พระสงฆ์ขึ้นไปสวดมนต์บนนั้น มีเจ้านายข้าราชการแต่เฉพาะที่เลือก
 พันน้อยองค์ เวลาสวดมนต์จบแล้วทรงเสกน้ำมนต์และลงยันต์ต่าง ๆ
 ต่อไปจนดึกมีเวลาเว้นว่างแต่เสด็จลงมาเสวย แล้วก็เสด็จกลับขึ้นไป
 ใหม่จนเวลาจนสว่าง ไม่มีผู้ใดเฝ้าอยู่ในเวลานั้น ข้าพเจ้าเคยขึ้นไป
 รับใช้ก็รับสั่งไล่ให้ลงมานอน ต่อเวลารุ่งเช้าจึงได้ขึ้นไปแต่งดอกไม้ใน
 ที่นมัสการทุก ๆ วัน เพราะพนักงานไม่ได้ขึ้นไปในเก๋งนั้น ถ้าเวลา
 เสด็จลงมาข้างล่างปิดพระทวาร ร้อนอ้าว เข้าไปเหงื่อแตกโซมทีเดียว
 จนคราวหนึ่งเทียนเท้าพระองค์ร้อนละลายพบบลงมาไหม้ตู้ และไหม้
 โต๊ะหมู่ดูน่ากลัวเต็มที แต่เมื่อเป็นเดชพระบารมีเสด็จพระราช
 ดำเนินขึ้นไปทอดพระเนตรเห็น ยังไม่ทันลุกลามถึงติดตัวเก๋งขึ้น ทรง
 ดับด้วยน้ำพระพุทธรูปที่ตั้งอยู่ เมื่อไฟดับแล้วจึงทอดพระเนตรเห็น
 สายสิญจน์ด้ายพรหมจารีกลุ่มหนึ่ง ซึ่งวางอยู่บนโต๊ะหมู่ที่ไฟไหม้นั้น
 ยังเป็นกลุ่มดีปรกติ เป็นแต่ข้างนอกดำไป ด้วยอยู่ในกลางเพลิงนาน
 ด้ายสายสิญจน์กลุ่มนั้นรับสั่งว่าขลังสำหรับได้ผูกพระกรเจ้านายต่อมา
 ตั้งแต่เกิดเพลิงไหม้นั้นขึ้นแล้ว ก็เป็นอันเลิกไม่ได้ไปทำที่เก๋งนั้น ลงมา

ทำที่ห้องฉากซึ่งจัดไว้เป็นหอพระ ตรงที่พระบรมมหาราชวังตะวันออก แต่ถึงเวลาที่สวดมนต์อยู่บนดาดฟ้าก็ดี ลงมาสวดมนต์ข้างล่างแล้วก็ดี การเลี้ยงพระสงฆ์ก็เลี้ยงอยู่ที่ห้องนมัสการ พระสงฆ์นั่งเสียมตาม ฉนังฉากห้องพระบรมมหาราชวัง และมีโยยาครูเจ้าจอมมารดาชั้นใหญ่ ๆ ถูกเกณฑ์คนละโธ และโยยาครูนั้นดูบางปีก็มี บางปีก็ไม่มี ข้าพเจ้าอยู่ข้าง จะเลื่อนมาก เพราะไม่ได้ทราบพระราชดำริพระราชประสงค์ที่จะทรง ทำอย่างหนึ่งอย่างใด และก็ไม่สู้เอาใจใส่สัก มาจำได้ชัดเจนมาเป็นรูป ก็เมื่อปีชวดฉกพระชนมพรรษาครบ ๖๐ ปี ในครั้งนั้นมีเจ้านายขุนนางทำบุญวันเกิดกันชุกชุมขึ้นแล้ว เรียกว่าชายิดบ้าง แซยิดบ้าง เป็น ทำอย่างจีน ชะรอยก็จะเกิดขึ้นเมื่อสมเด็จพระยาอายุห้าสิบเอ็ด คือห้าสิบถ้วน พวกจีนที่ประจบฝักตัวอยู่ทั่วกันจะแนะนำขอร้องให้ ทำอย่างไร จึงได้ทำกันขึ้นเป็นครั้งแรก ภายหลังการทำบุญเช่นนั้นก็ดู ทำทั่วไปในบรรดาผู้ซึ่งมีบรรดาศักดิ์ใหญ่ มีผู้ไปมาหาสู่ประจบประแจง อยู่ ดูการทำบุญสุนทนอย่างใดก็เล็กน้อย เป็นแต่ประชุมคนแสดง เกียรติยศให้ปรากฏว่ามีผู้นับถือมาก ตั้งโรงครัวเลี้ยงกันไปวันยังค่ำ ๆ แล้วมีละคอน และผู้ใดที่นับถือก็มีของไปช่วยไปให้กันอย่างของ กำนัน การโรงครัวก็ไม่ต้องออกเงินออกทองอันใด เมื่อผู้ใดได้บังคับ การกรมใดมีเจ้าภาษีสำหรับกรม ก็เกณฑ์เจ้าภาษินั้นมาเลี้ยง แล้วขอ แรงตั้งโต๊ะอวดปานกันบ้าง เป็นการสนุกสนานครึกครื้นมาก ไม่เจียบ ๆ กร้อย ๆ เหมือนการหลวง จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบ ก็พลอยพระราชทานของขวัญตามทางค่านวณวันเดือนปี ที่ โปรดทรงค่านวณอยู่ คือพระราชทานทองเทศเท่าปี เงินบาทเท่า จำนวนเดือน อัฐตะกั่วเท่าจำนวนวัน สำหรับให้ไปแจกจ่ายทำบุญ พระราชทานพระราชหัตถเลขาให้พรด้วย แต่ทองเงินอัฐเหล่านั้น ก็ไม่

เห็นใช้ในการบุญอันใด เป็นประโยชน์เกิดขึ้นอีกประการหนึ่ง เมื่อถึงงานแซยิดใคร ๆ ก็เป็นการเล่าลือกันไปหมู่ใหญ่ ตั้งแต่เริ่มงานจนงานแล้ว ที่บ้านสมเด็จพระยา ถึงเจ้านายลูกเธอต้องออกไปนอนค้างอ้างแรมกันก็มี เจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ไม่มีผู้ใดขาดได้ ถ้าไม่ช่วยงานแซยิดกันแล้วดูเหมือนเกือบไม่ดูผีกันทีเดียว เมื่องานข้างนอก ๆ เป็นการใหญ่โตอยู่เช่นนี้ แต่การเฉลิมพระชนมพรรษาในพระบรมมหาราชวังกร่อยอย่างยิ่ง ขุนนางผู้ใหญ่แต่จะมาเฝ้าก็ไม่มี เพราะการที่ทรงนั้นเป็นคนละอย่างกันกับที่เขาทำ ๆ กันอยู่

เมื่อมาถึงปีววดฉศก กำลังการทำบุญแซยิดสนุกสนานถึงอย่างเอกอยู่นั้น จึงมีพระราชประสงค์ที่จะให้การเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นการครึกครื้นบ้าง อาศัยที่พระชนมายุครบ ๖๐ ปี ต้องแบบข้างจีนเรียกว่าบั้นลี้ใหญ่ สมเด็จพระยาท่านก็เห็นด้วย จึงได้คิดจัดการเป็นการใหญ่ มีพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ที่ท้องพระโรง หกลีบรูปเท่าพระชนมายุ แล้วปาวร้องให้เจ้านายข้าราชการทำบุญ สวดมนต์เลี้ยงพระทุกวังทุกบ้าน แล้วให้จุดประทัดตามวังเจ้าบ้าน ขุนนางราษฎรทั่วไป เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ ๆ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้น จัดของถวายต่าง ๆ ตามแต่ผู้ใดจะคิดทำคิดสร้างขึ้น แต่ไม่สู้ทั่วกันนัก เจ้านายถวายมากกว่าขุนนาง พวกจีนก็ถวายเทียนดอกไม้และแพร มีเสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคมคล้ายออกแขกเมือง เจ้านายและขุนนางอ่านคำถวายชัยมงคล ทีละคราว แล้วพระราชทานเหรียญทองคำตรามงกุฎหนักตำลึงทอง แจกจ่ายทั่วไปเป็นอันมาก เหรียญนั้นที่พระราชทานพวกจีน มีหูร้อยสายไหมสำหรับสวมคอ ข้างล่างมีห่วงสำหรับห้อยพู่ ครั้นเมื่อพระราชทานพวกจีนไปแล้ว ก็พากันห้อยคอเฝ้าในเวลาแต่งเต็มยศ แต่ไทย ๆ

ที่ได้พระราชทานก็ไปเก็บเจียบ ๆ อยู่ จึงรับสั่งให้ให้ทำห้วงติดเสื้อเสียบ้างก็ได้ เจ้านายขุนนางบางคนก็ทำติดเสื้อ เป็นห้วงชั้นมาติดกับเข็มกลัดข้างล่างห้อยพู่ก็มี ไม่ได้ห้อยพู่ก็มี ที่ทำเป็นดอกจันทน์ด้วยแพรสีต่าง ๆ รองแล้วเย็บติดกับเสื้อก็มีต่าง ๆ ตามแต่ใครจะทำ ที่ติดก็มีไม่ติดก็มี บางคนก็เอาไปทำหลังตลับยาแดงสุบกล่องบ้าง ตลับยาใส่หีบหมากบ้าง งานเฉลิมพระชนมพรรษานั้นทำอยู่สามวัน มีเทศนา ๕ กัณฑ์ มีสรงมูรธาภิเษก การทั้งปวงนั้นก็เป็นรูปเดียวกันกับเฉลิมพระชนมพรรษาทุกวันนี้ทุกอย่าง เป็นแต่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัยที่บ้านเมืองบริบูรณ์ขึ้น และคนทั้งปวงเข้าใจชัดเจนขึ้น แต่ในครั้งนั้นก็เป็นการเอิกเกริกสนุกสนานมาก โปรดให้มีหมายประกาศห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์ในเวลาเฉลิมพระชนมพรรษานั้นด้วย แต่การต่อมาในปีฉลูปีขาลปีเถาะก็กร่อย ๆ ไปเกือบจะลงรูปเดิม คงอยู่แต่พระราชกุศล แต่การข้านอกยิ่งครึกครื้นใหญ่โตมากขึ้น ถึงมีจุดฟืนจุดไฟเสียนอย่างเฉลิมพระชนมพรรษาออกไปอีกด้วย จนถึงเมื่อจะพระราชทานสุพรรณบัฏเจ้าพระยาอมราช เป็นเจ้าพระยาภูธราภัยสมุหนายก สมเด็จพระเจ้าพระยาได้รับสุพรรณบัฏไว้แต่เดิม เป็นแต่ว่าที่สมุหพระกลาโหม ด้วยในเวลานั้นสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ยังอยู่ ครั้นภายหลังจะพระราชทานสุพรรณบัฏให้เป็นที่สมุหพระกลาโหม ท่านไม่ยอมรับ เกะกะกันอยู่หลายปี ภายหลังต้องมาตกลงกันเป็นให้เสด็จพระราชดำเนินงานเขยิด แล้วพระราชทานสุพรรณบัฏด้วย แต่ไม่ยอมรดน้ำ พระราชทานแต่น้ำสังข์ เป็นอันได้เสด็จพระราชดำเนินในการเขยิดสมเด็จพระยาองค์หนึ่งแต่ปีชวดนั้นมา ก็เริ่มทรงพระราชดำริเตรียมการที่จะให้มีเขยิดใหญ่เป็นการตอบแทน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ กรมหลวงวงศา สมเด็จพระเจ้าพระยา ซึ่งจะถึงร่วมกันเข้าใน

ปีมะโรงสัมฤทธิศก ปีเดียวกันทั้งสามราย แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ สวรรคตเสียก่อน กรมหลวงวงศา สมเด็จพระเจ้าพระยา ยังไม่ถึงวันเกิด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็เสด็จสวรรคตเสีย ได้มาทำในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็ทำให้การใหญ่ทั้งสองราย แต่ที่กรมหลวงวงศานั้น ดูเหมือนจะน้อยไปกว่าที่กะคาดจะทำแต่เดิมมาก แต่ที่สมเด็จพระเจ้าพระยานั้น ยิ่งมโหฬารดิเรกมากขึ้น งานแต่ก่อน ๆ เคยทำมาทั้งตัวงานและบริวารเพียงเจ็ดวันแปดวัน ในปีมะโรงสัมฤทธิศกนั้น มีละคอน มีจั่วเลี้ยงดูเรื่อยเจื้อยกันไปกว่าสิบห้าวัน บรรดาเจ้าภาชีนายอากรที่มีจั่ว หรือมีพวกพ้องมีจั่วก็หาจั่วไปเล่นและเลี้ยงดูด้วย คนละสองสามวันจนทั่วกัน การทำบุญวันเกิด หรือที่เรียกว่าชาตินั้น ผู้ใดทำได้ผู้นั้นจึงเป็นผู้มีเกียรติยศยิ่งใหญ่ หรือมีประโยชน์ขึ้นอีกมุขหนึ่งดังนี้

แต่ส่วนตัวข้าพเจ้าเองนั้น เมื่อครั้งไปบวชเณร กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์รับสั่งแนะนำชักชวนตามกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงพระราชดำริทำการพระราชกุศลในวันประสูติตั้งแต่ยังทรงผนวช เช่น ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วนั้น ข้าพเจ้าเกิดความเลื่อมใสเห็นจริงด้วย จึงได้เริ่มทำบุญวันเกิดนั้นมาตั้งแต่ปีชาลอัฐศก ๑๒๒๘ ท้ายอาวราม คือ มีสวตมนต์เลี้ยงพระและแจกฉลากสิ่งของต่าง ๆ ตามที่มีเหลือใช้สอย แก่พระสงฆ์ในวัดบวรนิเวศบ้าง วัดอื่นบ้าง ครั้นเมื่อสึกมาอยู่ที่สวนกุหลาบในปีเถาะนพศก ๑๒๒๙ นั้น ก็ได้ทำอีกครั้งหนึ่งอย่างอาวราม ๆ เช่นทำที่วัด ไม่ได้บอกเล่าให้ใครรู้ ครั้นในปีมะโรงสัมฤทธิศก ๑๒๓๐ เมื่อถึงวันเกิดนั้น ข้าพเจ้าเจ็บหนักจนไม่รู้รู้สึกสมประดีตัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระ

ประหารด้วย จึงได้เว้นไปปีหนึ่งไม่ได้ทำ ครั้นมาถึงเมื่อปีมะเส็งเอกศก ๑๒๓๑ เป็นเวลาพระบรมศพยังอยู่ และคิดทำอะไรก็ไม่คล่องแคล่วไปได้ เลยค้างไปอีกปีหนึ่ง

ครั้นเมื่อปีมะเมียโทศก จึงได้ปรึกษากับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เรื่องที่จะหล่อพระชนมพรรษาตามแบบที่เคยหล่อมาแต่ก่อน เพราะในเวลานั้นไม่มีผู้ใดนึกฝันอันใดให้เลย การถือน้ำเดือนห้าในปีมะเส็งเอกศก ก็ตั้งพระพุทธรูปพระชนมพรรษาแต่สี่รัชกาล กรมสมเด็จพระท่านก็ทรงเห็นสมควรที่จะหล่อตามแบบอย่างแต่ก่อน จึงได้คิดเริ่มจะหล่อพระชนมพรรษาในต้นปีมะเมียโทศก ๑๒๓๒ แต่สมเด็จพระยาท่านไม่เห็นด้วย ท่านว่าจะมานั่งใส่คะแนนอายุด้วยพระพุทธรูปเปลื้องเงินเปลื้องทองเปล่า ๆ แต่ก่อนท่านทรงพระชราท่านจึงทำต่อพระชนมพรรษา นี้อย่างเด็กยังหนุ่มอยู่จะต้องทำทำไมเมื่ออธิบายกันไปในเรื่องที่จะต้องตั้งถือน้ำเป็นต้น จึงได้ตกลงเป็นอันได้หล่อ ครั้นเมื่อหล่อพระแล้วก็จะต้องฉลอง และข้าพเจ้ามีความปรารถนาที่จะฉลองพระพุทธรูปนั้น ในเมื่อถึงกำหนดวันเกิดที่เคยทำบุญมาแต่ก่อน จึงได้คิดกำหนดการที่จะฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษาด้วย ทำบุญวันเกิดด้วย ซึ่งนับว่าเป็นการใหญ่ที่แรกซึ่งข้าพเจ้าจะได้ลงมือทำบุญในครั้งนั้นเป็นเวลาที่ใช้ย่นธรรมเนียมฝรั่งใหม่ ๆ ได้ไปเห็นเขตกแต่งไฟกันในการรับรองที่สิงคโปร์บ้าง ที่ปัตเตเวียบ้าง พวกที่ไปด้วยกัน และพวกที่มีความจงรักภักดีอยากจะช่วยตกแต่งในการทำบุญนั้นให้เป็นการครึกครื้นสนุกสนานเหมือนอย่างที่เคยไปเห็นมา และจะให้เป็นที่ชอบใจข้าพเจ้าด้วย จึงได้มีผู้มารับเป็นเจ้าหน้าที่จะตกแต่งตามศาลาพระบรมมหาราชวังให้เป็นการสนุกสนาน แต่สมเด็จพระยาท่านตกใจไปว่าจะทำการ

แซยิดอย่างจีนหรืออย่างไทยแกมจีน ซึ่งถือกันว่าเป็นเกียรติยศใหญ่สำหรับผู้ใหญ่ คือสูงวัยและสูงบรรดาศักดิ์ในเวลานั้น จึงเข้ามาห้ามไม่ให้ทำ โดยยกแบบอย่างจีนว่า ถ้าอายุยังไม่ถึงห้าสิบเอ็ดปีเขาห้ามไม่ให้ทำ ถ้าผู้ใดทำแล้วจะมีอายุสั้น ก็ได้อธิบายกันมาก ว่าที่จะทำนี้เป็นการฉลองพระและทำบุญกันอย่างไทย ๆ แท้ไม่เกี่ยวกับจีนเลย ก็ยังไม่ตกลง ถึงเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มาค้นตัวอย่างในเรื่องเงินต่าง ๆ อธิบาย ดูเป็นการใหญ่โตกันมาก ข้าพเจ้าก็ไม่ยอมรับว่าเป็นอย่างจีนอยู่ฝ่ายเดียว ภายหลังตกลงเป็นอันได้ทำ แต่การที่จุดฟืนไฟนั้น ประกาศห้ามปรามกันแข็งแรง ล่วงมาอยู่หลายเดือน คนหนุ่ม ๆ ที่ได้รับทำก็ไม่ฟังขึ้นทำการที่ตระเตรียมทำนั้นก็เฉพาะที่ในวังแห่งเดียว แต่เป็นด้วยการถ่วงเถียงกันนั้นโด่งดังมากอย่างไรนัยอย่างหนึ่ง เพราะผู้ที่รับทำที่ในวังแล้วถือไม่ยอมเลิก เลยไปคิดทำที่บ้านตัวต่อไปอีก บ้างหรืออย่างไรก็ไม่ทราบเลย ไม่ได้มีประกาศบอกเล่าอันใดเหมือนอย่างปีชวดฉศก ๑๒๒๖ แต่ครั้งเมื่อถึงงานเข้าจริงมีผู้จุดไฟในลำแม่น้ำและตามถนนมากถึงห้าวันหกวันด้วยการครั้งนั้นหลายวันติดกัน ครั้นเมื่อจุดไฟหลายวันพวกฝรั่งก็พลอยจุดด้วยบ้าง และมีผู้ให้พรในวันเกิดนั้นขึ้นด้วย จึงได้มีเหรียญรางวัลบรรดาผู้ซึ่งแต่งช่มไฟในวังเป็นรางวัลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ การแต่งช่มไฟครั้งแรกนั้นเป็นการเอิกเกริกสนุกสนานอย่างยิ่ง ที่ราษฎรไม่เคยเห็นดังมาเช่นนั้น ความนิยมเต็มใจในการแต่งไฟก็มีขึ้นในวันหลัง ๆ มากขึ้นทุกวัน การที่เห็นเป็นข้อขัดข้องเสียหายอย่างไร ก็ดูเป็นไม่มีผู้ใดพูดถึง เมื่อมีผู้ไปพูดต่อว่าฝรั่งหรือชี้แจงเหตุผลตามแบบอย่างข้างจีนให้ฝรั่งฟังก็ไม่ถูกอารมณ์ฝรั่งเข้าได้ ด้วยเขาถือวันเกิดเจ้าแผ่นดินเป็นแนชอันลุลิเดย์ก็กลับเห็นดีไปด้วย การที่ยกข้อขัดข้องอย่างจีนนั้นก็เป็นอันสงบ เป็นแต่ผู้ซึ่ง

เชื่อถือตำราจีนหรือไม่เชื่อถึงแต่ชอบใจตำราก็บั่นอุบ ๆ อับ ๆ ไปด้วยความหวังใจว่าจะตายเร็วบ้าง เป็นห่วงด้วยทรัพย์สินสมบัติของคนอื่นจะสิ้นไร้ไม้ตอกไปบ้าง ในปีนั้นเองมีพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการอ่านคำถวายพรอย่างเฉลิมพระชนมพรรษา ปีชวดฉศก ๑๒๒๖ ขึ้นเป็นคราวแรก คำตอบจึงได้มีคำชอบใจที่จุดไฟติดท้ายอยู่ ซึ่งดูไม่น่าจะกล่าว แต่ที่กล่าวในเวลานั้นเพราะเป็นที่หมายแห่งความจงรักภักดี การจุดไฟในการเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นอันพร้อมมูลทั่วถึงขึ้นโดยลำดับโดยไม่ต้องกะเกณฑ์ขอร้องอันใด ในปีที่สองคือปีมะแมตรีศก ๑๒๓๓ เว้นไว้แต่บางแห่ง พึงมาเป็นอันจุดทั่วถึงกันในประกาศเบญจศก ๑๒๓๕ เป็นล่ำอย่างยังอยู่เท่านั้น เพราะฉะนั้นการจุดไฟในงานเฉลิมพระชนมพรรษานี้ เกิดขึ้นด้วยความเต็มใจของคนทั้งปวงแท้ ไม่ได้มีขอร้องอย่างหนึ่งอย่างใด จนถึงทุกวันนี้ก็เป็นนักขัตฤกษ์อย่างหนึ่ง ซึ่งคนทั้งปวงรู้สึกว่าเป็นหน้าที่หรือเป็นธรรมเนียมที่จะต้องทำเหมือนอย่างตรุษสงกรานต์ ก็เป็นอันต้องกับแบบอย่างประเทศอื่น ๆ ยกเสียแต่เมืองจีน หรืออย่างไรที่ยกมามาก่อนอยู่นั้น

การพระราชกุศลในการเฉลิมพระชนมพรรษา มากขึ้นบ้างตามปีที่ผิดปรกติ น้อยลงบ้างตามปีที่เป็นปรกติ แต่คงนับว่าคอยทวีขึ้นตามลำดับเป็นตอน ๆ จนกว่าจะคงรูปเช่นทำอยู่ในปัจจุบันนี้ ก็หลายคราวที่เปลี่ยนผลัดยกเยื้องกันไป จะต้องกล่าวแต่ปีซึ่งเป็นปรกติเป็นท้องเรื่อง การเฉลิมพระชนมพรรษา มีชื่อปรากฏเป็นสองตอน คือฉลองอย่าง ๑ เฉลิมอย่าง ๑ คำที่เรียกว่าฉลองนั้น คือฉลองพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา ซึ่งมีมาแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้สมโภชในวันสวดมนต์ถือน้ำเดือน ๕

และวันสงกรานต์เป็นการฉลอง ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกการฉลองพระชนมพรรษามาทำในเดือน ๑๑ การฉลองพระชนมพรรษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าดูตามจำนวนพระสงฆ์ที่สวดมนต์ และที่ทำการในท้องพระโรง อยู่ข้างเป็นการใหญ่กว่าเฉลิมพระชนมพรรษา ยกเสียแต่ปีชวดฉก ๑๒๒๖ การที่เป็นเช่นนั้นก็จะเป็นด้วยแต่เดิมเมื่อแรกจะทรงทำนั้น ทรงเห็นว่าวันตามทางจันทรคตินับบรรจบรอบอย่างไทย ๆ นั้น เข้าใจง่ายทั่วกัน การพระราชกุศล เช่น วันประสูติ วันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๓ พระองค์ที่ล่วงแล้ว และการพระราชพิธีฉัตรมงคลก็ทำอยู่ตามจันทรคติ แต่ส่วนที่จะทำการเฉลิมพระชนมพรรษานั้น เคยทรงมาแต่ก่อนตามสุริยคติ และโปรดว่าต้องกันกับทางคำนวณอย่างที่ใช้ในประเทศยุโรปด้วย ถ้าในเวลาแรก จะกำหนดการเฉลิมพระชนมพรรษามาตามสุริยคติ ผู้ซึ่งทราบวิชาโหรอยู่ก็จะเข้าใจ ผู้ซึ่งไม่ทราบก็จะบ่นสงสัยไปต่าง ๆ เห็นเป็นเลื่อนไปเลื่อนมา เพราะนับเชื่อทางจันทรเสียซึมซาบแล้ว จึงได้โปรดให้ยกการฉลองพระชนมพรรษามาฉลองในวันพระชนมายุบรรจบรอบตามทางจันทรคติเป็นการออกหน้าออกตา การเฉลิมพระชนมพรรษามาตามสุริยคติ ไว้ทำเป็นการลับ ๆ ซ่อน ๆ ไม่ต้องบอกเล่าให้ผู้ใดรู้ ภายหลังเมื่อเกิดทำบุญชยิตขึ้นแรก ๆ ก็ทำกันไปอย่างไทย ๆ ทางจันทรคติ เมื่อทรงทราบทรงอดไม่ได้ จึงได้แนะนำให้ทำตามสุริยคติ ข้าพเจ้าเคยได้ยินเองเนือง ๆ เมื่อจวนผู้ใดจะทำบุญวันเกิด เห็นเคยเข้ามากราบทูลทรงคำนวณวันพระราชทานบ่อย ๆ เพราะการที่นับวันฝรั่งนั้น อยู่ข้างจะไม่มีใครทราบเหมือนทุกวันนี้ ต่อปลาย ๆ ลงมาเรื่องนับวันอย่างฝรั่งค่อยเข้าใจกันขึ้น จึงได้รับสั่งบอกสมเด็จพระเจ้าพระยาเป็นต้น ว่าเมื่อถึงวันเท่านั้นเดือนฝรั่งแล้วเป็นวันเกิด สมเด็จพระเจ้าพระยาเองยังได้เคยชี้แจงบอกเล่าแก่ข้าพเจ้าว่า พระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าฯ รับสั่งว่าวันเกิดตามสุริยคตินั้น ตรงกันกับวัน
ฝรั่งทีเดียว ถ้าคำนวณวันเกิดแรกนั้นให้รู้เสียว่าเป็นวันที่เท่าใดของ
ฝรั่งแล้ว เมื่อถึงบรรจบปีคำนวณอย่างไทยเข้าดู คงโดนกันเปรี๊ยะ
ทีเดียว คำสมเด็จพระยาซึ่งข้าพเจ้ายกมากล่าวในที่นี้ ถ้าคนทุกวัน
นี้ฟังก็จะเห็นว่าจัดเต็มทีเดียว แต่ที่แท้ในเวลานั้นไม่จัดเลยกำลังเข้มงวด
เป็นวิชาลับอย่างหนึ่ง ซึ่งขยับจะปิดกันด้วย การที่โจษกันขึ้นนี้ เพราะ
เรื่องวันเกิดข้าพเจ้า เมื่อคำนวณตามอย่างโหราศาสตร์ไทย ๆ มักจะ
ไปบรรจบรอบในวันที่ ๒๐ เวลาเที่ยงคืนแล้วเนื่อง ๆ แต่วันทกำหนด
ซึ่งลงไว้ในประติทินหมอบรัดเล เป็นต้น ว่าเป็นวันที่ ๒๑ เดือน
เสปเตมเบอ เคลื่อนจากวันที่ข้าพเจ้าเกิดจริง ๆ วันหนึ่ง แต่เพราะ
เวลาที่บรรจบรอบนั้น มักจะล่วงเที่ยงคืนไปแล้ว การอะไรต่าง ๆ มีสมร
มูรธาภิเษกเป็นต้น ข้าพเจ้าจึงให้เลื่อนไปไว้วันที่ ๒๑ เพื่อจะให้
เป็นเวลากลางวันพริกพร้อมกันและจะไม่ให้ต้องเป็นข้อทู่เถียงกันกับ
ฝรั่ง ซึ่งได้ทราบมาเสียนานแล้ว ว่าเกิดวันที่ ๒๑ สมเด็จพระยา
ท่านเข้าใจว่าเกิดวันที่ ๒๑ ครั้นเมื่อท่านทราบวโรกาสวันตกใน
วันที่ ๒๐ จึงได้เกิดเถียงกันขึ้น ยกคำที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
รับสั่งนี้มาเล่า เพราะท่านเป็นผู้รับหน้าที่คำนวณวันเกิดให้ใคร ๆ มี
ท่านเจ้าพระยาภูธราภัยเป็นต้น แทนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ
เจ้าอยู่หัว แต่ที่แท้ท่านไม่ได้คำนวณอย่างไทยท่านนับวันอย่างฝรั่งเช่น
นี้ ในเวลานั้นเป็นวิชาที่ลับที่ไม่มีผู้ใดทราบ ก็เข้าใจกันว่าคำนวณอย่าง
ไทย จึงได้ไปเกิดเถียงกันขึ้นกับโหรจนได้ทราบความจริงในการที่ผิด
ไปเพราะวันเกิดของข้าพเจ้า ดังเช่นกล่าวนี้อีกแล้ว

เพราะการที่จะคำนวณวันเกิดตามสุริยคติ มีผู้ทราบน้อย
เช่นนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงทำการเฉลิม
พระชนมพรรษาเป็นการข้างใน จลองพระชนมพรรษาเป็นการข้าง
หน้าแต่เรียกว่าจลองพระชนมพรรษา เพราะจลองพระพุทธรูปพระชนม

พรรษา การฉลองพระชนมพรรษาแต่ก่อนทำที่พระที่นั่งอนันตสมาคม พระพุทธรูปพระชนมพรรษาปีเก่า ๆ ตั้งบนพระที่นั่งเศวตฉัตร แดงคันท่อใหม่ขึ้น ตั้งบนพานทองสองชั้น แล้วตั้งบนโต๊ะเงิน อยู่ตรงหน้าพระเกล้า ตรงพระที่นั่งบรมพิมานลงมา ที่พระแท่นถม (เดิมตั้งอยู่ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม หน้าพระที่นั่งเศวตฉัตร) ตั้งเทียนบูชาเทวองค์พระพุทธรูป ใช้เทียนเล่มละสองสลึงติดเชิงเทียน แก้ว รูปใช้รูปกระแจะ พระสงฆ์นั่ง मुखเหนือ ประทับข้างมุขได้ พระสงฆ์ใช้เท้าพระพุทธรูป สวดมนต์เย็นฉันเช้า แล้วถวายเทศนามงคล วิเศษเวลาค่ำกัณฑ์หนึ่ง มีดอกไม้เพลิงด้วยทั้งสองคืน การฉลองพระชนมพรรษาเป็นการแทนมหาชาติที่เคยมีมาแต่ก่อน

ครั้นในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ในคราวแรกการเฉลิมพระชนมพรรษากับการฉลองพระชนมพรรษาวันใกล้กัน จึงได้ฉลองที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วงานเฉลิมพระชนมพรรษาต่อไป ครั้นภายหลังงานเฉลิมพระชนมพรรษาใหญ่ขึ้นตามลำดับ เมื่องานฉลองพระชนมพรรษามีกำหนดวันห่างกับเฉลิมพระชนมพรรษาจะออกไปทำทองพระโรงอย่างแต่ก่อน ก็จะเป็นงานใหญ่สองงานใกล้กันไป จึงได้ย้ายเข้ามาทำเสียที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ใช้บุษบกดอกไม้ที่ตั้งสมโภชในวันสวดมนต์ถือน้ำเดือนห้า มาตั้งพระพุทธรูปปีที่ล่วงมาแล้ว องค์ที่หล่อใหม่แยกไปตั้งโต๊ะหมู่ไว้ต่างหากเหมือนอย่างที่ตั้งโต๊ะเงินแต่ก่อน เทียนนมัสการเทวองค์พระพุทธรูป ปักเชิงแก้วเหมือนอย่างแต่ก่อน เว้นแต่ใช้เล่มยาวขึ้นสองเท่า เพื่อจะให้ทนอยู่ได้ตลอดเวลาสวดมนต์ ใช้ตั้งรายตามฐานบุษบก แต่รูปนั้นเปลี่ยนเป็นรูปจีน ก่อนเวลาที่สวดมนต์ มีพระสุร่ายทรงประพรมน้ำหอม และทรงเจิมพระพุทธรูปด้วย พระที่หล่อใหม่ทรงห่มแพรสีทับทิมขึ้นใหม่ ที่หน้าบุษบกพระพุทธรูปตั้งพระเต้าน้ำพระพุทธรูป คล้ายกันกับเฉลิมพระชนมพรรษา พระสงฆ์ที่สวดพระพุทธรูปในรัชกาลก่อน ใช้พระราชาคณะ

พระครูเปรียญต่างวัด แต่ในรัชกาลปัจจุบันนี้ใช้พระสงฆ์ราชาคณะฐานานุกรมเปรียญจนอันดับวัดราชบพิธสิ้นทั้งวัด ถ้าปีใดไม่พอก็ใช้พระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญวัดนิเวศน์ธรรมประวัติเพิ่มเติมเท่าจำนวนพระพุทธรูป ของไทยทานที่ถวายในเวลาค่านั้น บางทีก็มีไตรสลับบ้าง ไตรผ้าบ้าง ย่ามโหมดเทศ ที่มีพัดบ้างก็มีในคราวแรกฉลอง ทรงถวายไตร พระสงฆ์ห่มผ้าแล้วจึงได้สวดพระพุทธมนต์ สวดธรรมจกัปปวัตนสูตรและเจ็ดตำนาน กำหนดการฉลองพระชนมพรรษานั้น คงจะอยู่ในวันเดือนสิบแรมสามค่ำสวดพระพุทธมนต์แรมสี่ค่ำฉ้น เว้นแต่บางปีดิถีเคลื่อนจึงได้เลื่อนสวดมนต์ไปแรมสี่ค่ำห้าค่ำฉ้นบ้าง สวดมนต์จบแล้วจุดดอกไม้เพลิง มีพุ่มกระถางระทาก ฝนแสนห่า สหัสธารา ตู้พ้อม เวลาเช้าเลี้ยงพระ มีของไทยทานที่เป็น ส่วนของหลวง และส่วนที่มีผู้ถวายช่วยในการพระราชกุศล เท่าจำนวนพระชนมายุบ้าง แต่ไม่มีกำหนดแน่ว่ามากน้อยเท่าใด บางทีก็ ฝืนกันเสียอย่างไรอได้ถวายต่อเฉลิมพระชนมพรรษา ซึ่งมักจะอยู่ ภายหลังฉลองพระชนมพรรษาโดยปกตินั้นก็มิ เพราะฉะนั้นเครื่อง ไทยทานจึงขึ้น ๆ ลง ๆ ไม่แน่ ตามแต่จะมีผู้ถวายมากและน้อย และ สิ่งของนั้นบางทีก็ซ้ำกันหลาย ๆ สิ่ง เช่น โคมสามใบสี่ใบเป็นต้น เพราะทรงพระราชอุทิศไว้ว่า ผู้ใดถวายของคารบพระชนมพรรษาทณ กำหนดการฉลองพระพุทธรูปนี้แล้ว ก็ให้ใช้เป็นเครื่องไทยทานในการ ฉลองพระนี้ทั้งสิ้น เมื่อพระสงฆ์ฉ้นแล้วถวายยถา มีสวด ยัสมี ปเทเส กัปปเปติ และยานี คถารัตนสูตร ดับเทียนครอบพระกริ่ง เหมือนการ ฉัตรมงคลวันกลาง แล้วทรงปล่อยสัตว์ สุนัภรียาพระยาโชฎีกา^(๑) เป็นผู้จัด พระราชทานเงินเป็นราคาปีละร้อยบาท เวลาบ้ายเจ้าพนักงาน ตั้งบายศรีเวียนเทียนสมโภชพระพุทธรูป ครั้นเวลาพลบค่ำสงรมุรธา

(๑) พระยาโชฎีก (เถียร) ต้นสกุลโชติกะเสถียร เป็นข้าหลวงเดิมทั้งสามภรียา

ภิเชกในที่พระบรรทม ไม่ได้ประโคมพิณพาทย์ แล้วสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ถวายเทศนามงคลพิเศษต่าง ๆ เหมือนอย่างในรัชกาลที่ ๔ มีดอกไม้เพลิงอีกคืบหนึ่ง เป็นเสร็จการฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษา

การเฉลิมพระชนมพรรษา ที่มีกำหนดงานอยู่เป็นปกตินั้น เป็นสัปดาห์ ห้าวันบ้าง คือวันที่ ๑๙ เดือนกันยายน เป็นวันที่เริ่มสวดพระพุทธรูปมนต์สะเดาะเคราะห์ ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ วันที่ ๒๐ เวลาเช้าพระสงฆ์ฉัน เวลาค่ำพระสงฆ์ธรรมยุติกาสวดมนต์ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย วันที่ ๒๑ เวลาเช้าฉันแล้วทรงพระมูรธาภิเชก เวลาเที่ยงพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการถวายชัยมงคล ถ้าปีที่เป็นปกติไม่มีการไ้ทุกข์ในราชตระกูล มีการเลี้ยงโต๊ะในเวลาค่ำ กิ่งดสวดมนต์ ไล่ต้อนวันที่ ๒๒ พระสงฆ์มหานิกายจึงได้สวดมนต์ที่ท้องพระโรง วันที่ ๒๓ ฉันเช้า แล้วจึงได้มีเทศนาต่อไปอีก ๔ กัณฑ์ ถ้าเช่นนั้นงานเป็น ๕ วัน ถ้าไม่มีเลี้ยงโต๊ะพระสงฆ์มหานิกายสวดมนต์ในวันที่ ๒๑ วันที่ ๒๒ ฉัน งานก็เป็น ๔ วัน แต่การเทศนานั้นไม่แน่ บางเวลา มีพระราชกิจอื่นหรือไม่ทรงสบาย ก็เลื่อนวันไปจนพ้นงานก็มี สวดมนต์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๓ วัน มักจะเริ่มในวันที่ ๑๙, ๒๐, ๒๑ บางปีเลื่อนไปวันที่ ๒๐, ๒๑, ๒๒ การที่เลื่อนไปเลื่อนมามากจะเป็นด้วยการเฉลิมพระชนมพรรษากระชั้นกันกับฉลองพระชนมพรรษานั้นอย่างหนึ่งกระชั้นพระราชพิธีถือน้ำสารทอย่างหนึ่ง เป็นปีเปลี่ยนทักษา ซึ่งต้องทรงพระมูรธาภิเชก ตรงกำหนดเวลาเต็มนั้นอย่างหนึ่ง จึงจะกำหนดเอาแน่ที่เดียนักไม่ได้ จำจะต้องฟังหมายสงกรานต์ หรือหมายที่ลงในราชกิจจานุเบกษาตามปีเป็นประมาณด้วย

สวดมนต์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

๐ การสวดมนต์ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เกิดขึ้นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเคารพต่อพระมหามณีนรัตนปฏิมากรเป็นอย่างยิ่ง ถ้าการพระราชพิธีใหญ่ ๆ อันใดเช่นบรมราชาภิเษกโสกันต์เข้าเฝ้าฯ ก็โปรดให้ล่ามสายสัญญาณมาแต่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงพระแท่นมณฑลด้วย เหมือนอย่างพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ด้วยแต่ก่อนมาพระมหามณีนรัตนปฏิมากร เคยเชิญมาตั้งในพระแท่นมณฑลด้วยทุกครั้ง ฟังเลิกละเสีย เมื่อเชิญขึ้นประดิษฐานบนพระเบญจาสูงตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ในการเฉลิมพระชนมพรรษา นี้ ก็นับว่าเป็นการใหญ่ ถึงว่าจะล่ามสายสัญญาณมาก็ยังเป็นการสมควรที่จะทรงสักการบูชาพระมหามณีนรัตนปฏิมากรในเวลาที่เปี่ยมมหาสมัญญมงคลการนั้น จึงได้โปรดให้มีเทียนพระมหามงคลและเทียนเท้าพระองค์ด้วยสำหรับหนึ่ง มีพระสงฆ์สวดมนต์วันละห้ารูปเปลี่ยนทั้งสามวันเป็นสามสำหรับ ตามในบริเวณพระอุโบสถ หลังพนักกำแพงแก้วตั้งโคมรายรอบ แต่ครั้งมาถึงในแผ่นดินปัจจุบันนี้ มีการตกแต่งศาลารายและกำแพงแก้วพระพุทธรูปรางค์ปราสาท พระศรีรัตนเจดีย์เพิ่มเติมขึ้นอีก ในพระอุโบสถก็จุดเทียนรายจงกลตามชั้นบุษบก และมีเทียนเถาเล่มใหญ่ ๆ จุดที่ตรงหน้าพระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลก พระพุทธรูปเลิศหล้านภาลัย ข้างละเจ็ดเล่มด้วย ตรงพระทวารกลางขึ้นไปตั้งเสากิ่งจงกลบูชาเทวดานพเคราะห์เก้านั้น มีรูปเทวดาปักประจำทุกต้น มีเทียน รูป ดอกไม้ จักร ธง ตามสีและตามกำลังของเทวดานั้น ๆ เมื่อเสด็จออกทรงถวายไตรยามพระสงฆ์ที่มาคอยสวดมนต์รับออกไปครองผ้าแล้ว ทรงจุดเทียนพระมหามงคล และเทียนเท้าพระองค์ เทียนพานตามหน้าพระแล้วเสร็จ พอพระสงฆ์กลับเข้านั่งที่พร้อม จึง

ได้ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทองใหญ่ สักการีว่าวิปัติติเดียวไม่ต้อง
ทรงศีล แล้วเสด็จทรงจุดเทียนธูปตามจงกลบูชาเทวดานพเคราะห์
เจ้ากรรมปลัดกรมโหรว่าบูชาเทวดาด้วยภาษาโหรและแปลเป็นภาษา
ไทยตามลำดับที่เวียนของพระเคราะห์นั้น ๆ ไม่ได้ประทับอยู่จนเวลา
สวดมนต์จบ ด้วยมีการพระราชกุศลอยู่ข้างใน การที่เสด็จพระราช
ดำเนินวัดพระศรีรัตนศาสดารามเช่นนี้ เหมือนกันทั้งสามวันแต่เวลา
เช้าไม่ได้เสด็จพระ รอไว้มาฉันต่อวันพระสงฆ์มหานิกายฉันในวันที่
๒๒ หรือ ๒๓ และได้รับของไทยทาน เหมือนกับพระสงฆ์มหานิกายที่
สวดมนต์ในห้องพระโรง ฯ

สวดมนต์สะเดาะพระเคราะห์

๑ การสวดมนต์สะเดาะพระเคราะห์นี้ พึ่งมาเกิดขึ้นเมื่อปี
ชาลสัมฤทธิ์ศก ๑๒๔๐ ซึ่งเป็นปีเปลี่ยนทักษา พระเสาร์รักษา
พระชนมายุ ซึ่งเป็นธรรมเนียมที่จะต้องมิโหรบูชารับส่งตามแบบแต่
ก่อนการเฉลิมพระชนมพรรษา ตั้งแต่ปีมะแมตรีศก ๑๒๓๓ มา ทรง
บำเพ็ญแต่พระราชกุศลอย่างเดียว มิได้มีการบูชาเทวดาหรือบูชาพระ
เคราะห์อย่างหนึ่งอย่างใดซึ่งเกี่ยวข้องกับโหรเลย เพราะทรงทำตาม
อย่างที่เคยทรงมาแต่เมื่อยังทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ เป็นการในพระ
พุทธศาสนาแท้ ครั้นเมื่อถึงกำหนดที่จะเปลี่ยนทักษาไปเข้าแบบอย่าง
พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ที่เมื่อถึงกำหนดเช่นนี้ต้องทำการรับส่งอย่าง
ไสยศาสตร์ ซึ่งเป็นราชประเพณีมีมามิได้ขาด สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
จึงได้ทรงจัดการตามแบบอย่างแต่ก่อน คือจะให้มิโหรบูชาสะเดาะ
พระเคราะห์รับส่งด้วย แต่ท่านไปทรงคิดตำราบูชาขึ้นใหม่ให้ดีกว่าที่
โหรทำเหลว ๆ มาแต่ก่อน คือให้มีการสวดมนต์แทรกด้วยในระหว่าง

บูชาเทวดา นับเป็นธรรมเนียม แต่ก่อน ๆ ก็เห็นจะมีตำราทำมา แต่ข้าพเจ้าไม่เคยทำและไม่ได้เคยเห็น เป็นแต่ได้ยินเล่า เขาจัดคาถาต่าง ๆ ตามองค์เทวดา ว่าเทวดาองค์นั้นเสวยอายุ ให้สวดคาถาอย่างนั้นก็จบตามกำลังวัน คือพระอาทิตย์สวด อุเทยย์ญจักขุมา ๖ จบ พระจันทร์สวดยันทุนนิมิตตัง ๑๕ จบ พระอังคารให้สวดยัสสาณูภาวโดยักขา ๘ จบ พระพุธให้สวดสัพพาสิวิสาตินัง ๑๗ จบ พระเสาร์ให้สวดยโตหัง ๑๐ จบ พระพฤหัสบดีให้สวดปุเรนตัมโพธิสัมภาเร นิพพัตตังโมรโยนินัง ๑๙ จบ พระราหูให้สวดกีนุสันตฺรมาโนว ๑๑ จบ พระศุกรีให้สวดอัปสันเนทินาถัสส ๒๑ จบ พระเกตุให้สวดชยันโต ๙ จบ จะสวดสลับกับโหรหรือสวดคนละท่อนอย่างไรก็ไม่ทราบเลย แต่ท่านทรงเห็นว่าโคมแท้ จึงได้ไปปรึกษาเจ้าคุณสมเด็จพะพุทธโฆษาจารย์วัดราชประดิษฐ์ จัดพระสูตรที่มีกำหนดนับได้ตรงกันกับกำลังเทวดาเช่นอริยมรรคแปดตรงกับพระอังคารเป็นต้น ถ้าที่ไม่ครบก็ใช้สองสูตรสามสูตร พอให้บรรจบครบจำนวนกำลังวัน จัดเป็นส่วนของเทวดาองค์นั้น ๆ ตามลำดับ คือ พระอาทิตย์สวดอนุตตริย ๖ พระจันทร์สวดจรณ ๑๕ พระอังคารสวดอัมมัญจิกมรรค ๘ พระพุธสวดพละ ๕ อินทรี ๕ โพชฌงค์ ๗ รวม ๑๗ พระเสาร์สวดทศพลญาณ ๑๐ พระพฤหัสบดีสวดทสสัณญา ๑๐ อนุบุพพิหาร ๙ รวม ๑๙ พระราหูสวดสติปิฎฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ รวม ๑๒ พระศุกร์สวดอริยทรัพย์ ๗ สัมปปริสธรรม ๗ สัมมาสมาธิปริกขาร ๗ รวม ๒๑ พระเกตุสวดอามาตวัตถุ ๙ มีคาถาแผ่ส่วนบุญและให้พรเจ้าของงานผู้บูชาแทรกสลับในทุกหมวด ถ้อยคำที่โหรจะบูชานั้นก็แต่งใหม่ให้เป็นภาษามครดขึ้นกว่าภาษาโหรเดิม ที่เป็นคำไทยก็ใช้เรียงเป็นคำร้อยโหรเริ่มบูชาไหว้ครูและบูชาเทพเคราะห์ทั่วกันก่อน แล้วพระสงฆ์

เริ่มสวดมนต์ตั้งแต่ต้นโมไปจนจบคาถาสำหรับสวดก่อนสูตรต่าง ๆ แล้วหยุดไว้ ไหฺรจึงบูชาเทวดารายองค์ ตั้งแต่อาทิตย์เป็นต้นไป ว่า ภาษามครเป็นทำนองสรภัญญะแล้วว่าภาษาไทยแปล เชิญเทพดาองค์ นั้นกับทั้งบริวารให้อำมิสพลีธรรมพลี และให้ป้องกันรักษาเจ้าของ งานผู้ทำ พอจบองค์หนึ่งหยุดไว้ พระสงฆ์สวดสูตรต่าง ๆ สลับกันไป ทุก ๆ องค์เทวดา เมื่อหมดแล้วไหฺรจึงได้ว่าคำอธิษฐาน และคำให้พร รวบท้ายอีกครั้งหนึ่ง พระสงฆ์ก็สวดคาถาให้พรรวบท้ายแล้วสวดคาถา เมตตสูตร ขันธปริตร และท้ายสวดมนต์จึงเป็นอันจบ อยู่ใน ๔ ชั่วโมง ๕ ชั่วโมง วิธีที่สวดเช่นนี้ กรมสมเด็จท่านทรงทำที่วังมาช้านานแล้ว ครั้นเมื่อถึงปีชาลสมฤทธิศก ๑๒๔๐ เป็นเวลาที่จะต้องทำการบูชา เทวดา สะเดาะเคราะห์ตามแบบอย่างเก่า ท่านจึงได้นำแบบใหม่นี้มา แก่ไขตกแต่งถ้อยคำให้ต้องกันกับการหลวง มาขอให้ทำเสียอย่างใหม่ ด้วยอย่างเก่านั้นเรื่อร่าแหลกเหลวนัก ครั้นเมื่อได้ทำในปีชานั้นเป็น คราวแรกแล้ว ปีต่อ ๆ มาท่านก็ขอให้ทำเหมือน ๆ กันต่อไปตามเคย ที่ได้ทำแล้ว จึงได้มีการสวดสะเดาะพระเคราะห์ล่วงหน้าก่อนวันสวด มนต์ใหญ่ขึ้นอีกวันหนึ่ง

การจัดพระแท่นมณฑลในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ก็เป็น อันพึงมีใหม่ขึ้นในครั้งนั้นเหมือนกัน พระแท่นมณฑลองค์น้อยระบาย สามชั้นทำขึ้นใหม่องค์หนึ่งตั้งพระพุทธรูปในแบบพระแท่นมณฑล อย่างเตียงฝรั่งตั้งพระพุทธรูปนอกแบบ และเทวรูปเครื่องบูชาเทวดา พระแท่นหนึ่ง แต่พระพุทธรูปและเทวรูปซึ่งตั้งบนพระแท่นทั้งสองนั้น เกิดขึ้นตามลำดับแล้วผลัดเปลี่ยนกันไปตามกาลสมัย จะว่าเย็นที่เป็น แน่ไม่ได้

การสวดมนต์พระสงฆ์ธรรมยุติก

การจัดตกแต่งพระที่นั่งและสวดมนต์ทั้งปวง คงตามแบบเดิมตั้งแต่เริ่มมีการเฉลิมพระชนมพรรษาขึ้น ไม่ได้ยกย่องเปลี่ยนแปลงเลย คือ ตั้งม้าหมอบบนพระที่นั่งเศวตฉัตร มีม้ากลางตั้งพระพุทธรูปชัยวัฒน์สำหรับแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาวัน และพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาปี ม้าสองข้างและตรงหน้าตั้งเชิงเทียนพานพุ่มเครื่องนมัสการพอสมควร ที่ม้าน้ำและที่พื้นพระแท่นตั้งพระเต้าเครื่องสรงมูรธาภิเษกต่าง ๆ ทั้งชั้นหยกเชิงเทียนมีเทียนทองปัก เหมือนอย่างพระราชพิธีทั้งปวงตามชั้นเตียงลาก็ตั้งเชิงเทียนพานพุ่ม ที่ฐานเตียงตั้งต้นไม้ทองเงินสีหิต และมีระย้าโคมไฟชวดปักดอกไม้ตั้งรอบ ที่พระแท่นถมตั้งเทียนพระมหามงคล เท้าองค์พระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา กลางตั้งโตะถมวางครอบพระเกี้ยวยอดทรงเดิม และครอบมยุรฉัตรตั้งพานพุ่มทองคำสองชั้น สลับรายกันกับเชิงเทียนตามสมควร เครื่องนมัสการโตะทองคำลงยาราชาชาติ ข้างพระแท่นเศวตฉัตรตั้งตู้เทียนเท้าพระองค์ทั้งสองข้าง บนพระที่นั่งบุษบกตั้งเครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์ และพระแสงประจำรัชกาล มีเครื่องนมัสการทองน้อยด้วยสำหรับหนึ่ง

พระสงฆ์ที่สวดมนต์นั้น ทรงพระราชดำริว่า เมื่อการฉลองพระชนมพรรษา ใช้พระสงฆ์เท้าองค์พระพุทธรูปแล้ว ครั้นการเฉลิมพระชนมพรรษาจะใช้พระสงฆ์เท้าจำนวนนั้นอีก เวลานั้นพระชนมายุน้อย พระสงฆ์ที่จะสวดมนต์ก็น้อยรูป การที่จะบำเพ็ญพระราชกุศลก็น้อยไป ไม่สมควรกับที่เป็นการใหญ่ ด้วยการเสด็จพระเคราะห์และการที่พระสงฆ์มหานิกายสวดมนต์อีกวันหนึ่งนั้นยังไม่มี จึงได้โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ธรรมยุติกาสวดมนต์ทุกสัปดาห์ ประจำเสมอทุกปีไม่ขึ้นลง เพราะเหตุที่การฉลองพระชนมพรรษาได้สวดธรรมจักกัปปวัตตนสูตร

ไว้แล้ว ในการเฉลิมพระชนมพรรษาจึงได้เริ่มสวดมหาสมัยสูตรก่อนแล้ว จึงได้สวดเจ็ดตำนาน ทรงถวายไตรและย่ามโหมดเทศก่อนเวลาสวดมนต์ เหมือนการฉลองพระชนมพรรษา รุ่งขึ้นเข้าพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน และถวายขยันโตในเวลาทรงมูรธาภิเษก การทรงพระมูรธาภิเษกนั้นก็เหมือนกับทรงมูรธาภิเษกอื่น ๆ แปลกแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลังกรณ์ ถวายน้ำครอบพระกริ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไว้สำหรับพระองค์ท่าน ครั้นเมื่อล่วงมาถึงปีจอฉศก ๑๒๓๖ เมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดราชประดิษฐได้เป็นพระกรรมวาจาจารย์ในเวลาทรงผนวชแล้ว จึงได้โปรดให้ถวายน้ำเต้าศิลาอีกรูปหนึ่ง บรรดาพระเถระในธรรมยุติกาก็มีน้ำพระพุทธมนต์ส่งมาองค์ละเต้าศิลา แต่มิได้ถวายเอง เจ้าพนักงานนำขึ้นถวาย

เต้าศิลานี้ มีมาแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กลิ้งขึ้น จะมีจำนวนเดิมมากน้อยเท่าใดไม่ทราบแล้ว พระราชทานไปไว้ตามพระเถระในธรรมยุติกา เมื่อถึงเวลาเฉลิมพระชนมพรรษาแล้ว ก็ต่างองค์ต่างทำนํ้ามนต์ถวายเข้ามาทุก ๆ รูป ครั้นเมื่อถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ทำการเฉลิมพระชนมพรรษา ท่านก็ทำส่งเข้ามาตามเคย เป็นการแปลกขึ้นกว่าทรงมูรธาภิเษกอื่น ๆ แต่พระเต้าศิลาของพระท่านี้

เมื่อทรงมูรธาภิเษกแล้ว ทรงถวายเครื่องไทยทานพระสงฆ์อยู่ในองค์ละสามสี่สิ่ง เป็นเสร็จการในส่วนเวลานั้น การที่ทำนํ้ามนต์กับเทียนครอบพระกริ่งที่ท้องพระโรงนี้ ใช้ทำในเวลาสวดมนต์วันที่ ๒๐ ไม่ได้รอไว้ต่อเวลาเข้าเหมือนอย่างการฉลองพระชนมพรรษา

สวดมนต์พระสงฆ์มหานิกาย

การสวดมนต์พระสงฆ์มหานิกายแต่เดิมก็ไม่มี เกิดขึ้นพร้อมกับปีที่สวดมนต์สะเดาะเคราะห์ เพื่อให้ให้เป็นสวดมนต์สามวัน แต่ครั้งเมื่อพระสงฆ์เคยได้รับพระราชทานหนหนึ่งแล้ว ครั้นจะดเว้นเสียดูก็ไม่สมควร จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสวดมนต์พระสงฆ์มหานิกายติดต่อมาทุกปี กำหนดพระสงฆ์ ๓๐ รูป ทรงถวายผ้าไตร ย่ามสักหลาด เหมือนอย่างพระสงฆ์สวดมนต์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามตามแบบนั้น ในวันพระสงฆ์มหานิกายนี้สวดสิบสองตำนาน แต่ที่ยกเยื้องไปเป็นอย่างอื่นบ้างก็มี การทั้งปวงก็เหมือนกับวันสวดมนต์ใหญ่วันแต่วันเสด็จพระนั้น พระสงฆ์ที่สวดมนต์วัดพระศรีรัตนศาสดารามสามสำหรับสิบห้ารูป มาฉันด้วย จึงรวมพระสงฆ์ฉันเป็นสี่สิบห้ารูป ทรงถวายเครื่องไทยทานเหมือนกัน

ถวายเทศนา

การถวายเทศนานี้ มีมาแต่เริ่มตั้งการเฉลิมพระชนมพรรษา เทศน์เนื้อความตามแบบที่มีมาแต่รัชกาลที่ ๔ คือมงคลสูตรกัณฑ์ ๑ รัตนสูตรกัณฑ์ ๑ เมตตสูตรกัณฑ์ ๑ เทวตาทัศนกถากัณฑ์ ๑ ประจำที่ไม่ได้เปลี่ยนแปลง พระสงฆ์รูปใดเทศน์ก็ยืนตัววันไว้แต่ชราอาพาธ จึงได้ผลัดเปลี่ยน แต่ก่อนมาเริ่มงานก็ถวายเทศน์ก่อนสวดมนต์ คือ มงคลสูตร รัตนสูตร สองกัณฑ์เหลือไว้ภายหลังฉันเช้าแล้วสองกัณฑ์เทศน์ก่อนนั้นมีสายสิญจน์โยงไปที่ธรรมาสน์ พระสงฆ์ที่เทศน์ถือกลุ่มสายสิญจน์ด้วย ครั้นตกลาขึ้นหลังเมื่อมีสวดมนต์สะเดาะเคราะห์และเสด็จพระเข้าเสวยแล้วไม่มีเวลาว่าง จึงได้เลื่อนเทศนาไปไว้วันเสด็จพระมหานิกายทั้งสี่กัณฑ์ แต่บางปีก็เลื่อนต่อไปอีกจนนอกงานก็มีแล้วแต่เวลาว่างจะมีเมื่อใด เครื่องกัณฑ์เทศนานั้นเหมือนเทศนาพิเศษเป็นแต่เปลี่ยนไตรย่าม เป็นของสำหรับเฉลิมพระชนมพรรษาและเพิ่มเติมเครื่องไทยทานต่าง ๆ บ้าง มีเงินประจำกัณฑ์ ๑๐ ตำลึง และเครื่องกัณฑ์ขนมด้วย ฯ

การแจกทาน

๐ แจกทานนี้ ได้มีการเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีชวดฉศก ๑๒๒๖ ครั้งหนึ่งในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ตั้งแต่เริ่มมีการเฉลิมพระชนมพรรษามา ก็ได้เคยพระราชทานผ้าสองสำหรับ เงินสิบตำลึง แก่ข้าราชการที่สูงอายุ มีกำหนดเท่าปีพระชนมายุ ทวีขึ้นทุกปีตามลำดับ แบ่งเป็นฝ่ายหน้ากึ่งหนึ่ง ฝ่ายในกึ่งหนึ่ง ฝ่ายหน้านั้นเป็นข้าราชการที่เข้ามาในการเฉลิมพระชนมพรรษาโดยมาก แต่ฝ่ายในมักเป็นข้าราชการที่ชราพิการ ไม่ได้ทำราชการแล้ว มาแต่บ้านบ้างแต่เรือนบ้าง จึงโปรดให้มีสำหรับเลี้ยงอาหารด้วย แต่ก่อนมา เมื่อผู้ซึ่งได้รับพระราชทานต่อพระหัตถ์ แล้วก็ถวายพรตามใจตัวจะกล่าวบางทีก็นิ่งเฉย ๆ ไปบ้าง ครั้นเมื่อพระยาศรีสุนทรโวหาร^(๑) ท.จ. คนนี้เป็นผู้กะบัญชีข้าราชการฝ่ายหน้าเห็นว่าเมื่อข้าราชการได้รับพระราชทานแล้วถวายพรอย่างไหล ๆ เลื่อน ๆ บ้าง ไม่ได้ถวายพรบ้าง รำคาญมาหลายปี จึงได้คิดผูกคาถาถวายชัยเป็นภาษามครและแปลเป็นคำไทยให้ว่าทุกคน คือว่า ชยตุ ชยตุ เทโว นิรามโย นิรุปัทโว ที่มายุโก อโรโคจ สโสดินา เนตุ เมทนี ขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเจริญพระชนมายุยิ่งกว่าร้อยพรรษา คำถวายชัยเช่นนี้ได้ใช้อยู่แต่ข้าราชการฝ่ายหน้า ข้าราชการฝ่ายในยังบ่นพึมพำ ๆ หรือนิ่ง ๆ อยู่อย่างเก่า เพราะไม่มีใครแนะนำสั่งสอน ทรงพระราชดำริว่า ครั้นจะให้ท่องให้บันตามแบบข้าราชการ

---

(๑) พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย)

ฝ่ายหน้า ก็จะเป็นที่เดือดร้อน เพราะอยู่ข้างขวาหลงไหลพันเพื่อน หรือซืมซาบอย่างยิ่งอยู่ด้วยกันโดยมาก จึงโปรดให้เป็นไปตามอย่างแต่ก่อน ส่วนที่แจกทานราษฎรนั้น พระราชทานตามพระชนมายุวันกำหนดขึ้นวันละสิ่งแต่เดิมมา ถ้าปีใดเป็นปีที่มีพระราชกุศลพิเศษ ก็พระราชทานมากขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ฯ

การประชุมพระบรมวงศานุวงศ์

และข้าราชการถวายชัยมงคล

๑ ธรรมเนียมนี้ได้เกิดขึ้น เมื่อเฉลิมพระชนมพรรษาใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีชวดฉศก ๑๒๒๖ นั้น เสด็จพระราชดำเนินออกบนพระที่นั่งเศวตฉัตร พระที่นั่งอนันตสมาคมอย่างแขกเมืองใหญ่ ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนนราธิวาสราชนครินทร์เป็นผู้ทรงอ่านคำถวายชัยมงคล ฝ่ายข้าราชการเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีซึ่งยังเป็นเจ้าพระยาธรรมาภิรักษ์เป็นผู้อ่าน ด้วยท่านทั้งสองนี้เป็นผู้มีชนมายุมากกว่าพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการทั้งปวง เมื่อเจ้านายอ่านคำถวายชัยมงคลแล้ว ถวายบังคมสามครั้งเหมือนอย่างขุนนาง เป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้าได้เคยเห็น ข้าราชการก็เหมือนกันแต่ไม่มีพระราชดำรัสอันใด เป็นแต่พระราชทานพรย่อ ๆ เล็กน้อยแล้วก็เสด็จขึ้น ในเวลาประชุมใหญ่นั้น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จลงมา เพราะเป็นเวลาทรงพระประชวรอยู่ข้างจะชুবอมมากอยู่แล้ว แต่ครั้นเวลาเย็น ทรงพระอุตสาหะเสด็จลงมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงทราบ เวลานั้นข้าราชการก็ไม่สู้มีใคร ข้าพเจ้าเดินดูเครื่องตกแต่งในพระที่นั่งอนันตสมาคมอยู่ ไม่ทันรู้ตัวเสด็จขึ้นมาจับศีรษะสั่นเหลียวหลังไปจึงเห็น ตกใจเป็นกำลัง รับสั่งให้เข้าไปกราบทูล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกมา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ถวายของและถวายชัยมงคล ครู่หนึ่งก็

เสด็จกลับด้วยไม่ทรงสบาย ดูเหมือนจะเป็นครั้งสุดท้ายที่ได้เสด็จลงมาพระบรมมหาราชวังในเวลานั้น คนต่างประเทศก็มีถวายชัยมงคลเหมือนกัน แต่เป็นคนละเวลากับข้าราชการ ไม่ได้เสด็จขึ้นพระที่นั่งและไม่สู้จะเป็นการพริ้วพร้อมกันครั้งเดียวกัน

อนึ่ง ในการเฉลิมพระชนมพรรษานี้ มีการปล่อยปลาตามแบบเฉลิมพระชนมพรรษาครั้งปีชวด ฉศก ๑๒๒๖ เป็นราคาวันละ ๑๐ ตำลึง กรมวังทูลถวายพระราชกุศลตามแบบ

ในวันที่ ๒๑ มียิงปืนใหญ่สลุต ทั้งทหารบกและเรือรบซึ่งจอดรายอยู่ในลำน้ำ แต่ก่อนมาใช้เวลาละ ๒๑ นัด ยิงเวลาเช้า ๒ โมง เวลาเที่ยง เวลาบ่ายห้าโมง ตั้งแต่ปีมะเมียจัตวาศก ๑๒๔๔ ปีรัตนโกสินทรศก ๑๐๐ จึงได้ยิงถ่วงกันสามเวลา ครบ ๑๐๐ นัด

การแต่งประทีปในพระบรมมหาราชวังเป็น ๕ คืบ แต่ข้างนอกแต่ง ๓ คืบ เพราะการที่แต่งประทีปไม่ได้เป็นการกะเกณฑ์ผู้ที่ตกแต่งก็อยากจะได้ถวายตัวให้ทอดพระเนตร จึงได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสตามลำน้ำ ในเวลากลางคืนวันที่ ๒๑ ทุกปีเสมอมามิได้ขาด กระบวนเสด็จพระราชดำเนินนั้น ใช้เรือไฟลำเล็ก ๆ แล่นขึ้นไปเหนือน้ำก่อนแล้วจึงได้ล่องลงไปข้างล่าง เมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงหน้าบ้านหน้าห้างใหญ่ ๆ บางราย ก็จุดพลุแทนปืนสลุต ๒๑ นัดบ้าง จุดพุ่มพะเนียงกรวดตะไลดอกไม้เทียนต่างสีบ้างตามแต่ผู้ใดจะหาได้ เป็นการแสดงความชื่นชมยินดี

และในวันที่ ๒๑ นั้น เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เมื่อยังว่าการต่างประเทศ จัดการเชิญคนต่างประเทศประชุมเด่นรำที่บานให้เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศในการเฉลิมพระชนมพรรษาขึ้น เมื่อทรงทราบจึงได้พระราชทานเงินทุนในการที่จะใช้จ่ายนั้นให้ ต่อมาก็มี

การเดินรำนั่นนั้นเสมอมาทุกปี เมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับขึ้นมาจากตามลำแม่น้ำก็หยุดประทับที่ศาลาว่าการต่างประเทศ ให้คนต่างประเทศ ได้เฝ้าครู่หนึ่ง แล้วจึงเสด็จคืนพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่อพระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ว่าการต่างประเทศ ย้ายการเดินรามาที่วังสราญรมย์ การเสด็จพระราชดำเนินประพาสลำน้ำคงอยู่ ต่อเมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้ว จึงได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ประทับที่วังสราญรมย์ให้คนต่างประเทศเฝ้าเหมือนอย่างแต่ก่อน

การเฉลิมพระชนมพรรษานี้ จะว่าให้ละเอียดเป็นแน่นอนไปทีเดียวไม่ได้ ด้วยการยังเป็นปัจจุบันแท้ มีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัยเป็นคราว ๆ เมื่อก่อนมาแรกที่จัดตั้งมิวเซียมขึ้นที่ศาลลักษณะสถาน^(๑) ในการเฉลิมพระชนมพรรษาก็เปิดให้ราษฎรมาดูราษฎรพากันมาดูวันหนึ่งหลาย ๆ พันคน จนกว่าจะแล้วงานนับด้วยหมื่น ได้เปิดมาหลายปี ครั้นเมื่อจัดการยกย้ายไปอย่างอื่น ก็ไม่ได้เปิด การพระราชกุศลที่เป็นพิเศษ บางปีก็มีตามกาลสมัย คือเวลาข้าวแพงพระราชทานข้าวสารองค์ละถึง และปลาเค็ม แก่พระสงฆ์ ทั้งแขวงจังหวัดกรุงเทพฯ เวลาที่ตั้งพระราชบัญญัติพิทักษ์เกษียณอายุ ก็จ่ายพระราชทรัพย์พระคลังข้างที่ออกช่วยทาสปล่อยให้เป็นไทหลายสิบคน เวลาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะสีชัง ซึ่งเป็นที่คนป่วยไข้ออกไปอยู่รักษาตัว ก็บริจาคพระราชทรัพย์พระคลังข้างที่ พระราชทานให้สร้างอาศัยสถานสำหรับคนป่วยไข้ออกไปอยู่เปลี่ยนลมอากาศ การเหล่านี้มีพิเศษเปลี่ยนแปลงกันไป ไม่เสมอทุกปีและไม่เหมือนกันทุกครั้ง จึงไม่วางเป็นแบบได้แน่ ๆ

---

(๑) คือตึกใหญ่หน้าประตูพิมานชัยศรี ต่อมาเป็นหอพระสมุดฯ อยู่นคราแห่งนี้

คำตักเตือนในการฉลองพระชนมพรรษา

และเฉลิมพระชนมพรรษา

๑ ข้อความที่จะต้องตักเตือนนั้น ดูก็น้อยอย่างดอก เพราะครอบพระกริ่งซึ่งจะดับเทียนในวันพระสงฆ์ฉัน การฉลองพระชนมพรรษา ตั้งอยู่ที่พระมณฑลแล้ว มีแต่จะต้องเตือนภูษามาลาว่าการสรณฉลองพระชนมพรรษานั้นใครไม่ได้กำหนดฤกษ์ เคยสงเวลาพลบค่ำก่อนทุ่ม ๑ ทุกวันไม่มีเวลายักเยื้องเลย ในการฉลองพระชนมพรรษาก็ดี เฉลิมพระชนมพรรษาก็ดี ที่เป็นข้อสำคัญของมหาดเล็กและพนักงานข้างในนั้น คือโคมไฟฟ้าซึ่งสำหรับทรงจุดเทียนเท่าพระองค์และเทียนพระมหามงคล ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแห่ง ๑ พระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัยแห่ง ๑ พระที่นั่งไพศาลทักษิณแห่ง ๑ ถ้าเสด็จพระราชดำเนินแห่งใดในเวลาค่ำแล้ว เป็นมีโคมไฟฟ้าทุกแห่งทุกวัน ขาดไม่ได้เลย ไม่ควรที่จะเข้าใจว่า เพื่อจะอย่างนั้นอย่างนี้ การอื่น ๆ ก็ดูไม่สำคัญอันใด ฯ

จบพระราชนิพนธ์เท่านี้

พระราชพิธีเดือนสิบเอ็ด

๑ พระราชพิธีประจำเดือน ๑๑ ในกฎมนเทียรบาลว่ามีพิธี
แข่งเรือ ความพิสดารในกฎมนเทียรบาลกล่าวไว้ดังนี้

“เดือน ๑๑ การอาษยชพิธี มีโหม่งครุ่มซ้ายขวาระบำ
มโหรีทีกอินทเกร็ดดนตรี เข้าทรงพระมทามงกุฎราชูปโภค กลางวัน
ทรงพระสุพรรณมาลา เย็นทรงพระมาลาสูกหรั้สะพักชมพู่ สมเด็จพระ
พระอัศรมเหสีพระภรรยาทรงพระสุวรรณมาลาหุ่งแพรลายทองทรง
เสื่อ พระอัครชายาทรงพระมาลาราบหุ่งแพรดารากรทรงเสื่อ ลูกเธอ
หลานเธอทรงศรีภทมวยทรงเสื่อ พระสนมใส่สนองเกล้าสะพักสอง
บำ สมรรถไชยเรือต้น ไกรสรमुखเรือสมเด็จพระอัศรมเหสี สมรรถ
ไชย ไกรสร मुखนั้นเป็นเรือเสี่ยงทาย ถ้าสมรรถไชยแพ้ไซ้ ข้าวเหลือ
เกลืออ่อมสุขเกษมเปรมประชา ถ้าสมรรถไชยชนะไซ้ จะมียุค”

แต่พิธีแข่งเรืออย่างว่าไว้ในกฎมนเทียรบาล ได้ทำมาเพียงใน
ชั้นกรุงเก่า มาถึงครั้งกรุงรัตนโกสินทร์หาได้ทำไม่

พระราชพิธีประจำเดือน ๑๑ ที่คงทำในกรุงรัตนโกสินทร์ มี
ดังนี้คือ:-

ขึ้น ๔ ค่ำ พิธีทอดเชือกตามเชือก

ขึ้น ๕ ค่ำ แห่คเชนทร์ศวนาน

ขึ้น ๖ ค่ำ สมโภชพระยาช้าง

ขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แรมค่ำ ๑ พิธีออกพรรษาและ
ลอยพระประทีป ตั้งแต่แรม ๕ ค่ำจนถึงสิ้นเดือน พระกฐิน

พิธีเดือน ๑๑ ที่ทำในกรุงรัตนโกสินทร์ดังกล่าวนานี้ เห็นจะ
ทำมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้วทุกอย่างหรือโดยมาก เพราะพระราชพิธีใน

กรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตั้งขึ้นตามแบบแผนครั้งกรุงเก่าแทบทุกอย่างจะเป็นแต่ด้วยพิธีเหล่านั้น ทำกันขึ้นในกรุงเก่าภายหลังตั้งกฎมนเฑียรบาล จึงปรากฏในกฎมนเฑียรบาลแต่พิธีแข่งเรืออย่างเดียว

พิธีทอดเชือกตามเชือก และแห่คนทรงสัตว์สنانทำอย่างไร ความพิสดารแจ้งอยู่ในพระราชนิพนธ์ประจำเดือน ๕ นั้นแล้ว ในเดือน ๑๑ ก็ทำอย่างเดียวกัน พิธีลอยพระประทีปกลางเดือน ๑๑ ก็เหมือนกับลอยพระประทีปในเดือน ๑๒ ซึ่งมีข้อความพิสดารแจ้งอยู่ในพระราชนิพนธ์พิธีประจำเดือน ๑๒ ผิดกันแต่เดือน ๑๑ ไม่มีกระทงใหญ่

เนื้อความขาดแต่พิธีออกพรรษา และพิธีพระกฐิน ๒ พิธีเท่านั้น ฯ

อธิบายศัพท์เพลง

มีในพระราชนิพนธ์ พระราชพิธี ๑๒ เดือน

โดยทรงตามคำพูดกันในสมัยนั้น

***

คำเพลงเป็นของมีทุกภาษา มักเกิดแต่มีใครกล่าวเป็นอุทานขึ้นเฉพาะเรื่องอันหนึ่ง แล้วผู้อื่นชอบใจจำเอาไปพูด จนเลยเป็นคำสำหรับพูดกับแพร่หลาย แต่คำเพลงไม่มีใครอยู่ยั่งยืน เพราะเหตุที่คำเพลงมีเกิดขึ้นใหม่เสมอ ตั้งแต่โบราณมาจนทุกวันนี้ คำเพลงเกิดขึ้นในชั้นไหนก็มักพูดกันอยู่เพียงในชั้นนั้น ครั้นล่วงสมัยมา มีคำเกิดขึ้นใหม่ในชั้นหลัง คนชั้นหลังก็ใช้คำใหม่พูดจากัน คำเพลงชั้นเก่าก็เสื่อมสูญไป มีน้อยคำที่จะคงอยู่ได้นานถึงหลายชั้นชั่วบุรุษ คำเพลงมีอยู่ในพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนหลายคำ เป็นคำซึ่งใช้กันแพร่หลายอยู่ในสมัยเมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ แต่มาถึงเวลานี้ คำเหล่านั้นล่วงลับไปเสียแล้วโดยมาก เห็นว่าคนในชั้นหลัง อ่านพระราชนิพนธ์จะไม่เข้าใจความของศัพท์ ซึ่งเป็นคำเพลง ข้าพเจ้าจึงเรียบเรียงอธิบายคำเพลงอันมีในพระราชนิพนธ์ไว้ในที่นี้ ในการที่เรียบเรียง ได้ลองสืบเรื่องมูลเหตุที่เกิดคำเพลงนั้น ๆ ขึ้นแสดงไว้ให้ทราบด้วย

คำว่า “กาหล” หมายความว่า วุ่นวาย หรือ อลหม่าน พูดเป็นคำเพลง แทน โกลาหล เหตุแต่มีชื่อขุนนางตำแหน่งเจ้ากรมตำรวจว่า หลวงกาหล เกิดโจษกันขึ้นว่า จะมาจากศัพท์ โกลาหล หรืออะไร เห็นกันต่าง ๆ เกิดแต่จะพูดล้อผู้ที่เป็น

- ศัพท์เดียวกัน ใครเห็นอะไรอลหม่าน
หรือ วุ่นวาย จึงว่า กาหล เลยเป็นคำแผลงขึ้น
- คำว่า “กู” หมายความว่า ประพจน์เท็จจริงไม่มีสละอาย แต่
แรงกว่า คำว่า “นุ่ง” ซึ่งมาแต่ติเตียนภิกษุ
อลัชชีว่า เหมือนคฤหัสถ์นุ่งเหลือง เมื่อเกิดคำ
แผลงว่า “นุ่ง” ขึ้นแล้ว ต่อมาจะมีเรื่องที่จะกล่าว
ถึงภิกษุที่ประพจน์เป็นอลัชชีโดยเปิดเผยนอก
หน้า จึงติว่าราวกับอวดว่า “กูเป็นอลัชชี” ที่
เดียว จึงเกิดคำ “กู” ขึ้นในคำแผลง
- คำว่า “เก้” มาแต่คำภาษาอังกฤษว่า “เค” หมายความว่า
โอ้โง่นั่นเป็นต้น ได้ยินว่าเมื่อเสด็จอินเดีย
ครั้งนั้นแรกแต่งตัวอย่างฝรั่ง มีข้าราชการที่ไป
ในเรือพระที่นั่งคน ๑ ผูกผ้าผูกคอสีแดง มีข้าราชการ
อีกคน ๑ เป็นเชื้อญวนได้ไปเรียนวิชาที่
เมืองอังกฤษแต่ดึกดำบรรพ์ จะชมโดยคำ
อังกฤษ จึงพูดเป็นสำเนียงว่า “เก้จริงคุณ” ผู้ที่
ไปตามเสด็จในคราวนั้น ที่ไม่รู้ภาษาอังกฤษยังมี
มาก จึงเอามาพูดว่า เก้ ส่วนผู้ที่รู้ภาษา
อังกฤษก็เห็นชั้นที่สำเนียง จึงพูดว่า เก้ บ้าง คำ
ว่าเก้จึงเลยเป็นคำแผลง เก้าแก่กว่าคำอื่น ๆ
บรรดาได้อธิบายมาทั้งหมด
- คำว่า “โก้” หมายความว่า หลง มาแต่เจ้านายแต่ก่อนพระ
องค์ ๑ มีมหาดเล็กสำหรับขึ้นท้ายรถตามติด
พระองค์ ชื่อโก้ เวลาจะต้องประสังคอะไรก็เป็น
เรียกอ้ายโก้ บางที่อ้ายโก้ไม่อยู่ ก็หลงเรียกด้วย
ติดพระโอษฐ์ ที่หลังมีผู้ใดร้องเรียกอะไรหลง ๆ

- คำว่า “ชนดทาง” จึ่งว่ากันว่า หลงราวกับเรียกอ้ายโก่ คำว่า โก่ จึ่งเลยเป็นคำแผลง หมายความว่า หลง
- คำว่า “ค้างคาว” นี้ ใช้พูดกันตามอุปมาโบราณ คือว่า โกรธเหมือน พระยานาค อันบุคคลประหารที่ชนดทาง เพราะฉะนั้นเมื่อพูดเป็นคำแผลงว่า ชนดทาง หรือชนด หมายความว่า โกรธอย่างฉุนเฉียว
- คำว่า “ค้ำคาว” คู่กับคำว่า “กา” สำหรับใช้อุปมาด้วยบุคคลผู้ นอนดึกและนอนหัวค่ำ พวกนอนหัวค่ำเรียก พวกนอนดึกว่าเป็นพวกค้างคาว ข้างพวกนอน ดึกก็เรียกพวกนอนหัวค่ำว่าเป็นพวกกา พอ พลบก็รุ่งเช้าหงาวหงอน คำว่า “ค้ำคาว” และ “กา” จึ่งเลยพูดกันเป็นคำแผลง
- คำว่า “คร่าว” หมายความว่า สั่งอย่างเหลว ๆ มาแต่จางวาง ตำรวจแต่ก่อนคน ๑ ไม่สันตติกระบวนปลูก สร้าง ไปตรวจงานที่ตำรวจทำ ไม่รู้ว่าจะติ อย่างไร ไปสั่งเปรย ๆ แต่ว่า คร่าวอย่างไรไม่ ติด ที่จริงตรงนั้นไม่มีคร่าว จึ่งถูกหัวเราะ เยาะ เลยเอาคำ “คร่าว” มาอุปมาในบรรดา การที่สั่งเหลว ๆ
- คำว่า “ครี” หมายความว่า ยากที่จะเข้าใจ มาแต่ว่าผู้ที่อธิบาย อะไร ๆ มากศัพท์แสงต่าง ๆ ให้ฟัง ยาก ดังครีกระ ๆ คนฟังไม่ใคร่เข้าใจ
- คำว่า “โค้ง” หมายความว่า อย่างจีน มาแต่กิริยาที่จีนค้ำบ ประสานมือ แล้วโค้งตัวลงไป จึ่งเรียกกันว่า โค้งแทน เรียกว่าค้ำบ ทีหลังเลยใช้เป็นคำ แผลง แทนที่หมายจะว่า เป็นอย่างจีน ในสิ่ง

และการทิ้งปวง เป็นต้นว่า เห็นหน้าตาทำทางผู้
ได้ออกจะเป็นจีน ก็มักพูดกันว่า ดูโค้ง ๆ อยู่
อย่างไร ดังนี้เป็นตัวอย่าง

คำว่า “โคม”

ย่อมาแต่โคมลอย ๆ แปลว่า เหลวไหล มูลเหตุ
ของศัพท์นี้มาแต่หนังสือพิมพ์ตลกของอังกฤษ
อย่าง ๑ เรียกชื่อว่า ฟิน ใช้รูปโคมลอยเป็น
เครื่องหมายอยู่หลังใบปก หนังสือพิมพ์นั้น
เล่นตลกเหลวไหลไม่ขบขันเหมือนหนังสือพิมพ์
ตลกอย่างอื่น คือ ปินช เป็นต้นจึงเกิดคำตักกัน
เมื่อใครเห็นเล่นตลกไม่ขบขัน จึงว่าราวกับ
หนังสือพิมพ์ฟินบ้าง ว่าเป็นโคมลอย (เครื่อง
หมายของหนังสือนั้น) บ้าง จะพูดให้สั้นจึงคง
ไว้แต่โคม ความที่หมายก็กว้างขวางออกไปจาก
ไม่ขบขันจนแปลว่าเหลวไหล

คำว่า “ซา”

หมายความว่า ไม่รู้สึกเสียเลย เหมือนกับเป็นเห็บซา
คำว่า “ช่างเถอะ” หมายความว่า ไม่น่าเชื่อ มาแต่มีบางคนทีเผลอ
เท็จ จนผู้อื่นรู้เช่นกันเสียโดยมาก เมื่อมีผู้มา
กล่าวขึ้นว่า คน (เผลอเท็จ) นั้น เขาบอก
ว่าเช่นนั้น ๆ ผู้ที่ฟังมักพูดว่า คนนั้นบอกว่า
อะไรก็ช่างเถอะ คำช่างเถอะ จึงเลยเป็นคำ
แปลงสำหรับหมายความว่า ไม่น่าเชื่อ

คำว่า “ซิมซาบ”

หมายความว่า ความนิยมในคติอย่างหนึ่งอย่าง
ใด อันเป็นคติที่ผิดและควรจะคิดเห็นได้ แต่
หลงเชื่อว่าถูกต้อง ถ้าว่าใครซิมซาบ ก็หมายความว่า
เป็นผู้เชื่อถือคติเช่นนั้น อุปมาเหมือนคติอัน
นั้นซิมซาบอยู่ในสันดานเสียแล้ว ทำอย่างไร ๆ

ก็ไม่ถอนออกได้

คำว่า “ช่องหัตถ์”

หมายความว่าเนยแขก มาแต่คัมภีร์ ภาษามคร มีเรื่องต่าง ๆ ที่กล่าวถึงเนย มักประมาณดวงด้วยช่องหัตถ์ บางทีเนยขาดไปเพียงช่องหัตถ์ ๑ ก็ถึงเกิดวิวาทบาททะเลาะ หรือได้บริโภคนเนยเพียงช่องหัตถ์เดียว ก็หายไข้หายเจ็บ ขบขันที่เนยแขกสีหมื่นเหลืองน แต่ในคัมภีร์นับถือถึงดวงด้วยช่องหัตถ์ ที่หลังมีเรื่องพูดกันถึงเรื่องเนย มีผู้อยากทราบว่าเป็นเนยอย่างไร ผู้หนึ่งประสงค์จะบอกว่าเนยแขกบอกว่า “เนยอย่างช่องหัตถ์นั้นแหละ” ฮากันแต่นั้นจึงมักชอบเรียกเนยแขกกันว่าเนยช่องหัตถ์

คำว่า “ตะโกนปลาล่อย” หมายความว่าทักบุญอวดพระ มาแต่ประเพณีการพระราชกุศลที่มีปลาล่อย เช่น ตรุษจีน เป็นต้น เจ้าพนักงานต้องเข้าไปกราบทูลรายงานต่อ หน้าพระสงฆ์ว่า ปล่อยปลาแล้ว รับสั่งว่า “ทำบุญอวดพระ” การทำบุญอวดพระอย่างอื่น ๆ จึงรวมเรียกเป็นคำแผลงว่า “ตะโกนปลาล่อย”

คำว่า “ตื่น”

หมายความว่า ไม่รู้จริงจัง มาแต่มีบางคนชอบพูดส้าทักผู้อื่น เมื่อแสดงความเขลาที่ไม่รู้ของตนขึ้น ผู้นั้นมักติเตียนว่า “รู้ตื่น ๆ ก็เอามาพูดด้วย” ผู้ที่ฟังเห็นขบขัน เอาอย่างมาล้อกันเอง จึงเลยเป็นคำแผลง ถ้าใครแสดงความรู้ที่ไม่รู้ในคดีอันควรรู้ มักติกันว่า “ตื่น”

คำว่า “เตี้ย”

ใช้พูดแทน เล็กน้อย มาแต่เงินที่พูดไทยยังไม่สันทัด มีบางคนยังไม่รู้ภาษาพอ มักพูดว่า ชอบ

คำว่า “ทัก”

เตี้ย ๆ มีเตี้ย ๆ เห็นชั้นจึงมาใช้กันเป็นคำแผลง
หมายความว่า “พูดโดยไม่เกรงใจ” มาแต่ขุนนาง
คน ๑ ชอบทักใคร ๆ โดยไม่เกรงใจ จะยก
ตัวอย่างครั้งนั้นมีผู้กล่าวกันว่า พระราชาคณะ
องค์ ๑ เล่นหนึ่งเวลาขุนนางคนนั้นพบ พระ
ราชาคณะองค์นั้นมักทักว่า “เจ้าคุณตโจ สบาย
ดีหรือ” ผู้ที่ได้ยินพากันสั่นหัวว่าทักกันอะไร
อย่างนั้นน่ากลัว ทีหลังได้ยินใครพูดหรือทำ
อะไรอย่างไม่เกรงใจ จึงกล่าวกันว่า ราวกับขุนนาง
คนนั้นทักปฏิสันถาร คำว่า “ทัก” จึงเป็นคำ
แผลงสำหรับใช้ หมายความว่า พูดโดยไม่เกรงใจ

คำว่า “ทิ้ง”

หมายความว่า ต้องการจะใคร่รู้ มาแต่อาการ
ของนกฮิมว นกกระจอกเทศอย่าง ๑ ได้มาแต่
ออสตรเลีย เสียงปล่อยไว้ในสนามหน้าพระที่
นั่งจักรี เวลานั้นเห็นคนหรืออะไรที่แปลก
ประหลาด อยากรู้อย่างไร เดินทำกิริยา
เข้าไปเลียบเคียง เปล่งเสียงจากอกดังทิ้ง ๆ
ทิ้ง ๆ ทีหลังเมื่อใครเห็นผู้อื่นได้ถามอยากรู้อะไร
อะไรเข้าซี่ มักว่า มาทิ้ง ๆ ราวกับนกฮิมว จึง
เกิดเป็นคำแผลงว่า “ทิ้ง”

คำว่า “นุ่ง”

หมายความว่า คดโกง มาแต่เตี๋ยนภิกษุอลัชชี
ว่าเป็นแต่คฤหัสถ์นุ่งเหลือง มิใช่พระใช้สงฆ์
แต่แรกมักใช้แต่เฉพาะที่เนื่องด้วยภิกษุอลัชชี
ดังเช่นเห็นพระสงฆ์ จะไต่ถามกันว่า ภิกษุองค์
นั้นองค์นี้เป็นอลัชชีหรือไม่ มักถามกันว่า นุ่ง
หรือไม่นุ่ง คำว่า “นุ่ง” จึงเลยเป็นคำแผลง

- คำว่า “ไบโต” มาแต่คำแผลงว่า โคมลอย นั้นเอง พุดกันว่า “โคมลอยไบโต” หมายความว่า เหลวไหลเต็มที
- คำว่า “ปา” และ “ทุ้ม” ๒ คำนี้ แปลว่า ยอให้ชอบใจ ยอมาแต่ปา และทุ้ม ก้อนหินผาลงไปในเหว จงดูอธิบายที่คำว่า “เหว”
- คำว่า “แป้น” หมายความว่า นบนอบอย่างที่สุด มาแต่พุดกันว่า หมอบจนกันแป้น
- คำว่า “ปอดเสีย” หมายความว่า ตกใจกลัวอย่างแรง มาแต่หมอ ฝรั่ง ตรวจว่าเป็นโรคปอดเสีย แต่แรกก็เฉย ๆ ครั้นแปลได้ความว่าเป็นผีในท้อง ก็ตกใจดีผ่อ คำว่า “ปอดเสีย” จึงเป็นที่หมายของความตกใจกลัวอย่างแรง
- คำว่า “พโยมยาน” มาจากศัพท์โคมลอยนั่นเอง หมายความว่า อย่างเดียวกัน จงดูอธิบายที่ศัพท์ โคมลอย
- คำว่า “พัด” หมายความว่า รบเร้า มาแต่มีขุนนางคน ๑ ชอบถือพัดด้ามจั่วติดตัวเสมอ ขุนนางคนนั้น เมื่อมีกิจจะได้ตามอะไรต่อราชเลขาธิการ ไปนั่งเกาะเก้าอี้ เอาพัด ๆ ตัวเองบ้าง พัดราชเลขาธิการบ้าง อยู่จนเสร็จธุระหาไม่ก็ไม่ไป จึงเกิดเป็นคำพุดขึ้นในห้องราชเลขาธิการ ถ้าใครไปรบเร้าจะเอาอะไรก็ว่า นี่จะมาพัดเอาให้ได้ อย่างขุนนางคนนั้นหรือ คำว่า “พัด” จึงใช้เป็นคำแผลง หมายความว่า “รบเร้า”
- คำว่า “พั่น” เดิมหมายความว่า อารมณ์ พั่นเสีย พั่นเก่า พั่นโบราณหมายความว่าอารมณ์ไม่ผ่องใส คือ มีโทสะเจือปน ถ้าพั่นดี พั่นใหม่ พั่นเรี่ยม หมายความว่าอารมณ์ผ่องแผ้ว มีปิตินดี เป็น

เจ้าเรือน แต่การใช้คำพื้น มักพูดกันถึงที่อารมณ์ เป็นโทสะโดยมาก ภายหลังเมื่อพูดแต่ว่าพื้นคำเดียว มักเข้าใจว่ามีโทสะ

เรื่องวัตถุนิทานของคำนี้ เดิมไทยที่ไปยุโรปกลับมาชั้นเก่า ๆ มักมาเล่าว่า ที่ทะเลแดงนั้นร้อนนัก เพราะพื้นเป็นแต่หินและกรวดทราย ต่อมาบางคนในพวกนั้นเกิดโทสะ ผู้ที่เห็นกระซิบกันว่า ถึงพื้นทะเลแดงหรือยัง คำว่าพื้น และทะเลแดง จึงกลายเป็นคำแผลง หมายความว่าโทสะกล้า และเกิดคำคู่กันขึ้นว่า พื้นอยู่นอธโปล คือหัวโลกข้างเหนือที่น้ำแข็งเสมอ หมายความว่า อารมณ์เยือกเย็น ทีหลังมาเมื่อเห็นใคร ๆ นั่งบึ้ง ๆ ซึม ๆ จึงมักถามกันว่า พื้นอยู่ที่ไหน ต่อมาอีกคราวนี้ถ้าเห็นใครนั่งบึ้ง ๆ ก้มหน้า เหมือนกับแลดูพื้นเรือนที่ตรงนั้น จึงถามผู้ที่ไปด้วยกัน ให้ได้ยินถึงคนที่นั่งก้มหน้าว่า พื้นตรงนั้นเก่าหรือใหม่ เป็นการกระทบสัพยอกผู้ที่ก้มดูพื้น จึงเกิดคำ พื้นใหม่ พื้นเก่า พื้นเก่ากลายมาเป็นพื้นโบราณอีก

คำว่า “มิด”

หมายความว่า ไม่รู้เค้าเงื่อนทีเดียว ต่อมาแต่ “มิดมนอนธกาล” “หรือ มิดแปดด้าน” นั้นเอง

คำว่า “ยูดี”

หมายความว่า ประชด มาแต่ชื่อหนังสือพิมพ์ตลกของอังกฤษฉบับ ๑ ชื่อ ยูดี หนังสือพิมพ์ยูดี นั้นมักประชดรัฐบาล ใครพูดจาประชดประชันจึงว่า “พูดราวกับหนังสือยูดี” ด้วยเหตุคำวານี้ “ยูดี” จึงมักใช้ในความอย่างว่าประชด

- คำว่า “หยอด” หรือ “หยอดตา” หมายความว่า ชอบมาก มาแต่พูดกันว่า “เป็นของรักราวกับจะหยอดลงไป ในนัยน์ตาได้”
- คำว่า “รวม ๆ” หมายความว่า ไม่กระจัดชัดเจน มีผู้ใหญ่บางคนแต่ก่อนอธิบายอะไรผู้อื่นไม่ใคร่เข้าใจ จึงกล่าวกันว่าท่านผู้นั้นอธิบายอะไรดั่ง ๆ รวม ๆ รวม ๆ คำ “รวม” จึงเลยเป็นคำแผลง
- คำว่า “เรียว” หมายความว่า เลวลงทุกที เหมือนกับของที่เรียวเล็กลงไป
- คำว่า “ลมจับ” หมายความว่า เสียายเป็นอย่างยิ่ง มาแต่เรื่องเล่ากันถึงคนขี่ตระหนี่คน ๑ เพื่อนฝูงขออะไรเล็กน้อยขัดไม่ได้ต้องให้ไป ครั้นเมื่อเขาไปแล้วเกิดเป็นลมด้วยความเสียตายของ
- คำว่า “เหว” หมายความว่า ซอให้ย่อ มาแต่พูดกันถึงคน ชอบยอว่าคนนั้น ๆ ถึงจะย่อเท่าไรก็ไม่อึดใจ เหมือนกับจะเอาหินผาทุ่มลงไปในเหวที่ลึกไม่เต็มได้ ใช้พูดเป็นคำแผลงสังเขปลงว่า “เหว” บ้างบางที่พูดแผลงไปเป็น “เหว” (คือ เว มี ห นำ) อีกอย่าง ๑ แปลความก็อย่างเดียวกัน
- คำว่า “เหวย” ก็คือ “เสวย” นั่นเอง ที่ใช้พูดกันว่า “เหวย” มาแต่เลียนล้อเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ เพราะตรัสถามอย่างพี่เลี้ยงแม่นม แต่ไม่ชัด จึงว่า “ฉันจะเหวยนั้นเหวยนี้”
- คำว่า “สัพพี” หมายความว่า ประจบประแจง มาแต่เจ้านายผู้ใหญ่แต่ก่อนบางพระองค์ มีพระไปเฝ้าเวลาค่ำทุกคืน ถึงฤดูข้าวสาคงทรงธรรม พระที่ไปเฝ้าก็มี

รูปเขียนไปจุดบูชาธรรม ครั้นเทศน์จบ พระที่
ไปเผาก็พากันเข้าไปนั่งรับสัพพี ผู้ที่มีความคิด
อย่างใหม่ ๆ บางคนติเตียนว่าเป็นการสัพพี
ประจบประแจง เพราะไม่ได้นิมนต์และไม่ได้รับทาน
ทีหลังเมื่อเห็นผู้ใดทำกิริยาประจบประแจง จึง
พูดว่า “ราวกับพระสัพพีที่วังนั้น” คำ “สัพพี”
จึงเลยใช้เป็นคำแผลงกันทั่วไป

คำว่า “สี่เหลืง”

ตรงนี้ ตรงกับ “นุ่งสี่เหลืง” หมายความว่า
เดียวกับคำว่า “นุ่ง” นั้นเอง

คำว่า “อัน”

มาแต่ อันอีตะบอล เป็นศัพท์ภาษาอังกฤษ
uneatable แปลว่าไม่น่ากิน เฉพาะศัพท์อันใช้
ประกอบกิริยาอันใดเป็นปฏิเสธว่าไม่น่าประพฤติ
กิริยาอย่างนั้น อันดริงกะบอล ไม่น่าดื่ม
อันอิงกะบอล ไม่น่าคิด เป็นต้น เอามาพูด
กันเป็นคำแผลงในภาษาไทยมักพูดว่า “อัน”
คำเดียว จะหมายความว่าไม่น่าทำอะไรก็แล้วแต่เรื่อง
ที่พูดกันอยู่นั้น

คำว่า “อี”

หมายความว่า สนุกรื่นรมย์ มาแต่ชุนนางคน ๑
มีอธยาศัยแปลกกับผู้อื่น ถ้าเกิดรื่นรมย์สนุก
สนานอะไรขึ้นมา ก็เที่ยวบอกแก่คนนั้นคนนี้
บอกพลางหัวเราะดังอี ๆ ไปด้วยพลาง คนทั้ง
หลายเห็นขบขันเมื่อได้ยินเสียงจึงมักถามว่า
“นั่นอะไร” ด้วยเข้าใจว่าคงมีเรื่องอะไรสำหรับ

คำว่า “อุแอ”

บอกคำว่า “อี” จึงเลยเป็นคำแผลง
เป็นคำเจ้านายที่ทรงพระเยาว์เลียนเสียงสังข์ไตร
เครื่องประโคม ใช้เป็นคำแผลงมักหมายความว่า แห่

คำว่า “ฮ้องเสียง”

หมายความว่า อ้างถึงอะไร ๆ อย่างเหลวไหล
มาแต่ผู้ซึ่งชอบแสดงความจดจำของเก่าแก่แต่
ก่อนอวดพวกชั้นหนุ่ม ๆ ที่ไม่เคยเห็น มีผู้หนึ่ง
แสดงว่า เมื่อกระนั้นที่ในท้องพระโรงพระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัย มีนาฬิกาฮ้องเสียงตั้งอยู่เรือน
๑ แต่ครั้งไล่เสียงว่านาฬิกาฮ้องเสียงนั้นรูปร่าง
เป็นอย่างไร และเหตุใดจึงเรียกนาฬิกาฮ้องเสียง
ก็ไม่สามารถจะอธิบายได้จึงเป็นข้อขำ ที่หลัง
ใครมาอธิบายอะไรอย่างลึกลับให้เกิดสงสัยจึง
มักกล่าวกันว่า อย่างนาฬิกาฮ้องเสียงละซิ จึงเลย
มาพูดกันเป็นคำแผลง

